ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 96–97

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 96–97

СОФИЯ • 2006

SOFIA • 2006

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 96–97

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 96–97

СОФИЯ • 2006 • SOFIA
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
PRESSES UNIVERSITAIRES „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

ИЗДАТЕЛСКИ СЪВЕТ НА ИСТОРИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ

Доц. д-р РУМЕН ДОНКОВ (председател, отговорен радактор),
проф. д.и.н. ГЕОРГИ ДАСКАЛОВ, проф. д.и.н. ХРИСТИНА МИРЧЕВА,
доц. д-р ДИМИТЪР ЦАНЕВ, доц. д-р МАРИЯ РАДЕВА,
доц. д-р ПЕТЪР ДЕЛЕВ, доц. д-р КРАСИМИР ЛЕЩАКОВ,
доц. д-р ВЕСЕЛИН ТЕПАВИЧАРОВ

Редактор *Милета Милчева*

© 2006 Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Исторически факултет
ISSN 0204–4005
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

СЪДЪРЖАНИЕ

Димитър Д. Митов – Към проблема за историческата достоверност на ранните римски цензови числа (средата на VI в. пр. Хр. – 294 г. пр. Хр.) 5
Мариана Малинова – Един поглед върху магията, наречена „китайска коприна“ 63
Александър Николов – „Турската опасност“ – спасение или заплаха? (Трактатът на Еразъм Ротердамски *Consultatio de bello Turcis inferendo*) 81
Петър Ангелов – Подаръците в дипломацията на средновековните българи 127
Мария Радева – Историята в българското училище през XIX–XX в. Първите методики на обучението 151
Добрин Йотов – Ваймарската република и неуспешният преврат на Кап 179
Красимира Мархолева – САЩ, Австро-Унгария и чехословашката кауза за независимост по време на Първата световна война 239
Калина Колибарска – Антисемитизмът в Германия като държавна политика (1933–1935) 325
Радостина Йотова – Политически и икономически отношения на България с ГДР до 1953 г. в талвега на съветската Deutschlandpolitik 351
Румяна Маринова-Христиди – Българската просвета: между съветизацията и традицията (1957–1959) 391
Евгений Кандиларов – Електрониката в икономическата политика на България през 60-те – 80-те години на XX век 431

CONTENTS

Dimitar D. Mitov – To the Problem of the Authenticity of the Early Census Figures (mid – 6th Century BC – 294 BC) 5
Mariana Malinova – One Glance at the Magic, Called „Chinese Silk“ 63
Alexander Nikolov – The Turkish Danger: Salvation or Threat? (The Treatise of Erasmus of Rotterdam *Consultatio de bello Turcis inferendo*) 81
Petar Angelov – Die Geschenke in den diplomatischen Beziehungen der Bulgaren während des Mittelalters 127
Maria Radeva – History Education in Bulgarian School during the 19th and 20th Century. First Methods of Teaching 151
Dobrin Yotov – The Weimar Republic and the Failed Kapp-Putsch 179
Krasimira Marholeva – The United States, Austria-Hungary and the Czecho-Slovak Independence Movement during the First World War 239
Kalina Kolibarska – Anti-Semitism in Germany as a State Policy (1933–1935) 325
Radostina Yotova – Politische und wirtschaftliche Beziehungen Bulgariens mit der DDR bis 1953 im Talweg der sowjetische Deutschlandpolitik 351
Rumiana Marinova-Christidi – Bulgarian Education between Sovietisation and Tradition (1957–1959) 391
Evgeny Kandilarov – The Electronic Issue in the Bulgarian Economic Policy during 60-s – 80-s Years of the Twentieth Century 431

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 96–97, 2003–2004
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 96–97, 2003–2004

КЪМ ПРОБЛЕМА ЗА ИСТОРИЧЕСКАТА ДОСТОВЕРНОСТ НА РАННИТЕ РИМСКИ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА (средата на VI в. пр. Хр. – 294 г. пр. Хр.)

ДИМИТЪР Д. МИТОВ

Dimitar D. Mitov. TO THE PROBLEM OF THE AUTHENTICITY OF THE EARLY CENSUS FIGURES (MID-6th CENTURY BC – 294 BC)

The study deals with the early Roman census figures from the supposed time of the so-called Servian reform in the mid-6th century BC to the beginning of the 3rd century BC. The aim of the study is to help in the clarification of two major problems connected with the early census figures – their authenticity and their usability for the purpose of studying the history of Early Rome. A detailed survey of the census figures, their different readings in the texts of the ancient authors and the corresponding narrative data is performed. A major part of the information is organized in 14 tables for the purpose of clarity and support for further studies. The census figures attributed to the defined period and especially to the years 550, 508, 503, 465 and 294 BC are claimed to be hardly traceable to the time of their reported dates, incompatible with the rest of the Latin and Greek literary tradition for Early Rome and thus nonauthentic, intentionally or unintentionally corrupted. A conclusion was made that the early Roman census figures are highly unreliable and thus unusable for a demographic analysis of the history of Early Rome till the beginning of the 3rd century BC. Some major trends in the demographic and political development of Rome in the 5th and 4th centuries BC like growth of the citizen body and enlargement of Ager Romanus are illuminated using narrative data, but not the discredited early census figures. Some important factors for the development of the Roman citizen body in the same period are also outlined. A clear division between literary facts and facts of history is supported throughout the text because all of the survived literary sources are composed decades or even centuries after the events in discussion.

В гръко-римската античност е трудно да се посочи друга толкова продължителна поредица от числа, продукт на преброявания на населението, както римските цензови числа[1]. Запазените и предадени от различни автори четиридесет и три стойности се датират от времето на цар Сервий Тулий (трад. ок. 550 г. пр. Хр.) до ценза на император Клавдий, проведен в 47 г. сл. Хр. С други думи, днес науката разполага с цензови числа, които обхващат, или поне претендират да обхващат, период от около шест-

стотин години[2]. Основен обект на изследване в настоящия текст са цензовите числа до 294 г. пр. Хр. вкл. Така обособеният период обхваща време на интензивни промени в римското гражданство. Цензовете от около 550 до 294 г. пр. Хр. са свидетели на борбите за оцеляване на Рим в края на VI и началото на V в. пр. Хр. и на първите римски колонии, изградени съвместно с Латинския съюз през V в. пр. Хр.[3] Възстановяването на Рим след Галската катастрофа[4], унищожаването на Латинската федерация след Римо-латинската война от 340–338 г. пр. Хр. и последвалото значителното увеличаване на римското гражданство са други важни събития, които кореспондират с цензовите числа. Вече в следващия, III в. пр. Хр. в хода на Третата самнитска война[5], борбата с епирския цар Пир[6] и Първата[7] пуническа война Рим се превръща от локална сила в Средна Италия в една от най-мощните държави в Средиземноморието. Стъпил на своя военен ресурс от римски граждани и италийски съюзници, проверен и укрепнал във войни със силни противници, Рим успява да устои във втората половина на века на натиска на Ханибал и в началото на II в. пр. Хр. вече може да дава тон не само в Западното, но и в Източното Средиземноморие. Всички тези събития на видим и сравнително бърз исторически прелом би трябвало да намират отражение в резултатите от провежданите цензове[8]. Заложената в римския IV в. пр. Хр. тенденция на териториална експанзия във все по-значителни географски мащаби и с все по-големи човешки ресурси поставя също и проблема за причините за успеха на римската държава в завоеванието и усвояването на завладяното. Кои са факторите, които позволяват на Рим да успее? Могат ли цензовите числа да бъдат вплетени в едно по-точно и аргументирано обяснение на поставените проблеми? Отговорът на тези въпроси изисква съпоставянето и обясняването на цензовите числа с наративните източници, поставянето им на фона на историческата традиция за ранен Рим.

Голяма благодарност изказвам на екипа на Фондация „Отворено общество“ за оказаната ми щедра финансова подкрепа като стипендиант в продължение на три години. Без нея настоящата разработка не би била възможна. Голяма благодарност изказвам и на колегите си от Катедрата по стара история, тракология и средновековна история на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ доц. д.и.н. Константин Бошнаков, на проф. д.и.н. Маргарита Тачева, доц. д-р Диляна Ботева и доц. д-р Петър Делев за оказаната подкрепа.

Благодаря на своя приятел и колега Методи Герасимов, който направи възможно фотокопирането в чужбина на труднодостъпното изследване на П. А. Брън. (The Italian manpower, 225 B.C. – A.D. 14. Oxford, 1987 (второ издание).

Не на последно място благодаря на колегите от библиотеките на Катедра „Класически филологии“ на Факултета по класически и нови филологии на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, както и на Центъра за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Без тяхното любезно съдействие нямаше да мога да работя с издания на антични текстове, които са в основата на разработката.

1. ИЗВОРИ

Основните числени, или квантитативни, извори за настоящата разработка са онези пасажи от антични автори, които включват цензови числа с повече или по-малко точна датировка. Такива податки се откриват в съчиненията на Тит Ливий, Полибий, Дионисий Халикарнаски, Плиний Стари[9], Плутарх[10], Евтропий, Евсевий Кесарийски (*Chron.* Versio Armenia), св. Йероним Блажени, Павел Орозий и Георги Синкел[11]. От тях само Ливий[12], Дионисий, авторът на латинския превод на хрониката на Евсевий, известен като Versio Armenia, и св. Йероним предават повече от едно цензово число за посочения период. В групата на наративните източници първо място трябва да се отреди на *Тит Ливий* от Патавия. Важността на Ливиевото съчинение произтича не само от това, че то съдържа по-голямата част от цензовите числа с тяхната датировка, но и защото информацията за цензовете е поставена в своята институционална среда. Много важен е фактът, че Ливий, макар да не е съвременник на описваните събития, е *римски автор* и работи с богатата традиция на старите и младите анналисти от края на III, от II и I в. пр. Хр. Тит Ливий и Дионисий Халикарнаски са единствените автори, които дават свързан и относително детайлен разказ за ранната римска история през VI, V и IV в. пр. Хр. Това трудно може да се каже за биограф като Плутарх или енциклопедист като Плиний. Доколкото те са споменали още цензови числа, те са само допълнителен щрих, а не желание за системно изложение на историята на римското гражданство. Такъв обаче е творческият замисъл на Ливий, въплътен във формата на анали. Към същия жанр, известен и с елинското означение *хроника*, се придържа риторът Дионисий Халикарнаски[13]. Макар и много по-лаконични от Ливий и Дионисий, късните християнски автори Евсевий[14], Евтропий[15], св. Йероним[16] и Синкел[17] също следват и доразвиват принципите на хрониката. В стремежа си към подбор на най-значимото, синхронизъм, конкретност и лаконизъм тези автори не пропускат цензовите числа, защото те са кратка, обобщена, но същевременно важна информация за пътя на римското гражданство през годините. Във факта, че късноантичните и средновековните хронисти преписват и така съхраняват цензовите числа, може да се види нещо повече от продължение на жанровите традиции на хрониката. Защото за да се запише едно сведение, преди това то трябва да се осъзнае като значимо или най-малкото интересно. В четвъртия и следващите векове след Христа, когато и автори, и читатели се ориентират към хроники с по-лаконичен език или съкращения (*периохи*, *епитомета, бревиарии*) на по-ранни и по-обширни произведения, много съобщения са били пропуснати от късните автори и не са попаднали в техните произведения[18]. Но поне част от цензовите числа са преписани и запазени. И Ливиевият епитоматор, и авторът на Versio Armenia на хрониката на Евсевий, и работилият отделно от него св. Йероним, и живелият повече от три века след тях Георги Синкел съобщават цензови числа. Съобщават ги не само поради авторитета на своите предшественици. Съобщават ги, защото трябва да са ги осмислили като исторически значими.

Съхраняват ги, въпреки че са могли да ги премълчат и така да ги унищожат. Трудно е да се изясни доколко за тези автори важността на цензовите числа се свързва с тяхната принадлежност към римската история или с факта, че са уникални като запазеност и времеви обхват в гръко-римския свят. Забележително е, че живели по различно време и на различно място автори споделят общо становище за значимостта на цензовите числа, което води до общо усилие за тяхното опазване. Така средновековните хронисти поддържат жив интереса към римските цензове, за да го предадат през XV и XVI в. на раждащата се модерна наука за древността[19].

Павел Орозий е друг християнски автор, който съобщава цензово число в своя труд „Historiae adversus paganos“[20]. В желанието си да разкрие ужасите на изпълнената с войни езическа епоха и да ѝ противопостави мира във времето на утвърждаващото се християнство, Орозий сравнява загубите на римляните в гражданските войни от I в. пр. Хр. с техния общ брой по времето на Александър Македонски[21]. Така авторът съобщава още едно число за ценза, който се датира ок. 332 г. пр. Хр. Употребата на цензово число като убедителен аргумент в християнски полемичен труд само потвърждава написаното за осъзнатата значимост на цензовите числа на предела между Античност и Средновековие.

Автори като Диодор Сицилийски и Авъл Гелий предоставят, за съжаление, само фрагментарни данни, свързани с римските цензове. Любопитно е съобщението на Диодор за изпращането на група римски колонисти в Сардиния в първата половина на IV в. пр. Хр.[22] Диодор дава сведения и за ранната римска колонизация през V в. пр. Хр., провеждана съвместно с Латинския съюз[23]. Авторът от II в. сл. Хр. Авъл Гелий добавя някои значими и интересни, дори куриозни детайли към сведенията за работата на цензорите и провеждането на цензовете[24].

Много важен, всъщност централен проблем при работата с всички извори е тяхната достоверност. Това се отнася с особена сила за основен извор като съчинението на Ливий „Ab Urbe Condita“ („От основаването на Града“). За подхода на Ливий и неговите извори, за достоверността на отделни съобщения или цели книги в историческата книжнина е написано немалко. Едва ли в този текст е подходящо да се излагат изворите на Ливий въобще и начинът му на работа като цяло[25]. Това, което е значимо с оглед целите на разработката, е кои са изворите на Ливий, от които той черпи информация за цензовете, и доколко авторът е прецизен в работата си с числа.

В това отношение ключово е името на Валерий Антиат – автор, който принадлежи към младите аналисти, съвременник е на Сула и е широко ползван от Тит Ливий извор[26]. Осемнадесет от общо тридесет и четирите поименни позовавания на Валерий Антиат в текста на Ливий се свързват с предаването на някакво число[27]. Като се има предвид, че Ливий често се позовава на неспоменати по име автори, то изричните позовавания на Антиат не са малко[28]. Посочването на името на един или друг автор, уверено може да се твърди, е израз на определено отношение от страна на Ливий, който е работил с огромен материал и е имал достъп до

разнообразни версии за описваните събития. Тит Ливий, въпреки неговата широко дискутирана в историографията безкритичност към изворите, се отнася доста скептично към точните числа на Антиат. Те са разнообразни – за броя на убити врагове в битки от V до II в. пр. Хр. вкл., за стойността на трофеи и за сумите на различни контрибуции. Като любител на числата Антиат не е пропуснал и сумите, в чието присвояване е бил обвинен Сципион Африкански. Когато Ливий е сравнявал числените данни, които различните му извори са давали за едно и също събитие, често, ако не почти винаги, се е оказвало, че числата на Антиат са най-високи. За Ливий те са несъмнени преувеличения или откровени измислици. В това отношение подходящ пример е изброяването на пленниците и плячката, които попадат в римски ръце след завземането на Нови Картаген от бъдещия Сципион Африкански: „Сципион заповядал да извикат испанските заложници. Досадно е да се посочва тяхното число: в едни писатели откривам, че са били около триста, в други – три хиляди седемстотин двадесет и четири; и в останалото има подобно разногласие. Един пише, че картагенският гарнизон е бил десет хиляди, друг – седем, трети – не повече от две хиляди. В плен били взети, според един, десет хиляди, според други – повече от двадесет и пет хиляди. Гръцкият писател Силен твърди, че били завзети около шестдесет големи и малки скорпиони; *Валерий Антиат* (к. м. – Д. Д. М.) – шест хиляди големи и тринадесет хиляди малки скорпиона: *предел нямат неговите измислици* (к. м. – Д. Д. М.)... Различно е числото на завзетите кораби, различни са сумите на завзетите пари и слитъци злато и сребро. *Ако трябва с някого да се съгласим, то най-правдоподобни са средните числа* (к. м. – Д. Д. М.).“ [29]

Много показателна за Ливий е работата му в тази проблемна ситуация, създадена от разноречието на изворите. Вместо да избере онзи автор, който е съвременник на събитията или поне е черпил сведения от съобщения на съвременници, Ливий само констатира различията и без обосновка избира един формален изход – да приеме за най-правдоподобни „средните числа“.

Цитираната Ливиева оценка за Антиат не е изолирана. Тя не е спонтанно възклицание на претрупан с работа автор, който в даден момент се е уморил да чете очевидните преувеличения на този аналист[30]. Срещат се и други критични, дори язвителни бележки за числата, съобщени от Антиат. Така в пасажа 30, 19, 11 се разказва за битка, станала в Бруциум в 204 г. пр. Хр.: „...Валерий Антиат твърди, че били убити пет хиляди врагове. Това е *или безсрамна измислица, или грешка, незабелязана поради небрежност* (к. м. – Д. Д. М.).“ Предизвиква учудване защо Ливий е използвал доста често сведенията на автор, на когото и самият той не е имал голямо доверие. Отговорът дава самият Ливий в пасажа 45, 43, 8, който се отнася до войните с илирите от втората четвърт на II в. пр. Хр.: „По думите на Антиат, илирийската плячка донесла двадесет милиона сестерции, без да се смята златото и среброто, внесени в хазната. Не е известно откъде Антиат е взел тези данни, затова и аз се позовавам на него.“ Първият извод, който може да се направи от цитирания текст е

изказан отдавна на страниците на монографичните изследвания за Ливий – авторът много често е безкритичен в подбора на извори и ползва както надеждни, така и силно съмнителни текстове[31]. Но веднага се налага въпросът *защо* – дали поради претовареността и бързането на Ливий, които се дължат на неговата огромна творческа задача, или на същата небрежност, в която той обвинява Антиат? Когато се анализира достоверността на Ливиевите сведения, не бива да се пренебрегва непрекъснатото бързане на автора, несъмнено отразило се върху работата му. Но има и друга причина, поради която Ливий не изоставя текста на Антиат, дори и след като се убеждава в ненадеждността му. Защото той гледа на числата на Антиат като на куриози, които си заслужава да се споменат между другото, не защото са провдоподобни или произхождат от сигурен първоизточник, а тъкмо защото са странни и невероятни. Така Ливий още веднъж мълчаливо признава, че невинаги се придържа към най-сигурните и проверени източници. В пасажи като цитираните прозира литературно-антикварски подход към изворите с пристрастия към куриозното и впечатляващото, въпреки несъмнената историческа задача, която авторът си е поставил.

Написаното дотук следва да докаже, че числовата информация в труда на Ливий, който е основен, а в много случаи и единствен, извор за цензовите числа невинаги е надеждна. Един от тези източници на ненадеждна информация сигурно е идентифициран в лицето на Валерий Антиат. Това е възможно отчасти поради съмнителната точност на Антиат за твърде ранни събития[32]. Сравненията, които Ливий е правел между числените данни на този автор и аналогичните сведения, почерпани от други източници, също разкриват Антиат като писател, който слабо се е интересувал от истината и е преследвал литературен ефект с преувеличения и фалшива точност. Но с оглед на дефинирания проблемен кръг остават два важни въпроса:

1. Заимствал ли е Тит Ливий цензови числа от писанията на Валерий Антиат, и ако е заимствал, кои са те? Ако може да се докаже, че дадено цензово число произлиза от перото на Антиат, то това би компрометирало цялото съобщение за съответния ценз. Както отбелязва Тойнби: „Ние знаем, че Валерий Антиат във всеки случай е фабрикувал числа за понесени загуби и взети от римската армия пленници и плячка. Не можем да сме сигурни, че някои от нашите цензови числа също не са фалшификации.“[33]

2. Доколко други извори на Ливий, било римските аналисти или гръцки автори като Силен и Полибий са си позволявали фалшификации на числа, особено цензови, по лошия пример на Антиат? Обект на внимание в конкретния случай са преднамерено подправени числа, които могат да се разкрият чрез сравнение със сведения за същото събитие от други автори. Съвсем друг случай са числата, случайно корумпирани при съставянето на по-късни произведения или при преписване в Късната античност и средните векове[34].

Благодарение на големия брой критични изследвания върху труда на Тит Ливий още от втората половина на XIX в.[35], днес вече изворите, ко-

ито авторът е използвал, са добре известни. Нещо повече – съставени са таблици, които посочват изворите за отделните книги и техните глави. Пасажите с неустановен първоизточник не бива да се пренебрегват, но едва ли е възможно да се уточни произхода на всички текстове, неминуемо претърпели по-малка или по-голяма Ливиева обработка. Огромният изследователски труд върху текста на „Ab Urbe Condita" позволява да се посочат някои автори, от които Ливий е заимствал включените в първите десет книги цензови числа. Техният произход е следният:

Година на ценза (пр. Хр.)	Пасаж на Ливий	Първоначален извор
550	1, 44, 2	Q. (L.?) Aelius Tubero [36]
465	3, 3, 9	Valerius Antias [37]
459	3, 24, 10	L. Calpurnius Piso Censorius Frugi [38]
332	9, 19, 1–2	авторски текст на Ливий [39]
294	10, 47, 2	Valerius Antias [40]

От написаното за Валерий Антиат следва, че сведенията за ценза в 465 г. пр. Хр. и Ливиевата версия за ценза в 294 г. пр. Хр., (числото в оригиналния текст и в периохата на 10-а книга) са съмнителни и вероятно преувеличени.

Числото в оригиналния текст на Ливий, 262 321 граждани, е доста повисоко от числото във Versio Armenia на хрониката на Евсевий – 220 000 души (разликата е 16,13%). Синкел дава стойност (260 000 граждани), която изглежда закръгляване до десетки хиляди на числото на Ливий. Що се отнася до числото на епитоматора, то вероятно е коруптела от оригиналното число на Ливий[41]. А числото на св. Йероним (270 000) на пръв поглед изглежда закръгляване до десетки хиляди на числото на епитоматора (272 320).

Заключенията изглеждат ясни и са правилни от аритметична гледна точка. Но историческият анализ не може да се ограничи с калкулация за закръгляване. Тези пресмятания не са достатъчни за установяване произхода на разночетенията. Двете числа в текста на Ливий и в съответната периоха действително са свързани помежду си, което се доказа от изписването им в оригинал. Но както при тези, така и при останалите разночетения трябва да се отчетат езиците, на които са писали различните автори и начините, по които се предават числата в елинските и латинските текстове[42]. Трябва да се вземе предвид и кои са основните извори на всеки автор поотделно.

Известно е, че основният извор за хрониката на св. Йероним е хрониката на Евсевий[43]. Затова вероятността цензовото число да е заимствано от този източник е по-голяма. По-малко вероятно е св. Йероним да е заимствал и закръглил числото от периохите на Ливий, но и тази възможност не бива да се пренебрегва[44]. Проблемът за трите не Ливиеви разночетения за 294 г. пр. Хр. може да получи обяснение, като се отчете установената от палеографи и класически филолози връзка на ексцерптите на Георги Синкел с Versio Armenia и с хрониката на св. Йероним. Според специалистите най-

близо до написания на гръцки и загубен днес оригинал на хрониката на Евсевий стоят извлеченията на Георги Синкел, макар че те са най-късни – направени са чак в началото на IX в. По-далеч от елинския оригинал стоят латинският превод от анонимен автор, известен като Versio Armenia, и хрониката на св. Йероним, която също е превод, но и продължение на Евсевиевата хроника. И двата текста принадлежат на IV в. Следователно трябва да се търси връзка не толкова между числото на св. Йероним и числото на Ливиевия епитоматор, а между числото на Георги Синкел (т. е. Евсевий) и това на св. Йероним. Също така трябва да се потърси връзката между числото на Синкел и числото, представено под името на Евсевий, de facto принадлежащо на неизвестния латински преводач, написал Versio Armenia. Парадоксално е, но най-ранното число е представено от най-късно работилия Синкел, а не от преводача на Versio Armenia или св. Йероним, писали четири века преди него въз основа на същия източник. Тъй като Синкел пише на гръцки език, той използва утвърдилата се още през Античността милетска система за предаване на числа с буквени знаци[45]. По-точно той трябва да е следвал предаването на числата у Евсевий, ако действително е ексцерптирал от неговия оригинал без своя намеса. Ако се приеме това твърдение, тогава Синкеловото изписване на цензовото число ще трябва да се приравни с това в загубения текст на Евсевий[46]. Следователно създателят на Versio Armenia и св. Йероним са видели или е трябвало да видят именно това число, когато са ползвали оригинала на хрониката на Евсевий. Числото 260 000 на Синкел (т. е. Евсевий) е изписано

μυριάδες κς′.

Числото във Versio Armenia е изписано по един необичаен, хибриден начин – то съчетава елементи и от милетската, и от римската система за предаване на големи числа. В оригинал то е **myriades XXII** (220 000) и недвусмислено издава своя елински първоизточник[47]. Тъй като в манускриптите на хрониката на св. Йероним и на Versio Armenia няма разночетения за цензовите числа от 294 г. пр. Хр., то може да се приеме, че са запазени оригиналните числа на двамата автори, некорумпирани при последвало преписване. Затова, ако те се „преведат“ според правилата на използваната от Евсевий милетска числена система, може да се получат изписванията, които авторите са видели в ползваните от тях екземпляри на хрониката на Евсевий. Ако предположението е вярно, авторът на Versio Armenia трябва да е прочел в текста на Евсевий числото:

(μυριάδες κβ′),

което св. Йероним е разпознал като:

(μυριάδες κζ′)[48].

Следователно оригиналното число на Евсевий е било корумпирано или още в ползваните от автора на Versio Armenia и св. Йероним екземпляри на оригинала, или от тези автори при разчитането на текста на Евсевий. Едва ли авторът на Versio Armenia и св. Йероним са имали мотив за

умишлена фалшификация на цензови числа. Трудно е да се посочи такъв. Но е твърде възможно преписите на Евсевиевия текст, които те са ползвали, да са съдържали преписвачески грешки или да са били физически повредени и разчитането им да е било мъчно. Впрочем, ако върху буквите на множителя в числото на Синкел (*с черен контур*) се наложат аналогичните букви от числото, вероятно прочетено от св. Йероним (*с черен цвят*), се получава голямо съвпадение в изписването на втория знак (фиг. 1).

Фиг. 1.

Разбира се, различните ръкописни стилове показват съществени отлики в графиката на едни и същи букви и съвременните им печатни образци не могат да са коректив. Налагането на печатните букви не може да замести работата на палеографа с конкретните ръкописи, нито работата на историка с критичните издания, но може да покаже колко лесно е една буква да бъде разчетена като друга. В случая стигма може би е била разчетена като зета и 260 000 граждани на Синкел (т. е. Евсевий) са се „превърнали" в 270 000 граждани при св. Йероним.

Фиг. 2 *а*.

По-малко е съвпадението между втората буква (*стигма*) на множителя в числото на Синкел (Евсевий) и втората буква (*бета*) в множителя на числото, което трябва да е видял авторът на Versio Armenia (фиг. 2 *а*). Ако тези две букви се наложат една върху друга без оглед на въображаемия ред, съвпадението между тях е по-голямо. Отново се вижда колко лесно е погрешното разчитане и преписване на буквите, означаващи числени знаци, особено ако те са избледнели или нечетливи (фиг. 2 *б*).

Фиг. 2 *б*.

Написаното за разночетенията на цензовото число от 294 г. пр. Хр. позволява да се проследи, макар и с условности, техният произход. Първоначалното Ливиево число, 262 321, е корумпирано през IV в. при съставянето на Ливиевите периохи от анонимния епитоматор или неговите кописти, или копията на Ливиевото съчинение, които той е чел, вече са били корумпирани. При съставянето на своята хроника Евсевий Кесарийски вероятно е ползвал Ливиевия оригинал, а не периохите, защото неговото число (260 000), закръглено до десетки хиляди, по-лесно може да се получи от числото на самия Ливий (CCLXII [m.] CCCXXI или 262 321), отколкото от числото на епитоматора (CCLXXII [m.] et CCCXX или 272 320). Все пак съществува вероятност при извършването на закръгляването Евсевий да е ползвал числото на епитоматора, но да е отнел погрешно още един знак за десетица (X) от знаците, които означават десетки хиляди. Възможно е той да е ползвал предполагаемо, ранно и недостигнало до нас, съкращение на оригиналния текст на Ливий, в което цензовото число е било предадено коректно[49]. Не е невъзможно Евсевий да е ползвал и независими от Ливиевата традиция източници за римската история. Издигането на това пред-

положение веднага поставя въпроса за запазеността и достъпността на съчиненията на римската аналистика в IV в. сл. Хр. Ако в източната част на империята, където Евсевий е работил в по-голямата част от живота си, е имало богати и достъпни сбирки от съчинения на ранни римски автори, дали и доколко „бащата на църковната история“ се е възползвал от тях[50]?

След завършването си, хрониката на Евсевий, на свой ред, се е превърнала в източник за други хронисти – авторът на латинския ѝ превод, означен като Versio Armenia, и св. Йероним. Четири столетия след тях ексцерпти от оригинала на Евсевий прави византийският хронист Георги Синкел. Ако за писалия на гръцки Синкел се приема, че стои най-близо до оригинала, то писалите на латински св. Йероним и авторът на Versio Armenia или не разчитат правилно цензовото число, или ползват копия, в които то вече е корумпирано.

Анализът на разночетенията сочи, че цялата верига от заимствания води, най-вероятно, до текста на Тит Ливий, съответно до неговия първоизточник Валерий Антиат. Следователно зад съобщенията за ценза от 294 г. пр. Хр. стои автор, който хвърля силна сянка на съмнение върху запазените числа. Написаното може да се обобщи в схема № 1.

Схема № 1

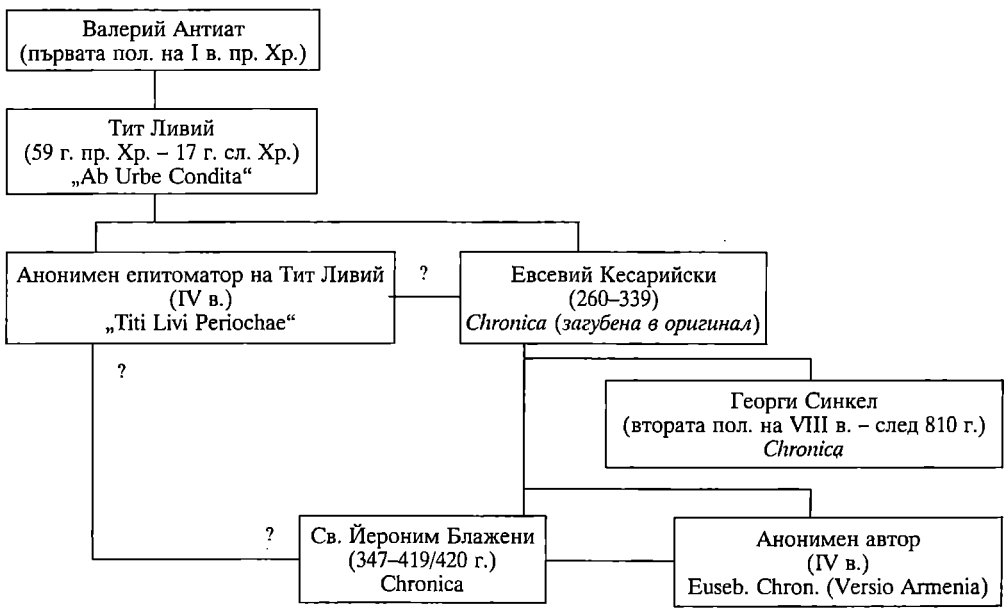

Несигурността нараства при анализа на сведенията за ценза в 459 г. пр. Хр. Оказва се, че съмнителният пасаж от Ливий, извор за който е Антиат, съвпада със сведението на Евтропий. Логичен е изводът, че Евтропий също е ползвал Ливиевата традиция в една или друга форма. Може би за него това е било най-пълното достъпно изложение на римската история от този толкова ранен период или в очите на Евтропий авторитетът на Ливий

е бил неоспорим. Най-вероятно е и двете съображения да са били в сила. Важното от гледна точка на римското гражданство е, че всички разночетения за цял един ценз се оказват съмнителни. Съответното число в таблиците е коректно към изворите, но всички изводи, които могат да се направят от него, попадат върху *плаващи пясъци*.

Не по-малко значим от гледна точка на анализа на цензовите числа е и текстът на Ливий с първоизточник Фабий Пиктор за първото цензово число, традиционно приписвано на цар Сервий Тулий (ср. на VI в. пр. Хр.). Когато се проучва надеждността на Фабий Пиктор като Ливиев първоизточник, не може да се пренебрегне оценката на Полибий. Той е бил добре запознат с неговото изложение и се е стремял да го ползва, като отчитал разбираемите патриотични настроения на Пиктор[51]. Но в пасажите, в които се коментира Фабиевата интерпретация на събитията, не се споменава нищо за това, дали авторът е бил коректен при предаването на числа или за особен интерес към цензовата институция[52]. Онова, за което Полибий критикува Фабий, е неговото силно и обяснимо пристрастие към римската гледна точка[53]. Но дали Фабий е бил толкова пристрастен, за да преувеличава данните от цензовете? Цицерон, който също съобщава за аналите на Фабий Пиктор[54], акцентира върху типичния за аналистите лапидарен стил, но отново не става ясно бил ли е склонен Фабий към преувеличения. За да се разреши този проблем, трябва да се анализират съобщенията, в които Ливий изрично се позовава на този автор.

Заедно с първото позоваване на Фабий са съобщени 80-те хиляди граждани, преминали първия ценз при Сервий Тулий[55]. Тези граждани, според Фабий, били „способните да носят оръжие“[56]. Явен е интересът на Фабий към цензовете. Но може ли въобще да се твърди, че римски автор от края на III и началото на II в. пр. Хр.[57] е имал автентичен документ за броя на гражданите от легендарния ценз на Сервий Тулий (ако се доверим на традиционната датировка – ок. 550 г. пр. Хр.)? За съвременната наука датировката на Сервиевата реформа продължава да е дискусионна, а всяко хронологично посочване носи уговорките за приблизителност и условност[58]. Много е съмнителна претенцията на аналистите за ясна и прегледна хронология на събитията от царския период[59]. Известно е, че ерата от основаването на Града е съставена в началото на III в. пр. Хр., а преди това римляните са ползвали като хронологична система годините от освещаването на храма на Iuppiter Optimus Maximus на Капитолия[60]. То, и според римската традиция, и според модерни проучвания, се датира в последното десетилетие на VI в. пр. Хр., т. е. след времето, което аналистите отреждат на Сервий Тулий[61]. Оказва се, че Фабий Пиктор не е знаел и не е могъл да знае годината на Сервиевия ценз, а от друга страна, е претендирал, че знае точното число на годните да носят оръжие римляни в тази толкова далечна епоха. Дали може да му се повярва? Едва ли, макар авторитетът му в римската книжнина да е бил голям[62]. И не са ли 80 000 боеспособни мъже твърде несъвместими със скромните размери на *Ager Romanus* в средата на VI в. пр. Хр.[63]?

Написаното позволява да се обосноват две твърдения. Първо, Ливиевата версия на първото цензово число изглежда като почти сигурен фалшификат. Второ, оказва се, че Фабий Пиктор, първоизточникът за Сервиевия ценз, се е увлякъл в престорена точност поне в този случай. Съвременният изследовател може да се утеши с основателното предположение, че в изложението на съвременни или близки до съвремието си събития Фабий не е могъл да включва силно преувеличени или измислени цензови числа, защото неговите читатели са били част от римския елит и не са били нито неосведомени, нито в невъзможност да извършат проверка[64]. Поради това като че ли е по-трудно да се обоснове измисляне на цензови числа от Фабий Пиктор за III в. пр. Хр. или поне последната четвърт на века – времето, в което римският книжовник живее и пише[65]. Колкото до останалите цензови числа, попаднали в Ливиевия текст от съчинението на Фабий Пиктор, много трудно е да се определи кои от тях приличат по „достоверност" на съобщението за Сервиевия ценз и кои може да са извлечени от *Liber Annalis* – голямата римска хроника, водена от понтифексите[66].

2. МЕТОД НА РАБОТА С ЦЕНЗОВИТЕ ЧИСЛА И ТЕХНИТЕ РАЗНОЧЕТЕНИЯ

В резултат на работата си с изворите и модерната историография авторът успя да открие 12 цензови числа с разночетения, които се отнасят до дефинирания период. Под *разночетения* в конкретния случай се разбират както различните варианти, които отделните издатели дават на едно и също число в един и същи пасаж, така и различните числа, които различни автори дават за ценз, проведен в една и съща година. Така например за първия ценз на Сервий Тулий, който традиционно и съвсем условно се датира около 550 г. пр. Хр., Ливий, Евтропий и Дионисий Халикарнаски дават три различни числа. В табличното и графично представяне на Сервиевия ценз тези три числа са представени като три разночетения[67].

Авторът е убеден, че без професионална палеографска подготовка и пряк досег с факсимилетата на оригиналите не може аргументирано да се предпочете едно разночетене пред друго. Римският начин за предаване на числата с буквени знаци[68] и специфичното начертание на повечето от тези букви, в които преобладават хастите, прави много трудно коректното разчитане на старите манускрипти. Затова авторът се отказа от първоначалната си идея да използва фотокопия на манускриптни листове с пасажи, които съобщават цензови числа. Само палеографи с опит могат да обосноват дадено четене на спорен пасаж така, че то да издържи на научна критика. Затова всички разночетения се третират равностойно в разработката, макар че някои (едва ли може да се каже колко) цензови числа са корумпирани при неднократното им преписване. Числата, които в предишната част на текста са посочени като съмнителни, също са включени в таблиците. Това е направено целенасочено. От една страна, числата, за които бе доказано, че произхождат от съмнителни източници (напр. Ва-

лерий Антиат, отчасти Фабий Пиктор), следва да бъдат съпоставени с наративните сведения за римското гражданство от съответния период, преди да бъдат окончателно отхвърлени като несъстоятелни и неизползваеми. Понякога дори ненадеждни като цяло автори съобщават значима и вярна информация и тази възможност не бива да остава непроверена. От друга страна, съмнителният характер на някои цензови числа може окончателно да се докаже едва след съпоставянето им с наративни данни или с други числа – например площта на *Ager Romanus* в съответния период и това е още една причина всички цензови числа да се включат в обръщение. И как впрочем може да се установи дали едно цензово число е достоверно или измислено, ако то бъде предварително елиминирано?

С цел по-голяма яснота разночетения на едно и също число с разлика помежду си хиляда души или по-малко са представени със своята средноаритметична стойност. Това не нарушава коректността и точността на работата, защото всички числа, с изключение на числото за ценза на Сервий Тулий, са по-големи от сто хиляди души. Следователно разночетене равно или по-малко от хиляда души е по-малко от един процент от общата сума на римските граждани, за който и да е ценз от 508 до 294 г. пр. Хр. вкл. Такава стойност може спокойно да се приеме за статистически незначителна величина. А що се отнася до Сервиевия ценз, то трите числа, които са записали за него Ливий, Евтропий и Дионисий, имат помежду си разлики по-големи от хиляда души и са представени в таблиците отделно.

Всички разночетения са представени в *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)*, като е посочен конкретният пасаж от античен автор, откъдето е почерпано цензовото число, както и името на издателя или изданието, където се среща съответното разночетене. В хода на работата си авторът се убеди колко важно за историческия анализ е изписването на всяко число в оригинал. Затова не само числата от разночетенията, но и пасажите, които ги съдържат, са предадени в техния латински или гръцки първообраз. Всички пасажи с цензови числа са преведени от автора; преводите също са приложени към таблицата. По този начин се постига задължителната изворова прозрачност, а част от преведените пасажи, според направените справки, досега не са публикувани на български[69]. В същата таблица са записани и средноаритметичните стойности на разночетенията с разлика хиляда или по-малко римски граждани. С тези величини и тяхната датировка е съставена *Таблица за броя на римските граждани според вариантните цензови числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)*. В нея са включени разночетенията с разлика помежду си повече от хиляда и средноаритметичните стойности на разночетенията с разлика хиляда или по-малко. Интервалите между два ценза са обозначени като периоди. За да се постигне лесна съпоставимост между данните от таблицата за броя на римските граждани според вариантните цензови числа и другите таблици, в които също се излагат цензови числа, *номерацията на периодите е една и съща във всички таблици*. За всеки период е изчислена промяната в броя на римските граждани както в абсолютна стойност,

така и в проценти. Изчислена е и средногодишната промяна за съответния период, отново в абсолютни стойности и проценти.

Авторът си дава сметка, че средногодишните стойности на промяна са повече от условни. Едва ли в живота на дадена човешка общност може да се посочи период от няколко години, в който населението нараства или намалява в строго линейна функция. Подобно явление не може да се търси и в историята на римската гражданска общност. Въпреки това пресмятането на тези числа не е израз на статистически педантизъм. Целта на средногодишните стойности е да илюстрира *общата тенденция* в развитието на римското гражданство в съответните времеви интервали.

Посочването на общата тенденция е особено информативно за подългите периоди. Такива са периодите осми (459–393 г. пр. Хр.), девети (393–340 г. пр. Хр.) и единадесети (332–294 г. пр. Хр.). Те имат продължителност съответно от 66, 53 и 38 години. Период № 1 (ок. 550–508 г. пр. Хр.), с цялата условност в датировката на Сервиевия ценз, има продължителност от около 42 години. Може с увереност да се твърди, че през тези дълги интервали също са се провеждали цензове, повече или по-малко редовно, макар да не са запазени резултатите от тях. От епохата на етруската власт в Рим на цензовете се е гледало като на важно задължение на най-висшите представители на властта. Неслучайно първият ценз се приписва на Сервий Тулий[70], а между свалянето на монархията и установяването на цензорската институция в 444 г. пр. Хр.[71] тази функция изпълнявали консулите[72]. Затова едва ли може да се поддържа тезата, че римската държава е занемарявала за 40, 50 или 60 години толкова отговорна дейност като ценза. Налице е дори парадоксален факт – за IV в. пр. Хр. са запазени само три цензови числа, по-малко, отколкото за предшестващия V в. пр. Хр. и четири пъти по-малко, отколкото за следващия, III в.[73] Би трябвало да се очаква точно обратното: IV в. пр. Хр. е по-близо до времето на най-ранните анализти от поколението на Фабий Пиктор, между IV и III в. не стои събитие, аналогично на Галската катастрофа, в което евентуално да са били погубени важни документи на римската държава. Някак е трудно да се повярва, че аналистите са намерили в жреческите хроники повече сведения за времето преди завземането на Града от галите, отколкото за времето след това. Явно съществена част от междуцензовите периоди не отразяват реалните интервали между провежданите цензове, тъй като не са запазени съобщения за броя на гражданите по време на всички цензове. Налице е несъответствие между броя на съобщените двойки цензори и броя на съобщените цензови числа с дата след 444 г. пр. Хр.[74] Ливий е отделил немалко място в своето забързано повествование на дейността на Апий Клавдий Цек като цензор, но не е съобщил броя на римските граждани, преминали ценз по време на неговата цензура[75]. Това е само един, но не единствен пример за съобщени цензори без съобщено цензово число[76]. Дори може да се предположи, че редица цензове са потънали напълно в забрава – изчезнали са не само цензовите числа, но дори съобщения за тяхното провеждане. Затова един възможен начин да се разбере насоката на римското демографско развитие

в необичайно дългите междуцензови периоди е да се свържат запазените числа и да се изчислят средногодишните стойности. Дори в случаите, когато между две запазени числа стои традиционният междуцензов интервал от пет години, пресмятането на средногодишните стойности не би било излишно, защото така се разкрива динамиката на промените – доколко силни са спадовете и прирастите.

Наличието на разночетения обуславя оформянето на различни варианти на един и същи период[77]. Когато две съседни цензови числа имат разночетения, то последните са свързани на принципа *всяко с всяко* и така са получени различни варианти за един и същи междуцензов период. По този начин са изчислени всички възможни стойности на прираст или спад за всеки период, без да се пренебрегне нито едно разночетене. Добър пример в това отношение е период № 11 (332–294 г. пр. Хр.). Тъй като цензовото число от 332 г. пр. Хр. има три разночетения, а това от 294 г. пр. Хр. – пет разночетения, то общият брой на различните варианти за период № 11 е равен на петнадесет. Обобщението на числата от този период сочи, че според варианта с най-ниски показатели населението намалява с –12%, докато според варианта с максимални стойности населението за същия период се увеличава драстично с +109,40%. Така период № 11 разкрива красноречиво значението на разночетенията при работата с цензовите числа и при формулирането на изводи за промените в римското гражданство.

При изчисляването на общата промяна в граждани за всеки период числата не са и не могат да бъдат закръглени по обясними причини. Всички други числа от таблиците, които показват промяна в даден показател, са предадени до втория знак след десетичната запетая без закръгляване.

За проследяване на броя на римските граждани, освен таблицата с вариантните цензови числа, е изработена и *Таблица за броя на римските граждани според средноаритметичните цензови числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)*. В нея са включени средноаритметичните стойности от всички разночетения на запазените цензови числа. Ако таблицата с вариантните цензови числа излага всички открити в изворите възможности за развитието на римското гражданство, то таблицата с обобщените цензови числа е опит за *обзор върху генералните тенденции* в количественото развитие на римското гражданство в период от около 325 години. Вариантната таблица търси акцент върху детайла, върху възможните ходове на демографската крива. Тя дава материал за съпоставка с наративните извори и последващ анализ, докато обобщената таблица показва, или поне би трябвало да показва, общото, дългосрочната тенденция и предоставя възможност за обобщение – т. е. синтез.

Тези два подхода към цензовите числа не си противоречат. Напротив – те се допълват и онагледяват резултатите от войните[78], епидемиите[79], неурожайните години[80], природните бедствия[81], колонизацията[82], приемането на нови граждани и увеличаването на *Ager Romanus*[83] – т. е. от всички онези събития, които са разтърсвали неведнъж цялата

гражданска общност и които с основание могат да се нарекат трайни демографски фактори.

Друга значима за историята на римското гражданство величина е площта на *Ager Romanus* в нейното историческо развитие. Благодарение на изследванията на Й. Белох модерната историческа наука днес разполага с числа за площта на *Ager Romanus* от 60-те години на V в. пр. Хр. насетне. Немският историк е направил пресмятанията си въз основа на пасажи в изворите, от които може да се извлече информация за границите на римската държава – това са сведения за войни, завземане на селища, раздаване на римско гражданство, добавяне на нови триби. Географските данни от датираните съобщения са нанесени върху картата на древна Италия и са очертани границите на *Ager Romanus*, което позволява изчисляването на неговата площ. Тя е отразена в *Таблица за площта на Ager Romanus (465–294 г. пр. Хр.)*. Плодовете на огромния изследователски труд на Белох, извършен в 80-те години на XIX в. без удобствата на съвременната изчислителна техника, не са загубили своята научна актуалност и днес. Защото датираните цензови числа могат да се разделят на площта на *Ager Romanus* за съответната година и така се получава величината *граждани на единица площ от Ager Romanus*. Сама по себе си тя е условна. Преди всичко едва ли може да се посочи територия, която днес или в миналото е била напълно равномерно заселена. Подобна утопична равномерност в разпределението на населението не може да се очаква и върху *Ager Romanus*. Несъмнено в римската територия някои земи са били особено предпочитани поради природните си дадености, близостта до пътища, до Рим или до други населени места. Такива земи, естествено, са били винаги привлекателни и сравнително гъстонаселени. Същевременно заблатени или твърде гористи и планински терени са били непривлекателни и за земеделци, и за скотовъдци и са били отбягвани, поради което – и незаселени или слабо заселени. Факт е, че с цензовите числа, в настоящия им вид, и с данните за *Ager Romanus* не може да се възстанови в детайли реалното разпределение на населението в отделните области на римската територия и историческото развитие на тази величина. Тогава основателен е въпросът в какво се състои ценността за историческия анализ на величината *граждани на единица площ от Ager Romanus*? Допълнителни съмнения в полезността на тази величина внася съображението, че броят на гражданите според цензовите числа не отговаря на броя на цялото население на *Ager Romanus*[84]. Не всички, които са пребивавали на римска територия, са били римски граждани и не всички римски граждани са пребивавали на римска територия, особено от III в. пр. Хр. насетне[85]. Освен това за римлянките и римските младежи до 17-годишна възраст няма сигурни данни, че са били действително включвани в цензовите числа, макар че по римското право те се ползвали с права на римски граждани[86]. Затова броят граждани, отразен в цензовите числа, трябва да се приеме като принципно по-малък от броя на всички лица от двата пола с римски граждански статус. При тези особености на цензовите числа може ли да се поддържа тезата за използва-

мост на изчислената гъстота на римски граждани на единица площ от римската територия?

Оказва се, че може. Първата причина за това е възможността тази величина да даде някаква, макар и обща представа за действителната гъстота на населението на *Ager Romanus*. В модерни изследвания се предлагат различни съотношения между броя на римските граждани, включени в цензовите числа, и броя на цялото население на римската територия[87]. Но това е само част от исторически полезната информация, която се носи от числата за гъстота на римските граждани на единица площ от *Ager Romanus*. Още по-полезна информация може да се получи от съпоставката между промените в площта на *Ager Romanus* и промените в гъстотата на римските граждани на единица площ от римската територия. Това може да се илюстрира със следния принципен модел:

1. Когато държавата **x** присъединява територията **y** и обявява нейните жители за свои граждани, тогава **x** увеличава не само територията си, но и броя на гражданите си, което може да се открие при преброяване на гражданите или дори на представителна част от тях.

2. След като **x** увеличи и територията си, и броя на гражданите си, новият брой граждани се разделя на новата площ и така се получава новата стойност за граждани на единица площ.

3. Ако се допусне, че присъединената територия **y** е по-слабо населена от **x**, тогава при нейното присъединяване към **x** ще има процентно по-голям прираст в площ, но по-малък в население. Така новият брой граждани на **x**, процентно по-малко увеличен от анексията на **y**, ще се раздели на новата площ на **x**, която обаче е увеличена процентно в по-голяма степен от присъединяването на **y**. В такъв случай стойността на показателя *граждани на единица площ от* **x** ще спадне[88].

4. Може да се направи и обратното предположение. Ако **y** е по-гъсто населена в сравнение с **x**, при присъединяването ѝ към **x** ще има процентно по-малък прираст в площ, но по-голям прираст в население. Тогава новият брой граждани на **x**, осезаемо увеличен от присъединяването на **y**, ще се раздели на новата площ на **x**, която процентно е увеличена в по-малка степен от завладяването на **y**. Следователно стойността на показателя *граждани на единица площ от* **x** ще се увеличи[89].

5. Ако двете територии **x** и **y** имат една и съща стойност по показателя *граждани на единица площ*, то при поглъщането на **y** от **x**, независимо от големината на двете територии, показателят *граждани на единица площ от новата територия на* **x** няма да се промени[90].

Схемите, изложени в точки **3**, **4** и **5**, могат да се запълнят с най-различни числа, стига да отговарят на дефинираните условия, но от това изводите не се променят. Те са напълно проверими по аритметичен път. Следователно чрез промените в гъстотата на римските граждани на кв. км може да се установи дали дадена територия, присъединена към *Ager Romanus*, е имала по-малка или по-голяма гъстота на населението в сравнение с римската територия преди съответното разширяване. Затова ако след увеличаване на *Ager Romanus* се открива спад в гъстотата на

гражданите, то може да се заключи, че присъединената територия, като цяло, е била по-рядко населена в сравнение с *Ager Romanus* преди съответното разширение. В сила е и обратното твърдение – ако след анексиране на нова територия, гъстотата на гражданите не спада, а се увеличава, следователно новата територия трябва да е била по-гъстонаселена от *Ager Romanus* преди анексията[91]. Но когато се правят изводи за гъстотата на новоприсъединени римски територии, не бива да се пропускат събитията в интервала между последния ценз преди анексията и първия ценз, който отчита новите римски граждани. В този интервал могат да настъпят промени в броя, съответно гъстотата на кв. км на старите римски граждани, и тези промени не могат да се разграничат от промените, предизвикани от приема на нови граждани. Въпреки това, много рязък спад в гъстотата на гражданите, предхождан от анексия на обширна територия във време на немного напрегнати военни усилия, трябва да се приеме като признак за по-слабата населеност на новите земи. Такъв тип анализ ясно демонстрира връзката между „скачените съдове" на италийската и римска демография.

Осъзнатата значимост за изследването на показателя *граждани на единица площ от Ager Romanus* обуслови особеното внимание при работата с тази величина. Първоначалната *Таблица за площта на Ager Romanus (465–293 г. пр. Хр.)* бе продължена в таблици, които разкриват гъстотата на римските граждани – *Таблица за гъстотата на римските граждани на квадратен километър от Ager Romanus според вариантните цензови числа (465–294 г. пр. Хр.)* и *Таблица за гъстотата на римските граждани на квадратен километър от Ager Romanus според средноаритметичните цензови числа (465–294 г. пр. Хр.)*. Работата едновременно и с вариантните, и със средноаритметичните стойности на цензовите числа не е само продължение на практиката, заложена в таблиците за броя на римските граждани. Чрез работата с вариантните числа се дава възможност при съпоставката на числени и наративни сведения евентуално да се разграничат по-вероятните от по-малко вероятните стойности. Освен това, при изследването на величината *граждани на квадратен километър от Ager Romanus* също не бива да се пренебрегват разночетенията в изворите. Противното означава да се работи с непълна и затова още по-ненадеждна изворова база.

Паралелното развитие на римската територия и гъстотата на римските граждани е представено в *Таблица за промените в гъстотата на римските граждани на квадратен километър от Ager Romanus според вариантните цензови числа (465–294 г. пр. Хр.)* и аналогична таблица, която ползва средноаритметичните стойности на цензовите числа. Така ясно се открояват резките промени в площта на римската територия, следствие от нейната експанзия, и кореспондиращите промени в гъстотата на римските граждани.

В тясна връзка с експанзията на римската територия е и проблемът за римската колонизация. Тя е представена в две таблици – *Таблица на съвместните римо-латински колонии, основани в периода 492–382 г. пр. Хр.* и

Таблица на колониите с римски и латински статут, основани в периода 338–241 г. пр. Хр. Разделянето на сведенията по този начин отговаря на двата различни етапа в провежданата от римската държава колонизация. В първия от тях Рим партнира в основаването на колонии със своя съюзник Латинския съюз. Ако трябва да се търси терминологична прецизност в характеристиката на този период, по-точно би било да се пише не за ранна римска, а за римо-латинска колонизация. Римските аналисти и Ливий създават една проримски деформирана представа за колонизацията в Лациум през V в. пр. Хр., като подценяват ролята на латинските държави в процеса, но тази интерпретация не може да се възприема механично в съвременните изследвания. Затова първата таблица за колониите включва термина *римо-латински колонии*, а не *ранни римски колонии*. Всяка колония е посочена заедно със съответния пасаж от античен текст (в повечето случаи – от труда на Ливий), който съобщава за нейното основаване, а след 338 г. пр. Хр. – и за нейния статут.

В табличен вид е представена и т. нар. Сервиева реформа, традиционното начало на цензa като практика и институция в римската държава. Добра предпоставка за това е голямата близост във версиите на Тит Ливий и Дионисий Халикарнаски, които отлично се допълват[92]. Фактографската страна от историята на ранната цензура е изложена в таблицата *Римските цензори според Ливиевата традиция: 444–292 г. пр. Хр.*, като отново са посочени съответните пасажи от текста на Ливий.

Не може да се премълчи, че задачата, която модерните изследователи решават с помощта на цензовите числа, има твърде много възможни решения и твърде много неизвестни. Но това не е основателна причина за априорното им отхвърляне. При тесен контакт с изворите и коректен, прецизен подход към тях с помощта на подходящи методи, все пак може да се достигне до значимите и проверими факти за развитието на римското гражданство.

3. ЦЕНЗОВИТЕ ЧИСЛА КАТО ИСТОРИЧЕСКО ГРАДИВО

Римската историческа традиция, такава каквато е оформена в края на I в. пр. Хр. от автори като Ливий и Дионисий, поставя ранна датировка за провеждането на първия ценз – неговото начало като религиозно действие и държавна практика е отнасено още към времето на цар Сервий Тулий. Така цензът се нарежда сред най-древните римски политически практики и институции, наследени още от епохата на царете[93] и продължили своето съществуване през дългия период от края на VI в. пр. Хр. до 31 г. пр. Хр., който условно се нарича *републикански*[94].

Тази относително ранна датировка[95] за началото на цензовите преброявания, както и предадените числа за броя на римските граждани поставят неминуемо въпроса за достоверността на числата и техните датировки – т. е. дали съхранените цензови числа от средата на VI, както и от V и IV в. пр. Хр. биха могли да отговарят на реални цензове, проведени в съответните години. В предходна част на текста бе направен опит

за проследяване на „пътя“ на цензовите числа от текстовете на старите и младите анализти към труда на Ливий, както и възможните източници на корупция при предаването на данните. Бе обърнато особено внимание на неизбежно възникналите грешки при преписването на Ливиевия труд и при разчитането му от по-късни книжовници, както и на липсата на обективен критерий при предпочитането на едно или друго разночетене в кодексите. С помощта на пасажи от текста на Ливий бе доказано, че поне две съобщения за цензови числа възхождат към анализта Валерий Антиат, който в I в. пр. Хр. вече е имал репутацията на автор, склонен към преувеличения, понякога дори измисляне, на всевъзможни числени сведения. Така достоверността на цензовите числа, съобщени за 459 и 294 г. пр. Хр., не може да бъде аргументирано защитена поради ненадеждността на източника, от който произхождат сведенията. Най-вероятно недостоверно се оказва и първото цензово число, приписано навремето на Сервий Тулий и предадено от Фабий Пиктор[96].

Но дискредитирането чрез извороведски анализ на три от цензовите числа до 294 г. пр. Хр. вкл. не е достатъчно, за да се разреши проблемът за използваемостта на всички цензови числа от този период. Ако съобщенията за два ценза са произволно завишени от Валерий Антиат, а Фабий Пиктор е „изобретил“ броя на римските граждани от времето на Сервиевия ценз, едва ли е справедливо същата недостоверност автоматично да се приписва и на останалите цензови числа, които Ливий е включил в своя труд. Въз основа на съществуващите податки в Ливиевия труд и в римската книжнина въобще, не може нито категорично да се отхвърли, нито категорично да се докаже, че останалите книжовници, използвани от Ливий за периода VI–IV в. пр. Хр., са били напълно коректни към онова, което са намерили като исторически извор за проведените цензове. Извороведският анализ на сведенията за цензове, почерпани от аналите на Елий Туберон, Калпурний Пизон и Фабий Пиктор (в частта им за III в. пр. Хр.), не води до категорични изводи за работата на тези автори с числа, защото не бяха открити податки за особености и предпочитания в тяхната работа с числена информация. Фактът, че Пизон е бил цензор, само провокира предположението, че той е бил акуратен в съобщенията си за цензове, защото може да е имал достъп до оригинална цензорска документация, но не може да го докаже. Едва ли може да се докаже, че всички цензори са били еднакво старателни в работата си; със сигурност сред тях е имало и такива, които са ползвали своята магистратура за разгаряне на политически борби[97] и, строго погледнато, няма гаранция, че Пизон не е бил сред тях. Оскъдицата на фрагменти от Пизон не помага твърде много за изясняването на неговата акуратност в книжовните занимания. И ако Валерий Антиат е изрично споменат като склонен към преувеличения автор, тъй като силно е изпъквал със своята липса на мярка и чувство за правдоподобност, дали той е бил единствен? Ливий не си е поставял за задача да дава книжовна характеристика на своите предшественици; творческата му задача е била толкова мащабна и всепоглъщаща, че

дори и да са му били известни други случаи на преднамерени преувеличения или фалшификации, той не е имал желание, време и сили да ги посочва и разобличава[98]. Поне това е впечатлението от запазените 35 от общо 142-те Ливиеви книги и изключенията са твърде малко и твърде кратки, за да оборят тази констатация.

Следователно съществена част от цензовите числа до началото на III в. пр. Хр. остава под въпрос дори и след анализ на използваните от Ливий извори. Но ако произходът на цензовите числа е неясен и съмнителен, историята на римското гражданство в демографски аспект за период от повече от два века се лишава от немаловажен извор. Защото именно цензовите числа придават по-голяма конкретност и измеримост на историята на римското гражданство или поне създават впечатлението за това.

Авторът предлага два възможни подхода за преодоляването на изложената несигурност и неопределеност по отношение на ранните цензови числа.

Първият е изследване на възможността автентични данни за ранните цензове да са били преписвани и съхранени до времето на старите анализти и използвани от тях при създаването на техните трудове, които са основа на римската историческа книжнина. Защото, ако може да се докаже, че понтификални анали не са били водени редовно през V и IV в. пр. Хр. или не са оцелели до времето на Фабий Пиктор и Цинций Алимент и че няма засвидетелствани други записи, които са могли да съхранят достоверни данни за цензовете, то старите анализти не биха могли да препишат нещо несъществуващо. При доказването на такава хипотеза неизбежно ще последва изводът за измисляне на ранните цензови числа

Друг метод за потвърждаване или отхвърляне на достоверността на ранните цензови числа е издирването на евентуални вътрешни противоречия в римската историческа традиция, които биха могли да дискредитират запазените цензови числа като несъвместими с останалите сведения на древните книжовници за римското гражданство до началото на III в. пр. Хр.

Едва след като се използват споменатите възможности за анализ, ранните цензови числа могат или да се употребят като градиво за исторически анализ, или да се отхвърлят като „изобретение“ на аналистите, като свидетелство за тяхната работата през III, II и I в. пр. Хр., а не извор за римската история в VI, V и IV в. пр. Хр.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА СЪХРАНЯВАНЕ НА АВТЕНТИЧНИ СЪОБЩЕНИЯ ЗА РАННИТЕ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА

Когато се изследва възможността за съхраняване на автентични съобщения за ранни цензови числа, възникват редица проблеми, които наличните извори оставят без категорично обяснение.

Първият неясен проблем е воденето на цензорската документация и канцеларският екип, който вероятно е бил използван за тази цел във вто-

рата половина на V и IV в. пр. Хр. В съобщенията си за работата на цензорите Ливий и Дионисий оставят този въпрос почти в пълно затъмнение. Читателят като че ли остава с впечатлението, че цялата мащабна работа по провеждането на ценза е лягала на плещите на самите цензори. Такова предположение обаче е много трудно съвместимо с предадените още за началото на V в. пр. Хр. цензови числа. Техният порядък (числа от 103[99] до 250 хиляди[100] души) прави излишно аргументирането на тезата, че цензорите трябва да са ползвали някакъв, макар и скромен, щаб от административни помощници, които са събирали цензовите декларации на гражданите (*professiones*) и са помагали във воденето на цензовите книжа[101]. За съжаление Ливий съобщава изключително малко за римските писари, чиито услуги цензорите трябва да са ползвали[102]. Ливий разказва биографията на Гней Флавий, писар, свързан с привържениците на Апий Клавдий Цек, заради необичайната му кариера, а не за да осветли по-добре историята на цензорската институция[103]. Затова не е ясно дали всяка двойка цензори е подбирала писари измежду своите клиенти, роби и освободени роби или цензорската канцелария се е поддържала от държавни роби, каквато е била практиката във втората четвърт на II в. пр. Хр.[104] Ако в офиса на цензорите, независимо къде се е помещавал той в V–IV в. пр. Хр.[105], е съществувал постоянен щаб от писари, който е продължавал да работи и в годините, в които не са се избирали цензори, може да се предполага, че в работата на тези администратори е имало по-голяма приемственост и съответно по-големи възможности за запазване на оригиналните цензорски документи и предаването им на следващите двойки цензори. Защото, ако всяка двойка цензори в V и IV в. пр. Хр. е провеждала ценза със свои писари, които са работели като такива само докато техните патрони или господари са заемали своята магистратура, то остава открит въпросът кой е пазил цензорските книжа в годините, в които не са се избирали цензори, за да предаде документацията на следващата двойка. При такава хипотеза е възможно книжата да са се съхранявали в домовете на цензорите или в някой от главните римски храмове[106]. Извън съмнение е, че всяка цензорска двойка се е нуждаела от документите на предшествениците си, най-малкото за да е в състояние да разрешава спорни случаи, свързани с претенции за гражданство, принадлежност към териториална триба или имуществен клас[107]. Книжата от предходния ценз са били необходими и за сравнение, защото как иначе би могло да се разбере дали броят на годните за служба в легионите и на данъкоплатците намалява или се увеличава[108]. А ако съхраняването на документите от цензовете е било поверено на знатните римски фамилии, които са излъчвали цензорите до края на IV в. пр. Хр., то тогава те ли са били задължени да съобщават на понтифексите данните за проведените цензове или поне броя на пълнолетните римски граждани?

Отворен остава и въпросът откога насетне започва редовното водене на понтификалните анали, за които римските книжовници съобщават учудващо малко[109]. Написаното позволява да се заключи, че като цяло

механизмът на предаване на цензовите числа от восъчната дъсчица на цензорския писар до свитъците, съхранили текстовете на старите анализти, остава много неясен и проблематичен[110]. Дори чрез внимателна текстокритика да може да се установи кое цензово число към кой анализт възхожда, то остава отворен въпросът откъде Фабий Пиктор, Цинций Алимент или по-късният Валерий Антиат са знаели самите цензови числа. Може да се попита дали има сигурни свидетелства, че ранните понтификални анали от V и IV в. пр. Хр. действително са включвали цензови числа. Според направените справки римски или елински автори не са съобщили изрично за такава практика, въпреки че цензовете и завършващото ги очистително жертвоприношение *lustrum* са били достатъчно мащабно и значимо събитие в живота на всички римски граждани, за да заслужат вписване в понтификалния летопис[111].

Дори и оптимистично да се допусне, че цензорската документация винаги е била водена и съхранявана грижливо и че жреците-понтифекси също така грижливо са вписвали в понтификалните анали ранните цензови числа, остава още една неяснота, свързана със съхранението на автентични данни за цензовете от V и IV в. пр. Хр. Тя е свързана с въпроса за съдбата на понтификалните анали. Защото вписването в аналите на понтифексите на съобщението за едно или друго събитие все още не е гарантирало запазването на това съобщение в следващите векове. Ясно е, че ако понтификалните анали са били единственият източник, от който са могли да бъдат почерпани цензови числа и ако част от тези анали е била загубена при някакви обстоятелства, то със загубения текст са били безвъзвратно унищожавани и част от съобщените автентични цензови числа. За съжаление древните автори предоставят твърде оскъдна информация за самите понтификални или Велики анали като книжовен паметник. Не се знае дали в периода на ранната римска история до началото на IV в. пр. Хр. Великите анали са били преписвани и размножавани, респективно дали са имали по-големи или по-малки шансове за оцеляване в хода на времето. Въпреки картинния разказ на Ливий за превземането на Рим от галите[112] и сведенията за същото събитие в текстовете на други древни автори, не може категорично да се определи какви и кои автентични римски исторически документи са оцелели след Галската катастрофа. Все пак в текста на Ливий има податки, че част от римските старини, които са били същевременно и свещени предмети, са имали шанса да бъдат опазени. Ливий разказва, че в краткото време между злополучната битка при р. Алия и влизането на галите в Града, римските жреци успели да организират евакуация на свещени предмети (*sacra*) в съседния етруски Цере, а онова, което преценили, че не могат да пренесат, поставили в бъчви, които били заровени[113]. След оттеглянето или, според традицията, прогонването на галите от Рим жреците положили усилия да съберат всички оцелели документи, като изрично са споменати договори, сключени от римската държава[114]. Дали сред тези оцелели документи са били и понтификалните анали или част от тях е проблем, по който Ливий или неговият източник не са се произнесли. Такава ве-

роятност обаче не бива да се отхвърля с лека ръка, защото в понтификалните анали се съдържали сведения за полички и прецеденти за тяхното изкупление, а това е била важна и, така да се каже, практически приложима информация, която е била необходима за стриктното изпълнение на култовите обреди[115]. Следователно жреците са имали мотив да съхранят понтификалните анали[116] дори в хаоса на галското настъпление към Града. При анализа на споменатото съобщение на Ливий не бива да се пропуска и възможността целият разказ да е късна интерполация, съставена, за да демонстрира историческа приемственост между римската история преди и след галския разгром. Критиците на Ливий могат да попитат дали жреците са имали време за евакуация, като се отчете, че р. Алия е прекалено близо до самия град Рим[117]. Все пак има данни, които позволяват да се допусне, че разказът на Ливий съдържа историческа истина. Това са съобщенията за връзките между Рим и Цере след началото на IV в. пр. Хр. Според тях благосклонното отношение на Рим към неговия етруски съсед неизменно се аргументира с приемането на римските светини по време на Галската катастрофа[118]. Неслучайно Цере след началото на IV в. пр. Хр. никога не се включил в коалиция срещу Рим. Кратката война между двете държави в средата на IV в. пр. Хр. е представена като разбойничество на група младежи, подвели се по примера на съседни етруски градове и дори след нейния край отношението на Рим към Цере останало максимално благосклоннно[119]. Примерите подсказват, че в историята на отношенията между двете съседни държави наистина трябва да е съществувал прецедент, който е създал трайна положителна нагласа на римляните към церитите и този прецедент изглежда е именно спасяването на римските светини по време на галското нашествие.

Но ако ранните понтификални анали са имали историческия шанс да бъдат запазени в смутното време на галското нашествие, то има ли гаранция, че всички те или част от тях не са били загубени при други обстоятелства? И нима може да се твърди, че автентични исторически паметници от периода до началото на IV в. пр. Хр. не са могли да изчезнат и без „помощта“ на галите? Пожари в Града на Ромул са избухвали многократно и за това съвсем не са били необходими чужди нашественици. Ливий е записал няколко такива случая с различна датировка и може да се предполага, че пожарите, които той е съобщил, са били предимно големи и разрушителни; може би други от по-малък мащаб така и не са попаднали в аналистката книжнина[120]. Модерният изследовател фактически не знае и не може да знае колко и какви исторически документи са имали злата участ да изчезнат безвъзвратно в такива пожари, но предположението не е безпочвено[121]. Речта на Цицерон в защита на поета Архий дава представа какъв труден казус със сериозни последици е възникнал от загубата на архива на Хераклея, изгорял в пожар по време на Съюзническата война[122]. Ако части от цензорските документи или понтификалните анали са били загубени по този начин, загубата е била също толкова невъзстановима. Може също да се предположи, че пожарите не са били единственото бедствие, в ко-

ето са могли да изчезнат цензорски или понтификални документи. Разположеният край река Тибър Рим неведнъж е ставал жертва на наводнения, които съвременниците са отбелязвали като лоши поличби и които, също като пожарите, са предизвиквали разрушения[123]. Не е невероятно да се мисли, че разположената на Марсово поле *Villa Publica* е могла да пострада при такива обстоятелства заедно с документите, които вероятно са били съхранявани в нея[124].

Написаното в горните редове, за съжаление, не е категоричен отговор на въпроса дали съобщените цензови числа от V и IV в. пр. Хр. се базират на автентични цензорски записи. Не е невъзможно това да е така с оглед на шансовете за запазване на автентични ранни книжовни паметници, каквито са могли да бъдат цензорските записи и понтификалните анали. Мнозинството от текстовете на законите на дванадесетте таблици са били съхранени от превратностите на времето, въпреки загубата на медните плочи, на които, според традицията, са били изсечени[125]. За съвременната наука разпоредбите на първите римски писани закони са разпръснати като цитати в текстовете на разнообразна група от автори, но автентичността им, като цяло, не се поставя под въпрос[126]. Тяхното съставяне и обнародване предшества само с няколко години традиционната дата на основаването на цензорската институция[127], а работата на първите цензори (ако се приеме възникването на институцията в 444 г. пр. Хр.) не е била по-маловажна от работата на децемвирите, защото дейността и на едните, и на другите е засягала цялото римско гражданство. Става ясно, че книжовните римляни от V и IV в. пр. Хр. са имали както мотив, така и възможност да опазят ранните понитификални анали и първите цензорски книжа. Но, от друга страна, тези предполагаеми документи са били заплашени от много фактори, които са могли да доведат до тяхното унищожение. Сред тях могат да се изброят небрежност на писари и магистрати, липса на развит административен апарат към цензорите със свои традиции, възможно късно възникване на практиката редовно да се водят понтификални анали, както и галското нашествие и случайни събития като пожари и наводнения. В изследването на проблема за съдбата на ранните римски книжовни паметници неизбежно остават повече хипотези и много по-малко проверими факти.

Въпреки това съществува още една възможност за проверка на автентичността на ранните римски цензови числа. За целите на този анализ ще се допусне, че всички цензови числа до края на IV в. пр. Хр. отразяват автентични данни от реално проведени цензове и самите числа ще бъдат съпоставени с други данни от римската историческа традиция, които биха могли да се съгласуват с цензовите числа или да ги разкрият като несъвместими с наративната информация за ранен Рим. В хода на този анализ целенасочено няма да бъдат използвани данни от археологически проучвания, защото те са независими от книжовната традиция за ранен Рим, така както тя е разказана от Ливий, Дионисий и техните следовници. Защото, ако бъдат открити вътрешни противоречия в писмената традиция, сама по себе си, те могат да са най-силното доказателство в

полза на късни интерполации, преувеличения или откровени измислици в стила на Валерий Антиат. Археологическите данни могат да потвърдят или отхвърлят дадено твърдение на книжовниците, но не могат да докажат дали книжовната традиция е последователна и вътрешно непротиворечива. Без да се установи това, цензовите числа се лишават от своя естествен контекст, в който е най-логично да се потърси ключът за тяхното използване като историческо градиво.

РАННИТЕ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА В СЪПОСТАВКА С ДРУГИ СВЕДЕНИЯ НА КНИЖОВНАТА ТРАДИЦИЯ ЗА РАНЕН РИМ

Една от най-учудващите особености на ранните цензови числа от VI, V и IV в. пр. Хр. е високата плътност на римските граждани на квадратен километър от *Ager Romanus*, която следва от съпоставката на цензовите числа с площта на римската държава в годините на съответните цензове[128]. За времето от средата на V в. пр. Хр., първият период, за който посигурно може да се изчисли площта на *Ager Romanus*, до 340 г. пр. Хр., когато е проведен последният ценз преди Римо-латинската война и последвалата анексия на територии, гъстотата на римските граждани на единица площ от *Ager Romanus* варира от ок. 106 до ок. 59 граждани на квадратен километър от *Ager Romanus*[129]. Вече бе обърнато внимание на факта, че няма убедителни аргументи за включването в запазените цензови числа на римските младежи до 17-годишна възраст и на римските жени, освен това на територията на *Ager Romanus* са пребивавали постоянно граждани на римските съюзници, както и трудно поддаващо се на определяне число роби. Поради това общата гъстота на всички жители на *Ager Romanus* на единица площ трябва, според цензовите числа, да е още по-голяма от гъстотата на единица площ само на римските граждани. Логично е да се постави въпросът има ли и други доказателства за толкова висока гъстота на населението на *Ager Romanus* през V и IV в. пр. Хр.

Поставената хронологична рамка неизбежно изисква уточнение и то е свързано с VI в. пр. Хр., във втората половина на който попадат първите три цензови числа[130]. Твърде проблематично стои въпросът с изворите, които Ливий и неговите предшественици, аналистите, са ползвали за да реконструират римската история през VI в. пр. Хр. Именно *реконструкция* е подходящото определение за работата на аналистите с царския период, вкл. и с времето на VI в. пр. Хр. В критичните изследвания отдавна е изказано и доказано твърдението, че римските автори са извличали информация за най-ранната история на Рим от несигурния анализ на древни обреди, институции, понятия, от имената на местности и от поставени извън времето родови и местни сказания. Свързването в обясняващ разказ на всички тези източници, често фолклорни и несигурни, е довело до създаването на т. нар. етиологични легенди, които, подредени в рамките на привидно стройна хронология, са били призвани да запълнят празнините, породени от липсата на автентични свидетелства за историята на царски Рим и на римския VI в. пр. Хр.[131] Неутешителна истина е, че

не разполагаме с нито един римски документ с историческо съдържание от VI в. пр. Хр., който римските аналисти са могли да ползват[132]; трудно е да се посочи и теоретична възможност за това. Дори елинските книжовници са обърнали поглед към ранната римска история сравнително късно от гледна точка на събитията, за които са разказвали[133]. Известен факт е мълчанието на Херодот по отношение на Рим. Макар че бащата на историята отделя внимание на съседните на Рим етруски и споменава поименно племенната група на умбрите[134], името на Града на Тибър не му е известно или най-малко не е съобщено. В предишна част на текста бе засегнат и въпросът за най-древния известен римски календар в храма на Iuppiter Optimus Maximus, както и фактът, че най-ранните гвоздеи, с които са били отбелязвани годините, са от края на VI в. пр. Хр., когато е осветен храма. Следователно за VI в. пр. Хр. римските аналисти не само не са разполагали с автентични исторически документи, но и не са могли да имат ясна хронологична система. Податките за обхвата на римската държавна територия във втората половина на VI в. също са скромни[135] и понякога носят подозрението за късно преувеличаване на обхвата на ранен Рим. Неслучайно Белох не е публикувал изчисления за площта на *Ager Romanus* за периода преди средата на V в. пр. Хр.[136], а съществуващите възстановки за площта на *Ager Romanus* в края на царската епоха са обект на дискусия. Налага се изводът, че в извороведски и хронологичен план, както и по отношение на съпоставката им с площта на римската държава, трите най-ранни ценза попадат в крайно неясен и несигурен контекст. Тяхната автентичност не би могла да се докаже нито извороведски, нито чрез съпоставка с останалите данни на римската историческа традиция.

Необходимо е да се отбележи, че когато се взема под внимание гъстотата на римските граждани на единица площ от *Ager Romanus*, освен привичните за съвременния читател мерни единици като хектар и квадратен километър, би следвало да се отчете и римската мерна единица за площ – югер, в която е бил вложен вековният опит на земеделци и агримензори[137]. Защото, ако броят на римските граждани според цензовите числа от V–IV в. пр. Хр. се раздели на площта на *Ager Romanus* в югери за същия период, се получава гъстота от ок. 155 до ок. 266 граждани на югер от *Ager Romanus*[138]. Величината е стряскаща дори сама по себе си и това впечатление се засилва още повече, когато се отчетат сведенията за достатъчното количество земя от *Ager Romanus*, годно да изхрани римски гражданин и неговото семейство. Такава информация може да се почерпи от сведенията за основаване на колонии и по-точно за парцелите, разпределяни на колонистите до първата половина на II в. пр. Хр.[139] Защото едва ли е погрешно, ако се направи опит да се опознае колонизатора чрез неговите колонии. Площта на индивидуалните парцели в колониите все пак е един ориентир – от тях колонистите едва ли са ставали богати хора, но и едва ли са били под границата на физическото оцеляване. Дори и без да се правят справки в професионалните римски земеделски и землемерски наръчници, които, строго погледнато, не са били част от аналистката литература, може да се добие представа какви

парцели са били скромни и не са допускали нещо повече от задоволяване на минималните биологически потребности на своите стопани и какви парцели са били възприемани като признак на високо социално положение[140]. Ако въобще може се приеме гъстота от 155 до 266 граждани на югер от *Ager Romanus*, то такава величина означава невероятно висока концентрация на население, което не е успявало да се прехрани от земята, която е обитавало. Но в хода на този съпоставителен анализ веднага трябва да се направят следните важни уговорки:

а. Едва ли може да се открие каквато и да е територия, от която пълни 100% да представляват година за земеделие или скотовъдство земя, а самата обработваема земя се е разделяла на различни по продуктивност категории. Този факт е бил много добре известен дори на автори като Ливий и Полибий, които не са се занимавали целенасочено с агрономически проблеми. Ясно е, че два югера край Тибър едва ли са били равни на два югера в Албанските планини, нито на два югера във Фалернското поле[141]. И къде остава площта на непроходимите гори, блатата, реките, езерата, каменистите терени[142], населените места, некрополите, свещените участъци – т. е. онези терени, които не могат да служат за изхранване на когото и да било? Може ли също да се твърди, че еднакви по площ земи са били достатъчни на римлянина земеделец и на римлянина скотовъдец с неговите подвижни стада[143]?

б. Идеята за подчертано земеделския облик на ранен Рим е много силна както в изворите, където тя се подсилва от морализаторски и пропагандни мотиви[144], така и в модерната книжнина[145]. Въпреки това поне от началото на V в. пр. Хр. се засвидетелства група от римски граждани, особено търговци, които са били градско население с препитание ако не изцяло, то поне предимно от градски професии[146]. Очевидно е, че тези римски граждани са могли да устройват живота си върху значително помалка площ от жителите на селските триби.

в. Не бива да се пренебрегват и социалните различия – Рим от V и IV в. пр. Хр. не е Спарта от същия период, т. е. римската държава не е правела дори и опити за изкуствено поддържане на имуществено равенство. Дори от агрономическа гледна точка земята да е била достатъчна за всички римски граждани, нейното свободно разпределяне и преразпределяне е могло да създаде група от граждани без земя и с крайно оскъдни средства за препитание[147].

Следователно, ако римските граждани действително са били твърде много, за да се прехранват само от площта на *Ager Romanus*, то следва да се потърсят убедителни доказателства за съществуването на големи групи граждани, които въобще не са имали земя. Такива биха могли да са:

– Напълно обезземлени пролетарии, които са виждали последната си надежда или в преразпределяне на земята на *Ager Romanus,* или в основаването на нови колонии. Анализът на изворите показва, че има случаи, в които римската държава в периода V–IV в. пр. Хр. не е могла да събере необходимия брой желаещи за заселване в колониите или изпратените колонисти са били скромна величина[148]. Този факт едва ли е доказателс-

тво за голям колонизационен ентусиазъм. Привързаността към родното място, нежеланието да се напуска добре познатото и обживяно пространство, обяснимият страх пред неизвестното, все значими психологически фактори, които са могли да противодействат на римската колонизация и са засвидетелсвани в книжовната традиция за ранен Рим, едва ли са могли да задържат колонизационния натиск на една предполагаемо голяма общност от обезземлени римски пролетарии. Оказва се, че в критични моменти, когато са виждали заплашено своето съществуване, част от римляните са били готови бързо да потърсят нови земи, въпреки своя римски и местен патриотизъм[149]. Освен това е трудно да се докаже реално преразпределяне на земя в полза на обезземлени римляни в рамките на *Ager Romanus* за периода на V и IV в. пр. Хр.[150], а това не свидетелства в полза на предполагаемо аграрно свръхнаселение. Много от онова, което Ливий е написал по въпроса, е отглас на борбите от II и I в. пр. Хр., а не свидетелство за разположението на социалните сили в ранен Рим;

– Немалки групи от римски граждани с подчертано градско препитание, които чрез занаяти и търговия са набавяли нужното им за живот от чужбина, без да разчитат единствено на произведеното на римска земя. В никакъв случай не бива да се омаловажават сведенията за търговията и занаятите в ранен Рим. Но все пак изворите не позволяват за Рим от V и IV в. пр. Хр. да се твърди силна зависимост от вносни суровини и изключително висока степен на урбанизация, т. е. действително многолюдно градско население[151].

И ако действително за Рим от разглеждания период може се докаже, че:

1) едва ли е било възможно съобщените в цензовите числа римски граждани да са намирали препитанието си основно от *Ager Romanus* с площта, каквато той е имал в V–IV в. пр. Хр.;

2) няма много убедителни доказателства за аграрно свръхнаселение;

3) не може да се докаже много висока степен на урбанизация с многолюдно градско население, разчитащо изключително на търговски обмен с чужбина,

то следва, че най-ранните цензови числа (най-вероятно до края на IV в. пр. Хр.) могат с основание да се приемат като несъвместими с останалите сведения от книжовната традиция за ранен Рим и по всяка вероятност или са били завишени, т. е. фалшифицирани, или направо са били измислени от колеги на Валерий Антиат в зората на римската аналистика. Всъщност римските книжовници, които са се опитвали да създадат една фалшиво точна и неубедително внушителна картина на Рим в V–IV в. пр. Хр., сами са издали себе си чрез вътрешно непоследователната традиция, която с колективни усилия са изградили.

Написаното за автентичността и достоверността на ранните цензови числа оставя съвременният изследовател с неутешителното заключение, че в изследването на римското гражданство през V–IV в. пр. Хр., особено в демографски и социален аспект, не може да се разчита на цензовите числа като надежден и точен коректив. Обещаващи със своята кон-

кретност на пръв поглед, ранните цензови числа при по-обстоен анализ разкриват измамна прецизност, която донякъде разочарова.

Истински позитивният подход обаче изисква от изследвача да съумее да маркира главните тенденции и фактори в развитието на римското гражданство в демографски аспект дори и без числените стойности, които могат да се калкулират въз основа на съхранените цензови числа. Тези пресмятания, както се оказва, не могат да дадат истинни и сигурни детайли за историята на римското гражданство, но могат да са много полезни именно в разрешаването на проблема за достоверността на самите цензови числа. Тъкмо това бе смисълът на тяхното включване в настоящата разработка. Що се отнася до основните и доказуеми тенденции в историята на римското гражданство, особено от демографска гледна точка, те могат да се обобщят както следва:

1. Увеличаване броя на гражданите. Дори и без да се отчитат цензовите числа от V–IV в. пр. Хр. не може да се отрече, че римското гражданство и римската държава още преди края на римо-латинската война от 340–338 г. пр. Хр. са успели да постигнат траен прираст по отношение на човешките ресурси, който е контрабалансирал донякъде загубите от почти непрекъснатите войни[152] и периодичните епидемии. Сигурно свидетелство за този процес са сведенията за постепенното увеличаване на броя на териториалните триби и съпътстващото раздаване на римско гражданство[153]. До края на IV в. пр. Хр. тези бивши съюзници, превърнати в граждани със или без право на глас, все още са били изключително в Лациум или Южна Етрурия, но в III в. пр. Хр. процесът на раздаване на гражданство не само не отслабнал, а се засилил рязко и разширил географския си обхват и това довело до положение, в което съществена част от Италия придобила статута на *Ager Romanus*, а гражданите на редица италийски държави – правата и задълженията на римски граждани. Последиците от тези масови раздавания на римско гражданство стават все по-видни с напредването на III в. пр. Хр., когато римската държава вече е била способна да мобилизира внушителни военни сили и да има човешки потенциал за нови победи и завоевания дори и след тежките поражения, претърпени в Първата и Втората пуническа война.

2. Увеличаване на *Ager Romanus*. Едва ли е необходимо да се доказва, че военните победи са давали възможност на Рим, като всеки успешен завоевател, да увеличава своята територия. Със съжаление обаче трябва да се признае, че за периода до края на IV в. пр. Хр. не могат да се направят сигурни изводи за населеността на новозавоюваните територии. Причината за това се крие в завишаването на ранните цензови числа, а много от цензовете през IV в. пр. Хр. са съобщени без цензови числа и затова едва ли може да се изчисли реалната гъстота на римските граждани на единица площ и чрез тази величина да се направят изводи за населеността на присъединените към *Ager Romanus* земи.

След посочването на тези две безспорни тенденции в раннорепубликанската история на древен Рим, идва ред на някои важни демографски величини, които, за жалост, не могат да бъдат разкрити чрез конкретни

и достоверни количествени данни. Така например не може да се установи, дори и приблизително, нито раждаемостта, нито смъртността в разгледаните междуцензови периоди до началото на III в. пр. Хр. вкл. На практика големите увеличения в броя на гражданите и в III в. пр. Хр. следват масовите раздавания на римско гражданство и при обобщения характер на цензовите числа не може да се направи разлика между родените в семейства на римски граждани и получилите гражданство бивши съюзници или победени врагове[154].

За причините за смъртността също могат да се изкажат само някои най-общи бележки. Едва ли може да има спор, че в едно общество, което е воювало толкова често, съществена част от смъртността се е падала на преките и непреките жертви на войната. Но това не позволява да се твърди, че войната е стояла неизменно начело на причините за смъртността във всички години от историята на ранен Рим. Понякога нейното „първенство" е било отнемано от неплодородни години и различни епидемии, срещу които римляните не са разполагали с ефикасни средства за противодействие[155]. Изглежда учудващо, но читателят на Ливий може да открие конкретни данни за убитите във военно незначителни сражения[156], без да успее да намери дори и едно съобщение за броя на жертвите на дадена епидемия. Затова днес може само да се гадае какъв дял от смъртността се е падал на периодичните епидемии, които са описани с твърде общи думи в изворите и изглеждат, поне за неспециалиста, трудни за диагностициране[157]. Не е ясно колко жертви са причинявали и природните бедствия като наводнения и земетресения, но при нивото на техниката в V–III в. пр. Хр. римляните едва ли са били нещо повече от безпомощни срещу тези стихии[158].

Аналогично стоят и проблемите за дефиниране на средната продължителност на живота или възрастта за встъпване в брак на мъжете и жените от различните социални групи. Като че ли сигурните извори по тези въпроси принадлежат на периода от втората половина на II в. пр. Хр. насетне, когато социалните и демографските проблеми на римското гражданство взривоопасно се изострили, поради което получили повече внимание в древните текстове. Ясно е, че от спорадични сведения за доживели до преклонна възраст римляни[159] или от също толкова епизодични данни за семейната история на отделни граждани[160] не могат да се правят валидни изводи за цялото гражданство.

* * *

Настоящото изследване, организирано около въпроса за римските цензови числа като един от най-мащабните квантитативни източници за историята на републикански Рим, бе замислено като опит за повече яснота по два спорни проблема – за достоверността на съхранените числа до 294 г. пр. Хр. и за използваемостта им като историческо градиво. В хода на текстkритичен анализ, който бе проведен с максимален стремеж към прозрачнст, коректност към изворите и внимание към разночетенията и сложния път на историографската традиция, бяха

направени аргументирани изводи за ненадеждността на цензовите числа от ок. 550, 508, 503, 465 и 294 г. пр. Хр.. При последвалото съпоставяне на числата до края на IV в. пр. Хр. и производни от тях данни с разнообразни наративни сведения от латиноезичната и гръкоезична книжовна традиция за ранен Рим бе установено, че те са във вътрешно противоречие с редица съобщения на древните автори, което ги прави твърде уязвими и ненадеждни като исторически извор. Въпреки това, с помощта на разнообразни наративни източници бяха посочени сигурните тенденции в развитието на римското гражданство до края на IV в. пр. Хр. като постепенно увеличаване на броя на гражданите и на територията на Ager Romanus. Бяха изложени основните фактори, които са въздействали върху демографски процеси в римската гражданска общност. Авторът е убеден, че внимателното вникване в древните текстове и поставените от тях проблеми отхвърля както хиперкритичното априорно отричане на всички цензови числа, така и безкритичното предоверяване на написаното от книжовниците, които неизбежно са преплитали наблюдения и идеи от своето настояще с разказа за едно минало, което в повечето случаи е било твърде отдалечено от тях. Въпреки сравнително немалкото извори, които могат да се впрегнат в историческия анализ, значими демографски характеристики неизбежно остават повече или по-малко неясни, но това не е непреодолима пречка за разкриване на предпоставките и особеностите в пътя на римската държава към хегемония в Средиземноморието.

ТАБЛИЦИ

1. МИЛЕТСКА И РИМСКА СИСТЕМА ЗА ЗАПИСВАНЕ НА ЧИСЛА ДО 900 000 С БУКВЕНИ ЗНАЦИ [161]

ЧИСЛО	МИЛЕТСКА СИСТЕМА[162]	РИМСКА СИСТЕМА
1	α′	I
2	β′	II
3	γ′	III
4	δ′	IIII[163]
5	ε′	V
6	ς′	VI
7	ζ′	VII
8	η′	VIII
9	θ′	VIIII
10	ι′	X
11	ια′	XI
12	ιβ′	XII
13	ιβ′	XIII
14	ιδ′	XIIII
15	ιε′	XV
16	ις′	XVI
17	ιη′	XVII
18	ιθ′	XVIII
19	ιθ′	XVIIII
20	κ′	XX
30	λ′	XXX
40	μ′	XL
50	ν′	L
60	ξ′	LX
70	ο′	LXX
80	π′	LXXX
90	φ′	XC
100	ρ′	C
200	σ′	CC
300	τ′	CCC
400	υ′	CCCC[164]
500	φ′	D
600	χ′	DC
700	ψ′	DCC
800	ω′	DCCC
900	†	DCCCC
1 000	,α	M
2 000	,β	II milia[165]
3 000	,γ	III milia
4 000	,δ	IIII milia
5 000	,ε	V milia
6 000	,ς	VI milia
7 000	,ζ	VII milia
8 000	,η	VIII milia
9 000	,θ	VIIII milia
10 000	,ι или μυριάς	X milia
20 000	,κ или μυριάς β′[166]	XX milia
30 000	,λ или μυριάς γ′	XXX milia
40 000	,μ или μυριάς δ′	XL milia
50 000	,ν или μυριάς ε′	L milia
60 000	,ξ или μυριάς ς′	LX milia

Продължение на таблица 1

70 000	,ο или μυριάς ζ′	**LXX milia**
80 000	,π или μυριάς η′	**LXXX milia**
90 000	,φ или μυριάς θ′	**XC milia**
100 000	,ρ или μυριάς ι′	**C milia**
200 000	,σ или μυριάς κ′	**CC milia**
300 000	,τ или μυριάς λ′	**CCC milia**
400 000	,υ или μυριάς μ′	**CCCC milia**
500 000	,φ или μυριάς ν′	**D milia**
600 000	,χ или μυριάς ξ′	**DC milia**
700 000	,ψ или μυριάς ο′	**DCC milia**
800 000	,ω или μυριάς π′	**DCCC milia**
900 000	,ϡ или μυριάς φ	**DCCCC milia**

2. ТАБЛИЦА НА РАЗНОЧЕТЕНИЯТА НА ЦЕНЗОВИТЕ ЧИСЛА
(ок. 550–294 г. пр. Хр.)

Ценз №	***Разночетене***	**Дата (г. пр. Хр.)**	**Брой граждани** изписване в оригинал: *с латински или гръцки букви или с думи*[167]	с арабски цифри	**Извори**
1.	***A***	**550**	millia octoginta LXXX milia	80 000	**Liv. 1, 44, 2**[168]**;** **Liv. *Per.* 1**[169]
1.	***B***	**550**	ὀγδοήκοντα τριῶν χιλιάδων	83 000	**Eutrop. 1, 7, 6**[170]
1.	***C***	**550**	μυριάσιν ὀκτὼ χιλιάδες πέντε τριακοσίων	85 300	**Dion. 4, 22,3**[171]
		Обща средноаритметична стойност за ценз № 1=82 567.			
2.	**–**	**508**	τρισκαίδεκα μυριάδας; τρισκαίδεκα ... μυριάδες;	130 000	**Dion. 5, 20, 1**[172] **Plut. *Publicula*, 12, 4**[173]
		Разночетения за ценз № 2 не са открити.			
3.	**–**	**503**	CXX milia	120 000	**Hieronym. *Chron.* sub Ol. 69, 1**[174]
		Разночетения за ценз № 3 не са открити.			
4.	**–**	**498**	ἑπτακοσίος ... πεντεκαίδεκα μυριάδων	150 700	**Dion. 5, 75, 4**[175]
		Разночетения за ценз № 4 не са открити.			
5.	**–**	**493**	ἑνδεκα πάντων μυριάδες	110 000	**Dion. 6, 96, 4**[176]
		Разночетения за ценз № 5 не са открити.			
6.	**–**	**474**	τρισχιλίων τε καί δέκα μυριάδων	103 000	**Dion. 9, 36, 3**[177]
		Разночетения за ценз № 6 не са открити.			
7.	**–**	**465**	CIIII [m.] DCCXIIII	104 714	**Liv. 3, 3, 9**[178]
		Разночетения за ценз № 7 не са открити.			
8.	***A***	**459**	CXIIII [m.] CCCXVIIII	114 319	**Liv. 3, 24, 10**[179]*codices Veronensis, Einsiedlensis, Thuaneus, Vormatiensis et*
				Aginnensis	
8.*B*		**459**	CXVII [m.] CCXVIIII	117 219	**Liv. *Per.* 3**[180] *Гаспаров*
8.	***C***	**459**	CXVII [m.] CCCXVIII	117 318	**Liv. 3, 24, 10** *codices Floriacensis, Parisiensis, Harleianus, Bambergensis et Upsaliensis*

8.	***D***	**459**	CXVII [m.] CCCXVIIII	117 319	**Liv. 3, 24, 10** *codices Mediceus et Leidensis; editio Foster*
8.	***D***	**459**	Ἑκατόν δέκα καί ἑπτά χιλιάδες καί τριακόσιοι καί δέκα καί ἐννέα	117 319	**Eutrop. 1, 16**[181]
8.		**Средноаритметична стойност за варианти B, C и D=117 285.**			
8.	***E***	**459**	CXXXII [m.] CCCXVIII	132 318	**Liv. 3, 24, 10** *codex Dominicanus*
8.	***F***	**459**	CXXXII [m.] CCCXVIIII	132 319	**Liv. 3, 24, 10** *codex Romanus*
		Средноаритметична стойност за варианти E и F=132 319. **Обща средноаритметична стойност за ценз № 8=146 162.**			
9.	**–**	**393 (389)**	CLII milia, quingenti LXIII	152 573	**Plin. *H.N.* 32, 1, 16**[182]
		Разночетения за ценз № 9 не са открити.			
10.	***A***	**340**	CLX milia	160 000	**Hieronym. *Chron.* sub Ol. 110, 1**[183]
	B	**340**	myriades XVI et V millia	165 000	**Euseb. *Chron.* (Versio Armenia), ub Ol. 109, 1**[184]
s		**Обща средноаритметична стойност за ценз № 10=162 500.**			
11.	***A***	**332**	τρισκαίδεκα μυριάδων	130 000	**Plut. *De Rom.Fort.* 13**[185]
11.	***B***	**332**	centum quinqueginta milia	150 000	**Oros. 5, 22, 2–3**[186]
11.	***C***	**332**	ducena quinqueginta milia	250 000	**Liv. 9, 19, 1–2**[187]
		Обща средноаритметична стойност за ценз № 11=176 667.			
12.	***A***	**294**	myriades XXII	220 000	**Euseb. *Chron.* (Versio Armenia), sub Ol. 121, 3**[188]
12.	***B***	**294**	μυριάδες κς΄	260 000	**Sync. 525, 5**[189]
12.	***C***	**294**	CCLXII [m.] CCCXXI	262 321	**Liv. 10, 47, 2**[190]
12.	***D***	**294**	CCLXX milia	270 000	**Hieronym. *Chron.* sub Ol. 121, 4**[191]
12.	***E***	**294**	CCLXXII [m.] et CCCXX	272 320	**Liv. *Per.* 10**[192]
		Обща средноаритметична стойност за ценз № 12=256 928.			

3. ТАБЛИЦА ЗА БРОЯ НА РИМСКИТЕ ГРАЖДАНИ СПОРЕД ВАРИАНТНИТЕ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА (ок. 550–294 г. пр. Хр.)

Период №	Вариант	Начало на периода (г. пр. Хр.)	Граждани в началото на периода	Край на периода (г. пр. Хр.)	Граждани в края периода	Продължителност	Промяна		Средногодишна промяна	
							души	%	души	%
1.	**A**	**550**	85 300	**508**	130 000	**42**	+44 700	*+52,40*	+1 064,29	*+1,25*
	B	**550**	83 000	**508**	130 000	**42**	+47 000	*+56,62*	+1 119,04	*+1,34*
	C	**550**	80 000	**508**	130 000	**42**	+50 000	*+62,50*	+1 190,47	*+1,48*
2.		**508**	130 000	**503**	120 000	**5**	–10 000	*–7,69*	–2 000,00	*–1,53*
3.	**–**	**503**	120 000	**498**	150 700	**5**	+30 700	*+25,58*	+6 140,00	*+5,11*
4.	**–**	**498**	150 700	**493**	110 000	**5**	–40 700	*–27,00*	–8 140,00	*–5,40*
5.	**–**	**493**	110 000	**474**	103 000	**19**	–7 000	*–6,36*	–368,42	*–0,33*
6.	**–**	**474**	103 000	**465**	104 714	**9**	+1 714	*+1,66*	+190,44	*+0,18*
	A	**465**	104 714	**459**	114 319	**6**	+9 605	*+8,37*	+1 600,83	*+1,39*
7.	**B**	**465**	104 714	**459**	117 285	**6**	+12 571	*+12,00*	+2 095,16	*+2,00*
	C	**465**	104 714	**459**	132 319	**6**	+27 605	*+26,36*	+4 600,83	*+4,39*
8.	**A**	**459**	132 319	**393**	152 573	**66**	+20 254	*+15,30*	+306,87	*+0,23*
	B	**459**	117 285	**393**	152 573	**66**	+35 288	*+30,08*	+534,66	*+0,45*
	C	**459**	114 319	**393**	152 573	**66**	+38 254	*+33,46*	+579,60	*+0,50*
9.	**A**	**393**	152 573	**340**	160 000	**53**	+7 427	*+4,86*	+140,13	*+0,09*
	B	**393**	152 573	**340**	165 000	**53**	+12 427	*+8,14*	+234,47	*+0,15*
	A	**340**	165 000	**332**	130 000	**8**	–35 000	*–21,21*	4 375,00	*–2,65*
10.	**B**	**340**	160 000	**332**	130 000	**8**	–30 000	*–18,75*	–3 750,00	*–2,34*
	C	**340**	165 000	**332**	150 000	**8**	–15 000	*–9,09*	–1 875,00	*–1,13*
	D	**340**	160 000	**332**	150 000	**8**	–10 000	*–6,25*	–1 250,00	*–0,78*
	E	**340**	165 000	**332**	250 000	**8**	+85 000	*+51,51*	+10 625,00	*+6,43*
	F	**340**	160 000	**332**	250 000	**8**	+90 000	*+59,25*	+11 250,00	*+7,03*
	A	**332**	250 000	**294**	220 000	**38**	–30 000	*–12,00*	–789,47	*–0,31*
	B	**332**	250 000	**294**	260 000	**38**	+10 000	*+4,00*	+263,15	*+0,10*
	C	**332**	250 000	**294**	262 321	**38**	+12 321	*+4,92*	+324,23	*+0,12*
	D	**332**	250 000	**294**	270 000	**38**	+20 000	*+8,00*	+526,31	*+0,21*
	E	**332**	250 000	**294**	272 320	**38**	+22 320	*+8,92*	+587,36	*+0,23*
11.	**F**	**332**	150 000	**294**	220 000	**38**	+70 000	*+46,66*	+1 842,10	*+1,22*
	G	**332**	130 000	**294**	220 000	**38**	+90 000	*+69,23*	+2 368,42	*+1,82*
	H	**332**	150 000	**294**	260 000	**38**	+110 000	*+73,33*	+2 894,73	*+1,92*
	I	**332**	150 000	**294**	262 321	**38**	+112 321	*+74,88*	+2 955,81	*+1,97*
	J	**332**	150 000	**294**	270 000	**38**	+120 000	*+80,00*	+3 157,89	*+2,10*
	K	**332**	150 000	**294**	272 320	**38**	+122 320	*+81,54*	+3 218,94	*+2,14*
	L	**332**	130 000	**294**	260 000	**38**	+130 000	*+100,00*	+3 421,05	*+2,63*
	M	**332**	130 000	**294**	262 321	**38**	+132 321	*+101,78*	+3 482,13	*+2,67*
	N	**332**	130 000	**294**	270 000	**38**	+140 000	*+107,69*	+3 684,21	*+2,83*
	O	**332**	130 000	**294**	272 320	**38**	+142 320	*+109,47*	+3 745,26	*+2,88*

4. ТАБЛИЦА ЗА БРОЯ НА РИМСКИТЕ ГРАЖДАНИ СПОРЕД СРЕДНОАРИТМЕТИЧНИТЕ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА (ок. 550–255 г. пр. Хр.)

Период №	Начало на периода (г. пр. Хр.)	Граждани в началото на периода	Край на периода (г. пр. Хр.)	Граждани в края периода	Продължителност	Промяна		Средногодишна промяна	
						души	%	души	%
1.	**550**	82 766	**508**	130 000	**42**	+47 234	*+57,07*	+1 124,62	*+1,36*
2.	**508**	130 000	**503**	120 000	**5**	–10 000	*–7,69*	–2 000,00	*–1,53*
3.	**503**	120 000	**498**	150 700	**5**	+30 700	*+25,58*	+740,00	*+5,11*
4.	**498**	150 700	**493**	110 000	**5**	–40 700	*–27,00*	–8 140,00	*–5,40*
5.	**493**	110 000	**474**	103 000	**19**	–7 000	*–6,36*	–368,42	*–0,33*
6.	**474**	103 000	**465**	104 714	**9**	+1 714	*+1,66*	+190,44	*+0,18*
7.	**465**	104 714	**459**	146 162	**6**	+41 448	*+39,58*	+6 908,00	*+6,59*
8.	**459**	146 162	**393**	152 573	**66**	+6 411	*+4,38*	+97,13	*+0,06*
9.	**393**	152 573	**340**	162 500	**53**	+9 927	*+6,50*	+187,30	*+0,12*
10.	**340**	162 500	**332**	176 667	**8**	+14 167	*+8,71*	+1 770,87	*+1,08*
11.	**332**	176 667	**294**	256 928	**38**	+80 261	*+45,43*	+2 112,13	*+1,19*

5. ТАБЛИЦА ЗА ПЛОЩТА НА AGER ROMANUS (465–293 г. пр. Хр.)[193]

Години преди Христа	Площ	
	в хектари	(в квадратни километри)[194]
465	98 275	982.75
459	89 275	892.75
392	220 000	2 200.00
339	270 900	2 709.00
293	416 125	4 161.25

6. ТАБЛИЦА ЗА ГЪСТОТАТА НА РИМСКИТЕ ГРАЖДАНИ НА КВАДРАТЕН КИЛОМЕТЪР ОТ AGER ROMANUS СПОРЕД ВАРИАНТНИТЕ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА (465–294 г. пр. Хр.)

Ценз №	Вариант	Година пр. Хр.	Граждани	Площ на Ager Romanus в квадратни километри	Граждани на квадратен километър от Ager Romanus
7.[195]	–	**465**	104 714	982,75	106,55
8.	**A**	**459**	114 319	892,75	128,05
	B	**459**	117 285	892,75	131,37
	C	**459**	132 319	892,75	148,21
9.	–	**393**	152 573	2 200,00	69,35
10.	**A**	**340**	160 000	2 709,00	59,06
	B	**340**	165 000	2 709,00	60,90
12.[196]	**A**	**294**	220 000	4 161,25	52,86
	B	**294**	260 000	4 161,25	62,48
	C	**294**	262 000	4 161,25	62,96
	D	**294**	270 000	4 161,25	64,88
	E	**294**	272 320	4 161,25	65,44

7. ТАБЛИЦА ЗА ГЪСТОТАТА НА РИМСКИТЕ ГРАЖДАНИ НА КВАДРАТЕН КИЛОМЕТЪР ОТ AGER ROMANUS СПОРЕД СРЕДНОАРИТМЕТИЧНИТЕ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА
(465–294 г. пр. Хр.)

Ценз №	**Година пр. Хр.**	Граждани	Площ на Ager Romanus в квадратни километри	Граждани на квадратен километър от Ager Romanus
7.[197]	**465**	104 714	982,75	106,55
8.	**459**	146 162	892,75	163,72
9.	**393**	152 573	2 200,00	69,35
10.	**340**	162 500	2 709,00	59,98
12.	**294**	256 928	4 161,25	61,74

8. ТАБЛИЦА ЗА ПРОМЕНИТЕ В ГЪСТОТАТА НА РИМСКИТЕ ГРАЖДАНИ НА КВАДРАТЕН КИЛОМЕТЪР ОТ AGER ROMANUS СПОРЕД ВАРИАНТНИТЕ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА
(465–294 г. пр. Хр.)[198]

Период №	**Вариант**	Начало на периода	Площна A. R. в кв. км в началото на периода	**Граждани на кв. км от A.R. в началото на периода**	Край на периода	Площна A. R. в кв. км в края на периода	**Граждани на кв. км от A.R. в края на периода**	**Промяна в площта на Ager Romanus (A. R.)**		**Промяна в гражданите на кв. км от (A. R.)**	
								души	%	души	%
7.	**A**	**465**	982,75	106,55	**459**	892,75	128,05	—90,00	*9,15*	+21,50	*+20,17*
	B	**465**	982,75	106,55	**459**	892,75	131,37	–90,00	*–9,15*	+24,82	*+23,29*
	C	**465**	982,75	106,55	**459**	892,75	148,21	–90,00	*–9,15*	+41,66	*+39,09*
8.	**A**	**459**	892,75	148,21	**393**	2 200,00	69,35	+1 307,25	*+146,42*	–78,86	*–53,20*
	B	**459**	892,75	131,37	**393**	2 200,00	69,35	+1 307,25	*+146,42*	–62,02	*47,21*
	C	**459**	892,75	128,05	**393**	2 200,00	69,35	+1 307,25	*+146,42*	–58,70	*–45,84*
9.	**A**	**393**	2 200,00	69,35	**340**	2 709,00	59,06	+509,00	*+23,13*	–10,29	*–14,83*
	B	**393**	2 200,00	69,35	**340**	2 709,00	60,90	+509,00	*+23,13*	–8,45	*–12,18*
10/	**A**	**340**	2 709,00	60,90	**294**	4 161,25	52,86	+1 452,25	*+53,78*	–8,04	*–13,20*
11.	**B**	**340**	2 709,00	59,06	**294**	4 161,25	52,86	+1 452,25	*+53,78*	–6,20	*–10,49*
	C	**340**	2 709,00	60,90	**294**	4 161,25	62,48	+1 452,25	*+53,78*	+1,58	*+2,59*
	D	**340**	2 709,00	60,90	**294**	4 161,25	62,96	+1 452,25	*+53,78*	+2,06	*+3,38*
	E	**340**	2 709,00	59,06	**294**	4 161,25	62,48	+1 452,25	*+53,78*	+3,42	*+5,79*
	F	**340**	2 709,00	59,06	**294**	4 161,25	62,96	+1 452,25	*+53,78*	+3,90	*+6,60*
	G	**340**	2 709,00	60,90	**294**	4 161,25	64,88	+1 452,25	*+53,78*	+3,98	*+6,53*
	H	**340**	2 709,00	60,90	**294**	4 161,25	65,44	+1 452,25	*+53,78*	+4,54	*+7,45*
	I	**340**	2 709,00	59,06	**294**	4 161,25	64,88	+1 452,25	*+53,78*	+5,82	*+9,85*
	J	**340**	2 709,00	59,06	**294**	4 161,25	65,44	+1 452,25	*+53,78*	+6,38	*+10,80*

9. ТАБЛИЦА ЗА ПРОМЕНИТЕ В ГЪСТОТАТА НА РИМСКИТЕ ГРАЖДАНИ НА КВАДРАТЕН КИЛОМЕТЪР ОТ AGER ROMANUS СПОРЕД СРЕДНОАРИТМЕТИЧНИТЕ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА (465–294 г. пр. Хр.)[199]

Период №	Началото на периода	Площна A. R. в кв. км в началото на периода	Граждани на кв. км от A.R. в началото на периода	Край на периода	Площна A. R. в кв. км в края на периода	Граждани на кв. км от A.R. в края на периода	Промяна в площта на Ager Romanus (A. R.)		Промяна в гражданите на кв. км от (A. R.)	
							души	%	души	%
7.	**465**	982,75	106,55	**459**	892,75	163,72	–90,00	*–9,15*	+57,17	*+53,65*
8.	**459**	892,75	163,72	**393**	2 200,00	69,35	+1 307,25	*+146,42*	–94,37	*–57,64*
9.	**393**	2 200,00	69,35	**340**	2 709,00	59,98	+509,00	*+23,13*	–9,37	*–13,51*
10/11.	**340**	2 709,00	59,98	**294**	4 161,25	61,74	+1 452,25	*+53,78*	+1,76	*+2,93*

10. ТАБЛИЦА НА СЪВМЕСТНИТЕ РИМО-ЛАТИНСКИ КОЛОНИИ, ОСНОВАНИ В ПЕРИОДА 492–382 г. пр. Хр.[200]

№	Година на основаване	Колония	Местоположение	Извори
1.	**492**	**Norba**	Лациум, Ager Pomptinus	Liv. 2, 34, 6; Dion. 7, 13, 5.
2.	**467**	**Antium**	Лациум, земите на волските	Liv. 3, 1, 4–7; Dion. 9, 59, 2.
3.	**442**	**Ardea**	Лациум, земите на рутулите	Liv. 4, 11, 3; Liv. Per. 4.
4.	**преди 438**	**Fidenae**[201] *(за първи път)*	Северен Лациум, левият бряг на Тибър	Liv. 4, 17, 1
	428	**Fidenae** *(за втори път)*		Liv. 4, 30, 6; Liv. Per. 4.
5.	**418**	**Labici**	Северен Лациум, земите на волските	Liv. 4, 47, 6–7.
6.	**395**	**Vitellia**[202]	Северен Лациум, земите на волските	Liv. 5, 24, 4; Diod. 14, 102, 4.
7.	**93**	**Tarracina/ Circei/Anxur**[203]	Лациум, на брега на Ager Pomptinus	Diod. 14, 102, 4.
8.	**385**	**Satricum**	Лациум, Ager Pomptinus	Liv. 6, 16, 6.
9.	**383**	**Nepete**	Южна Етрурия	Liv. 6, 21, 4.
10.	**383**	**Sutrium**[204]	Южна Етрурия	Liv. 27, 9, 7; 29, 15, 5.
11.	**382**	**Setia**	Лациум, Ager Pomptinus	Liv. 6, 30, 9.

11. ТАБЛИЦА НА КОЛОНИИТЕ С РИМСКИ И ЛАТИНСКИ СТАТУТ, ОСНОВАНИ В ПЕРИОДА 338 –296 Г. ПР. ХР.

№	Година на основаване (пр. Хр.)	Колония	Статут	Местоположение	Извори
1.	338	**Antium** *(за втори път)*[205]	C. Romana	Лациум	Liv. 8, 14, 8.
2.	334	**Cales**	C. Latina	Кампания	Liv. 8, 16, 13–14.
3.	329	**Tarracina/ Circei/Anxur** *(за втори път)*[206]	C. Romana	Лациум	Liv. 8, 21, 11.
4.	328	**Fregellae**	C. Latina	Лациум	Liv. 8, 22, 2.
5.	314	**Luceria**	C. Latina	Апулия	Liv. 9, 26, 1–5.
6.	313	**Suessa Aurunca**	C. Latina	Кампания	Liv. 9, 28, 7.
7.	313	**Pontiae**[207]	C. Latina	Тиренско море	Liv. 9, 28, 7.
8.	313	**Saticula**	C. Latina	Кампания	Vell. 1,14. *(non vidi)*[208]
9.	312	**Interamna Sucassina**[209]	C. Latina	Южен Лациум	Liv. 9, 28, 8; 10, 36, 16–18; Diod. 19, 105, 5.
10.	303	**Sora** *(за втори път)*[210]	C. Latina	Лациум	Liv.10, 1, 1–2.
11.	303	**Alba Marsorum/ Alba Fucens**	C. Latina	земите на марсите и пелигните	Liv. 10, 1, 1.
12.	302	**Carseoli**	C. Latina	земите на марсите и пелигните	Liv. 10, 3, 2.
13.	299	Narnia	C. Latina	Умбрия	Liv. 10, 10, 5.
14.	296	Minturnae	C. Romana	Кампания	Liv. 10, 21, 7–10;
15.	296	Sinuessa	C. Romana	Кампания	Liv. 10, 21, 7–10.

От общо 15 колонии, основани в периода 338–296 г. пр. Хр., 3 колонии са с римски и 12 са с латински статут.

12. СЕРВИЕВАТА РЕФОРМА СПОРЕД ТИТ ЛИВИЙ И ДИОНИСИЙ ХАЛИКАРНАСКИ[211]

Класове	Ценз		Въоръжение		Брой на центуриите	
	Ливий	Дионисий	Ливий	Дионисий	Ливий	Дионисий
Конници	*„най-видните хора в държавата“*	*„хора които имали най-голямо имущество и били най-знатни по произход“*[212]	не е писано	не е писано	12 +6 т. нар. *sex suffragia*[213]	18

Продължение на таблица 12

I.	**100 000 aca** или повече	най-малко **100 мини**	шлем, кръгъл щит наколенници, броня, копие и меч	арголийски щитове, копия, медни шлемове, брони, наколенници и мечове	**80+2** 40 *iuniores* и 40 *seniores* +2 занаятчии	**80** 40 *iuniores* и *40 seniores*[214]
II.	от **100 000** от **75 000 aca**	по-малко от **10 000 драхми**, но не по-малко от **75 мини**	шлем, щит тип *scutum*, наколенници, копие и меч	щитове тип *scutum*[215], копия, медни шлемове, наколенници и мечове	**20** 10 *iuniores* и 10 *seniores*	**20 + 2** 10 *iuniores* и 10 *seniores* +2 занаятчии: 1 *seniores* и 1 *iuniores*
III.	от **75 000** до **50 000 aca**	по-малко от **7500 драхми**, но не по-малко от **50 мини**	шлем, щит тип *„scutum“*, копие и меч	щитове тип *„scutum“*, копия, медни шлемове и мечове	**20** 10 *iuniores* и 10 *seniores*	**20** 10 *iuniores* и 10 *seniores*
IIII.	от **50 000** до **25 000 aca**	по-малко от **5000 драхми**, но не по-малко от 25 мини	дълго копие (*hasta*) и метателно копие (*pilum*)	щитове тип *„scutum“*, мечове и копия	**20** 10 *iuniores* и 10 *seniores* ?[216]	**20+2** 10 *iuniores* и 10 *seniores* +2 тръбачи 1 *seniores* и 1 *iuniores*
V.	от **25 000** до **11 000 aca**	не повече от **25 мини**, но не по-малко от **12,5 мини**	прашки камъни	метални копия и прашки 15	**30+3** 15 iuniores и 15 *seniores* ?+ 3 тръбачи и запасни	**30** 15 *iuniores* и 15 *seniores*
VI. *proletarii vel capite censi*	под **11 000 aca**	по-малко от **12,5 мини**	освободени от военна служба	освободени от военна служба и данъци	1	1
		ОБЩО ЦЕНТУРИИ:			**194** **Ливий**	**193** **Дионисий**

13. РИМСКИТЕ ЦЕНЗОРИ СПОРЕД ЛИВИЕВАТА ТРАДИЦИЯ
444–294 г. пр. Хр.

Година пр. Хр.	Цензори	Res Gestae[217]	Цензово число № [218]	Извори
444	Lucius Papirius Mugilanus, Lucius Sempronius Atratinus	основаване на цензорската институция, провеждане на ценз и луструм?[219]	–	Liv. 4, 8, 2–7.
435	Caius Furius Paculus, Marcus Geganius Macerinus	одобряване на Villa Publica[220] на Марсово поле, провеждане на ценз и луструм.	–	Liv. 4, 22, 7
393	Caius Iulius[221] (*in magistratu mortuus*), Marcus Cornelius (*censor suffectus*).	провеждане на ценз и луструм	**9.**	Liv. 5, 31, 6–7; Plin. *N.H.* 32, 1, 16.
387	неизвестни	провеждане на ценз и луструм, добавяне на четири нови триби, предназначени за новоприети римски граждани – Stellatina, Tromentina, Sabatina, Arniensis.	–	Liv. 6, 5, 8.
380	Caius Sulpicius Camerinus, Spurius Postumius Regillensis (*in magistratu mortuus*)	поради смъртта на Сп. Постумий започнатият ценз не бил довършен, а Гай Сулпиций се отказал от пълномощията си[222].	–	Liv. 6, 27, 3–6
380	неизвестни наследници на Гай Сулпиций и Спурий Постумий.	поради пропуск в процедурата изборът на тези цензори не бил признат за недействителен.[223]	–	Ibidem.
378	неизвестни	(провеждане на ценз и луструм?) отдаване на търг на възстановяване с дялан камък на крепостните стени на Рим.	–	Liv. 6, 32, 1
365	неизвестни	един от цензорите умира по време на епидемия; допълнителни сведения липсват.	–	Liv. 7, 1, 8
358	неизвестни	провеждане на ценз и луструм, добавяне на две нови триби, предназначени за новоприети римски граждани – Pomptina и Publilia.	–	Liv. 7, 15, 12
351	Caius Marcius Rutullus[224], Cnaeus Manlius	неизвестни	–	Liv. 7, 22, 6–10

332	Quintus Publilius Philo, Spurius Postumius	провеждане на ценз и луструм, добавяне на две нови триби, предназначени за новоприети римски граждани – Maecia и Scaptia.	**11.**	Liv. 8, 17, 11; Liv. 9, 19, 1–2; Plut. De Rom. Fort.13; Oros. 5, 22, 2–3.
317	неизвестни	провеждане на ценз и луструм, добавяне на две нови триби, предназначени за новоприети римски граждани – Ufentina и Falerna.	–	Liv. 9, 20, 6.
312	Appius Claudius, Gaius Plautius *(оттеглил се преди края на мандата си)*	построяване на Aqua Appia и начало на строежа на Via Appia, опит за промяна в принципа за набиране на членове на Сената, разпределяне на градските жители във всички римски триби–т. нар. реформи на Апий Клавдий [225]. (провеждане на ценз и лсуструм?)	–	Liv. 9, 29, 30, 2; 9, 33, 9, 42, 3–4
306	Gaius Iunius Bubulcus, Marcus Valerius Maximus	полагане основите на храма на Спасението (Salus), пътно строителство.	–	Liv. 9, 43, 25.
299	Publius Sempronius Sophus, Publius Sulpicius Saverrio	провеждане на ценз и луструм, добавяне на две нови триби – Aniensis и Terentina.	–	Liv. 10, 9, 14
294	Publius Cornelius Arvina, Gaius Martius Rutullus	провеждане на ценз и луструм[226].	**12.**	Liv. 10, 47, 1–4

БЕЛЕЖКИ

[1] Преброяванията на гражданите и вписването им в различни списъци не са изключителни черти на римската държава. В „Атинската полития" Аристотел дава ясни свидетелства за тези практики в Атина – *Arist. Athen. Pol.* 42, 1–2; 44, 1; 49, 1–2; 49, 4; 53, 4; 54, 3.

[2] Последният известен по време ценз е проведен в принципата на император Веспасиан. За съжаление числото от този ценз не е запазено.

Пръв Й. Белох публикува списък на запазените цензови числа в монографията си „Die Bevölkerung der griechisch-romischen Welt" (Leipzig, 1886, S. 433–348). Друг такъв списък, макар и не с всички разночетения, придружен с прецизирана датировка, може да се открие в двутомното изследване на: *Toynbee, A.* J. Hannibal`s legacy. The Hannibalic war`s effects on Roman life. Oxford, 1965, v. I. Rome and her neighbours before Hannibal`s entry, 438–440. Вж. също *Brunt, P. A.* The Italian manpower 225 B.C.–A.D. 14. Oxford, 1971, 13–14.

[3] За различните интерпретации на ранните римски колонии в модерната историопис вж. *Маяк, И. Л.* Взаимоотношения Рима и италийцев в III–II вв. до н.э. (До гракханского движения). М., 1971, 42–48., *Toynbee, A. J.* Цит. съч. Т. 1, 391–397: Annex V „Alleged Early Foundations of Non-Coastguard Coloniae Civium Romanorum".

[4] Датировката на Галската катастрофа е един от традиционните спорни въпроси в модерната историческа книжнина. Като отчита цялата несигурност на традиционната римска хронология преди началото на III в., А. Тойнби датира събитието в пролетта на 386 г. пр. Хр. – *Toynbee, A. J.* Цит. съч. Т. 1, с. 561.

[5] 298–291 г. пр. Хр.

[6] 280–272 г. пр. Хр.

[7] 264–241 г. пр. Хр. За общоприетата хронология на събитията от последните четири бележки вж. Пиер Гримал „Римската цивилизация" (С., 1998, 300–306).

[8] Вж. *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).*

[9] Плиний Стари (Plinius Maior: 23/24–24.08.79 г.) в своята енциклопедия „Naturalis Historia" („Естествена история") съобщава за последния ценз преди Галската катастрофа. Неговата традиционна датировка е 393 г. пр. Хр. Вж. *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).*

[10] В биографиите на Плутарх (ок. 46–след 119 г.) се съдържат две цензови числа, включени в обхвата на темата. Първото традиционно се датира в 508 г. пр. Хр. а второто – ок. 332 г. пр. Хр. Вж. *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).*

[11] Вж. *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).*

[12] Използвани са пасажи както от запазените части на пълния текст на Ливий, така и от покъсния, силно съкратен вариант, известен като „Периохи" или „Епитоме". Неговото авторство е спорно, ориентировъчна датировка е IV в. Оригиналният текст на периохите, заедно с разночетенията и критически бележки могат да се намерят в изданието „Titi Livi periochae omnium librorum fragmenta Oxyrrinchi reperta Iulii Obsequentis prodigiorum liber, edidit Otto Rossbach, MCMX, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri".

[13] Дионисий Халикарнаски е съвременник на Август, като годините на раждането и смъртта му не са известни със сигурност. В 30 г. пр. Хр. пристига в Рим, а в 7 г. пр. Хр. издава своя труд „Римски древности" в 20 книги. Първите 10 от тях са изцяло запазени. Освен „Римски древности" Дионисий пише и редица текстове с риторичен характер.

[14] Евсевий Кесарийски (260–339), наречен *бащата на църковната история*, освен немалко други произведения пише и световна хроника на гръцки, в която съществено място заемат сведенията за римската история. Авторитетът на тази хроника в средните векове е бил много голям. До нас не е достигнала в първоначалния си вид, а в латински превод, известен като Versio Armenia (вт. пол. на IV в.), както и чрез заимстването ѝ от по-късни автори като св. Йероним и Георги Синкел.

[15] Римският историк Евтропий съставя по поръка на император Валент (364–378) „Breviarium ab Urbe Condita" („Кратка история от основаването на Града"). Тя е написана на гръцки и достига до 364 г.

[16] Сред богатото творчество на св. Йероним Блажени (347–419/420) най-значима за римската история е неговата *Хроника*. Тя обхваща събития до 378 г. Представлява превод на латински и продължение на хрониката на Евсевий.

[17] Византийският хронист Георги Синкел (втората половина на VIII – след 810 г.) пише в началото на IX в. своята *Хроника*, която, традиционно за жанра, започва със Сътворението, а завършва с края на управлението на Диоклециан (305). За Синкел основен извор за римската история е хрониката на Евсевий. Приема се, че тези две хроники са основни съчинения, на които се опира средновековната християнска хронология. (Не бива да се бърка с предшественика си Теодор Синкел (20-те год. на VII в.) – вж. *Острогорски, Г. История на византийската държава.* С., 1998, 141–142.)

[18] Добър пример в това отношение са Периохите на Тит Ливий. Ако се сравнят първите десет книги от оригиналното произведение със съответстващите им първи десет периохи, веднага се открива огромната разлика в обема (в пъти) и стремежът на епитоматора към максимално концентриран изказ. Работата му не се свежда само до елементарно съкращаване или сбит преразказ. Налице е синтез не на всички, а само на онези съобщения, които са оценени като значими. В изложението има определени акценти и то не е равномерно нито в хронологичен, нито в тематичен аспект. Особено внимание е обърнато на цензовите числа, които последователно се предават в редица периохи. Всичко е написано пределно ясно и кратко, сякаш авторът се бои да не отегчи читателите си. Може с основание да се предположи, че споменатите късноантични автори са следвали подобен модел на работа в своите хроники. Някои от тях вероятно са били съвременници на Ливиевия епитоматор.

[19] Най-ранното критично издание на Тит Ливий е от 1469 г.

[20] Испанският свещеник Павел Орозий живее в първата пол. на V в. Трудът му се съдържа в 7 книги.

[21] Пасажът в оригинал и превод може да се прочете в *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)*.

[22] Diod. 15, 27, 4: „...римляните изпратили 500 колонисти в Сардиния, които щели да бъдат освободени от данъци." Събитието се случва, според датировката на автора, в 378/377 г. пр. Хр.

[23] Вж. *Таблица на съвместните римо-латински колонии, основани в периода 492–382 г. пр. Хр.* Съобщението на Диодор за изпращането на римски колонисти в Сардиния не е включено в таблицата поради своите съществени неясноти. Авторът не съобщава нито точното място на колонията, нито съдбата на нейните колонисти; датировката й остава твърде неясна.

[24] Вж. главите 4, 12 „За цензорската строгост"; 4, 20 „За строгостта на цензорите"; 6, 22 „За цензорската строгост"; 16, 10 „За значението на думата proletarii"; 16, 13 „Какво е муниципия и какво колония". На български е достъпно изданието: Авъл Гелий. Атически нощи. (Превел от латински и старогръцки В. Атанасов). С., 1985.

[25] Подходящи примери за част от модерната историография, посветена на Ливий, са монографиите на *Soltau, W.* Цит. съч., 1897; *Пироговъ, В.* Изследования по Римской исторіи преимущественно въ области третьей декады Ливія. Санкт-Петербургъ, 1878. През 1942 г., по повод 2000 години от рождението на Ливий, се появява и статията на проф. Д. Дечев „Титъ Ливий (59 г. пр. Хр. – 17 г. сл. Хр.)", публикувана в сп. „Прометей" (С., VI, № 4, 103–106). Доколкото авторът успя да установи, тази статия е първата публикация от български изследовател, която разглежда историографския подход на Ливий. От по-новите англоезични изследвания могат да се посочат студиите на *Walsh, P. G.* Livy. His historical aims and methods. Cambridge, 1970; Livy. Oxford, 1974.

[26] Оценки за Валерий Антиат в модерната историопис – *Soltau, W.* Цит. съч., 27–42, *Пироговъ, В.* Цит. съч., 181–186, *Дечев, Д.* Цит. съч., с. 104. Пирогов акцентира върху политическите възгледи на Антиат и белетристичните му забежки. За Soltau един от Ливиевите пасажи (33, 36–37), заимстван от Антиат, е „Geschichtsroman". Според Д. Дечев Валерий Антиат е „недобросъвестен и склонен към преувеличения анализъ".

[27] Вж. *Liv.* 3, 5, 12–13; 25, 39, 14; 26, 49, 1–6; 30, 19, 11; 30, 29, 7; 32, 6, 5–7; 33, 10, 8; 33, 30, 8; 33, 36, 13; 34, 10, 2; 34, 15, 9; 36, 19, 12; 37, 60, 5–6; 38, 23, 9; 38, 54, 6–8; 39, 41, 6; 45, 40, 1; 45, 43, 8. Останалите позоваванията на Антиат, в които името на този автор не се свързва с някакво число, са: 4, 23, 2; 28, 46, 14; 29, 35, 2; 30, 3, 6; 35, 2, 8; 36, 36, 5; 37, 48, 1–7; 38, 50, 5; 39, 22, 9; 39, 43, 1–4; 39, 52, 1; 39, 56, 6; 40, 29, 8; 41, 27, 2; 42, 11, 1; 44, 13, 12. За пасажи в третата декада, чийто извор е Валерий Антиат, вж. *Soltau, W.* Цит. съч., с. 31.

[28] Следва непълен списък на пасажи, в които има позоваване на неназовани автори и техните текстове: *Liv.* 1, 46, 4; 2, 1, 4–5; 2, 41, 10–11; 2, 54, 3; 3, 23, 7; 3, 57, 10; 4, 16, 3; 7, 42, 3–7; 8, 37, 3; 8, 40, 1–2; 9, 37, 11; 9, 42, 3; 9, 44, 15; 10, 5, 12; 10, 17, 11–12; 10, 26, 5.

[29] *Liv.* 26, 49, 1–6.

[30] Ливий действително е изпълнил колосална задача – да даде свързан разказ за римската история от основаването на Града до смъртта на Друз в 9 г. сл. Хр. (общо ок. 762 години). Както е известно, този гигантски период е бил разпределен в 142 книги. Знае се също, че авторът е живял 76 години (59 г. пр. Хр. – 17 г. сл. Хр.). Няма сведения да е писал в последните осем години на живота си, след смъртта на Друз (9–17 г. сл. Хр.) – Liv. Per. 142. Трябва също да се отчете, че в заможните римски фамилии младежите до ок. 20-годишна възраст са се образовали и са правели първи стъпки в *cursus honorum* – т. е. до тази възраст Ливий едва ли е започнал своя труд. От написаното следва, че „Ab Urbe Condita" е създаден за не повече от 48 години (ок. 39 г. пр. Хр. – 9 г. сл. Хр.). Това означава, че Ливий е писал най-малко, а може би в отделни години и повече, от три книги годишно. Пресмятанията са красноречиви за огромната натовареност на автора. Заключението не се променя от факта, че Ливиевите книги не надминават в оригинал стотина тойбнерови страници. Трудът по събиране и сравняване на използваните съчинения на предшественици днес е неизмерим – Liv. 1, *Praef.*, 4; 33, 1, 1–5. Сходно е и заключението на *Дечев, Д.* Цит. съч., с. 103.

[31] *Soltau, W.* Цит. съч., 201–205.

[32] Тази стилова особеност на Антиат не останала скрита и за *Toynbee, A. J.* Цит. съч. Т. 2., с. 38.

[33] Пак там, т. 1, с. 444.

[34] По-подробно по въпроса в следващата част „Метод на работа с цензовите числа и техните разночетения".

[35] Преглед на тези изследвания е направил *Soltau, W.* Цит. съч., 9–14.

[36] Пак там, с. 200.

[37] Пак там, с. 160.

[38] Пак там.

[39] Пак там, с. 138.

[40] Пак там, с. 124.

[41] В оригинал числото на Ливий е CCLXII [m.] CCCXXI.

Числото в текста на епитоматора е CCLXXII [m.] et CCCXX.

Както се вижда, разликата е един знак за десетица (X) в десетките хиляди и един знак за единица (I) в стотните. Двете числа имат 11 общи знака и само 2 различни. Грешката може да се дължи: а) на използване на корумпирани преписи на Ливиевия оригинал от епитоматора; б) на грешка в разчитането на самия епитоматор; в) грешка от страна на неговите преписвачи. Но общият произход на числата изглежда несъмнен.

[42] По въпроса вж. *Милетска и римска система за записване на числа до 900 000 с буквени знаци*, а също и *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)*.

[43] Връзката между хрониките на Евсевий и св. Йероним се вижда най-ясно в паралелното издание на Versio Armenia и Йеронимовата хроника заедно с ексцерптите на Георги Синкел от оригинала на Евсевий – *Eusebi Chronicorum Canonum quae supersunt. Edidit Alfred Schoene. Armeniam versionem latine factam e libris manuscriptis recensuit H. Petermann. Hieronymi versionem e libris manuscriptis recensuit Alfred Schoene. Syriam Epitomen Latine factam e libro Londinensi recensuit E. Roediger. Editio secunda lucis ope expressa* Apud Weidmannos, 1967. Вж. също критическата студия в изданието. Друго издание на Versio Armenia и хрониката на св. Йероним е: *Eusebius Werke. siebenter Band. Die Chronik des Hieronymus. Hieronymi Chronicon. Herausgegeben und in 2. Auflage bearbeitet von Rudolf Helm*. Berlin, 1984.

[44] Числото на епитоматора е CCLXXII [m.] et CCCXX, а числото на св. Йероним е CCLXX milia.

Вижда се, че закръгляването на дадено число, изписано според римската числена система, изисква само премахването на ненужните знаци. Възможно е св. Йероним да е направил точно това. А той и авторът на Ливиевите периохи са, в общи линии, съвременници. Авторът на периохите работи през IV в., св. Йероним прекарал по-голямата част от живота си в същото столетие (роден в 347; починал в 419/420) и пребивавал в Рим в няколко периода от живота си. Дали във Вечния град се е запознал с труда на Ливий или с неговите периохи? Проблемът остава отворен.

[45] Вж. *Милетска и римска система за записване на числа до 900 000 с буквени знаци*.

[46] Не са известни разночетения на цензовото число за 294 г. пр. Хр. в текста на Синкел – следователно то едва ли е било корумпирано при преписване на текста.

[47] За смесеното изписване на цензовите числа във Versio Armenia вж. *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)*.

[48] За числото в латинския текст на св. Йероним вж. *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)*.

[49] За това ранно съкращение (*Epitome*) на труда на Ливий, създадено вероятно още в I в. сл. Хр. вж. *Дечев, Д.* Цит. съч., 1942, с. 104; 106. Едва ли може да се оспори заключението на автора, че огромният обем на оригиналния текст бързо е наложил създаването на съкратени варианти.

[50] В подкрепа на предположението за сбирки с римска литература на Изток е намирането на части от Ливиевото съчинение върху папируси край древния град Оксиринх в Южен Египет. Това са т. нар. *Оксиринхийски фрагменти*, в които, за съжаление, неголямата част от текста на Ливий е силно повредена. (Вж. критичното издание *Titi Livi periochae omnium librorum fragmenta Oxyrrinchi reperta Iulii Obsequentis prodigiorum liber, edidit Otto Rossbach, MCMX, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri.*) Доколко е имало запазени съчинения на ранни римски автори в източната част на империята, свидетелства и Авъл Гелий, който е написал своите „Атически нощи" предимно в Атина (втората половина на II в.). Вж. *Aul. Gell.* Noctes Atticae, Praefatio; глави, в които Гелий се позовава на римски автори, по-ранни или съвременни на Ливий са: 1, 6; 1, 12; 1, 13; 1, 14; 1, 23; 2, 15; 2, 23; 3, 7; 3, 8; 3, 9; 3, 10; 4, 5; 4, 8; 4, 12; 4, 20; 5, 6; 5, 13; 5, 17; 5, 18; 6, 1; 6, 12; 6, 14; 6, 16; 6, 18; 6, 19; 6, 22; 7, 7; 9, 4; 9, 13; 10, 3; 11, 10; 11, 14; 12, 7; 13, 4; 13, 11; 13, 17; 13, 24; 13, 31; 14, 1; 14, 2; 15,7; 16, 10; 17, 9; 17, 14; 17, 17; 17, 21; 18, 2.

[51] Polyb. 1, 14–15; 3, 8, 1–11; 3, 9, 1–5.

[52] Пак там.

[53] Пак там.

[54] *Cic.* De oratore, 2, 12, 51–53. Български превод вж. в изданието Марк Тулий Цицерон „За оратора", превод от латински Петя Стоянова (С., 1992).

[55] За Сервиевата реформа вж. таблицата *Сервиевата реформа според Тит Ливий и Дионисий Халикарнаски.*

[56] *Liv.* 1, 44, 2.

[57] За живота и кариерата на Фабий Пиктор вж. *Liv.* 37, 47, 8; 37, 51, 1; 45, 44, 3.

[58] Към традиционната датировка на Сервиевата реформа се придържа Пиер Гримал (Цит. съч., с. 28, 115, 298), а също Н. А. Машкин в своята „История на древния Рим" (С., 1949, с. 100). Последният отхвърля алтернативната датировка на Пайс и Белох – края на IV в. пр. Хр. Според Артур Розенберг (Untersuchungen zur römischen Zenturienverfassung. Berlin, 1911, S. 22) изграждането на центуриите е преминало през две фази – първата попада във времето на царския период, втората – в периода след Галската катастрофа. В този извод Розенберг се съгласява с Де Санктис и Нойман. За М. Ростовцев Сервиевата реформа трябва да се постави изцяло след галското нашествие – *Ростовцев, М.* История на Стария свят. Т. 2. Рим. С., 1994, с. 35. Момзен, като отчита състоянието на изворите, заключава: „Устройствената реформа носи името си от Сервий Тулий и историческият ѝ произход е забулен в същия дълбок мрак, в който са скрити и останалите събития от онази епоха, знанията за която не почиват върху исторически данни, а са изведени чрез умозаключения от устройството на по-късни институции." (*Момзен, Т.* Римска история. С., 2000, с. 49.) Изводът му едва ли може да се оспори.

[59] И Ливий, макар да използва ерата от основаването на Града, изказва някои съмнения за възможността да се датират точно събития от ранната римска история: *Liv.* 6, 1, 1–3 (Подчертана е загубата на документи при опожаряването на Рим от галите.), 7, 6, 6.

[60] *Toynbee, A.* Цит. съч., 556–559; посветителният надпис на храма на Конкордия, построен от курулния едил Гн. Флавий в 304/303 г. пр. Хр., е датиран по годините от освещаването на храма на Юпитер на Капитолия (204 години след този момент).

[61] Пак там. Тойнби ползва изчисленията на Вернер, който въз основа на посветителния надпис на Флавий и датиране на неговото едилство, твърди, че храмът на Iuppiter Optimus Maximus е осветен в 507 г. пр. Хр. (204+303). Събитието е станало на 13 септември, която е и датата на храмовия празник.

[62] За авторитета на Фабий Пиктор вж. *Polyb.* 3, 9, 1–5; *Liv.* 1, 44, 2; 1, 55, 8; 2, 40, 11; 22, 7, 4 (Ливий нарича Фабий „съвременник на тази [Ханибаловата] война, твърде осведомен автор").

[63] По изчисления на Beloch. Цит. съч., S. 340 площта на *Ager Romanus* през царския период е възлизала на около 1000 кв. км. Ако съобщените от Фабий Пиктор 80 000 са само годните да носят оръжие, то тяхното число трябва да се умножи поне по пет, за да се прибавят към тях и жените, децата, физически негодните за военна служба, а също известен брой роби, освободени роби и чужденци. Така се получава една ориентировъчна сума за цялото население на *Ager Romanus* от около 400 000 души. Ако толкова хора живеят на площ от 1000 кв. км, то населението би достигнало невероятната плътност от 400 души на кв. км.

За границите на *Ager Romanus* вж. *Beloch, J.* Der Italische Bund unter Roms Hegemonie. Staatrechtliche und Statistische Forschungen. Leipzig, 1880, S. 43–46.

[64] Аналите на Фабий Пиктор са били написани на гръцки. Това доказва, че те са могли да бъдат четени само от хора, получили модерното за времето си елинско образование, достъпно изключително за сенатския елит.

[65] Точните години на раждането и смъртта на Фабий Пиктор не могат да се установят, но е известно, че в 216 г. пр. Хр. той изпълнява религиозна (изглежда и дипломатическа) мисия в Делфи – *Liv.* 22, 57, 5; 23, 11, 1–6.

[66] За *Liber annalis* вж. *Cic. De orat.* 2, 12, 51–53, а също и *Der Kleine Pauly*, S. 359.

[67] Вж. *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).*

[68] Терминът „римски цифри" е неточен. „Римските цифри" са само латински букви с числена стойност. В ранната латинска, както и в класическата гръцка азбука, действително има някои букви само с числено значение, наследени от елините. Но те не са цифри в истинския смисъл на думата. Така Θ, която присъства в ранната латинска азбука, но няма фонетична стойност, означава 100, Ϝ, също без фонетична стойност, означава 1000. По-късно за двете числа се приемат буквите съответно C и M. За римската числена система, такава каквато се среща в използваните извори, вж. *Милетска и римска система за записване на числа до 900 000 с буквени знаци.*

[69] Това важи поне за откъсите от „Римски древности" на Дионисий Халикарнаски, а също и за пасажите от Евсевий (Versio Armenia), св. Йероним, Георги Синкел, Павел Орозий. Не можа да бъде открито и българско издание на периохите на Ливий.

[70] *Liv.* 1, 44, 2; *Liv.* Per. 1; *Eutrop.* 1, 7; *Dion.* 4, 22. За цензорските правомощия, като първоначална част от царските прерогативи, се изказва и Пиер Гримал (Римската цивилизация. С., 1998, с. 115).

[71] *Liv.* 4, 8, 2–7.

[72] *Liv.* 3, 3, 9; 3, 22, 1, 3, 24, 10.

[73] Вж. *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).*

[74] За създаването на цензорската институция вж. *Liv.* 4, 8, 2–7. Традиционната дата не се приема еднозначно от модерните изследователи и вместо нея се предлага годината 366 пр. Хр. за начало на цензорската магистратура – вж. *Der Kleine Pauly*, S. 1105–1106. Вж. също таблицата *Римските цензори според Ливиевата традиция: 444–292 г. пр. Хр.*

[75] *Liv.* 9, 29, 5–11; 9, 30, 1–2; 9, 33, 4–6; 9, 34, 1–26; 9, 42, 3.

[76] За следващата след Апий Клавдий и Гай Плавтий двойка цензори – Квинт Фабий и Публий Деций, също не е записано цензово число: *Liv.* 9, 46, 10–15.

[77] Вж. *Таблица за броя на римските граждани според вариантните цензови числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).*

[78] Когато се коментира колко често са воювали римляните, често се посочва „класическия" пример с храма на Янус. Неговите врати са били затваряни само при настъпване на мир по всички граници на римската държава. За целия период преди началото на Христовата ера регистрираните случаи са само два – в 235 г. пр. Хр., след края на Първата пуническа война и завладяването на Сардиния, и в 28 г. пр. Хр., три години след победата на Октавиан при Акциум. Вж. *Liv.* 1, 19, 2–3.

[79] Като примери за епидемии в Рим могат да се посочат пасажите: *Liv.* 3, 6, 1–8, 1; 3, 22, 2–4; 4, 20, 9; 4, 21, 2–5; 5, 14, 3–4; 7, 1, 7–8; 7, 2, 1; 9, 28, 6; 10, 47, 6–7; 41, 21, 5–8. Ливий и неговите извори не описват симптомите на заболяванията. Те са обозначени с общата дума *pestis*, която в тесен смисъл значи *чума*, но с нея може да се нарече всяко силно заразно и остро протичащо заболяване.

[80] Liv. 2, 9, 5; 2, 34, 3; 2, 52, 1; 3, 31, 1; 3, 32, 2–4; 4, 12, 16; 4, 13, 4–16, 5; 4, 20, 9; 4, 25, 2–3; 4, 52, 2–3; 5, 13, 1; 10, 11, 9. Немалко са съобщенията за гладни години и в следващите запазени декади на Ливий, особ. трета, която обхваща времето на Ханибаловата война.

[81] *Liv.* 3, 10, 5; 4, 21, 5; 5, 14, 3–4; 24, 9, 6; 38, 28, 4; 41, 28, 2.

[82] За колонизацията вж. *Таблица на съвместните римо-латински колонии, основани в периода 492–382 г. пр. Хр.* и *Таблица на колониите с римски и латински статут, основани в периода 338–296 г. пр. Хр.*

[83] За увеличаването на *Ager Romanus* вж. *Таблица за площта на Ager Romanus (465–293 г. пр. Хр.).*

[84] *Beloch, J.* Der Italische Bund unter Roms Hegemanie ..., S. 320.

[85] Пример за римски граждани, които постоянно живеели извън очертанията на *Ager Romanus*, са колонистите, изпращани в основаваните съвместно с Латинския съюз колонии. Териториите на тези колонии в юридически смисъл не се считали за част от римската държавна територия; те се възприемали и често действали като независими държави. Вж. *Таблица на съвместните римо-латински колонии, основани в периода 492–382 г. пр. Хр.* Според М. Андреев тези колонисти (*latini coloniarii*) губели гражданските си права – *Андреев, М.* Римско частно право. С., 1971, с. 142. Пример за неримски граждани, които живеели постоянно на римска територия, са гражданите на Цере, включени през IV в. пр. Хр. в т. нар. *церитски списъци* (*Tabulae Caeritum*). Те били съхранявани от римските цензори и впоследствие (датата е спорна) се превърнали от списъци на постоянно пребиваващи граждани на приятелска държава в списъци на наказаните по решение на цензорите римски граждани. Вж. *Toynbee, A. J.* Цит. съч., Т. 1. Annex VIII „*The History of Caere's Relations with Rome*", 410–423.

[86] Жените, непълнолетните и разточителните се ползвали с ограничена дееспособност, но наложените ограничения не изключвали тези лица от кръга на римските граждани и не отнемали гражданството им – т. е. техният *status civitatis*. Вж. *Андреев, М.* Цит. съч., 147–151. *Венедиков, П.* Записки по римско право. С., 1999, 45–46.

[87] *Beloch, J.* Der Italische Bund unter Roms Hegemonie..., S. 320, 340.

[88] Постановката на тази несложна аритметична зависимост може да се разбере най-лесно, като се запълни с кои да са числа, отговарящи на посочените условия. Така за територията x може да се приеме, че има 5000 граждани население, 100 кв. км площ и гъстота от 50 граждани на кв. км. Ако към нея се присъедини по-рядко населената територия y с 2500 граждани, 100 кв. км. площ и 25 граждани на кв. км, се получава уголемена територия със 7500 граждани, площ 200 кв. км и 37,5 граждани на кв. км. Така населението на x нараства с 50%, територията – със 100%, но гъстотата на гражданите пада – с 25% в сравнение с предишната гъстота на x.

[89] Аналогично на т. 2, зависимостта в т. 3 също може да се илюстрира с конкретни числа. С цел лесно сравнение се приема, че x, преди да погълне y, има същите показатели като в предходната бележка (граждани – 5000, площ – 100 кв. км, гъстота 50 граждани на кв. км). В случая y е по-гъстонаселена и може да има 7500 граждани, 100 кв. км площ и 75 граждани на кв. км. Когато x погълне y, уголемената територия ще има 12 500 граждани, 200 кв. км площ и 62,5 граждани на кв. км. Така населението нараства със 150%, територията – със 100%; гъстотата също нараства – с 25% в сравнение с предишната гъстота на x.

[90] Примерните стойности за x се приемат същите като в предходните бележки. При равна гъстота на гражданите y може да има стойностите: 6000 души население, площ от 120 кв. км и гъстота от 50 граждани на кв. км. След поглъщането на y от x новата територия на x ще има площ от 220 кв. км и 11 000 граждани, но гъстотата ще остане непроменена – 50 граждани на кв. км, въп-

реки че територията и населението на x нарастват с по 120% в сравнение с показателите преди анексията на y.

[91] За конкретни примери – вж. *Таблица за промените в гъстотата на римските граждани на квадратен километър от Ager Romanus според вариантните цензови числа (465–294 г. пр. Хр.).*

[92] Вж. „Сервиевата реформа според Тит Ливий и Дионисий Халикарнаски". Оригиналните текстове на двамата автори могат да се открият в изданията „Livy in fourteen volumes". (V. I. Books I and II with an English translation by B. O. Foster. London, Cambridge, Massachusetts, MCMLXVII). Български превод на текста на Дионисий е публикуван от Хр. Данов в неговата „Христоматия по история на стария свят" (С., 1976, 436–439).

[93] Освен цензa в тази категория могат да се включат Сенатът, голяма част от религиозните колегии, а политическата система, свързвана с името на цар Сервий Тулий (трад. 578–534 г. пр. Хр.), както бе отбелязано, е с твърде спорна датировка – може би основата ѝ, разделянето на гражданите по имуществен признак, действително е била заложена още в царския период.

[94] За употребата на понятието „res publica" във втората половина на I в. пр. Хр. и особено за употребата му в запазената част от текста на Ливий вж. *Костова, М.* Res Publica на Цицерон. С., 2000, с. 70. Може да се обобщи, че Ливий използва понятието „res publica" в смисъл на държава по принцип, а не в смисъл на специфичното държавно устройство, установено след изгонването на последния цар Тарквиний Горди. Вж. *Liv.* 1, 35, 6; 1, 49, 7.

[95] Времето на Сервий Тулий може да се определи като ранен период от римската история преди всичко поради голямата си отдалеченост от най-ранните поименно известни римски автори. Сред тях на първо място следва да се постави известният цензор Апий Клавдий Цек. От неговата поезия, писана в края на IV в. пр. Хр., са запазени едва няколко стиха. Времевата дистанция между събитията от царската епоха и старите анализти е още по-голяма – Фабий Пиктор и Цинций Алимент са съвременници на Ханибаловата война (218–201 г. пр. Хр.) и между тях и царската епоха има период от почти три века.

[96] Вж. *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).*

[97] *Liv.* 29, 37, 1–17.

[98] Показателен пример за умората на Ливий от неговата огромна книжовна задача е пасажът 31, 1, 1–5: „me quoque iuuat, uelut ipse in parte laboris ac periculi fuerim, ad finem belli Punici peruenisse. nam etsi profiteri ausum perscripturum res omnes Romanas in partibus singulis tanti operis fatigari minime conueniat... iam prouideo animo, uelut qui proximis litori uadis inducti mare pedibus ingrediuntur, quidquid progredior, in uastiorem me altitudinem ac uelut profundum inuehi et crescere paene opus, quod prima quaeque perficiendo minui uidebatur." („След като завърших разказа за Пуническата война изпитвам такова облекчение, все едно, че сам съм споделил нейните усилия и опасности. Разбира се, на този, който смело е замислил да разкаже за всички дела на римляните, не подхожда да се оплаква от умора, след като е завършил само част от започнатото... започвам да се чувствам като човек, навлязъл в морето – след първите стъпки по крайбрежната плитчина, под краката се разтваря бездна, дъното изчезва някъде и едва ли не се разраства трудът, който, изглежда, се е съкращавал с напредването си.").

[99] Ценз № 6 – 474 г. пр. Хр. – вж. *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).*

[100] Разночетенето на Ливий за ценз № 11–332 г. пр. Хр. – вж. *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).*

[101] Дори да се приеме, че ранните цензови числа са завишени и не са били от порядъка на стотиците хиляди, а са се вмествали в рамките на десетки хиляди, пак е нереалистично да се мисли, че цензорите са записвали и обработвали собственоръчно данните на толкова много хора.

[102] Сведения за римски писари бяха открити в пасажите: *Liv.* 9, 46, 1–15; 30, 39, 7; 38, 51, 12; 38, 55, 5; 43, 16, 13.

[103] *Liv.* 9, 46, 1–15. В разказа си за Гней Флавий Ливий не твърди изрично, че той е бил писар при Апий Клавдий в качеството му на цензор. Оригиналният текст е: „ceterum Flauium dixerat aedilem forensis factio, Ap. Claudi censura uires nacta": („Впрочем Флавий бил посочен за едил от групата на търговците и занаятчиите, набрала сили в цензурата на Апий Клавдий.") Следователно и пасажът, посветен на Флавий, не е пряко свидетелство за цензорските писари.

[104] *Liv.* 43, 16, 13.

[105] За офис на цензорите до II в. пр. Хр. се посочват както *Villa Publica* на Марсово поле, така и *Atrium Libertatis* (*Атрия на свободата*), който се е намирал на известно разстояние от републиканския форум. По-подробно вж. *Platner, S. B.* A Topographical Dictionary of Ancient Rome. London, Oxford University Press, 1929, 56–57; публикацията е достъпна по електронен път на адрес http://www.ukans.edu/history/index/europe/ancient_rome/ (28. 12. 2001). Не е ясно дали цензорите са използвали двете сгради едновременно в даден период и дали е имало функционално разделение между тях – напр. сграда, предназначена за хранилище, и сграда за прием на гражданите по време на ценз.

[106] Практиката да се поверяват на храмовете важни документи не е била откритие на римляните, но едва ли в периода V–IV в. пр. Хр. е съществувала централизация в съхраняването на държавни книжа. Така например в храма на Церера е трябвало да се пазят копия от решенията на Сената (*Liv.* 3, 55, 13), а в храма на Iuno Moneta са се съхранявали *Libri Lintei* (платнените книги), които са съдържали ежегодни списъци на магистратите (*Liv.* 4, 7, 10–12; 4, 20, 5–11). Друго хранилище на документи, според Полибий, се е намирало в непосредствена близост до храма на Iupitter Optimus Maximus на Капитолия – *Polyb.* 3, 26, 1–2.

[107] *Cic.* Pro Arch. 1, 1–4, 7.

[108] *Liv.* 27, 36, 7.

[109] Вж. статията „Annales" в „Der Kleine Pauly" (S. 359).

[110] Макар, че не споменава изрично цензовите числа, в известното си съчинение „De Oratore" („За оратора") Цицерон пише: „...ab initio rerum Romanarum usque ad P. Mucium pontificem maximum res omnis singulorum annorum mandabat litteris pontifex maximus referebatque in album et proponebat tabulam domi, potestas ut esset populo cognoscendi, eique etiam nunc annales maximi nominantur." („...за да се съхрани споменът за обществените събития от създаването на римската държава до времето на върховния жрец Публий Муций, върховният жрец записвал всички събития през отделните години, нанасял ги на бяла дъска и я излагал у дома си, за да може народът да се запознае с нейното съдържание. Още тогава тези записки се наричали „велики летописи" (2, 52, 3–6: българският превод се цитира по изданието: Марк Тулий Цицерон. За оратора. (Пред. и състав. проф. д-р Исак Паси). С., 1992, с. 88). Но в разрез с Цицерон Ливий твърди, че в средата на V в. пр. Хр. консулските фасти и записите на понтифексите не са били публични и са се укривали от плебеите – т. е. само може да се предполага какви събития са били включвани в жреческите записи: *Liv.* 4, 3, 9.

[111] Дионисий твърди, че наказанието за отклоняване от ценз е било отнемане на цялото имущество (*Dion.* 5, 75, 3–4), макар че конкретни примери за прилагането на това наказание не могат да се посочат.

[112] *Liv.* 5, 32, 1–49, 7.

[113] *Liv.* 5, 40, 7–10.

[114] *Liv.* 6, 1, 9–12.

[115] Свидетелство за това е „Книга за поличбите" на Юлий Обсеквенс – автор от IV в. сл. Хр., който е ексцерптирал от текста на Ливий сведения за поличби и обредите, провеждани за тяхното изкупление. Вж. критичното издание *Titi Livi periochae omnium librorum fragmenta Oxyrrinchi reperta Iulii Obsequentis prodigiorum liber, edidit Otto Rossbach,* MCMX, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri. Първият цялостен български превод на Обсеквенс бе изготвен от автора на настоящия текст – „Юлий Обсеквенс. Книга за поличбите от годината на Основаването на Града" в „Jubilaeus V. Сборник в чест на проф. д-р Маргарита Тачева" (С., 2002, 399–419).

[116] Ако се приеме, че понтификални анали са били водени редовно в началото на IV в. пр. Хр.

[117] Според Евтропий р. Алия била разположена едва на 11 мили от Рим – *Eutrop.* 1, 20, 3.

[118] *Toynbee, A. J.* Цит. съч. T. 1: Annex VIII „The history of Caere's relations with Rome", 410–423.

[119] *Liv.* 7, 19, 6–20, 8. Конфликтът завършил със сключване на примирие за 100 години между Рим и Цере. Етруският град не е бил наказан нито с отнемане на част от земята, нито с изпращане на колонисти, нито има сведения да е бил задължен да доставя определен войнски контингент, а такива наказания за победени врагове не са били непознати за Рим в средата на IV в. пр. Хр. За лоялността на Цере към Рим вж. също *Liv.* 9, 36, 3 и 10, 4, 9.

[120] *Liv.* 24, 47, 15 (213 г. пр. Хр. – жертви на пожара станали редица храмове); 25; 39; 17 (споменаване на пожара от 84 г. пр. Хр., който засегнал Капитолия и унищожил Марциевия щит – реликва от времето на Сципион Африкански); 26, 27, 1–9 (211 г. пр. Хр. – вероятен палеж, предизвикан от бивши кампански граждани: сред изгорелите постройки е бил и Царският атрий); 30, 26, 5 (203 г. пр. Хр.); 35, 40, 8 (191 г. пр. Хр.).

[121] Ливий подкрепя скептицизма си по отношение на ранната римска история със загубата на документи в Галския пожар след превземането на Града, но едва ли всички загубени документи до началото на IV в. пр. Хр. могат да се приписват на разрушенията, причинени от галите – *Liv.* 6, 1, 1–2.

[122] *Cic. Pro Arch.* 1, 1–4, 7 и особено 1, 4, 8. Руски превод на текста е достъпен в изданието „Марк Туллий Цицерон. Речи в двух томах", т. II „Годы 62–43 до н. э." (Под редакцията на В. О. Горенштейн и М. Е. Грабарь-Пассек. М., 1993).

[123] *Liv.* 7, 3, 1–4 (364 г. пр. Хр.); 24, 9, 6 (215 г. пр. Хр.); 30, 26, 5 (203 г. пр. Хр.); 35, 9, 2 (193 г. пр. Хр.); 35, 21, 5–6 (192 г. пр. Хр.).

[124] За *Villa Publica*, сградата, в която вероятно са се провеждали цензовете, вж. 4, 22, 7; 30, 21, 12: 33, 24, 5; 34, 44, 5. Била е използвана и за други държавни цели, като настаняване на чужди делегации. По-подробно вж. *Platner, S. B.* Цит. съч., с. 581.

[125] За български превод на подбрани откъси вж. Христоматия по история на стария свят (Съст. Х. Данов): С., 1976, 446–455; за английски превод на латинските юридически текстове, които включват

цитати от Законите на дванадесетте таблици вж. *Scott, S. P.* The Civil Law including The Twelve Tables, The Institutes of Gaius, The Rules of Ulpian, The Opinions of Paulus, The Enactmentsof Justinian, and The Constitutions of Leo: Translated from the original Latin, edited, and compared with all accessible systems of jurisprudence ancient and modern. In seventeen volumes, vol. VI, Cincinnati (без година на издаване); публикацията е достъпна по електронен път на адрес http://www.constitution.org/sps/sps06.htm (28. 12. 2001).

[126] *Андреев, М.* Цит. съч., с. 29; *Венедиков, П.* Цит. съч., 19–21.

[127] Ливий датира началото на работата на децемвирите в 302 г. от основаването на Града (451 г. пр. Хр.) и, ако се следва традицията, вторият мандат на децемвирската колегия е завършил в 450/449 г. пр. Хр., когато трябва да се датира и обнародването на законите – *Liv.* 3, 33, 1.

[128] Вж. *Таблица за гъстотата на римските граждани на квадратен километър от Ager Romanus според вариантните цензови числа (465–294 г. пр. Хр.).*

[129] Пак там.

[130] Първият ценз, приписван на цар Сервий Тулий, всъщност не е датиран с конкретна година от Ливий, Дионисий и Евтропий, които съобщават за него. Те се задоволяват само да свържат въвеждането на центуриатната система и първия ценз с името на Сервий Тулий и явно са били наясно, че за толкова ранна епоха точните датировки са невъзможни. Годината 550 пр. Хр. е ориентировъчна и е изведена от традиционните години на царуването на предпоследния римски цар – 578–534 г. пр. Хр.

[131] *Момзен, Т.* Цит. съч., с. 49.

[132] Легендата свързва придобиването на Сибилинските книги с властването на последния римски цар Тарквиний Горди (трад. 534–509/508 г. пр. Хр.), но няма свидетелства, че в тези свещени за римляните книги с пророчества са се съдържали исторически сведения – *Aul. Gell.* 1, 19 „За историята на Сибилинските книги".

[133] Подходящ пример в това отношение е фрагмент на Полибий, предаден от Стефан Византийски, който съобщава за основаването на Остия от цар Анк Марций – Polyb. 6, 2, 9. Събитието, според хронологията на римските книжовници, трябва да се отнасе към периода 640–616 г. пр. Хр., а Полибий пише за него в средата на II в. пр. Хр., т. е. близо пет столетия по-късно. Интервалът между времето на Дионисий Халикарнаски (втората половина на I в. пр. Хр.) и събитията от първите книги на неговите „Римски древности" е не по-малък.

[134] *Hdt.* 1, 94, 1–35 (разказът за преселението на етруските от Лидия в Италия); вж. също 1, 57, 4; 1, 163, 3; 1, 166, 5; 1, 167, 3; 6, 17, 7 и 6, 22, 10.

[135] *Eutrop.* 1, 8, 3 съобщава, че в края на царската епоха „...разстоянието от Рим до най-отдалечената точка на неговите владения едва достигало 15 мили." („...cum adhuc Roma, ubi plurimum, vix usque ad quintum decimum miliarium possideret.") Съобщението не бива да се пренебрегва, но остава неясно откъде Евтропий, работил в средата на IV в. сл. Хр., е знаел териториалния обхват на римската държава в края на VI в. пр. Хр., повече от 850 години преди своето време. Ливий, основен извор за Евтропий, не дава подобни сведения, въпреки че неговият труд е много по-разгърнат от кратката история (*breviarium*) на Евтропий, а книжовникът от Патавия е бил относително по-близо до разглеждания период и е ползвал извори, които в IV в. сл. Хр. вече може да са били загубени.

[136] Вж. *Таблица за гъстотата на римските граждани на квадратен километър от Ager Romanus според вариантните цензови числа (465–294 г. пр. Хр.).*

[137] Един югер е бил равен на 2,50 декара или 2,5 кв. км.

[138] Площта на *Ager Romanus* в този период е варирала от 982 кв км или 393,1 югера до 2709 кв. км или 1083 югера, а броят граждани, според цензовите числа – от 104 714 до 165 000 души – вж. *Таблица за гъстотата на римските граждани на квадратен километър от Ager Romanus според вариантните цензови числа (465–294 г. пр. Хр.).*

[139] *Liv.* 4, 47, 6–7; 5, 24, 4–8; 5, 30, 8; 6, 36, 10–11; 6, 16, 6; 8, 11, 14; 8, 21, 11;10, 1, 3; 31; 49, 5; 35, 9, 7–9; 35, 40, 5; 37, 57, 7–8.

[140] Сред цитираните в предходната бележка пасажи особено показателен е *Liv.* 6, 36, 10–11. Според този текст, който трябва да разкрие в непряка реч агитацията на народните трибуни Лициний и Секстий, колониалните парцели от два югера едва стигали за „необходимия подслон и гробно място" („tectum necessarium aut locum sepulturae"), докато парцели от петстотин югера могли да си позволят единствено „най-видните сенатори" („primi patres"). Дори в пасажа да са отразени настроения от II–I в. пр. Хр., оценката на Ливий (и неговия първоизточник) не може да бъде компрометирана. Ако два югера са били недостатъчни в I в. пр. Хр., те са били също толкова недостатъчни и в IV в. пр. Хр., тъй като между тези две столетия не могат да се посочат толкова радикални подобрения в земеделските похвати на римляните, които изцяло да са променили продуктивността, съответно и оценката, на италийските земи.

[141] *Liv.* 7, 38, 7; 22, 3, 3; 22, 9, 3–4; 22, 14, 1; 26, 16, 6; Polyb. 2, 87, 1 -2; 2, 90, 7–8; 2, 91, 1–2; 7, 1, 1–2.

[142] *Liv.* 5, 53, 9;.9, 36, 1–14 (Цимнийската гора в Умбрия); 22, 16, 5 (скалите край Литерн), 23, 24, 7 (Литанската гора в Цизалпийска Галия).

[143] За животновъдството в Италия в средата на II в. пр. Хр. вж. *Polyb.* 12, 3, 7–14.

[144] Дори късен автор като Евтропий не забравя да се позове на прословутата бедност на Цинцинат – Eutrop. 1, 17, 1.

[145] Красноречив пример, един от немалкото, които могат да се посочат, се открива в труда на Пиер Гримал (Цит. съч., 179–187).

[146] *Liv.* 2, 51, 7; 2, 27, 5; 6, 2, 2.

[147] В първата половина на V в. пр. Хр. традицията вече съдържа сведения за бедни хора дори сред патрициите – *Liv.* 3, 27, 1.

[148] *Liv.* 4, 11, 3–7; 6, 5, 5; 10, 21, 7–10; за изпращане на колонисти с общ брой под 1000 души вж. 4, 47, 6–7; 8, 21, 11

[149] *Liv.* 5, 24, 7–8; 22, 53, 4–11.

[150] Раздаването на парцели от завоюваната земя на Веи фактически не е засегнало старата територия на *Ager Romanus* от времето преди завладяването на богатия етруски град – *Liv.* 5, 30, 8. Показателно е, че чак до началото на II в. пр. Хр. е имало значими парцели незаета държавна земя в радиус от 50 мили от града Рим и тя е била използвана за погасяването на част от държавния дълг към частни лица, натрупан в годините на Ханибаловата война. И ако тази земя е била незаета чак до началото на II в. пр. Хр., то може ли да се защитава тезата за аграрно свръхнаселение още през V–IV в. пр. Хр., при условие че няма сведения за масови конфискации на земя от частни лица през целия период, а въпросните земи изрично са посочени като държавни (agri publici), а не изоставени или продадени земи на разорени в Ханибаловата война собственици – *Liv.* 31, 13, 2–9.

[151] *Liv.* 2, 34, 3–2; 2, 34, 7; 4, 25, 4; 4, 52, 5–6. Дори немного далечните търговски контакти на ранен Рим със Сицилия, Кампания и Северна Етрурия са били достатъчно изключителни, за да бъдат вписвани в понтификалните анали.

[152] Когато се пише за почти непрекъснатите войни на ранен Рим, все пак не бива да се пропуска, че аналистите са отбелязали отделни години от V и IV в. пр. Хр. като практически мирни години – т. е. храмът на Янус не е бил затварян и не се е провъзгласявал официален мир, но е било налице фактическо примирие поради епидемии или пасивност на римските врагове – *Liv.* 2, 21, 1 (498–495 г. пр. Хр.); 2, 34, 1 (492); 3, 31, 1 (456); 3, 32, 1 (453); 3, 66, 1 (446); 4, 12, 1 (442–441); 4, 25, 2 (433); 4, 35, 3 (424); 4, 47, 8 (418–417); 4, 52, 8 (412–411); 6, 18, 2 (384); 7, 1, 7 (365); 7, 2, 1–2 (364); 7, 27, 3 (347); 10, 1, 1 (303–302); 10, 6, 1 (300). Възможно е част от тези съобщения за мирни години да се дължат на факта, че аналистите просто не са успели да „попълнят" със събития всички години от хронологията на ранен Рим и са обявили за мирни годините, за които не са намерили никакви сведения или поне предположения. Голяма част от годините, съобщени като мирни, са били и години на епидемии – възможно е предшествениците на Ливий или той самият да са се ръководили от убеждението, че в години на епидемии воденето на войни по принцип се е прекратявало и затова донякъде изкуствено да са обвързали част от съобщенията за епидемии с годините на мир.

[153] Вж. таблицата *Римските цензори според Ливиевата историческа традиция. 444–292 г. пр. Хр.*

[154] Вж. *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)* и *Таблица за броя на римските граждани според вариантните цензови числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)*. Твърдението важи с особена сила за ценз № 11 (332 г. пр. Хр.) – първият ценз след Римо-латинската война и последвалото драстично разширение на *Ager Romanus* (доколкото числото може да се приеме за достоверно) – *Liv.* 8, 13, 10–14, 12.

[155] *Liv.* 2, 34, 2–6; 2, 52, 1; 3, 2, 1; 3, 6, 1–3; 3, 31, 1; 3, 32, 1–4; 4, 12, 6–11; 4, 20, 9; 4, 21, 1–7; 4, 25, 2–4; 4, 30, 7–8; 4, 52 ,3–7; 5, 14, 3–4; 5, 31, 5–7; 6, 20, 15–21, 1; 7, 1, 7–8; 9, 28, 6; 10, 31, 8; 10, 47, 6.

[156] От пасажа 31, 33, 10 любознателните могат да научат, че в година 200 пр. Хр. в сражение с македонската войска край град Линк в земите на дасаретите били убити 35 (тридесет и пет) римляни.

[157] Вж. бел. № 181.

[158] Наводнения: *Liv.* 7, 3, 1–4; 24, 9, 6; 30, 26, 5; 35, 9, 2; 35, 21, 5–6; 38, 28, 4; земетресения: *Liv.* 3, 10, 5; 4, 21, 5; 7, 6, 1–5; 10, 31, 8; 22, 5, 8; 35, 40, 7.

[159] *Liv.* 3, 58, 8; 7, 13, 1; 7, 39, 12.

[160] Вж. историята на ветерана Спурий Лигустин – *Liv.* 42, 34, 1–15.

[161] Таблицата обхваща само числа до 900 000, защото цензовите числа преминават в порядъка на милионите едва с цензовете на Октавиан Август, които са извън хронологичния обхват на текста.

[162] В използваните текстове на елински автори цензовите числа се предават или с думи, или с букви според т. нар. милетска система. Нито едно число не е изписано с букви според атическата, или т. нар. Херодианова система, и затова последната е оставена извън сравнителната таблица.

[163] В критичните издания, с които авторът е работил за издирването на запазени цензови числа, не бе открито изписване на числото четири като IV. В манускриптите, респективно в техните критични издания, четири се предава с четири последователни хасти – IIII. Аналогично е и изписването на девет – не IX, а VIIII. Това предаване на числата четири и девет се запазва и при изписването на техните производни – четиринадесет (XIIII), деветнадесет (XVIIII) etc.

[164] Написаното в предходната бележка за изписването на числата четири и девет може да се повтори и за числата четиристотин и деветстотин. В оригиналните текстове, според издателите, четиристотин се предава като CCCC, а не като CD. По същия начин деветстотин се изписва DCCCC, а не CM. Вж. *Liv.* Per. 14; 16 (ed. Rossbach, Leipzig, *1910,* S. 66; 68). Друго изложение на римската система за предаване на числата с букви вж. в учебника на Р. Гандева, Ал. Милев, Й. Братков, М. Порталски „Латинска граматика. Фонетика. Морфология. Синтаксис" (3. изд. С., 1966). Авторите изписват числата 4, 9, 14, 19, 29, 400 и 900 съответно IV, IX, XIV, XIX, XXIX, CD и CM, но не изясняват в кои антични текстове или в кои периоди от развитието на латинския език споменатите числа са се изписвали по този начин. В настоящата таблица авторът се е ръководил от изписването на числата в използваните издания на антични автори с цел максимална близост до оригиналите.

[165] В оригиналните текстове буквените знаци, които изобразяват хиляди, десетки хиляди и стотици хиляди, се отделят от знаците, обозначаващи единици, десетици и стотици по два начина. Първият е чрез титул–черта, която се поставя над групата на хилядите, десетките хиляди и стотиците хиляди. Вторият начин е чрез изписването на думата „milia" („хиляди") в пълен или съкратен вид (*m.*) след съответната група букви. Софтуерни проблеми възпрепятстват поставянето на титул при компютърен набор, поради което е използван вторият начин за предаване на цензовите числа в оригинал.

[166] Числата, по-големи от 10 000, могат да се предадат според милетската система, като след думата за десетки хиляди (мириади – μυριάδες) се изписва с букви число множител, с което се умножава числото 10 000 и се получава желаната стойност. Понякога думата *мириади* се заменя от нейната първа буква (μ), а над нея се надписват буквите на множителя. Възможно е да се пропусне и буквата μ, а над всяка буква от множителя се надписват две точки. В използваните издания при числата, предадени с букви, стои изписана изцяло думата μυριάδες. Вж. *Sync.* 525, 5 (*ed. Helm, Berlin, 1984,* S. 118).

[167] В случаите, в които цензово число е предадено с думи, падежните окончания на думите, означаващи числото, са запазени такива, каквито са оригиналния текст.

[168] Текстът на Ливий е: „Millia octoginta eo lustro civium censa dicuntur." („Твърди се, че преди това очистително жертвоприношение преминали ценз 80 000 граждани.").

[169] Текстът на епитоматора на Ливий е: „Is censum primum egit, lustrum condidit, quo censa LXXX milia esse dicuntur." („Твърди се, че той провел първият ценз, създал практиката на очистителните жертвоприношения и при него преминали ценз 80 000 [души].")

[170] Текстът на Евтропий е: „Ἀπογραφέντες οὖν οἱ τὴν Ῥώμην οἰκοῦντες ὑρ' αὐτῶ , συνήχθησαν εἰς ἀριθμὸν ὀγδοήκοντα τριῶν χιλιάδων μετα τῶν ἐν τοῖς ἀγροῖς οἰκούντων." („Под негово ръководство [на Сервий Тулий] били записани в списъци жителите на Рим, в преброяването били обхванати осемдесет и три хиляди [души] заедно със селските жители.")

[171] Текстът на Дионисий е: „ἐγένετο δ' ὁ σύμπας τῶν τιμησαμένων τοὺς βίους Ῥωμαίων ἀριθμός, ὡς ἐν τοῖς τιμητικοῖς φέρεται γράμμασιν, ἐπί μυριάσιν ὀκτὼ χιλιάδες πέντε τριακοσίων ἀποδέουσαι." („Било извършено всеобщо преброяване с цел оценяване на имуществата на римляните, като предават, че в цензорските списъци били записани 85 300 [граждани].")

[172] Текстът на Дионисий е: „τιμήσειφ δ' ἐγένοντο τῶν βίων καί τάξειφ τῶν εἰς τούς πολέμουφ εἰσφορῶν, ὡς Τύλλιος ὁ βασιλεὺς ἐνομοθέτησε, πάντα τὸν ἐπὶ τῆς Ταρκυνίου δυναστείας χρόνον ἀφειμέναι, τότε δὲ πρῶτον ὑπὸ τούτων ἀνεωθεῖσαι ἐξ ὧν εὑρέθη τῶν ἐν ὅπλη Ῥωμαίων περί τρισκαίδεκα μυριάδας." („Бил извършен ценз на имуществата и местата в бойния строй на имащите [достатъчно] средства за военна служба, както цар Тулий постановил със закон и след цялото време, изминало при властването на Тарквиний, за първи път при тях [консулите Валерий и Лукреций] се възобновявал цензът, от който станало ясно, че пълнолетните римляни (iuniores ?) били около 130 000.")

[173] Текстът на Плутарх е: „τρισκαίδεκα γὰρ ἀγράψαντο μυριάδες, ὀρφανοῖς παισί καί χήραις γυαιὶν ἀνεθείσης τῆς εἰσφορᾶς." („Били записани 130 000, без сираците и вдовиците, натоварени с данък.").

[174] Текстът на св. Йероним е: „Censu Romae agitato inuenta sunt hominum CXX milia." („Когато в Рим бил проведен ценз, били открити 120 000 души.")

[175] Текстът на Дионисий е „ἐν ὀλίγῳ δέ χρὸνῳ πάντων τιμησαμένων διὰ τὸ μέγεθος τῆς τιμωραὶς τῆς τε γὰρ οὐσίαν ἀπολέσαι τοὺς ἀπειθήσαντας ἔδει καὶ τέν πολιτείαν ἑπτακοσίοις πλείους εὑρέθησαν οἱ ἐν ὅπλη Ῥωμαίοι πεντεκαίδεκα μυριάδων." („След като за кратко време всички преминали ценз поради големината на наказанието за отклонилите се, които трябвало да загубят имуществото и гражданството си, се установило, че римляните във възраст, подходяща за военна служба, са над 150 700.")

[176] Текстът на Дионисий е: „ἐγένετο δέ καί τίμησις ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ διὰ τῶν ὑπάτων ἐξ ἧς εὑρέθησαν ὑπέρ ἔνδεκα πάντων μυριάδες οἱ τιμησάμεναι." („В това време консулите извършили ценз, от който станало ясно, че преминалите ценз граждани са общо под 110 000.")

[177] Текстът на Дионисий е: „ἐγένετο δέ καί τίμησις ἐπὶ τῆς τούτων ἀρχῆς, καί ἦσαν οἱ τιμησάμενοι πολῖται σφᾶς τ' αὐτούς καί χρήματα καί τοὺς ἐν ὅπλη παῖδας ὀλίγῳ πλείους τρισχιλίων τε καί δέκα μυριάδων." („При тяхното [на консулите Авъл Манлий и Луций Фурий] управление бил проведен ценз и гражданите, преминали ценза с имуществото и пълнолетните си синове, били почти 103 000.")

[178] Текстът на Ливий е: „...CIIII [m.] DCCXIIII ... praeter orbos orbasque. („104 714 ... без сираците и вдовиците".)

[179] Текстът на Ливий е: „Censa ciuium capita [tot]." („Цензът преминали ... граждани.") Цензът, който традиционно се датира в 459 г. пр. Хр., според свидетелствата на Ливий (3, 22, 1; 3, 24, 10), е бил започнат още в предходната година, но е бил завършен в 459 г. с традиционното очистително жертвоприношение *(lustrum)*, което не е било проведено в 460 г. пр. Хр. поради завземането на Капитолия от Апий Гердоний и убийството на консула Публий Валерий. Този *lustrum*, според Ливий (3, 24, 10), бил десетият от основаването на Града.

[180] Текстът на Ливиевия епитоматор е: „Два пъти бил провеждан ценз. В първото петилетие били преброени <в текста има лакуна> граждани без вдовиците и сираците, във второто – 117 219." В началото на трета книга има две съобщения за проведени цензове и съответните числа (*Liv.* 3, 3, 9 и 3, 24, 10), а второто, запазено, число на епитоматора, е много близко по изписване до две разночетения за числото в 3, 24, 10. Това позволява да се предположи, че числото на епитоматора се отнася за ценза, съобщен в 3, 24, 10, а на мястото на лакуната трябва да е стояло епитоматорското число, което да отговаря на числото в пасажа 3, 3, 9.

[181] Текстът на Евтропий е: „Μετὰ ταῦτα γῦνεται τῶν σωμτων πάλιν ἀπογραφὴ κατὰ τὴν πόλιν, καί συνηριθμήθη πλῆθος ἀνδρῶν ἑκατὸν δέκα καί ἑπτὰ χιλιάδες καί τριακόσιοι καί δέκα καί ἐννέα." („След това било извършено преброяване на жителите в Града и общият брой на мъжете, който бил изчислен, се равнявал на 117 319.")

[182] Текстът на Плиний Стари е „... quum capta est Roma anno CCCLXIV ... capitum liberorum censa essent CLII millia, quingenti LXXIII." („... когато Рим бил завладян в 364 година [от основаването на Града] ... ценз били преминали 152 573 свободни хора.")

[183] Текстът на св. Йероним е: „Describtione Romae facta inuenta sunt ciuium CLX milia." („Когато в Рим бил проведен ценз, били открити 160 000 граждани.")

[184] Текстът на Евсевий (versio Armenia) е: „Censu Romae facto inuentae sunt myriades XVI et V millia." („Когато в Рим бил проведен ценз, били открити 165 000.") Особеност при изписването на числата във Versio Armenia на хрониката на Евсевий е това, че се смесват елинската система за предаване на големи числа чрез мириади (десетки хиляди) с изписване на множителя на мириадите с латински букви. Несъмнено причината за това хибридно предаване на числата се състои във факта, че елинският оригинал на хрониката е преведен на латински във Versio Armenia и този превод изглежда се е придържал много близо до първообраза. За системата на мириадите вж. *Милетска и римска система за записване на числа до 900 00 с буквени знаци.*

[185] Текстът на Плутарх е: „πλῆθος μὲν γὰρ ἦσαν οὗτοι τρισαίδεκα μυριάδων οὐκ ἐλάττους, πολεμικοί δὲ καί ἀνδρώδεις ἅπαντες," („Техният общ брой бил не по-малко от 130 000, всичките войнствени и храбри.")

[186] Текстът на Орозий е: „haec per annos decem tracta plus quam centum quinquaginta milia Romanorum consumpserunt; tantumque lectissimorum virorum vernaculorumque militum Roma hoc civili bello perdidit, quantum in ea superiore tempore, cum sè iam adversum Alexandrum Magnum circumspiceret, in discretis aetatibus census invenit." („Така в продължение на 10 години напразно загинали повече от 150 000 римляни. В тази гражданска война Рим загубил толкова много отлични мъже и войни на отечеството, колкото били гражданите от различни възрасти, обхванати в ценза, в онова отминало време, когато Рим замислял планове срещу Александър Велики."). Авторът сравнява загубите на римски граждани в последните десетина години на гражданските войни (43–31 г. пр. Хр.) с общия брой на римляните по времето на Александър III, но е трудно да се приеме твърдението му, че римската държава замисляла действия срещу македонския монарх.

[187] Текстът на Ливий е: „Censebantur eius aetatis lustris ducena quinquagena milia capitum." („По негово време преминали ценз и очистителни жертвоприношения 250 000 души."). Авторът има предвид времето на Александър III Македонски (336–323 г. пр. Хр.). Съобщението е част от обширен полемичен текст (9, 17–19), който цели да докаже, че ако Александър би извършил поход в Италия, той щял да бъде със сигурност разбит от римляните и техните съюзници.

[188] Текстът на Евсевий (Versio Armenia) е: „Censu Romanorum facto inuentae sunt myriades XXII." („Когато бил извършен ценз на римляните, били открити 220 000".)

[189] Текстът на Георги Синкел е: „Τιμήσεως ἐν 'Ρώμη γενομένης εὑρέθησαν μυριάδεφ κς'" („Когато в Рим бил проведен ценз, били открити 260 000.")

[190] Текстът на Ливий е: „... censa capitum CCLXII [m.] CCCXXI." („... преминали ценз 262 321 души.")

[191] Текстът на св. Йероним е „Censu Romae agitato inuenta sunt ciuium Romanorum CCLXX milia": *„Когато в Рим бил проведен ценз, били открити 270 000 граждани."*

[192] Текстът на Ливиевия епитоматор е: „census actus est, lustrum conditum, censa sunt ciuium capita CCLXXII [m.] et CCCXX." („Бил проведен ценз и било извършено очистително жертвоприношение, цензът преминали 272 320 граждани.")

[193] Основните данни в таблицата са препечатани от изследването на *Beloch, J.* Der Italische Bund unter Roms Hegemonie. Staatrechtliche und statistische Forschungen. Leipzig, 1880, S. 101. Запазена е датировката на цензовете, възприета от Белох. За повечето дати тя е с една година по-късна.

[194] Преизчисляването на хектарите в квадратни километри е направено от автора на настоящия текст с цел изчисляване гъстотата на римските граждани на квадратен километър от *Ager Romanus*.

[195] Първата дата, за която Белох изчислява площта на *Ager Romanus*, е 465 г. пр. Хр. – това е годината на седмия известен римски ценз (Der Italische Bund unter Roms Hegemonie. Staatrechtliche und statistische Forschungen, S. 101). Пресмятането на площта на римската територия в по-ранно време се затруднява от несигурността на традицията за края на царската епоха и началото на т. нар. републикански период.

[196] За времето на ценз № 11, който се датира от изследователите ок. 332 г. пр. Хр., Белох не е изчислил площта на *Ager Romanus*. Този ценз е първият след Римо-латинската война от 340–338 г. пр. Хр. и би трябвало да отразява даването на римско гражданство на редица латински общини. Съответно и едно число за площта на *Ager Romanus* трябва да отразява най-голямото в дотогавашната римска история териториално увеличение. Затова площта на *Ager Romanus* в 332 г. пр. Хр. не може да се приравни нито с площта в 340 г. пр. Хр., нито с римската територия в 294 г. пр. Хр., която в края на IV в. пр. Хр. отново търпи разширения.

[197] За отсъствието на данни за площта на *Ager Romanus* преди 465 г. пр. Хр. и ок. 332 г. пр. Хр. (ценз № 11) вж. Таблица за гъстотата на римските граждани на квадратен километър от Ager Romanus според вариантните цензови числа (465–294 г. пр. Хр.).

[198] С цел лесно сравнение между настоящата таблица и вариантната таблица за броя на римските граждани според цензовите числа, междуцензовите периоди и в двете таблици са с еднаква номерация. Тъй като за времето на първите шест ценза преди 465 г. пр. Хр. не е изчислена площта на *Ager Romanus*, то тази таблица започва с период № 7 (465–459 г. пр. Хр.). Площта на римската територия не е изчислена и за 332 г. пр. Хр. – това е крайната дата на период № 10 (340–332 г. пр. Хр.) и началната на период № 11 (332–294 г. пр. Хр.). Същевременно е известна площта за 294 г. пр. Хр. Годините между 340 и 294 г. пр. Хр. са означени като период 10/11, за да не се нарушава възприетата номерация.

[199] Номерацията в тази таблица следва напълно номерацията в *Таблица за промените в гъстотата на римските граждани на квадратен километър от Ager Romanus според вариантните цензови числа (465–294 г. пр. Хр.)*.

[200] Датировките в таблицата са традиционни, т. е. те са заимствани от хронологията на Тит Ливий и Дионисий Халикарнаски. Опит за прецизиране на традиционната хронология с цел синхронизиране на римската история с историята на другите средиземноморски държави е направен от *Toynbee, A. J.* Цит. съч. Т. 2, 557–562.

[201] В посочената година Ливий съобщава за преминаването на Фидене на страната на царя на Вей Ларс Толумний, следователно нейното първоначално колонизиране трябва да се пада в една по-ранна, трудна за конкретизиране, дата. След разгрома и убийството на Толумний и след повторното завладяване на Фидене римляните (а най-вероятно и латинските им съюзници) извършват частична реколонизация на този полис.

[202] Ливий не споменава изрично името на колонията, а само съобщава, че е в земите на волските. Маяк, следвайки Корнеман, приема, че колонията е Вителия, която действително е в земите на волските в началото на IV в. пр. Хр. (*Маяк, И. Л.* Взаимоотношения Рима и италийцев в III–II вв. до н. э. (До Гракханского движения). М., 1971, с. 44). Н. Е. Боданская и Г. П. Чистяков в коментарите си към руския превод на Ливий идентифицират неназованата колония като Цирцея (Тарацина), в чиито околности също са обитавали волски (*Тит Ливий.* История Рима от основания Города. Т. 1. М., 1989, с. 544, бел. № 52). Основание за идентификацията си намират в пасажа на Диодор 14, 102, 4, в който се съобщава както за заселване в земите на волските (... Ῥωμαῖοι τὴν τῶν Οὐεξίων χώραν κατεκληρούχησαν...), така и за колонизирането на Цирцея (...εἰς Κερκίους ἀποικίαν ἀπέστειλαν.), което е поставено от Диодор две години след съобщението на Ливий. От двата пасажа не може да се направи категоричното заключение, че авторите съобщават само за колонизирането на Цирцея и то изключва създаването на друга колония в обширните земи на волските. Аргументите на Корнеман в полза на Вителия обаче остават неизвестни.

[203] Според традицията още цар Тарквиний Горди в края на VI в. пр. Хр. основал колонии в Сигния и Цирцея, „за да пазят Рим по суша и по море“ (*Liv.* 1, 56, 3, също *Dion.* 4, 63, 1). Римските колонисти в Цирцея били прогонени от известния ренегат Гн. Марций Кориолан в 488 г. пр. Хр., а полисът бил предаден на волските (*Liv.* 2, 39, 2; *Dion.* 8, 14, 1).

[204] Трудно е да се уточни датата на основаването на Сутриум, макар че в 209 г. пр. Хр. няма съмнение за колониалния й статут. В това отношение таблицата следва *Маяк, И. Л.* Цит. съч., с. 44.

[205] За първата, според традицията, колонизация на Анциум вж. *Таблица на съвместните римо-латински колонии, основани в периода 492–382 г. пр. Хр.*

[206] Пак там.

[207] Колонията на Понцианските острови е първата за Рим островна колония.

[208] Цитира се с традиционната датировка по *Toynbee, A. J.* Цит. съч. Т. 1, с. 159, бел. № 12. На с. 158–161 авторът дава уточнени датировки за основаването на колонии с римски и латински статут в този период. Като отчита късните вмешателства в традиционната хронология на събитията до година 300 пр. Хр., Тойнби дава датировки с три до осем години по-късни от традиционните за дати от V и първата половина на IV в. пр. Хр. и с една до три години по-късни за дати от втората половина на IV в. пр. Хр.

[209] Община с името Interamna е съществувала и в Умбрия.

[210] Първият, неуспешен, опит за основаване на латинска колония в Сора трябва да се датира малко преди 315 г. пр. Хр. (ок. 317–316?), защото в изложението си за същата година Ливий съобщава за избиването от самнитите на още неуседналите римски колонисти (*Liv.* 9, 23, 2).

[211] Пасажите, от които са почерпани данните за таблицата, са съответно *Liv.* 1, 43, 1–9 и *Dion.* 4, 16, 1–18, 3.

[212] И двамата автори не посочват равностойност на конническия ценз в пари: Liv. 1, 43, 8; *Dion.* 4, 18, 1.

[213] Изследователите приемат, че т. нар. *sex suffragia* (букв. *шестте гласа*) са изключително политическо, а не военно тяло. В тях са били вписвани само патриции. Както посочва и самият Ливий (1, 43, 9), тези шест центурии били създадени на мястото на трите изначални римски триби – Tities, Ramnes и Luceres. Сервиевите *sex suffragia* са тяхно удвояване и изглежда са запазили някаква част от религиозните функции на старите триби (*Liv.* 1, 43, 9).

[214] Дионисий, като гръцки автор, не е употребил в текста си латинските термини *iuniores* и *seniores*. Той пише за νεωτέροι (*по-млади*) и πρεσβυτέροι (*по-стари*). Като се сравнят неговите думи с латинските термини iuniores – войници в младша възраст (17–45 год.) и seniores – войници в старша възраст (46–60 год.), е несъмнено, че използваните от Дионисий определения са точен превод на латинските термини.

[215] Дионисий е употребил думата θυρεός, която означава „голям щит". От сравнението с аналогичния пасаж на Ливий (1, 43, 4) става ясно, че големият щит на Дионисий всъщност е римският *scutum*. Примерът е подходящ за взаимното допълване на двамата автори относно Сервиевата реформа.

[216] За 4-и и 5-и клас Ливий не споменава изрично разделение на *seniores* и *iuniores*. То се разкрива както от сравнение с изложението на Дионисий, така и от самата логика на центуриатната реформа. Тъй като един от основните ѝ мотиви е създаването на боеспособно гражданско опълчение, съвсем естествено е гражданите с намалена поради възрастта им боеспособност да се отделят в обособени единици. След като това разделение е прокарано в 1-и, 2-и и 3-и клас, не е оправдано то да се пренебрегва в 4-и и 5-и клас, които също участват в бойния строй, а не са освободени от служба както пролетариите.

[217] Традиционният латински израз, който означавал постигнатото от магистрата в качеството му на такъв за времето на неговия мандат.

[218] Цензовите числа са предадени с възприетата в останалите таблици поредна номерация.

[219] Наличните извори за римските цензове показват, че цензът винаги завършва с очистителното жертвоприношение lustrum. Затова, когато в текстовете се споменава едно от двете понятия, по необходимост трябва да се предположи и другото, макар и то да не е винаги изрично споменато.

[220] *Villa Publica* се е намирала в подножието на Капитолия, в южната част на Марсово поле, на по-късната *Vicus Pallacinae*.

[221] Гай Юлий починал по време на своята цензура и на негово място Сенатът назначил Марк Корнелий. Прецедентът скоро бил отхвърлен, тъй като след две години Градът бил превзет от галите и събитието било изтълкувано като лоша поличба. Загрижен да предаде другите зловещи предзнаменования за падането на Рим, Ливий е пропуснал да съобщи името на другия цензор, колега на Гай Юлий и Марк Корнелий.

[222] Според Ливий цензорите трябвало да изяснят мащаба на задлъжняване сред римските граждани и да оповестят списъците с имуществото на всеки от тях – *tabulae publicae*.

[223] Изборът на трета двойка цензори в една и съща година бил обявен за неблагочестив и следователно – недопустим, или поне това е обяснението, което дава Ливий или някой от неговите извори.

[224] Гай Марций Рутул е първият цензор от средите на плебеите.

[225] Вж. статията на М. В. Белкин „Реформа Сената 312 года до н. э.", достъпна по електронен път на адрес http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/confcent/1997-10/belkin.htm (20. 05. 2001).

[226] Ливий отбелязва, че Публий Корнелий и Гай Марций са били двадесет и шестата цензорска двойка, а проведеният луструм е бил деветнадесети по ред, без да уточнява дали става дума за деветнадесети луструм от основаването на Рим или от началото на цензорската институция.

ЛИТЕРАТУРА

1. Издания на антични текстове

Авъл Гелий. Атически нощи. (Превел от латински и старогръцки Вл. Атанасов). С., 1985.

Аристотел. Атинската полития. (Превод от старогръцки Цветана Паницидy, Харалампи Паницидис). С., 1993.

Евтропий. Бревиарий от основания Города. Санкт-Петербург, 2001.

Марк Тулий Цицерон. За оратора. (Превод от латински Петя Стоянова). С., 1992.

Марк Туллий Цицерон. Речи в двух томах. Годы 62–43 до н. э. М., 1993.

Полибий. Всеобщая история в сорока книгах. (Перевод с греческого Ф. Г. Мищенко. Т. 1. Кн. I–V). Санкт-Петербург, 1994.

Тит Ливий. История Рима от основания Города. Т. 1. (Редакторы переводов М. Л. Гаспаров и Г. С. Кнабе). М., 1989.

Тит Ливий. История Рима от основания Города. Т. 2. (Редактор перевода и комментариев В. М. Смирин). М., 1994.

Тит Ливий. История Рима от основания Города. Т. 3. (Редакторы переводов М. Л. Гаспаров, Г. С. Кнабе, В. М. Смирин). М., 1994.

Херодот. История. Част първа. (Под редакцията на Георги Михайлов). С., 1986.

Херодот. История. Част втора. (Под редакцията на Георги Михайлов). С., 1990.

Diodorus of Sicily, with an English translation by C. H. Oldfather in twelwe volumes. v. VI, books XIV–XV. London, Cambridge, Massachusetts, MCMLXIII.

Eusebi Chronicorum Canonum quae supersunt. Edidit Alfred Schoene. Armeniam versionem latine factam e libris manuscriptis recensuit H. Petermann. Hieronymi versionem e libris manuscriptis recensuit Alfred Schoene. Syriam Epitomen Latine factam e libro Londinensi recensuit E. Roediger. Editio secunda lucis ope expressa Apud Weidmannos (1967).

Eusebius Werke. siebenter Band. Die Chronik des Hieronymus. Hieronymi Chronicon. Herausgegeben und in 2. Auflage bearbeitet von Rudolf Helm. Berlin, 1984.

Histoire Naturelle de Pline avec la traduction en française par M. E. Littre de l'Académie Française, inspecteur général de l'enseigment superieur. Tome Second. Paris, MDCCCLXXVII.

Livy in fourteen volumes, V. 1. Books I and II with an English translation by B. O. Foster. London, Cambridge, Massachusetts, MCMLXVII.

Livy with an English translation in fourteen volumes, v. II. Books II and IV. Translated by B. O. Foster, MCMLXVII.

Livy with an English Translation in fourteen volumes, vol. VII. Books XXVI–XXVII. Translated by Frank Gardner Moore, MCMLXIII.

Livy with an English Translation in fourteen volumes, vol. VIII. Books XXVIII–XXX. Translated by Frank Gardner Moore, MCMLXXI.

Livy with an English Translation in fourteen volumes, v. X. Books XXXV–XXXVII, Translated by Evan T. Sage, MCMLXV.

Livy with an English Translation in fourteen volumes, v. XI. Books XXXVII–XXXIX, Translated by Evan T. Sage, MCMLXV.

Oeuvres completes de Tite-Live avec la traduction française de la collection Panckoucke par mm. Liez, Dubois, Verger et Corpet. Tome Premier. Paris (без означена година на издаване).

Oeuvres completes de Tite-Live avec la traduction française de la collection Panckoucke par mm. Liez, Dubois, Verger et Corpet. Tome Deuxime. Paris (без означена година на издаване).

Oeuvres completes de Tite-Live avec la traduction française de la collection Panckoucke par mm. Liez, Dubois, Verger et Corpet. Tome Quatriime. Paris (без означена година на издаване).

Pauli Orosii Historiarum adversum paganos libri VII ex recognitione Caroli Zangemeister. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, MDCCCLXXXIX.

Titi Livi Ab Urbe Condita, Recognoverunt et adnotatione critica instruxerunt Robertus Seymor Conway et Carolus Flamstead Walters. Tomus I. Libri I–V, Oxonii, First published 1914.

Titi Livi Ab Urbe Condita. Recognoverunt et adnotatione critica instruxerunt Carolus Flamstead Walters et Robertus Seymour Conway. Tomus II. Libri VI–X, Oxonii, MDCCCCXIX.

Titi Livi periochae omnium librorum fragmenta Oxyrrinchi reperta Iulii Obsequentis prodigiorum liber, edidit Otto Rossbach, MCMX, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri.

2. Изследвания

2.1. Публикации на хартия

Андреев, М. Римско частно право. 4. прераб. и доп. изд. С., 1971.

Венедиков, П. Записки по римско право. С., 1999.

Гандева, Р., А. Милев, Й. Братков, М. Порталски. Латинска граматика. Фонетика. Морфология. Синтаксис. С., 1966.

Гримал, П. Римската цивилизация. С., 1998.

Дечев, Д. Титъ Ливий (59 г. пр. Хр. – 17 г. сл. Хр.). – Прометей, VI, 1941–1942, кн. IV, 103–106.

Костова, М. Res Publica на Цицерон. С., 2000.

Машкин, Н. А. История на древния Рим. С., 1949.

Маяк. И. Л. Взаимоотношения Рима и италийцев в III–II вв. до н. э. (До Гракханского движения). М., 1971.

Момзен, Т. Римска история. С., 2000.

Острогорски, Г. История на Византийската държава. С., 1998.

Пироговъ, В. Изследования по Римской исторіи преимущественно въ области третьей декады Ливия. СПб., 1878.

Ростовцев, М. История на Стария свят. Т. 2. Рим. С., 1994.

Beloch, J. Römische Geschichte bis zum Beginn der punischen Kriege. Berlin, 1926.

Beloch, J. Der Italische Bund unter Roms Hegemonie. Staatsrechtliche und Statistische Forschungen. Leipzig, 1880.

Beloch, J. Die Bevölkerung der griechisch-romischen Welt. Leipzig, 1886.

Brunt, P. A. The Italian manpower, 225 B. C. – A. D. 14. Oxford, 1987 (второ издание).

Coulanges, F. de Der antike Staat. Studie über Kultus, Recht und Einrichtungen Griechenlands und Roms. Berlin und Leipzig, 1907.

Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike auf der Grundlage von Pauly's Realencyclopddie der Classischen Altertumwissenschaft unter Mitwirkung Zahlreicher Fachgelehrter bearbeitet und herasgegeben von Konrat Ziegler und Walther Sontheimer. Erster Band, Stuttgart, MCMLXIV.

Rosenberg, A. Untersuchungen zur römischen Zenturienverfassung. Berlin, 1911.

Soltau, W. Livius' Gecshichtswerk, seine Komposition und seine Quellen. Ein Hilfsbuch für Geschichtsforscher und Liviusleser. Leipzig, 1897.

Toynbee, A. J. Hannibal`s legacy. The Hannibalic war's effects on Roman life. Oxford, 1965.
v. I Rome and her neighbours before Hannibal's entry.
v. II Rome and her neighbours after Hannibal's exit.

Walsh, P. G. Livy. His historical aims and methods. Cambridge, 1970.

Walsh, P. G. Livy. Oxford, 1974.

2.2. Електронни публикации

Белкин, М. В. Реформа Сената 312 года до н. э., на адрес:
http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/confcent/1997-10/belkin.htm (20. 05. 2001).

Platner, S. B. A Topographical Dictionary of Ancient Rome, London, 1929, на адрес:
http://www.ukans.edu/history/index/europe/ancient_rome/ (28. 12. 2001)

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 96–97, 2003–2004
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 96–97, 2003–2004

ЕДИН ПОГЛЕД ВЪРХУ МАГИЯТА, НАРЕЧЕНА „КИТАЙСКА КОПРИНА“

МАРИАНА МАЛИНОВА

Mariana Malinova. ONE GLANCE AT THE MAGIC, CALLED „CHINESE SILK“

For thousands of years Ancient China was the only place in the world possessing and keeping the secret of silk production. The inhabitants of the country mastered the art of creating different variations of silk cloth, garments and accessories of unique splendour and elegance. The present article examines the phenomenon „Chinese silk“, using archaeological and epigraphic data to look into the problems of its appearance, its place in the hierarchy of ancient material values and its importance in the consciousness of the Chinese people. The author discusses also the ancient myths and legends treating subjects related to the mulberry tree, to the silk worm or to the various divinities associated with them.

Китай, страна с дълга история и древна цивилизация, която лежи в източния край на най-големия световен континент – Евразия, се отличава не само по отношение на религиозните си вярвания и социалнополитическата си организация, но всички аспекти в материалния и духовния живот на китайците контрастират на Запада. За разлика от „западните“ продукти, техники и идеи, които почти не оказват влияние в развитието на Китай в годините преди XX в., то животът на европейците значително се променя под силното въздействие на китайските стоки и изобретения. Запазена марка, която се превръща в синоним на цялата китайска цивилизация, са копринатa, порцеланът, изящните нефритови и лакови изделия, които заедно с компаса, барута, книгопечатането, подправките и чая привличат като магнит хората, живеещи на запад от Страната на Дракона и Феникса. Благодарение на своите уникални способности и талант, древните китайци сътворяват многобройни вариации на изтънчени копринени одежди и аксесоари, нямащи еквивалент по своя блясък и елегантност. В продължение на хилядолетия „Царството на премените и украшенията за глава“ е единствената държава в древния свят, в която се произвеждат копринени платове. Чак през първите векове сл. Хр. отдел-

ни народи от някои евразийски райони, в резултат на активен търговски обмен, осъществяван по система от пътища, известна като Пътят на коприната, заимстват техниката на правене на коприна. Независимо от разпространението на копринопроизводството на Запад, тази най-красива и скъпа тъкан си остава експортна стока № 1 за Китай, за което свидетелстват археологическите паметници в крайните северозападни части на страната, откъдето започва Трансконтиненталният път.

Изучаването на древнокитайските копринени тъкани, открити както в самия Китай, така и в различни участъци по Пътя на коприната[1], показва, че майсторите, които ги произвеждат, се базират върху колосална културна традиция. Тези шедьоври на тъкачеството, които и днес поразяват със своя финес, вероятно са нещо като чудо в очите на античния човек.

Целта на настоящата статия е да повдигне завесата и да позволи на българския читател да надникне във феномена „китайска коприна", провокирайки го сам да си отговори на въпроса: коя е тази невиждана красота, която толкова силно омагьосва човешките същества от древността до наши дни? Дали изумителният блясък на материята, породен от специфичното триъгълно сечение на копринените фибри, позволяващо на светлината да бъде отразена по неповторим начин като през призма? Или пък изключителната здравина на конеца, която, по думите на Хайд, „надминава здравината на стоманата"[2]? А може би необичайната за други влакна от растителен и животински произход дължина на нишката, достигаща до 1500 м, която изкусно е отмотавана от пашкула, без нужда от допълнително пресукване? Поради неизчерпаемостта на темата рамките на изследването ще бъдат ограничени до мястото на коприната в йерархията от материални стойности и нейната значимост в съзнанието на древния китаец на базата на археологически и епиграфски данни, даващи сведения за нейната поява, както и на някои митове и легенди, отнасящи се до черничевото дърво, копринената буба и божествата, свързани с тях.

В древен Китай черницата е почитана като свещено дърво – символ на плодородието. В старите текстове нееднократно се споменават „Свещени черничеви градини" или отделни черничеви дървета като място за организирне на оргаистични земеделски празници, на които се изпълняват различни обреди и ритуали. В тази връзка в много от тогавашните китайски държави възникват светилища на култа към плодородието с основни компоненти – свещено езеро и свещена гора, които са създавани върху планински възвишения. Често пъти близката до тях река, а дори и цялата планина са именувани по названието на свещената гора. Типичен пример за такъв култов център в територията на съвременна провинция Шанси е *Кунсан* 空桑 (Кухата черница): „В планината Кунсан не растат нито треви, нито дървета. И лете, и зиме има сняг. Оттам започва реката Кунсан."[3] Според легендата в хралупа, в дънера на черницата Кун е намерен И Ин 伊尹, който по-късно става родоначалник на прочута фамилия в Шански Китай 商 (1500–1050 г. пр. Хр.)[4].

Черницата, възприемана като дърво-тотем на друг могъщ род от същата епоха, присъства и в добилия широка популярност мит, свързан с легендарния основател на Шанската династия – Тан 商 , който след петгодишна суша предизвиква дъжд, принасяйки тялото си в жертва[5]. Знаменитите молитви за плодородие на великия Тан, вследствие на които „рухва силен дъжд", са осъществявани в най-известното светилище в държавата Сун (съвр. пров. Шандун) – *Санлин* 桑林 (Черничевата гора). Особена почит в царство Чу (съвр. пров. Хубей) е засвидетелствана на горичката Юншън, а един от най-забележителните центрове в цялата Поднебесна (*тиенся*) е *Сансан* (Трите черници (三桑) – космически дървета, „високи 100 жън", растящи на „северния край на света", в планината Хуан, откъдето извира река Хуан (в северната част на Шанси)[6]. Въпреки че митологичните мотиви, свързани с тях, са неясни, прави впечатление, че всички те са с фантастична височина, която им позволява да достигнат небесата. Явно черниците са възприемани като „световни стълбове" в процеса на разгръщане на небето и земята при пространственото им противопоставяне горе – долу, а представата за тях се асоциира с „подпорната" им функция. По този начин те се явяват фитоморфна опора на небето заедно с териоморфната система, представена от Великите планини, в компанията на зооморфния образ на костенурката и антропоморфната форма – в лицето на *Пангу* 盘古 [7].

В тази връзка не изглежда никак случайно и графичното представяне на дървото – един от най-ранните амулети, отнасящи се към палеолита. Знакът 木 , чиято двусъставна композиционна схема, при която горното пространствено поле е схематично изображение на корона, а долното – на корени, може да се разглежда като неразривната връзка между небето и земята и символ на вечния кръговрат. В по-древните митологични пластове черницата *Фу (Фусан* 扶桑), заедно с *Мигу* (Омайно, приказно дърво) и *Жому*, е едно от дриадните олицетворения на слънцето. Според традицията *Фусан* е огромно, „стигащо до небосвода" дърво, „високо 300 ли", което расте в „източния край на света". Около дънера му е увит безкрил дракон, а в неговите клони живеят десет слънца, които „се изкачват до небесата"[8]. „Изкачването" и „спускането" се осъществява по „Стълбата на мирозданието", която често е използвана и от първопредците, а духовете на дървото, в чиито съставни части съжителстват дракон, слънца, врани, образуват „духовна" сфера, в която влизат в съприкосновение и се сливат в един общ за цялото дърво духовен образ. В представите на древните животът на дървото се асоциира с живота на духа, който го олицетворява. В този аспект изсъхването на дървото се разглежда като сигурен белег за смъртта на неговото божество. Поради тази причина, с цел да се омилостиви дървесният дух и той да продължи да изпълнява своята предпазна функция, в културните центрове, за които стана дума, се извършват религиозни церемонии с различни жертвоприношения, вкл. и на хора. В „*Шанхайдзин*" („Каталог на планините и моретата") е отбелязано, че „на изток от планината Угао принасят жертви на дървото Фу..."[9]. Като дърво-тотем, способно да покровителства чле-

новете на съответния род и да стимулира тяхната плодовитост, се приема и *Динюй джъсан* 帝女之桑 (Черницата на жената на прародителя), която расте на върха на планината Сюан, съвременна провинция Хънан. Тя е „с дебелина 50 чъ, клоните ѝ са на 4 нива (в превода на Бора Беливанова: „Клоните ѝ се кръстосват и разперват на всички страни"), а дължината на листа е повече от 1 чъ... Нарича се черница на жената на прародителя"[10]. От приведените примери става ясно, че преклонението към черницата е широко разпространено в древен Китай и е тясно свързано с култа към предците, в частност към майката-прародителка. В по-късни времена се създава и митът за магьосницата *Магу* (147–168 г.), живяла по време на Източен Хан 东汉 (25–220 г. пр. Хр.) в Данчън, провинция Шандун, която преобразува парче земя от морето, за да го засади с черничеви дървета[11].

Тъй като откриването на бубарството, ангажирането с него, както и съхраняването на великото изкуство на копринопроизводството, са свързани с жените, то божеството на копринената буба *Цаншъ* 蚕氏 е представено в женски образ, който е коленичил пред дървото и „плете копринена нишка"[12]. Древнокитайските легенди за копринената буба са многобройни, но по-голяма част от тях са обединени около името на *Цанню* (Черничево момиче), под което са известни четири божества – божество, отглеждащо черничеви буби; божество на звездите – *Тиенсу*; девойка, която се превръща в копринена буба; Самата съпруга на митичния *Хуанди* 黄帝 (Жълтият император) – *Лейзу* 嫘祖. Сюжетът на легендата, разказваща за девойката, която се превръща в копринена буба, се отнася до дълбоката древност – периодът на управление на владетеля Гао Синшъ (2436–2366 г. пр. Хр.). Цанню обещава на коня си да се омъжи за него, но баща ѝ яростно се съпротивлява и го убива. Съгласно обичая, мъртвият кон е одран. Когато стъпва върху кожата му, момичето е обгърнато с нея и отнесено в небето. Така девойката се превръща в буба, която живее в черница, а „от устата ѝ се стеле копринен конец"[13]. Съчетанието копринена буба – кон, което често се появява не само в други текстове, но по-късно дори и в изобразителното изкуство, може да бъде съотнесено именно с този мит. Някои учени търсят обяснение на корелативната двойка копринена буба – кон в древнокитайската космогония и вероятно това е причината *Цанню* (Черничевото момиче) да е известна и с името *Матоунян* (Момичето с конска глава). Изображенията на *Цанню* се почитат на 3-ия ден от 3-ата луна с надежда за успешно отглеждане на черничеви листа, а захранването на копринените буби започва през 2-ия месец от т. нар. сяски календар (по време на династия Ся 夏 (XXI–XVI в. пр. Хр.).

В най-ранните текстове обаче заслугата за изнамиране на коприната е приписвана директно на легендарния *Хуанди*, който, според някои изследователи, е антропоморфен образ на *Шанди* (Върховното божество)[14]. В това няма нищо чудно, тъй като основните „открития" на китайската цивилизация се приписват именно на Върховното божество, което притежава всички характерни черти на демиург. В редица писмени извори се говори, че *Хуанди* е „научил хората на копринопроизводство", а комента-

ът в „*Идзин*“ („Книга на промените“) е следният: „До управлението на Хуанди хората са носили кожи от птици и зверове. Впоследствие, когато хората станали много, а зверовете малко... Жълтият император заповядал да се употребяват коприна и коноп за приготвяне на дрехи.“[15] С течение на времето, вероятно под влияние на женския образ на копринената буба, традицията, свързана с *Хуанди*, замира и на нейно място се създава нова, в центъра на която стои неговата съпруга *Лейзу*. Налице е известен период, през който двете традиции се смесват и „върху жертвения олтар се принася жертвен бик в чест на предците на копринопроизводството Хуанди и Лейзу“[16]. За първи път името на *Лейзу* от рода *Силин* се споменава в текстове от V–III в. пр. Хр., съгласно които тя е „първата, която започва да отглежда копринени буби“ и че именно тя е главното и единствено божество, което научава народа на „правене на коприна“[17]. Празникът, който и днес се отбелязва в нейна чест, е на 24-ия ден от 6-ата луна, а в Суджоу (пров. Дзянсу) – водещ център на копринопроизводството в съвременен Китай, известен като „Град-градина“, „Градът на бродериятa“, „Сияйната перла на Ориента“ или „Гордостта на Азия“, всяка година през месец септември се провежда международен фестивал на копринатa.

Съществуват и други версии за възникване на копринопроизводството, които се отнасят до епохата Ин 殷 , но те са с локален характер и не са толкова популярни. Според трактата „*Гуандзъ*“ „Владетелите на инци, в името на народното благоденствие, най-напред са въвели копринопроизводството и разораването на земята, одомашняването на едър рогат добитък и коне“[18], а съгласно легенда, битуваща в областта Шу (провинция Съчуан), началото на добива на коприна е положено от легендарния владетел *Цанцун уан* 蚕丛王. Великият изследовател на китайската митология Юен Къ разглежда втория йероглиф (цун 丛) като „Свещена черничева гора“ и предлага превод на името му като „Управител на копринените буби и черничевите дървета“[19]. Независимо от това, колко на брой божества на копринатa са почитани в огромната територия на Китай, всички те имат висок статус. За жертвоприношения към „малката космата гъсеничка“ има споменавания в „*Лидзъ*“ („Записки за обредите“); в „*Джоули*“ („Джоуски обреди“); в „*Дзиншу*“ („История на династия Дзин“), а също и в „*Соушъндзъ*“ („Издирени и записани чудновати истории“) на Ган Бао. Навсякъде е посочено, че императрицата лично принася ежегодни жертви: „Императрицата сама събира листа от черничеви дървета и извършва жертвоприношение в чест на божествата на копринената буба Юнюй 菀窳 и Юйшъ 寓氏 .“[20] В по-късни текстове е отбелязано, че императрицата „сяда в колесница“, съпроводена от жените на най-висшите сановници и всички отиват в Олтара на копринената буба, където принасят в жертва бик и извършват поклонение на копринено божество Силиншъ (т. е. Лейзу)“[21].

Обожествяването на всичко, свързано с копринатa, довежда древните китайци и до сътворяване на предания за съзвездията *Циенню* (Воловар) и Джъню (Тъкачката, известна още като Тъкачката на дрехи на боговете или Създаващата небесните копринени премени) – мотив за без-

граничната любов, широко известен и отвъд границите на Китай, за когото се споменава още в „Шъдзин“ („Книга на песните“)[22].

Вероятно „Страната на коприната“ се запознава с тази магия преди повече от шест хиляди години, тъй като най-ранните археологически находки, свързани с ефирната и нежна материя, се отнасят към неолита. В селищна могила Сиинцун (околия Сясиен, пров. Шанси), от неолитната култура Яншао 仰韶 (V–IV хил. пр. Хр.), китайският археолог Ли открива каменни прешлени за вретено, костени игли и частично съхранен кокон, за когото по-късно се установява, че е на дивата копринена пеперуда (*Rondotia menciana*). Важни данни за съществуване на копринопроизводство в територията на Китай през III хил. пр. Хр. са предоставени от разкопките през 1958 г. на селище в Дзяншанян (околия Усин, пров. Джъдзян), което принадлежи към югоизточната култура *Ляндзу* 良渚 (3000–2000 г. пр. Хр.). Анализът на намерените в бамбукова кошница късчета от тафта (2,4 x 1 см) показва, че са направени от одомашнени копринарки (*Bombyx mori*). Едната тъкан е с плътност в основата 40/48 нишки, а другата е плетен пояс, изработен от копринени влакна със слаба степен на усукванията[23]. Засега това са най-ранно датираните копринени тъкани, които са се съхранили въпреки влажните условия на този регион.

Фиксирани са и други находища, чиито глинени артефакти са маркирани със следи от копринени конци, а наличието на каменни и нефритови пластики във форма на пашкул (фиг. 1), явяващи се част от погребалния инвентар в някои от неолитните, а впоследствие в мнозинството богати гробове от бронзовата епоха, са ярко доказателство за огромното значение на коприната в бита и вярванията на древния китаец. Твърде примамлива изглежда хипотезата функцията на тези прекрасни произведения на изкуството, изработени от най-високо ценения за китайците материал – нефрит (*ю* 玉), да е свързана с производство на коприна в тогавашен Китай, а символиката им да разкрива метаморфозата и прераждането като своеобразна алтернатива на безсмъртие[24]. Изящно изработени нефритови пашкули присъстват както в шански – в Суфутун 酥埠屯, пров. Шандун; в столицата Анян 安陽, пров. Хънан; в гробницата на съпругата на У Дин 武丁 – Фу Хао 妇好 (1238–1180 пр. Хр.); в Сяотун 小屯, пров. Хънан, така и в западноджоуски погребални могили – гробът на жената на Юй Бо в Джудзяджуан, пров. Шаанси, да тиран от времето на Му уан 穆王 (947–928 г. пр. Хр.)[25].

Освен под формата на скулптури от нефрит копринени буби фигурират и като композиционен елемент в декоративната схема на ритуалните бронзови съдове, играещи първостепенна роля в култа към предците. Значителен принос в ранната история на копринопроизводството през анянския период на епохата Шан (XIV–XII в. пр. Хр.) представляват надписите върху гадателни кости (*дзягууън* 甲骨文). От схематичните рисунки може да се научи, че наред със събирането на кокони от дивата копринарка, шанци широко практикуват и отглеждане на одомашнената копринена пеперуда. Този тип сведения потвърждават култа към божеството на копринената буба – *Цаншъ*, и свързаните с него жертвопри-

шения (фиг. 2). Всеки от епиграфските паметници, дешифрирани от Ху Хоусян, съдържа подробности за деня, месеца, името на лицето, което извършва гаданието, последвалото жертвоприношение заедно с вида и броя на жертвените животни. Първият надпис, отнасящ се към управлението на У Дин, говори за принасяне на „10 бика на Божеството на копринената буба" (фиг. 2 а). Вторият (управлението на Дзу Чън – 1179–1173 г. пр. Хр.) – съобщава за „3 овни и 3 овце" (фиг. 2 б), а въз основа на третия (фиг. 2 в) – „гадание в 13-ти месец. На Върховното божество – 5 бика, на Божеството на копринената буба – 3 бика"[26], може да се направи заключението, че в Шански Китай *Цанщь* заема изключително високо място в божествената йерархия, редом до Върховното божество.

В гадателните текстове са фиксирани и множество термини, имащи някакво отношение към коприната. Известни са обозначения на различни типове тъкани, в чиято основа лежат три гнездови йероглифа – *ши* 糸(тънка нишка); *съ* 絲 (копринен конец) и 絲 (йероглиф, който сега не съществува). Съгласно „Обяснение на йероглифите", „*съ*" 絲 е това, „което се отделя от копринения кокон", а по-късно този термин се използва като общо наименование на всички копринени изделия. Силен интерес сред специалистите предизвикват няколкото вариации на йероглифа 蜀 , който според Уан Жуюй е изображение на ръка, въртяща вретено със закръглени очертания и дръжка във форма на три израстъка отгоре. Уан обръща внимание и на йероглифа 𢍏 , който е интерпретиран като процес на сплитане на тънките влакънца, които току- що са отмотани от копринения пашкул, за да се получи конец за тъкане[27]. Йероглифът 帛 *бо*, който пък не се открива никъде в „Книга на песните", през цялата история на копринопроизводството запазва значението си на „общо название за копринени тъкани с гладка плетка". Освен това в гадателните надписи се срещат и топоними, в чийто състав са включени *сан* (черничево дърво) и *съ* (коприна) – например, *Пасан* – Осем черници; *Шансъ* – Планинска коприна и др.[28]. Йероглифите *шън юй цан*, преведени като „изпращам някого да провери копринените буби", както и споменаването за *джу шь*, (𠂤 氏) – група хора, притежаваща специфични технически познания – доказва, че в този период вече съществува специализирано производство на копринени тъкани[29].

Независимо от нетрайността на коприната като материя, както и на отдалечеността на шанската епоха от нашето съвремие, в голямата могила в Анян са оцелели материални доказателства – късчета червен копринен плат, открити полепнали по жезъл със седефена инкрустация, разположен върху горната част на саркофага[30].

Реално потвърждение за съществуването на копринени изделия от това време са и техните отпечатъци. През бронзовата епоха е широко разпространен обичаят инвентарът, съпровождащ покойника в отвъдния свят – ритуални бронзови съдове, оръжия, нефритови и керамични изделия, накити и др. – да се загъва с парчета плат, предимно копринен. При благоприятни условия тези тъкани се отпечатват върху предметите и дават възможност на специалистите да разплетат много от въпросите, свър-

зани със загадката, наречена „китайска коприна“. Китайската изследователка Чън Дзюендзюен, която обработва копринените следи върху бронзови и нефритови оръжия *гъ* 戈 (фиг. 3), разграничава две различни по тип и техника на изпълнение и орнаментация тъкани. Едната е едноцветна (тип серж), а другата е с украса наподобяваща дамаска с шарки тип *лейуън* 雷文, които са изработени върху основа с гладък фон[31]. Интерес предизвикват и анализираните от Силван отпечатъци върху бронзова брадва (фиг. 4) на копринена материя тип бродерия, както и два отпечатъка от разноцветна тъкан[32]. Сигурни данни предоставя и един от най-ценните археологически паметници за изучаване на културата от епохата Ин – откритият през 1976 г. в Сяотун (Хънан) гроб № 5, известен като гробът на Фу Хао, за когото стана въпрос по-горе. Някои от 460-те бронзови изделия в гроба запазват белези от тафта, от подобна на дамаска тъкан с геометрична украса, от газ[33]. В провинция Хубей (с. Тайсицун) през 1973 г. археолозите откриват голямо количество глинени прешлени и вретена, а върху бронзов съд *гу* 觚 от гроб № 38 отчетливо се разпознават отпечатъците на пет различни тъкани, в това число – тафта, газ, креп, както и парченца от коноп и овча вълна[34].

За изкуството, наречено „коприна“, през епохата Западен Джоу 西周 (1050–771 г. пр. Хр.) може да се съди по материалите от разкопките на богатите погребални съоръжения в Джудзяджуан (пров. Шаанси). Върху бронзовите изделия, а така също и по глинения под на гробниците, е открито многообразие от отпечатъци на различни по цвят, орнамент и техника на изпълнение тъкани. Най-често се среща бродерията, изпълнена с шев, при който едната бримка минава над другата (тамбурен шев) и вероятно това е традиционната за древнокитайските нашивки техника, която продължава чак до династия Тан (618–907 г. пр. Хр.). По отношение на цветовата гама се забелязват оттенъци от червен, жълт, тъмнокафяв и сивокафеникъв пигмент[35]. От ранноджоуския период заслужава да се отбележат и разнообразните коприни в Чаоян (пров. Ляонин), открити през 1970 г. След анализа се установява, че единият вид материя е полихромна и е изпълнена в характерната за древен Китай техника, с плътност на основата 52 нишки (26 х 2) и пресукване 14 х 1 см. В същото находище е открита и рядък вид много фина тъкан, определена като тип „ша“ 紗 (тюл), при която плътността при основата е 20 нишки и пресукване 20 х 1 см[36]. Японският синолог С. Хагатоши изброява 36 надписа върху бронзови съдове, датирани от времето на Кан уан 康王 (1004–967 г. пр. Хр.) до Сюан уан 宣王 (827–782 г. пр. Хр.), които назовават различни изделия от коприна. Сред най-често срещаните са: връхна дреха 衣, халат без хастар 裼衣, наколенки 韍, пантофи 市, парчета копринен плат дори сурова свила. Цветовите нюанси са главно червен, бял, черен[37]. В „Книга на песните“ се съдържат данни, които също подкрепят тезата, че по това време се носят копринени дрехи[38]. Посочените примери доказват не само наличието на копринопроизводство в тази дълбока древност, но и вариации в техниката, цветовата гама, десените, та дори и във вида на артикулите, изработени от лъскавата копринена нишка.

Визуална представа за художественото изпълнение на шанските копринени тъкани може да се получи от антропоморфните нефритови и каменни пластики (фиг. 5). Преобладаващите десени върху дрехите, с които са „облечени" изображенията – обикновено халат, роба или куртка, са във форма на маската *„таотай"* 饕餮 извити серпентовидни очертания 蟠虺 ; ромбове; раковини-каури 贝纹; съединени „С" и „Т"-образни линии и др.[39] Най-задълбочени проучвания върху орнаментацията на тъканите от времето на Шан и Западен Джоу правят японските специалисти Хаяши Минао и Сато Хагатоши. Според Хаяши Минао орнаментът на съединените „Т"-образни ивици е ранен вариант на сакралния десен *„фу-фу"* 黼黻 – един от 12-те свещени орнамента в древен Китай – който най-често се бродира върху яката и ръкавите на официалната роба на владетелите. Японският изкуствовед приписва същата сакралност и на ромбовидния орнамент, който, според руския учен Рибаков, е „първата в историята на човешката мисъл идеограма на живота и благото"[40]. В този аспект ромбовидната украса е интерпретирана като символ на жизненост и благоденствие. Знакът, оформен като ромб, придобива земеделска семантика в неолита и се смята, че произлиза от условно изобразяване на земен участък. В древен Китай четириъгълникът и кръгът символизират съответно земята и небето и поради тази причина Храмът на Земята е конструиран в правоъгълна форма, а Храмът на Небето – в кръгла. Ромбовидният орнамент проявява изключителна устойчивост във времето и пространството и преминава през различни епохи и култури. И до днес в битовата украса на източноазиатските народи – китайци, монголци, японци, корейци – ромбът се смята за мъжки символ, а кръгът – за женски. Често в художествения репертоар на много цивилизации вътре в ромба се появяват „точки", с които древните майстори най-вероятно означават зърното на полето. В Шански, а по-късно и в Джоуски Китай, съчетанието посев/земя (точки/ромб), което е известно като *„миуън"* 粟纹 (оризов орнамент), намира аналози и върху декора на бронзови съдове. За мотива раковини-каури 贝纹 се черпят сведения и от писмените източници. В *„Шъдзин"* има стихове („Ода за клеветниците"), възпяващи „причудливото извезване на прекрасна бродерия с раковини върху брокат", а в „Даровете на Ю" се споменават тъкани с бродерия във форма на каури, които са изпратени от областта Янджоу в дар на владетеля[41]. Хагатоши предполага, че йероглифът 貿, който се среща както в надписи на гадателни кости, така и в надписи върху ритуални бронзови съдове, може да се разглежда като схематично изображение на совалка на тъкачен стан и раковини и го разшифрова като „извезана с раковини бродерия" или „тъкан-бродерия във форма на раковини каури"[42]. По-късно самият той предлага друг превод на този пасаж, а именно: „Тъкани оцветени с пигмент, получен от раковини."[43]

Заслужава да се отбележи, че изборът на цвят за дрехите е точно регламентиран, а и всяка една от ранните династии си има свой цветови символ. Нормите в цвета, материята, кройката, вида и стила на облеклото са въплъщение на различия в социалния ранг (император, висша арис-

токрация, чиновници и т. н.) и са в пряка зависимост от събитието (аудиенции, жертвоприношения, различни церемонии и ритуали). Още в древността отчетливо се обособяват два стила премени: 1) костюм от 2 части (фиг. 6); 2) дълга роба (фиг. 7). Едносъставната роба се появява за първи път в края на периода *Чунцю* 春秋 (Пролет и Есен 770–476 г. пр. Хр.) и първоначално се нарича *шън и* (връхна дълга дреха), а по-късно, в процеса на своята еволюция се преобразува в тога, именувана *пао*. По времето на Шан и преди това е на мода първият стил – двусъставното облекло. В епиграфските източници се срещат наименованията *ку джъ* (късо сако, което се носи с долна част – пола), жу цюн (женска премяна, състояща се от жакет и пола) и *ху фу* (панталон и куртка, носени от северните народи) (фиг. 8)[44].

„Официалните" цветове на нацията – жълт, бял, син, червен и черен, които са силно повлияни от философията на „Школата на Петте елемента" (метал, огън, дърво, вода, земя), са изпълнени със строго определен семантичен товар: „Всеки цвят има свой главен елемент, своя причина, цветовете са свързани помежду си и са скрепени със символика. Затова кописта се оцветява в различни цветове..."[45]

В древен Китай оцветяването се превръща в своеобразно изкуство, а сведения за най-разпространените текстилни оцветители, които са с растителен или минерален произход, се черпят от много източници, сред които: „Описание на всички вещи" „Книга на песните", „Обяснение на йероглифите", „Записки на историка", „Джоуски обреди" и др. Сред минералите често споменавани са охра и цинобър – за добиване на червена пигментация, а за избелване се използват *байюнму* 白云母, *дзюенюнму* 白云母 и оловното съединение *хуфън* 胡粉[46]. От боите на растителна основа, за получаване на „императорския" цвят – жълтият – са употребявани плодове от гардения 梔子 (*Gardenia florida*), листа от смрадлика 櫰 (*Cotinus coggygria siop*) и лициум 蘆 菔, а черните краски са постигани чрез листа и стъбла от *шууей* 鼠尾 и жълъди от *сиендоу* 橡斗 (китайски дъб – *Quersus sinensis*). Сините нюанси са сътворявани с лекота благодарение на листа от *лан* 藍 (индиго – *Indigofera tinctoria)* – един от най-популярните оцветители в древността, според „Обяснение на йероглифите" и „*Джоули*"[47]. Първото упоменаване на индигото е в „Книгата на песните" (в раздела „Песни от царство Джоу и страните, лежащи на юг от него")[48], а по-късно, през периода Източен Хан е създадена „Ода за индигото", от която се разбира, че вече са обособени цели райони за култивиране на индиго и един от тях е Чънлю (пров. Шандун): „В тази област главното занимание на хората е отглеждане на индиго... Където и да погледнеш – полета от индиго, а просо – не садят..."[49] Червеният цвят е резултат от действието на извлек, получен от кореният на *маогуй* 茅蒐 (брош, известен още като марена – *Rubia cordifolia*) или от изсушени листа от *хунхуа* 紅花 (шафраника, позната като сафлор или аспурт – *Carthamus tinctorius*), която прониква в китайските територии през ранен Хан, вследствие на контактите със западните земи. Със същата цел се използват и корени от *цъцао* 西汉 (птиче просо или врабчово семе – *Lithosperum rythospertum*) и *худжан* 西汉 (пиперче – *Polygonum cuspidatum*)[50].

Важен коректив при отразяване на изключителната значимост, отдавана за постигане на желания цвят, са не само „оцветителните пера", както и наличието на специални бронзови съдове за приготвяне на боите – *ли* и *поу*, но най-вече функционирането на сложен механизъм, изграден от специален персонал, съблюдаващ точно определена технология. В коментара на Мао Яндзин към *„Джоули"* се изтъква, че приготвянето на коприната за оцветяване (т. е. само подготовката, без процеса на същинското боядисване) се състои от четири стадия: 1) промиване на копринените тъкани – операция, която „трае 7 дни и 7 нощи"; 2) изваряване в кипяща вода, съдържаща прах от плодовете на дървото *лян* 楝 (персийски люляк – *Melia azedorach*); 3) избелване с пепел от раковини *шън* 蜃 или *бън* 蚌, което също така продължава 7 денонощия; 4) премахване на петна (заквасване, обеззаразяване, стипцоване), за което, на базата на химически анализ на по-голяма част от копринените тъкани, се установява, че се провежда под въздействието на железен сулфат 𣗥 (зелен камък). Всяка от тези операции е извършвана през точно определени дни в годината от обучени за целта майстори[51]. През епохата Западен Хан 漢室 (206 г. пр. Хр. – 9 г. сл. Хр.) дори има създадена Сушилна палата (*баошъ* 漢室) за изваряване и оцветяване на тъканите, която вероятно е в корпоративни отношения с дворцовите тъкачни работилници, а в Източен Хан – производството значително се разраства, за което свидетелства фактът, че „190 чиновници се занимават с регулиране на цените"[52].

Индикация за високо развита технология при боядисването на тъкани в древен Китай е и обширната терминология, касаеща различните цветови оттенъци. Прави впечатление, че йероглифите в *„Ъря"* и *„Шоууън"*, обозначаващи тези понятия, съдържат детерминант „копринена нишка", което е сигурен белег за тясната им връзка с коприната. Данните от писмените източници намират убедително доказателство в археологическия материал от прочутата гробница в *Мауандуй* 马王堆 (Чанша, пров. Хунан)[53]. Цветовата гама на копринените платове, в чийто диапазон преливат повече от 20 нюанса, и днес смайва учени и неспециалисти с магическото си въздействие.

Известно е, че един от критериите за власт и богатство в целия древен свят се изразява в количеството на притежаваните копринени платове, а гордост и чест за всеки е да носи дрехи, сътворявани от материята с най-нежни отблясъци. Малцина са обаче щастливците, които успяват да се сдобият с тази ценна и скъпа стока, която кръстосва надлъж и нашир земното кълбо по знайни и незнайни пътища, които хилядолетия по-късно са кръстени на нейно име. Освен като търговски артикул от първостепенно икономическо значение за страната, въпрос на престиж за всеки управляващ е подаряването и получаването на лъскавата луксозна материя. Дарообменът е широко практикуван в древния свят и дарове с коприна са регистрирани не само в посока управители на области към владетеля, но и в обратно направление. Много често обект на надписите върху бронзови предмети е списък от вещи, с които владетелят награждава своите васали. Надпис върху съд *ху* 壺, известен като „Сунху", дати-

ран към първата половина на VIII в. пр. Хр., гласи: „На 3-ата година, 5-и месец, последна четвърт ... владетелят се намира в храма на предците Кан и Джао в джоуската столица. Рано сутринта той вече е заел своя трон във Великата зала ... Владетелят призовава писаря Хуа Шън да запише повелята за Сун. Повелята на владетеля гласи: „Сун, заповядваме ти да управляваш Джънджоу ... Награждаваме те с 20 семейства ... Разрешаваме ти да посещаваш двореца и те даряваме с черна премяна, чиято яка и ръкави са нашити с бродерия на мотива „фу-фу", червен подколенник, ярко червен хуан (ритуално нефритово изделие във форма на полуобръч), ... и юзда за кон, за да ги използваш, изпълнявайки службата си."[54] Интерес представлява и надписът, който свидетелства за размяна на коне и 1 *шу* (5 парчета) коприна срещу петима роби[55], но никъде няма данни за подаряване или продаване на бубени семена. Многобройните опити на владетели на различни племенни и държавни обединения, а по-късно и на огромни империи в тогавашния свят да „откраднат" техниката на правене на китайския „патент" се оказват безуспешни и дълъг период от време той си остава загадъчно забулен. Като вероятна причина за запазване на важната „тайна" вътре в рамките на китайската територия могат да се посочат строгите назидания за хората, които унищожават черничеви насаждения или не се справят добре с отглеждането на малкото насекомо, обявено за „свещено животно". Всеки опит за пренасяне извън границите на Китай на бубени или черничеви семена безусловно е наказван със смърт, тъй като е третиран като непоправим грях пред божествата. Култът към всичко свързано с копринатa, който е засвидетелстван не само в митове, легенди и предания, но и в археологическите и епиграфските паметници, за които става дума, вероятно по-някакъв начин успява да насади в съзнанието на древните китайци предубеждението, че правенето на коприна е дейност, която е предопределена от боговете единствено за техния народ и в този контекст на размисъл тя може да бъде приета като показател за етническо разграничаване.

В заключение може да се обобщи, че копринатa, която е дълбоко и трайно вкоренена не само в бита и вярванията на китайците, но и в начина им на мислене, може с право да бъде разглеждана като метафора на цялата китайска цивилизация.

БЕЛЕЖКИ

[1] В отделна своя статия, на базата на археологически данни, правя опит за проследяване на пътя, по който китайската коприна се придвижва към Европа. Вж. *Малинова, М.* Китайската коприна по Пътя на копринатa (под печат). Началото на изучаването на древнокитайските копринени тъкани е свързано с името на Жън Дачун (1736–1796), който в „Обяснение на копринените тъкани" отделя специално внимание на типовете и наименованията на копринените платове, които се срещат в ранните писмени текстове.

[2] *Hyde, W.* The Queen of Textiles. – National Geographic, 1984, No 1, p. 14.

[3] Каталог на планините и моретата. Небесата питам (Предговор, превод и коментар Б. Беливанова). С., 1985, с. 46, 162 (бел. № 94); *Кюнстлер, М.* Митология на Китай. С., 1987, с. 84 (тук преводът на Кунсан е „Прогнилата черница").

[4] *Юань Кэ*. Мифы древнего Китая (Пер. с кит. Е. И. Лубо-Лесниченко, Е. В. Пузицкого, В. Ф. Сорокина). М., 1987, 216–217, 341.

[5] Легендите, свързани с Тан, са отбелязани в много източници. Вж. Каталог..., 160–161 (бел. № 70); *Кюнстлер, М.* Цит. съч., с. 49 и др.

[6] Каталог..., с. 42, 88, 158 (бел. № 47), 186 (бел. № 16); *Евсюков, В. В.* Мифология китайского неолита. – В: Сб. История и культура Востока Азии. Новосибирск, 1988, с. 52, 56.

[7] Повече информация за различните „опори" на Вселената ще откриете у: *Лукиянов, А. Е.* Истоки Дао (Древнекитайский миф). М., 1992, 14–15, 22. Вж. и Голан Ариэль. Миф и символ. Йерусалим–Москва, 1994, 156–159.

[8] Каталог..., с. 17, 53, 132 (бел. № 10), 165 (бел. № 19). Черницата Фусан е спомената и в много други текстове. Вж. *Кюнстлер, М.* Цит. съч., 83–84; *Юань Кэ*. Цит. съч., 139–140; *Яншина, Э. М.* Каталог гор и морей (Предис., пер. и коммент. Э. М. Яншиной). М., 1977, с. 102; *Дерек, У.* Китайска митология (Превод от английски Е. Дончев). С., 1995, с. 68; *Евсюков, В.* Цит. съч., с. 52.

[9] Каталог..., с. 17.

[10] Пак там, 76–77, 178 (бел. № 216); *Яншина, Э.* Цит. съч., с. 89. Възможно е Динюй да се разбира като „Майка-прародителка", но може да означава „Дъщеря (жена) на прародителя".

[11] *Дерек, У.* Цит съч., с. 115.

[12] *Яншина, Э.* Цит съч., с. 100. Виж и Каталог..., с. 88, 186 (бел. 15), където една жена стои коленичила до дърво в „Полето на Изплюващата копринена нишка" и „изплюва копринена нишка".

[13] *Дерек, У.* Цит съч., 186–187. Легендите за Цанню са многобройни и сюжетите – различни, но мотивът за превръщане на девойката в копринена буба е един и същ.

[14] *Chang, Kwang-chih.* Early Chinese Civilization. Cambridge, 1976, p. 169.

[15] Джоуи. Събу бейяо. Шанхай, 1936/003, VIII, с. 4

[16] *Couvreur, S.* Classical texts: *Li Ji*. T. 1, 1899, p. 363.

[17] Според „*Дадай ли*" Хуанди е живял в планината Ганюен: „Там той се оженил за девойка от рода Силин, на име Лейзу." Вж. *Couvreur, S.* Цит съч., с. 363; *Kuhn, D.* Tracing a Chinese Legend: in a Search of the Identity the „First Sericulturalist", *Toung Pao*, Leiden, 1984, Vol. LXX, 4–5; *Ke Wenli, Hou Meixue.* Stories from Chinese Mythology. Nankai, 1993, 129–137, 144.

[18] Гуандзъ. Шанхай, 1956, с. 1292. С „Ински Китай" е обозначен периодът 1300–1050 г. пр. Хр., известен още като фазата Анян (или Инсю), от епохата Шан.

[19] Шудзин шъхуа. Чъню, 1983, с. 5.

[20] *Couvreur, S.* Цит. съч., с. 525, 533.

[21] *Уей Чън* и др. Суйшу. *Събу бейяо*, Шанхай, 002, VII, 50–51.

[22] Според легендата влюбените Циенню и Джъню, залисани в своите ласки, забравят за задълженията си и по този начин предизвикват гнева на боговете, които ги разделят чрез Небесната река (Тиенхъ), известна на Запад като Млечен път. Всяка година на 7-ия ден от 7-ата луна всички свраки се събират и правят с помощта на крилата си мост над Небесната река, за да могат Тъкачката и Воловарят да се срещнат. Китайското съзвездие Циенню отговаря на европейското Орел, а Джъню – на Лира. Вж. *Дерек, У.* Цит съч., с. 33, 65; *Кюнстлер, М.* Цит. съч., 244–255; *Шицзин* (Подготов. изд. А. А. Штукина и Н. Т. Федоренко). М., 1957, с. 275.

[23] Радиовъглеродната датировка по Кучера е 2750±100 г. пр. Хр. Вж. *Кучера, С.* Китайская археология 1965–1974 гг.: Палеолит – эпоха Инь. Находки и проблемы. М., 1977, с. 191. Повече подробности за разкопките вж. у: *Vainker, S. J.* „Textiles from Dunhuang. – In: *Whitfield, R., A. Farrer.* Caves of the Thousand Buddhas. 1990, 108.

[24] *Малинова, М.* Зооморфни нефритови висулки от късен Шан (под печат, с. 13, фиг. 55, бел. № 28).

[25] *Yinxu Fu Hao mu*, Beijing: Wenwu Chubanshe, 1980, ил. 140: 5; *Ху Хоусян*. Индай цансай хъ съджъ, *Уън У*, 1972, 1, с. 3.

[26] *Hu Hou-hsian, Almberg Shiu Pang E.* Sericulture and silk weaves of the Yin dynasty. – Orientaliska studier, Stockholm, 3, 1974, 13.

[27] *Уан Жуюй*. Фанлун юй фанджуан. – *Уън У*, 1980, № 1, 75–78.

[28] *Ху Хоусян*. Цит. съч., с. 5.

[29] Пак там. За специализираното производство вж. *Chang, Kwang-chih*. Цит. съч., с. 179; *Shang Civilization*. New Haven – London, 1980, 230–235.

[30] *Ху Хоусян*. Цит. съч., 3–4.

[31] *Чън Дзюендзюен*. Лин дзян съджъпин хуауън индзъдъ Шандай уъну. – *Уън У*, 1979, № 6, 70–71.

[32] *Sylwan, V.* Silk from Yin Dynasty. – *BMFEA*, 19, 1937, 119–126.

[33] *Yinxu Fu Hao*... Цит. съч., 187–188.

[34] *Уан Жуюй*. Цит. съч., 49–53.

[35] *Ли Ъджън*. Югуан Си Джоу съджъ хъ дзъсюдъ джуанясъ фасян.– *Уън У*, 1976, № 4, 60–63, рис. 1.

[36] Вж. статията „Ляонин Чаоян Уейиндзъ Си Джоу му хъ „у иджъ". (*Каогу*, 1977, № 5).

[37] *Хагатоши, С.* Изучаване историята на древнокитайското копринопроизводство (на японски ез.). Т. 1. 1978, 190–192.

[38] *Шицзин*... („Среща на княза с царя" II, VII, 8; „Подготовка за жертвоприношение„ IV, III, 7).

[39] *Li Chi*. The Beginnings of Chinese Civilisation. Three Lectures with Finds at Anyang. Seattle – London, 1957, p. 33; *Yinxu Fu Hao*..., табл. 79–80; *Каогу Сюебао*, 1977, № 2, с. 80. Вж. и *Малинова, М.* Към проблема за генезиса на антропоморфните лица-маски от Лиулихъ, Хъбей (под печат) фиг. 3а и 3в, а за маската таотай – вж. друга моя статия: *Малинова, М.* Опит за тълкуване символиката на мотива ТАОТАЙ в Шански Китай. – Минало, 2002, № 2, 4–13.

[40] Дванадесетте сакрални орнамента (十二章), извезани върху императорските „драконови роби" (龙袍), представляват: слънце 日, луна日, звезди 星 辰, планина 山, дракон 龙, фазан 华虫, два ритуални съда 宗彝, водна растителност (лотос и др) 藻, пламък – огън 火, зърна от ориз или просо 粉米, топори 黼последният 黻– с неопределен произход. Императорът носи всичките 12 символа, а останалите служители – в зависимост от ранга. *Рыбаков, Б. А.* Происхождение и семантика ромбического орнамента. – В: Сб. Музей народного искусства и художественные промысли. М., 1972, 128–129.

[41] *Шицзин*..., с. 270; *Couvreur, S.* Цит. съч., с. 71.

[42] *Хагатоши, С.* Изучаване на древнокитайските занаяти (на японски език). Токио, 1966, 116–117.

[43] *Хагатоши, С.* Изучаване историята..., 33–65.

[44] Повече за северните племена вж. *Малинова, М.* Най-ранни писмени сведения за чужди етноси на север и запад от Шан. – Минало, 2003, № 1, 9–14, а за китайското облекло – Албум, съставен от група за проучване историята на китайското облекло към Университета за традиционна китайска опера в Шанхай („Китайското облекло и накити през различните династии"– на кит. ез., 1983).

[45] *Джоуи*. – *Събу бейяо*, Шанхай, № 008, с. 871.

[46] За минералните бои вж. *Джан Хуа*. *Бо у джъ*. Шанхай, 1939, VI, с. 20.

[47] *Couvreur, S.* Цит. съч., с. 363.

[48] *Legge, Y.* The Chinese Classics. T. 4. The Shi King. London, 1871, p. 2.

[49] *Ли Жънпу*. Джунгуо гудай фанджъ шъгао. Чанша, 1983, с. 48.

[50] За *Rubia cordifolia* – вж. *Legge, Y.* Цит. съч., с. 382; за *Carthamus tinctorius* – *Дзя Съсъ. Дзъмин яошу*. Т. 2. Пекин, 1958, 330–339; за *Lithospermum erythospermum* – *Ър я, Събу бейяо*. Шанхай, № 006, с. 163; за *Polygonum cuspidatum* – пак там, с. 152.

[51] *Джоули*. Цит. съч., 871–873.

[52] *Ли Жънпу*. Цит. съч., 46–47.

[53] *Liu Yuewei*. The Han tombs of Mawangdui. Changsha (compiled by Hunan Museum), 1987.

[54] *Willetts, W.* Foundations of Chinese art from Neolithic Pottery to modern Architecture. London, 1965, p. 80.

[55] *Хагатоши, С.* Изучаване историята..., 190–192.

Фиг. 1. Нефритова пластика на копринена буба

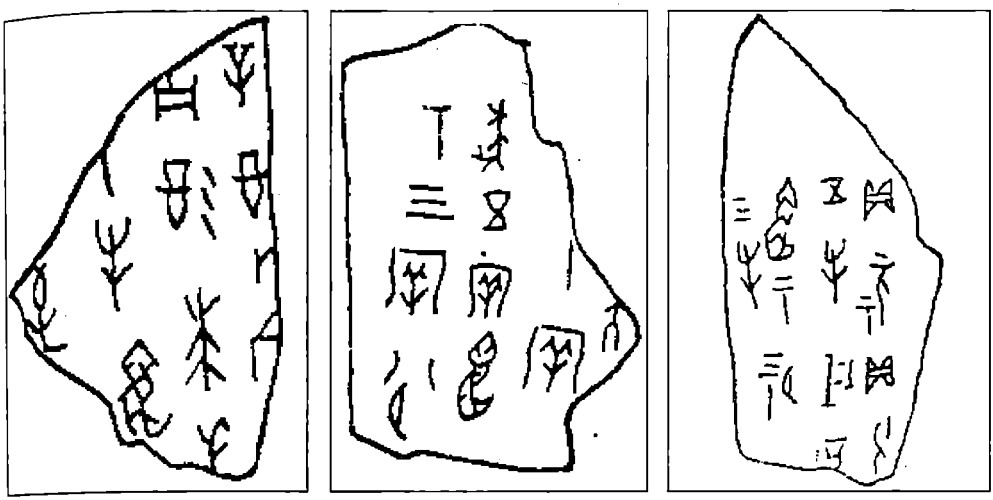

Фиг. 2. Гадателни кости, в които се споменава за жертвоприношения към божеството на копринената буба. По Ху Хоусян. „Индай цансай...“, фиг. 1

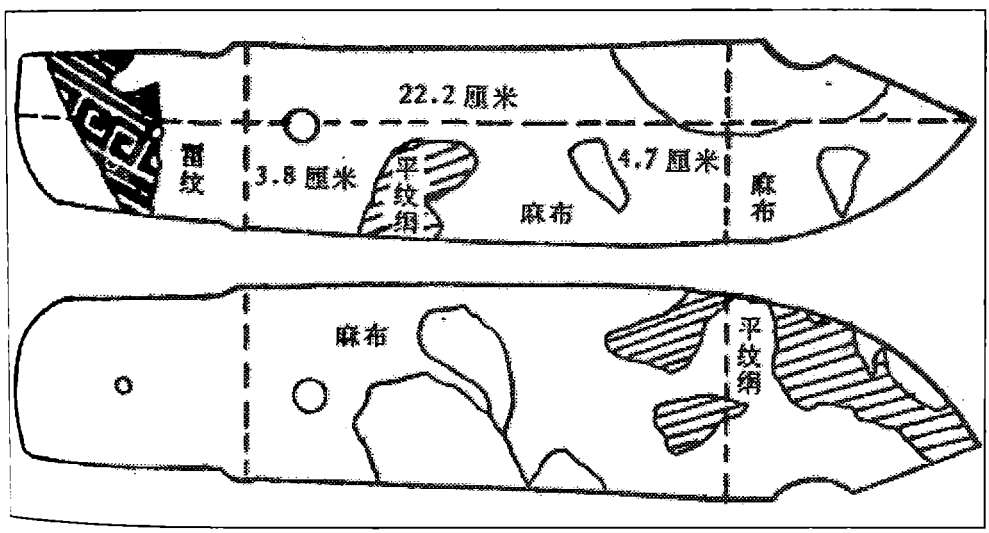

Фиг. 3. Отпечатъци от копринени тъкани върху нефритово оръжие гъ.
По Уън У, 1979, № 6, с. 70

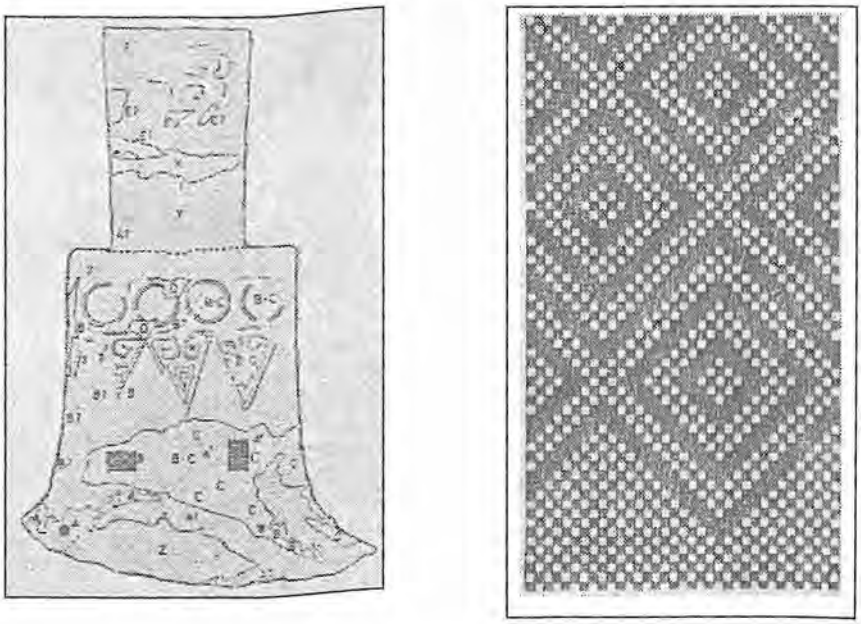

Фиг. 4. Бронзова брадва от епохата Шан с отпечатъци от коприна. Вдясно – реконструкция на копринената материя. По: *Sylvan, V.* Sylk from Yin Dynasty. – BMFEA, 1937, 19, рис. 19

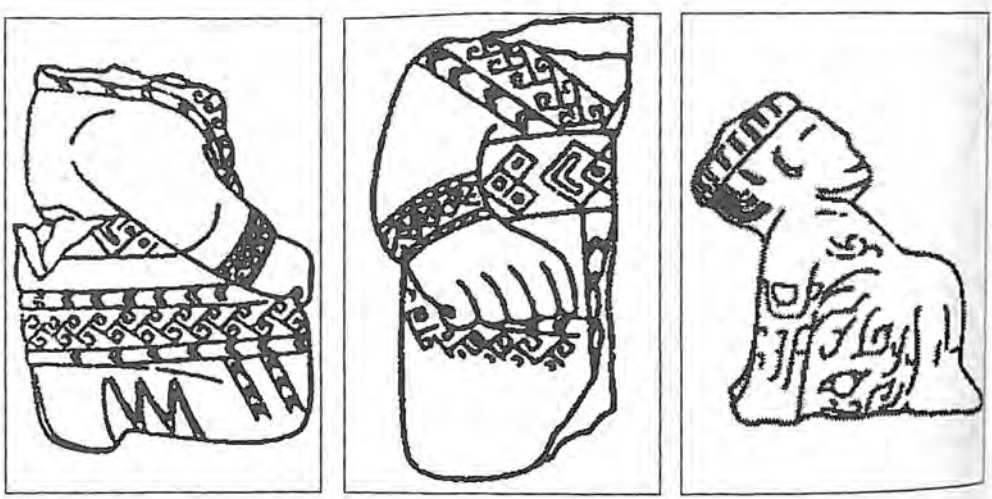

Фиг. 5. Нефритови и каменни антропоморфни скулптури от Късен Шан. По: Yinxu Fu Hao..., рис. 79–80.

Фиг. 6. Двусъставно официално облекло на аристократ от епохата Шан. По: Албум „Китайското облекло...“, с. 19, цв. сн. 15

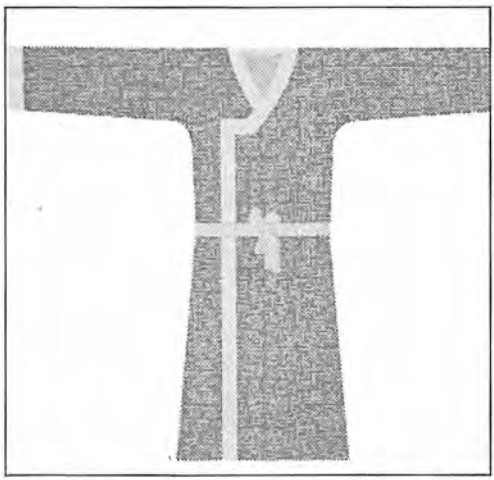

Фиг. 7. Дълга роба от Източен Джоу. По: Албум „Китайското облекло ...“, с. 20, цв. сн. 17

Фиг. 8. Скулптури на чужденци от северните племена, облечени с дрехи *ху фу*. По: Албум „Китайското облекло...“, с. 22, сн. 21 и 22

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 96–97, 2003–2004
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 96–97, 2003–2004

„ТУРСКАТА ОПАСНОСТ“ – СПАСЕНИЕ ИЛИ ЗАПЛАХА?
(Трактатът на Еразъм Ротердамски *Consultatio de bello Turcis inferendo*)

АЛЕКСАНДЪР НИКОЛОВ

Alexander Nikolov. THE TURKISH DANGER: SALVATION OR THREAT? (THE TREATISE OF ERASMUS OF ROTTERDAM *CONSULTATIO DE BELLO TURCIS INFERENDO*)

The article deals with the ideas and opinions of Erasmus of Rotterdam concerning the *Türkengefahr* issue, which are the essence of his treatise *De Bello Turcis inferendo* (1530 AD). This treatise was written in very complicated circumstances, when the Ottoman army penetrated deep in the territory of Austria and put under direct threat the imperial city of Vienna. Erasmus is using the genre of *enarratio* to describe the political situation in Europe and to share his views on the most actual topic – the Ottoman advance in Central Europe. He is demonstrating his moderate point of view, which most important aspects are the just war, and the effort to baptize the "infidels" instead of eradicating them from the earth. In this opinion he differs both from Luther and his followers, who accept the Turkish threat as a divine punishment and from the followers of the military option, who are keen supporters of the war against the Ottomans. The article is followed from a full translation of the Latin text, supplied by explanatory notes.

Османската експанзия от средата на XIV в. насетне става една от централните теми в европейската литература. Особено многобройни са писанията, посветени на този проблем през XV и XVI в., когато в ръцете на новите ислямски завоеватели попада и Константинопол, а османската държава заема традиционното място на източна империя в очите на европейците. Интересът към тази проблематика е характерен и за най-крайните европейски региони, които не са пряко заплашени от османско нашествие, но изпитват тревогата, позната в немската традиция с термина *Türkengefahr* (Турска заплаха). Още от средата на XV в. обемът на писанията от жанра Turcica нараства стремително и из цяла Европа, като се пише както на латински, така и на народен език. За разпространението на тази литература през втората половина на XV и особено през XVI в. немалко спомага и развитието на печатното дело[1].

Наред с актуалните политически коментари по повод на новата заплаха, се появяват и есхатологически тълкувания, които приписват на османските турци роля, свързана с Деня на Страшния съд, който ще бъде предшестван от нашествието на народите на Гог и Магог в познатите на европейците предели. Османците вече са изместили средновековните сарацини от центъра на полезрението на европейската общественост[2]. В първата половина на XVI в. Османската империя е овладяла голяма част от някогашните земи на Арабския халифат и неговите приемници и е стъпила дълбоко в Европа. Нейните граници опират до пределите на Свещената Римско-Германска империя, застрашени са Италия и Рим, обсаждана е Виена.

Именно в такава обстановка големият нидерландски и германски хуманист Еразъм Ротердамски (1466–1536) създава своята творба *Consultatio de bello Turcis inferendo* („Разсъждение за войната, която трябва да започнем с турците") от 1530 г.[3] Тя е адресирана до приятеля на Еразъм – Йоханес Ринк, но има, разбира се, публичен характер и насоченост[4]. Възможно е самият Ринк да е участвал в Аугсбургския райхстаг (лятото на 1530 г.), който разглежда въпроса с „Турската опасност". Настоящият превод и коментар се базира изключително на критическото издание, изготвено от проф. Р. Щуперих от Мюнстерския университет. Наличието на подробен анализ и коментар в това издание ни позволява тук да изложим накратко само най-важните обстоятелства около създаването на това съчинение на Еразъм[5].

Темата е представена чрез *Enarratio in Psalmum XXVIII* („Преразказване по псалм 28"), но това не е експлицитно обяснено в заглавието на творбата, което акцентира главно върху размислите относно евентуална обща и мащабна война срещу турците (*De bello Turcico anno 1530*, „За Турската война, 1530 г." е заглавието, с което тя става популярна първоначално). От друга страна, самият Еразъм в писмо до приятеля си Хектор Бьоце споменава, че разполага тази своя творба в *Ordo quintus, pertinentium ad pietatem* („Пети разред, който се отнася до благочестието") заедно с други парафрази, коментари и речи върху псалми в рамките на *Index omnium lucubrationum* („Показалец на всички нощни писания"). Това показва, че и алегоричната, и морализаторската страна на произведението са извънредно важни за автора[6].

Самият псалм 28 е кратка песен, която се обръща към вятъра, трактуван като „Глас Господен". Псалмистът се моли и възхвалява силата на вятъра, т. е. на Бога, който привежда хората в движение. От своя страна, Еразъм прехвърля мощта на вятъра върху мощта на турците. *Енарацията* обаче не е само благочестива форма на един политически трактат, а по-скоро една актуална тема е подбрана, за да прокара религиозните и моралните убеждения и внушения на Еразъм за нуждата от тотална *correctio vitae*[7].

В периода, който предшества написването на тази творба, османската експанзия в Европа е във възходяща фаза. През 1526 г. при Мохач унгарският крал Лайош II Ягело (1516–1526) е убит, а армията му е разбита, с което вековното предмостие на католическия свят срещу Изтока е разгромено. Никой не може да спре османците, които създават върху го-

ляма част от Централна Унгария вилаета Буда, поставят под свой сюзеренитет Трансилвания и Парциум и подкрепят партията на Янош Запояй, който оспорва правата на Фердинанд фон Хабсбург, брат на овдовялата унгарска кралица Мария, върху унгарския престол.

Шпайерският райхстаг от 15 март – 24 април 1529 г. оставя без внимание възможността за помощ на Фердинанд срещу съюза между Сюлейман Великолепни и Запояй. Между 20 септември и 16 октомври 1529 г. османците обсаждат Виена и опустошават цяла Долна Австрия, с което за първи път са сериозно засегнати територии на Свещената империя. Тези напрегнати събития заставят Еразъм да изкаже и своето мнение по ставащия все по-актуален въпрос за „Турската заплаха" в земите на Свещената империя, и то в момент, в който конфликтът между привържениците на Мартин Лутер и неговите противници е набрал скорост, която вече не може да бъде овладяна[8].

Откъде Еразъм черпи сведенията си за „Турската опасност" и за самите турци, които умело вплита в своите морализаторски схеми? Според дисертацията на Еренфрид Херман *Türke und Osmanenreich in der Vorstellung der Zeitgenossen Luthers* („Турчинът и Османската империя в представите на съвременниците на Лутер") основен извор е съчинението на венецианския хуманист Джовани Батиста Еняцио (Чипели) *De origine Turcarum* („За произхода на турците"). Впоследствие Р. Щуперих отхвърля тази възможност поради факта, че *Consultatio...* е написано през 1530 г., а трудът на венецианеца е публикуван през 1533 г.[9]

Все пак Херман е налучкал верния път, защото Еняцио още през 1516 г. издава тритомника си *De caesaribus* („За цезарите") , където има информация и за турците. В писмо на Еняцио до Еразъм от 1517 г. изрично се говори, че той му изпратил *Caesares* meos („Моите цезари"), с което се удостоверява ясно този източник. В общи линии Еразъм следва информацията и аргументацията на Еняцио, но понякога прави и някои корекции, като се позовава например на Киприан Картагенски и Клавдий Птолемей, а не само на Помпоний Мела и Плиний Стари. Еразъм е познавал вероятно и съчинението на австрийския хуманист Йохан Шпийсхаймер (Куспиниан), който около 1521 г. издава творбата *De Turcorum origine* („За произхода на турците")[10].

Щуперих отхвърля по-ранни мнения (на Гелднер и Фалюди[11]), че *Consultatio...* има определен политически адресат и смята, че това е предимно морализаторска творба в типичен за Еразъм стил. Той тук просто споделя и своите лични размисли относно „Турската опасност". През 1530 г. Еразъм се надява на победа над турците, въпреки че в миналата есен, те са обсадили дори Виена, която е една от имперските столици[12].

Всъщност още от около 1513–1514 г. Еразъм спира вниманието си на турския проблем. В съчинението си *Iulius exclusus ex coelis* („Юлий, прогонен от рая"), той изразява учудването си от несъгласието на християнските владетели, които воюват помежду си. Така например испанският крал Фернандо през 1505–1511 г. воюва успешно с турците, но е нападнат в гръб от армията на Франсоа I[13].

Еразъм изпраща на своя приятел Томас Мор един план за война с турците, съставен в Рим през 1517 г. под заглавието *Consilium de bello in Turcas suscipiendo* („План за войната, която трябва да се предприеме срещу турците“) по настояване на папа Леон X. През 1524 г. той пише и на новоизбрания папа Климент VII, че всички го очакват като „quendam *apo michanis Theon*“ („като някакъв „Деус екс махина“) да реши проблема с турците. Когато обаче и папата не успява да помири Карл V, Франсоа I и Хенри VIII, Еразъм, огорчен, пише на Вилибалд Пиркхаймер: „Sic imus ad Turcas“ („Така отиваме при турците“) (1524)[14].

През 1526 г., когато най-сетне е постигнато примирие между Франсоа I и Карл V (Мадридският договор, по който империята си връща Бургундия, Фландрия и Артоа и Франсоа I се отказва от претенции в Северна Италия), Еразъм пише на френския крал: „Si Christianos monarchas firma junget concordia, minus audebunt *Turcae.*“ („Ако християнските монарси се обвържат със здраво съгласие, турците ще се осмеляват по-малко.“)[15]. Това е едно и от ключовите му политически убеждения по отношение на „Турската опасност“, всъщност с доста утопичен характер. В следващите редове съм се опитал да подбера главните моменти от трактата, които разкриват основната нишка на идеите на Еразъм, независимо от факта, че в настоящата публикация е включен и пълният превод на текста. Богатото съдържание на *Consultatio...*, многобройните риторически похвати, разнообразието на темите не позволяват бърза ориентация в основната линия, която защитава Еразъм. Това налага и подбор на основните места от текста в настоящото изложение с оглед на ефективно и бързо проникване в същността на съдържанието на това произведение.

Уводът на *Consultatio...* изразява именно идеята, че настоящите политически събития са обусловени от пороците на съвременната на Еразъм епоха, в която Божиите бичове, изпратени на човечеството и по-специално на християнския народ, са всъщност remedium, или лек за лекуване на пороците. Такъв характер има сифилисът, протестантско-католическата конфронтация, и не на последно място „Турската опасност“.

Сред лековете, които Господ е изпратил на човечеството, за да го насочи към Божия път, Еразъм откроява два проблема на съвремието. Един от тези „лекове“ са епидемиите. Той посочва като основен бич на своето време епидемията от сифилис, която от началото на Италианските войни (1495–1544) обхваща все нови и нови части от Европа.

Не по-малка опасност за хуманиста и ерудита Еразъм е народното движение в Германия, провокирано от действията на Мартин Лутер и особено от радикалната проповед на Томас Мюнцер и други крайни последователи на Лутер. Тези действия са довели до разкол в западния свят и до ужасите на Селската война в Германия от 1524–1525 г.

С характерното си красноречие Еразъм обобщава една наистина апокалиптична картина, в която, наред с епидемиите, размириците, глада и религиозните разпри, се намесва и *турският меч, отмъщаващ за нарушения договор, който сключихме с Бога.* Причина за всички изброени злини е всеобщата развала на нравите, която цари в християнския свят: *Магна-*

типе грабят, селянинът продава стоката си четирикратно по-скъпо, търговците вдигат цените до безкрай, майсторите продават изделията на каквато цена си искат. Всеки мами ближния си с хитрини и коварства... За нас остава загадка дали тези констатации почиват на реалните процеси, предизвикани в Западна и Централна Европа от т. нар. Революция на цените или пък става дума за морализаторски топос, който с лекота би могъл да звучи актуално във всяка една епоха.

От друга страна, наблюдаваме един специфичен начин на аргументация и цялостния метод на написване на политически трактат с морализаторски цели или есе в съвременния смисъл на думата, което не претендира за фактологическа точност, но търси силата на въздействието върху умовете, в една смутна епоха за Европейския запад.

В тази ситуация се намесва Всевишният. Изпитанията, изпратени от Него, са всъщност лекове, с които Той цели да предизвика покаяние и връщане на заблудените в пътя на Истината. Еразъм дори смята, че е възможно злото да бъде класифицирано като такова, което произлиза от Сатаната, и зло, изпратено ни именно като средство за покаяние. *Ще познаеш злото, което е изпратено от милосърдния Бог, понеже лекува повече чрез ужаса, отколкото унищожава.* Едно от мощните оръдия в арсенала на Господ е именно „Турската заплаха", която държи в напрежение западния свят, независимо че все още е проблем само за неговата периферия.

Какво е обяснението за големия успех на турците? Социална и политическа инфериорност на турците, която е много подходяща за морализаторско внушение върху християнската общност. Еразъм повтаря добре познатия мотив за нисшия, варварския произход на турците, за порочните устои на тяхната държавност и съмнителните начала на „нацията" им.

Та значи откъде се взе техният толкова голям успех? Ако проучваш произхода на този народ, ще се натъкнеш на голяма неяснота, свързана с върховна варварщина. Ако погледнеш началото на империята им, ще се появи наемен войник, ще се появи унищожен от нечестиво коварство владетел, в чиито думи се кълнат. Ако търсиш напредък, ще се натъкнеш на нещо, получено с жестокост, увеличено чрез разбойничество, ще откриеш злокобни съпрузи, ще откриеш нечестиви братоубийства, бащи, отстранени от власт от синовете си, примери на жестокост, примесена с коварство, а нека да не споменавам междувременно за религията и нравите. Управляват, след като Господ се разгневи, сражават се безбожно срещу нас, като начело им се сражава Мохамед, а нам начело е Христос.

Според Еразъм, турците вече са овладели *голяма част от Европа* и християните са *заплашени да я изгубим изцяло.* След като те *са овладели „двете Мизии"* и *близките до река Дунав региони на Тракия* достъпът им до сърцето на Европа е открит. В зависимост са *далматите* и *илирите, всячески* е застрашена *Панония.* По море турците заплашват директно Сицилийското и Неаполитанското кралство, а Еразъм дори им приписва владение над Отранто, очевидно цитирайки един отдавна приключен случай, с временната окупация на това пристанище по времето на султан Мехмед II Фатих (1481). Турците са пред границите на Австрия, а *родените за война*

германски сърца остават безучастни. Но тези ужасяващи успехи на завоевателите, не се дължат на мъжеството на турците, които са *изнежен от разкош народ, от който трябва да се страхуваме само заради разбойничествата и за нищо друго.* Съвсем в духа на своята морализаторска схема, след горното „ориенталистко" твърдение, Еразъм посочва като причина за това затъналото в пороци християнско общество. *Увлечени сме от жажда за власт, вторачили сме се в богатствата, или накратко казано, като турци се бием с турците.* Сред най-фрапиращите престъпления на християните, които са довели турците в Европа, Еразъм посочва: *непримиримата вражда на Палеолог с Кантакузин*, т. е. кървавата гражданска война във Византия от първата половина на XIV в., която наистина разчиства пътя на османците на Балканите; *нарушената от Евгений клетва* – нарушаването на Сегедския мир от 1443 г. от страна на Папството и кръстоносците на Владислав Варненчик и Янош Хуняди, което е прелюдия към злощастния Варненски кръстоносен поход от 1444 г. и най-сетне скандалният „случай Джем", завършил с вероломното отравяне на нещастния османски принц по заповед на папа Александър VI, което, макар и недоказано, остава като огромно петно върху репутацията на Светия престол.

След като излага своето мнение върху общата картина на нещата в Европа и върху „Турската заплаха" като елемент от „апокалиптичната" ситуация, Еразъм взема отношение към спора между привържениците и противниците на войната с турците, чиито мнения смята за поляризирани и крайни. Той оборва последователно аргументите на едната и на другата крайна позиция. Основното му обвинение срещу онези, които са за незабавна война с турците, е, че те не си задават никакви въпроси в тази връзка. Множеството се *възпламенява за убийство, като ги нарича кучета и врагове на името Христово.* Никой не се замисля, че те *първо са хора, после наполовина християни, без да преценява дали е законно основанието за война и накрая дали е готово да се залови за оръжие и да дразни врага, който ще бъде много по-свиреп и див.* Жестокостите на турците се обсъждат открито и емоционално, но едно сравнение на жестокостите, които си нанасят взаимно християните, би показало, че те са несравнимо по-големи.

Еразъм обаче отхвърля и тезите на онези, които са против войната с турците. Той опровергава позицията, че християните не бива да воюват изобщо, но подчертава, че войната е най-крайното средство и към него може да се прибягва само в краен случай. Не е съгласен и с мнението на Лутер, което на пръв поглед съвпада с неговото. Лутер и привържениците му твърдят, че съпротивата срещу турците е съпротива срещу наказание, което е изпратено от Бога за спасение на потъналия в пороци християнски свят. Тази теза отхвърля всякаква възможност за преценка на отношението към турците, което в някои случаи, според Еразъм, може да провокира към война, която да бъде „богоугодна" и „разрешена". Именно в този момент Еразъм прокарва своя основен възглед, че справедливата война е разрешена на християните. Само праведната кауза може да гарантира успех срещу турците. *...ако войната е предизвикана от страстта за власт, от амбиция, от лична обида или жажда за отмъщение, то*

трябва да се смята за разбойничество, а не за война. Но при определени условия войната срещу турците би била угодна на Бога и е *благочестиво да отблъснем турците, ако Бог не забрани това да стане с очевиден знак.* Гаранция за истински успех обаче би било възстановяването на християнския морал в западния свят. Обновеното морално християнство ще може да привлече турците към себе си и, без да ги унищожи физически, да ликвидира „Турската заплаха" чрез приобщаването им към Христа: *Ако искаме наистина да успеем да отхвърлим турците от нашите вратове, преди да отстраним от душите си гнусния турски род, да отстраним алчността, амбицията, страстта за власт, самоувереността, нечестивостта, лукса, любовта към удоволствията, измамничеството, гнева, омразата, завистта и след като ги съсечем с меча на Свети Дух, да издигнем истински християнски дух и ако се налага да се бием с турските люде под знамената на Христа и начело с Него да ги победим...* „Турската заплаха" са всъщност пороците, които ни разяждат и ни превръщат в духовни „турци", твърди Еразъм. Истинските турци са „наполовина християни", чиито души трябва да бъдат спасени, без да бъдат унищожени телата им. Еразъм развива тезата, че дори турците да овладеят целия християнски свят, то това ще стане по Божия промисъл. Може би това е начинът, по който те, в съжителство с християните, ще бъдат привлечени от Христовото учение. В случай на победа на християнското оръжие, то те трябва да бъдат третирани хуманно, привлечени чрез мисионерска дейност и приобщени постепенно, както някога са били покръстени постепенно езичниците в Римската империя.

Като цяло Еразъм се придържа към морализаторското обяснение за „Турската опасност", като вид лек за пороците на съвременния му свят. За разлика от мнението на Лутер, който изказва тезата, че именно поради това на турците не трябва да се оказва съпротива, Еразъм е убеден, че при определени условия Свещената империя и целият християнски свят имат правото да се защитят. Но това може да стане само в условията на справедливата война и при перспективата евентуално победените турци да бъдат не унищожени, а спечелени за християнството. Той очевидно споделя разпространената в средните векове визия за исляма като за квазихристиянска ерес, чиито привърженици лесно биха могли да бъдат спечелени за християнството, като се изтъква наличието на „кораническа христология" в ислямското учение и се акцентира върху монотеистичния характер на двете съперничещи си религии. Умерените възгледи на Еразъм относно „Турската опасност" и останалите заплахи на неговото съвремие остават без отзвук. Отминало е времето на хуманистите, настъпва суровата епоха на Реформацията с нейните кървави религиозни конфликти, първите сблъсъци между оформящите се европейски национални държави, намиращи се все още в плен на редица средновековни илюзорни схеми, а антиосманските европейски коалиции са все още в зародиш и едва в края на XVI в. ще добият по-реални очертания. Апелите на Еразъм за християнско единство и благочестива „корекция" на живота на прага на ранното Ново време изглеждат анахронични и утопични. Развитието на събити-

ята в следващите десетилетия по никакъв начин не успява да се придържа към неговите препоръки при цялата им разумност и умереност.

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж: *Göllner, C.* Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. T. 1. Bucureşti – Berlin, 1961; T. 2. Bucureşti – Baden-Baden, 1968; T. 3. Bucureşti – Baden-Baden, където подробно са анализирани редица писания по „Турската опасност" от XVI в.

[2] За есхатологическите виждания за ролята на исляма: *Norman, D.* The Islam and the West: The Making of An Image. Oxford, 1960, passim.

[3] "Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo et obiter enarratus Psalmus XXVIII. per Des. Erasmum Roterodamum", Basileae, in officina Frobeniana, 1530.

[4] Йоханес Ринк принадлежи към позната фамилия, но за него се знае твърде малко. Той произхожда от сравнително заможно семейство и следва право в Кьолн и Болоня. От 1528 до около 1560 г. е преподавател по юриспруденция в Кьолн. Вж. *Stupperich, R.* Einleitung, p. 5.

[5] Desiderii Erasmi Roterodami. *Opera omnia*, ordinis quinti. T. 3, 1986, North Holland Amsterdam – New York – Oxford – Tokyo: Enarrationes in Psalmos: Consultatio de bello Turcico, herausgegeben von R. Stupperich (1–81 pp.). Подробен анализ на произведението и коментар на историческия и литературния контекст, на публикациите на текста и на преводите на това съчинение във Въведението (Einleitung), 1–28 с. Специална благодарност дължа на колегата доц. д-р Иван Първев, който бе така любезен да ми предостави текста на трактата и коментара на проф. Щуперих.

[6] *Stupperich, R.* Einleitung, p. 1.

[7] Пак там, 4–5.

[8] История на Османската империя. Ред. Робер Мантран. С., Рива, 1999, 157–161.

[9] *Stupperich, R.* Einleitung, 11–12.

[10] Пак там, с. 13.

[11] *Geldner, F.* Die Staatsauffassung und Furstenlehre des Erasmus von Rotterdam. Berlin 1930 (Nachdruck Vaduz, 1965), p. 78, 127; George Faludy. Erasmus of Rotterdam. London 1970, pp. 238.

[12] *Stupperich, R.* Einleitung, с. 5.

[13] Пак там, с. 7. Съчинението на Еразъм е посветено на папа Юлий II (1503–1513).

[14] Пак там, 8–9.

[15] Пак там, с. 10.

ТВЪРДЕ ПОЛЕЗНИ РАЗСЪЖДЕНИЯ ЗА ВОЙНАТА, КОЯТО ТРЯБВА ДА БЪДЕ ОБЯВЕНА НА ТУРЦИТЕ И СЪЩЕВРЕМЕННО ПРЕРАЗКАЗВАНЕ НА ПСАЛМ XXVIII

Дезидерий Еразъм Ротердамски до достопочтения мъж господин Йохан Ринк, вещ в юриспруденцията, поздрав.

Тъй като, достопочтени човече, ми се стори, че не бих могъл да сътворя никога нещо подобно по ерудиция, елегантност и класическа образованост на твоите писма, установих, че колкото по-ниско стоя по отношение на всичко останало, толкова те превъзхождам по многословие и по-скоро по словесен хаос. По какъв начин пристъпват към плановете монарсите, видяхме всички. Твърде много хора са склонни за събиране на военни сили, доста са готови да оглавяват и ръководят, но едва съзирам такива, които да са склонни към подобряване на живота, което е основа на цялото начинание и се отнася еднакво до всички.

Не мога да се начудя, откъде се взе огромната глупост, обхванала духовете на християните. Макар и да ни се напомня по Божие внушение от всички страни, че египтяните бяха сразени поради по-малки прегрешения и че онова, което се описва в Апокалипсиса на Йоан е по-бледо [от нашата действителност], то ние си взехме поука от Божията суровост, която често ни подтиква към по-добър резултат, в по-малка степен дори от фригийците[1]. Не само това, но и напротив, подобно на окаяни роби, чиято кожа е привикнала към пръчките, пропиляхме Божията снизходителност към упоритата ни греховност и напук на милостта на подтикващия ни към праведен живот чрез временни злини [Господ], се отклонихме още по-безочливо. До такава степен навикнахме с войните, разбойничеството, гражданските смутове, партизанщината, грабежите, епидемиите, бедността и глада, че вече не ги смятаме за злини.

Господ стори онова, което правят и правоверните лекари, промени лекарството и изпрати нечуван и нелечим вид проказа, който, не зная защо, простолюдието нарича галска краста[2], макар че е еднаква за всички хора. Господ порази човешкия род с наистина най-зловещите язви. Но дори и това ужасно зло не ни приучи към нравственост и въздържаност, понеже изцяло се извърнахме към веселбите. И изглежда, че нещата са стигнали дотам, че когато хората си харесват някого измежду дворцовите красавци и остроумници, онзи, който се е опазил от това зло, се смята за невежа и селяндур.

Но кое е онова друго нещо, което се гаври дотолкова с наказващия ни Господ и което казах, че обикновено е сочено с пръст от обществото? Последва неразрешимият догматичен спор и той наистина не е елементарен. За него, преди разврата, повод в немалка степен дадоха развалените нрави на онези, на които народната глупост трябваше да служи вместо сол[3]. Нито тези, които са ръководени, мислят за изправянето на своя

живот, нито онези, които ръководят, демонстрират пример за по-праведен живот. И малко остава да не превърнем също и това, така възмутително за християнството зло, в приказка или игра.

Има ли някаква заплаха от онези, които Господ отправя за нарушаването на Своите предписания в *Левит*, 26 и *Второзаконие,* 28, която да не се стоварва върху нас? За толкова години какви ли войни не видяхме? *Коя земя остана ненапоена с кръвта ни*[4]*?*

Колко пъти усетихме турския меч, отмъщаващ за нарушения договор, който сключихме с Бога. Какъв вид мор не изпитахме, било то градовете или селата, като бягството не беше нищо друго освен замяната на една заплаха с друга? Колко пъти усещахме пречупен житния клас? Колцина са изобщо онези, които пилеят хляба и не си дояждат? Наскоро в Италия, най-плодородната страна, колко души измряха от глад? Може би никой не ръфа месата на своите синове и дъщери, но все пак как иначе живеем всички, ако не в общи мъки? Магнатите грабят, селянинът продава стоката си четирикратно по-скъпо, търговците вдигат цените до безкрай, майсторите продават изделията си на каквато цена си искат. Всеки мами ближния си с хитрини и коварства. Видяхме опустошени прекрасни храмове, счупени изображения, пропъдени свещеници. Дали пък наскоро [Господ] не изпрати срещу нас полските зверове, които опустошават всичко, когато бандата селяци се скиташе с такава необузданост? Но не ни отмина и онова проклятие, което ни припомня Второзаконието: *За жена ще се годиш и друг ще спи с нея*[5].

Но и това вече не е новост, ние да засяваме, а друг да събира [плода], ние да отглеждаме лоза, от която не пием, да приемаме чужденци, които да ни заповядват[6]. Нима Господ, след като е употребил напразно всички лекове, не ни говори чрез пророка: *Де да ви бият още вас, които все още упорствате*[7]?

Това не е гласът на жестокостта, а на висшето милосърдие. Както лекарят, притежаващ бащинска привързаност към болния, се измъчва душевно, когато вижда, че неговите умения са победени от силата на болестта. При все това *любовта*, която, според Павел, *никога не отпада*[8], не може да изостави страдащия заради оплаквания и умрелия.

[Павел] казва, че докато има душа, има надежда. [Господ] напряга цялото си дарование, за да измисли колкото се може по-необичайно и ефикасно лекарство. Така най-снизходителният и жаден за спасението на хората Господ ни приканва с нечувани лекове да поправим живота си. Изпраща болест, която е непозната за всички лекарства и следователно нелечима, която измъчва мъже, жени и моми в цветуща възраст и хубост по достоен за оплакване начин чрез чудовищен световъртеж на главата и ръцете, като междувременно им отнема и разсъдъка[9].

Не са малцина онези, които, в различни области, засегна новата разновидност на лудост или обезумяване. Но това, до този момент, не беше нищо. Неотдавна проводи някакъв нов вид чума, смъртоносно изпотяване, което се прояви при британците и се разпространи с невероятна бързина надлъж и нашир по света. Избавление за мнозина, но ужасяващо за

всички, дали защото е ново и лекарите почти не са в състояние да го овладеят или понеже поразява за няколко часа онзи, когото повали, или пък понеже веднага повтаря онзи, когото е пощадило, или най-сетне, защото обикновено се разпространява нашироко при мимолетен контакт[10].

Ще познаеш злото, което е изпратено от милосърдния Бог, понеже лекува повече чрез ужаса, отколкото унищожава. Какво е това, ако не гласът Господен, който възкликва: *Покайте се*!, настъпва *Царството небесно*[11]?

В *Псалмите* Бог, сякаш обзет от погнуса, говори: *Четирийсет години бях дразнен от тоя народ и казах: това е народ, който се заблуждава в сърцето си* [12]. Ние превъзхождаме евреите и по броя на годините и по силата на мора, но дано не и по твърдоглавост на сърцето, което винаги се насочва към нищожното и с умение и ревност се бори с лечителя! Междувременно гласът на пророка не престава да вика: *О, да бяхте сега послушали Неговия глас „не ожесточавайте сърцето си*!"[13] Тези бедствия, с които се сблъскваме многократно, не са нищо друго освен гласа Божий, който ни зове към Него. Защото, както Господ обещава радости на онези, които спазват Закона, така заплашва със зло онези, които Го пренебрегват. А защо изпраща тези бедствия, става ясно от следния пасаж: *...и те ще получат отплата за беззаконията си, задето презираха законите Ми и душата им се гнусеше от наредбите Ми... Аз няма да ги презра и няма да се погнуся от тях дотам, че да ги изтребя и да развалям завета Си с тях...*[14]

И тъй нека разберем, че тези бичове са гласове на Господа, копнеещ да ни оздрави, а не да ни унищожи, както ни учи и *Псалм* 28: *Гласът Господен се носи над водите*[15]!, тоест над народите, които се мятат насам-натам из различни предпочитания и учения:

Бог на славата, Господ загърмя над големите води.

4. Гласът Господен е силен, гласът Господен е величествен.

5. Гласът Господен поваля кедри...

6. Гласът Господен секне огнен пламък.

7. Гласът Господен разтърсва пустиня.

8. Гласът Господен освобождава бременни кошути... [16]

Щастливи са онези, към които насочва всичко това всемогъщият глас Господен и го насочва естествено към всички, които не запушват ушите си. Дано *гласът Господен* гърми *силно,* за да подтикне чрез този спасителен ужас нашите души към покаяние! Дано бъде *величествен*, та всички възвишени люде да му се подчинят лично и напълно! Дано да е *над* нашите разводнени души, към които е сломена милостта Му, които като отстъпихме от онова единствено благо, се разтекохме *като вода*, разводнени от човешки страсти, заобиколени отвсякъде с *вятъра на лъжливото учение*[17]. Дано Господ сбере *водите ведно и ни се яви* здравата почва на вярата, която, сгряна от слънцето на милостта, да роди всякакъв вид достойнства! Дано *гласът Господен* поваля срещу ни *кедри,* и то не какви да е, а ливански! Светското общество притежава своите кедри, но те са пурпурни, а Църквата има своите кедри, но те са белосани[18], защото Ливан говори на евреите чрез снежната си белота. Понякога ги възвисява амбицията и свирепостта и те изглеждат извисени на миряните,

като разпръсват сред хората приятния аромат на светлото име и демонстрират някакво безсмъртие, но не заради него, а заради плътските влечения. Дано *гласът Господен* у нас възпре *огнения пламък*, който толкова години изгаря отвсякъде християнския свят, [пламък] на вражди, омраза, амбиции и скъперничество, посредством които страсти сме така завладени всички от онова, което е от *мира сего*. Огънят се усили, обхвана целия човешки род и победоносният пламък власта. Само гласът Господен може да го раздели така, че по-голямата част от огъня да бъде принесена Богу, понеже се извисява наблизо и не ще отсъди нищо на гнева, страстта и амбицията.

Нека стане така, че Господ да разтърси нашата дива, ужасна и отдадена на енергични престъпници *пустиня*. Понеже няма да може да се прочисти, ако не бъде разтърсена от гласа Господен. Ловците имат рогове, с които да изкарат дивите зверове от бърлогите им. Лош звяр е глиганът, но още по-лошо е скъперничеството. Лош звяр е мечката, но още по-лош е разкошът. Лош звяр е лъвът, но още по-лоша е жестокостта. Лош звяр е змията, но още по-лоша е завистта. Защото, ако Бог би удостоил да разтърси с гласа Си всички тайници в нашата пустиня чрез истинско покаяние и изповед, тя ще стане от безплодна – плодоносна, от мрачна – лъчезарна, от непроходима – достъпна, и наместо вредни зверове, би ни превърнал в елени с летящи нозе, които да жадуват не светските неща, които винаги текат покрай света, а изворите на изливащите се *във вечния живот* води.

Тогава ще ни се разкрият мрачните гори и след като бъдат унищожени покварените страсти, които воюват срещу духа, след като бъдат отстранени догматичните раздори, от пустинята ще се издигне храм, обречен на Господа, в който единодушно, в един глас, всички ще възславят своя Обновител. Всичко онова, което се получи по-нищожно, ще бъде не по вина на Господа, а по вина на нас самите, които като *глухи усойници* запушваме уши за призоваващия ни мъдро глас Господен, като едното прилепваме към земята, а другото запушваме с опашка. Понеже обичаме земното, не чуваме небесното, понеже обръщаме Писанието към плътските страсти, дори ако чуем нещо, го връщаме като нещо безполезно за нас самите.

Но какво би могло да стане, та да ни се отворят ушите? Защото и това е награда за Бога. Той би харесал наместо жертвоприношение, ако приспособи за нас *чуващи уши* и тъй и възкликва: *Принесете Господу синове Божии, принесете Господу рожбите на овена, принесете Господу чест и слава, принесете Господу славата на името Му. Почитайте Бога в светия Му храм*[19]. Разбира се, Божии чада по изява са всички възродени чрез мистичното омовение, макар че този глас специално зове онези, които наследиха апостолите, на тях говори и пророкът: *Ако наистина сте чада Божии, принесете онова, което жажда, което обича, което постоянно зове Бог.* Какво да принесем? – *рожбите на овена*. Бъдете сами овни и достойни водачи на Божието паство, като подражавате на първия пастир Иисус, тоест на онзи забележителен овен, който Авраам видя заплетен в храстите. Той сам се принесе в жертва на Отца, принесете и вие Господу

вашите крайници, които са над земята, та чрез вашето учение и благочестиви нрави да поднесете мъжествени по дух агнета и *рожбите на овена*. Но поднасяте не вам, а на Господ, Комуто е паството.

Фарисеите кръстосваха през морета и пустини, за да доведат прозелити. Но те не предлагаха тях на Бога, а себе си. Така трябва да бъде разпространена християнската власт, че да не предлагаме кучета и свине, а *рожбите на овена* и тях не насочваме към нашата слава и усилия, а като верни слуги ги предлагаме на Бога. На друго място възкликва: *Увеличихте рода, но не възвеличихте радостта*[20]! Томува принасяйте тройно и четворно, чеда Божии, *рожбите на овена*, като не дирите кои са ваши, а кои са на Иисуса Христа.

Но Псалмът не достига още дотам, където възниква почти цялата гибел за народа. Нито пък този глас се отнася толкова до първослужителите на Църквата, колкото до светските князе. Понеже народът е почти такъв, каквито са князете, ако и между другото и заради заслугите на народа Господ да търпи *да управлява лицемерът*. Тъй като нито един лицемер не е по-гибелен за Църквата от онзи, който дошъл като пастир, се държи като вълк, или дошъл като крал, се държи като тиранин. Разбира се, всякакво лицемерие е ненавистно на Христовата истина, но това, като най-вредно от всички, е и най-ненавистно за Бога.

И така, вие, *чада Божии*, славете Бога и приемете, че е ваше онова, което е Негово. Ако Господ върши нещо чрез вас, не се обръщайте към своята горделивост и облага, но *въздайте Господу чест и слава*. Но това не е достатъчно, *въздайте слава на името Му*. Той обича жертвоприношенията, но иска в тях да се почете името Му, което се обезчестява от нечестивите нрави на християните и се обсипва с хули сред езичниците. *Почитайте Господа*, не силата, не властта, не светския разкош, а Господа. Каквото и да е по-скъпо за нас от Господа, него обожаваме наместо Бога. Къде? Не само в ръкотворните храмове, които са отворени за благочестивите и нечестивите, но и в Неговия *свещен атриум*, тоест в чистото и свято съзнание. Защото именно тези са *истинските поклонници*, които обожават Господ *в духа*. Мнозина са навсякъде онези, които целуват кръстното дърво, които коленичат пред лика на Христа, които се просват пред Евхаристията, които огъват колене пред името на Иисуса, но не така многобройни са онези, които Му се кланят в *атриума* Му, изграден от Светия Дух. Ако това стореха монарсите, папите, другите държавни първенци, Господ би излял обилно благодатта Си върху народа. Това казват всъщност словата на пророка: *Господ стори потопа да се обитава,* и като остава завинаги с нас, *ще царува вечно*. Блажени са онези, на които ще заповядва този цар, понеже никога няма да изостави своите, во веки веков. С такъв владетел няма от що да се бои народът, макар да е глупав и малодушен. Сам *Господ ще даде доблест на народа си* и ако и целият свят да Го проклина, като заплашва с война и гибел, все пак *Господ ще благослови в мир народа си*, което светът не може нито да даде, нито да отклони, освен ако някой не се отклони сам.

За да не оглушеем за така често зовящия ни Господ, Който сега отново ни призовава чрез жестокостта на турците, макар и да не е необичайна и по този начин нашата глухота е още по-неизвинителна, понеже толкова пъти призовани не се пробуждаме. Този варварски народ, с тъмен произход, нанесе толкова поражения на християнския народ и каква ли не свирепост не упражни върху нас? Колко градове, колко острови и колко провинции отне от християнската власт? От какви простори до какви теснини сведе властта на нашата религия? И вече от предисловието на нещата изглежда, като че те клонят натам, сякаш не ни защитава Божията десница и като че изглежда набързо ще бъде окупирано и онова, което остана от християнския свят. Ако това случайно се осъществи, все пак за християнското сърце е присъщо да страда цялото християнско тяло за който и да е отделен страдащ крайник.

Понеже сега наистина няма съмнение, че така обширната [Турска] империя е овладяна от тях не чрез доблест, а нашата е намалена от нас поради деянията ни, че не само трябва да въздишат всички, които славят християнското име, но и да се помогне срещу бедствията на братските нации, които освен че трябва да са общи за всички нас поради общността на религията, има и опасност да не би наистина да станат общи за всички нас. *Твоя работа е тогава, когато гори стената на съседа*[21], тоест отнася се до целия град, когато се подпали, която и да е къща. Значи трябва да се помогне, но двустранно, ако наистина усърдстваме да отблъснем злото. Да се подготви онова, което се отнася за така трудната война, но първо да се подготви онова, без което за нищо няма да ни служи онази подготовка.

Постоянно срещу турците се надигат оръжия, но досега твърде рядко успешно за нас, дали защото не отхвърляме онова, от което е обиден Бог и така нахвърля турците срещу нас, както някога изпращаше на египтяните жаби, бълхи и скакалци, или понеже не поставихме надеждата за победа в нашите сили, или пък понеже не вършим делото Христово, но воюваме срещу турците с турски дух.

И така, самото дело ни подтиква да не пренебрегваме нито един от двата вида подготовка, ако и по-рано да се убедихме, че турците са се издигнали чак дотук най-вече поради нашето нехайство, а не чрез благочестието и доблестта си. Защото отначало името на турците бе дотам непознато, че едва ли би се споменало у някой от древните, ако не бе Плиний в книга шеста, глава седма, който споменава между тусагетите и аримфеите, простиращи се до Рифейските планини, турците, които обитавали тогава чак до пустините, граничещи със скалисти долини[22]. И Помпоний Мела само ги споменава[23]. Толкова е неясна тази нация, от която вероятно са произлезли онези, които сега разпространиха границите на амбициозната си жестокост над толкова богати и обширни земи. Назовава ги и Киприан в книгата за двойното мъченичество, като че и тогава като върли врагове на името на Цезаря[24]. Има някои учени, които смятат, че наместо туските, които Птолемей споменава в Азиатска Сарматия, трябва да се чете турци[25]. Понеже кой друг автор е поставял туските в Азия? Но за името междувременно не е имало спор.

Този човешки род, от чиято жестокост толкова столетия страда и се застрашава християнството, както мнозина твърдят, нахлувал от бреговете на Каспийско море в Персия и Мала Азия и при това преди 700 г. от нашата ера без някой определен вожд, но разпръснат и блуждаещ опустошавал по-скоро с разбойничества, отколкото с война, нашите провинции. Обучени по този начин, научили за вожда *Мохамед* [Махмуд Газневид], сарацинският княз, достоен похлупак за гърнето[26]. Под негово насърчение, след като делото се водело неведнъж успешно, се устремили към властта от наемническото си робство и като въстанали срещу сарацините, съсекли на късове разбития в сражение Мохамед[27]. Оттук е началото на турското царство.

Върховната власт била предадена на *Транголипекс Мукалет* [Тугрил I], по-рано турски вожд[28]. Той, като свикал една шайка от други турци, нападнал чрез племенника си *Кукуметий* [Кутлумуш] Арабия, чрез другия си племенник *Асан* [Алп Арслан] областите на Мидия[29], който трябвало да нападне и ромеите[30]. Когато това не успял да стори нито един от племенниците, нападнал чрез брат си *Алеим* [вероятно Ибрахим Инал] отново ромеите и когато това дело не завършило напълно несполучливо за него, малко след това, като търсел сгоден случай отново да нападне ромеите, *Транголипекс* отчасти подчинил под властта си цяла Азия чак до областите на Евксинското [Черното] море, отчасти я обезлюдил[31].

Но турските успехи били бързо прекратени и отблъснати от храбростта на галите [французите], докато не се появил *Отоман* [Осман I], от когото е *Солиман* [Сюлейман I Великолепни], който сега е десетият владетел според нечии изчисления – човек, роден в съмнително място и от родители селяни, но обучен за разбойничества[32]. Той, в случай на раздори, вдигал турското оръжие по никакъв начин не по-леко срещу свои, отколкото срещу чужди. Роден около 1300 година от нашето Спасение, в рамките на 28 години немалко увеличил турската тирания, като покорил по-голямата част от Витиния, след като били превзети със сила немалко крепости около Евксинско море [Черно море]. Наследил го синът му Орхан, който, подпомогнат от разногласията на гърците, отнел от тях Прусия [дн. Бурса] и пръв преминал в Европа, подбуден от Кантакузин, който се борел с Палеолозите, а също и чрез отцеубийство се увеличила властта му. Защото си довел за съпруга дъщерята на Караман и след като подкупил сина на тъста си, овладял голяма част от княжеството му[33].

И така, като управлявал 22 години, предал властта на сина си *Амурат* [Мурад I], който, подстрекаван от Палеолог, след като прехвърлил 12 000 турци в Европа срещу българите и достатъчно успешно завършил делото за пелопонеския княз, започнал да насочва мислите си към европейските богатства[34]. Докато се преструвал, че иска да мъсти на враговете на императора, както било в началото, след като си осигурил за това генуезки кораби, преминал Хелеспонт [дн. Дарданели], нападнал Абидос[35] и превзел освен други градове и Галиполи. Наскоро нападнал Сърбия и България и след като овладял Адрианопол [дн. Едирне (Одрин)], нанесъл на стичащите се вражески войски голямо поражение, като убил

сръбския княз Лазар [1371–1389], от чийто слуга почти веднага бил убит и самият Мурад.

След като останали двамата му синове, от които *Пазаит* (Баязид) премахнал коварно брат си Сюлейман, веднага след това бил убит българският владетел и той си присвоил голяма част от неговите владения[36]. Възпламенен от този успех, опустошил Босна, Хърватско и далечните части на Илирик, обсаждал Константинопол 8 години и щял да го превземе лесно, ако не го отказала от начинанието му галската [френската] и унгарската войска. Като ги пресрещнал при Никопол, след като разбил враговете, подновил прекъснатата обсада, поддържал я две години и не изглеждало, че ще се откаже, ако не му било съобщено, че скитският вожд *Тамберлан* [Тамерлан] е нахлул с огромно множество в турските земи. С него влязъл в бой при планината Стелла на границата между Галатия и Витиния[37], но без късмет, понеже се твърди, че в тази битка били избити 200 000 турци. Плененият Баязид, окован в клетка със златни вериги, както се твърди, останал развеждан от Тамерлан до последния си ден. Това се случило около 1397 г.[38]

От децата, които оставил Баязид, след като бил убит от засада брат му Орхан, властта над турците поел самичък *Мохамед* [Мехмед I], който, след като си върнал онова, което Тамерлан бил отнел, разорил българите и власите и установил столицата в Адрианопол[39]. Мохамед бил наследен от сина си *Амурат* [Мурад II]. Той се надигнал срещу владетеля на Мизия, ослепил двамата му синове и веднага отвел като съпруга сестра им, обнадежден от този късмет нападнал власите, унгарците и германците, веднага след това се обърнал срещу Епир, превзел Круя и отнел от венецианците Тесалоника [Солун][40]. Междувременно разбит в голямо сражение от унгарците, помолил и получил от тях десетгодишно примирие, което било нарушено по настояване на папа Евгений [IV], а унгарците нападнали отново Мурад, но наистина това завършило с голямо поражение за нашите. Защото в едно сражение, което се състояло край Варна, умрели полският крал Ладислав [Владислав III Ягело][41] и кардинал Юлиан [Чезарини], който по друго време бил в Базел, били избити и мнозина унгарски князе, а простите войници били изклани[42]. Амбициите и разногласията на нашите вождове предали победата на Турчина. Нему веднага предала Пелопонес и враждата между братята, най-сетне, докато усмирявал въстаналия Епир, когато напразно обсаждал Круя, се говори, че умрял от болки в сърцето след управление от 34 години[43].

Наследил го синът му *Мохамед* [Мехмед II], който затъмнил тиранията на своите предци с ненаситната си алчност. Подчинил две християнски империи – Константинополската и Трапезундската, отнел 12 кралства от християните и превзел 200 града. Сред тях били о-в Халкида и Шкодра, някога венецианско владение. Завзел град Кафа Понтийска, опитал се да овладее о-в Родос, макар и неуспешно. След като завзел Хидрунт [дн. Отранто], вдигнал оръжие срещу Италия и я опустошавал жестоко три години за такъв общ ужас, че папа Сикст [IV], след като решил, че всичко е загубено, изоставил града на апостолите и подготвил

бягство в Галия [Франция]. Като започнал после свирепа война срещу по-големия си син, умрял през 1481 г.[44]

Оттук започнала братоубийствена борба за властта между братята, но като по-големият *Зизим* [Джем] бил победен, цялата власт поел *Пазаит* [Баязид II]. Той като често воювал с египетския султан, водил войната несполучливо, та турците били принудени да сключат договор с враговете. След това през 1492 г. нападнал жителите на Керавнийските планини [дн. Химара] и тези дотогава винаги свободни хора поставил под турско иго. Седем години по-късно, като довел флот, отнел от венецианците Метони, Навпакт и Дирахион [дн. Дуръс]. Турците опустошили дори полята на Фриули по най-жесток начин[45].

Престола на Баязид овладял синът му Селим [I], след като отстранил баща си. Селим, или както предпочитат да го наричат някои Зелим, бил наследен от Сюлейман, който не се отличавал с нищо от предците си[46]. Разбира се, вземи предвид колко щастлива била нечестивостта за тях, докато ние отхвърлихме ревността към истинското благочестие. Ние безспир се сражаваме помежду си за някаква властчица във войни, които при това са граждански, а междувременно турското по-скоро разбойничество, нежели власт, се разшири до такава степен. На север достигна Евксинския понт [Черно море], на изток свършва до р. Ефрат, на юг достига Етиопия. Тъй като в рамките на няколко години подчини целия Египет и Сирия, заедно с Финикия и Юдея-Палестина. На запад се простира до Йонийско море. Оттук, ако се върнеш на север, достига Дунава, като тук съвсем непродължително преминава чак до р. Бористен [дн. р. Днепър]. Сега ми обърни внимание колко обширни и богати владения получи тази амбициозност. Цяла Мала Азия, която съдържа не по-малко от 12 нации, цяла Тракия, в която се намира Константинопол, наричан от древните Византион, някога столица на християнски императори, а сега на турците. Двете европейски Мизии[47] край р. Дунав, голяма част от Дакия, цяла Македония и цяла Гърция, с всички острови в Егейско море, които отчасти се наричат Споради, отчасти Киклади, робуват в тежко иго под турска власт. Крит, който се нарича сега по народному Кандия, и Кипър, двата най-изтъкнати средиземноморски острова, се владеят някак си досега от венецианците, но, както научавам, като васални.

Тези неща, които са показани някак си като през решетка, ако някой би могъл да обясни, колко някога богати кралства, колко прочути градове, би узнал, че са не толкова притиснати, колкото унищожени? Какво сега е някога блаженият Пелопонес? Какво представлява благородното световно гръжище Коринт? Какво е Атика, която някога поради елегантните си нрави беше наречена Гърция в Гърция? Къде е сега майката на талантите и хранителката на висшите науки Атина? Показва се едно неясно селце, такова, че чак да се усъмниш за името му. Къде е Лакедемония [Спарта], която единствена раждаше мъже? Защо да продължавам тук да припомням тези неща, за които още повече е съвсем прясна паметта, та самите неща все още са пред очите и ушите и всичките сетива на всички хора, а именно овладяването на Родос[48]. Защо толкова често да припомням кър-

вавите нападения, направени в Унгария, защо [да припомням] за убития крал на Унгария Людовик [Лайош II] или за завзетата в същата година по най-жесток начин цяла Унгария, за изгонения крал Фердинанд [фон Хабсбург] и освен това за вражески обсадената Виена и опустошената с невероятна жестокост цяла Външна Австрия[49]. Обясних мимоходом основното, така че какво, ако някой разясни нещата поотделно? Да научим колко са мрачни нашите поражения, колко са турските победи и колко са нашите щети и печал? И вероятно вече всички щяхме да робуваме на Турчина, ако не беше изникнал от земята синът Софис [Исмаил шах Сефевид][50], който не задържа от другата страна невъобразимата жестокост на турците и ако също така щастливо не ги беше поразил жребият на Марс чрез египетския султан [Туман бег][51] и ако домашните им раздори не бяха забавили някак си жестокият им натиск срещу нас.

Та значи, откъде се взе техният толкова голям успех? Ако проучваш произхода на този народ, ще се натъкнеш на голяма неяснота, свързана с върховна варварщина. Ако погледнеш началото на империята им, ще се появи наемен войник, ще се появи унищожен от нечестиво коварство владетел, в чиито думи се кълнат. Ако търсиш напредък, ще се натъкнеш на нещо, получено с жестокост, увеличено чрез разбойничество, ще откриеш злокобни съпрузи, ще откриеш нечестиви братоубийства, бащи, отстранени от власт от синовете си, примери на жестокост, примесена с коварство, а нека да не споменавам междувременно за религията и нравите. Управляват, след като Господ се разгневи, сражават се безбожно срещу нас, като начело им се сражава Мохамед, а нам начело е Христос. И все пак колко далеч разширяват тиранията си, говорят сами за себе си делата им: след като сме лишени от толкова владения и е загубена голяма част от Европа, сме заплашени да я загубим изцяло. Защото кой не знае, колко е лесен достъпът по суша до нас за турския народ? След като, разбира се, те владеят и двете Мизии, Горна и Долна, и близките до река Дунав региони на Тракия, им се открива лесен достъп до нас през тази река. Държи в зависимост чрез тази близост далматите [хърватите] и илирите [словенците], да не говорим за Панония [Унгария], която застрашава всячески. По море заплашва цяла Италия, наистина преди всичко от Епир – Сицилия и Неаполитанското кралство. Досега владее най-крайната крепост на Италия Хидрунт [Отранто], говори се, че е владял по едно време и Брундизиум [дн. Бриндизи]. Сега е започнал нещо и срещу Австрия, чийто край Господ знае.

А къде междувременно спят родените за война германски сърца? Трябва ли тези успехи да се припишат на турското благочестие? По никакъв начин. Или на мъжеството им? Но те са изнежен от разкош народ, от който трябва да се страхуваме само заради разбойничествата и за нищо друго. Тогава каква е причината? Те дължат победите си на нашите пороци, сражавахме се срещу тях, но както самото дело ясно показва, след като нашият Бог е разгневен. Увлечени сме от жажда за власт, вторачили сме се в богатствата, или накратко казано – като турци се бием с турците.

Но както показва достатъчно добре самата история на подвизите им, винаги е имало достатъчно място за нашите раздори, нашите амбиции, за тежките поражения от нашенското коварство. Непримиримата вражда на Палеолог с Кантакузин откри пътя на турците в Европа. Нарушената от Евгений [IV] клетва ни въвлече в злокобни битки. Понеже трябва да се спазва верността и към враговете. Причина за не по-малки наши нещастия беше и Джем, отровеният брат на Баязид, който, пленен във война от родосците, когато попадна в ръцете на папа Александър VI, бе предаден на искащия го френски крал Карл [Шарл VIII], но като най-напред му беше дадена отрова, от която почина веднага, преди да пристигне в Милано, ако разбира се не е измамно общото подозрение[52]. Ако самите ние сме единни, с пречистени души под знамената на Христа и се облегнем единствено на неговата помощ, ще водим законна война с турците, като от това няма по никакъв начин да се стесни до такава степен християнската власт. Но за тези неща ще говорим повече на друго място.

Междувременно трябва накратко да вляза в спор с две категории хора, от които едните погрешно са въодушевени за война с турците, а други наопаки се разубеждават да вдигнат оръжие срещу турците. Защото и едните, и другите ми изглеждат на различно мнение, но че еднакво грешат. Понеже не всяка война с турците е законна и благочестива, така излиза, че където не се противопоставим на турците, нищо друго не остава освен християнството да се предаде на най-големите му врагове и да изоставим нашите братя, затиснати под недостойното им иго.

Когато невежото множество чуе името турци, веднага го обхваща тежък гняв и се възпламенява за убийство, като ги нарича кучета и врагове на името Христово. Без да помисли, че те първо са хора, после наполовина християни, без да преценява дали е законно основанието за война и накрая – дали е готово да се залови за оръжие и да дразни врага, който ще бъде много по-свиреп и див. То не мисли, че няма по-гибелни врагове за Църквата от нечестивите князе, особено духовните, и най-накрая, без да обръща внимание, че Господ, обиден от нашите престъпления, използва варварската жестокост за нашето изкупление. И междувременно ни се описват примери на турска жестокост. Но и това трябва да ни подсети, че е печално да се започва всякаква война с когото и да било. Защото това е и общата картина от всички войни, в които участваме нечестиво вече толкова години християни срещу християни.

Проклинаме в законите си жестокостта, но много по-жестоки неща са извършени в Аспера [дн. Асперен], не от турци, а от нашенци, мнозина от които даже приятели[53]. Твърде скорошен е споменът за това изстъпление и въобще няма никаква нужда да припомням тази язва. Така че ако наистина ни представят такива картинни аргументи, то трябва да отхвърлим нашето безразсъдство, поради което така лесно се залавяме за оръжието. Защото е по-жестоко онова, което християни причиняват на християни, дори ако се извършват равностойни злодеяния. Наистина какво ли зрелище би било, ако отразено в законите, бъде поднесено пред очите на християните онова, което вече 40 години християни причиняват

на християните? Това е всичко, което ще кажа срещу онези, които не крещят нищо друго освен: „Война срещу турците! Война срещу турците!“.

Сега ще се заема с онези, които допускат грешка в противната страна чрез заблуда вероятно по-благовидна, но в никакъв случай не помалко гибелна. Понеже има такива, които са изцяло убедени, че на християните е забранено да воюват, което мнение смятам за по-абсурдно до степен, че да не бъде опровергавано, но все пак не биха липсвали такива, които тук биха ме упрекнали, че в своите бдения възхвалявам повече мира и проклинам войната. Но онези, които ме четат безпристрастно, дори когато премълчавам, виждат ясно да показвам безсрамието на клюкарите. Уча, че войната никога не бива да бъде възприемана, освен ако, въпреки общите усилия на всички, не може да бъде избягната, понеже войната по самата си природа е толкова гибелна, че дори ако е предприета от най-справедливия княз в името на най-справедливата кауза поради нечестивостта на войниците и водачите им обикновено носи повече злини, отколкото добрини. По-смел е божественият Бернар [от Клерво], който нарича светската войска низост, но нарича светска онази армия, колчем е подбудена към оръжието от амбицията, гнева или жаждата за плячка. Казва, че онзи, който загине тогава, отива във вечността, а който убива и побеждава, живее като убиец[54].

Сега ще се заема с тези, на които се харесва учението на Лутер, според което онези, които се сражават с турците, въставали срещу Господ, който чрез турците наказвал нашите престъпления[55]. Тази мисъл някак си накратко отбелязват парижките теолози: „Това предположение е напълно погрешно, въпреки че го подкрепяш със свещени слова“[56]. Описват го като погрешно, а не като ерес, не просто го осъждат, но отричат изцяло неговата достоверност, като разбират, ако не се лъжа, че съобразно обстоятелствата предприемането на война с турците би било понякога правилно или понякога неправилно. Що се отнася до Писанието, безспорно е, че подбудени от Господ някога евреите водиха кървави войни с чуждите племена, но и че сам Мойсей с помощта на 23 левити изби хиляда свои съплеменници заради „Златният, отлетият, телец“. Но тук някой би се подвоумил, дали това право се отнася и до християните, особено понеже и евреите почти никога без заповед свише не предприемаха войни.

Прочее, ако някой отрича изцяло правото на християните да воюват, той трябва да отнеме и правото на магистратите да наказват престъпниците. Нищо друго не е войната освен наказание на мнозина от мнозина, ако злото не може да бъде поправено по друг начин. Но Евангелието, макар и да прощава прелюбодеянието, все пак не отнема законните права на магистратите, но и никога не ги утвърждава открито.

Впрочем Павел като че одобрява меча, който се вдига за наказание на злините и за похвала на доброто. Защото, ако някой хитрува, че Павел там говори за езическия магистрат, комуто се искало да се подчиняват християните, за да не се изложат на скандал поради Евангелието, ако създадат впечатление, че смущават реда и установеното положение в държавата, може да се отговори, че и сред християните не може да се спазва

спокойствието на държавата по друг начин и че е задължение на светските магистрати чрез страха от наказание да укротяват престъпниците, които от своя страна не се съобразяват със законите и предупрежденията[57]. Ако отстъпим тази власт на магистрата, то трябва да отстъпим и правото на война на монарсите. Но ако и да смятам за абсолютно сигурно, че е по-добре всичко да бъде опитвано, преди да избухне война между християните и че не бива да се предприема нищо (освен ако не може да се избегне след като са напразно употребени всички средства за избягването) дори ако причината за войната е или най-тежка, или най-справедлива. Защото ако войната е предизвикана от страстта за власт, от амбиция, от лична обида или жажда за отмъщение, то тя трябва да се смята за разбойничество, а не за война. И макар и в по-голямата си част воденето на войни да е работа на християнските князе, все пак не трябва това най-опасно дело да се предприема без съгласието на гражданите и отечеството.

Ако неотвратима нужда ни подтиква към това, изобщо да се води война, то присъщо за християнската благост е с всички сили да се обединим, така че войната да засегне, колкото се може по-малко хора и, като се пролее възможно най-малко кръв, да приключи възможно най-бързо. Защото заради това е похвален император Теодосий [I Велики] и е похвален от мъжа, най-достоен за похвала Амброзий [Медиолански], че се въздържал от единение с тайнствата, понеже след като избил в сражение враговете, спечелил кървава победа. Но римляните издигали бляскави статуи и извършвали триумфи за броя на избитите врагове. Нито пък Амброзий, който разказва този факт за Теодосий, одобрява войната като нещо изцяло нужно или справедливо, ако не присъства религиозният дух, възлагащ цялата надежда за победа на Бога и устремен само и единствено към спокойствието на държавата[58].

Някои, когато ние питаме, как християнската общност би могла да просъществува дори да няма такива, които да я защитават със закони и оръжия, трябва да отговорят на безмълвния въпрос по какъв начин ще оцелее и ще се уголеми християнството, ако няма нито светски магистрати, нито оръжия, нито окови? Разбира се, ако с такова начало беше полезно да се появи Църквата, въобще не е нужно такова да е положението на нещата завинаги. Тя се уголеми чрез чудеса, които сега не биха могли да бъдат открити. Впрочем дори и езическите магистрати защитаваха покоя на Църквата по това време, тъй като и тогава не беше разрешено някому да убива християнин.

После онова, което се отнася до мнението на Лутер, че заради това не е благочестиво да противостоим на турците, понеже чрез тях Господ би наказал злодеянията на своите, нито пък трябва да се викат лекари срещу болестите, понеже Бог изпраща и болестите за прочистването на своите. Като че ли не се отчита злобата на Сатаната, комуто все пак е наредено да противостоим. Значи е благочестиво да отблъснем турците, ако Бог не забрани това да стане с очевиден знак. Макар че, ако към война ни тласка не покоят на християнската общност, а страст за по-голяма власт или жажда за богатства, или някаква подобна причина, или ако

уверени в силите си в по-голяма степен, отколкото на Божията защита, се сблъскаме с тях, или ако, въпреки договорите, очевидно се започне война против волята Господна.

Нека прибавя и следното. Ако Бог толкова пъти изпраща срещу нас турците, за да ни призове към праведен живот и ние подготвяме оръжия, а не поправяме онова, заради което обиденият Господ ни изпраща безбройните варвари и водим война при лоши предзнаменования, което вижданме да се случва дотук, се боя да не би в бъдеще да видим още по-жестоки неща, ако не се обърнем с цялото си сърце към Господа и му принесем жертвата, която ни посочва *Псалмът*.

Но други възразяват, че е редно християните да воюват срещу християни и че не е редно да се воюва срещу турците, понеже Павел отрича да е негово дело да съди онези, които са отвън, и че му е достатъчно, ако съди онези, които са отвътре[59]. А турците са отвън и не принадлежат към Църквата. Понеже, ако е редно да убиваме турците, защо пък някога Църквата не се въоръжи срещу езичниците, които толкова много свирепстваха срещу привържениците на Христа? Но Августин не го искаше и тогава, когато нашите бяха с по-големи сили и по-многобройни от тях, като даже се застъпваше за онези, които убиваха християни, да не бъдат подлагани на наказания от императора и не посочва друга причина, освен че по този начин ще бъде затъмнена славата на мъчениците[60].

Четем, че императорите идолопоклонници са свирепствали най-жестоко срещу богатствата и телата на християните, но никъде не прочитаме за християни, които се бранят с оръжие или замислят отмъщение. Те използвали единствено защитата чрез бягство, която Господ им е предоставил. Макар и да не липсват автори, сред които и Тертулиан, които смятат, че бягството е не просто предоставено, но и разрешено в този момент по някакъв божествен план, понеже дотогава малцина бяха глашатаите на християнското учение, но бягството им ще разнесе по-нашироко Евангелието[61]. След като то бе разнесено из света, бягството беше вече начин за отричане. Но ако бягството не е разрешено, още по-малко е разрешено залавянето за оръжие.

Но християнското простолюдие смята погрешно, че всекиму е разрешено да убива турчина не по по-различен начин, отколкото едно бясно куче и не заради друго, а защото е турчин. Ако това беше вярно, щеше да е разрешено на всеки да убива юдея, което обаче, ако някой се осмели да извърши, няма да избегне наказанието на гражданските закони. А християнският магистрат наказва юдеите, ако се провинят в нещо срещу обществените закони, а ако им се подчиняват, не се убиват поради различната си религия, понеже християнската религия се налага с убеждение, а не с принуда и се посява, а не се натрапва. Така правото, чрез което се наказват юдеите, както и християните, притежаваха някога езическите владетели срещу християните и сега биха го имали турците, ако Бог обърне нещата така, че да заживеем под тяхната власт законосъобразно. Ето защо злощастно бъркат онези, които вярват за себе си, че директно ще хвръкнат на небето, ако се случи така, че паднат в бой срещу турците. Ос-

вен това не е сигурно мнението, нито дори ако подложиш врата си на зовящия към идолопоклонство тиранин, че ще попаднеш на небето.

После, толкова голяма беше кротостта на древните водачи на Църквата, че дори не искаха да бъдат наказани със смърт юдеите отстъпници. Това е видно от раздела: „За освещаването“ IV, главата „Мнозина от юдеите“. Понеже, когато крал Сисеманд[62] узнал, че мнозина юдеи, които, отрекли се от по-раншната си нечестивост, изповядвали християнската вяра, но не само се върнали обратно към древното си богохулство, но също така принуждавали да упражняват юдейския обред, като обрязвали децата и робите си, се посъветвал с първенците на Църквата по какъв начин да бъде поправено това огромно престъпление. Отговорено му е чрез декрета на Десетия Толедски събор, че такива юдеи, поправени чрез папската власт, трябва да бъдат отново привлечени към достойния християнски култ. Онези, които не се поправят доброволно, да бъдат наказани чрез мъмрене от свещеника, децата да бъдат отделени от общение с родителите, а на робите да се дари свобода поради телесно увреждане[63]. Ясно е обаче, че свещениците нямат никакво право да убиват когото и да било. А сега сквернословие срещу Христа или Дева Мария дори без отстъпничество се наказва със смъртно наказание, а изпадналият в еретически заблуди се предава на огъня, дори ако не е извършил престъплението сквернословие. А пък Беренгарий [от Тур], изпаднал в толкова достойна за презрение заблуда, не бил убит и дори не му било отнето званието архидякон[64]. Изгаря се и християнин, завърнал се към езичеството. Но по-справедливо би било да бъде изгорен юдеят, който е в зряла възраст, изучил е катехизма, доброволно е изповядвал Христа, отколкото онзи, който е покръстен в детска и несъзнателна възраст.

Това го споменавам, не за да укорявам жестокостта на съвременните обичаи, вероятно необходима, а за да изтъкна, че Църквата колкото много процъфтяваше в истинната си благочестивост, толкова повече се ужасяваше от войните и смъртните наказания. Божественият Амброзий оценява в цезаря[65], че отблъснал варварското нахлуване от Италия, но не го одобрява другояче, освен ако оръжията не се вдигнат с вяра и любов към религията, макар и това да не е, както казва, евангелското съвършенство[66]. Виждаш колко обмислено и колко предпазливо одобрява войната. Разбира се, да се отнеме изцяло правото на меча от светските владетели и магистрати, не би било нищо друго освен да се обърка цялостното положение в държавата, да се предаде богатството и живота на гражданите на наглостта на престъпниците, като така не би имало никакъв добър пример, та свещениците, нека не кажа, че сами ще водят война, но ще се вплетат във военни дела. Воюват в името на Бога, но не трябва да се замесват в светските дела. Освен това войната е дело светско и почти езическо, понеже ако е редно свещениците да се сражават, то е редно и да колят. Сега, когато нареждания на папите възпират свещеника от лечителството, с какво лице го изпращат на бой, когато изкуството и усърдието на лечителя е да служи, а на войника да убива? Но примерът за отбиването на болестите не съответства изцяло на основната тема. Защото

употребата на лекарства не е свързана с никаква несправедливост и вреда. А който води война, така отбива от себе си неправдата, че да причини зло на другите. Понеже ако войната се започне по недостатъчно справедливи причини или се води не така, както е редно, тъкмо така трябва да се одобри, както ако някой се опитва да победи болестта по зловреден начин. Дори и онова се подлага на проучване, дали онзи, който, усещайки се зле, признава, че болестта му е изпратена от разгневения Господ, е редно да прогони болестта, след като му се дадат лекарства, понеже междувременно би се поколебал в основната мисъл за изпълнението на онова, което е изпълнявал. Защото изглежда, че той открито се бори срещу волята Господна. Но тъй като така се дава всекиму позволение според първото природно право за защита на собствената неприкосновеност чрез каквато и да било надежда за изцеление, дори ако заради лечението на здравето не се натъкне на ново престъпление, все пак е явно, че той съгрешава тежко, понеже отхвърля милостта на Бога за изкупление на бурния живот и се въвлича във върховна опасност, защото не само не се облекчава от болестта, но си навлича и по-тежко зло. Защото да се смята, че е възможно да се победи болестта с медицински средства срещу Божията воля, е връх на нечестивостта. В подобно положение сме, когато знаем, че ние се подбуждаме чрез турските нападения към изкупителен живот и взаимно съгласие, но като упорстваме в престъпленията си, смятаме, че ние, въпреки Божия гняв, можем със собствени сили да отблъснем бедствието. Понеже, след като бъде предадена верността на клетвите и договорите, нападаме турците, правим така, сякаш, когато сме болни, искаме лекарство не от лекари, а от злодеи. Следователно както верен съвет дава на болния онзи, който го убеждава първо да се примири с Бога и да познае ръката на Бога, която е по-нежна според заслугите и да измоли милостта на Бога, след като възприеме план за поправяне на живота си, така полезен съвет ще даде на християнските владетели онзи, който ги убеди, че преди да се хванат за оръжията, трябва да отстранят онова, поради което разгневеният Господ изпраща срещу нас толкова често турците.

Изобщо, ако ние си обещаем победа чрез нашите сили, какво друго [ще последва], освен че ние ще сгрешим и все повече и повече ще изпитваме Божия гняв, като се противопоставяме повече на Господа, отколкото на самите турци? Не е нужно обаче да припомням онова, което отвръща Господ от нас. Нека всеки погледне в себе си и размисли достатъчно у дома. Господ отново *заключи, че всичко* е грешно, *та да се смили над всичко*. Един страда от едни пороци, друг е по-явно зъл, трети пък по-прикрито, но всички все пак се нуждаем от Господнята милост. Все пак това, което е особено и очевидно, най-вече се пренебрегва. Кое е то? Дано се стоварят върху малцина нещата, които ще кажа с нежелание и мъка, а дано и върху никого да не се стоварят. Църковните пастири толкова много се отдалечиха от своя първообраз. Колко всичко това повреждат най-лошите молци – амбицията и печалбата.

Освен това, колко години гледаме външните князе да воюват помежду си с непримирима омраза? За Елена водиха десет години война гър-

щите и троянците. А пак за Елена, колко по-дълго се воюва в Милано[67]? Каква злина не е преживяла Италия? От какви злини не е засегната Галия [Франция]? Плачат даже и страните – победителки. Тайната на войната, която водихме с гелдрийците толкова години, е по-добре да не засягам[68]. Твърде силно е онова, което чувствахме. И за да не разглеждам отделните случаи, коя област би останала, където поради невероятната скъпотия не е притиснат нещастно бедният народ? Къде са днес следите на истинската вяра, на християнското милосърдие и на мира и съгласието? В кой век бяха по-големи възможностите за измамата, наглостта, грабителството и лъжата?

И междувременно като че ли братята християни призоваваме турците. Ако искаме наистина да успеем да отхвърлим турците от нашите вратове, преди да отстраним от душите си гнусния турски род, да отстраним алчността, амбицията, страстта за власт, самоувереността, нечестивостта, лукса, любовта към удоволствията, измамничеството, гнева, омразата, завистта и след като ги съсечем с меча на Свети Дух, да издигнем истински християнски дух и, ако се налага, да се бием с турските хора под знамената на Христа и начело с Него да ги победим. Това обещава Той в *Левит*, но на онези, които спазват Закона: *Преследвайте враговете си и ще се сгромолясат пред вас. Ще преследват петима от вас сто чужденци и стотина от вас десет хиляди.*

Тогава обаче ще бъде най-приятният триумф на Христа, ако така се държим, че не ги убием, а ги привлечем към общността на религията и благочестието. Такива победи обича Онзи, който се радва на името на служител, Който убива така, че да съживи, и така ранява, че да излекува. Убийството би било благочестиво и най-приятно за Господа, ако така бъде убит Турчинът, че съществува като християнин, така да се унищожи нечестивият, че да излезе благочестив. Това значи би била единствената цел, това би било голямото усърдие, та да разширим повече властта на Христа от нашата. Иначе да се избият турците, какво друго би било, освен да се принесе жертва на Оркус [Плутон]? Да се владее онова, което Турчинът владее, да се заповядва на онези, на които заповядва той, без да разглеждаме останалото, би могло да ни направи по-горделиви и по-алчни, но не и по-щастливи. И ще възникне опасност да не би ние да дегенерираме до турци по-бързо, отколкото да ги приберем тях в стадото Христово.

Всеки осмисля, че освен Сирия и Палестина, толкова царства на Гърция, толкова провинции на Мала Азия, в които някога се е проповядвало Евангелието от апостолите, сега са почти опустошени и са притиснати от варварската тирания, та от какво може да стане така, че не само да копнее с всичките си мисли и да желае името Христово, което сега изглежда стеснено, но то да бъде познато, чествано и обожавано из целия свят, както е в *Псалма*: *Всички народи, с различни езици, но заедно, в един храм, тоест в единството на Църквата да пеят в слава на своя Изкупител?* Защото блаженият апостол Павел ни посочи добрата надежда, че ще стане така, че някога и най-вироглавият народ на юдеите ще се присъедини към същото стадо и с нас ще признае за единствен пастир

Иисус[69]. Колко повече това трябва да се вярва за турците и другите варварски народи, от които, както дочувам, никой не почита идоли, но са наполовина християни.

Ако толкова малко ученици можаха да поставят под Христовия ярем целия свят, без да са въоръжени с друга защита освен с вярата в Господа и с меча на Св. Дух, какво ли не бихме могли ние с Христовата помощ, които освен християнски монарси имаме толкова учени теолози, толкова изтъкнати първенци и толкова професори по евангелско съвършенство? Не се е *скъсила ръката Божия*, освен ако на нас ни липсва милостта Му. Краят на всичко зависи от Неговата воля, а Той казва: *Без мен нищо не ще сторите.* С Неговата защита от един ще побягнат хиляда, а ако Той е против нас, нищо не ще постигне и най-многобройната войска нито пък каквото и да е военно снаряжение. Значи след като котвата на цялата наша надежда бе фиксирана предимно в Него, нищо не пречеше да се одобрят плановете на човешките съвети, които така трябва да се употребят, че в нищо по-различно всички ние да не се отклоняваме от защитата на вечната Божественост, чиято милост очакваме напразно да дойде, ако по име се сражаваме за Него, но всъщност воюваме срещу волята Му.

За да разберем обаче, дали да започваме война с Божието съгласие или трябва да бъде спряна успешно, не е нужно да се събират пророците, нито по примера на Давид, след като докарва Ефот, да се допитаме до оракул или по примера на Гедеон да очакваме тройно знамение. Присъщо е на юдеите и езичниците да очакват чудеса, но не и на вярващите. Още по-малко трябва да се употребяват жреци и гадатели по примера на езичниците. Няма по-сигурен оракул от Свещеното Писание, нито по-сигурно знамение от духа, който е сигурен в правотата си. Ако усърдието за спокойствието на държавата изважда за тебе меча от ножницата или състраданието към потиснатите братя или любовта към религията, ако цялата надежда за победа е възложена на Божията защита, ако справедливият взор не е устремен към нищо друго освен към славата на Христа и ползата за Христовото паство, прецени за себе си отговора на молитвата по Божият промисъл: Настъпи и ще победиш! Ако Свещеното Писание се противопоставя на духа ти, помисли, че чрез ангел е оповестено да се успокоиш. Ако жестокостта, ако любовта за разширяване на властта, ако страстта към грабежи зове към оръжията, знай, че нито една птица не би могла да лети по-гибелно в птицегадаенето. Защото, ако междувременно изглежда, че се получава нещо щастливо за онези, които започват война с такива предзнаменования, но това не е щастие, а коварна стръв, която въвлича в по-тежки бедствия. Същевременно поради нашите престъпления и поради неверието на хората в Бога се определя това, че много неща обещават сигурна победа, когато Божия промисъл подготвя пълно поражение. Така у Омир се изпраща *oulos oneiros*, който въвлича в огромно поражение гърците, подбудени към оръжията от надежда за победа[70]. Така в Свещеното Писание се описва лъжлив пратеник на Духа Господен, който чрез устата на всички пророци обещаваше великолепна победа на Ахав, царят на Израел, до-

като Господ му подготвяше гибел. Защото веднага още в първата битка умря от раните си, получавайки наказание, след като не послуша Михей. Чути бяха 400 пророци, които бяха единодушни, а беше пренебрегнат Михей, който единствен предсказваше истината.

Смятам, че и нашите монарси трябва да се пазят от такива пророци. Защото има такива, които чрез пръстени и пророкувания обещават победи, такива, които са ощастливени от туники и мечове, такива, които [гадаят] по говорене през корема и звездите, и такива, които обещават успех според човешките умения и защити. Казват: „Ние сме толкова и толкова на брой, ние сме с толкова и толкова машини, ще настъпим по тези места, така и така ще нападнем враговете, и с Господ и без Господ, победата ще е наша!“ Други се провикват от свещената катедра: „Вървете с късмет! Господ ще предаде враговете в ръцете ви, ще ги отвеете с железни рогове, докато не ги изтребите изцяло!“ Такива мощни гласове, същевременно и продажни, безнаказано издигат за опасност на народа, а самите те се крият надалече от стрелите у дома и се отдават на чревоугодничество. Знае се добре, че някога е имало такива мнозина глашатаи на войната. Дано сега да няма нито един такъв.

Така може би ще изглеждам на някого, че съм започнал разубеждение относно война с турците. Нищо подобно, а говоря повече, че е по-добре да водим успешно война с тях и, разбира се, да предоставим на Христа блестящи триумфи. Защото да не се крещи нищо друго освен за война срещу турците, срещу чудовищните зверове, срещу предателите на Църквата, срещу народа, който е оцапан с всякакъв род престъпления и позор, какво друго означава освен да се предаде на враговете неопитното множество?

Дори аз самият неведнъж съм се чудил, когато слушахме наскоро за честите унгарски поражения, за достойната за съжаление неотдавнашна гибел на Людовик [Лайош II], за тъжния жребий на кралица Мария. Засега отново овладяното кралство Унгария и за така жестокото опустошение на Австрия, за нашите области и дори за самата Германия е такова безразличието, като че онова, което се случва, не се отнася изобщо до нас. Свиваме юмруци и се пилеем в удоволствия и празни работи, понеже не понасяме да се пилеем за защита на християните.

Нито пък за мене е тайна, защо тук мнозина имат навик да се оправдават. Колкото пъти тази тема беше подхващана от римските папи, винаги изходът беше смехотворен. Понеже или нищо не беше предприето, или делото изпадаше още по-надолу. Казват, че събраните пари потънали в ръцете на папите, кардиналите, монасите, вождовете и князете. Защото наместо заплатата на простите войници се оставяше правото за плячкосване.

Толкова пъти сме чували за кръстоносна експедиция, за освобождаване на Светата земя, толкова пъти виждахме червения кръст, украсен с тройна корона, с пурпурен скрин, толкова пъти чувахме свещени речи, обещаващи всичко, толкова пъти блестящи неща, големи надежди, но нищо друго не триумфираше освен парите. И така, нека се подсетим с поговорката, че е най-срамно да се удариш два пъти във врътлитащия ка-

мък, ние, които грешим вече повече от три пъти, как бихме могли да повярваме на каквито и да било блестящи обещания, като толкова пъти сме били открито мамени? Това обстоятелство като цяло отчужди душите на хората от индулгенциите. Казват: „Мислехме, че търговията е чиста." Веднага се сменяше заглавието, веднъж беше турският проблем, веднъж папата беше притискан с война, веднъж беше юбилей, който е двоен, за да е двойна печалбата. При [папа] Александър [VI] беше даже троен, понеже може би беше недоволен от търговията[71]. Веднъж се предлагаше власт по-голяма от пълна и се подлагаше на опасност Чистилището да не остане изцяло без никакъв обитател, веднъж се строеше храмът на блажения Петър във Ватикана, веднъж беше закъсал [свети] Якоб от Компостела, веднъж Свети Дух, онзи раздавач на подаръци, изпросваше пари от всички, веднъж монаси отиваха на планината Синай, веднъж се предлагаше много човечен план за помилване на длъжниците и дори за справедливо възвръщане на блага, несправедливо получени от ограбените храмове[72]. Какво повече? Нямаше нито начин за прекратяване, нито край. Част от парите сечаха князете, за да получат грамота от папите, друга част от деканите и служителите, трета част от комисарите, четвърта част, онези, които оглавяваха изповедите. На едни беше давано, за да говорят, а на други, за да мълчат. Немалка част премина у престъпните, каквито изобщо са, служители и дипломатофори.

Казват, че тези забавления, толкова пъти провеждани публично, разбираше и понасяше простият народ на Германия и още по-простият народ на Галия [Франция]. Когато Западна Фландрия беше залята от морето и целият регион доби жалък изглед, там подръка бяха индулгенциите, колкото се може по-либерални[73]. Тази причина раздвижи всички бързо, дори отчасти и властта на Адриан [VI], неотдавнашният папа[74]. Събрано беше достатъчно, така че тези пари да бъдат предадени на пострадалите. Изпратени бяха делегати, които, като огледат местата, да докладват по какви начини и какво трябва да бъде поправено. Нещата бяха описани картинно. Къде обаче изчезнаха парите, няма защо да припомням, но със сигурност нищо не беше употребено по предназначението, за което бяха събрани.

Такива и много други подобни неща днес ни изпълват с лоши предчувствия, колчем съветваме всички монарси да се обединят срещу турската свирепост и дано да имаме чрез какво ясно да можем да обявим за празнословия тези призиви. С голямо усърдие това дело беше провеждано някога от мнозина папи, и което е достойно за учудване от самия Бернар [от Клерво], светият монах, нищо не бе пропуснато от Висарион [Никейски], от Пий II[75]. Това дело създаде много кръстоносни ордени, постигнати бяха големи успехи, прибавени големи почести. За това, какво беше проведено, крещи самото дело. Леон X насочи всичките си сили за него, като изпрати легати кардинали из всички християнски провинции, и то не какви да е, а отлично образовани мъже. Никъде пратеничеството не беше изслушано благосклонно, когато Лутер още не беше написал нищо срещу папските индулгенции, нито пък беше издал статията, че

войната срещу турците не е нищо друго освен да се сражаваме срещу Господа, Който ни изпитва чрез тях[76].

Видно е, че припомням това тук, съвсем не защото самото дело го налага, а за да не смятаме, че е достатъчно да се кръсти срещу турските зверове, но да обмислим план, чрез който да може да стане така, че след това, ако трябва да се сражаваме, да се бием срещу турците с по-голям успех, отколкото преди и духовете на хората, ненапълно враждебни по някаква причина, да обърнем към служба на благочестието. Сега по-отблизо ни притиска силата на злото и имаме князе, които не по-малко се отличават по власт, отколкото изпъкват по религиозна ревност, император Карл [V] и неговият брат крал Фердинанд и най-сетне, дано по-скоро и християнейшият съюзник, кралят на Галия [Франция] Франциск [Франсоа I][77]. Не както поради своето благочестие, но и поради честта на името си (понеже заслужи да бъде наречен защитник на католическата вяра) ще вземе участие в това начинание и прочутият крал на Англия Хенри [VIII][78]. Трябва да се молим и да се надяваме да стане така, че нашият милостив Господ Иисус Христос да изпрати достоен за Самия Него Дух на Своя наместник Климент VII и да го укрепи и да го дари с късмет, както се говори, че го носи пред Себе Си и това се вярва от добрите хора[79].

Чрез тези планове би могло да се получи така, че войната да се развие сполучливо, нещо което вече по-рано разяснихме достатъчно, ако най-напред от всичко угодим на гнева Господен, ако намеренията ни са чисти и справедливи, ако цялата ни увереност е в Христа, ако се сражаваме под знамената Му и Той триумфира в нас, ако, като се подчиняваме на заповедите на нашия Бог, настъпим срещу враговете така, сякаш сме пред очите Му. Защото, ако само поради една-единствена кражба на Ахав целият народ на Израел се сражаваше нещастно с враговете, какво може да се очаква за нас, ако пълни с престъпления от страна на престъпните войници, които, като са с продажни души не допускат нищо, което да не е безчестно, докато тръгват на война, изпълнени с желание за плячка, връщат се много по-жестоки към своите, отколкото към враговете, които се обграждат с курви, които, пияни, играят на зарове в палатките, дават лъжливи клетви, карат се и се бият? Които са водени не от друго във войната, а от свободата да съгрешават и от надеждата за плячка? Ако искаме Бог да се сражава начело ни, не бихме могли да бъдем такива, каквито бяха онези войници, а като онези, които описва божественият Бернар [от Клерво], за които се колебае дали трябва да ги нарече монаси или войници, понеже имаха такава голяма чистота на нравите и храброст в битките. Поне духът да е освободен от престъпление, за да не би като действаме под знамената Му, да предизвикаме Господ с нашите престъпления. Но ако такъв трябва да е войникът, много повече се изисква от вождовете, още повече от монарсите, които, ако се стремят към богатства и към сладостта от по-обширно управление в по-голяма степен, отколкото към благото на държавата (онова, което трябва да се подозира в думите ми за нашите работи най-малко), всичките наши толкова трудни усилия ще се насочат към нещастен изход. Също така, ако

папата, което е изключено, разсъждава така: „Ще разширя властта си, ще се увеличат доходите от новите църкви, ще укрепя властта си, на моите кардинали, които са ми се клели, ще предоставя градове и провинции и чрез тази война ще управлявам и самите монарси“, се боя, да не би да предприемем тази война за голямо зло на християнството.

Разбира се, за да не се получи така, зависи от нас. В нашите ръце е да подготвим духовете си и Господ ще ни даде щастлив край. Ако после някой по-прост се смее на това, като че е налудничаво, много пъти да внимава да не се смее със сардонически смях, нито пък аз бих отказал да видя, че говоря смешни неща, стига да не беше така, че всяко наше стълкновение с турците завършва с неуспех.

И се оплакваме, че нещата, които предприемаме, се провалят, когато под името на Христа досега вършехме делото на Сатаната и когато вдигахме оръжие, докато Бог е гневен? А Господ вика чрез Исая и ни зове и днес, нас, за които е написано: *Отстранете злото от очите ми, не се дръжте извратено и се научете да правите добро и елате и ме осъдете*! Обещава безценното, заплашва гнусното, но не се чува да обещава, нито да заплашва. Пренебрегваме благодеянията, презираме заплахите и се оплакваме, че Той ни порицава. Оплакваме се от войната, когато ние самите я викаме за себе си. Оплакваме унищожения мир, когато пропиляваме спокойствието на мира за лукс и развлечения, нито пък имаме в мирно време мир между нас самите. Докато вражеските оръжия почиват, кипят домашните вражди, кавги, спорове и раздори и като никой не пада в сражение, мнозина загиват в разправии и пиянства. Оплакваме се, че земята не отговаря на нашите обети, когато ние самите не откликваме на Божиите заповеди, мърморим срещу Бога, че полята страдат от безплодие, когато ние там не отглеждаме нищо друго освен листа, тръни и плевели. Чудим се, че небето постоянно излива дъждове, когато сухотата в нашите сърца е толкова голяма, че само тук-таме някой пролива по някоя сълзица за своите прегрешения. Оплакваме се от оскъдицата и скъпотията, като че ли не в колкото си щеш пъти при изобилно плодородие чрез грабителство, алчност и монополизъм сами създаваме или недостиг, или скъпотия. Скърбим, че се ражда по-малко от обичайното, а онова, което е родено, не се предлага на бедните. В края на краищата се оплакваме от толкова злини, а не благодарим на Бога за добрините. Оплакваме се от злото, като че за неправедния си живот заслужаваме нещо добро. Ридаем за нещастието на нашия век, когато при толкова бедствия на нас ни остава време да бъдем зли. И когато не без причина някои предсказват, че настъпва края на този свят, все пак не само сключваме бракове законни и незаконни, както по времето на Ной, но и гуляем, домогваме се до почести, преследваме титли, трупаме, с дълги усилия овладяваме царства, свързваме имения с имения, градове с градове и владения с владения, както върви с върви.

Да чуем, значи, гласа на съветващия ни Господ, а Той да чуе гласа на зовящия Го народ. Ако сторим онова, което заповяда, а Той не направи онова, което е обещал, нека да отидем при Него, да Му поискаме обяс-

нение, Той няма да приеме да се опровергае така, Той, Който оплаква случаите за съжаление.

Остава да кажа нещо и за призоваването на духовете на смъртните. Без съмнение смятам, че народът ще е по-наклонен за тази война, ако види и у всички върховни и законни монарси, че и те се заловят наистина единодушно. От тях в това дело по право пръв е кайзерът Карл, с неговите сатрапи, после е християнейшият крал, трети е крал Фердинанд [фон Хабсбург], когото най-отблизо застрашава това варварство, а после и останалите владетели. Защото, ако е редно да се говори истината, да се вършат подобни начинания от кардинали, епископи, абати и свещеници, нито е прилично, нито съответства на Сещеното Писание, нито на църковните разпоредби. Най-сетне досега никога не е било успешно. Понеже, не знам защо, Марс е по-несправедлив към свещениците, след като бъдат осветени военните начинания, и войникът по-охотно се подчинява на светски командири, отколкото на духовници. Най-сетне войната има много стратегеми за настоящите неща, които са повече нужни, отколкото достойни и които се извършват по-търпеливо от хора, които са по-далече от упражняване на евангелското съвършенство. Защото воюването е по-скоро необходимост, отколкото достойно занимание, макар че сетне, понякога, почти всички изглеждат, че са родени с благороднически титли – графове, херцози, барони, маршали и ландграфове. Тези титли очевидно бяха или договори, или възнаграждения, сами по себе си, за обществения покой при решителен момент в живота за предоставящите, но всяка от този род е от титли или от дарения, дори ако прибавиш и тази на кралете и е далеч под достойнството на онези, които са наместници на Христа. Макар и те, от друга страна, да дължат почит и подчинение на владетелите, които поемат върху себе си своята служба. Справедливостта на владетелите ще даде опрощение на говорещия истината, които едва признават самия папа, и то, когато е изгодно за тях. Житейските заслуги преценява единствен Бог.

Прочее, което се отнася до съсловието на политиците, няма нито един толкова смирен епископ, че монархът да бъде навсякъде по-висш по достойнството на функциите си. Амброзий беше епископ на един град, но нему се подчини Теодосий, не император по продаваема титла, но управляващ надлъж и нашир. Четем, че Христос никога не е воювал, но ни предаде Божествената философия, посочи пътя към безсмъртието, поучаваше грешните, опровергаваше неверниците, утешаваше малодушните, покровителстваше слабоумните, усърдстваше да придобие колкото се може повече хора за Отца, побеждаваше с благодеяния достойните и недостойните, лекуваше всякакъв род болести. Това е наистина висша и царствена функция, към която, ако съотнесеш всички задължения на военните достойнства, [те] са плебейски и робски.

Не унижавам дължимата почит към владетелите, която признава и Павел, а само показвам реда. И все пак не зная по кой начин става така, че повечето пренебрегват онова, което е по-достойно, и са привлечени от онова, което е по-простичко, когато никой не е дотам глупав, та ако има

скъпоценни камъни и злато, като ги пренебрегне, да се радва повече на желязо и олово. Колко лошо се съчетават тези думи: кардинал-стратег, епископ-херцог, абат-граф, свещеник-стотник? Също така като че показваш статуя, която е наполовина от скъпоценности и наполовина от кал, или кентавър, смесица от човек и кон. Не бих настоявал някому да се отнеме чрез сила или метеж онова, което притежава, но ако Господ внуши тази мисъл на църковните служители, та да се откажат доброволно от светската власт, с нищо няма да се влоши положението на християнството, по мое мнение, а също и те ще получат не по-малко почести или спокойствие. Толкова право на имот ще може да им остане, колкото е нужно за почтената чистота и дори достойнство. Чистотата на нравите и изтъкването на свещената доктрина ще укрепят авторитета им. В това толкова биха подкрепили князете, та ако, когато поради невежество или гняв и амбиции се насочат към тирания, да ги вкарат в пътя чрез здравословни и бащински напътствия. Тези, които достигнат до място по-близко до Христа, трябваше да бъдат очистени от тези по-просташки функции.

У британците [англичаните] достойнството на духовенството е върховно и цензът е богат. Но все пак там няма нито един епископ или абат, който да има и трохичка от светска власт или лъкове, или бомбарди, или свита, нито пък някой от тях сече монети, с изключение единствено на архиепископа на Кантуария [дн. Кентърбъри], но и това само по милост и почит. Тази почит получил поради смъртта на божествения Томас Акренски [Томас Бекет][80]. Никога обаче не се заплита във военни начинания, но се занимава с грижата за църквите.

Но се боя да не би да е възможно това да желаем повече у другите, отколкото да се надяваме. Нито пък е полезно нещо да се постига чрез метеж. Така по-малко ще проявява недоверие народът, ако вижда, че делото се води с обединените усилия на законните монарси, ако голямата част от парите се предаде на изтъкнатите държави, та където го изисква настоятелно делото, тогава да се предоставят за настояща употреба. Ако се избегне всяко подозрение, че по този претекст не се търси случай за ограничаване на свободата и правата на държавите или на християнските крале и князе, ако, колкото е възможно да стане, се съблюдава имунитетът на Църквата, за да не стане така, че, докато поради лоши съвети се домогваме до покой за нас от турците, да разтърсим чрез граждански войни цялата християнска власт и докато рушим турската тирания, си навлечем срещу нас самите нещо повече от турска тирания.

Но макар и да не може да се води никаква война без пари и даже това е най-тежко от всичко, все пак събирането им трябва да бъде така направлявано, че да е поносимо за бедния народ, където и да живее. Князете се помнят най-вече с много години войни, годежи, възшествия, поклонения, събирания, измолени и неизмолени, монополи, промените в курса на монетите и други многобройни титли, а народът се унищожава, хазната на държавите е изтощена, колкото много се затруднява все още чрез недостиг или оскъдица на необходимите неща. Трябва да се купи четири пъти по-скъпо, ако искаш нещо.

Но нима някой не знае колко размирно нещо са гладът и жаждата? Някога това е изпитал Мойсей. И досега виждаме цялата тежест на събиранията да се стоварва върху селяните и бедния народ. Но вече чувам да им викат: „Нека да бъдат ограбени богатите, невежи и предадени на разкош абати, нека да бъдат ограбени епископите, които прахосват лошо кралските богатства, нека да бъдат ограбени и канониците, натоварени със свещенодействия и междувременно угаждащи си!“ О, размирни гласове! Защо не викат с такова старание да се ограбят всички богаташи, всички магистрати и първенци? Защото и сред тях има такива, които или зле стопанисват своите богатства, или ги прахосват по-лошо. Не всички епископи са такива и е възможно да има и само такива епископи, както е възможно да има и [такива] магистрати. Но примерът на ограбването ще отвори прозорец за лошите за ограбване на всеки.

По-справедливо е, за да не се обиждат достойните, да се прощава на недостойните, отколкото, докато злите са нападани от достойните, добрите да страдат от недостойни неща. Нека не припомням, че често твърде много насоченото срещу лошата страна подозрение подмамва народа и че за него нечестивостта е нетърпима, за да може да се поправи със законни методи. Но като цяло лошите ще са по-малко, ако се съберат добрите. В края на краищата не би се оценило високо, ако готовите да пилеят по-престъпно се отърват от лошите прахосници. Старо е болното място на военните и завистта на простолюдието спрямо покоя и богатствата на свещениците, на което, ако князете дадат възможност, не биха направили нищо друго освен да налеят масло в огъня. Казват: воюва се за християнската религия и е редно те да харчат най-много.

Но какво чувам аз, че князете и народът са чужди на християнската религия? Нима не в това възвишено име князете не приемат властта, за да бранят покоя на християнската религия? Ако правят това, какво друго съблюдават освен това, което са обещали под клетва? А и народът, докато се залавя за оръжието, какво друго съблюдава освен онова, което не би могъл да пренебрегне без нечестиво престъпление? Казват: „Бием се за безгрижните!“ Напротив, сражавате се за вас самите, докато водите война за съпругите и децата, *за олтарите и огнищата*, така да се каже, за храмовете и техните служители. И те не са безгрижни, а имат своята функция, молят се, поучават, утешават, увещават, отслужват тайнства, ходатайстват пред Бога заради престъпленията на народа, измолват с молитвите си победа за вашите оръжия. Да признаем, че те са безгрижни, ако Мойсей е бил безгрижен, когато по време на сражението на евреите с амалекитите не правил нищо друго освен да се моли на Бога. Повече се сражавала молитвата му, отколкото техните оръжия. Очите гледат за цялото тяло, ръцете работят за цялото тяло, стомахът мели за цялото тяло, и изобщо отделните членове служат за себе си, докато обслужват цялото тяло. Това го казвам, защото, ако изобщо не може да бъде опазен имунитетът на духовниците, ще намалее данъчното облагане, макар и да не е несправедливо онези, които притежават феоди, да допринесат за своя дял и, които искат да вземат участие в почестите, да понесат частично от бремето.

Та като досега народите понасят голямото парично бреме за войната, може да стане така чрез този план, ако князете орежат излишните разходи. Ако сторят това, ще видят колко доходът нараства с налозите. Защото кой достойно ще прецени, колко изразходват за тържества, разточителства, пирове, амбициозни пратеничества, комар и зарове? Ако смятат за свято и благочестиво да се сражават срещу турците, каква по-надеждна милостиня пред Бога биха могли да представят, ако увеличат доходите си си чрез пестеливост и че което изтръгнат от празната шумотевица, ще се употребява за благочестието?

Това, което казвам за владетелите, трябва да бъде чуто и от всички богаташи. Два пъти по-приятно ще е за Господ, ако онова, което се употреби за благочестието, е изтръгнато от пороците. По този начин ще стане така, че никой няма да обеднява стремително и чрез увеличаване на доблестта си ще забогатява. Това също така ще намали недоверието на народа, че което е решено, ще се изпълни. А досега при събирането на парите е проявена бързина, а в извършването на начинанието беше чудна бавността, да не кажа бездействието.

Остава да отговорим накратко на онези, които твърдят, че тази война няма нищо общо с християнската религия, но че единствено се сражават двама князе за кралство Унгария, от които Турчинът подкрепяше единия, но бидейки повикан. И го подпомага не за друго, а освен защото се бои от толкова силен съсед, чиято власт като че нараства с дни, след това, че има брат, чиято мощ е ужасна дори за християнските владетели. Казват: „По-разумно е онова кралство да си беше отишло към Йоан [Янош Запояй] или да се отстъпи изцяло, отколкото да се разгневява срещу християните един така силен и кръвожаден народ."[81] Защото невинаги трябва да се спазва стриктно правото, а междувременно да се види какво е полезно и същевременно да се види, че да се откажеш от правата си е много изгодно. За да не лъжа, сам бих пледирал за отказ, ако бях привлечен сериозно към съвета и не се съмнявам, че чрез изключително както благоразумие, така и благочестивост е известно достатъчно на надарения крал Фердинанд мнението на неговия съвет по този въпрос.

Не е наша работа да даваме мнение за недостатъчно познати неща. Но нека тези същите разкажат онова, дали смятат за справедливо, че занапред по решение на турците трябва да имаме или да нямаме крале, а след това ще трябва, съобразно тяхната изгода, да приемаме и епископи. После какво ще стане, ако Господ, като вижда, че тяхната жестокост е достигнала до краен предел, изпрати такава възможност за ликвидиране на тяхната така ненаситна грабливост? И ако ние се умирим, нима ще сме сметнали, че Турчинът се е успокоил, след като той никога не спря да разширява границите на своята власт? Вече не е неясно, че за някои князе е подозрителна толкова голямата мощ на кайзера, наскоро дори нараснала след победата над галите [французите], особено когато знаят, че сладостта от властта не познава граници, но по-голямата мекота и човечност на великия кайзер лесно ще обезсили този страх.

Дочуват се между другото и други гласове, достойни за презрение, които подмятат, че било по-приемливо християните да живеят под турска власт, отколкото под християнски владетели и под Римския папа. Този род хора, ако говорят само от душа, то или изобщо не разбират какво е да се живее под турска власт, или самите те носят турски души и изповядването на християнството им е неприятно. Скитите и ихтиофагите[82] не изтърпяха хомота на римската власт, а ние ще искаме да подадем вратовете си на турското иго? Тук нека да преувеличават, колкото си искат жестокостта, грабителството и насилието на някои князе, но каква част ще бъде тя от турската свирепост? Защото кой, който е с малко по-благородна душа, не би предпочел да умре в бойните редици, отколкото да страда в недостойно робство у тези варвари?

В по-добро положение са при нас юдеите, отколкото при тях християните, които те не смятат за хора, а за впрегатен добитък. Избиват момчетата и старците, отвличат юношите и девойките, годни за работа и страст, отвлечените разпръсват на различни страни и ако нещо случайно се засилят да съберат за делото, ограбват онова, което е събрано, и самите тях разделят едни от други. Ако някой се осмели да ръмжи срещу техните закони, умира чрез страшно наказание. Ако някой се откаже от името Христово, така именно става сатрап. Трябва да носи в сърцето си косите на най-долния роб онзи, който би желал да робува в такова ужасно и мръсно робство.

Но какво да кажа за държавното устройство? Каква е справедливостта на законите при тях? Което се хареса на тиранина, е закон. Каква е властта на Сената? Каква философия има това място? Какви теологически школи? Какви свещени събрания? Каква религиозна искреност? Сектата им е смесица от юдаизъм, християнство, езичество и арианска ерес. Знаят Христос като някакъв от пророците. Това правят и юдеите, които проповядват, че е бил само човек, което е по-гнусно и от догмите на арианите, които признаваха, че Христос е Бог и дори велик Бог, но отричаха истинския Бог и Божията природа, понеже смятаха, че нито едно творение не може да бъде Бог по природа. Защо предпочитат онзи чумав и престъпен човек Мохамед пред Христа, на *чието име* се покланя *всичко живо в небесата, на земята и в преизподнята*? Кой не би предпочел да живее в далечните пустини сред рисове, вълци, леопарди и змии, отколкото между такива хора, където всеки ден трябва да слуша гнусни богохулства срещу Христа, над които да се усмихваш е връх на нечестивостта, да се мълчи е по-тъжно от кръстната смърт, да се противоречи е сигурна смърт, но и тя не е обикновена?

Далече да бъде подобна мисъл от душите на христолюбивите. Ако фатална необходимост ги хвърли в такова нещастие, че да трябва да понесат игото на турската свирепост, нека това да е допустимо като най-висш компромис, външно да служат на варварите, но в сърцето си да служат на Христа. Тогава именно по примера на израилтяните, които робуваха на Фараона в калта и отстрани, да зоват Бога, да подражават на блаженния Лот, който, като живееше в Содом, всеки ден се измъчваше ду-

шевно, като гледаше и слушаше достойните за презрение престъпления на онзи град, да подражават на евреите, които седяха и плачеха *край реките Вавилонски*, защото не можеха да възпяват Господа на Цион, и което само бе възможно, възпяваха Бога в сърцата си. Да подражават на Даниил, който с постоянни пости и молитви безпокоеше слуха на Божеството да отърве своя народ от жалкото изгнание.

Изостанали са онези, които мислят, че Турчинът е по-силен, както и че би могъл раздразнен да се притисне, ако цялото християнство обедини силите и богатствата си наедно, понеже ще имаме работа с хидра, но не седмоглава, а с безбройни глави. Дори да беше ангажиран в десет конфликта, не му липсваха войници, чрез които да води война. Прибави и това, че да се воюва, както те воюват, е много лесно: палят, убиват, опустошават всичко и бягат. Малкото разплакано стадо може да причини големи поражения. Но на християните не подобава да воюват така. Казват още: „Значи тази война, понеже не може да се свърши с една или друга битка, ако продължи няколко години, та да приключи успешно, но все пак ще изтощи силите на християните и ще отнеме най-силните вождове. Ако победата за нашите ще зависи от толкова осиротели, овдовели и скърбящи, то какво ще стане, ако победата е за враговете?“ Казват: „Но най-после и всичко да стане най-бързо и успешно според нашите размисли, та да овладеем с нашите оръжия всичко, което владее Турчинът, с каква защита ще браним тези области? Да не би случайно някой да мисли, че всички онези нации трябва да бъдат избити? Ако се щадят победените, без съмнение ще вдигнат въстание, а ако унищожим всички хора там, дали ще са спокойни съседите им? Защото той има някакви федерати. Значи в отделните региони ще разположим охрана и ще назначим управители, докато не признаят властта ни? На кого ще възложим това управление? На невежите и нечестивите? Положението ще се влоши. На сърцатите и предприемчивите? Но така ще лишим себе си от нужните водачи и там ще изтекат нашите богатства.“

Смятам, че на това трябва да се отговори следното, че и на мене не ми харесва войната срещу турците, ако тук не ставаше въпрос за неизбежна необходимост. Признавам също, че едва ли трябва да се очаква победа, ако Господ не застане на наша страна, от Когото, ако усърдстваме, да получим подкрепа, дори ако стотина се сблъскаме с десет хиляди, победата ще е наша. Наистина напразно си обещаваме това, ако из целия християнски свят преди това не настъпи обща и паметна корекция на начина на живот.

Толкова много са християните, които са потиснати поради жестока необходимост от турския хомот, а вероятно и между турците има немалко, на които им е противна варварската тирания. Те лесно биха се отдали на нашата вяра, ако видят устроена по-приятно власт. Защото, ако едно робство трябва да бъде заменено с друго, по-леко се понася онова, с което сме свикнали. После, понеже някои се оплакват, че някои християнски владетели потискат своите с нетърпимо иго и от ден на ден прибавят по-малко бреме, като че ли вече някога е изглеждало, че турската

тирания се подкопава, което както, разбира се, не е вярно, така бих искал да се каже изобщо по въпроса.

По-възрастните са ни разказвали какво е било положението на нещата преди 70 години, което, ако го сравниш със сегашните времена, е невероятно, колко много е намаляла свободата на народа, властта на градовете, величието на сенатите, почитта към църковния ред. И обратно, колко се е увеличила мощта на князете, колко данъците и като цяло колко е прибавено към онова много произнасяно: *Което се хареса на владетеля,* е закон[83]. Това, ако не го разказват по-възрастните, е ясно напълно от аналите и актовете, които не са така древни. Не обвинявам владетелите, вероятно това заслужава нашата суровост, та да бъдем притиснати с по-тежко иго. По-тежка е кавгата за църковните първенци и предимно за онези, които движат делата на Римския папа. Ако някой сравни делата им с това, което ни представят древните анали и папски декрети, би намерил много голяма разлика. Затова, ако Господ сметне за достойно да им изпрати дух, по-висш от почестите, печалбата и светските наслади, мнозина ще се подчинят на драго сърце на отците, от които сега някои се боят като от тирани и обирджии. За да отклоним духовете им от подобно подозрение, ще е полезно църковните първенци да се откажат от всякакъв вид лукс, амбиции, алчност и тирания. Много нарасна броят на кардиналите, поради което отдавна има оплакване сред хората, на които както папата праща пурпурна шапка, така да праща и дух, достоен за Христа, без съмнение това ще бъде радостно за Църквата. Защото поради това са наречени кардинали, понеже по святост на нравите, по свещена ерудиция и по усърдие в християнското благочестие подкрепят Божия дом преди останалите. Неговото достойнство е обречено на отлична доблест и за предизвикване на обстоятелствата има немалка сила, само да има и християнска искреност. Трябва да се вярва, че сред тях има неколцина такива и може да стане така, че Господ, развълнуван от молбите на народа, превърне в такива всичките, но е полезно да се лекуват раздорите между хората в тези размирни времена. Много одумват и продаването на титли, понеже и без това на света имало толкова епископи, архиепископи и свръхбогати абати, оплакват се от колкото има кардинали, че навлизат в правата на папата, че тройки и четворки епископи и абати и цяла тълпа свещеници се подчиняват за подхранване на кардиналското достойнство, че са другари на кралете и че на места искат да се имат за по-висшестоящи от кралете, и че там някои от тях съперничат на кралската шумотевица по сила, да не кажа, че я превъзхождат. Някои се боят да не би от това начало да стигнат дотам, че ако амбицията стане по-голяма от благочестието, се превърнат от кралски съюзници в крале, а в крайна сметка и в господари на кралете. Ако някой им отвърне, какво лошо има в това, че толкова голямо достойнство бъде получено от Църквата, незабавно ще му викнат в лицето: „О пресветли, християнският свят има достатъчно господари и сатрапи, дори и ако не се удвои съсловието на владетелите. Нужни са отци, отци желае Христовото стадо, навсякъде цари голяма оскъдица от отци." После и тези, които са с по-дър-

зък език и също не се боят да се нахвърлят срещу живота, и то заради учението на Свещеното Писание, като се изричат пред народа хули срещу владетеля. Тогава, когато относно тези неща запушваме устите им, като опровергаваме едно или пък обясняваме друго в по-добрата му част, те казват, че не показваме тайното и не хулим двусмисленото. Това, което се знае от хората, не може да се прикрие. Казват още: „Самите те ни показват разкош и шумотевица. Сред тях виждаме авторите на разколите, виждаме други безчестници, трети, смучещи богатства, мнозина, затворени в тъмница, някои, в изгнание, а други, дори обезглавени." Всъщност има какво да се отвърне на подобни злословия, но все пак духовете на множеството биха били много по-благосклонни и за събиране на пари, и за извършване на дейности, ако църковните първенци настроят достойнството си спрямо християнската скромност.

Защо да не го направим по-добре, всички висшестоящи наедно с долните и средните съсловия и всичко, което е ненавистно за Божиите очи, отдалечим от нашите сърца и нрави. Понеже, ако у Исая се отхвърлят жертвите на онези, чиито *ръце са пълни* с кръв, много повече ще бъдат отхвърлени нашите войни, ако влезем в тях, по-пълни с пороци, отколкото с оръжия. Тези неща сочат натам, че, ако започнем война с турците, когато Бог е разгневен, не бива да очакваме нищо друго освен печален край и злощастно объркване на всичко. Но ако, което е нужно, поправим живота си, за да спечелим за себе си Божието милосърдие, трябва да се започне от владетелите. Защото едва ли може да се надяваме, че сред народа няма да има нито един лош човек, макар и да е твърде желателно. Няма да е важно също така, какъв ще е наемникът, ако монарсите и вождовете са в разбирателство. Но това, което Бог трябва да ни удостои да стори, трябва да се измоли с общите молби и оброци на всички нас.

Вече има такива, които подозират, че владетелите правят това със странични подбуди, та под претекста за война с турците, след като бъдат оплячкосани градовете, селяните и плебеите, бъдат потиснати законите, изчезнат обществените свободи, отмени се властта на сенатите, потъпче се църковният ред, нещата ще се управляват от страстите на малцина и всичко ще се ръководи по-скоро от оръжията, както се е получило у турците, отколкото от почтени намерения и ще стане така, както Октавий, Лепид и Антоний, с обединените си войски, потиснали свободата на римския народ, та така, след като потушат метежите и сключат мир, папата, кайзерът и Турчинът ще продадат християнската власт[84]. Смятам, че подобни нечестиви и бунтовнически подозрения трябва да се оборват и отхвърлят овреме.

На мене ми се струват многообещаващи и талантът на Климент [VII], и благочестието на кайзера, и непокварената на крал Фердинанд, и човечността на християнейшия крал, и верността на германските князе. Някои се плашат от термина универсална монархия, който изглежда, че някои други посочват. Казват: „Ако овладеем всичко, което принадлежи на Турчина, и погледнем географските карти колко е то пред онова, което остава, и кога се очаква краят на войната? Това начинание свърши зле за Александър [Велики], който не постигна онова, към което се стремеше[85].

Повече успяха римляните, но и на тях не се удаде онова, към което се стремяха с толкова усилия. Най-добрата монархия е онази, ако се даде владетел, подобен на Бога, разбира се също, ако нравите са човешки, най-защитени са умерените империи, обединени помежду си с християнски договори. Други се боят да не би това, което иде при нас от турските земи, да стане по-скъпо от сегашните му цени. Протестират за захарта, че сега се купувала четири пъти по-скъпо, и то в по-лошо качество, и смятат, че е опасно да не би да стане така с всичко друго. Защото не е прилично разходите да тежат на всички, а печалбите да получават малцина.

На това място ще ме нападне някой с думите: „Какво целиш с тази дълга реч? Кажи смело, смяташ ли, че трябва да се воюва или не?“ Ако Господ ми говореше, бих се произнесъл лесно, но сега онова, което бих искал да кажа с готовност, е, че което ще стане, няма да е същото. Все пак, като не знам предварително изхода, като не познавам достатъчно обстоятелствата около начинанието, давам по-усърдно материал за благоразумието на монарха при обсъждането на тази работа. Не съм против войната, но действам според силите си тя да се започне и да се води успешно. Понеже щом се впускаме в начинание, във висша степен опасно за всички, или то ще завърши с всеобщо зло за целия християнски свят, или ще донесе всеобщо щастие. Защо да понасяме безнаказано онова, което турската жестокост ни е причинявала толкова столетия, прави сега и заплашва, че ще прави в бъдеще?

Признавам, че е сурово, но все пак е по-добре да се понася изключително трудно, щом така вижда нещата Бог, отколкото да си навлечем всеобщо бедствие. Това беше отначало желателно, ако трябва по този начин да покорим турските владения, както апостолите подчиниха всички народи по света на царя Христос. Най-скоро трябва да се обещае под оръжията да се върши най-вече онова, което ще ги накара да се чувстват доволни, че са победени. А това би послужило най-вече, ако видят, че християнството не е само думи, а у нас видят духове и нрави, достойни за Евангелието. След това, ако се пращат *на жътва*, непокварени глашатаи, които не питат *кое е тяхно*, а *кое е на Иисуса Христа*. Накрая, ако някои не могат да бъдат привлечени, тогава да се отделят известно време да живеят по своите закони, докато постепенно не се сближат с нас.

Така някога християнските императори малко по малко ликвидираха езичеството. Отначало ги търпяха наравно с нашите да живеят законно, и като че неутрални към едните, и другите вършеха делото. После отнеха привилегиите на идолопоклонническите храмове. Накрая им забраниха да принасят публично жертви и скоро отмениха целия култ към идолите. Така, като нашата религия постепенно се засилваше, езичеството изчезна и Христовите трофеи овладяха целия свят.

Това писмо, което не се съгласува много добре с войната, е видно, че пиша до тебе, пресветли човече, за да провокирам таланта ти, за да ни кажеш най-доброто от предсказанията на законите, в които ти имаш голяма известност. Много те моля да го сториш! Ще направиш нещо, нечуждо за името Ринк, което винаги, по всеобщо мнение, е предизвик-

вало всеобща похвала, понеже е имало и има уникално значение за държавата, която трябва да се цени високо. Господ Иисус Христос да те запази с най-милите ти, несравними приятелю!

Дадено във Фрайбург в Брайзгау, 17 март 1530 г. от Рождество Христово.

БЕЛЕЖКИ

[1] Според една древногръцка поговорка фригийците могат да се поправят само след като бъдат бити с бич.

[2] Става дума за т. нар. френска болест, или сифилисът, пренесен вероятно от Новия свят в Европа. Всъщност първоначално става дума за „scabies Galica", т. е. галисийска (испанска) болест от провинцията Галисия, но впоследствие започва да се изписва като „scabies Gallica", т. е. галска (френска) краста. Вж. за подробности и коментара на Р. Щуперих с. 33, бел. № 24.

[3] Без съмнение тук става дума за началото на Реформацията, поставено от Мартин Лутер (1483–1546) през 1517 г.

[4] *Хораций*. Carmina, II, I, 36: „Quae caret ora cruore nostro?"

[5] *Второзаконие*, XXVIII, 30: „Ducuntur uxores et alius dormit cum illis." Тук Еразъм говори за събитията от Великата селска война в Германия (1524–1525), тясно свързана и с радикалната „Народна Реформация", водена от Томас Мюнцер и осъдена дори от Лутер.

[6] Парафраза на параграфите 30–33, *Второзаконие*, XXVIII.

[7] *Исая*, гл. 1: 5: „Super quo percutiam vos ultra addentes praevaricationem?"

[8] *Коринтяни*, гл. 12: 7: „Charitas... sperat omnia."

[9] В коментара на Щуперих се прави връзка с т. нар танц на свети Вит, който засяга предимно деца между 5- и 15-годишна възраст (Щуперих, бел. № 65).

[10] Заболяване, познато с имената „sweating sickness", „Englische Schweiss", което върлува и в Германия през 1529 г. Вж. Щуперих, бел. № 70.

[11] *Матея*, гл. 3: 2: „Agite poenitentiam instat regnum coelorum!" „Покайте се, защото се приближи Царството небесно!"

[12] „Quadraginta annis proximus fui generationi huic, et dixi, semper hi errant corde!" (псалм 94: 10, но в немския издател Р. Щуперих е посочено като псалм 95: 10 съобразно римския *Бревиарий*).

[13] *Псалм* 94: 7–8, в немския издател е 95: 8: „Hodie si vocem eius audieritis, nolite obdurare corda vestra."

[14] *Левит*, 26: 43–44: „ipsi vero rogabunt pro peccatis suis, eo quod abiecerint iudicia mea et leges meas despexerint. Nec enim penitus abieci eos, neque sic despexi ut consumerentur et irritum facerem pactum meum cum eis."

[15] Vox Domini super aquas!

[16] *Псалм* 29: 3–5 и 7–9 по Р. Щуперих, но у Еразъм е 28 псалм, както е в православната Библия: „Deus maiestatis intonuit, Dominus super aquas multas, vox Domini in virtute, vox Domini in magnificentia, vox Domini confringentis cedros, vox Domini intercidentis flammam igneam, vox Domini concutientis desertum, vox Domini praeparantis cervos."

[17] *Ефесяни*, 4: 14.

[18] Става дума за „алба" – бялата одежда на прелатите в Римската църква.

[19] Псалм 29: I–2.

[20] *Исая*, 9: 3

[21] *Хораций*, *Epistulae*, I, 18, 84: „Tunc tua res agitur paries quum proximus ardet."

[22] Гай Плиний Секунд-Стари (23–79), автор на *Naturalis historia* („Естествена история") в 37 книги; Montes Rhiphaei са отъждествявани с Уралските планини, но имат и характеристиките на митичен топос.

[23] Помпоний Мела е римски географ, автор на *De chorographia* („За страноописанието"), около 40 г. от Христа.

[24] Свети Киприан, епископ Картагенски (200–255) или Тасций Цецилий Киприан – автор на многобройни апологетически съчинения, между които и *De duplici martyrio*.

[25] Клавдий Птолемей (II в.), автор на *География*, в кн. V, 8 параграф, 13 абзац говори за „туски" в Азия, очевидно визирайки малоазийския произход на етруските.

[26] Махмуд, владетел на Газна (дн. в Афганистан), взема на служба при себе си селджукските вождове Арслан Исраил, Чагри бег и Тугрил (Тогрул) бег, след като разгромява през 1025 г. владетелят на Бухара Али-Тегин от династията Караханиди.

[27] Всъщност синът на Махмуд Газневид – Масуд, изпраща войски срещу непокорните си тюркменски съюзници Чагри и Тугрил. Войските му търпят обаче пълен погром край Мерв, а той бяга в Индия през 1040 г.

[28] Става дума за селджукския владетел Тугрил I (1038–1063), познат с това име и у Йоан Зонара, *Annales*, XVII, 25. Migne, *PG*, 135, 219–222.

[29] *Мидия* е област в Западен Иран.

[30] Става дума за тюркмените на Чагри в Хорасан и Хорезм, които дават възможност на Тугрил I да се концентрира върху завоевания в западна посока от Централна Азия. *Кукуметий* е познат с името Кутлумуш у Г. Кедрин (*Compendium historiarum*, Migne, *PG*, 122, 302) и у Зонара (Migne, *PG*, 135, 222), който го смята за син на Тугрил I. Под името *Асан* се крие самият Алп Арслан, син на Чагри бег, който наследява Тугрил I. През 1071 г. Алп Арслан нанася на ромеите прочутото поражение при Манцикерт, където е пленен император Роман II Диоген.

[31] Алим Абрамий у Зонара (Migne, *PG*, 135, 222) или вероятно Ибрахим Инал, полубрат на Тугрил, който през 1049 г. предвожда поход срещу християнска Армения. Впоследствие самият Тугрил I предприема мащабни действия в Предна Азия. През 1055 г. овладява Багдад и принуждава халифа да му даде титлата „султан", също и „владетел на Изтока и Запада", които носи до смъртта си през 1059 г.

[32] Според Щуперих тук става въпрос за участниците в Първия кръстоносен поход и най-вече Годфроа дьо Булон и брат му Бодуен I. Отоман е основателят на Османския бейлик, Осман I. (ок. 1281 – ок. 1324), а Сюлейман I Великолепни (1520–1566) е десети султан от династията на Османите.

[33] Орхан (1324–1362), завзема Пруза (дн. Бурса) на 6 април 1326 г. и я превръща в столица на Османската държава. „Синът на тъста" е караманският владетел Шамс-ал-дин бег, който умира около 1353 г. Във Византия по това време се води поредната гражданска война между Йоан IV Кантакузин и Йоан V Палеолог. Пелопонески деспот тогава е Мануил Кантакузин (1348–1384).

[34] Султан Мурад I (ок. 1360–1389), при когото османците започват своята експанзия на Балканите. „Срещу българите" вероятно означава срещу войските на деспотите Вукашин и Углеша, разбити при Черномен през 1371 г., които, макар и със сръбски произход, събират армията си в Македония. Одрин е завзет през 1361 г. и не след дълго става втората столица на османската държава и център на експанзията на Балканите. През юни 1389 г. на Косово поле османците нанасят поражение на антиосманска коалиция начело със сръбския княз Лазар. В сражението е убит султан Мурад I от проникналия в палатката му сръбски велможа Милош Обилич.

[35] Древен град на брега на Дарданелите. Във византийската епоха тук се намира една от императорските митници.

[36] Баязид I Йълдъръм (1389–1402) побеждава на Косово поле, въпреки смъртта на султан Мурад I. Впоследствие той пленява и екзекутира търновския български цар Йоан Шишман (1371–1395) заради подкрепата му за антиосманската коалиция на Косово. Също така той убива брат си Якуб, когото Еразъм познава вероятно погрешно под името Сюлейман, тъй като се бои от популярността на последния сред войската.

[37] *Галатия* и *Витиния* са области в северозападната част на Анатолия. Във Витиния, в непосредствена близост до Константинопол, възниква и Османският бейлик.

[38] Баязид обсажда Константинопол от 1394 до 1402 г., като междувременно отразява успешно кръстоносния поход на унгарския крал Жигмонд (Сигизмунд) Люксембург

(1387–1437), в който участват и множество френски рицари. В решителното сражение при Никопол (септември 1396 г.) християнските войски са разгромени напълно. Унищожено е Видинското българско царство, а Константинопол е отново обсаден. Нахлуването на армията на Тамерлан (1387–1405) в Анатолия отклонява вниманието на Баязид. В битката при Анкара (1402) той е разгромен и умира в плен на централноазиатския владетел.

[39] Мехмед I (1413–1421) печели гражданската война в османската държава между 1402–1413 г. и възстановява османската власт в Румелия, като отблъсва на север от Дунава и влашкия войвода Мирчо Стари, който се опитва да овладее Добруджа. Съюзници на Мирчо са българските владетели Константин и Фружин, чиито опити за възстановяване на българската независимост се провалят.

[40] Мурад II (1421–1451), който принуждава към покорство през 1435 г. деспот Георги Бранкович (1427–1456; тук *владетелят на Мизия*) и се жени за дъщеря му Мария (Мара). Под Епир тук се разбира преди всичко Южна Албания (Северен Епир), а Круя е основната база на Скендербег, която османците превземат едва през 1478 г. Солун обаче е превзет окончателно от османците през 1430 г., след като венецианският гарнизон капитулира.

[41] Всъщност полско-унгарският крал Владислав III (Уласло I (Ягело) полски крал от 1434 г., унгарски крал от 1440 г. – ум. 1444 г.), а не съперникът му Ладислав (Ласло) V Постум (крал на Чехия от 1440 г., ерцхерцог на Австрия от 1453 г. и крал на Унгария от 1453 г. до смъртта си през 1457 г.).

[42] Става дума за кръстоносните походи на Владислав III Ягело и Янош Хуняди от 1443–1444 г. Първият от тях е напълно успешен, като кръстоносците стигат до Златица и принуждават Мурад II да приеме Сегедския мир (12 юни 1444 г.). Под натиска на папа Евгений IV (1431–1447) и неговия легат кардинал Джулиано Чезарини полско-унгарският крал Владислав III и Хуняди предприемат злополучния Варненски поход от 1444 г., който завършва с прословутото поражение на кръстоносците в битката при Варна (10 ноември 1444 г.). То бива често пъти приписвано на нарушаването на Сегедския мир от страна на кръстоносците. Кардинал Джулиано Чезарини е един от активните участници в Базелския събор от 1431–1443 г., където се дискутира проблемът за реформата в Западната църква и възстановяването на концилиарното (съборното) върховенство над папската институция.

[43] Става дума за борбата между братята Константин (бъдещият император Константин XII (1448–1453) и Тома Палеолог, която се води безкомпромисно в Пелопонес от 1443 г. и излага тази територия на директни османски набези. Пелопонес (Морея) е окупиран почти изцяло от османците към 1460 г. От друга страна, Мурад II обсажда безуспешно Круя (1450), но умира в Одрин (1451).

[44] Мехмед II Фатих (1451–1481) превзема през 1453 г. Константинопол, а през 1461 г. – и Трапезунд, столицата на Великите Комнини. Сред неговите завоевания са и остров Евбея (Негропонте), с главен град Халкида (1470), крепостта Шкодра в Албания, някога владени от венецианците, а също и генуезката колония Кафа на п-в Крим (1475). Опитите му да овладее владението на Хоспиталиерския орден о-в Родос остават безуспешни (1480). Истинска паника предизвиква овладяването на Отранто в Южна Италия (август 1480 – септември 1481) от османски войски. Папа Сикст IV (1471–1484) планира бягство в Авиньон, но в крайна сметка остава във Вечния град. Мехмед II умира на 3 май 1481 г. в Константинопол.

[45] Баязид II (1481–1512) отстранява брат си Джем, който е законен наследник на престола. Джем умира в изгнание в Европа през 1495 г. Той воюва упорито, но безуспешно с египетските мамелюци, които подкрепят правата на Джем султан, но през 1491 г. е принуден да сключи неизгоден мир с тях. През 1492 г. овладява Керавния (дн. Химара в Северен Епир), през 1499 г. – Лепанто (дн. Нафпактос, на брега на Коринтския залив), Модон (Метони, в югозападната част на Пелопонес) през 1500 г., а Дирахион (Дурацо, дн. Дуръс, Албания) пада в ръцете му през 1501 г. Областта Фриули в Североизточна Италия бива опустошена от османците през 1478 и през 1497 г., но не и окупирана от тях.

[46] Селим I (1512–1520) и Сюлейман I Великолепни (1520–1566).

[47] *Двете европейски Мизии*... Горна и Долна Мизия, които Еразъм отличава от древната Мизия в Северозападна Мала Азия, споменавана още от Омир.

[48] Родос пада в ръцете на османците през 1522 г., а Хоспиталиерският орден на св. Йоан се пребазира на Малта, откъдето е наречен и Малтийски.

[49] Крал Людовик II (Лайош) Ягело, крал на Унгария и Чехия (1516–1526), загива в битката при Мохач на 29 август 1526 г., когато унгарската армия е напълно разгромена от османците. Правата на Фердинанд фон Хабсбург (ерцхерцог на Австрия от 1521 г., крал на Унгария и Чехия от 1527 г., император на Свещената Римска империя от 1556 – ум. 1564 г.), брат на овдовялата кралица Мария и на император Карл V, съпруг на сестрата на Лайош II – Анна, са оспорени от могъщия магнат Янош Запояй (от 1507 г. е войвода на Трансилвания до смъртта си в 1540 г.), който без колебание се съюзява с османците. От 20 септември до 16 октомври 1529 г. османците обсаждат дори Виена, която е една от имперските столици на Свещената Римско-Германска империя.

[50] Шахът на Персия Исмаил I (1502–1524), основател на династията Сефевиди, който воюва упорито със Селим I.

[51] През 1517 г. султан Селим I превзема Кайро, но мамелюците избират нов султан – Туман бег, който успява временно да изтласка османците от столицата. Все пак краен победител остава Селим I, а Туман бег е пленен и обесен.

[52] Джем султан дълго време е държан в плен от родоските рицари-йоанити, на които Баязид II изплаща сумата от 40 000 дуката за тази услуга (от 1482 г.) През 1489 г. йоанитите го предават на папа Инокентий VIII (1484–1492), а в началото на 1495 г. папа Александър VI (1492–1503) го предава на френския крал Шарл VIII (1483–1498) във връзка с планирането на кръстоносен поход. В крайна сметка действията на Шарл VIII в Италия (окупацията на Неапол през 1495 г.) слагат началото на Италианските войни (1498–1544). Джем султан умира внезапно на 25 февруари 1495 г. Съществува подозрение, че е отровен по заповед на папата, който получил 300 000 дуката за услугата от султан Баязид II. Еразъм обаче неточно твърди за някакво пътуване на Джем в Милано и за мнимото му пленяване от йоанитите по време на война.

[53] Асперен е малко градче в Холандия, на границата с Гелдерн, което на 9 юли 1517 г. бива опустошено и ограбено от група наемни войници на херцога на Гелдерн Карл фан Егмонд.

[54] Св. Бернар от Клерво (ок. 1090–1153), един от основателите на Цистерцианския орден, абат на Клерво. Бернар е и един от теоретиците на кръстоносното движение и дава ценни насоки за развитието на военните ордени. Тук Еразъм има предвид съчинението *De laude novae militiae Templi liber*, (сар. II: *De militia saeculari*, Migne, PL, 182, 923 B.), посветено на учредяването на Тамплиерския орден.

[55] Мартин Лутер публикува следните съчинения на „турска" тематика: *Vom Kriege widder die Türcken* (1528) и *Eine Heerpredigt widder den Türcken* (1529, 2 Aufl. 1530). В тях и в други свои писмени изяви (писма и др.) той отстоява противоречиви възгледи относно този проблем, но тезата, която използва Еразъм, е една от основните тези на Лутер. Подробна информация за тази полемика и за библиография относно възгледите на Лутер по тази тема съдържа коментарът на Р. Щуперих към изданието на съчинението на Еразъм *Consultatio de bello Turcis inferendo*.

[56] Парижкият теологически факултет на 15 април 1521 г. издава *Determinatio theologicae facultatis Parisiensis super doctrina Lutheriana hactenus per eam visa*, категорично осъждащо учението на Лутер.

[57] *Римляни*, 13: 4.

[58] Амброзий Медиолански (339–397), архиепископ на Милано (от 374 г.) и виден политически деец по времето на императорите Грациан (375–383) и Теодосий I Велики (379–395). Става дума за съчинението *De obitu Theodosii oratio 34. (Sancti Ambrosii oratio de obitu Theodosii*. Washington D.C., 1925, p. 57, II, 6–8, Migne, *PL*, 16, 1396–1397.)

[59] *Коринтяни*, 5: 12.

[60] Блажени Августин (Аврелий Августин) (354–430), епископ на Хипона в Римска Африка и един от най-значителните отци на Църквата от края на IV и началото на V в. Става дума за пасаж от *Epist*. 149, Migne *PL*, 33.

[61] Квинт Септимий Флоренс Тертулиан е африкански християнски апологет от края на II и началото на III в. и автор на съчинението *De fuga in persecutione*, от което визира определен пасаж Еразъм (CSEL, 76, p. 27, II. 21–26).

[62] *крал Сисеманд*... Кралят на Вестготското кралство в Испания Сисенанд (631–636).

[63] Р. Щуперих посочва, че този канон *De consecratione Judaeis* е приет не на Десетия, а на Четвъртия събор в Толедо (633), във връзка с проблемите на еврейската общност във Вестготска Испания. Крал *Сисеманд* е всъщност вестготският крал Сисенанд (631–636). Многобройните и заможни евреи са осъществявали прозелитизъм сред своите роби и зависимите от тях хора.

[64] Беренгарий от Тур (ок. 1000–1088), архидякон на катедралата в Анже, изказва многократно еретически възгледи предимно около Евхаристията.

[65] Става дума за Валентиниан II (379–392), император на Запада, съуправител на Теодосий I.

[66] Става дума за съчинението на Амброзий *De obitu Valentiniani consolatio* 68 et 22, Migne *PL*, 16, 1379 и 1366.

[67] Тук остава неясно какво има предвид Еразъм, но все пак става дума за френските претенции към Миланското херцогство по време на Италианските войни.

[68] От тази фраза Щуперих заключава, че Еразъм Ротердамски е подкрепял Хабсбургите в конфликта им с Гелдерн, в резултат на който, с мира от Венло (1543), тази област бива присъединена към Свещената Римско-Германска империя.

[69] *Римляни*, 11: 26.

[70] *oulos oneiros* (гр.) – букв. „измамлив сън".

[71] Папа Александър VI (1492–1503). Троен юбилей по негово време бива отпразнуван през 1500 г.

[72] Става дума за строежа на катедралата „Св. Петър" в Рим (1506), за средства, събирани в помощ на Сантяго де Компостела в Испания, за Хоспиталния орден на Св. Дух, за монасите от манастира „Св. Екатерина" в Синай и др.

[73] Всъщност голямото наводнение от 30 септември 1514 г., което опустошава бреговете на Холандия, засяга слабо Фландрия, но през 1516 г. щетите са доста по-големи и в двете области. Император Карл V разпорежда мерки за възстановяването на дигите в цяла Нидерландия. Папа Леон X (1513–1521) издава булата Pastoralis officio cura (7 септември 1515 г.), където е дадена всеобща индулгенция на всички, които вземат участие или помогнат със средства във възстановяването на разрушените диги. Голяма част от събраните за дигите средства обаче отиват за строежа на „Св. Петър" в Рим.

[74] Адриан Флоренсзоон от Утрехт е натоварен с проповедническа дейност в тази връзка, но още през октомври 1515 г. той заминава в Испания. По-късно е папа под името Хадриан VI (1522–1523).

[75] Тук става дума за св. Бернар от Клерво, за кардинал Висарион Никейски и папа Пий II (Енеа Силвио Пиколомини; 1458–1464) – едни от най-видните теоретици и идеолози на кръстоносното движение. Последните двама са организатори и вдъхновители на кръстоносни начинания срещу турците.

[76] Папа Леон X (1513–1521) активно се застъпва за организиране на кръстоносен поход срещу турците. След края на войната с Урбино (1517) той започва сериозна подготовка в тази насока. През ноември 1517 г. в европейските дворове е разпространен Consilium de bello in Turcas suscipiendo – подробен план за поход срещу турците, чието предусловие е обединение на всички европейски владетели. Това е и в отговор на заплашително писмо от страна на султан Сюлейман I. През 1518 г. из цяла Европа се проповядва Кръста, но тази проповед е посрещната враждебно. Особено остра е реакцията в Германия, където се дочуват гласове, че това е поредният начин да се измъкнат пари от населението и че истинските турци са всъщност в Италия. Проповедта на кръстоносен поход съвпада с изборите за наследник на император Максимилиан I Хабсбург (1493–1519), който се опитва да наложи кандидатурата на сина си Карл фон Хабсбург (по това време вече Карлос I Испански, от 1516 г.). Срещу това се обявява категорично френският крал Франсоа I (1515–1547). През 1519 г. Карлос I е избран за император на Свещената Римска империя под името Карл V и идеята за кръстоносен поход отива на заден план и бива изоставена.

[77] Става дума за император Карл V Хабсбург (1500–1558; римски крал от 1519 г., император от 1520 до 1556 г.), който е и крал на Испания под името Карлос I (1516–1556), за неговия брат Фердинанд фон Хабсбург, който е крал на Чехия, римски крал и претендент

за короната на унгарското кралство след 1526 г., а също и за френския крал Франсоа I (1515–1547), който използва характерната за френските крале титла Rex Christianissimus.

[78] Английският крал Хенри VIII (1509–1547), който е провъзгласен за Defensor Fidei Catholicae от папа Леон X по повод на антипротестантското си съчинение *Assertio septem sacramentorum*. По-късно поради отказа на Курията да му разреши развод с испанската му съпруга Хенри VIII скъсва отношенията с Папството и поставя началото на Английската реформация.

[79] Папа Климент VII (1523–1534) – по негово време също се дискутират проблемите около евентуален кръстоносен поход, но събитията в Англия (разводът на Хенри VIII с Катерина и началото на Английската реформация) отклоняват изцяло вниманието на Курията.

[80] Томас Бекет (1117–1170), архиепископ на Кентърбъри (от 1162 г.), убит през 1170 г. поради конфликта си с крал Хенри II (1154–1189) относно инвеститурата на прелатите в английското кралство.

[81] Унгарският магнат Янош Запояй след битката при Мохач е избран за унгарски крал. През 1527 г. бива разбит от армията на Фердинанд I Хабсбург, владетел на Австрия и Чехия, който е съпруг на сестрата на покойния унгарски крал Лайош. Фердинанд също бива коронясан за унгарски крал и войната между двамата продължава до 1538 г., като Янош Запояй се опира на съюз с османците. След 1538 г. двамата си поделят онези територии на унгарското кралство, които не са контролирани от османците. В крайна сметка унгарската корона преминава в ръцете на династията Хабсбург до 1918 г.

[82] В случая под „скити" и „ихтиофаги", т. е. „рибоядци", Еразъм визира отдалечени народи от края на обитаемия свят. Иначе скитите са древното източноиранско население на понтийските степи, а ихтиофагите са локализирани от Плиний Стари в зоната на Червено море и Персийския залив.

[83] *Quod principi placuit legis habet vigorem* – „Това, което се нрави на принцепса, има силата на закон" е фраза, приписвана на римския юрист от II в. Улпиан.

[84] Гай Октавий (приел името на своя осиновител Гай Юлий Цезар), Марк Емилий Лепид и Марк Антоний създават т. нар. Втори триумвират (44 г. пр. Хр.), който трябва да накаже Брут и Касий за убийството на Цезар. След победата над Брут и Касий тримата си поделят територията на римската държава, като фактически ликвидират републиканската система. Впоследствие Гай Октавий, известен като император Октавиан Август (29 г. пр. Хр. – 14 г от Хр.), отстранява Лепид, побеждава Антоний и съюзната му египетска царица Клеопатра VII в битката при нос Акциум (31 г. пр. Хр.) и установява еднолична власт над Рим, с която започва епохата на Ранната империя (принципат) в римската история.

[85] Става дума за македонския цар Александър III Велики (334–323 г. пр. Хр.), който създава една от най-големите империи на древността.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 96–97, 2003–2004
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 96–97, 2003–2004

ПОДАРЪЦИТЕ В ДИПЛОМАЦИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ БЪЛГАРИ

ПЕТЪР АНГЕЛОВ

Petar Angelov. DIE GESCHENKE IN DEN DIPLOMATISCHEN BEZIEHUNGEN DER BULGAREN WÄHREND DES MITTELALTERS

Die Erforschung der diplomatischen Praxis während des Mittelalters zeigt, daß in ihr ein bedeutender Platz eingeräumt war für ein streng festgesetzes Zeremoniell und bestimmte Umgangformen, die von der Verhandelnden eingehalten werden müssen. Zum grossten Teil waren das traditionelle und ungeschriebene Regeln des Verhaltens deren Ursprung man schon zu Beginn der menschlichen Zivilisation entdecken kann.

Nicht an letzter Stelle figurierte inmitten dieser Regeln ein wichtiges Element – der Austausch von Geschenken.

Der Erhaltenten Quellen, hauptsächlich byzantinischer und westlicher Herkunft zeigen, daß der Austausch von Geschenken sich almälich in einen unanbanderlichen Bestandteil der Diplomatie der bulgarischen Khans und Könige verwandelt hatte.

Es wird klar, daß die Austausch von Geschenken nicht einfach ein traditionelle Ritual, überliefert seit Jahrhunderten gewesen ist, sondern ein notwendiger Pragmatismus zur Erreichung bestimter Ziel. Das Schenken als Element der diplomatischer Zeremoniells hatte auch seine psychologischen Dimensionen. Die Gabe konnte den Partner veranlassen sich geachtet und geschatz zu fühlen, oder umgekehrt- missachtet und gedemütigt.

Проучването на дипломатическата практика през Средновековието показва, че съществено място в нея заемал един строго утвърден церемониал и начин на общуване, който преговарящите страни спазвали. В голямата си част това били традиционни и неписани правила на поведение, чиито начала се откриват още в зората на човешката цивилизация. Те засягали такива моменти като защитата на честта и достойнството на пратениците, гарантиране на тяхната неприкосновеност, следването на определен ред за посрещане и отпращане на дипломатическите мисии, полагането на устни или писмени клетви при сключването на договори и т. н.[1] Регламентирането на задължителен церемониал в хода на дипло-

матическите преговори засягало понякога и такива детайли като естеството и реда на въпросите, задавани при посрещането на пратеника, използване на определено обръщение към него според ранга му, изисквания към облеклото му и пр. Не на последно място в установените правила се включвал и още един съществен елемент, а именно размяната на подаръци. Изобщо става дума за едни на пръв поглед формални неща, които обаче оказват съществено влияние върху хода на дипломатическия диалог и крайните резултати от него. Това важи с особена сила за средновековната епоха, когато символиката на предметите, на жестовете и на словото са от особено значение в човешкото общуване.

В настоящото изследване ще обърнем внимание върху размяната на подаръци, която неизбежно е съпътствала външнополитическата дейност на българската държава. Всъщност дипломацията е само една от възможните области, в която може да се разгледа всеобхватното значение на дара като своеобразно огледало на човешките взаимоотношения и неотменим елемент от душевната нагласа и обичаите на едно общество. Ето защо дарът е обект не само на исторически изследвания, но представлява определен интерес за етнолози, психолози и философи[2]. Ние ще се ограничим със задачата да установим в какви случаи българската дипломация е използвала подаръци и до какава степен те са били съществен инструмент в хода на преговори или част от постигнато споразумение. Не е маловажно да се отговори и на въпроса какво е било естеството на даваните и получаваните подаръци, което безспорно ще бъде една стъпка към по-доброто опознаване ценностната система на средновековния българин, неговите вкусове и предпочитания.

Още далеч преди създаването на българската държава, нашите предци – славяни и българи – са били запознати с практиката да се разменят подаръци по време на дипломатически преговори. Ако се съди от запазените извори, голяма заслуга за това има Византийската империя. Нейните владетели доста често са прилагали в своята дипломация даването на щедри подаръци от най-различно естество. Така се печелели по-лесно съюзници или се възпирали агресивните намерения на неспокойни съседи. Даряването е било част от добре познатата политика, базираща се на стария римски принцип „разделяй и владей“. Удостояването на определени племена и народи с подаръци за сметка на други много често е целяло всяването на раздори и предизвикването на междуособни войни. Изпращането на подаръци постигало и друг ефект. Превръщало се в своеобразна демонстрация на могъщество и материално благополучие, което трябвало да впечатли дипломатическите партньори и ги направи по-предпазливи в техните претенции и действия. Понякога проявяването на подобна щедрост от страна на Византия може да се тълкува и като своеобразно откупуване на мира от нейните противници, които държали особено настоятелно да изискват „своето“ ежегодно, независимо от това, дали е имало или не повод за провеждане на дипломатически преговори. Така всъщност получаваното от „варварите“ във вид на подаръци се превръщало в един своеобразен данък, чийто размер се менял често.

Приобщаването на славяни и българи към тази оригинална „дипломация на подаръците“ станало видимо от началото на VI в., когато те влизат в активни взаимоотношения с Византия. Съчиненията на Прокопий Кесарийски, Менандър, Псевдомаврикий и Теофилакт Симоката изобилстват от сведения, от които става ясно, че усилията на империята да задържи варварския свят на своите граници преминавало задължително през проявата на щедрост при сключването на писмени или устни споразумения. Прави впечатление, че даже и в „Стратегикона“ на Псевдомаврикий, което е едно военно съчинение, са поместени и наблюдения относно отношението на варварите към подаръците. За славяните например се отбелязва, че „отстъпват повече пред страх, отколкото пред подаръци“[3]. А за турките и аварите авторът ще констатира, че „не спазват договорите и не се задоволяват с дарове, но преди още да са взели дара, те замислят нападение и се отмятат от уговореното“[4]. Последното твърдение се базира вероятно на дългогодишния горчив опит, който Византия имала в отношенията си с Аварския хаганат, в чиито пределе живеели и българи, и славяни. Така например у Менандър четем, че император Юстиниан се опитал с подаръци – „верижки украсени със злато, легла и копринени дрехи и много други неща“ – да привлече на своя страна аварите за съюзници[5]. Постепенно това се превръща в обичайна практика в отношенията между империята и аварите, които непрекъснато увеличавали размера на исканите дарове. Според Менандър размяна на дарове била осъществена и при пратеничеството на император Юстин при вожда на турките Силзивул[6].

Прокопий Кесарийски също ни дава сведения, че посредством политиката на подаръци Юстиниан I се опитвал да поддържа напрежение и вражда между кутригурите и утигурите. Дълги години императорът облагодетелствал с ежегодни подаръци само кутригурите, но накрая се оказали неблагодарни, не само защото продължили да нападат ромейските земи, но и защото не споделяли получените пари и подаръци със своите родствени съседи – утигурите. Това естествено предизвикало гнева на последните и те, подбудени с подаръци от императора, нападнали „по-богатите“ кутригури. Избухналата война продължила дълго и довела до взаимното изтощаване на двете племенни групи[7].

От запазените извори между другото става ясно, че варварският свят се радвал не само на щедростта на ромеите, но изпитал и тяхното двуличие при използването на подаръците в сложната дипломатическа игра. Показателни в това отношение са изказаните от аварския хаган Баян съмнения дали получаваните от Византия ежегодни подаръци могат да гарантират неговата власт и сигурност. Според Менандър хаганът „се радвал на ежегодно изпращаните му от императора дарове, защото добре е човек да притежава и злато, и сребро и копринено облекло, обаче по-ценно и по-скъпо от всички тези неща е животът. Той (т. е. хаганът) се страхувал за живота си, защото имал предвид, че ромеите примамвали предварително с такива подаръци много от народите, които са нападали тази страна, но в края при удобен случай ги нападали и унищожавали до последния човек“[8].

Особено язвителен по отношение на това поведение на ромеите бил и вожда на турките Турксант, който посрещнал пратениците на император Тиберий с въпроса: „Не сте ли вие същите онези ромеи, които си служат с десет езика, но с една измама?“[9] Пълни с укор са и думите на аварския пратеник Кох, изречени пред византийския военачалник Приск, който се готвел за поход в земите на север от р. Дунав. Според Менандър пратеникът заявил: „Вие научихте варварите на неподчинение. Ние не щяхме да познаваме нарушаването на договорите, ако не бяхме намерили за учители на лъжата вас, които войната не познава мирни.“[10] Даже и да приемем, че цитираните дотук думи не са звучали дословно така, според нас общият им смисъл е показателен, че в дългогодишното си общуване с империята авари, турки, българи и славяни достигнали по свой път до знаменитата поговорка, изречена в „Енеида“: „Timeo danaos et dona ferentes“ (т. е. „Бой се от гърците даже и да ти дават дарове“)[11]. Това бил един поучителен опит, който се оказал особено важен след създаването на българската държава, в чиято външна политика огромен дял се падал на отношенията ѝ с Византия.

Запазените извори, главно от византийски и западен произход, сочат, че размяната на подаръци се превръща в неотменна част от дипломацията на българските ханове и царе. Обикновено авторите се задоволяват да отбележат най-общо, че е била извършена размяна на подаръци, а в по-редки случаи научаваме за тяхното естество и количество. Независимо от това, възможно е да се направи една типология за обстоятелствата, които съпътствали тази размяна, и ролята на дара в постигнатите споразумения. Няма съмнение, че в преобладаващото число случаи даването и получаването на подаръци трябва да се разглежда като задължителен елемент в един дипломатически ритуал, независимо от евентуалния изход на започналите преговори. С други думи, чрез даровете на първо място се целяло да се подчертае уважение към партньора и готовност за преговори. Така постъпил например хан Омуртаг през 825 г., когато проводил пратеничество с дарове при франкския император Людовик Благочестиви. Западният хронист Теган е твърде лаконичен, отбелязвайки този факт, като не споменава дали императорът е отговорил със същото. Научаваме само, че даровете били приети благосклонно, след което ханските пратеници се завърнали обратно в страната си[12]. Известно е, че тези преговори, които се отнасяли до съдбата на отцепилите се от българската държава среднодунавски славяни, не довели до резултат. Стигнало се до война, която била спечелена от българския хан.

От т. нар. Саксонски аналист научаваме, че през 832 г. пратеници на хан Маламир се появили отново с дарове в двора на франкския владетел. По всяка вероятност те трябвало да го уведомят за настъпилата промяна на престола в България и да потвърдят мирните отношения[13].

Твърде интересни сведения ни е оставил и Анастасий Библиотекар за ролята на дара в дипломацията на княз Борис. В своето съчинение „Животоописание на папа Николай I“ той отбелязва, че през 866 г. българското пратеничество в Рим донесло със себе си освен въпросите на княз Бо-

рис и „големи подаръци“ (donaque non parva) както за Светите места, така и за самия върховен първосвещеник[14]. Това бил един умел ход на княза. Той видимо осъзнал, че първоначалното добро впечатление, което трябва да остави за своето благочестие, е от особено значение за по-нататъшния ход на започналите преговори. Възприетата линия на поведение да дарява римските първосвещеници княз Борис следвал последователно и през следващите години, независимо че не винаги получавал това, което искал. Отново Анастасий Библиотекар съобщава, че през 868 г. пратеникът на княз Борис – Петър, се появил в Рим с „царски дарове“ (donis regalibus) и поискал за духовен глава на Българската църква да бъде поставен дякон Марин[15]. Дарове донесли и българските пратеници начело с Петър на заключителното заседание на църковния събор в Константинопол през март 870 г.[16] Тези подаръци, разбира се, не са изиграли решаваща роля за заключителното постановление на събора, но най-малкото са засвидетелствали уважение към император Василий I, от когото до голяма спепен зависело решаването на българския църковен въпрос. И след разрива с Римската църква обаче княз Борис продължил да поддържа почтителното си отношение към нейните духовни предстоятели, което между другото доказвал и чрез дарове. Това личи от запазената кореспонденция между княз Борис и папа Йоан VIII. В едно писмо до княза от април 878 г. се споменава, че папата получил дар по един монах[17]. В друго писмо от същата година пише за нов дар, който бил донесен в Рим от български пратеник на име Фунтик[18]. Развоят на тези „епистоларни“ преговори показва, че подаръците, които изпращал князът, били по-скоро израз на уважение и желание да се поддържа някакъв диалог, а не демонстрирано намерение за сериозен завой в избрания след 870 г. път.

Проследявайки по-нататък пътя на българската дипломация, ще се убедим, че и след княз Борис се запазва практиката да се разменят подаръци без оглед конкретния резултат от водените преговори. За времето на цар Симеон запазените изворови данни създават впечатлението, че в повечето случаи процесът на даряване е бил едностранен – дарявали или проявявали готовност да бъдат щедри само византийците, но не и българският владетел. Така в житието на Евтимий четем, че през 904 г. византийският дипломат Лъв Хиросфакт започвал преговори със завоевателя на Солун Лъв Триполит и успял да го убеди да се оттегли, като между другото дарил арабите „с предназначения от него за българите приятелски дар“[19]. По всяка вероятност този дар е трябвало първоначално да предразположи българския цар, за да се откаже от намерението си да завладее града и го насели с българи. Известно е, че това не станало, но не с цената на няколко дара, а чрез значителна териториална отстъпка от страна на Византия[20].

Отново чрез дарове византийците се опитали да предразположат цар Симеон да се откаже от агресивните си намерения и през 913 г. по време на преговорите във Влахернския дворец. Византийският хронист Лъв Граматик отбелязва, че на раздяла българският владетел бил „почетен с безбройни и много големи дарове“, след което той се завърнал в страна-

та си, „без да се споразумеят по казания мир“[21]. С подаръци, но отново без споразумение, била съпътствана и срещата между цар Симеон и император Роман Лакапин на 9 септември 923 г. под стените на Константинопол. Според Лъв Граматик „те се сбогували и се разделили, като императорът удостоил Симеон с великолепни дарове“[22]. Прави впечатление, че в посочените случаи се премълчава дали българският владетел от своя страна също е дал подаръци. По наше мнение установената практика е изисквала подобно нещо, но хронистите може би тенденциозно не отбелязват този факт. Вероятно целта е да се внуши на читателя колко „стиснат“ е българският владетел и как не проявява благодарност и уважение към своя партньор. Всъщност българите познавали достатъчно добре дипломатическия протокол, който изисквал размяната на подаръци. Това личи добре от съчинението на Константин Багренородни „За церемониите“. Там е отделено специално внимание на този ритуал при посрещането на чужди пратеници, в това число и българите. Поканени за честването на големите християнски празници, те носели със себе си задължително подаръци в Константинопол. Според утвърдения церемониал, след появата на българските пратеници в двореца, т. нар. протонотариат, който бил нещо като секретар на логотета на дрома (т. е. външният министър), внасял в залата специален панер (caniscion), в който били полагани подаръците. По-нататък пратениците, които носели дарове, се покланяли на императора и напускали тронната зала[23].

Дарове се давали задължително и непосредствено преди началото на тържествено угощение, което се организирало на Разпети петък, преди Великден. По този повод се споменават „приятелите българи“, които носели със себе си подаръци и имали право да седнат на императорската трапеза[24]. По всичко изглежда, че след 927 г., когато бил сключен „дълбокият мир“ с Византия, размяната на подаръци между двете страни се превърнала в честа практика, след като в Константинопол вероятно се установява постоянно българско дипломатическо присъствие.

Взаимното даряване в знак на приятелство не било характерно през разглеждания период само за отношенията между българи и византийци. Според Константин Багренородни след неуспешната война на княз Борис срещу хърватите, той сключил мир, „при което дарил хърватите и бил дарен от тях“, а впоследствие заключава, „че двете страни често си правели подаръци в знак на приятелство“[25].

Уроците на добрия тон в дипломацията, който изисквал размяната на подаръци, не били забравени и след възстановяването на българската държава. Красноречиво доказателство за това е кореспонденцията между цар Калоян и папа Инокентий III. От писмата на българския цар става ясно, че някои от тях били придружавани и от съответните дарове, чрез които се подчертавало почтителното отношение и уважение към предстоятеля на Римската църква. Прави впечатление обаче, че в първото писмо на цар Калоян до папата все още не се говори за подаръци, донесени от българския пратеник в Рим. Това сдържано поведение можем да обясним с известно съмнение, което първоначало царят изпитвал към намеренията на

Инокентий III. Едва след като получил достатъчно благосклонен отговор, българският владетел решил да демонстрира своята щедрост. От неговото писмо, писано преди 11 юни 1203 г., става ясно, че то е трябвало да бъде донесено в Рим от самия архиепископ Василий, който носел със себе си внушително количество подаръци. От неговата добавка в края на писмото обаче става ясно, че той бил възпрепятстван от гърците да премине морето при гр. Драч. До Рим се добрали само коместабул Сергий и презвитер Константин, но без подаръците[26]. В цялата тази случка несъмнено впечатление прави поведението на гърците, които, разбирайки за целта на мисията, решили да я възпрепятстват на всяка цена. Те забранили да бъдат пропуснати подаръците с надеждата, че това ще повлияе отрицателно върху отношението на папата към българите.

Трябва да се отбележи, че в хода на преговорите с Римската църква българският владетел се ориентирал към размяна на дарове, която не просто била израз на добър тон, но отговаряла и на пристрастията на папата[27]. От запазеното съчинение „Делата на папа Инокентий III" става ясно, че между другото той останал в спомена на поколенията и със своята щедрост. Там четем, че честите дарове, които правел, показвали „колко е бил щедър и грижлив по отношение на култа и украсата на църквите"[28]. Странно е обаче, че в споменатия писмен извор, който се отличава със своята обстоятелственост, се премълчава какви подаръци е получил папата от България

Далеч сме от мисълта да обясним успешната дипломация на българския владетел само с това, че той умело демонстрирал чрез дарове своята преданост към Римския папа. Всъщност развоят на отношенията с Рим показва, че в случаите, когато Калоян изпитвал съмнения и недоверие към своя партньор, той не бил склонен да раздава подаръци. Това, както видяхме, се случило в началото на преговорите, а вероятно и след битката при Одрин през 1205 г., когато бил пленен латинският император Балдуин I. От едно писмо на Инокентий III става ясно, че българският цар останал глух към молбите му да освободи пленника, а на всичкото отгоре се отнесъл към папския пратеник „с по-малко почести, отколкото подобава на царското достойнство"[29]. Едва ли има съмнение, че под думите „по-малко почести" трябва се разбира не само хладно отношение, но и липсата на традиционните в такива случаи подаръци. С това поведение цар Калоян още веднъж затвърдил в представите на съвременниците си образа на владетел, комуто били чужди самоцелните дипломатически жестове, ако те противоречали на интересите му[30].

Веднъж утвърдила се размяната на дарове, станала неразделна част от дипломацията и на други български владетели. Въпреки че няма преки известия, едва ли има съмнение, че към тази практика са прибягвали често както цар Иван Асен II, така и неговите наследници. Достатъчно е само да отчетем значителното количество договори и брачни съюзи, сключени през XIII и XIV в. Може да се предположи, че в повечето случаи преговорите за тях са били придружавани с размяната на подаръци. По-конкретни сведения има за времето на цар Михаил III Шиш-

ман и цар Иван Александър. Йоан Кантакузин разказва например, че през 1324 г., когато българи и ромеи решили да прекратят войната помежду си в Тракия, император Андроник III приел благосклонно пратениците на българския цар – Гръд и Панчо – и ги наградил с „царски дарове“[31]. Малко по-късно пък българският владетел прибягнал до „езика“ на подаръците, като дарил императора с един кръст с цел да разсее съмненията му, че се готви да нападне столицата Константинопол[32]. Йоан Кантакузин разказва по-нататък, че и на него също му се наложило да удостои български пратеници с подаръци. Това станало след едни преговори, когато той убедил българския владетел да се откаже от намеренията си да нападне град Димотика[33].

Картината би останала непълна, ако не разгледаме и онези случаи, в които подаръците представлявали не просто израз на дипломатическа куртоазия, доверие и преданост, но и своеобразно conditio sine qua non за сключването на даден договор. Първият казус в това отношение ни отвежда още в началните десетилетия от съществуването на българската държава. Данните от хрониките на Теофан и Никифор сочат, че договорът между хан Тервел и Юстиниан II от 705 г. освен клаузите, отнасящи се до областта Загоре и удостояването на хана с титлата „кесар“, е съдържал и условието за получаването на подаръци. Така Теофан отбелязва, че свалените император обещал на българския владетел „да му даде премного дарове и собствената си дъщеря за жена“, а понадолу допълва, че след като си върнал престола, Юстиниан „дал на Тервел много дарове и знаците на царската власт“[34]. Сходен е и разказът на патриарх Никифор, който пише, че на Тервел му били обещани „много дарове“. По-нататък, след като описва удостояването му с титлата „кесар“, отбелязва, че се завърнал в земите си „надарен с много дарове“[35]. През X в. Лъв Граматик ще спомене нещо подобно в своята хроника. Според него Юстиниан II „дал много дарове на Тервел и като откъснал земя от ромеите, дал му така наречената днес Загория“[36]. Далечна реминисценция за даровете, които получил Тервел, се открива и в Лексикона „Свидас“. Там по образен начин е описано как е станало това. Хан Тервел „поставял обърнат щита си, който носел във време на война, и своя камшик, с който шибал коня си, и слагал пари, докато покрие и единия, и другия. Простирал копието си на земята и до краищата му на голям куп натрупвал копринени дрехи. Като напълвал сандъчета със златни и сребърни пари, раздавал ги на войниците си, пръскайки с дясната си ръка злато, а с лявата сребро“[37]. Навремето Васил Златарски изказа хипотезата, че всъщност зад тези „дарове“, дадени на Тервел, трябва да се разбира годишен данък, който императорът бил задължен да плаща на българите[38]. Иван Дуйчев се опита да подкрепи това становище с нови данни, извлечени от една анонимна византийска хроника, чийто автор вероятно е ползвал източник, познат и на съставителя на „Свидас“. В хрониката се твърди, че императорите Константин IV Погонат и Юстиниан II са били „данници на хан Тервел“. По-нататък се споменава и за една дворцова зала, където често седели

българският владетел и хазарският хаган и където „били дадени немалко данъци“[39]. Действително има логика в предположението, че е възможно понякога византийските автори, за да не накърнят достойнството на императорите, евфемистично да заменят думата „данък“ с „подарък“ по отношение на това, което били принудени да дават на „варварските“ владетели. Според нас обаче в конкретния случай и Теофан, и Никифор, а по-късно и Лъв Граматик определено говорят за еднократно дарение на императора срещу услугата, сторена от Тервел. Ако приемем, че в разказа за договора между хана и Юстиниан II Теофан съзнателно е подменил термина „данък“ с „подарък“, то няма обяснение фактът, защо не е сторил същото и при разказа си за договора между българите и император Константин IV от 681 г. Хронистът е категоричен че тогава императорът не е дал подаръци на хан Аспарух, а „се съгласил да му плаща ежегоден данък за срам на ромеите“[40].

Следващото известие за получени подаръци като част от конкретно споразумение ни отвежда към началните години от управлението на хан Борис. Става дума за събития, свързани с войната, която започнал срещу Немското кралство. В Бертинските летописи четем, че през 853 г. „българите като взели на своя страна славяните и, както се казва, привлечени от нашите подаръци (a nostris muneribus invitati) яростно се нахвърлили срещу немския крал Людовик, но били победени, тъй като бог бил против тях“[41]. Краткият текст не ни дава представа кой е подбудил с подаръци българите на война срещу Немското кралство. Изказано е единствено предположение, че най-вероятно става дума за френския крал Карл Плешиви, който враждувал с Людовик[42]. Това е най-логичното обяснение за израза „нашите подаръци“, който се съдържа във втората част на посочения летопис, открит във френския манастир „Св. Бертин“. Разбира се, трудно е да се приеме, че единствено някакви подаръци били главният подтик за хан Борис да започне своята първа война на северозапад. По наше мнение не само предполагаемата материална подкрепа на френския крал, но и отказът на Людовик Немски да поднови мирните отношения с българите през 852 г. е дало основание на хан Борис да се съюзи с Великоморавия срещу Немското кралство[43].

Даването на подаръци бил съществен елемент и в хода на още една злополучна за българите война. Става дума за похода на княз Борис в сръбските земи, който, според разказа на император Константин VII Багренородни, завършил с пленяването на сина му Владимир и 12 велики боляри[44]. По-нататък четем, че князът поискал да се завърне в България и за по-сигурно помолил да го придружат синовете на сръбския княз Мунтимир – Бран и Стефан. За тази услуга, продължава по-нататък авторът, „Михаил-Борис им дал големи подаръци“, като „сърбите от своя страна също му дали подаръци“. Постигнатият по този начин мир е коментиран така от автора: „Това българите наричат споразумение.“[45] Тези думи са достатъчно красноречиви и несъмнено доказват, че през IX в. размяната на дарове вече е добре познат момент в договорната практика на българите. Това именно е направило нужното впечатление на един такъв опи-

тен държавник като споменатия император, който винаги държал дипломатическия церемониал да се спазва.

Традицията дадено споразумение да се обвързва с дарове била продължена от наследниците на княз Борис. Според Фулденските летописи през 892 г. княз Владимир склонил да поднови мира с немския крал Арнулф, след като бил почетен с подаръци (cum muneribus mense) от пратениците, дошли специално за това през месец септември в Плиска. Същевременно князът се задължил да не позволява на моравците да изнасят сол от земите му. Пак в същата хроника четем, че той се отнесъл с нужното уважение към немските пратеници, които „се завърнали с подаръци през месец май“[46]. Тези думи подсказват, че Владимир, независимо от езическите му пристрастия, не бил лишен от чувството за дипломатически такт и уважение към християнските му партньори. Не може да се отрече и фактът, че именно с този договор били поставени основите на трайни мирни отношения с Немското кралство. Те се съхранили при цар Симеон и му дали възможност изцяло да насочи вниманието си към Византия. Вече имахме повод да отбележим, че в личните си срещи с патриарха и императора цар Симеон е получавал подаръци единствено в знак на уважение. Същевременно има данни, от които става ясно, че неведнъж са му били предлагани подаръци и като условие за бъдещо споразумение. Това става например по време на първата българо-византийска война през 894–896 г., когато византийският дипломат Лъв Хиросфакт обсъжда с българския владетел възможността да бъдат освободени пленените ромейски войници. Още в първото писмо се изразява надежда, че това ще бъде сторено доброволно от цар Симеон, а не срещу „дарове или откуп“ (както се изразява Лъв)[47]. Интересно е в случая, че византийският дипломат прави разлика между „дарове“ и „откуп“. Под първото понятие вероятно той разбира главно различни предмети в едно разумно количество, а под откуп – парична сума, зависеща от броя на пленниците. Откупуването на пленниците след края на военните действия била вече утвърдена практика в отношенията между българи и византийци. За пример можем да посочим едно от условията на 30-годишния мирен договор между България и Византия от 815 г. От Сюлейманкьойския надпис става ясно, че една част от ромейските пленници трябвало да бъдат разменени, а друга – откупена срещу 2 бивола на човек[48].

В разглеждания от нас случай обаче цар Симеон не е бил склонен да се раздели с пленниците нито срещу откуп, нито срещу дарове, но нарочно проточил преговорите около тяхната съдба, влизайки във формални филологични и астрологични спорове със своя опонент. Така спечелил необходимото му време, за да сключи съюз с печенезите и нанесе решителен удар на Византия при Булгарофигон през 896 г. Въпросът за пленниците намерил също своето решение, след като цар Симеон склонил да бъде извършена размяна[49].

Даването на подаръци, като условие за мирно споразумение, отново застава в центъра на вниманието, когато патриарх Мистик започва своята знаменита кореспонденция с българския владетел. В нея той впряга ця-

лото си красноречие и дипломатически опит, за да отклони Симеон от реализирането на честолюбивата му мечта – тронът на василевса. Патриархът си служи с аргументи от най-различно естество – религиозни, исторически, правно-етични. Не скъпи както ласкателствата си, така и укорите към поведението на българския владетел. Същевременно в отделни писма съвсем ясно намеква, че византийците са готови да му дадат каквито пожелае подаръци само и само да се откаже от своите намерения. Така в писмо от 921 г. той пише: „Премини към други искания, които по своето естество могат да се изпълнят, като: известно количество злато, и одежди и може би някакава част земя."[50] Същото предложение се повтаря и в следващото писмо, където отново се споменава за готовността на константинополските управници да го дарят със злато, одежди, земя, което и „за българите може да бъде полезно и на ромеите няма да причини непоносима загуба"[51]. Две години по-късно в едно обширно писмо патриархът, след като изрязява недоволството си от поведението на Симеон, се обръща към него с думите: „Злато ли желаеш, или сребро, или подходяща част земя, или да ти се дадат други неща, които са за българите приятни, а за ромеите неотегчителни."[52] В писмо от средата на 923 г. Николай Мистик продължава да държи на своето, като умолява Симеон да не иска невъзможни неща, а да получи онова, за което „отдавна е писано, а именно злато, сребро и други неща "[53]. В този своеобразен пазарлък се включва и император Роман Лакапин, който също се надявал да укроти прекалените амбиции на българския владетел с обещание за щедри дарове. В първото си писмо от 924 г. императорът пише: „Доколкото пък трябваше ние бяхме снизходителни – обръщахме се към вашия разум с мирни послания, ревностно дадохме подаръци и още по-ревностно обещахме да дадем, ако твое братство склони да живее в мир." Онова, което прави впечатление обаче, е, че не се обещават „нито една педя земя, нито крепост, нито пък някое друго пространство", а само да прибавят към условията на споразумението, постигнато през 896 г. с иператор Лъв VI, още 100 броя облекла – т. нар. скарамангии. Нещо повече, предупреждава Симеон, че ако не се откаже от предишните си намерения, „но още и сега държи на тях и без да се поддава на подаръци, и без да смирява сърцето си поради страх от бога", то да не му пише повече, нито да се надява, че ще бъде посетен от императорски пратеници[54]. Същата позиция е защитена в следващото писмо, където отново се споменават като възможни дарове само 100 броя скарамангии и нищо повече[55]. В третото си писмо Роман Лакапин не пропуска за сетен път да изброи огромните усилия, които сторили ромеите да умилостивят Симеон и да го убедят да сключи мир. И отново става дума за това, че не ще бъдат пощадени „нито злато, нито сребро, нито драгоценни одежди, нито някое друго необходимо нещо". А малко по-нататък четем: „...дадохме ти на драго сърце подаръци, и с още по-голяма готовност обещахме да дадем и други подаръци, ако твое братство склони да се помири."[56] Настоятелните предложения както на патриарха, така и на императора за големи подаръци, с които са готови да „купят" мира, ни карат неволно да се запитаме дали те са били тол-

кова слаби психолози и неспособни да разберат честолюбивия характер на българския цар. На фона на неговите огромни амбиции и цели, които си е поставил, обещанията за злато, пари, дрехи изглеждат наивни и даже обидни. Нищо чудно следователно цар Симеон да е отказвал да приеме примамливите дарове, засегнат най-вече от това, че е третиран едва ли не като един от онези кръжащи около империята „варварски" владетели, за чието послушание щедрите дарове на ромеите били напълно достатъчни. Той не искал онова, което вече е завладял и желае да задържи да му бъде отстъпено като израз на някаква своеобразна милост и снизхождение. За него е било важно не само да бъдеш почетен с подарък, но и как ще го получиш и в замяна на какво. От друга страна обаче, той не е страдал от особени скрупули да прави услуги срещу подаръци. На това ни навеждат събитията, свързани със съдбата на пленения син на венецианския дож Урс на име Петър. Според Хрониката на Йоан Дякон, през 912 г. на връщане от Константинопол, където бил богато обдарен, Петър попаднал в ръцете на хърватите, които му взели даровете и го изпратили на заточение при цар Симеон. Разказът продължава, че дожът бил „силно наскърбен от това", но успял чрез своя пратеник Доминик да откупи сина си „със собствени дарове" (suis donis redimeret)[57]. По всичко изглежда цар Симеон преценил, че е по-добре да получи нещо реално в замяна на пленника, отколкото да обтяга отношенията си с Венеция.

Няма да сбъркаме, ако кажем, че в разгледаните дотук примери размяната на дарове трябва да се тълкува не само като израз на взаимна доброжелателност, но и като необходимата цена за постигането на дадено споразумение. А има случаи, когато подаръци не могат да бъдат наречени нещо друго освен подкуп с цел да се постигнат едностранни изгоди. На тази мисъл ни навеждат на първо място събитията, свързани с последиците от църковния събор през 870 г., когато бил решен българският църковен въпрос. Според Анастасий Библиотекар малко след това събитие представителят на Папския престол в България Гримоалд Полимартийски напуснал поверената му проповедническа длъжност и „пребогат се завърнал в Рим"[58]. Тази постъпка се опитал да оправдае в обемисто писмо до разгневения папа Адриан II, като се позовал на решенията на събора. В същото време напусналите България латински свещеници се оплакали, че нито българите, нито гърците са ги изгонили, но били излъгани да сторят това от Гримоалд. Анастасий Библиотекар деликатно се опитва да премълчи своите съмнения относно поведението на папския пратеник, като само намеква, че зад това дело стои образът на „взаимно предателство"[59]. Твърдението му обаче, че Гримоалд се „завърнал пребогат в Рим" (Romam ditissimus remeavit), е достатъчно красноречиво. Съвсем сигурно се има предвид, че епископът не е бил обогатен само с впечатления от своя престой сред българите. Напълно логично е да се допусне, че всъщност той се отказал така бързо от поверената му длъжност, подкупен с достатъчно дарове от княз Борис[60]. Това вероятно е била единствената възможност българският владетел да се отърве по-бързо от него, преди още в Рим да са осъзнали как са били изиграни на събора.

Интересно е да се отбележи, че Анастасий Библиотекар добре разбирал ролята на даровете в тази сложна дипломация, чрез която Рим и Константинопол се мъчели на всяка цена да спечелят на своя страна Българската църква. По този повод той обвинява гърците, че за да отклонят княз Борис от Римската катедра, „изпращат непрекъснато многобройни дарове и му представят твърде често софистични доказателства“[61].

Ролята на подкуп, този път обаче във вреда на българите, изиграли подаръците, дадени при сключването на договора между България и Никейската империя през лятото на 1256 г. В историята тази договор е известен като т. нар. Регински мир, тъй като бил постигнат близо до река Регина (дн. р. Еркене в Тракия)[62]. В лагера на никейския император Теодор II Ласкарис пристигнали видни български първенци, водени от руският княз Ростислав Михайлович – владетелят на областта Мачва. Той притежавал пълни пълномощия да преговаря и положи клетви от името на своя зет цар Михаил II Асен. Двете страни били заинтересовани да прекратят неколкогодишната си вражда и разговорите не се проточили дълго. Българите се задължили да върнат на императора родопската крепост Цепина, като останалите граници, според Георги Акрополит, се запазвали същите отпреди началото на конфликта[63]. Допълнителни данни за условията на договора дава в едно свое послание и император Теодор II Ласкарис. От него става ясно, че постигнатото споразумение било много изгодно за никейците. Те получавали не само Цепина, но също така Скопската област и областта Враня. Очевидно доволен от случилото се авторът на посланието възкликва, че договорът бил „велик дар от Бога“[64]. Интересно е обаче да се запитаме каква е била цената на този „дар“, зарадвал така силно императора. Светлина върху случилото се хвърля Георги Акрополит. Според него Ростислав изцяло се съгласил с условията, поставени от никейците, заклел се от името на българския цар, произнесъл прощална реч и побързал да се оттегли. Тази експедитивност, проявена от негова страна, не може да се обясни с нищо друго освен с факта, че в замяна на така сключения договор получил впечатляващо количество „царски подаръци“. Те, както уточнява византийският историк, „ако бъдат събрани всички видове коне, тъкани и други неща, бяха на брой около двадесет хиляди“[65]. В това внушително количество едва ли трябва да се съмняваме, след като самият Акрополит в качеството си на велик логотет (т. е. външен министър) е участвал в преговорите. Наистина няма друг описан случай в отношенията между българи и византийци, когато дадено споразумение да е било придружавано от такъв огромен брой подаръци. Остава само да се запитаме колко ли усилия е коствало на руския княз извозването им обратно до българските земи. Има всички основания да се съгласим с оценката на В. Златарски, че Ростислав всъщност е бил подкупен от никейците, поради което е сключил един толкова неизгоден за България договор[66]. А фактът, че дадените щедри подаръци вероятно не са стигнали до царската хазна, става ясен от реакцията в Търново. Акрополит разказва, че след като Михаил II Асен разбрал при какви условия бил сключен мира с Никея, от-

казал да го признае. Това предизвикало огромното смущение на императора, който възкликнал: „...ние не само не получихме приятелството на българите, но изразходвахме и толкова пари напразно.“[67] Гневът му в последна сметка се стоварил над самия Георги Акрополит, който изтърпял унизително физическо наказание. Злополучният договор коствал и главата на българския цар, който само година по-късно станал жертва на заговор от недоволни боляри. Това били далечните последици от този любопитен епизод в българо-никейските отношения, който за сетен път доказва, че подаръците са могли да се превърнат в решаващ „аргумент“ при едни преговори и до голяма степен да предопределят изхода им.

На тази своеобразна „подкупваща“ роля на подаръците са разчитали и някои български владетели от втората половина на XIV в., когато се опитвали да уредят отношенията си с османския завоевател. Ходжа Сеадедин например разказва в своята „Корона на историите“, че владетелят на Велбъждското деспотство Константин Деянович спечелил милостта на султан Мурад, като го посрещнал с „подобаващи почести и скъпи дарове“. Благодарение на това получил „височайш ферман“ и останал управител в страната си, но се задължил да плаща определеното му джизие[68]. По сходен начин по-късно цар Иван Шишман се опитал да спечели доверието на султан Баязид. Според хрониста царят „подготвил редки и прекрасни дарове, заявил готовност да плаща харадж и побързал да се срещне с падишаха“. Българският владетел се задължил „при височайш знак да се яви на поход“, но бил оставен да царува в Търново[69].

След всичко казано дотук, логично е да поставим въпроса кое е могло да превърне дара в съществен елемент от едно споразумение – неговото количество и стойност, практическата му функция, вероятното му символно значение или нещо друго. До известна степен отговор ще намерим, ако първо изясним естеството на подаръците, с които били удостоявани българските владетели. Анализът показва, че в повечето случаи това са били както пари, така и предмети с утилитарно предназначение – произведения на приложното изкуство, скъпи платове, одежди, а понякога роби и животни. Ще припомним, че в Лексикона „Свидас“ се споменават копринени дрехи, които Тервел получавал от ромеите, а така също и сандъчета със златни и сребърни пари. Любопитни са и данните на Константин Багренородни за даровете, дадени на княз Борис от сърбите. Това били двама роби, два сокола, две кучета и 80 кожуха[70]. Първият от изброените дарове потвърждава, че и през средновековната епоха хората с робски статут са били третирани просто като предмети, които могат да бъдат дарявани, заменяни и т. н.[71] За това свидетелства и 82. отговор на папа Николай I до княз Борис. От него става ясно, че в договорите си с езичници християнските владетели за своя изгода приемали да получават не само земи, но и роби[72].

Що се отнася до споменатите соколи и кучета, няма съмнение, че основното им предназначение бил ловът. В това отношение сърбите напълно задоволили вкуса на Борис, който бил страстен ловец. Неслучайно с тази негова слабост е свързан и един легендарен разказ за Покръстване-

то на българите. Според него Борис заповядал на един византийски пленник да изрисува в двореца му стенопис с ловен сюжет. Вместо това художникът изобразил сцената на Страшния съд, която силно впечатлила владетеля и той решил да приеме Христовата вяра[73].

Традицията да се даряват животни, роби и дрехи не е била чужда на дипломатическата практика в средновековна Европа. Класически пример в това отношение е слонът, който изпратил арабският халиф Харун-ар-Рашид на франкския император Карл Велики[74]. За подобен необичаен подарък разказва и западният дипломат Лиудпранд. Той отбелязва, че сред подаръците, с които кралят на Италия Хугон (926–947) почел византийския император Роман Лакапин, били две такива кучета, които „не били виждани в тази страна". Те били отведени при императора, но за малко щели да го разкъсат, защото поради необичайните му дрехи, го взели за „някакво чудовище"[75].

За подарени роби и животни се споменава и в т. нар. Gesta Hungarorum. Там четем, че предводителят на унгарците Арпад изпратил в знак на уважение към болярина Салан – вероятен наместник на българската власт в земите по Средния Дунав – внушително количество подаръци, сред които имало 12 бели коня и 12 камили. Освен това били дарени и като роби 12 кумански момчета и 12 много сръчни рутенски (т. е. руски) девойки. Към всичко това били добавени и 12 хермелинови кожи, 12 самурови и 12 златотъкани[76].

Наред с домашните животни обаче не е изключено чрез дарение при българите да са попадали и екзотични животни с „декоративна цел". Това може да е едно от обясненията, например, защо сред запазените каменни капители в Плиска и Преслав с животински изображения се срещат такива на лъв, маймуна, паун и т. н.[77]

Що се отнася до споменатите от Константин Багренородни кожуси, в тях не можем да съзрем нищо необичайно, след като се има предвид, че одежди често се разменяли като подаръци. Коженото облекло се ценяло от средновековните българи и неслучайно във Византия свързвали това с номадския корен на прадедите им. Нещо повече, носенето на кожена дреха било тълкувано и като проява на специфичен манталитет и душевна нагласа[78].

След Покръстването обликът на подаръците, които българите получавали от своите дипломатически партньори, не се променил съществено. Вече посочихме, че Николай Мистик обещавал на цар Симеон главно пари или одежди. Даже се уточнявал броят и видът на последните – сто скамарангии. Може да се предположи също, че даровете, които получавали българските пратеници в Константинопол, често намирали израз в определено количество пари. На подобно предположение ни навеждат запазените сведения за внушителното посещение на руската княгиня Олга и нейния антураж във византийската столица. Става ясно, че при всеки прием императорът демонстрирал щедрост, като раздавал пари в зависимост от броя на участниците и техния ранг[79]. Не е изключено следователно същата практика да е била прилагана и спрямо чести-

те пратеничества на цар Петър до Константинопол, когато „приятелите българи", по думите на Константин Багренородни, неизменно присъствали на императорската трапеза. Раздаването на пари, разбира се, може да се тълкува не само като израз на доброжелателност или проява на щедрост, но и като специфична издръжка на дипломатическите пратеници, нещо като „дневни пари" за престоя им в чуждата страна.

Станалите вече традиционни за дарение предмети, а именно скъпи тъкани и специални одежди, предмети на приложното изкуство (пръстени, чаши, огърлици и пр.), домашни животни и др., се срещат най-често сред получаваните от българите подаръци и през XIII–XIV в. Вече имахме повод да отбележим, че част от внушителното количество подаръци за княз Ростислав представлявали платове и коне. Запазени са и любопитни сведения какво подарил папата на цар Калоян и някои български духовници след сключването на унията през 1204 г. В Gesta Inocentii III Papae като доказателство за неговата щедрост се споменава, че „изпратил на българския патриарх планета, далматика и туника от бял азамит, украсени подходящо със златошевици, и голям пръстен с пет топаза, с който лично си служеше, митра украсена със златошевица, камисум, амиктус, стола, мануале, пояс, калиги, сандали, хиротека и други украшения, които подхождат на патриарх". На Браничевския епископ дал „един златен пръстен със смарагд и митра с подходящо поставена на нея златошита ивица"[80]. Както се вижда, дарени са главно неща, които е трябвало да служат занапред в литургичната практика на българските духовници. В писмо на папата от февруари 1204 г. се споменава какви дарове е носел за българския владетел пратеникът на Апостолическия престол кардинал Лъв. Освен „знаците на царското достойнство" той трябвало да връчи на Калоян и едно знаме, на което били изобразени кръст и двоен ключ[81].

Независимо от размера и характера на подаръците, стриктното спазване на дипломатическия церемониал изисквало проява на съответна взаимност, т. е. българите не само получавали определени неща по различни поводи, но на свой ред също били задължени да дават. С други думи, добрият тон изисквал преговарящите страни да се придържат към принципа do, ut des, т. е. давам, за да дадеш. За съжаление само в отделни случаи научаваме какви точно са били подаръците, излизащи от българския царски двор. Може да се предположи, че техният брой и естество зависели до голяма степен от това за кого са били предназначени и какъв е бил характерът на водените преговори. Не на последно място естеството на отделни подаръци зависело от стопанския облик на страната, а стойността им – от състоянието на хазната.

В изворите се споменават както традиционни по своя характер, така и по-необичайни подаръци. Повечето сведения се отнасят до отношенията на България с Папството. Така например в Бертинските летописи четем, че сред подаръците, които българското пратеничество донесло в Рим през 866 г., бил и мечът на княз Борис, с помощта на който той потушил бунта на недоволните от Покръстването боляри[82].

Любопитни описания на подаръците, изпращани до Рим, откриваме в кореспонденцията на цар Калоян с папа Инокентий III. Прави впечатление, че българският владетел намерил за нужно подробно да изброи в писмата си какви подаръци е връчил по своите пратеници. Това можем да обясним с факта, че той се опасявал дали дългият и опасен път няма да попречи даровете да стигнат до своето предназначение. Ако това се случело, папата поне е трябвало да разбере, че Калоян е направил всичко възможно да се отнесе към него с нужното уважение. Описанието на подаръците вероятно целяло да ги предпази и от възможна злоупотреба на самия приносител. Аргументът за „несигурните пътища" бил често използван от Калоян[83]. С него той се извинява защо дълго време не се е решавал да установи контакт с Римския отец, а по-късно обосновава и искането си Българската църква сама да произвежда миро. Страхът от изненадите по пътя не бил безпочвен и се оправдал напълно. Както вече отбелязахме, една внушителна пратка подаръци архиепископ Василий не успял да достави до Рим. В писмото, което носел от името на българския цар, са изброени следните подаръци: „копринени платове, восък и сребро, коне и мулета"[84]. Тази случка не отчаяла Калоян и още същата година, обаче по Браничевския епископ Власий, били изпратени други дарове. Това били „три двойни екзамити, и златна купа, и четири либри перпери, и три сребърни чашки и сребърна обков за книга"[85]. През 1205 г. Калоян отново почел папата, като изпратил „в знак на малък спомен два екзамита, двойни еписимии – единия червен и другия бял и един камей (camelum unum)"[86]. Не е трудно да се види, че кръгът от подаръците, които били дадени на папата, в общи линии бил с утилитарно предназначение. Открояват се на първо място тъканите и одеждите. Става дума за неща с изключително високо качество, които обикновено се внасяли от съседна Византия или от Западна Европа[87]. Тук ще припомним едно описание на Балканите, направено в началото на XIV в. от анонимен доминикански монах. Там се казва, че българската земя е богата на „жито, месо и риба, сребро и злато и много други стоки и най-вече восък и коприна"[88]. С други думи, изброени са като характерни български две от нещата, фигуриращи в подаръците на цар Калоян – коприната и восъкът. И ако все пак в изработката на скъпи тъкани и одежди българите са отстъпвали на византийците, то открай време се носела славата им в производството на восък. Неслучайно в „Наръчник по търговия" на Франческо Пеголоти от средата на XIV в. се отбелязва, че „загорският восък (т. е. българският – б. м., П. А.) е най-добрият, който идва от Романия"[89].

Несъмнен интерес сред изброените подаръци предизвикват още два. Това е т. нар. camela, който е намерил различна интерпретация при превода от латински. Златарски го превежда като „камила", което ще рече, че става дума за един доста екзотичен, но невъзможен подарък[90]. Вече видяхме, че това животно било сред даровете, които получил боляринът Салан. По-трудно е да си представим по какъв начин тази камила е трябвало да извърви дългия път от Търново до Рим и да остане невредима. Другият възможен превод, който дава Ив. Дуйчев, е, че ста-

ва дума за камей, т. е. вид скъпоценен камък[91]. Този превод ни се струва по-уместен.

Любопитен подарък представлява и сребърният обков за книга. Нормално е да се запитаме защо заедно с него не била дарена и съответно книга. Известно е, че тя е била също възможен обект на дарение в дипломатическата практика[92]. През Средновековието нейната изработка, като се започне от труда на преписвача, продължи с украсата ѝ от художник и завърши с изработката на обков, била трудна и продължителна работа, която се ценяла високо[93]. Едва ли цар Калоян не е съзнавал това или е подценявал книголюбието на папата. По-скоро може да се предположи, че българският владетел се е опасявал да не подари нещо, което влиза в противоречие с догмите на католическата вяра и ще предизвика само недоразумение. Така всъщност достигаме и до въпроса за философията на даряването, т. е. за смисъла, който се влагал в този акт и за символиката на самия дар. Основателно бихме поставили въпроса дали през средните векове даровете в дипломацията представляват най-вече една наследена от векове традиция, рутинна практика, в която вече не се влагало дълбок смисъл, или това е действие, което в зависимост от конкретните случаи криело различен подтекст. Според нас през Средновековието, което с право може да се определи като епоха на канона, на жеста, на търсене скрития смисъл на думите и действията, даряването без съмнение също е носело специфична символна натовареност. Най-простата интерпретация, която може да се даде, е, че чрез подаръците се засвидетелствало взаимно уважение, почит или преданост към съответния партньор. Те били нерядко израз на благодарност, но в определени случаи носели и морално обвързваща функция. Били и в състояние да „разтопят леда" при започването на преговори. От друга страна, даването на подаръци представлявало своеобразна демонстрация на могъществото и възможностите на съответния владетел[94]. Чрез количеството и качеството си те са могли да предизвикат както възхищение, така и чувство на унижение у получаващия, ако не е могъл да отговори по подобаващ начин със същото. Красноречива в това отношение е била ролята на тези специални панери, които чуждите пратеници в Константинопол трябвало да напълнят с подаръци по време на прием при императора. Добрият тон изисквал това да бъде сторено, в противен случай унижението оставало за сметка на гостенина[95].

Интересна интерпретация на даряването дава цар Симеон, чиито думи са предадени в едно писмо на Роман Лакапин. В него четем: „Тъй като ти (т. е. цар Симеон – б. м., П. А.) казваш, че с подаръци се увеличава и усилва любовта, то и ние казваме, че истинската любов нито с тленни подаръци се увеличава, нито пък с други изрази на дружба се усилва, но се поддържа само със свободна воля. Тези, които се стремят с подаръци да придобият божията любов, ще станат съучастници в проклятието на Симона влъхва, защото мислят с пари да добият дара божи."[96] Както виждаме, налице е сблъсък на два възгледа за смисъла на даряването, преценено през призмата на опозицията дух – материя. Българският владетел

настоявал, че любовта между българи и ромеи като висша духовна добродетел може да става все по-силна, само ако в Константинопол не скъпят даровете си за него и престанат да си искат завладените земи и селища. Това напълно кореспондира с една друга негова мисъл, цитирана в посоченото писмо, а именно, че на „невладеещия прилича да иска от владеещия", т. е. редно е да дарява този, който има повече[97]. Своя възглед защо трябва да получава подаръци българският владетел обосновал и чрез твърдението, че „българите имат обичай да изискват чуждото и да не дават"[98]. А за да оправдае по някакъв начин този неприкрит стремеж към материалното, който повече прилягал на един езичник, привеждал като аргументи и известното евангелско изречение: „Ако някои ти вземе дрехата ти, дай му и ризата си."[99] В противовес на тези възгледи императорът развива идеята, че истинският християнин трябва да проявава скромност, да не се стреми към материални неща и да мисли повече за духовното си спасение. Според него Божията любов и истинските добродетели не могат да се придобият с подаръци. Идеята, че поначало най-ценните дарове, които човек може да получи, не би трябвало да се търсят в сферата на материалните неща, откриваме и в известното „Слово за мира с българите" от X в. В него се развива мисълта, че най-висшият и най-божествен дар, който хората могат да получат, не са материалните ценности, а мирът. Той е представен като най-голямото духовно благо, което противостои на всичко тленно и преходно, раздавано като подаръци. Показателни в това отношение са думите: „Дава един и друг, раздават тирани. Даряват скиптроносци – едни мед, други също обилно сребро, скъпи камъни, одежди, злато, чрез грамоти почести, чрез почетни знаци правдини. Както по своето вещество, така и съобразно с ръката на дарителя тези дарове, често дори и вредят, или пък принасят полза, обаче след миг вече не съществуват и изчезват като летните ветрове и като сън, както и за онези, които дават, така и за получаващите."[100]

Стремежът да се търси на преден план символичното и духовното в даден подарък, като се пренебрегне неговата утилитарна функция, откриваме в редица случаи. Неслучайно например българските владетели били доволни да получават като дар само даден вид тъкани или дрехи, носещи определена символика. Това кореспондирало напълно със схващането, характерно за Средновековието, че видът на дрехата и материята, от която е изготвена, са показател за определен социален статут. Известно е, че във Византия строго са били регламентирани не само материите, от които е трябвало да се изработва дадено облекло, но и неговият цвят в зависимост от мястото на притежателя му в обществената йерархия. В този смисъл е обясним фактът, че наред с други неща хан Тервел искал да получава от Византия и червени на цвят кожи, които трябвало да подчертаят неговия владетелски суверенитет. За този стремеж на българите да се сдобият и носят облекла и атрибути, символизиращи императорската власт, са налице достатъчно примери[101].

Не е изключено също понякога в даряваното облекло да се е търсело не толкова утилитарна, колкото възможна сакрална и предпазваща функ-

ция. Пример за това е разказът на Георги Пахимер как татарският вожд Ногай се отнесъл към подаръците, които получил от едно византийско пратеничество. Сред подаръците била и една шапка, обшита с бисери. Той запитал дали шапката ще помогне на „главата да бъде безгрижна и здрава и дали пръснатите по нея бисери могат да я защитят против мълниите и гръмотевиците, така че камъните могат да помагат на този, който я носи да не бъде порязаван от гръм. Дали от друга страна разкошните дрехи помагат против умората на тялото. И ако казваха „не", той ги хвърляше настрани". В крайна сметка Ногай предпочел пред скъпите одежди „обикновената кучешка или овча кожа"[102].

Прави впечатление, че понякога самият дарител намирал за нужно да изтъкне преди всичко символното значение на един или друг предмет и да го „обясни" на получателя. Така например папа Инокентий III разкрива смисъла на изображенията на ключовете и кръста, които били извезани върху подареното знаме и го превръщали в изключително ценен атрибут. Кръстът, според папата, е „всепобеждаващия знак, с който Христос царува и повелява и е завладял небесните простори". А изображението на двоен ключ е обяснено така: „единият – за разграничение, другият – за власт, та когато разграничаваш доброто от злото, светлината от тъмнината, а така също светото от безбожното, да си послужиш с поверения ти материален меч за наказание на злостроиците и за похвала на добрите"[103].

Интересно е и тълкуването, което дал цар Михаил III Шишман на споменатия вече кръст, който подарил на император Андроник III. Българският владетел се постарал да обясни, че този на пръв поглед скромен подарък, при това от обикновен метал, е ценен с нещо друго. Йоан Кантакузин разказва по този повод следното: „И като извадил веднага светите реликви пред пратеника, които държал в пазвата си и като му дал кръста, който бил между тях казал: „Като занесеш на императора това, кажи, че аз се кълна в тялото си, разпънато на него заради нас, че нито съм нарушавал договора с него, нито съм изпратил войската срещу него... Нека не се учудва, че аз не изпратих от великолепните огърлици, от които имам много, както виждаш, но този кръст направен от евтин материал (защото бе от мед). Той стана прочут сред всички мизи с чудесата, много от които станаха чрез него приживе на моя баща, а много и сега по мое време. И затова го изпратих него като по-сигурна гаранция. И ако ме изобличи, че аз лъжа или мамя, да тръгне срещу мене с него, за да ме победи и унищожи с неговата помощ."[104] Естествено трудно е да се каже, дали това са били точните думи на царя, но общият им смисъл и най-вече естеството на подаръка едва ли подлежи на съмнение. Вярата в реликвите и извършените от тях „чудеса" представлява съществен елемент в душевността на средновековния човек. По всичко изглежда, че тази своеобразна „дипломация на реликвите" е била непозната в отношенията между християнските владетели. За това свидетелстват, например, усилията на император Мануил II Палеолог да привлече съюзници от Западна Европа срещу османската експанзия[105]. Размяната на свещени ре-

ликви очевино е целяла да подсили взаимното доверие между преговарящите страни и да даде още по-голяма тежест на поетите обещания и ангажименти. А не е изключено понякога даряването на реликви да е компенсирало липсата на достатъчно материални средства и други възможности, за да бъде спечелено доверието на партньора.

Накрая бихме обърнали внимание и на още един случай, в който дареният предмет играел ролята на реликва и имал определено символно значение. Става дума за меча, който княз Борис, наред с другите предмети, подарил на папа Николай I. Това всъщност било оръжието, с помощта на което князът потушил бунта на болярите срещу Покръстването. Като се има предвид личността на получателя – Римският папа – подобен подарък очевидно е бил лишен от своето утилитарно предназначение. Оръжие било далеч по-подходящо да се подарява на владетел, на военни сановници и т. н. Няма съмнение, че в конкретния случай изпращането на меча в Рим бил един добре премерен символичен жест от страна на Борис. Той подчертавал своята вярност към Христовото учение и готовността си да направи всичко да го защити. И не само това. От 17. отговор на папата става ясно, че князът искал да получи и съответното опрощение за стореното зло, че е избил с меч „всички въстанали първенци и знатни хора с целия им род“[106]. Това вероятно също го е подтикнало да се раздели с оръжието на греха и го предаде в ръцете на своя духовен съдник в Рим. Папата, който несъмнено схванал символиката на подаръка, се постарал надълго и нашироко да разтълкува стореното от Борис по отношение на бунтовниците. Накрая завършил с думите, че князът ще получи опрощение за греховете си, тъй като е „съгрешил по-скоро от ревност към християнската вяра и незнание, отколкото от друг порок“.

Картината, очертана от нас дотук за мястото на даровете в българската средновековна дипломация, ни убеждава, че ролята им съвсем не е била маловажна. Става ясно, че размяната на подаръци не било просто един традиционен ритуал, дошъл от вековете, но и проява на необходим прагматизъм в постигането на определени цели. Даряването като елемент от дипломатическия церемониал покрай всичко останало имало и своите психологически измерения. Дарът е могъл да накара партньора да се почувства уважаван и ценен или на обратния полюс – пренебрегнат и унижен. Същевременно дарените материални блага и ценности неминуемо носели за получаващия не само духовна, но и физическа наслада. Тези моменти във функцията на дара са неразривно свързани помежду си и, без да ги разберем, трудно ще оценим истинското му значение и роля в средновековната дипломация.

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж. *Numelin, R.* The Beginning of Diplomacy. New York, 1950.

[2] Фундаментално в това отношение е изследването на Марсел Мос „Дарът, форма и основание за обмена в архаичните общества“. С., Издателска къща КК, 2001. 198 с.

[3] *Mauricius*. Arta militara. (Ed. H. Mihaescu). Bucureşti, 1970, p. 280.

[4] Пак там, с. 268.

[5] *Menander.* Excerpta de legationibus. – В: ГИБИ. Т. 2, с. 234.

[6] *Menander.* Цит. съч., с. 222.

[7] *Procopii Caesariensis* Libri de bellis, VIII. – В: ГИБИ. Т. 2, с. 142 сл.

[8] *Menander.* Цит. съч., с. 254.

[9] Пак там, с. 228.

[10] *Theophylacti Simocattae.* Historiae. – В: ГИБИ. Т. 2, с. 322.

[11] За образа на гърците, създаден сред „варварския" свят, вж. *Ангелов, П.* Византийците през погледа на българите. – В: Сб. Византийското културно наследство и Балканите. Пловдив, 2001, 64–72.

[12] Thegani Vita Hludovici imperatoris. – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 49 – „...legati Bulgarorum portantes dona".

[13] Analista saxo. – В: ЛИБИ. Т. 3, с. 142 „...Legati bulgarorum cum muneribus venerunt".

[14] *Anastasii Bibliothecarii.* Vita Nicolai I Papae. – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 184.

[15] *Anastasii Bibliothecarii.* Vita Hadriani II. – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 193.

[16] Пак там, с. 188.

[17] *Ioannis VIII Papae.* Epistolae. – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 150.

[18] Пак там, с. 166.

[19] Vita Euthimii. – В: ГИБИ. Т. 4, с. 318.

[20] Вж. *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2. С., 1971, с. 336 сл.

[21] *Leonis Gramatici.* Chronographia. – В: ГИБИ. Т. 5, с. 160.

[22] Пак там, с. 166.

[23] *Constantini Porphyrogeniti.* De ceremoniis aulae byzantinae, p. 221.

[24] Пак там, с. 228.

[25] *Constantini Porphyrogeniti.* De administrando imperio. – В: ГИБИ. Т. 5, с. 207.

[26] *Innocentii III Papae.* Epistolae. – В: ЛИБИ. Т. 3, с. 320.

[27] Изпратени дарове до папата, които са описани в писмата на Калоян, ще коментираме по-нататък. Вж. *Innocentius III Papa*, с. 340, 360.

[28] *Innocentii III Papae.* Gesta. – В: ЛИБИ. Т. 3, с. 378.

[29] *Innocentii III Papae.* Epistolae, с. 370.

[30] За представата за цар Калоян в очите на съвременниците му вж. *Ангелов, П.* България и българите в представите на византийците. С., 1999, с. 234 сл.

[31] *Ioannis Cantacuzeni.* Historia. – В: ГИБИ. Т. 10, с. 232.

[32] Пак там, с. 258.

[33] Пак там, с. 294.

[34] *Theophanis Confessoris.* Chronographia. – В: ГИБИ. Т. 3, 266–267.

[35] *Nicephori Patriarchae.* Breviarium. – В: ГИБИ. Т. 3, с. 298.

[36] *Leo Gramaticus.* Цит. съч., с. 149.

[37] *Suidae.* Lexicon. – В: ГИБИ. Т. 5, с. 310.

[38] *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 1. Ч. 1, с. 230.

[39] Вж. *Дуйчев, И.* Император Юстиниан II Ринотмет данник на хан Тервеля. – В: Проучвания върху българското средновековие. Сб. БАН, книга XLI–I, 1945, 6–7. Част от текста на въпросния извор е публикуван под наслов: Anonymi Chronographia. – В: ГИБИ. Т. 3, 223–225.

[40] *Theophanes Confessor.* Цит. съч., с. 264.

[41] Annales Bertiniani. – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 287. За последвалите събития вж. по-подробно *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 1. Ч. 2, с. 34 сл.

[42] *Dumler, E.* Geschichte des Ostfrankischen Reiches. Leipzig, 1887, p. 382.

[43] Вж. *Ангелов, П.* Военните договори на Първата българска държава. – ВИСб., 1981, № 1, с. 63.

[44] Хронологията на тази война не е ясна. Предположенията варират от 854 до 880 г. Вж. *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 1. Ч. 2, с. 38 сл. Срв. и *Максимович, Л.* О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србју. – ЗФФ, XIV, 1, 1979, 69–75.

[45] *Constantini Porphyrogeniti.* De administrando imperio. – В: ГИБИ. Т. 5, с. 209.

[46] Annales Fuldenses. – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 47.

[47] *Leonis Choerosphactis.* Epistolae. – В: ГИБИ. Т. 4, с. 176.

[48] Вж. *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи. С., 1979, с. 154. Авторът смята за несигурно четенето на количеството биволи и се колебае между два и две хиляди. Ако се приеме второто число, очевидно откупът е бил нещо далеч по-сериозно от дарове, срещу които също е било възможно да се освобождават пленници.

[49] За тези събития вж. *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 1. Ч. 2, с. 314. Според автора в последвалия сключен мирен договор византийците се задължили за известно време всяка година да изпращат на Симеон богати подаръци, които трябвало да се получават от български пратеници в пограничния град Девелт. Златарски отхвърля тълкуването на М. Дринов, че става дума за данък, а по-скоро приема, че това било своеобразен откуп на мира чрез подаръци (с. 319 сл.).

[50] *Nicolai Patriarchae.* Epistolae. – В: ГИБИ. Т. 4, с. 246.

[51] Пак там, с. 249.

[52] Пак там, с. 276.

[53] Пак там, с. 283.

[54] *Romani Lacapeni.* Epistolae. – В: ГИБИ. Т. 4, 302–304.

[55] Пак там, с. 310.

[56] Пак там, с. 312.

[57] *Ioannis Diaconi.* Chronicon Venetum. – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 349.

[58] *Anastasius Bibliothecarius.* Цит. съч., с. 104.

[59] Пак там, с. 195.

[60] *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 1. Ч. 2, с. 156, бел. № 90. Авторът е склонен да споделя това становище, изказано навремето от Е. Голубинский (Краткий очерк православных церквей болгарской, сербской и румынской. М., 1970, с. 252).

[61] *Anastasius Bibliothecarius.* Цит. съч., с. 199.

[62] Подробности за събития, предшествали сключването на договора, вж у *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 3, с. 449 сл.

[63] *Georgii Acropolitae.* Historia. – В: ГИБИ. Т. 8, с. 194.

[64] Послание на никейския император Теодор II Ласкарис до градовете в Мала Азия относно мира, сключен с българите (юли–август 1256 г.). – В: *Гюзелев, В.* Извори за средновековната история на България (VII–XIV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. С., 1994, 77–79. За условията на мир вж. и *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 3, с. 460 сл.

[65] *Georgius Acropolita.* Цит. съч.

[66] *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 3, с. 463. Подкупът във форма на подаръци е бил част от философията на византийците при постигането на определени цели. В това отношение показателни са съветите на Кекавмен, които дава в своя „Стратегикон". На едно място той препоръчва с подаръци да спечелиш доверието на потенциалния си противник. Така, според него, по-лесно може да се приспи вниманието му и впоследствие да го разгромиш. Същевременно обаче съветва ромейските стратези да отказват подаръците, защото обикновено те целят да те купят и размекнат. Даровете по неговия израз „опияняват" и те карат да вършиш беззакония. – Советы и рассказы Кекавмена. (Изд. Г. Г. Литаврин). М., 1972 с. 145, 167.

[67] *Georgius Acropolita.* Цит. съч., 195–196.

[68] *Калицин, М.* Корона на историите на Ходжа Сеадедин. Велико Търново, 2000, с. 188.

[69] Пак там, с. 194.

[70] *Constantini Porphyrogeniti.* De admistrando imperio, с. 209.

[71] Вж. по този въпрос *Ангелов, Д.* Робството в средновековна България. – Истор. преглед, 1945–1946, № 2, с. 129 сл.

[72] Responsa Nicolai I Papae ad consulta bulgarorum. – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 115.

[73] *Ioannis Scylitzae.* Historiarum compendium. – В: ГИБИ. Т. 6, 237–238 сл.

[74] Einhardi Vita Caroli Magni, MGH, SS, II, p. 451. За историята на този дар вж. *Васильев, А. А.* Карл Велики и Харун-ар-Н. Т. Рашид. – ВВр., 1913, с. 80 сл.

[75] Liudprandi Antapodosis. – В: ЛИБИ. Т. 2, с. 320.

[76] P. Magistri qui Anonymos dictur, Gesta Hungarorum. – В: ЛИБИ. Т. 5, с. 28.

[77] Вж. *Мавродинова, Н.* Старобългарско изкуство. С., 1950, с. 211 сл.

[78] Вж. *Ангелов, П.* Цит. съч., с. 69 сл.

[79] Вж. *Литаврин, Г.* Состав посольства Ольги в Константинополе. – В: Византия, Болгария, Древная Русь (IX – начало XII вв.). Санкт-Петербург, 2000, с. 201 сл. Авторът подробно се спира и на различните датировки на това посещение, като аргументира за най-правдоподобно 946 г. – Пак там, с. 174 сл.

[80] *Innocentii III Papae.* Gesta, с. 378.

[81] *Innocentii III Papae.* Epistolae, с. 345.

[82] Annales bertiniani, p. 288.

[83] Вж. *Ангелов, П.* Българската средновековна дипломация. С., 1988, с. 127 сл.

[84] *Innocentii III Papae.* Epistolae, с. 319.

[85] Пак там, с. 340.

[86] Пак там, с. 360. Споменатите е к з а м и т и представлявали вид копринени дрехи, а е п и с и м и т е тъкани, тъкàни със злато и пурпур – вж. Пак там, с. 360 бел. № 3.

[87] За коприната като съществен елемент в дипломатическата практика на византийците вж. *Muthesius, A.* Silken diplomacy. – In: Byzantine Diplomacy. (Ed. J. Shepard and S. Francly). Variorum, 1992, p. 237 sq. За коприната като част от облеклото на българската аристокрация през XIII и XIV в. вж. *Манова, Е.* Видове средновековни облекла според стенописите от XIII–XIV в. в Югозападна България. – ИЕИМ, V, 1963, с. 32 сл.

[88] Descriptio Europae orientalis ann MCCCVIII exarata. (Ed. O. Gorca). Cracoviae, 1916, p. 316 sq.

[89] Христоматия по история на България. Т. 2. (Съст. П. Петров, В. Гюзелев). С., 1978, с. 238.

[90] *Златарски, В.* Цит. съч. Т. 3, с. 206.

[91] ГИБИ. Т. 3, с. 360, бел. № 4.

[92] Вж. *Lowden, J.* The luxury book as diplomatic gift. – In: Byzantine Diplomacy, 1992, p. 249 sq.

[93] Вж. *Каждан, А.* Книга и писатель в Византии. М., 1973, с. 18 сл.

[94] За тази функция на даровете вж. *Удальцова, З.* Дипломатия. – В: Культура Византии. Т. 2. Вторая половина VII–XII вв., М., 1989, с. 270 сл.

[95] Вж. *Симеонова, Л.* Семиотика на унижението, високопоставени чужденци в имперската столица. – Родина, 1996, № 4, 29–45.

[96] *Romanos Lacapenos.* Цит. съч., с. 310.

[97] Пак там, 308–309.

[98] Пак там, с. 302.

[99] Па там, с. 303.

[100] De pace cum bulgaris homilia. – В: ГИБИ. Т. 5, с. 87. За словото вж. по-подробно *Duicev, I.* On the Treaty of 927 with the Bulgarians. – Medioevo bizantino-slavo, IV, parte II, 1966, XLII, 220–253.

[101] Вж. *Ангелов, П.* България и българите..., с. 65 сл.

[102] Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Paleologis. – В: ГИБИ. Т. 10, 165–166.

[103] *Innocentius III Papa.* Цит. съч., с. 345.

[104] *Cantacuzenus.* Цит. съч., с. 258. Трябва да се отбележи, че и извън полето на дипломацията българските владетели също намирали за нужно да „обясняват" понякога смисъла на даренията, които правели. Това личи най-красноречиво от запазените царски хрисовули. Техните уводни думи (т. нар. аренга) задължително съдържат обяснение за смисъла на извършеното дарение в полза на един или друг манастир. Дарението обикновено се определя като „благочестиво" и много" богоугодно" дело, като проява на любов и грижа от страна на владетеля към Църквата. Вж. например Мрачкия хрисовул на цар Иван Александър – *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1931, с. 591.

[105] *Barker, J.* Manuel II Palaeologus (1391–1425). A study in Late Byzantine Statesmanship. New Brunswik – New Jersey, 1969, 176–177, 183, 265, 408.

[106] Responsa Nicolai I Papae, 80–82.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 96–97, 2003–2004
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 96–97, 2003–2004

ИСТОРИЯТА В БЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩЕ ПРЕЗ XIX–XX В. ПЪРВИТЕ МЕТОДИКИ НА ОБУЧЕНИЕТО

МАРИЯ РАДЕВА

Maria Radeva. HISTORY EDUCATION IN BULGARIAN SCHOOL DURING THE 19th AND 20th CENTURY. FIRST METHODS OF TEACHING

In 1878 Bulgarian state was restored and this fact changed entirely the cultural and political context of the modernization process of Bulgarian education. History teaching with its basic components, i. e. structure, contents, value orientation, methods of teaching, became part of the European practice. Among the first didactic texts about history teaching that Bulgarian teachers made use of, where those, written by Russian authors.

The Russian methodologist Kriger research work became the basis for the first Bulgarian methods of teaching history, worked out by Nikola Stanev. According to him historical education should have pragmatic aims – to bring about better understanding of contemporary social life, to develop the intelligence, the morals and the social behaviour of the pupils, to create images of the epoch through integration of society knowledge. Nikola Stanev shared the idea about human interrelations existisng in history. The teaching should be based on the deep understanding of history logics, that is of its philosophical side. The methods of active teaching, scientifically worked out at the end of the 19th century, were also of great importance.

Възобновяването на българската държавност през 1878 г. променя из основи културно-политическия контекст на българското учебно дело. Приемано поначало като съществена част от българската модернизация през XIX в., по редица показатели – масовост, прагматична социална ориентация, пълнота на училищните степени, жанрово разнообразие и пр. както в хуманитарното, така и в специалното – българското образование и неговите постижения са трудно сравними по социална ефективност с паралелните западни модели.

Очевидно е, че от гледна точка на българския културен контекст, 1500-те училища, от които 50 с по няколко класа, са национално постижение, но като маркер за сравнимост с развитите образователни модели на напредналите европейски и съседните християнски държави тези нацио-

нални постижения са далеч от оптималното за географския обхват на българското етническо пространство. Както съм имала възможност да посоча[1], младото Българско княжество има „зададени" изключително широки културни задачи. В тях създаването на стройна образователна система, т. е. степени от основни, средни и висши училища е първостепенна задача. Най-малкото, защото в модерното общество на образованието се възлагат изключителни задачи за създаване, възпроизводство и обогатяване на личностния потенциал на обществото като предпоставка за неговия икономически, културен и политически напредък. Строителите на образованието в модерната българска държава – личности като Марин Дринов, К. Иречек, Ст. Стамболов, Г. Живков, Ив. Шишманов, К. Величков, Н. Мушанов, отлично разбират тези широки културни задачи на добрата училищна организация. Без да въвеждам в детайлите на българската културна политика[2] от тези десетилетия, ще подчертая няколко изходни за настоящата студия тези, без намерение за йерархично подреждане. Първо, най-широката рамка на държавното внимание и грижа за учебното дело се основава на добре разбраното му значение за адекватната интеграция на България в европейското пространство във всичките му измерения. Учебното дело е предпоставка за свободен образователен и в широк смисъл културен обмен между младото балканско княжество и „стандартите" на Западна Европа[3]. Второ, образованието в Ново време е „условие, без което не може" да се случи цялостното културно обновление, т. е. развитие на демократичната политическа система, заложена в Търновската конституция, създаването на висока култура в областта на изкуствата и литературата, повдигане на общото културно равнище и промяна на обществените нагласи, придвижване на националния манталитет в посоката на модерността. В този ред не бива да се пропуска свойствената на всяка модерна държава през XIX в. социално-модернизираща роля – чрез институцията на училището и съдържанието на образованието – да формира не само съответстващ на модерността социален контекст, но и национално самосъзнание. При състоянието на разпокъсаност на българската етническа и национална общност и съхранената значимост на националната идея във време, когато на Балканите изцяло и безалтернативно доминира идеята за необходимо съвпадение между етнически и политически граници – значението на училището и другите културни институции за внедряване на националната идея сред младите поколения като залог за един стратегически успешен национален проект, значението на българското училище има изключителни измерения.

Според Закона за народното просвещение (ЗНП) – първият цялостен закон по учебното дело в Княжеството, приет през 1891 г.[4] – „наредбата, управлението и надзорът на всички учебни и възпитателни заведения, както и на всички учреждения, които способстват за умственото и нравственото развитие на народа се предоставят на министерството на народното просвещение". Видимата централизация обаче се съчетава с втори пласт: този на експертността и професионализма в изграждането на националната образователна система. Изрични разпоредби предвиж-

дат съставяне на „специални комисии от вещи лица (т. е. експерти – б. м., М. Р.), които изказват своето мнение върху всички важни въпроси относително народното просвещение, особено върху училищните правилници, програми, учебници, методите на обучението, изпитите, литературните предприятия, библиотеките, музеите, старините, развитието на земледелието, индустрията и тем подобни". Макар че, „мненията на тия комисии не са задължителни за Министерството", законът създава предпоставки за продължителна във времето, но с предвидими и адекватни резултати за развитието на националното образование като неделима част от общия културен градеж на държавата. За пръв път в своето развитие българското общество през XIX в. има шанс да следва една цялостна стратегия, заложена в чл. 5 на закона, който гласи, че „народното просвещение обема: началното, средното, специалното и висшето училище". Училищата за масовия българин са т. нар. народни училища: поддържани „от държавата, окръжията, околиите или общините, в които учебният език е българският, учителите им са утвърдени от Министерството и на които наредбата и програмите отговарят напълно на официалните разпореждания", а в тях се приемат „децата на всички жители в държавата без разлика на вяра и народност".

Тази държавна стратегия, останала в основни линии в следващите повече от сто години, очевидно е мотивирана от един скрит (неизказан), но произтичащ от духа на времето стремеж за пълно мобилизиране на националния ресурс – политически, социален, интелектуален – за едно „догонване" на пропуснатото време. Това е особено видимо в непосилната за конкретния обществен контекст продължителност на основното образование от 6 отделения (чл. 25.), разделени в три степени по две отделения. Доста по-близко до културната и социалната ситуация на България от края на XIX в. е структурата на средните училища (чл. 121.; гимназии) с техните два курса: долен с 3 учебни години и горен с 4 учебни години. В този пръв цялостен закон за българското образователно дело идеите на министър-председателя Стефан Стамболов, „върл защитник на общото образование и противник на всякакви ограничения на развоя на нашето просветно дело"[5], видимо доминират. Фактът, че законът е подготвен експертно от екипа на м-р Г. Живков начело с Ив. Шишманов[6], обяснява най-малко две неща: първо, че експертите, познаващи отлично европейските образователни практики, са следвали определена норма, която са намирали за подходяща за България и, второ, че те са споделяли публично огласените (в парламента) възгледи на премиера за широко общо образование на българските деца и младежи.

За мотивацията на избраната тема на представения текст е важно да посоча още един щрих към ситуацията в българското общество на 90-те години на XIX в. Той е свързан с националната идея – продължаваща да бъде актуална със своя потенциал да зарежда както държавни стратегии в областта на културата, вкл. образованието, така и да се преживява като ценност от всички слоеве на българското общество. Знаков смисъл тук има тезата на началника на отделението за средните училища в Минис-

терството на народното просвещение (МНП) в екипа на м-р Г. Живков – Ив. Шишманов. В известната си статия от това време, посветена на Висшето училище[7], той пише: „Нам, които излязохме вече от оная велика, но мъглива епоха, когато на народа трябваше да се доказва, че е произлязъл от Индия, че притежава култура по-висока от старогръцката и епически песни по-древни от Илиадата и Одисеята, нам тия наивни шовинистически доказателства не са нужни. Ний нямаме вече, слава Богу, нужда от подобни възбудителни средства, за да се задържим на нозете си като самостоятелен народ." Но за него национализмът е необходим на българската младеж като културна идея и фактор на национална идентификация, както казва – „като залог за нашето общо бъдеще". Ако ключовите думи в този израз са „общо бъдеще", то става ясно, че за учения, участващ в изработването на държавната образователна стратегия, съхраняването на българската общност в тогавашното широко географско пространство е стратегическа задача, осъществима с националната идея, т. е. с национализма. Че Шишманов разбира национализма като културна идея, дистанцирана категорично от политически подтекст, се вижда от тезата му, че на българските „млади" (по тогавашната изразност) е нужен „един национализъм очистен от всички шовинистични примеси, от всички бленоподобни мечти, от всички стръвни апетити, а напит обратно с всички хуманни идеи, които движат днес човешкото общество". Шишманов спори и с „крайните космополити, които почват и у нас да се завъждат". Той е убеден, че българите са народ, който е играл важна културна роля в Европа и ще играе такава и в бъдеще. Тези идеи, оказали несъмнено и признато от съвременниците влияние върху изработването на ЗНП, дават основание да гледаме на този закон като на балансирана програма за национално възпитание.

Заложената в ЗНП философия на българската образователна стратегия е прокарана чрез учебния план на основното училище. В духа на неговата цел (чл. 19.) – „да положи основа за нравствено възпитание на бъдещите граждани, да ги развие физически и да им даде най-необходимите за живота познания" – са определени, по европейски образец, и учебните предмети (чл. 28.). Сред тях отечествоведение – в трето и четвърто отделение, кратки познания по всеобща и българска история – в основното училище (първи клас – стара, втори клас – средновековна с българска), в трети клас – българска, в четвърти, пети, шести клас – всеобща с българска история, а това свидетелства за значимостта, която управленските екипи, създаващи един закон с осъзната дългосрочна перспектива отдават на историческото знание – интегрирано (с география и гражданско учение) или като самостоятелен предмет. Следователно историята заема водещо място в средствата за личностна и национална идентификация на бъдещите граждани.

Този кратък поглед към училищната политика на българската държава, начертана в началото на 90-те години на XIX в. и поддържана в следващите десетилетия, е необходим като аргумент за избрания в представения текст подход към ограничената изследователска задача.

Към това ще добавя, че учебният план на българското училище залага основополагащия за европейското образование принцип на паралелното изучаване на национална и всеобща история. Очакваният резултат от подобно структуриране на учебното съдържание е то да изиграе своята социализираща роля в духа на закона в динамично и амбициозно модернизиращ се български социум с неговото намерение да бъде част от европейския културен ареал. Първостепенното значение, което се отдава на събуждане и изграждане на национално самосъзнание у българските младежи в основното училище, се залага, разбира се, и във водещото място на българския и старобългарския език, отечествоведението и гражданското учение.

На тези предмети преди повече от столетие държавниците залагат оня образователен и възпитателен комплекс, който е демонстриран и в чл. 1. на ЗНП, който гласи: „Децата на българските поданици от разните християнски вероизповедания получават началното си образование на български език." В макар и най-кратко очертаната философия на първия цялостен закон за българското образование (т. е. на всички равнища, вкл. висшето образование) ясно се разграничават основните начала на образователната политика на всички модерни държави от XIX в.: достъпност на образованието и инструментализиране на учебното съдържание за идентификация на бъдещите граждани. Доколкото „гражданско" и „национално" в българската следосвобожденска обществена среда е динамично и противоречиво, и все пак превесът на националната идея е като че ли недвусмислен, то изследването на преподаването на учебните предмети, свързани с личностната социализация на ученика в посока на гражданското и националното, ми се струва интересно, привлекателно и предизвикателно академично занимание.

Ако трябва да намеря и други опори за изследване на темата, не ми се иска да пропусна и съвременния дебат национализъм – гражданско образование: актуален от десетилетия в западноевропейската дидактика на историята и за нас – на границата на XX–XXI в. И още: изкушаваща е възможността да се съпоставят идеите за преподаването, отдалечени във времето вече на повече от сто години.

Предварителният, спонтанно възникващият проблем е: има ли мост във времето, въпреки „хиатуса" на 4-те десетилетия „социализъм" в идеите за преподаването на историята и историческите знания? Отговорът на подобен въпрос има много измерения. Едно от тях е методическата теория.

Историческото образование като част от модерното българско училище и духовна култура е интересен и съществен детайл от културната панорама на българското следосвобожденско общество. Затова историята му заслужава да бъде изследвана исторически, т. е. да се проследи неговото съдържание, методологически, методически и пр. аспекти. Пръв опит за постановка и ситуиране на този проблем е направен в средата на 70-те години в труда на Й. Шопов и Г. Георгиев „Методика на обучението по история"[8]. Напоследък на тази страна на обучението по история обърна внимание Р. Кушева[9]. Огласяването пред научната общ-

ност на първите методически съчинения по история в България оставя в полезрението на изследователите в наши дни още редица аспекти на тяхното съдържание и място в развитието на националната стратегия за социализиране на българските поколения през XIX–XX в. чрез изучаването на историята като учебен предмет. Преодоляването и дистанцирането от идеологическия (и идеологизиран) подход към историята дава подтик за обективиране на погледа към историческото ни образование в Ново време и чрез търсене на различни социокултурни интерпретации редом със специфичните педагогически и методически характеристики на образователния модел по история. Това би имало академична стойност, особено ако се постави в широки времеви граници. В този контекст предлаганият текст е едно начало на цялостно изследване на компонентите на обучението по история в България през XIX–XX в. чрез опита да се „прочетат" методическите трудове, популярни в българската среда в края на XIX и началото на XX в. Авторовата амбиция е да разгледа някои от първите методики на обучението по история и да намери тяхното място в модела на модерното историческото образование в България.

В обръщение въвеждам самото понятие „модел на историческо образование", което не присъства в научния дискурс върху дидактическите проблеми на историята в училище. Необходимите уточнения, според мен, са няколко. Първо, този термин може да бъде работен инструмент при изследването на институционализираното след 1879 г. историческо образование. От друга страна, „модел на историческото образование" е подходящо означение не само за историческа реконструкция и интерпретации, но и за обозначаване и анализ на съвременни явления, разгледани във връзка с миналото и ориентирани към обозрима бъдеща перспектива.

Според мен „моделът на историческото образование" трябва да отчита следните основни параметри на историческата реконструкция и съвременен анализ: 1) учебно съдържание с присъщия му методологически подход към миналото; 2) конкретен подбор и структура на фактите със заложените ценностни ориентации; 3) учебни процедури (методи и др.) при преподаването, както и 4) мястото на учителя по история в неговата професионална функция на интелектуалец и педагог. Фактът, че това е пръв опит в нашата историко-дидактическа литература за подобен обективиран поглед и изследване на обучението по история, предполага отвореност за дискусия както върху компонентите на модела, така и върху представените в настоящия текст оценки и обобщения.

Очертаването на модела на модерното историческо образование ни задължава да направим няколко важни уговорки. На първо място следва да си дадем сметка за обществената атмосфера, за обществените настроения и държавна политика с оглед присъствието в тях на историята като аргумент и основание на вижданията за интеграцията на България в европейското пространство. Не бива да забравяме, че нейните непосредствени съседи – Сърбия и Румъния, а в по-широк етнополитически план – Гърция, имайки своите държавни структури, десетилетия преди края на XIX в. са институционализирали учебното си

дело според европейските образци за система на учебните предмети и техните образователни задачи.

Както бе посочено, в съответствие с духа на следосвобожденските десетилетия, запазвайки генетичната връзка с епохата на Възраждането, обществената атмосфера, култура и духовност остават живо свързани с националната идея. Нейното основно съдържание остава съзнанието за историческа и културна общност на всички етнически българи на Полуострова. Националната идея се вплита непосредствено и в политическите програми на българските партии в първите години след Освобождението. В течение на около едно десетилетие, в общи линии до началото на 90-те години, чрез ЗНП от 1891 г. националната идея се конкретизира в целта на образованието, учебния план и програмите, както и в плуралистично създадените на тяхна основа учебници[10]. Българското училище се изгражда като национална институция в смисъл, че то концентрира, подобно на всички модерни държави, инструменти за изграждане и осигуряване на националната идентичност чрез изучаваните предмети от групата на обществените дисциплини (български език, отечествена история и география, вероучение, гражданско учение). Следователно, в най-широк смисъл, българското училище изпълнява и идеологически функции: нему в голяма степен държавата и обществото възлагат историческата задача за превръщане на националната идея в част от гражданското съзнание на младите и на обществото.

През първите години след Освобождението, поне до средата на 80-те години, е трудно да се открои – на държавно или обществено равнище – определена стратегия за мястото и ролята на историята като учебен предмет. Данни за що-годе определени насоки за преподаване на предмета в гимназиите и класните училища се явяват спорадично. Например в краткия предговор към един от учебниците по българска история на С. С. Бобчев от 1883 г.[11] се твърди, че ученикът трябва да може, „като учи за отделни лица и събития, да си състави... едно общо целно понятие за съдбините на българския народ“ и още, че в преподаването на история „ученикът да намери нагледно нравствени и патриотични примери“. Следователно задачата на учебния предмет е преди всичко създаване на ценностна система. В официалното издание на Министерството на народното просвещение „Учебен вестник“ от 1884 г. намираме една програмна статия на младия Димитър Маринов, в която целта на историята като учебен предмет е да дава на ученика „знание и политическо възпитание, които в един ден, когато влезне в обществения живот, да бъде честен патриот и политически възпитан гражданин“[12]. „Образованост“ и „нравственост“ – това са двете ключови понятия, които представят в синтезиран вид социалните функции на предмета. Силно впечатление в тези първи препоръки за модерно обучение по история прави настояването учебният предмет да се издигне до равнището „на другите позитивни науки“ като предпоставка и гаранция, „че ще можем безбедно да управляваме нашия държавен кораб сред вълните и канарите на морския океан“. В тази кратка фраза се крие, според мен, много по-дълбоко съдържание от една методическа препоръка – това

е стратегия за преподаване, с неназовани, но, вероятно, разбирани от съвременниците, компоненти. В тази постановка съзирам и сугестия за насочване на преподаването към дистанциране от подчертано идеологизирания му образ от предходната епоха. А метафората на автора за „безбедното управление" на държавния кораб подчертава тази необходимост.

Тези първи опити за очертаване на методологическа посока в преподаването по история, при оскъдността на специални методически материали, ме карат да виждам стремеж за „деполитизация" и „деидеологизация" на историческото обучение, култивиране на патриотични и граждански нагласи, обвързани с позитивните резултати от развитието на историческото познание. В този тон влизат и посочените по-горе съждения на един от отговорните експерти и стратези на институционализирането на българското образование – д-р Иван Шишманов. Тези идеи имат представителност за отговорната позиция на тесния български интелектуален елит през 90-те години и създавания от него национален проект в сферата на училищното и висшето образование. В основата на българската училищна политика се поставя комплекс от идеи и нравствени ценности, който търси изграждането на националната идентичност чрез оптимално, премерено, „рационализирано" съотношение между национална идентичност и другостта на съседа. Без предвзетост и скрити нетолерантни нагласи българската образователна стратегия, заложена в началото на 90-те години и погледната от днешна перспектива, търси отстояването на българската идентичност с инструментариума на културно-историческите аргументи, основани на историческо съизмерване, без митологеми и зле прикрита нетолерантност.

Съществен фактор за утвърждаване на рационалистическата тенденция в училищното преподаване по история през 90-те години е откриването на Висшето училище през 1888 г. и неговото развитие като център на българската историческа наука. За кратко време обемът на историческите трудове се увеличава. Новите изследвания, особено върху националната история, получават своето разпространение не само сред студентите – бъдещи учители в средните училища, – но и в цялата българска публичност. Важно е да се подчертае, че в подготовката на бъдещите учители, наред със специалната (т. е. по история) равноценно място се отрежда на общопедагогическите и методически знания (схващани като съществен аспект на педагогическата подготовка). Сиреч, и в това отношение българският университет следва изпитаната европейска практика.

Казаното по-горе ми дава основание да мисля, че, макар и спорадични, първите методически „съвети" за училищното изучаване на история поставят в центъра на социалната функция на учебния предмет гражданското съзнание и поведение. През 90-те години на XIX в. постепенно се оформя оня „класически" за България модел, който безпрепятствено функционира до средата на 40-те години на XX в. Неговата сърцевина е: историята образова и възпитава бъдещите граждани. Тази оценка се потвърждава в съдържанието на текстовете за обучението по история, т. е. методиките на обучението.

Тръгвайки към разглеждане на представителни историко-методически трудове в България през XIX–XX в., поставям първия въпрос: какви методически съчинения по история се ползват в България преди появата (или успоредно) на методически текстове на български език в края на XIX в.? Част от отговора е в два много важни, по мое мнение, труда на руските автори Андрей Гартвиг (К вопросу о преподавании истории в средних учебных заведениях. М., 1891) и Николай Кареев (Заметки о преподавании истории в средней школе. СПб., 1900).

Доколкото методиката на Гартвиг предхожда с десет години втория текст, намирам за основателно нейното разглеждане, за да осветля, доколкото е възможно, методическата проблематика и идеи, които са могли да служат и на българските учители в пълните и непълните средни училища през 80-те и 90-те години, до появата през 1895 г. на първата методика за преподаване на история на български език[13]. В синтезираното въведение на труда авторът поставя основния си тезис, който има отправно методологическо значение: „...най-добрият начин да се учиш, това е да изказваш своите мисли и да изслушваш мислите на другите." Основата на обучението по история се поставя в колективната работа на учителя и класа, която „може да даде хубави и здрави плодове". Своята теза авторът обосновава с представянето на подхода (стил, модел) на преподаване: руски, при който учениците се готвят само когато има опасност да ги изпитат, и германски, при който учениците работят с учебника през целия урок, като отговарят на система от въпроси, поддържащи будно тяхното внимание през целия урок. Аналитичното сравнение на тези два модела авторът осъществява чрез проявеното в тях различно разбиране на въпроса за „властта" на учителя в урока. Въпросът за властта, смята Гартвиг, е „въпрос за реда и свободата, който вечно вълнува човечеството и се разрешава в отделни моменти в историята „с кръв и желязо". „Политиката и възпитанието, пише руският методик, имат в това отношение много общо помежду си." Неговата ясна теза е: „...понятието „власт" не бива да се противопоставя на понятието „свобода"... Свободен е не онзи, който може да прави всичко, каквото поиска... Свободен е оня, който сам, без принуждение, умее да подчини своите инстинкти на разума, своите постъпки на законите на живота." Тази постановка за свободата получава педагогическата си интерпретация в следния тезис: „...колкото повече детето се приучва свободно и доброволно да се подчинява на законите на живота, толкова повече то може да бъде оставено само на себе си." Това означава ученикът „да развие способност да върви към горчивите корени на науката по самостоятелен път".

Друг крайно интересен тезис на А. Гартвиг е този за същността на историята. Той възразява на най-известния автор на учебници в Русия Иловайски (неговите учебници по световна история са най-използваните в България), който разглежда историята като териториално разширение на държавата и развитие на правителствената власт (с. 21), т. е. като политическа история. За разлика от него Гартвиг твърди, че „политическата история е много важна част от историята на човечеството, но тя е

само част от историята, а не цялата история. В това отъждествяване на частта с цялото е съдбоносната грешка на г. Иловайски", заключава Гартвиг. Според него университетските четения „често грешат и по същия начин дават вместо история на културата – политическа история".

От тези методологически позиции авторът търси отговор на въпроса „каква трябва да бъде историята в средното училище". Той систематизира методическите похвати за преподаване в долните класове на гимназията, т. е. в първи – трети клас (система, която отговаря на българския модел в онези години). Първо, „съвременните условия на преподаването изискват от учителя да даде на ученика жив, близък до живота и разбираем очерк на историческия процес". Това означава да се съкратят ненужните подробности от политическата история и да се въведат в систематизиран вид съществените черти от историята на културата. Второ, „да се застави ученикът да работи, но така, че центърът на тежестта на тази работа да се пренесе от къщи в класа" чрез индивидуално изпитване в съчетание с „кръстосано изпитване", т. е. включване в отговора и на останалите ученици. Трето, „необходимо е да се даде възможност на учениците да излагат своите мисли в систематизиран вид", особено когато става дума за „изясняване на причинната връзка между историческите явления, когато се дава характеристика на исторически лица, периоди, епохи."

Централно място в предлаганите от автора методически похвати заема т. нар. от него „Въпросник". Методическият му смисъл се определя в две направления: 1) отделяне на съществените факти от учебното съдържание и 2) предлагане на ученика на определен, строго очертан кръг от сведения. Така се обезпечава педагогическият принцип „да се усвои малко, но трайно". Въпросникът е подходящ за преговор и систематизиране на знанията. Съставянето на системата от въпроси се разглежда изключително като „дело на личното творчество на учителя".

Андрей Гартвиг лансира още един методически похват: поставяне на въпроси от класа на изпитвания ученик. Авторът акцентира върху психологическата обстановка в урока, определяна от „живата" и „весела" работа на 14–15-годишните ученици и желанието им да поставят своите въпроси.

Авторът на разглежданата методика предлага интересен и нов за времето похват за активно участие на ученици при онагледяване на учебното съдържание по история: събиране на рисунки от самите ученици и, след селекция от учителя, подреждане в тетрадки-албуми, използвани за преподаването. Така методикът постига достатъчно пълно илюстриране на учебния материал от различните раздели и, както казва, „в края на годината се получава достатъчно обемист исторически албум, който ще послужи може би на не едно поколение ученици" (с. 31).

Подчертавайки, че това са методически средства, възможни за използване от всеки учител благодарение на личните му усилия и независимо от материалните средства, с които разполага, А. Гартвиг настоятелно препоръчва и новите (за времето) методически похвати, които трябва „да реформират преподаването по история" (с. 31). Сред тях главно мяс-

то се отдава на светлинните картини, които „би трябвало да се показват едновременно с обясненията на преподавателя". Текстът посочва, че на тази методическа и техническа новост се гледа като на „огромна работа, недостъпна за личните усилия на отделните преподаватели, защото изискват за своето осъществяване и грамадни парични средства, и големи научни знания, и голямо напрежение на силите, и установяване на съвършено нови възгледи за похвати и характер на историческо преподаване".

Идеята за реформиране на преподаването по история в гимназиите А. Гартвиг настоятелно прокарва и за обучението в горните класове на гимназията. Той е категоричен, че в тях се налага не просто усъвършенстване на използваните в долните класове методически похвати, но „крупни реформи" (с. 32). Като главно средство за „оживяване" (т. е. активизиране) на класа са диспутите в урока. Описанието на диспута авторът представя в четири стъпки: 1) предварително запознаване на учениците с определена тема; 2) импровизация на монологично изложение на теза от един ученик, поставящ се в ролята на учителя; 3) двама или трима ученици, които се превъплътяват в ролята на опоненти, възразяващи на тезата на „преподавателя", който от своя страна отстоява тезата си; 4) разбор на беседата от учителя с показване на грешките, систематизиране на изводи и даване на собствено заключение. От познавателна гледна точка е очевидно, че съжденията, изказвани в тези диспути, могат да бъдат „незрели", „необосновани и неиздържащи критика", но тяхното главно достойнство си остава фактът, че те са резултат „на действителна работа на мисълта, а не на паметта", подчертава руският автор (с. 33).

В методиката на Андрей Гартвиг се разработва и друга нова за времето идея: писмени съчинения на учениците, посветени на отделни исторически трудове или на самостоятелна работа с определени исторически извори. Той твърди, че „четенето на някои исторически произведения трябва да бъде задължително", както това се прави с някои литературни произведения. „Колкото по-големи са учениците, твърди авторът, колкото те стават по-сериозни и развити, толкова повече центърът на тежестта при изучаване на историята преминава от класната лаборатория (т. е. от урока – б. м., М. Р.) към домашната" (с. 31).

Усъвършенстване на работата с историческата нагледност е друга методическа линия, препоръчвана от автора и изразена в изучаването на исторически картини, на археологически паметници в музеите и на старините, наблюдавани при провеждане на исторически екскурзии. Авторът констатира: „Идеята не е нова, но едва ли скоро ще дочакаме нейната реализация." Обобщавайки тезата си за необходимите реформи в преподаването на историята в руските гимназии, А. Гартвиг завършва с настояване за „обновяване на самия учител, особено провинциалният". Той предлага въпросници по различни теми от старата (Касти и религия в Египет, Дарий, Спартанско устройство, Соломон и неговите закони, Перикъл) и средновековната история (Държави, основани от германците, Разпадането на Карловата империя, Борба на папите с императорите), които показват практически модели за работа. Тяхната цел е да дадат ця-

лостна и аналитична представа за насоките на една учебна работа, в която има достатъчно храна за въображението и мисълта на учениците.

Разглежданата методика на руския автор дава адекватна, макар недостатъчно пълна, представа за методическия потенциал на обучението по история в Русия и в Западна Европа (по-точно в Германия). Фактът, че тази методика е ползвана от учители в малкото тогава български гимназии и може би класни училища, дава основание да се мисли, че духът на българското преподаване по история заимства и следва модерната европейска методика на преподаването по история, въпреки липсата на български трудове в тази област.

Следователно сърцевината на разгледанията методически труд са модерните педагогически идеи, следващи духа на европейската практика, основана на целенасочено търсене свободата на ученика в учебния процес, за да се постигне разбиране на историята, да се стимулира движение на мисълта на ученика към нейния смисъл, а не натрупване на факти за запаметяване.

Трудът на друг руски методик на историята – Кригер, по своеобразен начин се вгражда в началните стъпки на историко-методическата теория и училищното историческо образование в България. Този труд, посветен на преподаването на историята в училище, става основа на първия труд на български език по методика на преподаването по история. Тя излиза няколко години след приемане на ЗНП. Това е издадената през 1895 г. от Никола Станев (известен гимназиален учител, историк и общественик в течение на десетилетия) методика на историята. Пояснението, направено от автора в подзаглавие, е показателно: „преведена съкратено и с изменения методика на историята", създадена въз основа на труд на руския методик Кригер по същия предмет. Н. Станев сочи, че преводът е „свободен", т. е. той се старае да извлече и представи от труда онова, което би било от полза на българските учители по история с оглед конкретните условия в българското училище. Следователно става дума за адаптация, в която се проявяват две главни посоки: изразяване на собственото становище по засегнатите методически въпроси и в подбора на примери от българската история, редом с дадените от Кригер примери от германската и световната история.

Структурата на труда е показателна за този род съчинения в Европа в края на XIX в. В него се разглеждат четири основни проблема: 1) възпитателното значение на историята; 2) мястото ѝ като учебен предмет сред другите предмети на училищното обучение; 3) основните дидактически подходи за структуриране на учебното съдържание по предмета и 4) конкретната методика на преподаването по история в долните (първи, втори и трети) класове на гимназията.

Предговорът на труда на Н. Станев разкрива дидактическата ситуация, която обуславя нуждата от методика на историята. На първо място това е потребността от разрешаване на два насъщни за училищното обучение дидактически проблема: обемът на учебния материал и „похватите на обучението" – неща, които са твърде трудни „както за начинаещия учи-

тел, така и опитния педагог". Както изтъква авторът, „до този момент на български няма нищо написано по преподаването на историята", в различните училища „то е твърде различно", тъй като „всеки учител преподава по своему". Следователно Н. Станев се заема с начинание, което, имайки своя дълголетна традиция в европейската педагогическа теория и практика, трябва да запълни една иманентна страна на модерното историческо образование и в българското учебно дело.

Своя избор върху Кригеровата методика Н. Станев мотивира с принципното си съгласие с педагога, „че е необходимо историческото преподаване да се извършва така, че изучаването на историята да помага за *разбирането* (к. м. – М. Р.) на сложните и разнообразни явления от заобикалящия ни обществен живот". Н. Станев поставя във фокуса на вниманието на учителите не заучаването (сиреч развитието на паметта), а разбирането, т. е. развитието на ума на ученика така, че да му дава опори за ориентация в съвременния му обществен живот. Тази заявка за просветителско и рационално, а не идеологическо отношение към миналото е методологическата отправна основа на първото съчинение в литературата ни за преподаването на учебния предмет – *история*. Ентусиазмът на Н. Станев се стимулира и от факта, че „на български език няма нищо друго по този въпрос" и, че всеки учител по история „ще намери всички упътвания, които са му потребни за едно целесъобразно и успешно преподаване".

Авторът дава да се разбере, че конкретната ситуация в преподаването на историята в българското училище е незадоволителна: статистиките показват слабия успех на учениците. Вината за това обаче той вижда не в липсата на интерес у учениците или в невъзможността на самия предмет да възбуди интерес, а единствено в преподаването, в умението на учителя да си служи с различни средства за представяне на историческите събития. Това определя и „формулата" на Кригер/Станев за същността на преподаването по история: умението на учителя от огромната област факти, която обхваща развитието на цялото човечество, да избере най-необходимите и да ги приспособи към нуждите на училището, без да се изпусне нещо съществено. Осъществяването на тази педагогическа задача изисква познаване на начините за достъпно поднасяне на сложния исторически материал – една необходимост, която си поставя за цел да изпълни Н. Станев с адаптирания превод на руската методика. С тази задача се обвързва и целта на преподаването по история: да се направи ученикът „практически подготвен за живота гражданин с чувствителна към прекрасното душа и твърди нравствени принципи", да се развие у него „патриотичното чувство", което се „възбужда най-силно", когато се изучава „съдбата на своето и чуждите отечества".

Според текста на Н. Станев възпитателното значение на историята се проектира в няколко посоки. Изходната теза на текста е неразривната връзка между минало и настояще: т. е. само чрез изучаването и обяснението на старото могат „да се изучат и разберат днешните политически, обществени и икономически форми в държавния живот на народите и ясно

да се освети тяхното взаимодействие и развитие". В този смисъл на историята като учебен предмет се поставя прагматична цел: да бъде „главна ръководителка" на практическия живот. Възпитаването на национален дух чрез изучаването на отечествената история, която, мисли Станев, дава много ярки и поучителни примери за поддържане на народния дух в тежки епохи на „срам и унижение" – е второто основно измерение на потребността от изучаване на историята.

Следователно вниманието на учителите се насочва към реализиране на практически ориентираните социални функции на историята като основа за разбиране на нейното възпитателно значение. „Само чрез изучаването и обяснението на старото" е възможно изучаването и разбирането на съвременните „политически, обществени и икономически форми в държавния живот на народите" и „осветляване на тяхното взаимодействие и развитие" твърди авторът. Изведена до най-синтезирания си изказ, тази мисъл на Кригер-Станев се свежда до три основни измерения на възпитателното значение на историята в училище: тя развива разума, облагородява сърцето, укрепва волята.

„Историята развива нашия разум", който знае само събитията и фактите, нищо не е разбрал от историята, защото не е разбрал смисъла им – е първата изходна теза за възпитателното значение на историята в методическия текст. Аргументите са систематизирани в следния ред: 1) голото знание на фактите не е знание, защото от съществено значение е учениците да извеждат общото, да намират идеите, които са се развили във времето и са имали влияние върху хода историческите събития; 2) учениците трябва да умеят да тълкуват фактите, което означава да търсят и намират причините за тях, резултатите, значението и мястото на дадено събитие в историческото развитие на другите народи, както и влиянието върху съвременността; 3) учениците да умеят да откриват следващите факти, да предполагат как ще продължат събитията в бъдеще, т. е. на базата на познаването на фактите да се развият прогностичните способности на учениците.

Вторият тезис за значението на историческото обучение гласи: „Историята облагородява сърцето." Тя развива у учениците съчувствие към всичко високо (възвишено) и добро, научава ги да обичат правото (истината), справедливото, честното, човечното, „а да ненавиждат подлостта, измамата, низостта". Основният морален принцип, на който се подчинява историята според Кригер/Станев, е: „Истината, правото и доброто – ето кое трябва да стои по-високо от всичко по света."

„Историята укрепва волята" е третият тезис на методическия текст. Волевата активност на ученика (т. е. неговото поведение) се свързва с убежденията, изградени като „резултат от нашата мислителна дейност и житейска мъдрост". Тъй като историята е най-подходящото средство за създаване на нравствени морални убеждения, то високите принципи, „създадени вече в ума и сърцето на ученика ще родят една положителна воля". смята Н. Станев. Изводът е, че „историята може и трябва да изгради основата за нравственото заякване на характера, които се развиват по-нататък

в живота". Обобщаващата постановка на методическия труд е, че чрез „образуването (термин, който съответства на днешните „изгражда", „формира", „култивира" – б. м., М. Р.) на разума, сърцето и волята" историята изгражда основите на цялата духовна и гражданска същност на човека.

Без съмнение тази йерархия на ценностните ориентации на преподаването по история има своя методологически и дълбок педагогически смисъл.

В посочените постановки е заложен един цялостен методологически подход на българската методическа мисъл – тезис, останал неподвластен на политическата и идеологическата конюнктура в българската духовна култура и образование до средата на XX в.

Методиката на Кригер/Станев, перифраза на познатата сентенция за историята като учителка на народите, е отражение на духа на своето време. На границата между XIX и XX столетие, когато просвещенският дух, вярата в разума на човека, оптимистичният поглед към бъдещето е завладял хуманитаристиката в Европа, постановките на разглежданата методика са пряко ориентирани към съвременността. С прагматичната ориентация на преподаването по история текстът на българския автор следва духа на европейската методическа теория на XIX столетие. Адаптирането на руския методически текст е факт, който потвърждава причастността на българското историческо образование в съвременния европейски контекст, за приобщеност към европейската педагогическа и методическа наука. Методиката на Н. Станев е знак за неделимостта и естествената принадлежност на българския педагогически елит към постиженията на съвременната му наука.

Методологическите основи на първата българска методика са аргументирани и с разглеждането на интерактивните взаимодействия с други предмети на училищното обучение. Н. Станев поддържа актуалната тогава (а и до днес) теза за връзката между историята и сродните ѝ учебни предмети – география, история на литературата и културата. Ако историята се отдели от тези сродни предмети, „остава да се съобщават на учениците само политически събития, които са най-недостъпни пък и най-непотребни", твърди авторът. И още по-категорично: преподаването на историята в училище трябва „веднъж завинаги да се отърве от традиционните, отживели вече стари методи". „В никакъв случай не трябва да бъде изключителен разказ за войните и държавните дейци, то по-скоро трябва да бъде разказ за събитията, които стават в мирния живот на хората, като се посочва как тези събития са се появили в науката, изкуствата, езика, литературата, икономиката, обществения и религиозния живот на народа", така че „ясно и живо да се отпечатва *завършения образ на известна епоха* (к. м. – М. Р.), да се обръща внимание на дълговременните резултати и състояния на обществото".

Така в българската методическа мисъл, още при нейното възникване като научна и учебна дисциплина, се оформя една теза, която ще остане актуална в течение на много десетилетия: основната функция на историята като учебен предмет трябва да формира интегрална

представа и разбиране за миналото, да гради многостранно историческо познание и съзнание на българските поколения, преминаващи през училището на нова България. Тази най-широка историко-логическа, т. е. методологическа, постановка дава отражение върху всички компоненти и идеи на труда на Никола Станев.

Тезата за интегралността на историческото познание авторът разработва с обосновка на връзката между преподаването по история с това по география и други науки, за да направи извода, че „историята в клас представя известно средоточие почти на всички науки". Идеята за комбинирането на историята и географията, като сочи и самият Н. Станев, принадлежи на известния педагог К. Ритер, чиито аргументи авторът използва, за да обоснове това междупредметно взаимодействие. Аргументите в полза на географския фактор в историята са следните: „Географският преглед е неотделим от изучаването на историята на всеки народ, защото е доказано, че местните условия имат „неотразимо влияние" върху забавянето или ускоряването на „народното развитие", тъй като от „свойствата на земната повърхнина и качествата на почвата зависи до голяма степен духовното развитие на човека". Географската среда, която обкръжава човека (почва, климат и пр.), пише още Н. Станев, се „вмъква в него и удря печат на душата му". Начинът на живот, т. е. „прехраната, занаятите, обичаите, нравите, начина на мислене, дори религиозните представи, най-скритите дълбочини на човешкия живот носят отпечатък от природата и нейните сили", твърди той. Търсейки педагогическата страна въпроса, Н. Станев подчертава, че тази връзка е „особено очевидна в първобитните и необразовани народи и никак не е мъчно да го разберат учениците и за културните, щом въз основа на техните следи учителя прави необходимите съпоставяния и сравнения".

Идеята за интегрирането на знания от сродни на историята области като средство за преодоляване недостатъците на „историческото преподаване" (терминът на Н. С. – б. м., М. Р.) се допълва със съждения относно разглеждането на историята като център на училищното преподаване в горните класове, към който органично ще „се притеглят всички останали предмети". Основанията за този възглед са в становището, че историята свързва училището с политическия и културния живот на човечеството, което налага историята да не се излага едностранно „като история на войните и царете", а от различни страни: политическа, културна, литературна и художествена. На практическо равнище това се отразява в съвета на автора (авторите) при изготвяне на учебните програми „да се търси тясната връзка между предметите и да прилага и изпълнява на дело". Този извод, известен и поддържан от европейската, вкл. българската методическа теория, в наши дни е актуален повече от всякога.

Методологическо значение за преподаването по история има и разглеждането на методите на преподаване. Всъщност тук следва да направим съществено разграничение между понятието *метод* днес (като съвкупност от средства и начини за взаимодействие между учителя и учениците в процеса на изучаването на историята) и понятието *метод,* използ-

звано от методиката в края на миналия век. Н. Станев определя метода като „пътя, по който се излага сложния предмет, за да стане разбираем за учениците", учебният материал „да бъде предаден ясно и смислено, за да се постигнат поставените образователни и възпитателни цели". На тази основа се разграничават два основни „метода": научен и елементарен, а тяхното използване се обвързва с „духовните способности" на учителя и целта на преподаването. Разделението на научен и елементарен метод се свързва „с научното или елементарно" разбиране на учебния предмет. Научният метод се идентифицира с „критическото изследване" (т. е. научното познание), което предполага работа с изворите на историята, прагматичното (т. е. обективно) изложение на фактите и философското им изясняване. Този метод се използва в горните класове на средните училища и в университетите.

Елементарният метод се налага в долните класове на гимназията. Там учителят има главна задача да даде на ученика „разбрани познания" за човешкия живот, да му посочи ориентир с важни примери за събития и личности, „които да му служат за подражание".

Достъпността и ценностната ориентация на преподаването се свързват с дидактически ориентирани принципи – за структуриране на учебния материал: регресивен, прогресивен, хронологически и биографичен. Това е първата обосновка на тези широко използвани до наши дни подходи за изложение на историята. Н. Станев се стреми да покаже плюсовете и минусите на всеки от тези подходи. Най-много са неговите резерви към регресивния метод, при който се дават знания първо за съвременните на ученика събития и от съвременността се върви към миналото. Регресивното изложение на материала, мисли Станев, не позволява да се даде представа на ученика за историческото развитие и за връзката между събитията, затова той го препоръчва само при преговор на изученото. Прогресивният подход включва „еволюция на време и място", т. е. показва развитието на човека и естествената еволюция на събитията в тяхната връзка, дава възможност ученикът да получи представа за промените в културата, религиите, законите, политиката и пр. Това го прави широко използван в преподаването. Негова модификация е хронологичният, при който се върви „от простото към сложното". При съчетаване на хронологичността с концентричността се постига оптимален психологически ефект за ученика: първо се показват „общите и най-видни черти", а по-късно във времето на обучението да се обръща внимание на другите особености, „по-малко видни, като накрая се добива ясно понятие за дадения предмет".

Биографичният метод следва не свързаните помежду си събития, а описанието на видни исторически личности. Същината на метода Н. Станев вижда в това, какви са личностите, а не какво са правили, т. е. във фокуса на педагогическото внимание е възпитателното и „поучително значение" на биографиите в контекста на запознаването с дадено събитие. Заключението, до което достига българският автор, е: нито един от методите, приложен самостоятелно не е достатъчно пълен и изчерпателен, за да отговори на изискванията на преподаването на историята, единствено

съвместното прилагане на всички методи може да доведе до достигане на целите. Към този извод и днес не може да се прибави нищо ново.

Третият дял на методическия текст, онасловен „Метод на историческо преподаване", кореспондира и с дидактическия аспект на понятието *метод*, т. е. за конкретната организация на елементарното преподаване на историята в долните класове на гимназията. Отправна точка за авторовите идеи са недостатъците на съвременната му практика на обучението: преподаване на „най-малко достъпната страна на историята – политическата история", която в ръцете на педагозите „понякога се обръща в суха история на князете, дори често става преброяване на събитията, имената, годините". Категоричното заключение е, че от българските училища „не излизат ученици, които чрез изучаването на историята да са добили правилно понятие за държавното и общественото развитие".

В търсенето и разкриването същността на изучаването на историята Н. Станев се присъединява към становището, че като се обляга на прогресивно-хронологическия метод, то (изучаването) трябва да дава цялостна представа, която включва държавния и обществения живот, материалната и духовната култура на народа „в нейното развитие и истинското ѝ значение", да обръща внимание на културата и литературата, да включва „религиозните познания и държавните учреждения", да излага и обсъжда обичаите, „начина на мисленето и състоянието на живота", „жизнената способност на всеки народ отделно и на цялото човечество целокупно".

Методиката на Н. Станев показва своя автор като горещ привърженик на тезата за общочовешките измерения на историята. „Историята на един народ, твърди той, не е изолирана, тя е част от общочовешката история", а политическата история „не е същинският предмет, а държавният и обществен живот, материалната и духовната култура на народа в нейното развитие". Много ясно е заявена препоръката към учителите: да не подчиняват преподаването на политическата конюнктура. Те „трябва преди всичко да предпазят юношеството от заблудите на измамливата система, както и от бурната нетърпимост на партиите". Учителите следва „спокойно да излагат онова, което има истинско значение и може да се вземе в основа за бъдещото развитие на историята". Тази авторова постановка вероятно е сугестирана от нарушаването на „спокойното изложение" в педагогическата практика.

Трудът на Кригер/Станев поставя ударение върху дидактическите основи на методически организираното историческото преподаване. Съобразяването със „способността на учениците" е изходното дидактическо начало, което отстояват авторите. Тази педагогическа (психологическа) целесъобразност е в основата на детайлно развитата теза за разделянето на историческото преподаване на два курса: подготвителен и исторически. Подготвителният курс има за задача да готви учениците за разбиране на „систематическото изложение на историята". Кригер съветва да се започне с баснite и приказките, разглеждани като източник на историята. Следва запознаване с „творенията на човека": стари

съдове, оръжия, монети, картини и пр. Така детето се довежда до мисълта, че „в старо време всичко е било другояче", т. е. учениците се водят към разбирането за разликата между настояще и минало или, както се казва, детето върви към степента, на която става „способно да разбира историческите работи".

Историческият курс, т. е. системното изучаване на историята като учебен предмет, по израза на авторите, „въвежда учениците напълно в историята". Основната задача, която се поставя на системното изучаване на историята, е „по-обстоятелствено да се посочи вътрешната връзка на известните вече факти и явления, да се допълни знанието им от всеобщата и народната (националната – б. м., М. Р.) истории с нови неща, както фактически, така и относително тяхното обяснение, по-обстоятелствено да се запознае ученика с вътрешните страни на народния живот, в най-релефните му прояви, заедно с основите на обществения и държавен бит". Следователно в методически план се очертават възможности за: 1) придобиване на цялостна представа за миналото чрез разширяване на информацията за различните аспекти на обществеото и държавното развитие; 2) вникване (вдълбочаване) в смисъла на историята чрез разбиране на причино-следствените връзки между историческите факти. Историческият курс се разделя на две степени: първа – първи – трети клас на гимназията – с предимствено изучаване на отечествената история, и втора – четвърти и пети – изучаване на отечествената история във връзка с всеобщата история. Тази постановка очертава модерната стратегия на европейската дидактика за изучаването на историята в училище: съчетаване на етноцентрично със синхронно изучаване на историята при доминиране на етноцентричното изучаване. В тази постановка са заложени две от големите идеи на европейската цивилизация през XIX в.: националната и хуманистичната. Тяхното съчетаване е израз на осъзнатия в педагогическите среди стремеж на европейската хуманитаристика да се избегне конфронтационното историческо съзнание. За България – една от най-младите европейски национални държави в края на XX в., тази теоретична постановка, обоснована и като методика на преподаването, се развива като практическа ориентация при изработване на учебните програми и учебната литература в течение на десетилетия.

Така, за пореден път, в този труд за преподаването на историята в българското училище, авторът (авторите) извежда(т) на преден план методологическите съображения и като обосновка, и като предпоставка на модерното преподаване. Изобщо не може да не се забележи непосредственото обвързване на методическите похвати с логическата, т. е. философска страна на историческото познание. Вникването в логиката на историята, в обяснението и тълкуването на фактите е водещото методологическо начало за авторите, наели се с трудната задача да свържат педагогическия професионализъм с хуманистичен и позитивистичен поглед към историческото образование.

Водеща идея в методиката на Кригер/Станев е професионалната подготовка на учителя, т. е. да бъде „добре подготвен, а не да се осланя на

сведенията и знанията, които има отпреди". В твърдението, че „учебникът трябва да бъде ориентир", а „не основно помагало, за подготовка на учителя", се долавя критичното отношение към реалната обстановка. За равнището на методическата подготовка на учителите свидетелства и акцентът върху препоръката, че в един час следва да се разгледа само една методична единица и урокът „да се завършва идейно и хронологически". (Можем да предполагаме в каква степен това, бих казала, елементарно за педагогиката и дидактиката на XIX в. изискване е било нарушавано в българските средни училища!)

Целият комплекс от методически препоръки за работа на учителите могат се сведат до актуалната в педагогическата теория в края на XIX в. идея за активното обучение. Нейната реализация се определя от препоръчваната „система на преподаване". Тази система има две опори: изложение на учебния материал от самия учител, т. е. учителският исторически разказ и неговото усвояване чрез въпроси, които изграждат беседата и евристичния метод. Според представите на времето изложението на учителя има водещо място. Неговите опорни точки са разбирането и излагането на разбраното от учениците. Педагогическите изисквания към „разказа" са формулирани така: учителският разказ следва да бъде достъпен, да образова ученика и да развива неговата реч. Целта е постигната, мисли авторът, когато учениците „могат свободно да разказват сами", т. е. да възпроизвеждат. Постигането на тази цел предполага изложението да бъде свободно и гладко, учителят да се подготвя внимателно за своето изложение, защото ако това не е направено, разказът става „досаден" и „неразбран" от учениците. Второто изискване се отнася до яснотата на преподаването, т. е. логическата последователност и „правилно разположение" на историческия материал. Ясният възглед за събитията предполага разбиране на връзката между тях, вникване в техния смисъл, взаимовръзка и значение. „Чрез разбирането на ръководните идеи може да се разбере този дух, който е ръководил движенията през един или друг век", твърди Н. Станев. Така авторът очертава философския жалон в обяснението на историята: вникване в духа на идеите, които движат историческите епохи. Ако второто изискване има по-скоро методологически, отколкото методически характер, то третото е подчертано дидактическо. Разказът на учителя трябва да бъде „кратък и ясен, жив и съдържателен", да представя личностите „релефно", да извежда „техните характерни изречения", „а най-вече да обръща внимание върху това, което има важно историческо значение". Характер на педагогически закон има тезата, че „простото трябва да се предава просто, величественото – сериозно, а от друга страна едното и другото да се представят основателно, убедително, ясно". Вероятно под впечатлението на масовата практика, Н. Станев се обявява против „високопарните фрази". „Сякаш, пише той, историята има нужда от блестящи украшения!" С тези „украшения" учителят „ще принесе много по-голяма вреда, отколкото полза", а учениците няма да разберат взаимовръзката и значението на изученото.

През дистанцията на десетилетията и в контекста на времето четвъртото изискване е особено интригуващо: преподаването трябва да бъде „точно и вярно". Авторът не оставя никакво съмнение, че от учителя по история трябва да се изисква „историческа вярност", „обективна истина" и „отстраняване на всяка субективна окраска" на събитията.

Общите педагогически изисквания към преподаването по история акцентират и върху необходимостта от „нагледно и живо преподаване". Под това се разбира онагледяване чрез външна нагледност посредством използване на различни нагледни помагала и вътрешна, създавана от „ясното и разбрано" излагане на вътрешното състояние, на човешките характери и главните мотиви за историческите действия. Този аспект се свързва с въздействието върху нравствената сфера на ученика: изложението на учителя „трябва да бъде живо, за да въодушевява към великото и благородното".

Значимостта на изискването за онагледяване се подчертава от наличието на специален, макар и пределно кратък дял в Методиката, посветен на нагледните пособия и необходимостта от използването им в обучението. Обосновката на тяхното значение е изцяло с педагогически аргументи: нагледите подкрепят живото слово на учителя и подпомагат „по-дълбокото проникване и затвърждаване в паметта на учениците поднесените знания". Историческите карти, картини, изображения на паметници на изкуствата и христоматии са сред препоръчаните дидактически пособия. Любопитно е да се отбележи, че христоматиите с исторически източници се препоръчват след запознаване с дадена епоха, т. е. само като илюстрация, но не и като източник за придобиване на нови знания.

Разглежданият труд съдържа самостоятелен компонент „пробни уроци". Обосновката на този компонент е с мотива, че „учителят трябва да има план", по който ще развие съответната методична единица. С този раздел на Методиката се илюстрират посочените в предходното изложение методически упътвания и се предлагат идеи за тяхната конкретна реализация в практиката.

Означените в методическия текст изисквания и препоръки към историческото преподаване показват баланс между историческа достоверност и педагогическа целесъобразност. Препоръките на Кригер/Станев отразяват актуалните в педагогическата литература на времето насоки в обучението по история. Ролята на учителя се очертава в неговата информационна функция. Би било погрешно обаче да не забележим акцента, който се поставя върху необходимостта от организиране на такова преподаване на учебния предмет, което насочва към търсене на историческите смисли, към синхронизиране на националната и обща история с цел „откриване" на универсалните взаимодействия в историческия процес. Това дава основание да се твърди, че в познавателен план българското историческо образование се насочва към приложение на прагматичния и позитивистки дух на училищното изучаване на историята. С цялото си съдържание трудът затвърдява убеждението за търсене на дистанциране от идеологически интерпретации, за насочване към прагматично и научно ориентирано преподаване.

В дидактически и методически план заслужава да се открои тезата за необходимостта от съчетаването на методите на преподаване като предпоставка за постигане целите на обучението, така както са заложени: да образоват, да развиват ума, волята и нравствеността на младите българи. Култивирането на историческо съзнание, заложено като педагогическа стратегия на разглеждания труд, откроява видимата нишка на съчетаването на националните и общочовешките ценности в една историческа ситуация, в която се градят основите на политическата демокрация и гражданското общество в идентифициращата се като част от модерния свят българска държава в края на миналия век.

Като пръв труд по методика на преподаването по история руската методика на Кригер в нейния български прочит на Н. Станев показва съпричастност на зараждащата се българска методическа мисъл към идеите, насоките и конкретността на европейската методическа теория и педагогическа практика. Вписването на българския методик в европейския културен контекст на методическото преподаване на границата на двете столетия е несъмнено. Методиката на Н. Станев е „авторска", тя не „превежда", тя „излага" теорията пред една аудитория, която не усеща себе си като дистанцирана от педагогическата общност извън България. Следователно българската методическа мисъл още в своите първи стъпки, независимо от многото трудове, които бележат пътя на европейската методика на модерното обучение по история, се „самоосъзнава" като част от едно цяло – европейската педагогическа мисъл.

За достойнствата на труда на Кригер/Станев и неговата практическа полза за българските учители по история свидетелства фактът, че пет години по-късно се налага неговото преиздаване. Съдържанието на изданието от 1900 г., е частично обогатено. Разширена е теоретичната, историко-философската, така също и практическата част (с повече пробни уроци и препоръчителна литература за учителите). В първата, методологическата, част на Методиката, онасловена „Исторически мироглед", се дефинират задачите на историята като наука: 1) да открие и посочи събитията от миналото; 2) да ги опише или изложи в истинския им вид и 3) да ги обясни така, че да разкрива същинския процес на историческото развитие. Същността на историята е движението, промяната на мисли и идеи, проблеми от тяхното възникване до разрешаването им във времето. Откроява се тезата за личността като „главната двигателна сила в историята", тъй като за исторически живот може да се говори от момента, в който личността внесе нещо в постъпките си и съдейства за изменение на културата, т. е. самата личност се явява като фактор за изграждане на обществения живот. Главния двигател на развитието на личността, мисли Н. Станев, е стремежът към съвършенството, т. е. търсейки „по-доброто", човек се развива и по този начин оставя след себе си историческа диря. Така се очертава едно от най-разпространените в следващите десетилетия определения за историята: тя е науката, която разкрива и обяснява миналото на човека, определя настоящето и дава уроци за бъдещето.

В търсене на педагогическия ефект от отношението на учителя към самата наука Н. Станев подчертава, че учителят „съзнателно или не", заставайки пред своите ученици, показва това свое отношение. Според него това е сериозен недостатък на преподаването: учителят „трябва да бъде безпристрастен", той трябва да застава пред учениците като „човек на науката и като възпитател". Авторът формулира изрично основното правило за учителя: „да страни от субективните схващания, преценки, критики". Оттук Н. Станев формулира основния си извод за поведението на учителя: доброто крепи човечеството и учителят е длъжен чрез посочване на доброто „да подига духа" на учениците.

Второто издание на методиката извежда в структурно обособен акцент „факторите на историческото развитие": „икономически и от духовно естество". „Стопанският фактор е първичен", твърди Никола Станев, но заедно с него са се появили и духовни елементи като мистичност и религиозност, почитане на духа на мъртвите, усет към хубавото, а по-късно у човека постепенно се „явяват честолюбие, завист, любопитство", а „заедно с това стремеж да обясни природните явления не с религиозни представи, а чрез разсъждение и по този начин се е сложило началото на науката". Авторът възразява на онези историци, които обясняват събитията само от гледна точка на икономическия фактор, пренебрегвайки духовния. Според него при анализа на историческите явления трябва да се използва съвкупност от фактори. Например изграждането и съхраняването на идентичността на народи, при които има „наслоени душевни наслоения, без чуждо влияние", те запазват „основния тон на своя характер". Такива са, според него, евреите, арабите, индийците, китайците. Признавайки връзката между икономическия и духовния фактор в историята, авторът отдава предпочитанието си на духовното начало в човешката история.

Периодизацията на историята е обособен акцент в труда на Станев. Периодите на историята, през които преминават повечето от народите, са героически (когато даден народ намира своето място и се утвърждава като такъв на земята, период на обществена уредба, благоустройство и защита и период на процъфтяване (т. е. пълно развитие на физическите сили и духовните заложби). Причината за преход от един период към друг авторът сочи в стопанските фактори и духовните сили – идеите, които взаимно си влияят. Без съмнение това са доминиращите възгледи на времето, които откриваме и у други интелектуалци в края на XIX и началото на XX в. (например Иван Шишманов).

Не може да не забележим, че, макар и кратко, авторът намира акцентите на една методологическа ориентация, която, максимално синтезирана, остава полезен инструмент за бъдещи и работещи български учители по онова време.

В „Същината на историческото преподаване" Н. Станев поддържа тезата си за прогресивно-хронологическото изложение на материала, чрез което да се „посочва постепенното развитие на тоя или оня народ и на всички народи в едновременното им съществуване". Така историко-

философските насоки на преподаването се обвързват с непосредствената методическа работа.

Разглеждайки „похватите на историческото преподаване", във второто издание на методическия труд Н. Станев доразвива идеята си за предварителната подготовка на учителя, която предполага „допълнително" да е чел „някое ръководство или други съчинения и така да допълни липсващото в учебника".

Интересни допълнения прави Н. Станев в главата „Разказ и изпитване". Тук се появява текстът за катехизацията като похват, който помага за „разбирането на събитията". Този похват се препоръчва, когато учениците се изпитват или когато „се преповтаря разказаното от учителя", т. е. при учебния преговор. От твърдението, че е вредно, когато „учениците един подир друг разказват съдържанието по учебника", става ясно, че целта на Н. Станев е да разчупи тази, по всичко изглежда, разпространена практика.

„Правилното изпитване", според него, предполага, определена последователност от учебни действия, които се свеждат до няколко операции. Първо, възпроизвеждане от ученика на част от „миналия" урок, второ, „учителят да го разпита, както по урока, така и по всичко друго, което той прецени", т. е. задаване на допълнителни въпроси, в отговора на които се правят допълнителни разяснения. В отговора на въпросите следва задължително да се включват и другите ученици, за да се поддържа будно тяхното внимание.

Същността на метода на катехизация, разработен от Н. Станев, се свежда до сполучливата формулировка и поставяне на въпросите в определена система така, че при техните отговори да се активизира ума на учениците, т. е. отговорите да бъдат продукт на „умствената работа", на познавателната дейност на самия ученик. Така известният в европейската методика метод на проверка и осмисляне чрез система от въпроси върху емпиричния материал (като бе посочено при разглеждането на методиката на Ан. Гартвиг) в следващите десетилетия се превръща в традиционен похват за проверка, затвърдяване и обобщаване на учебното съдържание.

Второто издание на методиката разработва и основните постановки на т. нар. повторение, т. е. преговор и обобщаване на знанията и уменията. Повторението се разбира в два аспекта: повторение на изучения материал „в по-първия урок" и, второ, повторение на раздели от учебния материал с цел затвърдяване и усещане на „вътрешната връзка" между събитията, т. е. осмисляне и обобщаване на материала, и – срочен преговор. Основната идея на автора е: истински опитният учител не настоява учениците да знаят всички имена, дати и специфични термини, за него трябва да е важно дали учениците са „разбрали движението на събитията и начина, по който са се извършили". Следователно насоката на методическата работа се определя в систематизирането и разбирането на историята, а не в простото запаметяване и възпроизвеждане на политическите събития.

Усвояването на хронологията е другият методологически и методически ориентир за добре подготвения учител. „Без нея, казва

Н. Станев, историята ще представлява сборище на несвързани събития и биографии."

Във второто издание откриваме и нови детайли, свързани с използването на учебните помагала, т. е. дидактическите средства. Наред с познатите вече нагледни пособия, исторически карти и исторически картини, се появяват „христоматия и книжки за четене", препоръчвани настоятелно за подкрепа на живото слово на учителя и за затвърдяване на получените знания. Показателно е, че тук се появяват и първите систематизирани методически изисквания към основното дидактическо средство за ученика – учебникът. Н. Станев изтъква неговата „огромна роля" за „усвояването на предмета" и за подпомагане на „отсъстващия от час ученик". Съставянето на учебници (станало след 1897 г. контролиран чрез рецензии от МНП процес) трябва да отговаря на определени методически изисквания, които Н. Станев обобщава в няколко „класически" правила: 1) учебникът трябва да включва „само същината" на историческото знание, а „всичко останало... да се допълни от живата реч на учителя"; 2) от сведенията за хронологията в историята в учебника се включват онези, „изучаването на които е полезно и необходимо от еволюционна гледна точка". Следователно в един отправен момент за българското учебникарство по история, което излиза от етапа на волунтаризма, тези указания придобиват значение на определящи дидактически правила. Те почиват на основни принципи на обучението, предпазват от информационен максимализъм, ориентират обучението по история към професионализъм, задължителен и за работата на учителя по история, и за основното (в течение на десетилетия почти единствено) средство за проникване в историята – учебникът.

Тези синтезирано представени методологически постановки са показателни за усилването на позитивисткия поглед на методическия текст – без съмнение доказателство за следване на съвременните тенденции в развитието на историческото познание.

И в двете издания на методиката присъства добре защитена тезата за необходимостта в учебния час да се дава план на учебното съдържание, а в края на урока да се зададат въпроси, с които да се провери дали учениците са разбрали материала, т. е. да се осъществи неговото затвърдяване. Настойчиво се препоръчва използване на беседата за изясняване и обяснение на събитията, като се набляга на основното, което трябва да се запомни.

Цялото съдържание на първата българска методика на обучението по история е пронизано от актуалната в края на XIX в. теза за активното обучение. Приложена към изучаването на историята като базисен учебен предмет на модерното българско училище, тази идея се синтезира в постановката, че задачата на учителя е не толкова да се затвърди в паметта историческият материал, колкото „да се замисли ученикът в историческите събития" и „по-сериозно да се отнесе към тях". Заслужава особено внимание авторовата теза за използването на историческите съчинения при преподаването. Тяхното включване като „нагледен пример в разбирането" (т. е. осмислянето) на учебния материал се залага като същностна страна,

атрибут на методическия модел, разработен и отстояван от Н. Станев. В края на XIX в. в учебниците по история за трети клас авторите не пропускат да открояят историографския компонент на преподаването по история като иманентна страна на ученическото познание за историята.

* * *

Двете издания на методиката на Кригер/Станев остават най-популярния (но не единствен) труд по тази проблематика до края на първото десетилетие на XX в. Появата, съдържанието и структурата на този труд са част от общия исторически и културен контекст в българската държава и общество в края на XIX и началните години на XX в. Методиката на Н. Станев е пряко отражение на ефекта на институционализацията на българското историческо образование след Закона за народното просвещение от 1891 г. Българската образователна система има ясно очертани съдържателни параметри: тя е национално ориентирана, т. е. главната ѝ цел е социализацията на българските поколения чрез училището, а, от друга, страна тя следва отдавна оформените модели за извличане на ценностния потенциал на историята като история на човешката цивилизация.

Методиката на преподаването по история, подобно на останалите методики на учебните предмети в модерното училище, е част от интелектуалния продукт на педагогическата наука в България. Трудът на Н. Станев по същество е бил предназначен за обучението на бъдещите учители в долните класове на гимназиите и в класните училища, т. е. тя отговаря на една належаща практическа потребност за професионалната подготовка на бъдещите учители. От друга страна, този такст очевидно е трябвало да послужи на онези учители, които по различни причини преподават в средните училища без необходимата педагогическа подготовка. В този смисъл Н. Станев, историк, педагог, активен деятел на учителското професионално движение е професионално подготвен, за да удовлетвори така очертаната належаща потребност. В следващите десетилетия, когато Н. Станев се доказва като историк изследовател, той не изоставя методическите си занимания и остава автор с трайна диря в развитието на българската методическа мисъл по история.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Радева, М.* Културната политика на българската държава (1885–1908). 2 доп. и преработ. изд. Университетско издателство „Св. Климент Охридски". С., 2002, с. 17.

[2] *Радева, М.* Цит. съч.; *Манафова, Р.* Култура и политика. България в навечерието на Балканската война. С., „Наука и изкуство", 1987.

[3] *Алексиев, Н.* Нашата училищна политика (историческо изследване). С., 1912, с. 3.

[4] *Радева, М.* Цит. съч., с. 33.

[5] *Алексиев, Н.* Цит. съч., с. 60.

[6] Пак там, с. 61; *Радева, М.* Цит. съч., 30–31.

[7] *Шишманов, И.* „Нашето Висше училище". – Мисъл, 1892, № 3–4, с. 235 сл.

[8] *Шопов, Й., Г. Георгиев.* Методика на обучението по история. 2. прераб. и доп. изд., С., „Наука и изкуство", 1978, 22–24.

[9] *Кушева, Р.* Методика на обучението по история. С., „Парадигма", 2000, с. 43.

[10] *Радева, М.* Учебниците по българска история (1879–1900) и възпитаването на национални чувства и национално съзнание. – ГСУ. ИФ, 75, 1982, С., 1986, 88–12.

[11] Пак там, с. 91.

[12] Пак там.

[13] *Станев, Н.* Методика на историята. Пловдив, 1895.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 96–97, 2003–2004
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 96–97, 2003–2004

ВАЙМАРСКАТА РЕПУБЛИКА И НЕУСПЕШНИЯТ ПРЕВРАТ НА КАП

ДОБРИН ЙОТОВ

Dobrin Yotov. THE WEIMAR REPUBLIC AND THE FAILED KAPP-PUTSCH

"The Weimar Republic and the Failed Kapp-Putsch" is an attempt to write down once again the sequence of events which shattered Germany in March 1920. It was the author's intention to provide a partial background to a more broad study of the inner political crisis in the first years of the Weimar republic's existence. The resulting workpiece is far from the ambition to be exhaustive. Nevertheless it covers not just the military coup itself but also its prehistory as well as the range of immediate and long-term consequences. The policy of the Bauer cabinet in search of equilibrium in the middle between the revolutionary Left and the reactionary Right, the ambiguous role that the Reichswehr played in the events, the rise of the free trade unions as a political force are what the emphasis is laid on. The analysis is based on a variety of sources including protocols of cabinet meetings, memoranda worked out by the administration on specific problems, contemporary newspaper publications, propaganda material, etc. It also makes use of some earlier historical researches dealing with various aspects of the Kapp-Luettwitz putsch and the general political strike.

През голяма част от XX в. историческото развитие на европейските държави и народи се определя от два взаимосвързани глобални конфликта. Както за съвременниците, така и за тези, които изследват събитията години по-късно, е неоспорим фактът, че Втората световна война е пряко следствие от Първата. Историята на Германия – страната, стояща в центъра и на двата конфликта – предлага възможност да се разнищи нишката от причини и следствия, които водят Европа и останалата част от света от единия към другия разрушителен сблъсък. Без съмнение поражението през 1918 г. слага дълбок отпечатък върху цялостното междувоенно развитие на Германия. Стремежът към реванш срещу победителите и нов национален подем е един от основните мотиви, които завладяват германското общество и довеждат на власт националсоциализма, а по-късно предопределят действията на Хитлеровия режим. Нагаждането към следвоенните условия е съпроводено с острото противопоставяне на различни обществени групи, чиито

преплитащи се интереси са засегнати в условията на лишения и тежки загуби. Това противопоставяне, от своя страна, обуславя възникването на поредица от кризисни ситуации, които водят през немалко сътресения до преобразуване на обществено-политическата система.

Решителните промени настъпват в последните седмици от войната. След провала на офанзивите на Западния фронт през пролетта и лятото на 1918 г.[1] командването на германската армия осъзнава неизбежността на поражението. По това време Върховното военно командване (ВВК), което ръководи не само военните действия, но и усилията на цялата нация за спечелване на двубоя с Антантата, е придобило такова силно влияние, че на практика не зависи от решенията на парламента, на канцлера и на самия кайзер. Помощник-началникът на ВВК ген. Ерих Лудендорф разполага с достатъчно влияние, за да наложи решенията, които смята за спасителни в създалата се ситуация на фронта. Водени по-скоро от тактически съображения, Лудендорф и обкръжението му налагат промени в политическото устройство на страната, без да подозират, че с това само дават началото на далеч по-продължителен и по-обхватен от замисления преход, който завършва (поне институционално-юридически) с приемането на Ваймарската конституция. В края на октомври 1918 г. властта, която дотогава е номинално в ръцете на назначения от кайзера райхсканцлер, а всъщност се крепи на армията, е предоставена на Райхстага[2]. Чрез тази промяна Върховното командване разчита да създаде поблагоприятни предпоставки за преговори и сключване на приемливо примирие със съюзниците, които отказват да водят преговори с кайзер Вилхелм II или с назначено от него правителство.

Генералите не отчитат взривоопасната обстановка, която назрява в тила на армията. Четиригодишните свръхусилия изправят до предела на търпението широки обществени среди в Германия. Бунтът на матросите във военноморската база в Кил в началото на ноември взривява цялата страна. За броени дни в хода на Ноемврийската революция монархията е съборена и на нейно място е обявена република[3]. Междувременно (на 15 ноември) професионалните организации извоюват правото си да представляват организираните работници в паритетно партньорство с работодателите (в т. нар. Zentralarbeitsgemeinschaft). Със споразумението работниците печелят редица права (колективно договаряне, 8-часов работен ден и пр.) и получават условия за бъдещи социални придобивки.

През следващите два-три месеца Германия е на границата на създаването на съветска република. В различните части на страната върховната политическа власт преминава в революционните съвети на работници, войници и селяни. Начело на Райха застава правителство на народните пълномощници, съставено от двете основни работнически партии – Социалдемократическата партия (ГСДП, чиито членове са наричани още „мнозинствени социалисти“) и Независимата социалдемократическа партия (НСДП). Съвместното им управление се превръща в противоборство на две идеи за бъдещето на страната. Надделяват мнозинствените социалдемократи, които прокарват своите възгледи в решенията на Конгреса на

работническите и войнишките съвети, състоял се през декември 1918 г. В изпълнение на тези решения на 19 януари 1919 г. се провеждат избори за Национално учредително събрание. Свои представители в него излъчват претърпелите промени политически сили от предишния Райхстаг, които съставят гръбнака на оформящата се нова партийнополитическа система. Три от тях – ГСДП, партията Център и Германската демократическа партия – образуват управляващата коалиция, известна като „Ваймарска" от името на града, където Националното събрание заседава до приемането на новата конституция. В опозиция остават партиите от десницата (Германска народна партия (ГНП) и Германска национална народна партия (ГННП), а така също и независимите социалдемократи. Независимите и обособилите се от тях комунисти (членове на основаната в края на декември 1918 г. Германска комунистическа партия – Съюз „Спартак") продължават борбата за власт на съветите. В периода януари – май 1919 г. тази борба се изразява в ожесточени въоръжени сблъсъци в Берлин, Бремен, Мюнхен и в други части на страната. Резултат от кръвопролитията е поражението на привържениците на съветска демокрация и налагане на нейната парламентарна форма. Последното се осъществява де юре на 11 август с влизането в сила на Ваймарската конституция.

Конституцията, приета от Националното събрание, задава рамки за постъпателно еволюционно развитие на демократична парламентарна държава с формула за разрешаване на основните социално-икономически конфликти (заложена в идеята за Икономически съвет на Райха, обединяващ работници и работодатели от различните отрасли на стопанството). В нея е направен опит за разпределяне на изпълнителната власт между пряко избирания от народа президент на Райха и излъченото от парламента правителство, което при някои конкретни обстоятелства поставя въпросителен знак върху дефинирането на републиката като „парламентарна". Половинчато е решен и въпросът за отношенията между засиленото централно правителство (Райха) и „свободните щати" (*Freistaaten*). Липсата на съразмерност и икономическа равнопоставеност между отделните „щати" (господството на Прусия в това отношение е драстично) засилва предпоставките за конфликт между федералисти и унитаристи. Продукт на своето време, конституцията от Ваймар поставя много условности, в т. ч. и върху правата и свободите на гражданите, които могат да бъдат сравнително лесно ограничени с налагането на извънредно положение. Символ на еволюционните разбирания на нейните съставители, тя „консервира" едни от основните стълбове на държавата допреди войната – правораздаването и администрацията, като разчита на тяхното постепенно нагаждане към новите политически реалности. Разчетена за продължителен и мирен преходен период, конституцията не осигурява условия за изглаждане на обществените противоречия, раздиращи страната по времето, когато Националното събрание работи върху нейните текстове.

От самото си раждане Ваймарската република е изправена пред сериозни вътрешни и външни предизвикателства. С Версайския мирен до-

говор (28 юни 1919 г.) републиката е принудена да приеме тежки условия (териториални загуби, частична окупация, репарационни задължения, разоръжаване и съкращаване на армията и флота пр.) и наред с тях перспективата за продължителна зависимост от страните на Антантата, чиято намеса често води до дестабилизиране на политическото и икономическото положение на Германия през следващите месеци и години. Към силната зависимост от външния фактор (породена от военнополитическото и икономическото отслабване на страната в резултат от войната) се прибавя и латентното противоборство между привържениците и противниците на новосъздадения ред. Първите, в лицето на Ваймарската коалиция, се оказват заградени, от една страна, от тези, които желаят продължаване на незавършената социална революция до победен край (това са НСДП, ГКП и други представители на крайната левица), и от друга страна, от силите на радикалната десница, които остават несъгласни и разочаровани от промените, наложени от Ноемврийската революция.

Разочарованието от страна на носителите на кайзеровите традиции се набира дълго време, преди да намери израз в целенасочени радикални действия с неуспешния опит за държавен преврат от 13–17 март 1920 г., станал известен под названието „пуч на Кап“[4]. Значението на пуча като събитие, характеризиращо началния период от съществуването на „първата германска република“, е изтъкнато достатъчно силно в трудовете, посветени на различни аспекти от историята на ранната Ваймарска Германия. Обикновеното изреждане на монографиите и спомените на участници в събитията е достатъчно трудна за изпълнение задача[5]. Прегледът на някои публикации с по-общи заглавия дава не само по-пълна картина на обстоятелствата, които водят до преврата, на самия преврат и на последствията от него, но предлага и подбор на мнения и коментари по различните въпроси, които възникват в хода на изследването. Представителите на различни школи от историческата наука през десетилетията след Кап спорят помежду си и се допълват взаимно, допринасяйки по този начин за възникването на различни тези и обогатяването им с нови и нови аргументи. Така например отделни автори са склонни да винят пряко правителството на Ваймарската коалиция за това, че допуска превратът да се случи[6]. Други предпочитат да отдадат слабостта на „новороденáта“ република на външни сили или обективни обстоятелства[7]. Тъй като и двете становища могат да бъдат подкрепени с достатъчно доводи, истината би следвало да се търси със заимстване и от двете, както прави Вернер Мазер[8].

Не по-малко разногласия в историографията поражда въпросът кои фактори изиграват решителна роля за провала на Кап и Лютвиц. Същото се отнася и за въпроса как неуспешният преврат се отразява върху обществено-политическото развитие на Германия. Най-добра основа за изследване на тези проблеми дават документалните материали, съхраняващи се във федералните, държавните и военните архивни институции в Германия. Значителна част от документите, отнасящи се за разглеждания период, са публикувани в обемисти сборници, които съдържат и богата обяснителна информация. За настоящото изложение, което има за цел да

подреди хронологически и тематично проблемите предимно (но не само) от гледна точка на правителството и да представи действията му в навечерието, по време и непосредствено след преврата на Кап и Лютвиц, е от особено значение възможността да бъде използван томът „Akten der Reichskanzlei der Weimarer Republik. Das Kabinett Bauer 21.6.1919 – 27.3.1920“[9] с включените в него документи от правителствената канцелария и съпровождащите ги коментари на съставителя. Двутомното издание на Ервин Кьонеман, Бригите Бертолд и Герхард Шулце[10] привлича погледа върху подготовката и провеждането на преврата, както и върху реакцията на различните обществено-политически сили. Първичните източници, публикувани в тези и други сборници, позволяват да се направи балансирана възстановка на събитията около идването на власт и краткотрайното управление на пучисткото правителство на Кап.

I. ПОЛИТИКА НА РАВНОВЕСИЕТО. КАБИНЕТЪТ БАУЕР МЕЖДУ РЕВОЛЮЦИЯТА И РЕАКЦИЯТА

ВЕРСАЙ, ПРАВИТЕЛСТВОТО И АРМИЯТА

21 юни 1919 г. Две денонощия преди изтичането на срока, който Антантата дава на Германия да се съгласи с условията на предлагания мирен договор, страната вече има ново правителство начело със социалдемократа Густав Бауер. Поставен между силна обществена съпротива срещу съюзническия диктат и непосредствена заплаха за подновяване на военните действия от страна на съюзниците, Бауер прави избор, различен от решението на своя предшественик и съпартиец Филип Шайдеман. След като Франция и Великобритания отхвърлят опита на германците да променят мирните условия (в клаузите, отнасящи се до вината за войната, екстрадирането на германски военни и правителствени лица, репарациите и самоопределението на населението в отстъпените територии), на 23 юни ръководителят на германската мирна делегация в Париж, Ханил, предава нотата, с която съюзниците се уведомяват за безусловното приемане на ултиматума от Германия. Пет дни по-късно мирният договор е подписан във Версай.

Единствен от своите колеги в правителството министърът на отбраната Густав Носке не подкрепя нотата, равнозначна на капитулация пред Антантата. Позицията на Носке отразява отношението, което преобладаващото мнозинство в офицерските среди демонстрира към мирния диктат. В разговор с райхспрезидента Фридрих Еберт през нощта на 22 срещу 23 март началникът на ВВК фелдмаршал Паул фон Хинденбург признава, че армията не може да се противопостави на очакваното нахлуване на съглашенските войски. Хинденбург обаче се изказва твърдо против приемането на т. нар. клаузи за честта в мирния договор, които изхождат от постановката, че виновници за избухването на Световната война са германците и уронват престижа на Германия. От своя страна, началникът на Първо групово командване на Райхсвера[11] ген. Валтер фон Лютвиц е още по-

категоричен. Пред министър Носке той посочва пряка опасност от бунт сред войските и доброволческите отряди, в случай че правителството се подчини на съюзниците. Тъкмо тази демонстрация на враждебност и решителност от страна на отделни представители на висшето командване води почти до окончателно разтрогване на управляващата коалиция в напрегнатите часове до изтичането на съюзническия ултиматум. След като Демократическата партия изтегля своите министри от правителството по едно и също време с оставката на кабинета Шайдеман, сега е ред на фракцията на Център в Националното събрание да отхвърли мирните условия. Показателно е, че депутатите на католическата партия променят намерението си да гласуват против мирния проектодоговор след намесата на Върховното военно командване в лицето на ген. Вилхелм Грьонер, който препоръчва на президента безусловното приемане на мира, като гарантира лоялността на армията. Колебания проявяват и депутатите от ГСДП, което проличава и при последното гласуване в Националното събрание „за" и „против" правителствената нота. В последния момент натежава заплахата на Носке, че ще подаде оставка. Нежеланието на социалдемократите да се лишат от контрола върху толкова важен ресор, какъвто е Военното министерство, ги кара да подкрепят министъра[12].

Колебливото поведение на партийните фракции при подписването на Версайския договор следва да се обясни с предвижданията за отрицателен политически отглас от подписването на крайно непопулярния мирен договор. Показателно е, че, веднъж след като този възпиращ фактор е преодолян, мнението на военното командване се оказва от решаващо значение за депутатите. При това не бива да се забравя, че освен от Антантата заплахи идват и от страна на Независимата социалдемократическа партия, която не крие намеренията си да вдигне работниците на протестна стачка, ако мирът не бъде сключен веднага. Създава се ситуация, при която президент, правителство и парламент са изправени пред опасността от трудно контролируеми реакции на извънпарламентарни сили отляво и отдясно. Срещу тези сили може да се противостои успешно само след като бъдат смекчени външнополитическият натиск и вътрешната икономическа криза. Междувременно парламентарното управление остава уязвимо и тази уязвимост се проявява неизбежно още веднъж половин година по-късно, когато мирният договор влиза в сила и заедно със задачата да изпълнят неговите предписания управляващите са принудени да се заемат с разрешаването на същия конфликт, който е потиснат в навечерието на 28 юни, но продължава да съществува и се изостря от наслагващите се с времето противоречия.

Връщайки се на поведението на министъра на Райхсвера в деня, когато се решава дали да бъде приет или отхвърлен мирният договор (23 юни), следва да отбележим, че действията на Носке са продиктувани от съзнанието за необходимостта от запазване на контакта и сближение между армията и държавата в периода на преустройство на институциите, настъпил след края на войната. През месеците преди следващата ескалация на кризата Носке е принуден да поддържа крехък ба-

ланс, за да запази авторитета си в армията, от една страна, и в собствената си партия, от друга.

Пример за това дава събранието на берлинските функционери на ГСДП, което се провежда на 4 декември 1919 г. При напразните усилия на ръководството на столичната партийна организация в лицето на Франц Крюгер да наложи по-умерен тон в дискусиите, сред присъстващите избухва брожение срещу политиката на министъра на отбраната. Редактор от централния печатен орган на партията – вестник „Форвертс", излага факти, които предизвикват изблик на дълго таено недоволство срещу това, което отдавна е наречено „системата Носке" в печатните издания на политическата левица. Журналистът изрежда редица примери – уволняването на прорепубликанския офицер м-р Ланге, оправдателната присъда на убиеца на революционните матроси ст. лейт. Марло[13] и благосклонността към неговия командир полк. Райнхард, безпрепятственото разпространение на пангерманска пропаганда сред военнослужещите и пр., които доказват, че министърът е неспособен да се справи със силите на реакцията в армията и трябва да бъде сменен. От името на своите берлински колеги, социалдемократите Хелер и Каспари се обръщат към райхсканцлера с покана за действие без отлагане. В писмото си те посочват, че най-нежеланата развръзка от създалата се ситуация – евентуален удар на десницата – би намерил изключително благоприятна почва във войската, ако се случи в този момент[14].

По времето, когато е изпратено въпросното писмо, критиките към Носке не са нещо ново. Сред най-влиятелните „разобличители" на военния министър в ГСДП е Филип Шайдеман. В публична реч в Касел около три месеца преди описаното събрание бившият министър-председател обвинява правителството и военния министър в неспособност да се справят с опасните тенденции в Райхсвера. Повод за изказването е станалото публично достояние нежелание на войниците от 29-и полк да се закълнат във вярност на Райха под черно-червено-*жълтото* знаме, което съгласно новоприетата конституция трябва да замени дотогавашния черно-бяло-червен флаг. Подкрепата, която командирът на 15-а бригада полк. Райнхард изразява към подчинените си от бунтуващия се полк, подбужда „Форвертс" да уличи Райнхард в незачитане на държавните институции. Шайдеман на свой ред заговаря за „заплахата Райнхард", като по този начин представя проблема като общ за положението във войските, на които се крепят демократичните институции[15]. Носке се застъпва за полковника и този конфликт също стихва, но след него остава неприязънта на офицерите – съмишленици на Райнхард, към социалдемократите.

По-скоро пасивната съпротива срещу отмяната на доскорошните бойни знамена – един от поводите за недоволство на офицерите към новата конституция – не е най-опасната проява на вълнения в армията. Военният преврат от 13 март 1920 г. не е прецедент. Аналогични черти съдържат редица случаи на размирици и бунтове преди споменатата дата. Антирепубликанските течения сред войските неколкократно почти излизат от контрола на Министерството на отбраната и на военното командване.

Пример за това са събитията на 21 юли, когато части от Кавалерийския гвардейски корпус (Garde-Kavallerie-Schutzen Korps), ръководени от кап. Валдемар Пабст, достигат до предградията на Берлин. Разбунтувалите се части са спрени в последния момент от командира на корпуса ген. Хофман. Предотвратен е замисълът на Пабст за налагане на диктатура, опираща се главно на армията и на доброволческите отряди. Както свидетелства по-късно пруският държавен комисар за опазване на обществения ред Бергер, плановете за преврата са били напреднали, но не достатъчно, за да гарантират успех на предприятието. Подготовката е прекъсната от министър Носке, който разпорежда разформироването на щаба на Кавалерийския корпус и изпращане на частите му в различни гарнизони далече от Берлин. За нещастие на Пабст по това време той не може да разчита на излезлия в отпуск началник на Първо групово командване ген. Лютвиц. Капитанът решава, както се оказва – прибързано, да обяви, че столицата е заплашена от болшевишки преврат, и да предприеме еднолично опит за преврат. Самият Лютвиц е принуден да сложи край на начинанието и да потвърди против волята си решението за разформироване на корпуса[16].

С жест, който не е изключение от практиката му на министър на отбраната, Носке предпочита да не проявява крайност спрямо неуспелите заговорници. Кап. Пабст е освободен от армията с майорски чин, което му дава възможност да продължи да заговорничи срещу правителството. Ген. Хофман, м-р Рихтхофен и други офицери са изпратени на служба на различни места и остават под наблюдение[17]. Отношението на заговорниците към военния министър също не е крайно отрицателно. В оставените от тях писмени свидетелства името на Носке фигурира като възможен ръководител на планираната диктатура. Не е такова отношението към началника на щабквартирата на ВВК ген. Грьонер и към пруския военен министър Валтер Райнхарт, които подлежат на арест и лишаване от правомощията си, след като разбунтувалите се войски овладеят Берлин[18].

Обстоятелствата около края на Гвардейския кавалерийски корпус показват пред какви трудности стои правителството в решимостта си да извърши структурни и персонални промени в армията в духа на изискваната от партийния печат и от закона за временния Райхсвер „демократизация“. Наред с това те насочват вниманието към най-неподатливия и взривоопасен елемент, възпрепятстващ промените – доброволческите войски (*Фрайкорпс*). Разполагащи с дефицитни за периода на Ноемврийската революция качества като боен дух, сплотеност, вътрешна дисциплина и боеспособност, тези полувоенни формации са неоценим помощник на властта в преодоляването на размиряците, които обхващат различни части на Германия през първата половина на 1919 г. Основните им недостатъци, които се забелязват осезателно в периода на относително умиротворяване от лятото и есента на същата година, са неконтролируемостта и антирепубликанската насоченост на повечето от тях[19].

Илюстрация в подкрепа на това съждение дава историята на „Балтийското предприятие“ и неговото ликвидиране. Германските войски,

останали по силата на Компиенското примирие (11 ноември 1918 г.) в Прибалтика[20] като щит срещу болшевишка Русия, стават нежелани и дори опасни за Антантата няколко месеца по-късно, когато проличава опасността от „германизация" на Латвия. Походът в Прибалтика представлява не само един от кризисните моменти в отношенията с Антантата през есента на 1919 г., но и открит сблъсък с движението на доброволческите отряди. Намиращите се в Латвия, Литва и Естония германски войски проявяват открито незачитане на авторитета на правителството. Конфликтът се дължи не само на социалната несигурност на подлежащите на демобилизация войници. В него се намесва идеята за поход срещу болшевизма в Русия, която се допълва и слива с идеята за борба срещу Съюза „Спартак" (ГКП) у дома. Решението на правителството да наложи оттегляне от Прибалтика се схваща от политическата десница в Германия и от нейните пропагандни органи не само като проява на слабост под натиска на външния враг (Антантата), но и като предателство спрямо защитниците на отечеството.

На 24 август се стига до открит бунт на *Фрайкорпс* в Митау. Бойците от „Желязната дивизия" под командването на м-р Бишоф въстават срещу искането на германското правителство да се оттеглят от Прибалтика и настояват латвийските власти да изпълнят обещанията си, като им предоставят латвийско гражданство и земи за заселване в Курландия. Отговорът на кабинета Бауер на 5 септември е да прекрати вербуването на доброволци за Прибалтика, което все още се води полулегално в Берлин. Командващият германските войски в района, ген. Рюдигер фон дер Голц, който по настояване на Антантата е отзован две седмици преди това, е изпратен обратно в Прибалтика, за да се справи с размирниците. Министрите заплашват неподчиняващите се войски с прекъсване на всякакви връзки, в т. ч. и на снабдяването и заплащането[21]. Заплахата е осъществена с едномесечно закъснение (на 13 октомври), едва след като става ясно, че Фон дер Голц не само не е изпълнил мисията си, но е усложнил ситуацията, „предавайки командването" си на руския полковник Авалов-Бермонд. Когато антиболшевишките руски отряди на Бермонд и присъединилите се към тях германски войски атакуват Рига и обявяват за свалено латвийското правителство в началото на октомври, Антантата налага пълна морска блокада на Германия и заплашва с окупация на Франкфурт на Майн[22]. В отговор правителството се опитва да демонстрира, че „балтийските" войски повече не са под негов контрол и осъжда демонстративно действията им като „престъпно своеволие". Тази декларация се обръща срещу самото правителство, тъй като м-р Бишоф успява чрез десните вестници да прокара защитата на своята кауза в Германия[23].

Прекратяването на снабдяването с храни, медикаменти, муниции и хора от родината води до отслабване на бунтуващите се войски. Неподчинението продължава, въпреки че Фон дер Голц е заменен с нов командващ – ген. Еберхарт, чиято задача е да върне войниците в родината под надзора на началника на Войсковата служба[24] ген. Ханс фон Зект. След като запознава министрите от кабинета със ситуацията в последния ден

на октомври, Зект споделя и своето становище, като настоява да се направят постъпки пред Антантата да разреши на германските войници да се сражават с болшевиките. Вариантът е отхвърлен от кабинета като неосъществим[25]. Издадени са нови заплахи – лишаване от германско поданство, обвинения в дезертьорство, лишаване от заплата – но окончателният край на балтийския поход е предизвикан от успешното настъпление на естонските и латвийските войски срещу „Западната руска армия" и *Фрайкорпс* на Бермонд. В средата на ноември те преминават доброволно под командването на ген. Еберхарт и през следващите няколко седмици се изтеглят към германските граници[26].

С тази развръзка опасността от безредици е само видимо отстранена. В доклад от 11 ноември държавният комисар Бергер предупреждава правителството, че съществува реална опасност Източна Прусия да не остане в пределите на Райха, ако завръщащите се „балтийски" войски решат да потърсят реванш от Берлин за неуспеха си, което, според комисаря, е твърде възможно. За съществуването на заговор начело с м-р Бишоф с цел налагане на военна диктатура и отхвърляне на Версайския договор говори направо британският представител в междусъюзническата комисия за наблюдение на изтеглянето от Прибалтика ген. Търнър в донесение от началото на декември. Според Бергер правителството би било безсилно да се противопостави на подобен ход от страна на командирите на балтийските *Фрайкорпс* поради факта, че населението на Източна Прусия (и не само привържениците на ГННП и едрите земевладелци) подкрепя „балтийците", на които се гледа като на защитници от болшевизма. Напълно допустимо е, смята комисарят, те да потърсят реванш или да обявят автономия на провинцията[27].

Защо противниците на правителството не се възползват от тези благоприятни условия за бунт? Сам канцлерът Бауер заявява по време на едно от заседанията на кабинета, че макар и да може да разчита на местното военно командване, *оберпрезидентът* на Източна Прусия Август Виниг не може да контролира поведението на масата войски. Завръщащите се от Латвия „балтийски" войски се разглеждат от правителството като двигател на „контрареволюционните" стремежи. Знае се, че връзки с тях поддържа Ерих Лудендорф, който пък е сочен за вероятния „силен човек" начело на едно бъдещо надпартийно управление[28].

Отговор на поставения въпрос следва да се търси в тактическите съображения на участниците в заговора срещу републиката. От публикуваната документация на пруския *генералландшафтсдиректор* Волфганг Кап може да се заключи, че още през юли заговорниците са решили, че завземането на столицата на Райха е по-благоприятен подход към крайния успех, отколкото използването на Източна Прусия като плацдарм за разпространение на властта в останалите части на страната[29]. В допълнение към това заговорниците решават да се въздържат от опити за завземане на властта непосредствено преди и през зимата на 1919/1920 г., отчитайки невъзможността на евентуалното пучистко правителство да се справи с управлението на страната в тежките зимни условия условия[30].

Съзаклятието срещу републиката възниква още на 9 ноември 1918 г. – датата, на която е обявена абдикацията на кайзер Вилхелм 22. Въпреки че промените в държавното устройство – формалното установяване на парламентарна форма на управление – започват още преди абдикацията, определени среди от германското общество свързват промяната със споменатата дата и я характеризират като незаконна и насилствена смяна на власта. От тази гледна точка без съмнение е справедливо един „незаконен" режим, какъвто се създава след „узурпацията" от 9 ноември, да бъде свален. Ако с течение на времето възстановяването на монархията става все по-малко осъществима цел, то връщането на много от нейните черти представлява все по-привлекателна възможност за част от тези, които са разочаровани от промените година след нейното премахване. Съзаклятниците критикуват преди всичко модела на партийно коалиционно управление, който се създава в Германия след края на Световната война. Според тях то води до раздробяване и обезсилване на народа, спомага за икономическата разруха и хвърля страната в ръцете на силите на радикалната левица[31]. Видимо прогресивното влошаване на икономическото положение и всяко ново „изстъпление" от страна на „болшевиките"[32] водят до засилване на това убеждение и привличането на нови привърженици към заговора, който придобива по-ясни очертания през лятото на 1919 г.

По това време е основано „Националното обединение" (Nationale Vereinigung). Задачата на неговите учредители е да създадат военна организация, която да обхване офицерите от Райхсвера и да спечели за целите си командирите на „балтийските" войски. От друга страна, към движението трябва да бъдат привлечени вече съществуващите многобройни и разпокъсани националистически и патриотични формации като например организацията на Георг Ешерих в Бавария[33]. Активно участие в тези усилия взема м-р Пабст. Ръководената от него организация може да разчита на структурите, оставени от предшестващата я Отечествена партия, учредена от Кап и Тирпиц година преди края на войната[34]. Позициите на водещи участници в съзаклятието, каквито са Кап и Готфрид Трауб, в ръководството на Германската национална народна партия им осигуряват близки връзки и с активни участници в политическия живот, вкл. и с Карл Хелферих.

С обещания за прилагането на „твърда ръка" спрямо ширещото се стачно движение и за диктаторско потискане на дестабилизиращите икономиката фактори заговорниците привличат на своя страна представители на индустрията и банките[35]. Те могат да разчитат повече (както се оказва впоследствие) на едрите земевладелци от областите на изток от Елба, които влизат в остър конфликт със социалдемократите от пруското правителство заради държавната намеса в селското стопанство. Военновременното държавно определяне на цените на селскостопанските продукти (*Zwangswirtschaft*) остава в сила задълго след сключването на мирния договор. Задържането на неблагоприятното за земевладелците положение води до нарастване на напрежението. То се отразява и на самите управляващи. Вероятно под въздействието на аргументите на свои-

те опоненти от земеделските сдружения (*Landbuende*) пруският министър на селското стопанство Ото Браун се обявява през септември 1919 г. за частично освобождаване на цените на някои продукти и влиза в остър спор с райхсминистъра на икономиката Роберт Шмит, който изпълнява и функциите на пруски комисар по прехраната[36].

Доводите за правителствената политика в областта на селското стопанство изхождат от недостига на храни, който продължава да измъчва и след края на войната многобройното население на градските центрове. Дефицитът се дължи на редица причини, най-важните от които са намаляването на добивите, загубата на значителна част от селскостопанските територии на изток (в полза на Полша) и стесняването на външния пазар в резултат от продължителната международна изолация на Германия. Правителството на Бауер е принудено да поддържа по-ниски цени на храните, за да задържи ръста на работническите заплати, докато не постигне обрат в неблагоприятните икономически тенденции. Този обрат не може да бъде постигнат бързо и затова на 13 февруари 1920 г. кабинетът потвърждава политиката на *Zwangswirtschaft* за година напред. Следва открит сблъсък със засегнатите земевладелци, чиято организация *Deutsche Landbund* на 17 февруари отхвърля открито „бюрократичната" намеса в определянето на цените и, въпреки заплахите за санкции от страна на властите, обявява, че ще се погрижи сама за реколтата и прехраната на населението[37]. Държавният преврат, който става няколко седмици по-късно, оставя открит изхода от спора. Във всеки случай декларациите на пучистите, завзели Берлин на 13 март, за премахване на принудителната политика в аграрния сектор предизвикват удовлетворение сред земевладелците[38]. Една част от тях подпомага активно действията за свалянето на берлинското правителство, отпускайки значителни парични суми в полза на възглавявания от Кап и Фон Брюнек „Отечествен съюз Източна Прусия" (Heimatbund Ostpreussen)[39].

В борбата срещу правителството се съчетават легални и нелегални методи, като особено значение се придава на публикациите в печатните органи на десницата, насочени към подронване авторитета на личностите на най-висши постове в републиката[40]. Известният съдебен процес срещу Хелферих, проведен през първите месеци на 1920 г., не е единственият случай на целенасочено подриване на престижа на силните лица в правителството. На нападки е подложен не само финансовият министър Матиас Ерцбергер, но и президентът Еберт[41]. Националистическата пропаганда създава желаната жертва в лицето на Ерцбергер – политикът, който подписва Компиенското примирие и застава за Версайския договор. Строгата данъчна политика на министъра на финансите, засягаща силно интересите на имуществените слоеве, среща не само пасивна съпротива. Оцелял от непосредствено покушение срещу живота му на 26 януари, Ерцбергер търпи тежко политическо поражение с присъдата на берлински съд (12 март), който отсъжда глоба на неговия противник, но в мотивите за решението си признава за верни твърденията на Хелферих, че министърът е използвал поста си за лично облагодетелстване.

Изходът от процеса Хелферих е само един от многобройните поводи на вестници като комунистическия „Роте Фане“ да отбелязват с тревога все по-засилваща се дясна реакция срещу постиженията на Ноемврийската революция и борбата за социални промени[42]. Много по-голяма загриженост предизвикват националистическите демонстрации, които се провеждат в Берлин през ноември 1919 г. в защита на бившите предводители на армията Паул фон Хинденбург и Ерих Лудендорф. Двамата се изправят пред комисията на Националното събрание, разследваща вината за въвличането на Германия във война срещу Антантата, и заявяват публично, че поражението на германската армия е дело на подривните сили у дома, които я удрят в гръб. Отзвукът от това изказване и от съпровождащите го масови прояви е подет от партиите на парламентарната десница, които виждат във фелдмаршал Хинденбург бъдещия държавен глава. От своя страна, Лудендорф съзира шанса да използва „победителя от Таненберг“, за да събере в едно русло военните и политическите течения на дясната опозиция[43].

Трудно може да се твърди, че Лудендорф не желае да възстанови в определена форма състоянието на нещата от 1916–1918 г. – периодът на прикрита военна диктатура. За да постигне целите си, той не може да се уповава единствено на средствата, позволени от закона. Легалният начин за промяна на управлението са изборите за президент и за нов Райхстаг, но във времето, докато те бъдат приложени настоящото правителство може да наложи нови нежелани промени в държавата и в армията. Освен това единственият достатъчно сигурен изход от изборите е преобразуването на коалиционното управление с участието на едни или други партии. Това управление няма да бъде достатъчно силно, за да изпълни надеждите, които заговорниците възлагат на замисленото авторитарно „правителство на реда“. Далеч по-сигурен способ за овладяване на държавата е за тази цел преди това да бъде овладяна армията. Хората около Кап разчитат на авторитета на Лудендорф, за да наложат възгледите си сред командните среди в Райхсвера. Влиянието на генерала обаче не е неограничено. То не би било достатъчно силно, освен ако не се прояви в условията на конфликт между армията и правителството. До прага на такъв конфликт се стига в споровете по въпроса за предаването на германски военновременни ръководители на Антантата на съд по обвинения за военни престъпления.

Проблемът се изостря в началото на февруари 1920 г. Близо месец след влизането в сила на Версайския договор председателят на Парижката мирна конференция А. Милеран предава на представителя на Германия в преговорите с Антантата барон Лерзнер списък с имената на 895 германци, чието екстрадиране се изисква от Франция, Великобритания, Белгия, Италия и от други съюзнически държави. Исканията се аргументират с чл. 228. от мирния договор. Неговите постановки засягат пряко болезнения въпрос за „клаузите на честта“ (*Ehrenklausen*), който довежда почти до разрив Ваймарската коалиция и Райхсвера осем месеца по-рано. Пресният спомен за кризата около приемането на мирния договор

подтиква министрите от кабинета Бауер да отхвърлят единодушно искането на Съюзниците[44]. Правителството бърза да заяви пред представители на германския печат твърдото си намерение да не допусне екстрадирането на германци в чужбина[45].

Едновременно с това се възприема тактика на сдържаност в диалога с Антантата. Схващано като плахост пред чуждите сили, въздържането от открито отричане на чл. 228. настройва допълнително националистите срещу правителството. Общественото настроение не е еднозначно[46] в различните части от страната, както свидетелстват едно писмо с дата 7 февруари от министъра на вътрешните работи на Баден Адам Ремеле до райхсканцлера Бауер и послание от оберпрезидента на Източна Прусия Виниг, който пише до райхспрезидента Еберт на 12-и същия месец[47]. От засилената кореспонденция през тези дни канцлерът научава, че евентуално отстъпление пред Антантата ще предизвика съпротивата на администрацията и армията – два фактора, с които всеки управляващ трябва да се съобразява. Негативното си отношение към съюзническите искания демонстрират висшите служители на Министерството на външните работи[48]. Несъгласието се разпространява и по места, като отново Източна Прусия е средище на най-изявената опозиция[49]. Министерството на отбраната (по-точно – ген. Райнхарт) подготвя конкретни планове за подновяване на военните действия на запад и на изток в случай, че правителството бъде принудено да се противопостави открито на Антантата. Ако се вярва на Алберт Гжезински, командването на армията дори отива подалеч. Съгласно спомените на бившия държавен секретар, на 9 февруари ген. Зект свиква на съвещание офицерите от Войсковата служба и началниците от останалите отдели на Министерството на отбраната. На съвещанието е взето решение за енергични мерки, в случай че правителството се поддаде на натиска на съюзниците. Планът предвижда преустановяване на разоръжаването и на разформироването на армейски части, масово въоръжаване на населението, отстъпление с боеве до линията на реките Везер и Елба, настъпление през Полша за свързване с Русия. Съгласие с плана изразява и ген. Лютвиц. Според Гжезински Зект възнамерява да сподели намеренията си с президента, но пренебрегва напълно мнението на правителството, от което не може да се очаква подкрепа за плана[50].

Предполагаемите намерения, които Зект е щял да осъществи при ескалация на кризата с Антантата, граничат със замисъл за установяване на военна диктатура. Колкото и условно да се разглеждат цитираните спомени на Гжезински, те не излизат от общия контекст на събитията. С оглед на цялостната дейност на Зект в Райхсвера може да се предположи, че запазването на единството в армията е главен мотив за началника на Генералния щаб и в този труден момент, като го кара да избере страната на тези от генералите, които предпочитат прякото действие пред съблюдаване на решенията на политиците.

До очакваната със страх развръзка не се стига и заслуга затова има британската дипломация, под чийто натиск Франция се съгласява, макар и условно, с предложението на германското правителство предполагае-

мите военни престъпници да бъдат съдени от германски съдилища под наблюдението на съюзниците[51]. За да изпълни своята част от компромиса, правителството внася в Националното събрание закон-допълнение към приетия още на 19 декември 1919 г. закон за съдебно преследване на военните престъпления[52]. С това се подхранва националистическата пропаганда, която заклеймява „позорното" съглашателство с Антантата.

Следващият неизбежен сблъсък между политическото и военното ръководство е по въпроса за съкращаването числеността на въоръжените сили. Към момента на влизането в сила на Версайския договор (10 януари 1920 г.) германската армия наброява 290 000 войници и офицери. Около седмица след официалния обмен на ратификационните документи съюзниците приканват Германия да изпълни задълженията си по чл. 163. от договора, който предвижда в срок от три месеца Райхсверът да бъде сведен до 200 000 души, а след още три месеца – до 100 000. След това „напомняне", на 6 февруари Министерството на отбраната издава заповед, с която поставя датите 1 април и 1 юли като срокове за изпълнение на поетапното съкращаване. Предполага се разпускане на всички доброволчески отряди и намаляване числеността на военноморските сили[53].

Заповедта засяга деликатния въпрос какво ще стане с десетките хиляди войници, които предстоят да бъдат освободени от армията без гарантирана работа и финансова издръжка в трудни за страната условия. Отношението на офицерството е разбираемо негативно. Физическото намаляване на войската означава и намаляване на тежестта ѝ в решенията на правителството, засягащи интересите на офицерите. Висшето командване оказва съпротива срещу съкращаването още през септември, когато министърът на отбраната Носке замисля да намали драстично броя на войските поради очакванията, че мирният договор ще бъде окончателно ратифициран през октомври[54]. Становището на Войсковата служба е изложено подробно в мемоар, изготвен през втората половина на ноември 1919 г. под ръководството на ген. Зект. То гласи, че пред Антантата трябва да бъдат направени постъпки за запазване на 200-хилядна германска армия поне до края на март 1922 г. или, ако постъпките бъдат безрезултатни, съкращаването да се отложи поне до идното лято. Аргументите за това предложение изглеждат напълно обективни и отчитащи критичното вътрешно положение на Германия. Нарастващият недостиг на въглища заплашва със спиране част от промишлените предприятия, а оттук и с ръст на безработицата, която, съчетана с липсата на достатъчно храни в предстоящите зимни месеци, ще се превърне в предпоставка за обществени размирици. Властите няма да могат да задържат реда и спокойствието, без да разполагат с ефективни сили за сигурност. Намаляването на числеността, както се твърди в мемоара, ще отслаби армията не само защото тя ще разполага с по-малко средства да се противопостави на безредиците, но и защото те ще я заварят във фаза на реорганизация и в условия, в които голяма част от военнослужещите, чакащи да бъдат уволнени, няма да са сила, на която ще може да се разчита[55]. Съкращаването на армията вълнува и Първо групово командване. Още в края на юли,

т. е. четири месеца преди мемоара на Зект, висшите офицери, подчинени на ген. Лютвиц, решават, че срещу правителството следва да се упражни пряк натиск, в случай че предприеме подобна стъпка, докато опасността от нов подем на радикалната левица е все още явна[56].

В променената обстановка в началото на февруари 1920 г. цитираните по-горе доводи губят от своята сила. Икономическата криза е овладяна и производството започва да расте. Стачното движение в страната също е потиснато, както и основните му „подбудители" – комунистическата партия и партията на независимите социалдемократи. Това дава свобода на правителството да предприеме следващата стъпка в преобразуването на Райхсвера, като едновременно с това се освободи от някои нежелани елементи от армията. Заповедта от 6 февруари е предшествана (със седмица) от решение за окончателно разпускане на войските, участвали в „Балтийското предприятие"[57]. Няколко седмици по-късно тя е последвана от конкретно разпореждане за разпускане на военноморските бригади Льовенфелд и Ерхарт (29 февруари)[58].

Решението на министър Носке е тежък удар за заговора на Лудендорф. Командваната от кап. Х. Ерхарт Втора военноморска бригада (*бригадата Ерхарт*) наброява 6000 опитни войници. Те съставят силата, на която се разчита да извърши насилствената смяна на властта, когато настъпи благоприятният момент. Премахването на тази сила предвещава неуспеха на всяко бъдещо подобно начинание. Лоялността на Лютвиц е поставена на изпитание за пореден път. Генералът избира да остане верен на войските си, вместо на правителството, и с този избор дава ход на държавния преврат.

„СИСТЕМАТА НОСКЕ". ДЕЙСТВИЯ СРЕЩУ РАДИКАЛНАТА ЛЕВИЦА

В първите дни на март, когато развръзката в противопоставянето с крайните консерватори наближава необратимо, управляващите партии се намират в по-слабия от двата противостоящи лагера. Причина за това е фактът, че противникът на Ваймарската коалиция не е един. Преведено на идеологическия език на „Роте Фане", понятията „буржоазна демокрация" (както се определя Ваймарската система) и „буржоазна диктатура" се припокриват, като първото е по-завоалирано определение за второто. Ето защо една голяма обществена сила – работническата класа, трябва да се бори еднакво безкомпромисно както срещу крайната десница, така и срещу властта, която само „формално" отговаря на разбиранията за демокрация, а всъщност съдейства и служи на тези, които използват и потискат масите производители.

На страниците на комунистическия вестник могат да бъдат открити редица верни констатации за положението в страната. Във връзка с отмяната на извънредния режим в Берлин в началото на декември 1919 г. изданието отбелязва с голяма доза основание, че в продължение на деветте месеца военно положение управлението не се е отличавало много от диктатура от името на президента и на министъра на отбраната[59].

Това положение се оказва наложително за дълъг период от време в обширни части на страната, тъй като обстановката в тях не позволява нормално функциониране на администрацията и икономиката. Създава се впечатлението, че парламентарната форма на управление, която се налага в следвоенните месеци, е недееспособна и нещо повече – противна на разбиранията за демокрация. Този извод се налага от практическото приложение на извънредните предписания на властите. Според признанията не на някой друг, а на министъра на вътрешните работи на Прусия, социалдемократът Волфганг Хайне, военното положение в Берлин е довело до „много злини" и това се дължи на изпълнителите на извънредните разпоредби – офицери с едностранна ориентация и без разбиране за политическата ситуация, които прилагат спрямо населението в столицата методи и навици, придобити по време на четирите години война в неприятелската страна. Отношението на военните не е еднакво спрямо масовите прояви на десницата, които се фаворизират, и подобни мероприятия на левите политически сили, тъй като дори законни събрания на управляващата ГСДП се нарушават от офицерите поради наложените от властите формални ограничения. Въпреки това, според Хайне, извънредното положение не бива да бъде вдигано, понеже това ще даде възможност на спартакистите (ГКП) да се съвземат, а с подривните си действия в жизненоважни икономически отрасли те представляват далеч по-голяма заплаха от изстъпленията на десните радикали. Все пак вътрешният министър препоръчва да се предадат изпълнителните правомощия от военните инстанции на граждански комисар – социалдемократ, който да се опира в действията си на полицията[60].

В борбата срещу радикалната левица правителството може да разчита на армията, вкл. и на най-изявените консерватори сред офицерите. Убеден привърженик на крайното противопоставяне на левицата е и ген. Лютвиц[61]. Активистите на Германската социалдемократическа партия от своя страна осъзнават, че тази борба не може да бъде спечелена единствено с репресивни мерки, когато става дума за привличане на нови членове в партията. Като представители на най-голямата управляваща партия те са способни да окажат силен натиск върху правителството, без да се чувстват толкова пряко обвързани с проблемите на управлението и споразумението с коалиционните партньори, колкото министрите и депутатите в Националното събрание – техни съпартийци. Така например отмяната на военното положение в столицата на Райха се отчита като положителна стъпка, която обаче трябва да бъде последвана от премахването на „системата Носке", окачествявана като възраждане на милитаризма от последните години на войната. Друга необходимост е „да устоим на нашата позиция" за узаконяването на съветите в предприятията[62].

Активизирането на берлинските функционери на ГСДП, които начертават посочените препоръки към правителството, не е случайно. Засилването на атаките срещу Носке и политиката му на сътрудничество с Райхсвера съвпада по време с конгреса на Независимата социалдемократическа партия в Лайпциг (30 ноември – 6 декември 1919 г.), на който съ-

перниците на мнозинствените социалисти отхвърлят всякакво сътрудничество с тях (опит за сближение между двете работнически партии прави Ф. Шайдеман през ноември) и се обявяват твърдо за социалистическа република, основана на системата на съветите.

Решителното самоопределение на независимите и декларацията им, която по същество отхвърля парламентарното управление, водят още преди Лайпцигския конгрес до втвърдяване на позицията на ГСДП в Националното събрание и в правителството. Стига се дотам, че по един не толкова значим повод – възражението на демократите срещу това в закона за съветите да се осигури участието на работниците в надзорните съвети на акционерните дружества – канцлерът Бауер заплашва открито с оставка (октомври 1919 г.). На изпитание е подложено единството на Ваймарската коалиция, възстановена неотдавна след връщането на ГДП в правителството. Когато Център застава напълно зад становището на ГСДП, демократите са изправени пред сериозен избор между осъзнатата необходимост от стабилност в управлението и отговорността пред собствените избиратели, голяма част от които не са съгласни с претенциите на социалдемократите. В крайна сметка компромис е постигнат в ущърб на ГСДП и с цената на много време, което струва скъпо на партията на Бауер и Носке[63].

Политиката спрямо движението за власт на съветите е обусловена от същите идеологически спорове, които допринасят за задълбочаване на разцеплението на Социалдемократическата партия след 1917 г. Въпреки пораженията, които търпят, под влияние на своето ляво крило независимите социалисти не отстъпват от визията за по-пряка форма на демокрация, осъществима чрез контрол на избрани от работниците съвети върху стопанството и политическата власт. През август 1919 г. ръководеният от независими и комунисти Изпълнителен съвет на берлинските работнически и войнишки съвети решава да свика избори за нови съвети в столицата. В опит да противодейства на този ход за съживяване на съветското движение под егидата на НСДП Централният съвет на работническите съвети в Германия на свой ред издава постановление за паралелни избори. Първоначално убедено да финансира инициативата, впоследствие правителството се отказва да го стори и изразява негативно мнение, което е достатъчно и за Централния съвет да се дистанцира от кампанията за избори[64]. Усилията на правителството са съсредоточени върху изработването на закон за предвиждания от конституцията Стопански съвет на Райха (*Reichswirtschaftsrat*), в който трябва да се въплъти идеята за сътрудничество между работници и работодатели (*Arbeitsgemeinschaft*). Централният съвет и останалите съвети, контролирани от мнозинствените социалдемократи, са оставени на доизживяване, за да не се допуска вакуум, от който биха могли да се възползват независимите.

Крайната левица не се примирява с успехите на правителството. Битката е пренесена от политиката в областта на икономиката. Стопанската депресия съдейства на пропагандирането на идеята за контрол на работниците върху предприятията. През лятото и есента на 1919 г. страната се намира в изключително тежко икономическо положение, обус-

ловено от недостига на основни суровини и храни, съпроводено със силен спад в производителността и принудителен застой в транспорта[65]. Социалното равновесие в тези условия е изключително крехко. Основното внимание на кабинета Бауер е насочено към заобикаляне, предотвратяване или решително отстраняване на елементите на конфликт с различните обществени групи (подходът зависи от конкретната ситуация и от силата на дестабилизиращите фактори). Особено опасна е съпротивата на силите, които изстъпват за издигането на работническите съвети в органи за стопанско управление. Съчетани с напрежението от непрестанното поскъпване на потребителските стоки, от оскъдицата и от натиска на правителство и работодатели за повишаване на добивите, тези искания добиват заплашителни политически измерения сред най-неспокойните слоеве на германското общество.

След като заплахата от обща стачка през юни е предотвратена с подписването на мирния договор, латентната криза в отношенията с работническите организации заплашва да избухне на няколко пъти през следващите месеци. Както показва практиката, управляващите социалдемократи намират опора в Общата германска федерация на профсъюзите (*Allgemeine Deutsche Gewerkschaftsbund – ADGB*). Спектърът на силите в противовес на тази опора е широк, но най-активни и най-многобройни са радикалите от НСДП. Споровете относно колективните договори в металургичните предприятия в Берлин набират скорост през септември, когато започва стачно движение с над 160 000 участници. Посредничеството на Министерството на труда се проваля, когато работодателите предявяват искане работническите съвети да бъдат изключени от управлението на предприятията. Независимите виждат в това политизиране на конфликта и чрез вестник „Фрайхайт“ на 5 ноември призовават към обща стачка в защита на съветската система и правата на работниците. От този момент ГСДП и свободните профсъюзи (ADGB) се отказват от подкрепа на стачката. Властите затварят бюрото на НСДП в столицата и задържат представители на партията и на стачкуващите работници. Призивът за стачка се проваля след като Берлинската профсъюзна комисия (където е силно умереното крило на НСДП) не го подкрепя[66].

Оценката на военния министър (както и тази на началника на Първо групово командване ген. Лютвиц) е, че тези събития са резултат от „широкомащабна акция“, целяща да спре икономиката на страната. Германия е особено уязвима в отраслите на транспорта, въгледобива и прехраната, като и в трите споменати отрасъла правителството влиза в конфликти с производителите и предприемачите. Положението в транспорта е наистина отчайващо и е резултат на ниската продуктивност на цеховете за локомотиви[67]. Тя от своя страна се дължи на извоюваното от работниците намаление на работното време. Затова, когато на 5 януари 1920 г. започва стачка на железничарите в пруската провинция Хесен, която се разпростира и в Рурския промишлен район, правителството отчита, че движението не е с икономически характер, а направо цели политическа промяна. Наложена е смекчена форма на извънредно положение

(съгласно чл. 48. от Ваймарската конституция) в голяма част от Средна и Западна Германия[68].

Броени дни по-късно приемането на Закона за съветите в предприятията (*Betriebsraetegesetz*) отприщва напрежението, трупано дълго по време на изготвянето му (консултациите по приемането на закона започват още през май предната година). Денят 13 януари, в който Националното събрание обсъжда текста на второ четене, придобива голямо значение за НСДП и ГКП. Двете партии окачествяват разпоредбите на обсъждания закон като ограбване на правото на работниците да определят живота на предприятията, в които работят, като средство за продължаване на „капиталистическата експлоатация". Казано накратко, Законът за съветите в предприятията е предназначен, според тях, да унищожи всякаква идея за социална революция[69]. Не по-малко отрицателно е мнението и на политическите сили, противоположни на радикалната левица. На нея обаче се пада да действа. На призива за масови демонстрации в цялата страна откликва голямо множество, което се събира към обяд на 13 януари пред сградата на Райхстага в Берлин. Подложена на натиск от тълпата, охраняващата сградата полиция открива огън и разпръсва демонстрантите, 42-ма от които са убити[70]. Правителството се възползва незабавно от случилото се, за да въведе още по-тежък режим на извънредно положение в цялата страна, с изключение на Бавария, Саксония, Вюртемберг и Баден[71]. Срещу опозиционната левица започват гонения, от които еднакво силно са засегнати както НСДП, така и ГКП. Вълненията в промишления район на Рейн-Вестфалия са прекратени, а железопътните цехове са принудени да приемат условията на пруския министър на обществения труд Озер, който прибягва до поотделно затваряне на предприятията[72].

Недостатъците от 13 януари са повече от предимствата за кабинета Бауер. Преди всичко правителствата на Райха и на Прусия – и двете изградени от Ваймарската коалиция – си спечелват прозвището „убийци на работници" заради кръвопролитието пред Райхстага[73]. Разривът е пълен не само с пострадалите от преследванията леви партии, но и с голяма част от потенциалните привърженици на ГСДП. Извънредният режим в Рур вдъхва допълнителна омраза на работниците към армията, която го налага, и предвещава опасни последици. Отчуждение се забелязва и от страна на свободните профсъюзи, които не одобряват крайностите, допуснати от управляващите по отношение на техните членове. От друга страна, ексцесиите на правителството не му печелят привърженици в силите, които се готвят да го свалят.

II. ВЪЗХОДЪТ И ПАДЕНИЕТО НА КАП

ВОЕННИЯТ ПРЕВРАТ НА 13 МАРТ 1920 Г.

Събитията, предхождащи непосредствено преврата на 13 март, са от голямо значение за изясняване на позициите на действащите лица. В дните до насилствената смяна на властта инициативата принадлежи на Лютвиц и неговите последователи. Те са подтикнати да действат от ре-

шителните стъпки на правителството, което пренебрегва многобройните предупреждения и пристъпва към съкращаване на армията, разпореждайки разпускането на бригадите Ерхарт и Льовенфелд. Доброволчески подразделения са били разформировани и по-рано (още през лятото и есента на 1919 г.), но не в такъв размер и не по отношение на войскови части с качества като на споменатите бригади. За Лудендорф и неговите съмишленици ходът на правителството е преднамерен. До последния момент немалка част от тях схващат наредбата на Носке от 6 февруари за масови съкращения във войската като „прах в очите" на Антантата и не вярват, че записаното на хартия ще се осъществи в действителност. Противниците на допълнителното отслабване на германската армия разчитат на Великобритания да упражни натиск върху своя съюзник Франция за известни отстъпки към Германия и по този въпрос. Без да се доверяват достатъчно на правителството, те сами влизат във връзка с британските военни представители в Берлин и в окупираната зона (Кьолн), за да ги склонят да убедят своите политици в необходимостта от такива отстъпки. Именно от британска страна (чрез лорд Килмарнък, шарже д'афер на Лондон в Берлин) до германското Министерство на външните работи достигат първите реалистични предупреждения за подготвян бунт на военните[74]. Правителството не се показва склонно да следва същата линия, което е причина за разочарованието на Лютвиц и решението му да вземе извънредни мерки.

На 1 март – ден след нареждането за демобилизация на Втора военноморска бригада – началникът на Първо групово командване приема в лагера Дьобериц парада на войниците на Ерхарт в чест на годишнината от нейното създаване. В разрез с това, което правителството вече е разпоредило, ген. Лютвиц дава публично обещание, че няма да допусне бригадата Ерхарт да бъде разпусната[75]. Изявлението е проява на неподчинение и се схваща като такова. Както сочат по-късните отчети на някои от участниците в събитията, първата реакция идва от самото командване, чийто началник е Лютвиц. Началникът на щаба на Първа войскова групировка ген. Олдерсхаузен се обръща към представители на различни сили, за да окажат въздействие върху Лютвиц. Целите на Олдерсхаузен трябва да бъдат разглеждани условно, предвид несигурната му позиция по отношение на правителството през следващите дни. Допустима, макар и с повече уговорки, е версията, че той всъщност съдейства за организираното провеждане на преврата. Въпреки това най-вероятно чрез него ръководителите на десните парламентарни партии научават за настроението на Лютвиц след парада в Дьобериц. На 4 март двама от лидерите на Германската национална народна партия (ГННП) и на Германската народна партия (ГНП), Оскар Хергт и Рудолф Хайнце, се срещат с Лютвиц[76]. Още на следващия ден фракциите на двете партии в парламента повдигат официално въпроса за свикване на избори за нов Райхстаг до 1 май и провеждане на *народни* избори (съгласно конституцията) за президент[77]. Натрапва се връзката между това събитие и срещата на партийните ръководители с Лютвиц. Бързото приключване на мандата на На-

ционалното събрание заедно с очакваната промяна в съотношението на силите в бъдещия парламент дава надежди, че действията на настоящото правителство ще бъдат спрени или поне забавени в преходния период между разпускането на единия и свикването на следващия парламент. От такава отсрочка се нуждаят организаторите на преврата. От своя страна, ГННП и ГНП по-скоро се надяват да спечелят време, за да накарат Лютвиц да се откаже от радикални действия.

Междувременно конфликтът между генерала и министъра на отбраната се очертава все повече и повече. Привикан в министерството на 7 март, Лютвиц отказва да даде ход на заповедта на Носке за премахване на войсковите части под командата на Льовенфелд и Ерхарт[78]. С вижданията на разбунтувалия се генерал е запознат и комисарят за опазване на обществения ред. Бергер предупреждава кабинета Бауер за наличието на конкретни намерения на недоволните в армията да заменят настоящите министри с „дясно ориентирани, за предпочитане непартийни" лица, чрез които да разбият съществуващия конституционен ред на „чист парламентаризъм". Както отбелязва самият комисар, опасността е изключителна, тъй като срещу нея не може да се противодейства със сила[79]. Срещу елитната бригада Ерхарт правителството разполага с почти двойно по-малобройни военни сили, при това не напълно надеждни. Към тях следва да се прибавят и полицейските сили за сигурност Зипо (*Sicherheitspolizei*), които не са пригодени за борба с войскови части и също не са с доказана лоялност[80].

Към датата, на която идва това предупреждение (8 март), властите разполагат с твърде малко време, за да предприемат защитни мерки. Въпреки това няма достатъчно основания да се твърди, че те оценяват заплахата навреме. Искането на десницата за парламентарни и президентски избори, подкрепено от фракцията на независимите социалдемократи, е отхвърлено от управляващото мнозинство при гласуването в Националното събрание на 9 март. Мнозинството оправдава отлагането на изборите до есента с необходимостта да бъдат предприети редица важни закони (за бюджета и данъчното облагане, за изборите за Райхстаг и президент, както и за окончателното уреждане на законовия статут на армията). За опозицията наложеното просъществуване на Националното събрание е в пряко противоречие със законовото ограничение на собствения му мандат[81]. Вестниците на левицата и десницата представят еднакво политиката на управляващите партии като „политика на краткосрочен партиен егоизъм"[82].

В момента, в който правителството изглежда силно уязвимо, ген. Лютвиц предприема недостатъчно обмислен ход. Вероятно под влияние на приближените си офицери, той решава да опита за последно, този път от позицията на силата, да убеди в каузата си част от държавните ръководители. От тази гледна точка може да се обясни решението на генерала да постави открито позицията си пред президента Еберт. На срещата помежду им вечерта на 10 март присъства и министърът на отбраната Носке. Двамата с президента отхвърлят без коментар исканията на гене-

рала за смяната на министри от кабинета Бауер с експертни лица, насрочването на нови избори за Райхстаг и президент, спиране на съкращенията в армията, заместването на началника на Военното командване (*Heeresleitung*) ген. Райнхарт с ген. Врисберг[83]. Лютвиц получава отпуск и на негово място е поставен заместникът му ген. Овен. Това не му пречи да задейства изпълнението на предварително изготвения план за преврат.

Редовното заседание на кабинета на 12 март следобед е прекъснато от тревожно съобщение на министъра на отбраната. Колегите на Носке от правителството научават чрез него сведенията от *сигурни* източници, че определен тесен кръг от лица, ръководени от генералландшафтсдиректора на Източна Прусия В. Кап и м-р Пабст, обсъждат от известно време промяна в състава на правителството и преди всичко отстраняване на пруския министър на селското стопанство Ото Браун и на райхсминистъра на външните работи Херман Мюлер. Конкретните намерения на посочените лица включват окупацията на правителствените сгради на „Вилхелмщрасе" в Берлин от военноморската бригада[84]. Министрите са запознати с предохранителните действия, взети от Носке. Те включват заповеди за задържане на Кап, Пабст, Шницлер и няколко други съзаклятници, повечето от които са предупредени и успяват да избягнат ареста, като се укриват.

По същото време Военното министерство вдига по тревога гарнизоните на Берлин и околностите. Шефът на адмиралтейството адмирал Адолф фон Трота, под чието командване е прехвърлена бригадата Ерхарт, е изпратен в лагера в Дьобериц, за да установи достоверността на слуховете, че бригадата се подготвя за поход към Берлин. След срещата си с кап. Ерхарт, в 20,30 часа вечерта той докладва в министерството, че обстановката в лагера е спокойна („напълно мирна") и че е възможно и да не се стигне до насилие[85].

Носке и Райнхарт не се доверяват на успокоителните сведения от Трота. Началникът на Военното командване се заема с организирането на защитата на правителствения квартал в столицата от очакваното нападение. Разговорът със заместник-командира на Първо групово командване навежда Райнхарт на неприятни изводи. В отговор на нареждането за военни мерки срещу опита за преврат ген. Овен заявява, че възлаганата му задача е неизпълнима. По думите му офицерите са лоялни към правителството, но войниците няма да открият огън срещу своите бойни другари. Аналогичен е отговорът и на присъстващия на срещата полк. Аренс, началник на щаба на берлинската *Зипо*[86] .

Последните часове преди бягството на правителството от Берлин са описани от ген. Райнхарт в по-късния му доклад за събитията, предназначен да послужи за съдебното дело срещу ръководителите на държавния преврат. След срещата с Овен, той и Носке не губят надежда, че ще могат да овладеят кризата. На полк. Тайзен е наредено да подготви подчинения си полк за отбраната на „Вилхелмщрасе". Към 1,00 часа на 13 март се провежда среща на военните командири в столицата. В обсъжданията вземат участие министър Носке, генералите Райнхарт и Зект, подполк.

Хасе, м-р Щокхаузен, м-р Хамерщайн, полк. Ветцел и адмирал Трота, към които по-късно се присъединяват завърналите се от Дьоберић генерали Овен и Олдерсхаузен. За всички участници в срещата е вече напълно ясно, че бригадата Ерхарт ще се опита да завземе Берлин. Капитанът е дал на правителството срок до 7 часа сутринта да удовлетвори исканията, изложени няколко дни преди това от Лютвиц. Носке и Райнхарт отказват упорито предлаганите преговори по ултимативните искания на Ерхарт. В отговор на това Овен, Олдерсхаузен и Хамерщайн повтарят твърдението, че войниците ще откажат да пролеят кръвта на други войници. Останалите офицери се съгласяват с мнението на ген. Зект и подполк. Ветцел, че *предвид очакваното въстание на радикални леви елементи, разцеплението в Райхсвера трябва да бъде избягнато на всяка цена*; затова трябва да се оттегли искането берлинските войски да се бият срещу военноморската бригада; освен това съпротивата би била краткотрайна, тъй като Ерхарт разполага с числено превъзходство[87].

Поставен в невъзможност от съпротивата на военното ръководство, Носке няма друг избор освен да се обърне към канцлера и президента за спешно свикване на правителствено заседание. То се провежда в ранните утринни часове, малко преди изтичането на ултиматума на Ерхарт. Възможностите и времето за действия са крайно ограничени и въпреки това са взети важни решения. Първо, ултиматумът на бунтовниците е отхвърлен като недопустим. Второ, отхвърлени са упоритите настоявания на ген. Райнхарт за военен отпор срещу бригадата Ерхарт, като при това се отчитат несигурността на наличните войски и превъзходството на бунтовниците. Трето, и последно, взето е решение президентът и по-голямата част от министрите да потърсят убежище далече от Берлин. Последният избор не минава без разногласия, но е постигнат компромис, като част от министрите, сред които и вицеканцлерът О. Шифер, остават в града, за да демонстрират, че кабинетът не се отказва от властта и от правото да бъде в столицата[88].

Между 7 и 8 часа сутринта Берлин пада в ръцете на заговорниците. Старото правителство е принудено с бягство да отстъпи мястото си на ново, след като основната опора на изпълнителната власт – армията, се пропуква. Отговорност за това носи самото правителство и преди всичко военният министър Носке. Министърът не оценява правилно примера на неуспелия преврат на Пабст, не отчита ненадеждността на *Фрайкорпс* и не взема превантивни мерки срещу назряващия бунт, за който могат да бъдат намерени достатъчно податки в предхождащите го политически отношения. Въпреки видимия провал в усилията си да направи армията стабилен крепител на държавността, Носке успява да окаже една последна услуга на републиката. С твърдия си отказ да съдейства на предприятието на Лютвиц, той, наред с други водещи социалдемократи, окуражава онези среди от армейското командване, които, макар и заели в началото изчаквателна позиция, постепенно се налагат на пучистите за възстановяване на конституционния ред през дните, последвали преврата.

Първите действия на новите властници посочват неоднозначно същността на режима, който предстои да бъде наложен в страната. С прокламация към народа се обявява свалянето на *старото* правителство на Бауер и създаването на *правителство на реда, спокойствието и свободата* начело с Кап като райхсканцлер и пруски министър-председател и с ген. Лютвиц като министър на отбраната. Въведено е пълно извънредно положение, Националното събрание и пруското законодателно събрание са обявени за разпуснати[89]. Разпространени са основните точки от програмата на новия кабинет, които предвиждат *условно* спазване на мирния договор (*при защита на „честта" и „жизнеспособността" на германския народ*), възстановяване на финансовия и данъчния суверенитет на свободните щати, отнети от предишните властници, и възобновяване на федеративната система на Бисмарковия райх, наред с черно-бяло-червеното знаме; отмяна на държавните ограничения върху селското стопанство, стабилна икономика чрез безогледно потискане на всички опити за стачки и саботажи[90]. Малко по-късно към декларираните планове на правителството се прибавят и намеренията за провеждане (*в неопределено бъдеще*) на нови парламентарни избори.

Сравнен с последвалите действия на пучистите, текстът на тези прокламации издава липса на идейна яснота у ръководителите на преврата. От една страна, програмните начертания на Кап и Лютвиц съдържат белези, които напомнят недвусмислено държавното устройство преди избухването на войната (категоричен пример е персоналната уния между постовете канцлер на Райха и министър-председател на Прусия). От друга страна, обещанието за нови избори, както и напомнянето, че тези избори са били отказани от свалените управници, служат за легитимиране на преврата пред обществеността. Като тактически прийом те улесняват привличането на политическа подкрепа, без да предопределят какви форми ще придобие новият диктаторски режим. Противоречията между цивилно и военно ръководство на диктатурата в лицето на нейните главни водачи – Кап и Лютвиц, предопределят тенденцията мъгливостта в представите за „реда" в обществото да се превърне в отстъпчивост и да доведе до отслабване на волята за противодействие на все по-разрастващите се съпротивителни сили.

Още в първите часове и дни след насилствената смяна на властта, когато промяната става ясна, новите управляващи се сблъскват с редица проблеми. Бързото надигане на силна опозиция се дължи отчасти на грешки в изпълнението на плана за преврат. Решението на кап. Ерхарт, взето под влияние на генералите Овен и Олдерсхаузен, да отложи влизането на войските си в Берлин (с надеждата да не се стигне до кръвопролитие) дава ценно време на президента и преобладаващата част от министрите да напуснат столицата и впоследствие да действат свободно срещу преврата. Фактът, че обявеното за свалено правителство, избрано от Националното събрание, все още съществува, поставя пучистите в крайно неизгодното

положение да оспорват властта с друг претендент с претенции за легитимност. Последица от това е възникването на разностранна, но многобройна съпротива. Опитите да се преодолее тази съпротива стават все по-хаотични с всеки нов неуспех, от което проличават предварителните пропуски в преценката на съотношението между обществените сили.

Оцеляването на кабинета Бауер е най-важното условие за провала на Кап. След принудителното си бягство министрите, последвали канцлера и президента, се озовават в Дрезден. Престоят в столицата на Саксония продължава до сутринта на 14 март, тъй като поведението на командира на Четвърти военен окръг ген. Меркер принуждава правителството да потърси място, откъдето ще разполага с по-голяма свобода на действие. Новият военен министър издава от Берлин заповед за задържането на „сваленото" правителство. Ген. Меркер не се подчинява на заповедта на Лютвиц, но в разговор с Еберт казва открито, че ще защитава конституцията на Саксония, но не може да гарантира същото за конституцията на Райха, понеже подчинените му войници предпочитат Кап и Лютвиц пред правителството на Бауер. Това заявление е непряка покана към правителството да напусне Дрезден (където може да се очаква силна подкрепа за ГСДП)[91]. Еберт, Бауер, Носке, Кох и останалите министри намират убежище във Вюртемберг. Твърдата подкрепа на местните правителство и армия създават втори център на властта в страната. Наред със законното правителство, в Щутгарт трябва да се събере (на 18 март) и Националното събрание, свикано от своя председател Константин Ференбах[92]. Институционалното утвърждаване на демократичното представителство има голямо символично значение, защото чрез него се демонстрира, че превратът е разтърсил легитимното политическо устройство, но не го е унищожил. Политическите институции, които се възстановяват в Баден, трябва да бъдат основата за съпротивата на администрацията, войската и цялото общество срещу „акта на безумие" от страна на пучистите.

Както би следвало да се очаква при наличието на силен политически плурализъм, партиите от и извън парламента отговарят по твърде разнообразни начини на събитията в Берлин. Коалиционните сили демонстрират единство. Останалите в столицата на Райха депутати от управляващите фракции още на 13 март осъждат преврата като „престъпно" деяние, срещу което трябва да се води „борба с всички средства", и призовават към свикване на Националното събрание[93]. Отделно една от друга, всяка от коалиционните партии също заклеймява делото на Кап, но докато Център призовава сродните си профсъюзи да въздържат членовете си от стачни действия, които биха нарушили стопанския живот на страната[94], ГДП подтиква сама към протести симпатизиращите ѝ чиновници и служители[95]. Социалдемократите се съюзяват по места с другите две работнически партии – НСДП и ГКП, за да дадат отпор на намеренията на новите управляващи да унищожат постигнатите след революцията от организираното работническо движение социални придобивки[96]. За независимите социалдемократи алтернативата на военната диктатура може да бъде постигната само чрез общата стачка, свикана от профсъюзните ор-

ганизации. След известни колебания през първия ден (13 март), когато призовава привърженицитe си да не се включват в протестите в полза на омразното старо правителство, централата на Комунистическата партия поправя становището си и тръгва след останалите сили, призоваващи към стачка[97]. По-различна е позицията на парламентарно представената десница. Като не спестява критиките към доскорошното правителство заради нарушаването на „органичното" развитие на страната, Народната партия призовава публично към бързо оттегляне на настоящото и сформиране на законно правителство, което да проведе свободни избори за нови законодателни органи[98]. Ръководителят на фракцията на ГНП Хайнце влиза във връзка с представители на ГДП и се съгласява да съдейства за събирането на депутатите от Националното събрание в Щутгарт[99]. Едновременно с това политически лица от партията се заемат с посредничество между двете правителства за по-бързото възстановяване на конституционния ред предвид изгледите за изостряне на кризата с разрастване на протестното движение. С оглед на общата силна реакция срещу преврата, положението на ГННП е по-деликатно, защото всяка проява на съчувствие и дори на безпристрастност би била крайно непопулярна. Въпреки това партията не критикува действията на Кап и дори обявява, че разчита на новото правителство да възстанови конституционните отношения не по друг начин, а като свика само нови парламентарни избори. Дотогава партията ще съдейства на всички сили в запазването на реда и спокойствието в страната, се казва в официалното становище от 14 март по повод на събитията от предния ден[100].

„Запазването на реда и спокойствието" е фраза, отнасяща се преди всичко към очакванията за социални и политически размирици в страната като последица от преврата. Това, от което „правителството на реда" се страхува, не закъснява да се появи скоро след завземането на властта от Кап. Декларацията на новия канцлер, че възглавяваното от него правителство не е „власт на едностранния капитал", а стремежът му е да защити германския работник от робството на „големия чуждестранен капитал"[101], не може да спре профсъюзите от обявяването на открита война. Общата германска федерация на профсъюзите (*ADGB*) и Свободната обща федерация на служителите (*Allgemeine freie Angestelltenbund – AfA*) обявяват стачка и сформират ръководна централа за координиране на протестите в Райха (13 март). Няколко дни покъсно към тях се присъединява и най-многобройната организация на чиновниците (*Deutsche Beamtenbund – DBB*). Преговорите с ръководството на Независимата социалдемократическа партия за акционно единство не носят положителен резултат и в Берлин се образува втори стачен център – Централното стачно ръководство, в което влизат НСДП, ГКП и близките на двете партии организации (Берлинската профсъюзна комисия, Изпълнителният съвет на берлинските работнически съвети и Централата на съветите в предприятията). Към стачката се присъединяват и Хирш-Дункеровите профсъюзи, докато християнските профсъюзи предпочитат да останат пасивни[102]. Разделението в стачното движение се

дължи на неговия политически характер и оттук на различието в крайните цели на двете ръководства. Докато свободните профсъюзи се борят за възстановяване на „буржоазната демокрация“ в конституционните рамки на Ваймар, радикалната левица отхвърля правителството на Бауер и представляваната от него политическа система като неспособна да се справи с тенденциите към консервативна диктатура и се обявява за революционна промяна по пътя на съветското движение. Докато на власт остават Кап и Лютвиц, разцеплението не се проявява, тъй като основната причина за протестите все още съществува.

Ефектът от общата стачка следва да бъде почувстван едва на 15 март, понеделник, когато се очаква работата в предприятията да не бъде подновена. Преди това пучистите се сблъскват с друг сериозен проблем – пасивната съпротива на чиновниците, които отказват да изпълняват разпореждания на друга власт освен законната. Въпреки че призивите на кабинета Бауер от Щутгарт не са последвани повсеместно от държавните служители (част от които сътрудничат на новите властници по убеждение), неподчинението на ръководителите на отдели в министерствата и централните служби на Райха и Прусия блокира централното управление[103]. По този начин новите разпоредители в Райхсканцеларията остават с вързани ръце и без достъп до държавните финанси; подписаните от „канцлера“ Кап разплащателни документи не се признават от управлението на Райхсбанката.

Опозицията срещу бунтовниците е силна и в армията. Офицерите от военното ведомство споделят вижданията на колегите си от останалата част на правителствената администрация. Редица представители на висшето командване (например ген. Зект) предпочитат да запазят неутралитет в спора между враждуващите страни. Някои висши офицери (като Меркер), дори и такива, оттеглили се от активна служба (Грьонер) се нагърбват активно с посредничество за уреждане на конфликта, водени от ясното съзнание, че разделението в армията е най-опасно за запазването на вътрешния мир в страната. Опасенията се подклаждат от факта, че командирите на разположените в различни части на Германия войскови съединения не са единодушни в избора си на власт, на която да се подчиняват. Първа войскова групировка де юре преминава в ръцете на пучистите, след като Лютвиц освобождава от постовете им генералите Овен и Олдерсхаузен. За новия министър на отбраната се обявяват комендантите на Източна Прусия, Бреслау, Щетин, Ваймар, Хамбург и др. Верни на кабинета Бауер остават началниците на Второ групово командване и на Пети и Шести военен окръг, чийто ареал обхваща Югозападна и Западна Германия. В тези части на страната контролът на проправителствените командири не е пълен, тъй като редица местни доброволчески и опълченски формирования (*Фрайкорпс* и *Айнвонервер*) се присъединяват към пучистите[104].

Настроенията в армията отговарят частично на настроенията на населението. Извършителите на преврата намират надеждна опора в изолирана провинция като Източна Прусия, където недоволството срещу властта на Ваймарската коалиция се подхранва дълго време преди 13 март 1920 г. от чувството за изоставеност, заплахата от полския нацио-

нализъм и руския болшевизъм, проблемите с прехраната и бежанския поток от Прибалтика[105]. На противоположния край са броженията в Рурския промишлен район, които избухват още с пристигането на новината за общата стачка от Берлин. Съпротивителното движение край бреговете на Рур се разраства бързо със създаването на местни работнически съвети и въоръжени отряди, придобивайки по такъв начин насоченост, която не отговаря на предпочитанията на „старото" правителство и президента. Те могат да разчитат на декларациите на солидарност на правителствата на Хесен, Вюртемберг, Баден и Бавария[106]. Много скоро положението в Мюнхен се променя драстично. Командващият баварската дивизия ген. Мьол декларира първоначално подкрепата си към райхспрезидента Еберт (13 март), но след това, под силния натиск на неконтролируемите доброволчески формирования, кара правителството на социалдемократа Хофман да подаде оставка. Коалиционните сили в Бавария се отказват сами от властта, отстъпвайки изпълнителната власт на военните в името на запазването на „реда и правото". На 16 март в Мюнхен властва ново, консервативно правителство начело с Г. фон Кар, който си поставя за цел да превърне Бавария в място на стабилността в Райха[107]. По този начин в дните на Кап политическият ландшафт на Германия придобива твърде контрастни краски.

„ПРАВИТЕЛСТВОТО НА РЕДА" В ИЗОЛАЦИЯ. ДИПЛОМАЦИЯ ЗА ПРЕКРАТЯВАНЕ НА КРИЗАТА

Промените в Бавария вероятно представляват сценария, който Кап се стреми безуспешно да приложи в Германия като цяло. Баварският случай не се повтаря в другите свободни щати в Райха. Опитът те да бъдат привлечени с обещания за връщане на загубените суверенни права пропада заедно с поканата[108] от новия „канцлер" за директни преговори за съгласуване на политиката. Минималният отклик на привържениците на федерализма към апелите на Кап е признак за слабостта в политическите му позиции. Изолацията на новото правителство е всестранна. Тя се отнася и за отношенията с Антантата, чиито представители отказват да приемат дори декларацията на новите властници, че ще спазват лоялно мирния договор[109]. Невъзможността на Кап да направи поне частичен пробив в отношенията с политическите сили ограничава до крайност избора му на членове на правителството. ГННП, на която се възлагат надежди заради сравнителната близост във възгледите, уверява чрез свои представители „канцлера", че предприятието му е безсмислено и че не може да разчита на подкрепата на партията (15 март). Следвайки мнението на индустриалците и банкерите, ГННП наред с ГНП се дистанцират категорично от своите членове, които биха предпочели да подкрепят преврата[110]. Военните сътрудници на Кап, които не споделят мнението му за социалдемократите, смятат, че видни личности от десницата на ГСДП могат да бъдат спечелени за каузата и да направят много за нейното осъществяване. Почти до последния момент предложения за влизане в правителството са отправяни към пруските министри Зюдекум и Озер, а така също и до Носке[111].

Разногласията по отношение на Носке се отразяват лошо на отношенията между ръководителите на преврата, тъй като Кап вижда в усилията на офицерите да привлекат военния министър търсене на невъзможна и нежелана форма на компромис. Някои офицери като полк. Макс Бауер влизат във връзка с независимите социалдемократи[112], като им предлагат министерски пост и адресират навярно до тях предложението за промяна в спорния закон за съветите в предприятията[113].

Правителството на Кап не може да действа от позицията на силата, макар и да разполага със сериозни въоръжени сили в лицето на бригадата Ерхарт, гарнизона на Берлин и възстановената „Желязна дивизия". Единствената възможност е безогледното използване на сила – метод, който би имал неблагоприятен ефект според пучистите. С бездействие по редица проблеми те се стремят да си оставят „отворени врати", които могат да послужат както за споразумение с противниците, така и за отстъпление в случай на окончателен провал. От такива съображения Ваймарската конституция не е официално и изрично суспендирана (завръщането на президента Еберт в Берлин е позволено). Срещу останалите в столицата министри и служители не са упражнени репресивни мерки, като се изключи краткотрайният арест на пруските министри. Задържани на 13 март, те са освободени скоро след това с надеждата, че ще проявят „отзивчивост" към предложенията на новите управници. В същата насока централата на Свободните профсъюзи продължава да функционира, направлявайки стачните действия в страната от Берлин в открито пренебрежение към разпореденото от „новото" правителство извънредно положение. За ръководителя на Свободните профсъюзи Карл Легин преговорите с пучистите са изключени. Отговорът на Кап и Лютвиц е заплашителен. В деня на фактическото начало на общата стачка – 15 март – те издават няколко наредби срещу протестите. В наредбите са определени жизненоважните икономически отрасли, в които работниците са задължени да работят. Стачкуващите се заплашват с военен съд, затвор и загуба на граждански права, а „тарторите" на протестите и онези, които спират със сила стачкоизменниците – със смъртно наказание[114]. До изпълнение на заплахите не се стига поради намесата на представители на индустрията (*Reichsverband der deutschen Industrie*), които убеждават правителството на пучистите да оттегли наредбите за разстрел[115].

Упоритостта на профсъюзите убеждава Кап и Лютвиц, че противопоставянето с тях може да бъде спечелено само при твърдата подкрепа на армията. При положение че значителна част от войските продължава да признава за законно установилото се във Вюртемберг „старо" правителство, пътят към спечелването им минава през преговори с кабинета Бауер. В началото пучистите опитват да прикрият слабостта си като поставят условия от позицията на силата. „Старият" кабинет трябва да бъде разпуснат, като някои от членовете му ще могат да бъдат приети в новото „експертно" правителство. Той ще трябва още да осъди общата стачка като престъпление срещу народа и да признае, че армията и цивилните участници в преврата са действали на 13 март за опазване на конституцията и

осигуряване на прехраната за населението. Останалите условия повтарят предишни искания или утвърждават мерки, обявени от кабинета Кап: нови парламентарни избори в Райха и Прусия в срок от два месеца, обединение на постовете райхсканцлер и пруски министър-председател, създаване на втора, „професионално-съсловна" камара на Райха чрез премахване на закона за съветите в предприятията[116]. Правят се опити да се внесе разединение в правителствения лагер чрез консултации с отделни негови представители. Същевременно се разгаря опасна пропагандна война, при която Кап се възползва от ресурсите на държавната агенция ВТБ („Волфс-Телеграф Бюро"), за да убеди обществеността, че „старото" правителство води преговори с него. Вместо отговор посредникът в преговорите ген. Меркер получава от Носке ответни условия към Кап, равнозначни на капитулация: незабавна оставка на самозвания канцлер и на неговия военен министър и предаване на правомощията им в ръцете на вицеканцлера Шифер и ген. Зект, разпускане на „Желязната дивизия" и офицерските роти, извеждане на бригадата Ерхарт от Берлин (16 март)[117].

Безкомпромисната позиция, изразена от правителството на Бауер и от президента, кара пучистите да се обърнат към представителите на властта, останали в Берлин. С предимството или недостатъка да наблюдава събитията от столицата, вицеканцлерът и министър на правосъдието Ойген Шифер има по-различно мнение за ситуацията в страната от колегите си в Щутгарт. Докато от Вюртемберг министърът на вътрешните работи Ерих Кох може да твърди, че всяка договореност с пучистите би довела до сваляне на правителството и разбиването на конституционното устройство от радикализиращите се работници, за неговия съпартиец Шифер (ГДП) „лявата вълна" (стачното движение) може да „залее" всичко, ако се стигне до гражданска война на три фронта. Ускоряването на падането на Кап е нужно не само за да се спре радикализацията на пролетариата, но и за да се избягнат все по-тревожните признаци за политическо разпокъсване на страната, стопански срив вследствие от общата стачка и най-лошото – гражданска война. Без подкрепата на социалдемократите, които като представители на работническа партия отказват да имат нещо общо с преврата, за да не загубят привържениците си, Шифер и представителите на другите две сили от Ваймарската коалиция (Център и ГДП) провеждат поредица от срещи с представители на пучистите. По предложение на финансовия министър на Прусия Зюдекум преговорите се водят най-вече с военните представители на пучисткото правителство, като по този начин се изолира политическият водач на преврата, „канцлерът" Кап[118].

От преговорите с Лютвиц и заместниците му – Клеевиц и Хюлзен, става ясно, че исканията на военните не са напълно неизпълними за политиците. В светлината на последните събития новите парламентарни и президентски избори се възприемат като необходимост и от демократи, и от центристи. Преобразуването на правителството и бездруго е належащо поради овакантяването на министерствата на финансите и на държавното съкровище и евентуалните оставки на транспортния и на военния

министър[119]. По-сговорчиви са и военните. В резултат от преговорите в Берлин и Щутгарт позицията на Кап и Лютвиц се променя коренно за по-малко от ден и, вместо да изискват разпускане на старото правителство, сега те са готови да отстъпят от постовете си, стига основните им искания да бъдат изпълнени[120]. Последната спънка е амнистията за участниците в превратa. Въпросът е важен за избягване на кръвопролитията, тъй като крайността на командващия Втора военноморска бригада кап. Ерхарт е добре известна. В разговорите късно през нощта на 16 срещу 17 март министър Шифер изразява личното убеждение, че амнистията е приемливо решение, което следва да бъде взето от парламента. Изказването се възприема като обещание, което забързва процеса на разпадане на пучисткото правителство. Положението на Кап става напълно неудържимо, когато войската започва отново да се бунтува и този път против самия него. Отделни войскови части се разбунтуват и обявяват верността си към президента на Райха. Последния удар нанасят офицерите от *Зипо*. Началникът на щаба на полицията полк. Аренс уведомява лично „канцлера", че силите му са готови за борба срещу „болшевиките", но никой няма да се бие за неговото правителство. Това е достатъчно за Кап да се почувства окончателно предаден. Малко по-късно, на последното заседание на кабинета си на 17 март сутринта, той подава оставка. В прокламацията, с която е обявено решението му, пише, че то е наложено от „убеждението, че крайната нужда на Отечеството изисква всеобщото единение срещу унищожителната заплаха на болшевизма"[121].

Комунистическата заплаха е последният коз, на който може да разчитат военните участници в превратa. Сведенията за непосредствена опасност от въоръжено въстание на комунистите и независимите социалисти, насрочено за вечерта на 16 март, достигат до министрите и държавните секретари в Щутгарт и в Берлин с източници м-р Пабст и министър Зюдекум, съпроводени с призива да се предостави пълното командване на войските на ген. Лютвиц[122]. Отхвърлени като блъф от Еберт и Бауер, те натежават до крайност върху нервите на правителствените представители в Берлин. След оттеглянето на Кап Лютвиц се опитва да се задържи начело на армията с призива за единство в борбата срещу реалната опасност за възраждане на съветското движение. Опасността е видима и за офицерството, и за партиите, и за правителството Бауер. Лютвиц обаче не е търсената обединителна фигура. Подложен на все по-силен натиск от офицерските среди в течение на деня, генералът разбира, че командирите на повечето отряди в столицата (с изключение на бригадата Ерхарт) отхвърлят властта му. След като получава уверения от представители на парламентарните партии (ГНПП, ГНП, ГДП и Център) за постигнатите порано договорености, вкл. и за амнистията[123], той предава правомощията си на ген. Зект, който със съгласието на представителя на законната власт, вицеканцлерът Шифер, поема командването над войските в Берлин и областта на Първо групово командване[124]. Превратът на Кап – Лютвиц остава в историята, но непосредствените и дългосрочните последици предстоят да бъдат преодолени от възстановената Ваймарска коалиция.

III. ВЪЗПИРАНЕ НА ЛЯВАТА ВЪЛНА. ПРЕГОВОРИ ЗА ПРЕКРАТЯВАНЕ НА ОБЩАТА СТАЧКА И СЪСТАВЯНЕ НА НОВО ПРАВИТЕЛСТВО

ТАКТИКА НА ПРАВИТЕЛСТВОТО СПРЯМО СТАЧКАТА

Принуден да напусне Берлин и да търси убежище в провинцията рано на 13 март, в първите часове на пуча кабинетът Бауер е изправен пред несигурно бъдеще. Разположението на силите се прояснява в полза на „старото" правителство едва през следващите два дни, но междувременно се използват всички средства за борба срещу пучистите. С тази логика може да бъде обяснено издаването на призив към обща стачка почти едновременно с надигането на профсъюзите още на първия ден от преврата. Лозунгът „Пролетарии, обединявайте се! Долу контрареволюцията!"[125] влиза в разрез с политиката, която правителството води допреди 13 март за заздравяване на реда и потискане на размириците[126]. Издигането му може да бъде обяснено само с извънредните обстоятелства и с разчета за евентуалните последствия от насилствената промяна на властта. Всъщност призивът не е от името на правителството, макар и да се схваща като такъв от голяма част от населението. Под него стоят подписите на президента Еберт, на министрите Носке, Бауер, Шмит, Шлике, Мюлер и Давид, а така също и на Ото Велс като представител на ръководството на ГСДП. Следователно „източникът" са социалдемократите, а техните коалиционни партньори (ГДП, Център) не са замесени. В този момент се открояват партийните различия между отделните министри[127], които са загладени сравнително леко с формулирането през следващите дни на обща позиция на правителството по отношение на стачката.

От самото начало тази позиция е двойствена, което се дължи на изключителната деликатност на положението, в което изпада кабинетът Бауер. Революционният лозунг от 13 март е нож с две остриета поради простия факт, че понятията „контрареволюция" и „революция" получават твърде противоположни тълкувания в обществото след ноември 1918 г. Ако за една част от обществото революцията завършва с изборите за Национално събрание през януари 1919 г., то повече от година по-късно нейното довеждане до победен край все още остава задача за радикалната левица. В този контекст мълчанието на правителството в първите дни на Кап е многозначително. То показва, че, макар и неодобрявани открито, действията на профсъюзите и на НСДП са необходими на Еберт и Бауер в борбата срещу Лютвиц.

В търсене на по-широка и по-здрава опора непосредствено след загубата на Берлин и разбунтуването на части от армията, правителството се нуждае от действената и самостоятелна роля на свободните профсъюзи. Изправено пред неодобрението не само на привържениците, но и на противниците на Лютвиц в командването на армията и в очакване на аналогична реакция от страна на по-улегналите обществени слоеве, то е принудено да се откаже от еднозначна позиция по отношение на стачката. Още на 13 март в разговори с генералите Меркер и Шолер[128] канцлерът

Бауер и министър Носке заявяват, че не са подстрекавали работниците към стачка. Два дни по-късно канцлерът отрича публично твърденията, че правителството е приканвало работниците да спрат работа[129]. Към тази дата (15 март) се създава напрегнато равновесие в борбата между властовите центрове в Берлин и Щутгарт. Позицията на кабинета Бауер не може да бъде друга освен безкомпромисна, тъй като „капистите", както започват да наричат привържениците на Кап и Лютвиц, нарушават конституцията и дават заявка за действия в разрез с политиката на ваймарското мнозинство. Същевременно склонността към трайно разделение в администрацията и в армията заплашва страната с разцепление. Опасността налага ускоряване на развръзката от конфликта и за тази цел легитимното правителство може да разчита по-малко на армията и повече на организираното работничество.

Правителството застъпва открито становище на 16 март, когато вече се усеща достатъчно силно, за да пристъпи към възстановяване на авторитета си. Усилията на профсъюзите са подкрепени в рамките на стратегията за сваляне на берлинското „правителство" с мирни средства. Същевременно кабинетът се стреми да постави ограничения върху стачното движение с ясното съзнание, че то може да донесе повече беди, отколкото полза. От една страна, се отчита, че продължаването на стачката и съпровождащите я сблъсъци заплашват с ескалация, която би изключила възможността управляващите да поставят протестите под контрол. От друга страна, в не толкова далечна перспектива се очертава въпросът за последиците, които продължителното прекъсване на работата във важните отрасли би имало за националното стопанство. По тази причина установилото се в Щутгарт правителство настоява пред защитниците на републиката да продължат стачката само на местата, където незаконният режим се е наложил. Тя следва да бъде прекратена в районите, където лоялността на административните и военните институции към законното правителство се е запазила[130].

Декларацията от 16 март е опит да се внесе ред в съпротивителното движение срещу Кап и Лютвиц. От столицата на Вюртемберг нито президентът и канцлерът, нито събралите се около тях членове на правителството и парламента разполагат с възможността да направляват събитията според желанията си. Макар и да ускоряват края на Кап, стачките и съпровождащите ги масови демонстрации като активна форма на протест водят неминуемо до насилие и изстъпления в създалата се напрегната обстановка. До въоръжени стълкновения се стига в различни части на страната, като особено опасни измерения те придобиват в Рурския промишлен район, където колебаещият се в лоялността си местен командващ ген. Ватер допуска подчинените му доброволчески формации да провокират въоръжени сблъсъци с протестиращите работници. Последователното оттегляне на Кап и Лютвиц на 17 март допринася много за намаляването на опасността от гражданска война, но не я отстранява напълно. В този момент общата стачка изпъква като основен генератор на напрежение в страната и става нежелана за правителството.

Издаването на нови призиви[131] към населението се оказва безрезултатно. Става ясно, че опасността от разрастване на кризата може да бъде отстранена само след като, първо, бъдат отстранени разногласията в самата управляваща коалиция и, второ – след като правителството се обърне към свободните профсъюзи за прекратяване на стачните действия.

Проблемите на управляващите се изразяват в опасно пропукване във връзките между правителството и издигналите го политически сили. Обстоятелството, че представителите на коалиционните партии преговарят с пучистите в същото време, когато правителството от Щутгарт приема само безусловна капитулация, е само разминаване в тактическия подход към една и съща цел. Потенциалният конфликт е потушен бързо, след като става ясно, че с настояването си в последния момент (на 17 март, непосредствено след оттеглянето на Кап) да се задържи начело на армията „още няколко дни" ген. Лютвиц е обезсилил половинчатите договорености от предната нощ с представителите на партийните фракции. Президентът и министрите в Щутгарт приемат обещанието за амнистия, дадено на Лютвиц от вицеканцлера Шифер, като необходимо условие да се избягнат изстъпления от страна на бригадата Ерхарт[132]. По настояване на ръководителя на фракцията на партията Център в Националното събрание Карл Тримборн коалиционните партньори се съгласяват с необходимостта от нови парламентарни избори, както и от преобразуване на правителството[133].

Истинската опасност за стабилността на правителството изпъква в разнобоя между министрите и фракционните лидери, от една страна, и техните партийни организации, от друга. Такъв разнобой проличава сред демократите[134], но е най-явен в ГСДП. Непосредствено след оставката на Лютвиц парламентарната фракция бърза да обяви победния за нея край на работническите протести. По същото време столичната организация на партията зове към продължаване на общата стачка до премахване на предпоставките за повторение на пуча[135]. Потвърждават се различните направления, следвани от двете вътрешнопартийни групировки в хода на борбата против Кап. Както би следвало да се очаква, на 13 март фракцията се обръща за солидарност към партиите, споделящи управлението, Център и ГДП. Същевременно страхът от обединение на „реакционните" сили зад пучистите подтиква функционерите на берлинската и на ред други местни организации на ГСДП да потърсят единодействие („Aktionseinheit") с независимите и с комунистите. Възраждането на идеята за повторно коалиционно управление с НСДП[136] е достатъчно доказателство за посоката, по която поема най-голямата германска партия под натиска на събитията.

Падането на Кап и Лютвиц няколко дни по-късно променя и позицията на ГСДП спрямо стачката. Като при всяка друга партия, поведението на мнозинствените социалдемократи е продиктувано в немалка степен от желанието да се задържи масата от привърженици. Израстването на НСДП в съпротивата срещу режима на Кап създава предпоставки за изостряне на кризисните тенденции в ГСДП, чиито зачатъци се забеляз-

ват още в края на 1919 г. с отлива на работническата подкрепа от управляващата към опозиционната социалдемократическа партия и карат мнозинствените социалдемократи да нападат остро правителствената политика в лицето на Носке[137]. Провалът на десния преврат поставя ГСДП пред дилемата дали да продължи с инерцията от предходните дни в посока, зададена от по-радикалните леви сили, или да предпочете пътя към успокояване на обстановката и възстановяване на предишния ред. Втората от посочените възможности означава отстъпване на първенството в стачното ръководство на НСДП и ГКП и вещае фактическо превръщане на „мнозинствените" в малцинство. Поради тази причина изборът на ГСДП опира до становището на другата основна сила в стачното движение – свободните профсъюзи.

ПРОФСЪЮЗИТЕ

На 17 март 1920 г. Общата германска федерация на профсъюзите (*ADGB*) е повече от всякога фактор, от който зависи функционирането на икономиката и на политическата система в Германия. В часовете на *interregnum* между окончателното изтегляне на пучистите и възстановяването на „старото" правителство стълбовете, на които се крепи държавността – армията и администрацията, се консолидират отново зад кабинета Бауер, но това не гарантира неговото просъществуване. Превратът на Кап и Лютвиц е пробудил крайните течения в движението за засилване на социалните, икономическите и политическите права на работниците. Неспособността на правителството на Ваймарската коалиция да предотврати посегателството на военните контрареволюционери срещу наложената след Ноемврийската революция система предизвиква силно брожение не само срещу отделни министри (в частност Носке), но и срещу кабинета като цяло и дори срещу самата система, тъй като фактът, че тя оставя възможност на една сравнително неголяма обществена група да наложи със сила желанията си на мнозинството, говори достатъчно за нейната неефективност. Управлението на ГСДП в съюз с част от буржоазните партии не успява да изгради здрава основа за икономически и социален просперитет. То е твърде мудно в изпълнението на собствените си обещания като например социализацията на част от промишлеността. Нещо повече – правителството на Бауер е принудено да използва недемократични мерки (режим на извънредно положение), за да се задържи на власт при все по-намаляващата подкрепа на някогашните си привърженици. След „пробива" от ноември 1918 г., когато професионалните организации печелят силни позиции в отношенията с държавата и работодателите, правителствата на републиката водят политика по-скоро на отстъпление, отколкото на засилване на социалните придобивки на работниците. Това че управляващите социалдемократи дори не могат да дадат гаранции срещу рязък поврат в обществено-политическото развитие, се отдава както на неизползване на предимствата на Ваймарската конституция, така и на недостатъците в конституционното устройство.

В деня, когато пада Кап, а след него и Лютвиц, инициативата за реорганизиране на политическите отношения принадлежи на председателя на свободните профсъюзи Карл Легин. Опирайки се на милионната членска маса на своята организация, както и на споразумението си с големите съюзи на служители и чиновници, той с право може да твърди, че представлява силите, които са свалили краткотрайния военен режим. В този момент остава задачата да се премахнат остатъците от този режим (поддръжниците на преврата, които са останали на постовете си в администрацията и армията, както и бунтовническите войски, все още намиращи се в Берлин) и, което е по-трудното, да се отстранят слабостите, позволили свалянето на конституционното правителство няколко дни преди това. Изпълнението на тази задача очевидно налага промяна в отношенията между политическите и между професионалните организации, съществували до 13 март. Сдружението на германските индустриалци (*Reichsverband der deutschen Industriellen, RdI*) първо усеща новия курс на профсъюзите. Продължителните опити на *RdI* да изтръгне потвърждение от работническите организации за продължаване на политиката на сътрудничество (*Arbeitsgemeinschaft*), следвана допреди преврата, се провалят на 17 март, когато председателят на свободните профсъюзи отхвърля решително предложението за излизане със съвместна декларация на работодатели и работници с общ призив за нормализиране на ситуацията в страната. За такава декларация е твърде късно, заявява Легин и допълва, че на работодателите не може да се има доверие, защото не са излезли открито и навреме срещу Кап[138].

Поведението на Легин към представителите на предприемачеството загатва за амбицията му да наложи надмощието на профсъюзите с политически средства. Още същия ден (17 март) той влиза в преговори с ръководството на Независимата социалдемократическа партия за съставяне на „работническо правителство". Идеята за правителство на работниците е издигната за пръв път от самата НСДП още непосредствено след завземането на Берлин от бригадата Ерхарт[139]. При възникналите вследствие от действията на Ерхарт силни обществени вълнения в цялата страна тази идея отговаря на нуждата от успокоение на обстановката и преодоляване поне на непосредствените пречки за излизане от кризата. С оглед на съотношението на силите в Националното събрание (независимите разполагат само с 22 депутати, а мнозинствените социалдемократи – със 163, или общо двете фракции разполагат само с около 44 на сто от местата в парламента) обаче тя не може да се осъществи в зададените от конституцията рамки без съгласието на някоя от останалите парламентарно представени партии. Присвоявайки си ролята, отредена на парламентарните фракции и на президента в процеса на излъчване на представително управление, Легин се обръща пряко към независимите, за да проучи възможностите за коалиция между двете социалдемократически партии. Първоначалният му опит за посредничество се проваля: въпреки готовността, изразена от председателя на „Централата на производствените съвети" Вилхелм Кьонен, съпредседателят на НСДП Артур Крис-

пин е принуден да отхвърли възможността за съюзяване с управляващите социалдемократи, след като колегата му Ернст Доймиг заплашва открито с разцепление на партията, ако такъв съюз бъде осъществен[140]. В позицията на независимите се отразява натрупалата се с времето омраза към ГСДП, която като най-голяма правителствена партия съдейства за репресиите срещу тях след възстановяването на извънредното положение през януари и февруари, а в малко по-далечното минало е отговорна и за поражението на движението за власт на съветите.

Становището на независимите улеснява и едновременно с това усложнява задачата на Легин. Вечерта на 17 март берлинското стачно ръководство, съставено от Общата германска федерация на профсъюзите, Свободната обща федерация на служителите (*AfA*) и Германския съюз на чиновниците (*DBB*), взима решение за продължаване на общата стачка[141]. Към същия призив се присъединява столичната организация на ГСДП. Свободните профсъюзи печелят и поддръжката на независимите социалдемократи в извънпарламентарния натиск върху правителството на Бауер. Исканията са формулирани вероятно съвместно или поне отчасти под влиянието на НСДП и са изложени в девет точки в хода на преговорите, които започват на следващия ден (18 март) между ръководителите на профсъюзите, от една страна, и представителите на управляващите партии от Националното събрание[142]. Деветте точки, зад които се обединява стачното ръководство, съдържат минимални (поне според авторите им) изисквания, но независимо от това предполагат радикални мерки за отстраняване на структурните слабости на републиката. В тази насока са предложенията за демократизация на обществената администрация и прочистването ѝ от враждебни на републиката елементи, издаване на нови социални закони, осигуряващи пълното социално и икономическо равноправие на работниците и служителите, незабавна социализация на минното дело и енергетиката, отчуждаване на собствеността на онези земевладелци, които възпрепятстват умишлено изхранването на населението. От непосредствено политическо значение е изискването на оставката на райхсминистъра на отбраната Густав Носке и на пруския министър на вътрешните работи Волфганг Хайне (двамата са пряко отговорни за измяната на част от силите за сигурност по време на преврата), както и на пруския министър на труда Рудолф Озер (компрометирал се с поведението си по време на преврата и с политиката си спрямо работническото движение преди това). Гаранция за стабилизирането на страната и отстраняването на опасността от въоръжени сблъсъци, според профсъюзите, трябва да бъде разпускането на участвалите в пуча войски, както и на всички „контрареволюционни" военни формации (т. е. разформироване на полувоенните отряди, настроени враждебно към републиката) и поемането на опазването на сигурността от организираните работници[143].

На първо място в списъка на условията за прекратяване на общата стачка е поставено искането за „решително влияние" на ръководещите я организации в преобразуването на правителствата на Райха и на свободните щати, а така също и в новото уреждане на икономическото и социално-

политическото законодателство. Именно това условие поражда основния спор в консултациите с управляващите партии. Председателят на *AfA* – Зигфрид Ауфхойзер, настоява упорито, че претенциите на профсъюзите не само не противоречат на конституцията, но и са в унисон с нея. Той подчертава, че работниците и служителите са водили борбата срещу Кап и Лютвиц за възстановяване на конституционния ред, а не на настоящото правителство. Конкретните претенции на работническите организации са за правото на вето в процеса на взимане на решения от правителството[144].

Далеч по-крайни са съюзниците на Ауфхойзер и Легин от лагера на независимите социалдемократи. От тяхно име председателят на Берлинската профсъюзна комисия Руш се обявява за промяна в конституцията, ако това е необходимо за съставянето на ново правителство само от социалдемократите. Легин не поддържа гласно изказването на Руш, но не го и отхвърля. Той държи на условията на профсъюзите дотам, че отправя заплаха към колебаещите се представители на властта: ако деветте точки не бъдат приети, то ние няма да допуснем правителството и Националното събрание да се завърнат в Берлин, а ще съставим собствено работническо правителство; ако това означава гражданска война, то отговорността за нея ще падне върху кабинета и върху партиите от мнозинството[145].

Присъстващите на срещата представители на трите управляващи партии приемат сериозно заплахите на профсъюзните ръководители. В най-деликатно положение е социалдемократът Велс. Той заявява, че изложението на профсъюзите заслужава внимателно проучване, но по състава на правителството следва да се произнесат ръководствата на ГСДП и коалиционните партии. От своя страна представителите на Демократическата партия и Център отхвърлят исканията на Легин като несъвместими с конституцията на страната[146]. Лидерът на свободните профсъюзи не е впечатлен от това становище. Той изисква в срок от едно денонощие да получи гаранции за изпълнение на деветте точки от управляващите.

Бързата промяна на обстановката в Берлин и в страната показва, че двадесет и четирите часа, с които управляващите разполагат, за да дадат отговора си, не са никак малко. През това време сблъсъците в Рур и в Централна Германия стават все по-интензивни. Ситуацията в столицата не е много по-добра, след като на 18 март бригадата Ерхарт открива огън и оставя няколко десетки убити и ранени берлинчани[147]. Комунисти и независими социалдемократи отправят нови призиви за продължаване на протестите и самите профсъюзи се виждат принудени да сторят същото, но все повече, за да се противопоставят на засилената агитация за избори на революционни работнически съвети и въоръжаване на демонстрантите, отколкото за да отстояват исканията си[148]. Командирите на военните гарнизони в градовете получават заповед от новия временен началник на Първо групово командване ген. Зект да се подготвят за отразяване на организирано въоръжено въстание[149]. С всеки изминал час необходимостта да сложи край на ескалиращото стачно движение натежава повече над желанието на Легин да прокара исканите промени в управлението на страната. Позициите на свободните профсъюзи отслабват

непрекъснато, след като с падането на Кап и Лютвиц изчезва споявацият елемент, който държи заедно протестиращите работници. Още на 17 март стачкуващите служители на железниците започват да се връщат на работа[150]. Част от работниците отговарят на призивите на управляващите от Щутгарт и Берлин да направят същото, след като липсата на електричество, вода, недостигът на храни и нерешеният въпрос за заплащането на стачните дни надделяват като доводи сред по-прагматичните от тях. Под ръководството на Зект армията застава твърдо зад правителството на Бауер и демонстрира решителност да се справи с радикализацията на стачното движение, като въведе отново извънредно положение[151].

Поради тези обстоятелства профсъюзните ръководители са принудени да склонят на взаимни отстъпки с управляващите. Последните на свой ред са принудени на компромис също от съображения за запазване на сигурността и стабилността в страната. Особено точни са съображенията на водещите социалдемократи. В дискусиите по програмата на профсъюзите те отчитат, че споразумение е необходимо, за да се нанесе удар върху силите, стремящи се да превърнат стачката в борба за революционна власт. Прекратяване на стачката в Берлин чрез едно такова споразумение ще даде пример, който ще може да бъде последван и в останалите части на страната. То ще съдейства и за отделяне на НСДП от опасния съюз с комунистите[152]. Със силата на тези аргументи социалдемократите се налагат поне за момента над коалиционните си партньори от управлението. След продължителни среднощни преговори, рано сутринта на 20 март представители на правителствата на Райха (министрите на икономиката Шмит и на труда Шлике) и на Прусия, на ГСДП, Център и ГДП, от една страна, и на профсъюзите (в т.ч. и на Берлинската профсъюзна комисия, където преобладаващи са независимите социалдемократи), от друга, сключват споразумение за бъдещите стъпки на управляващите[153]. Деветте условия на профсъюзите са сведени до осем договорености с управляващите. Разликата между искаиото и договореното е не само количествена, но и качествена. Много от обещанията са изпълними в по-дългосрочна перспектива, което съдейства обективно за по-късното им отпадане (например административна реформа и демократизация, социализиране на промишлени отрасли, издаване на ново социално законодателство и пр.), други са само частично изпълнени (като наказанието на участници в превратa и чистка в армията и сред чиновничеството), трети променят съществено изискванията на профсъюзите. Така например се постановява разпускането само на онези полувоенни формирования, изразили открито нелоялността си към конституционното управление, предвижданите мерки спрямо земевладелците, които не изпълняват задълженията си по прехраната на населението, са смекчени и, най-важното, на профсъюзите се отделя роля при съставянето на новото социално и икономическо законодателство, но политическото им влияние се ограничава само в персоналните въпроси при подмяната на правителствата на Райха и свободните щати[154].

Обещаните оставки на министрите Хайне и Носке, както и другите декларативни отстъпки на управляващите са малък повод за удовлетворение на стачкуващите профсъюзи. Въпреки това, веднага след сключването на споразумението, те излизат със съвместен призив за прекратяване на общата стачка[155]. Призивът не е последван от редица работнически организации, което нанася сериозен удар върху авторитета на свободните профсъюзи и отслабва позициите им в преговорите със завърналото се в Берлин правителство.

ПРЕГОВОРИ ЗА СЪСТАВЯНЕ НА НОВО ПРАВИТЕЛСТВО

Еберт и министрите, които са прекарали дните на военния преврат в Щутгарт, се завръщат в столицата на Райха на 19 и 20 март[156]. Това става възможно въпреки заплашителните прояви на профсъюзите, след като ген. Зект е упълномощен в рамките на извънредното положение да назначи и извънредни съдилища в Берлин и в целия район на Първо групово командване (Източна, Северна и Средна Германия). Зект се налага бързо като признат командир на всички войскови части, вкл. и на тези, които са подкрепяли Лютвиц[157]. За това спомага дейността на неговия близък помощник полк. Хайе, който обединява опозицията сред военните, довела до оставката на Лютвиц (по време на самозваното правителство на Кап ген. Зект си взима „отпуск" и напуска Министерството на отбраната, за да се завърне само четири дни по-късно).

Правителството на Бауер идва отново на „Вилхелмщрасе" точно седмица след принудителното си бягство. По това време, независимо от обявения от профсъюзите край на протестите, стачните действия все още продължават в отделни сектори на транспорта и в металургичните предприятия[158]. Умиротворяването на столицата зависи от изпълнението на договореностите с профсъюзите, постигнати от отделни представители на правителството и на коалиционните партии. Правителството обаче не желае да приеме всички договорености като свършен факт. Задържането на част от бунтовническите войски в Берлин, което Зект смята за необходимо, за да се запази сигурността в столицата, предизвиква гнева на профсъюзите. Конфликтът се задълбочава вследствие на упоритите усилия на райхспрезидента да задържи на поста му министъра на отбраната Носке и от нажежаването на обстановката в Рур. Всичко това кара профсъюзите да продължат стачните действия.

С правомощията си на президент и с позицията си в ГСДП и коалицията Еберт се налага като балансьор между привържениците и противниците на споразумението с профсъюзите, възприема тактика на бавене и отлагане, като разчита на отслабващото желание на работниците да продължат активно протестите след падането на Кап от власт. Този подход се оказва успешен, защото наистина води до стихване на брожението, но и райхспрезидентът е принуден да понесе загуби. Най-тежката от тях е оттеглянето на Носке от Министерството на отбраната, защото то означава край на съюза на социалдемократите с Райхсвера. Министърът подава заявление за оставката си още на 18 март под въздействието на

Шайдеман, който в реч пред Националното събрание в Щутгарт подлага на критики политиката му. Ден по-късно фракцията на ГСДП решава да разубеди Носке, като го увери, че позицията на Шайдеман не отговаря на становището на мнозинството от депутатите социалдемократи. Съпротивата вътре в самата партия срещу оставането на Носке на поста му обаче се разраства. На заседание на кабинета на 20 март Велс поставя ребром въпроса от името на партийното ръководство. Държавните секретари на всичките министерства подкрепят Велс в становището, че министърът вече не може да задържи поста си заради допуснатия военен преврат и поради необходимостта от подкрепата на профсъюзите срещу комунистическата агитация в страната. Реакцията на Еберт граничи с отчаяние. В опит да промени тенденциите сред своите съпартийци, той намеква пред представители на ГСДП, че ще си подаде оставката. С оповестяването на следващия ден (21 март) на намерението си да преобразува правителството президентът разчита на успокоителния ефект от тази декларация за протестиращите профсъюзи. Всъщност истинските намерения на Еберт са да остави кабинета Бауер да функционира поне още две седмици, докато безредиците бъдат преодолени и стане възможно Носке да поеме повторно задълженията си на военен министър. Всички тези маневри се оказват несполучливи заради твърдото противопоставяне на профсъюзите и на действащата под тяхно влияние ГСДП и Носке се оттегля окончателно от правителството[159].

Заедно с всичките си дълготрайни последици, в непосредствената ситуация, която се създава към 22 март, падането на Носке се отразява благоприятно на възможностите за постигането на компромис между правителството и профсъюзите. На този етап преговорите за окончателното прекратяване на общата стачка се съчетават с консултациите за съставяне на ново правителство. Въпросът за преобразуване на кабинета назрява с промяната на политическите отношения в страната вследствие на военния преврат. Инициативата е подета от представителите на управляващите в Берлин, които преговарят с пучистите за оттеглянето им от властта. Непосредствено преди оставката на Лютвиц представителите на ГДП и Център постигат споразумение с парламентарната десница в лицето на ГНП и ГННП за необходимостта от нови парламентарни избори в срок от два месеца. Парадоксално, но благодарение на Кап, чиито действия не одобрява открито, десницата налага на управляващите исканията, които са отхвърлени от Националното събрание дни преди пуча[160]. Поражението на пучистите не спасява реномето на правителството на Бауер. Откритата пропаганда на независимите социалдемократи и комунистите срещу него и негативното отношение на свободните профсъюзи се отразяват върху обществените настроения и налагат промяна. Това се осъзнава и от партийните функционери при министрите в Щутгарт. На 21 март парламентаристите от Демократическата партия решават и предлагат на президента оставката на целия кабинет и неговото преобразуване[161].

В консултациите за преразпределяне на министерските кресла се намесват активно профсъюзите заедно с независимите социалдемократи. В

качеството си на една от основните движещи сили в стачното движение, НСДП е фактор, с който управляващата коалиция е длъжна да се съобразява. Определяща характеристика за партията на независимите социалдемократи е нейната двойственост – част от нея действа в парламента и в профсъюзното движение, като разчита да промени системата отвътре, докато друга излиза вън от легалните рамки, като изгражда работнически съвети и пропагандира революционна борба. В тази двойственост се крият голямата сила и голямата слабост на партията. Тя респектира преди всичко с членската си маса, която нараства паралелно с управленските неуспехи на мнозинствените социалдемократи и достига приблизително 750 000 души по време на партийния конгрес в Лайпциг през есента на 1919 г.[162] Значителният брой на привържениците не компенсира вътрешната разединеност на НСДП. След период на принудително бездействие в резултат на твърдата правителствена политика на стабилизация на страната превратът на Кап съживява отново НСДП и идеята на лявото ѝ крило за революционна борба и промяна. Партията възглавява протестите срещу пучистите, като още от самото начало се обявява против възстановяването на управлението на Бауер и Еберт. Призивите за борба обаче не са съпроводени с конкретизиране на целите. Разликата с комунистическата партия е голяма, тъй като по същото време (на 14 март) спартакистите призовават без задръжки към създаване на производствени и работнически съвети и възстановяване на своеобразните парламент и правителство на мечтаната съветска република – Конгресът на съветите и Съветът на народните комисари[163]. Новият обрат в събитията, който настъпва на 17 март, води НСДП почти до разцепление. Решителната позиция на левицата в партията в лицето на нейния съпредседател Ернст Доймиг елиминира варианта независимите да влязат в управлението чрез съюз с мнозинствените социалдемократи в момент, в който този вариант изглежда с най-много шансове да се осъществи. Създава се положение, при което дясното крило на партията се мъчи да постигне приемлив компромис със свободните профсъюзи и ГСДП, докато в същото време лявото крило се поддава на влиянието на активната ГКП. Резултатът е половинчатост и отстъпчивост в повечето начинания, които ръководителите на независимите предприемат след оттеглянето на пучистите.

Под натиска на централата на ГКП на 17 март те свикват избори за революционни работнически съвети в Берлин[164]. По този начин НСДП се отказва от амбицията да възглави сама като партия революционното движение, като предпочита да търси в новосъздаваните съвети средство за натиск върху правителството[165]. Комунистите, по-малобройни и по-слаби в организационно отношение от независимите, получават предимството да работят в бъдещите работнически съвети за изграждането на собствени властови структури. Призивът за избори на съвети има обаче доста по-слаб от желания отклик сред работниците в предприятията. Може би откликът би бил много по-силен няколко дни по-рано, когато военната диктатура е все още непокътната и стачното движение е в разгара си. Затова по-радикално настроените независими и комунистите се

мъчат да „поддържат огъня“, като агитират връщащите се на работа железничари да не прекратяват стачката, разпространяват листовки сред войниците, подбуждайки ги към бунт срещу офицерите, призовават за създаването на организирани въоръжени отряди, подобни на Червената армия в Рур[166]. Затова и реакцията срещу решението на свободните профсъюзи за прекратяване на общата стачка, взето след споразумението с управляващите от 20 март, е яростна. Профсъюзите са обвинени в предателство заради преговорите им с правителството „зад гърба“ на пролетариата. „Централното стачно ръководство“ – съставеният от комунисти и независими ръководен център на стачката в Берлин, гласува за нейното продължаване в разрез с решението от същия ден на възглавяваната също от независими социалдемократи Берлинска профсъюзна комисия[167]. ГКП започва да се отклонява от пътя, начертан още при включването на комунистите в общата стачка, едва когато последиците от възникналото разцепление в стачното движение са осъзнати. Партийната централа декларира, че няма да следва сляпо осъществяването на идеологическата цел – „диктатура на пролетариата“, при условие че работниците (представени в новоизбраните съвети) не приемат тази форма на преход към „социалистическо общество“[168].

Промяната в позицията на ГКП е важна, защото съдейства за успокояване на напрежението сред независимите социалдемократи. Вътрешните противоречия, които възпрепятстват взимането на бързи и тактически правилни решения, водят дотам, че НСДП така и не успява да „догони“ събитията, а действията ѝ определени ситуации изглеждат хаотични и трудно обясними. Така например на 19 март Централният комитет на НСДП призовава привържениците на партията да се борят за утвърждаването на съветите и срещу правителството на Бауер. По същото време от независимите се свързват с ръководството на ГСДП, като навярно разчитат да предизвикат колебания в подкрепата на управляващата партия за правителството[169]. Докато благоприятният момент за натиск за драстична промяна в управлението отминава, усилията на независимите са раздвоени, като част от тях са отдадени преди всичко на подготовката за общото събрание на работническите съвети в Берлин. Междувременно кабинетът Бауер укрепва позициите си с помощта на военното командване. Заздравява се и коалицията на социалдемократите с ГДП и Център, разколебана от събитията около превратa и работническата стачка. Независимите са принудени да се обърнат чрез свободните профсъюзи към канцлера Бауер.

Преговорите се провеждат на 22 март. В тях участват райхсканцлерът, ръководителят на *ADGB* Карл Легин и представители на парламентарните фракции на двете социалдемократически партии. Поставят се новите условия на профсъюзите за прекратяване на стачката, като заедно с това се обсъжда възможността за създаване на работническо правителство. В хода на разговорите представителите на НСДП – Криспин и Хилфердинг, искат от Бауер да даде правни гаранции за изпълнение на договореностите с профсъюзите, така че да утвърди, вместо да отнеме

спечелените от работниците силни позиции. Двамата излагат конкретна програма на предлаганото правителство (социализация на отделни промишлени отрасли, но и гаранции за частната собственост като цяло, социални грижи за работниците, изпълнение на мирния договор с Антантата, но със стремеж за смекчаване на условията му и пр.). Подкрепени от Легин, те твърдят, че работническото правителство, в което ще бъдат допуснати и профсъюзни дейци от буржоазните партии, ще има конституционна основа в поддръжката както от страна на профсъюзите и работническите организации, така и от страна на парламентарните фракции. Създаването на такова правителство не е непосредствената задача за нас, подчертава Криспин, но бърза да добави: НСДП няма да влезе в коалиционно правителство, подобно на настоящото[170].

От изказванията на своите събеседници Бауер разбира, че съставянето на работническо правителство не е сред условията за прекратяване на стачката. Той поема ангажимента да се застъпи пред правителството и президента за изпълнение на другите искания: изтегляне на войските от Берлин, отмяна на извънредното положение и включване на работници (членове на профсъюзите) в силите за сигурност[171]. На последвалото заседание на кабинета е взето трудното решение да се отмени извънредното положение, но другите условия на профсъюзите не са приети изцяло. Надделява аргументът на ген. Зект, че с въоръжаването на работниците ще се проведе недопустимо политизиране на силите за сигурност. В отговор на опасенията на част от министрите е отложено решението за изтегляне на частите на Райхсвера от столицата. Въпреки това на профсъюзите са дадени половинчати обещания, за да бъде постигнато прекратяване на стачката. Без последствия за момента остава предложението за работническо правителство, но срещу него се изказват решително министърът на вътрешните работи Кох и президентът Еберт[172].

В отговора на профсъюзите и НСДП проличава колко много се е променило съотношението на силите за броени дни. Ръководители и представители на *ADGB, AfA*, Берлинската профсъюзна комисия, ЦК на НСДП и ГСДП оповестяват решението си за окончателно прекратяване на общата стачка. В съвместната декларация се посочва, че правителството е дало обещания да изпълни договореностите от 20 март, да вдигне извънредното положение[173], да изтегли войските зад линията на река Шпрее, да не напада въоръжените работници в Рур и да поведе консултации за включването на работниците в силите за сигурност[174]. Подписалите документа си запазват правото да обсъдят подновяването на стачката, в случай че правителството не изпълни обещанията си, но тази заплаха е твърде слаба. Предвид фактите – неспособността на профсъюзите да контролират стачните действия на комунистите и да разширят протестите извън Берлин и промишлените зони – позицията на Легин и съюзниците му не би могла да бъде по-силна. Незабавният ефект от декларацията на профсъюзите и НСДП е смекчаване на позициите на комунистическото „Централно стачно ръководство“, което отчита, че е невъзможно стачката да продължи още дълго и се заема да укрепи позициите, пос-

тигнати с изграждането на новите съвети. Следващата стъпка на ръководството на ГКП е да признае, че на този етап идеята за съветска република е неосъществима[175]. Становището на партийната централа на комунистите е изразено от Вилхелм Пик по време на дебатите на Общото събрание на работническите съвети, което се провежда на 23 март. То съдържа констатацията, че повечето от работниците все още не са готови за въвеждане на диктатура на пролетариата. Комунистическата партия не може да се противопостави на настроенията на мнозинството, тъй като това противоречи на нейната програма. Едно работническо правителство, съставено от представители на ГСДП и от десницата на НСДП, обаче отговаря на степента на зрялост, достигната от пролетариата. При условие че такова правителство, преходно по своя характер, позволи на работниците да се утвърдят политически и организационно и поведе борба срещу „контрареволюцията" (т. е. срещу противниците на съветското движение), то то ще може да се радва на „лоялна опозиция" от страна на ГКП. Под понятието „лоялна опозиция" следва да се разбира, че комунистите няма да търсят насилствена смяна на властта, но ще запазят правото си да агитират работниците в полза на своята кауза[176].

Изправена пред перспективата от примирие и частично обединение с противниците си от социалистическия лагер, парламентарната фракция на ГСДП решава да подкрепи идеята за работническо правителство. Образуването на такова правителство обаче се поставя в зависимост от благословията на ГДП и Център. От името на фракцията заместник-председателят на Националното събрание Паул Льобе предлага по време на дискусиите за преобразуване на правителството на 23 март независимите социалдемократи да бъдат включени в него. Демократическата партия и Център се противопоставят решително на това предложение, както и на повторното предложение на Легин за съставяне на правителство от работнически представители, като основният мотив на двете партии е да не се поддават на извънпарламентарен натиск[177]. Без основното си оръжие – стачката, Легин е безсилен да наложи своята воля.

От този момент словосъчетанието „работническо правителство" се превръща в още един лозунг в агитационния арсенал на НСДП и ГКП, но нищо повече. В консултациите за състава на новото правителство, което да ръководи страната до изборите за Райхстаг, остава възможен само утвърдилият се вече вариант на коалиция на мнозинството. Участието на Народната и на Национално-народната партия в преходното правителство е изключено много отрано. Най-съществената пречка пред реформирането на кабинета Бауер се оказва настояването на социалдемократите в програмата на новото правителство да бъдат заложени условията на профсъюзите, поставени още при преговорите за прекратяване на общата стачка. С много резерви условията са приети от фракцията на Център. Още по-резервирана е Демократическата партия, която склонява на компромис с претенциите на профсъюзите за роля в съставянето на правителствата и в социалното законодателство, както и за включването на работници в силите за сигурност, едва след като социалдемократите удов-

летворяват исканията на демократите, а те са: „гаранции за равноправие на всички германци", съобразяване на правителствените действия с „моментното икономическо състояние на страната" и запазване на отговорността за управлението само и единствено за президента, канцлера и парламента[178]. Друга спорна точка е позицията на Легин за имената на новите министри. Освен смяната на Носке, социалдемократите, под влиянието на ръководителя на свободните профсъюзи, изискват оттеглянето и на Шифер, който се е компрометирал с воденето на преговори с незаконното правителство на Кап. Ядосани от намесата на Легин, демократите застават зад министъра на правосъдието, когото доскоро са били готови да жертват. Накрая ГДП се съгласява да оттегли кандидатурата на Шифер. Министерството на отбраната е поверено на Ото Геслер (ГДП), след като последният опит на социалдемократите да задържат министерството пропада заедно с отказа на Ото Велс от предлагания му пост. Под натиска на профсъюзите и социалдемократите Център също е принуден да се откаже от привличането на директора на Акционерното параходно дружество Хамбург – Америка (*Hapag*) Вилхелм Куно начело на Министерството на финансите. Влиянието на профсъюзите се засилва дотам, че президентът Еберт предлага на Карл Легин да възглави правителството[179]. Предпочитайки да запази ролята си на профсъюзен водач, Легин отхвърля предложението. Преобразуваният кабинет на Ваймарската коалиция открива първото си заседание на 28 март 1920 г. под председателството на новия канцлер, социалдемократът Херман Мюлер.

* * *

През март 1920 г. Германия преживява първата голяма криза на конституционния ред, установен след края на Първата световна война. Ваймарската обществено-политическа система е разтърсена силно от военния преврат и от последвалата го обща стачка в промишлеността. Все пак тя се оказва достатъчно жизнена, за да се наложи над своите противници, не на последно място улеснена от тяхната относителна слабост.

Събитията, които водят до преврата на Кап и Лютвиц, сочат ясно, че той е подкрепен от част от командването на армията, а основната движеща сила зад него са полувоенните формирования. Родени в размирното време след поражението във войната, *Фрайкорпс* се доказват като един от дестабилизиращите фактори в следвоенното германско общество. Историята на Ваймарската република през следващите години показва, че този фактор не може да бъде отстранен „механично" с разпускането на доброволческите отряди, защото проблемът със социалното адаптиране на техните членове остава неразрешен. Политиците, които се оказват начело на правителството, дошло на власт на 13 март, желаят да възстановят отношенията от периода на монархията, когато в държавата власта авторитарното начало, независимо от тенденциите към демократизация, заложени в действащия парламент. През пролетта на 1920 г. обаче отношенията от близкото минало са невъзвратими, тъй като силите, които водят до скъсването с това минало по време на Но-

емврийската революция, са променили решително настроението на обществото от традиционната склонност към подчинение на „върховната държава“ (*Obrigkeitsstaat*) в полза на едно демократично управление. Кап и неговите съмишленици се оказват аутсайдери. В маневрите си за привличане на обществена подкрепа те са принудени да се вместят поне частично в разпоредбите на Ваймарската конституция, като оправдават делото си пред обществеността с намерения да проведат неправомерно отлаганите от правителството на Бауер парламентарни и президентски избори. Начинът, по който се проваля Кап, е най-сигурното доказателство, че предлаганата от него алтернатива за държавното развитие е осъдена предварително. Военните извършители на преврата – тези, на които се крепи канцлерството на бившия генералландшафтсдиректор на Източна Прусия – съзнават сами безперспективността на начинанието и жертват Кап, пренебрегвайки напълно „канцлера“ в преговорите с представителите на легитимното правителство.

Мисълта, че превратът на Кап и Лютвиц е плод на вътрешните противоречия в армията, е много примамлива. Част от Райхсвера (в лицето на ген. Лютвиц и последвалите го командири) извършва насилствената смяна на властта, но отново армията, този път чрез действащия от името на ген. Зект полковник Хайе, е тази, която принуждава Лютвиц да се откаже окончателно от амбициите си да възглави борбата срещу „болшевизма“. Отговорността за временното рухване на държавността в дните между 13 и 17–20 март се пада на правителството на Бауер, което не успява да реформира решително и навреме Райхсвера, за да отстрани опасността той да бъде превърнат в оръдие на антирепубликански сили. Неспособността на коалиционното управление да разреши или поне да смекчи конфликтите на интереси между работници, работодатели и държава в индустрията, потискането на протестните движения сред работниците с недемократични средства (чрез режима на извънредно положение, налаган по силата на чл. 48. от конституцията и по старото пруско законодателство), острите сблъсъци в земеделския сектор и пр. водят до отслабване на обществената подкрепа за демократичните политически сили в навечерието на държавния преврат. В защита на правителството следва да се каже, че то действа в изключително тежки политически и икономически условия, завещани от войната между Антантата и Централните сили. С бягството си от Берлин президентът Еберт, канцлерът Бауер и министрите от неговия кабинет изпълняват едно от най-важните условия за краха на Лютвиц и Кап. Създаването на втори властови център в страната с преместването в Щутгарт дава възможност на голяма част от противниците на пучистите да се обединят зад легитимното правителство. Решителната позиция на министъра на отбраната Носке и на президента, които отхвърлят предложенията за сътрудничество с „новото“ правителство, изиграват не по-малка роля от усилията на посредниците и на правителствените представители в Берлин за бързото приключване на начинанието на Лютвиц.

От друга страна, правителството не е непосредственият фактор, който принуждава разбунтувалия се генерал да отстъпи. Поражението на Лют-

виц и на създаденото от Кап правителство е резултат от разнопосочните действия на различни сили. Въпросът кое довежда непосредствено до оттеглянето на пучистите – дали опозицията в Райхсвера, дали пасивната съпротива на администрацията или пък възглавената от профсъюзите и левите партии обща стачка – предизвиква разбираемо остри спорове в историческите изследвания, в които се анализират събитията от 13–17 март 1920 г.[180] Заслугата на министерската администрация е безспорна. Заявената от нея лоялност към конституцията и към законната власт лишава правителството на Кап от средства за управление на страната. Позицията на чиновниците не изглежда така еднозначна, като се погледне реакцията на представителите на местното управление в източната част на Райха, но дори и там позициите на „капистите“ са нестабилни. Положението в армията се оказва най-застрашително за бъдещето на страната. Изборът на една немалка част от офицерите да застанат зад Кап и Лютвиц ги противопоставя на останалите верни на конституционното правителство войски. Разцеплението в Райхсвера засилва предпоставките за въоръжен конфликт в страната. Неутралната позиция, която заема централното командване (Фон Зект), се обяснява с намеренията да се избегне задълбочаване на опасността. Тази позиция принуждава правителството на Бауер да бяга от Берлин рано сутринта на 13 март, но спасява Германия от гражданска война. Решението на ген. Шолер (началник на Второ групово командване) да подкрепи кабинета Бауер осигурява (наред с подкрепата от правителствата на Баден, Хесен и Вюртемберг) сигурно убежище и опора за правителството и парламента в Югозападна Германия.

Като най-последователни защитници на политическата система, наложена след ноември 1918 г., се изявяват профсъюзите, които възглавяват общата стачка. Те успяват да създадат баланс на силите в стачното движение, като по този начин неутрализират усилията на радикалите в него. Едновременно с това протестите на работниците обръщат срещу кабинета Кап представителите на предприемачеството, които виждат в превратa нарушение на курса към икономическа стабилизация и унищожаване с един замах на всички усилия за изграждане на доверие между работници и работодатели. Стачката също така съдържа опасности за възстановяването на легитимното управление. Тя създава своеобразна „трета колона“ – източник на трудно контролируема енергия, която не признава нито „старото“, нито „новото“ правителство. Все пак, докато Кап и Лютвиц остават формално на власт, носителите на тази енергия – ляворадикалните организации начело с партиите на независими социалдемократи и комунисти, действат срещу тях и така всъщност подкрепят индиректно каузата на правителството в Щутгарт.

За разлика от мнозинството от работниците, голяма част от обществото в Германия остава пасивна към борбите между противниковите лагери по време на превратa или пък подкрепя действията на по-крайната десница. Този факт, намиращ най-силно потвърждение в събитията в Бавария, следва да покаже, че победата над Кап не е триумф на демокрацията в Германия.

Разединението в обществото, противоречивото отношение към насилственото завземане на властта и към последвалите протести, се отразява в неоднозначното поведение на политическите сили по време на преврата. В т. нар. работнически партии (ГСДП, НСДП, ГКП) се забелязва разнобой между централите и местните партийни организации, които преценяват по различен начин обстановката в различните райони на страната. Най-напрегнато е положението на мнозинствената социалдемократическа партия, която по своя характер е едновременно в „социалистическия" и в правителствения лагер. Коалицията ѝ с ГДП и Център демонстрира същото неустойчиво единство, на което се е крепяло в предишните месеци управлението на кабинета Бауер. Въпреки това недоразуменията сред партиите от Ваймарската коалиция са преди всичко от тактическо естество (спори се дали да се преговаря или не с пучистите и дали е допустим призивът към обща стачка) и само някои отделни прояви на конформизъм спрямо пучистите са в състояние да разклатят съюза помежду им. От споровете между управляващите партии печеливша излиза десницата. Независимо от някои колебания, ГНП и ГННП избират правилния подход да се дистанцират от извършителите на преврата и от призивите за стачки и по този начин да се предпазят от негативите, от които страдат еднакво поддръжниците на пучистите и техните противници.

Вторият етап от мартенските събития от 1920 г. се развива изцяло под знака на общата стачка. Замислена и възникнала като единствено и възможно най-ефикасно оръжие срещу военния преврат, в определен момент стачката поставя реално въпроса дали е възможно страната да се върне на положението от ноември 1918 г.; осъществимо ли е управлението, съставено само от социалдемократически партии, и ако е така – може ли този път сценарият да бъде по-различен, т. е. да се постигне една по-съвършена форма на демократично устройство? Развитието на събитията обаче показва, че комунистите и голяма част от независимите социалдемократи, които смятат за такава форма републиката на съветите, се оказват безсилни да я наложат. Решителен отново се оказва изборът на ГСДП, която предпочита да запази управляващата коалиция с ГДП и партията Център и дава опора на правителството в напрегнатите преговори с профсъюзите.

Стабилизирането на страната се дължи както на свободните профсъюзи, които прекъсват „навреме" общата стачка, преди тя да се радикализира допълнително, така и на новото армейско ръководство (ген. Зект), което обединява Райхсвера и застава твърдо зад правителството и президента. Във взаимодействие помежду си тези фактори спомагат за избягването на широкомащабна гражданска война. За това какъв би бил ефектът от едно по-продължително (дори и само с няколко дни) оставане на Кап и Лютвиц на власт говори достатъчно въстанието на „Червената армия" в Рурския промишлен район. Тази непосредствена последица от неуспелия преврат води до задълбочаване на икономическите проблеми на Германия и подхранва омразата между отделните социални групи. Потушаването на въстанието (през първата половина на април) и съпровождащите го

кръвопролития променят съществено настроенията на избирателите и се прибавят към негативите на правителствената коалиция, които водят до поражението ѝ в парламентарните избори на 6 юни 1920 г. Победители в изборите са Народната и Национално-народната партия отдясно и независимите социалдемократи отляво. Всяка от тези партии печели допълнителен брой депутатски места в сравнение с числеността на фракциите им в Националното събрание. Победата над Кап и Лютвиц не води до очаквания „скок" в подкрепата за Ваймарската коалиция, макар и да проваля идеята на ръководителите на преврата за „надпартийно" управление. Заставени от обстоятелствата да приемат провеждането на избори по-рано от желаното, партиите, съставляващи коалицията, заплащат цената на неуспехите на управлението на кабинета Бауер. Съюзът ГСДП – ГДП–Център губи парламентарното си мнозинство, а партийнокоалиционното управление продължава в нова конфигурация, при която ГНП влиза в правителството на мястото на социалдемократите.

Партията, която е най-силна в Германия до юли 1932 г., когато отстъпва първенството си на издигналото се националсоциалистическо движение, губи водещата си позиция в управлението на страната (ако не на ниво отделни щати като Прусия, то поне на ниво Райх) за дълго време (до периода на управление на втория кабинет Мюлер, 1928–1930 г.). Това е едно от дълготрайните последствия от мартенските събития на 1920 г. Стремежът към стабилност, така силно необходима в период на тежка икономическа и финансова криза и на непоносим външнополитически натиск, подсказва на социалдемократите да се откажат доброволно от полагащия им се дял от властта. В едно общество, в което разделението е твърде силно, ГСДП е принудена да избере страната на работниците, на чийто глас се крепи силата на партията. „Разкъсването" между по-радикалните тенденции в работническото движение и коалицията с центристките политически сили (Център и ГДП), което се наблюдава кристално ясно в дните непосредствено след свалянето на Кап, може да се пренесе в по-широк хронологичен план и да се отбележи като характеристика на поведението на социалдемократите в годините, оставащи до края на Ваймарската република.

Коалицията, която създава републиката, става все по-трудно осъществима след 1920 г. (въпреки че ГСДП все пак влиза отново в райхсправителството при управлението на канцлера Вирт, 1921–1922 г., и за кратко в кабинета на Шайдеман през 1923 г., през по-голямата част от останалото време тя е извън правителството). Причината е не само в промените на обществените нагласи, изразени във вота на избирателя, но и до голяма степен в изпадането на социалдемократите в зависимост от свободните профсъюзи. Тази зависимост, която кара ГСДП да възприеме държането на опозиционна партия, а нейните потенциални „буржоазни" партньори да странят от нея, е разбираема от гледна точка на социалния облик на партията. Тя обаче придобива нови измерения от момента, когато Кап и Лютвиц предизвикват профсъюзите да организират масов политически протест с изключителен ефект в страната. Организираното

профсъюзно движение се превръща в мощен политически фактор, който се отразява трайно върху бъдещето на Ваймарска Германия: с настъпването на Голямата депресия в края на 20-те години милионната безработица обезсилва профсъюзите, а по този начин и един от основните крепители на политическата система, оформила се в началото на десетилетието. Така системата става по-уязвима на атака от страна на едно ново масово движение – нацисткото, чиито корени също започват от времето, когато се ражда републиката от Ваймар.

С поглед върху конкретната обстановка в Германия през 1919–1920 г. политизирането на профсъюзите се отразява обективно в отслабване на левите радикални сили. То слага преграда върху нарастването на влиянието на НСДП и ГКП. В историята на Независимата социалдемократическа партия дните около 17–23 март остават като последния пропуснат шанс за нейното легитимистко крило. Безрезултатността на преговорите за съставяне на „работническо правителство" е поражение за тези партийни дейци, които са склонни на компромис с парламентарната форма на управление („буржоазната република"). Вътрешнопартийните процеси водят много бързо партията до окончателно разцепление преди края на 1920 г. и „разтваряне" на членската ѝ маса в редовете на ГКП и ГСДП. За комунистическата партия събитията от март с. г. са показател за слабост, несъизмерима с идеологическите претенции и със социалния ресурс, на който партията би могла да разчита. Образно казано, по това време ГКП достига до „дъното" и от този момент тя започва да израства като реален фактор, а не просто като призрачна заплаха за тези германци, които се опасяват от повторение на руската революция в Германия.

Политизирането на профсъюзите е съпроводено от процес с обратен знак в армията. Поражението на Лютвиц е поражение на „военната партия"[181] начело с Лудендорф. Военните се отказват от пряка намеса в политиката, след като провалът на опита за държавен преврат показва какви разрушителни последици може да има такава намеса. Вследствие от една от най-важните персонални промени, извършени в дните на Кап, Зект, който поема ръководството от Райнхарт, превръща Райхсвера в автономна структура, останала неподатлива на усилията на първите правителства на Ваймарската република да бъде „демократизирана". Независимо от това, армията остава в политическата игра, макар и в по-дистанцирана поза. През 1923 г., отново както в събитията три години по-рано, военните проявяват избирателност в изпълнението на правителствените разпоредби, като се противопоставят активно на опасността от ляв преврат в Саксония, но същевременно се въздържат от намеса срещу застрашителното поведение на дясната опозиция в Бавария.

Предизвиканите от пуча на Кап усложнения в политическото развитие на Германия не се изчерпват с това. Осъществена по подобие на пуча в Берлин, промяната на властта в Мюнхен е узаконена чрез изборите за местен ландтаг през юни 1920 г. Подбудени от заложената във Ваймарската конституция тенденция към централизация, традиционният стремеж на баварците към самостоятелност и омразата към пруското „господст-

во“ се засилват през следващите години от разногласията между ръководеното от социалдемократи пруско правителство и новите управляващи в Бавария. Ако за Райха като цяло политическият „завой надясно“ е налице през лятото на 1920 г., то за Бавария той е много по-рязък и способства за налагането на сили, враждебни както към „болшевизма“, така и към райхсправителството в Берлин. Към тлеещия конфликт между унитаристи и федералисти се прибавят условия за постепенно консолидиране на многобройните радикални десни групи и зараждането на организирано масово движение, отричащо предишния конституционен ред, но вече насочено не към невъзвратимото минало, а към новата форма на диктатура, която се налага през 1933/34 г.

Във външнополитически план провалът на Кап означава, че на власт в Германия остава правителство на умерените политически сили, което повежда политика на изпълнение на условията на Версайския мирен договор. Общата политическа стачка и последвалите я размирици в промишлените зони в Рур и Средна Германия забавят темпа на икономическото възстановяване и затрудняват допълнително изплащането на репарации за Франция, което води до трайно засилване на напрежението в двустранните отношения. Вътрешната съпротива в Германия срещу „Версайския диктат“ се изражда в екстремизма на организацията „Консул“, отговорна за политическите убийства през 1921–1922 г. За това, колко трудно за правителствата на Германия е да водят политика на отстъпки към победителите във войната, свидетелства френската окупация на Дармщат, Франкфурт и други градове в долината на Майн, последвала опита на Райхсвера през април 1920 г. да унищожи убежището на рурската Червена армия в зоната, която според мирния договор трябва да бъде демилитаризирана.

Назрявал толкова дълго и съпроводен с толкова важни промени, превратът на Кап може да бъде считан за епилог в разказа за раждането на Ваймарската република.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Спиридонов, В.* Възход и падение. История на Германия 1914–1945. Велико Търново, 2004, 99–101.

[2] „Парламентаризацията “ е извършена формално с внасяне на изменение в конституцията от 1871 г., с което изпълнителната власт в лицето на канцлера се поставя в пряка зависимост от доверието на парламента и същевременно се орязват пълномощията на монарха.

[3] Републиката е обявена почти едновременно на 9 ноември 1918 г. в Берлин от социалдемократа Ф. Шайдеман и от един от основателите на бъдещата ГКП – К. Либкнехт.

[4] Както с голяма доза основание отбелязва Себастиан Хафнер (*Хаффнер, С.* Революция в Германии 1918–1919. Как это было в действительности. М., 1983, с. 191), превратът би трябвало да се нарече „пуч на Лютвиц“, тъй като негов същински ръководител не е Кап, а ген. Лютвиц.

[5] *Brammer, K.* Fuenf Tage Militaerdiktatur. Berlin, 1920; *Duewell, W.* Der Kapp-Putsch und die Maerzkaempfe im Rheinisch-Westfaellischen Industriegebiet. Tuebingen, 1930; *Rathmann, C.* Maerzstuerme 1920. Der Kapp-Putsch und seine Lehren. Berlin, 1954; *Erger, J.* Der Kapp-Luettwitz Putsch. Ein Beitrag zur deutschen Innenpolitik 1919–1920. Duesseldorf, 1967;

Rosenberg, A. Geschichte der Weimarer Republik. Frankfurt a.M., 1961; *Schmidt, P.* Geschichte der Freikorps 1918–1924. Stuttgart, 1936; *Waite, R.* Vanguard of Nazism. The Free Corps Movement in Germany 1918–1923. Cambridge, Mass., 1952; *Goltz, R.* v.d. Meine Sendung in Finland und im Baltikum. Leipzig, 1920; *Goltz, R. v.d.* Als politischer General im Osten 1918–1919. Leipzig, 1936; *Groener, W.* Lebenserinnerungen. Goettingen, 1957; *Noske, G.* Von Kiel bis Kapp. Berlin, 1920; Erlebtes aus Aufstieg und Niedergang einer Demokratie. Offenbach, 1947; *Severing, C.* 1919–1920 im Wetter- und Watterwinkel. Bielefeld, 1927; *Stresemann, G.* Die Maerzereignisse und die Deutsche Volkspartei. Berlin, 1920; *Bernstein, R.* Der Kapp-Putsch und seine Lehren. Berlin, 1920; *Feldman, G.* Big Business and Kapp-Putsch. – In: Central European History, IV, 2, June 1971; *Volkmann, E. O.* Revolution ueber Deutschland. Oldenburg, 1930; *Schueddekopf, O. E.* Das Heer und die Republik. Quellen zur Politik der Reichswehrfuehrung 1918 bis 1933. Hanover, 1955.

[6] Според Волфганг Руге (*Руге, В.* Германия в 1917–1933 гг. от Великой октябрьской социалистической революции до конца Ваймарской республики. М., 1974, с. 105) военният преврат е улеснен значително от факта, че два месеца преди метежа, на 13 януари, правителството въвежда извънредно положение в значителна част от страната и предава изпълнителните правомощия в ръцете на военните командири със задачата да опазят реда и спокойствието от протестното движение на работниците, насочено срещу закона за съветите в предприятията. С. Хафнер (Цит. съч., 188–190) насочва критиките си предимно към ГСДП, която сама прави така, че да остане без достатъчно обществена подкрепа, като потиска революционния подем през първото полугодие на 1919 г. и отблъсква от себе си както по-ляво настроената част от работничеството, така и буржоазните си съюзници, тъй като изчезването на опасността от революция обезценява ролята на мнозинствените социалдемократи като фактор, възпиращ крайната левица. Отчасти с изложения аргумент се съгласява и Хелмут Хайбер. В своя многократно преиздаван труд (*Heiber, H.* Die Republik von Weimar. Muenchen, 1996, S. 64–65) той твърди, че републиката отслабва обективно заедно със спадането на устрема към налагане на съветска система. Краят на реалната заплаха означава и край на страха на онези, които през есента на 1918 г. са приели алтернативата парламентарна демокрация като „по-малката от двете злини".

[7] Гордън Крейг (*Craig, G.* Germany 1866–1945. New York, 1978, p. 425) обобщава накратко, че отговорността за кризата, която обхваща Германия през пролетта на 1920 г., е заложена в условията на Версайския мирен договор, които пораждат неизбежен конфликт между правителството и армията. Хаген Шулце (*Schulze, H.* Weimar. Deutschland 1917–1933. Berlin, 1982, S. 204–205) е по-обстоятелствен, като изтъква на свой ред, че „ревизионизмът отвътре", т. е. стремежът да се върне предишното състояние на нещата в държавата, се надига едва след отминаването на революционната вълна. От написаното от Шулце могат да бъдат изведени и още съждения за предпоставките за преврата на крайната десница. Либералнодемократичните правила на новосъздадената република са използвани от нейните противници, за да я дискредитират. Реакцията, която носи в себе си привлекателния спомен за едно по същество авторитарното минало, набира сили от национализма, който е насаждан достатъчно дълго в Кайзерова Германия и се засилва още повече по време на войната.

[8] *Maser, W.* Zwischen Kaiserreich und NS-Regime. Die Erste deutsche Republik 1918 bis 1933. Bonn, 1992, S. 97. – Превратът е обусловен от факта, че правителството допуска възникването и разрастването на доброволческите войски като неконтролируем, настроен враждебно към републиката силов фактор. Този пропуск е в известна степен неизбежен, тъй като управляващата коалиция не може да се справи с предизвиканите от левицата безредици и с движението за съветска република, без да използва „Фрайкорпс".

[9] *Golecki, A.* (bearb.) Akten der Reichskanzlei der Weimarer Republik. Das Kabinett Bauer 21.6.1919–27.3.1920. Boppard am Rhein, 1980.

[10] *Koennemann, E., Br. Berthold, G. Schulze.* Arbeiterklasse siegt ueber Kapp und Luettwitz. Berlin, 1971.

[11] Съгласно следвоенната реорганизация на силите Първо групово командване на Райхсвера (Reichswehrgruppenkommando 1) разполага с войските в източната част на Германия, вкл. и в района на Берлин.

[12] *Golecki, A.* Цит. съч., 3–12.

[13] По време на размириците в Берлин през март 1919 г. Марло заповядва да бъдат разстреляни 29 пленени матроси от Народната военноморска дивизия.

[14] *Golecki, A.* Цит. съч., 468–472.

[15] Пак там, с. 257, 259.

[16] *Gordon, H. J.* Die Reichswehr und die Weimarer Republik 1919–1926. Frankfurt a. M. 1959, S. 103–104.

[17] *Golecki, A.* Цит. съч., 281–284.

[18] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 4–7.

[19] *Gordon, H. J.* Цит. съч., 32–35, 61–62.

[20] Районът на Прибалтика е част от териториите, останали под германска военна окупация след Брест-Литовския мирен договор с Русия от март 1918.

[21] *Golecki, A.* Цит. съч., 236–238.

[22] Пак там, 270–271, 300–301.

[23] Пак там, 284–285.

[24] Войсковата служба (Truppenamt) е създадена през лятото на 1919 г. в рамките на Министерството на отбраната като заместител на Генералния щаб на армията, чието съществуване се забранява от Версайския договор.

[25] Пак там, 334–335.

[26] Пак там, с. 352, 421–422.

[27] Пак там, 383–385.

[28] Пак там, 281–284.

[29] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, с. 102.

[30] Пак там, 22–25, 65–69.

[31] Пак там, 12–22.

[32] В пропагандата на политическата десница в следвоенна Германия германските комунисти получават названието „болшевики", което не е съвсем коректно поне на този етап – 1919–1920 г., поради различията между създадената от Р. Люксембург ГКП и партията на Ленин.

[33] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, с. 103.

[34] *Golecki, A.* Цит. съч., 281–284.

[35] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 55–56.

[36] *Golecki, A.* Цит. съч., с. 246, 258.

[37] Пак там, с. 602.

[38] Държавното потискане на цените не е единственият елемент в критиките към *Zwangswirtschaft*. Недоволство предизвиква и намесата на правителството в Берлин за уреждане на колективните договори между земевладелците и селскостопанските работници. Противоречията придобиват опасни измерения, когато през пролетта и лятото на 1919 г. имения на земевладелци от Померания започват да служат за складиране на оръжие. Масово уволняваните работници биват заменяни с демобилизирани „балтийски" войници, на които земевладелците разчитат, за да пренебрегват наредбата, с която министър Браун налага съблюдаване на тарифните договори. – *Winkler, H. A.* Von der Revolution zur Stabilisierung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1918 bis 1924. Berlin, 1984. S. 296–297.

[39] *Golecki, A.* Цит. съч., с. 645.

[40] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 49–53.

[41] На 25 октомври 1919 г. вестник „Дойче Цайтунг" публикува анонимна статия, в която президентът и правителството се обвиняват в загуба на достойнство поради решението им да приемат мирния диктат на съюзниците. – *Golecki, A.* Цит. съч., 326–327.

[42] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 82–84.

[43] С конкретните задачи се заема полк. М. Бауер, близък сътрудник на Лудендорф и участник в плановете на „Националното обединение" – *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 37–38.

[44] *Golecki, A.* Цит. съч., 574–575.

[45] Пак там, 576–582.

[46] За екстрадирането например се произнася ръководството на Независимата социалдемократическа партия – *Morgan, D.* The Socialist Left and the German Revolution. A Histiry of the German Independent Social Democratic Party 1917–1922. Ithaca, 1975, p. 320.

[47] Ремеле твърди, че ако се стигне до репресивни мерки от страна на Антантата по повод евентуален отказ на Германия да предаде лицата от списъка за екстрадиране, мнозинството от населението в Баден ще се изкаже за екстрадирането и ще се обърне срещу правителството – *Golecki, A.* Цит. съч., 589–591. В посланието си Виниг убеждава Еберт, че общественото мнение в Източна Прусия и изцяло в защита на подлежащите на екстрадиране и дори набляга на опасност за конституционния ред при изпълнение на съглашенските искания – Пак там, 599–601.

[48] Пак там, 554–555.

[49] В телеграми до пруското правителство оберпрезидентът Виниг предупреждава, че ще подаде оставка заедно с подчинените си, ако се стигне до излагане на германци пред военни съдилища на Съюзниците – Пак там, 599–600.

[50] Пак там, 595–596.

[51] Пак там, с. 604.

[52] Законът е приет на 5 март от Националното събрание, като срещу него гласуват депутатите от Германската национална народна партия. – Пак там, с. 605, 610.

[53] Пак там, 610–611.

[54] Пак там, с. 254.

[55] Пак там, 414–417.

[56] *Gordon, H. J.* Цит. съч., 104–105.

[57] *Golecki, A.* Цит. съч., с. 563.

[58] Пак там, 610–611; *Gordon, H. J.* Цит. съч., 109–110.

[59] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 46–49.

[60] *Golecki, A.* Цит. съч., 430–433.

[61] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 9–11.

[62] *Golecki, A.* Цит. съч., с. 471.

[63] Пак там, 422–423.

[64] Пак там, 252–253, 268–269.

[65] Пак там, 557–561.

[66] Пак там, 347–349.

[67] На определен етап в кабинета се обсъжда назначаването на ген. Грьонер за „диктатор на траспорта". Без да се стига до диктаторски мерки, министрите се принуждават да спрат превоза на хора по жп линии за 11 дни през първата половина на ноември – Пак там, 298–299, 342–343.

[68] Пак там, 511–513.

[69] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 57–59.

[70] *Heiber, H.* Цит. съч., с. 68.

[71] *Golecki, A.* Цит. съч., 531–533.

[72] Пак там, с. 556.

[73] *Heiber, H.* Цит. съч., с. 68.

[74] *Golecki, A.* Цит. съч., 653–656. В началото на февруари 1920 г. лорд Кързън изпраща до Килмарнък секретна телеграма, в която се излага информация от „източник, на който би могло да се разчита", за подготвян от Лудендорф военен преврат в Берлин. Според източника подобен преврат следва да бъде предшестван, съгласно замисъла на заговорниците, от провокирано спартакистко (комунистическо) въстание в германската столица – Documents on British Foreign Policy. (Ed. *R. Butler*). Series 1. Vol. IX, p. 38.

[75] *Gordon, H. J.* Цит. съч., с. 111.

[76] *Golecki, A.* Цит. съч., с. 742.

[77] Пак там, с. 648.

[78] Пак там, с. 744.

[79] Пак там, 653–656.

[80] *Gordon, H. J.* Цит. съч., 117–118.

[81] Съгласно Закона за преходното управление на Райха (10.22.1919) Националното събрание ще изпълни мандата си с приемането на конституцията и на „други неотложни закони" – URL: http://www.documentArchiv.de/wr/vorl-reichsgewalt_ges.html, Stand: 10.05.2004.

[82] Rote Fahne, 12.III.1920. – In: *Koenneman, E.* Цит. съч. Т. 1, 89–90.

[83] *Gordon, H. J.* Цит. съч., 112–113.

[84] *Golecki, A.* Цит. съч., 667–668.

[85] Пак там, 670–672; *Koenneman, E.* Цит. съч. Т. 1, с. 96.

[86] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, с. 95.

[87] Пак там, 96–99.

[88] *Golecki, A.* Цит. съч., 672–676; *Winkler, H. A.* Цит. съч., с. 300.

[89] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т .1, с. 113.

[90] Пак там, 114–117.

[91] *Golecki, A.* Цит. съч., 679–681.

[92] Пак там, с. 685.

[93] Пак там, 683–684.

[94] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, с. 120.

[95] Пак там, 140–141.

[96] Пак там, 126–127, 135–136, 148–150.

[97] Пак там, 120–123, 129–132, 133; *Weber, H.* Kommunismus in Deutschland 1918–1945. Darmstadt, 1983, S. 79–80.

[98] Пак там, с. 124.

[99] *Golecki, A.* Цит. съч., с. 683.

[100] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 141–142.

[101] Пак там, 114–117.

[102] *Winkler, H. A.* Цит. съч., с. 303; *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 118–120, 134.

[103] *Golecki, A.* Цит. съч., 771–772.

[104] *Gordon, H. J.* Цит. съч., 138–143.

[105] *Golecki, A.* Цит. съч., 639–642.

[106] Пак там, 682–683.

[107] *Gordon, H. J.* Цит. съч., 139–140.

[108] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, с. 143.

[109] *Golecki, A.* Цит. съч., 758–760.

[110] Пак там, 780–781.

[111] Пак там, с. 695; *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 144–147.

[112] *Golecki, A.* Цит. съч., с. 698.

[113] Предложението на полк. Бауер към Доймиг може да се счете като лоша политическа преценка. Друго допустимо обяснение е желанието на полковника да отслаби ръководството на стачката, като дискредитира част от водачите ѝ с разпространението на неверни новини за несъществуващи преговори. НСДП отхвърля като лъжа твърденията, че е водила преговори с представители на диктатурата. – *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, с. 133.

[114] Пак там, 154–155.

[115] Пак там, с. 161.

[116] Пак там, с. 156.

[117] *Golecki, A.* Цит. съч., 697–698.

[118] Пак там, 773–777.

[119] Пак там, 778–779.

[120] Пак там, с. 698.

[121] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, с. 167.

[122] *Golecki, A.* Цит. съч., 781–782.

[123] Пак там, с. 786; *Gordon, H. J.* Цит. съч., 126–127.

[124] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, с. 169.

[125] Пак там, 117–118.

[126] Същевременно остава в сила постановлението за извънредно положение в по-голямата част от страната, издадено след „щурма" на Райхстага два месеца по-рано (13 януари).

[127] Министърът на вътрешните работи Е. Кох определя призива за стачка като груба грешка.

[128] Ген. Шолер е началник на Второ групово командване, обхващащо войските в Западна и Югозападна Германия.

[129] *Golecki, A.* Цит. съч., с. 687.

[130] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, с. 159.

[131] Като този на вицеканцлера Шифер от 17 март от името на възстановеното правителство – Пак там, с. 170.

[132] На заседанието в късния следобед на 17 март е постигнато съгласие върху ненапълно ясната формулировка, че на съдебно преследване ще бъдат подложени ръководителите на превратa, а не тези, които са били „подведени" да вземат участие в него – *Golecki, A.* Цит. съч., 705–708.

[133] Пак там, 748–750.

[134] Ръководството и фракцията на ГДП издават призив на 14 март към своите привърженици да се присъединят към общата стачка, въпреки неодобрението на министрите демократи Кох и Шифер – *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 140–141.

[135] Пак там, 171–172.

[136] Мнозинствени и независими социалдемократи управляват съвместно чрез Съвета на народните пълномощници през ноември – декември 1918 г.

[137] *Golecki, A.* Цит. съч., 468–472.

[138] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 163–164.

[139] *Morgan, D.* Цит. съч., 325–326.

[140] Пак там; *Winkler, H. A.* Цит. съч., с. 314.

[141] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 176–177.

[142] В преговорите участват и министри от правителството на Прусия (Хирш, Хайне, Зюдекум), а също и членове на кабинета Бауер (Шифер, Шмит, Шлике). Мнозинството от райхсминистрите остават в Щутгарт до 19 март.

[143] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 175–176.

[144] *Golecki, A.* Цит. съч., 711–712.

[145] Пак там, 721–722.

[146] Пак там, 714–717.

[147] *Winkler, H. A.* Цит. съч., с. 309.

[148] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, с. 173, 177, 205–209.

[149] Пак там, 178–179.

[150] Пак там, с. 203.

[151] Пак там, с. 172.

[152] Тези аргументи са използвани от Шулц и Крюгер по време на дебатите между ръководители на ГСДП на 19 март – Пак там, 195–199.

[153] *Golecki, A.* Цит. съч., с. 725.

[154] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 210–212.

[155] Пак там, 212–213.

[156] *Golecki, A.* Цит. съч., 727–728.

[157] Ген. Зект налага авторитета си и на командира на разбунтувалата се на 13 март Втора военноморска бригада кап. Ерхарт.

[158] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, с. 213.

[159] *Golecki, A.* Цит. съч., 728–732, 740.

[160] Вж. по-горе, част 1.

[161] *Golecki, A.* Цит. съч., с. 740.

[162] Посоченият брой на членовете на НСДП е даден от Дейвид Морган (Цит. съч.).

[163] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 129–133.

[164] Пак там, с. 219.

[165] *Morgan, D.* Цит. съч., 323–324.

[166] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 173–174, 202–204.

[167] Пак там, 213–215.

[168] Цитираната декларация на ръководството на ГКП е издадена на 20 март – Пак там, 215–216.

[169] Пак там, с. 199, 205–207.

[170] Както подсказва опитът от края на 1918 г., участието на НСДП в съвместно управление, в което партията няма решаващ глас, действа за задълбочаването на вътрешното ѝ разделение. Вж. Д. Морган (Цит. съч.).

[171] *Golecki, A.* Цит. съч., 735–737.

[172] Пак там, 738–740.

[173] Това обещание е изпълнено само частично и със закъснение от няколко дни за различните части от страната – Пак там, с. 741.

[174] *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 222–223.

[175] Пак там, 219–220.

[176] *Pieck, W.* Gesammelte Reden und Schriften. Bd. 2. Januar 1920 bis April 1925. Berlin, 1959. S. 29–30; *Koennemann, E.* Цит. съч. Т. 1, 225–226.

[177] *Golecki, A.* Цит. съч., 750–752, 755–756.

[178] Пак там, 764.

[179] *Winkler, H. A.* Цит. съч., с. 320.

[180] Марксистката източногерманска историография отдава еднозначно приоритетно значение на борбата на „единния пролетариат" за свалянето на „военната диктатура", като пренебрегва напълно ролята на централната администрация, която отказва да служи на „правителството на реда" (*Руее, В.* Цит. съч., 106–108). За Х. Хайбер провалът на Кап се дължи на две основни причини – общата стачка и неутралитета, с който армейското ръководство всъщност осъжда действията на пучистите (*Heiber, H.* Цит. съч., с. 73). Х. Шулце отбелязва, че общата стачка не е чак толкова ефективна и не се отразява непосредствено върху пучистите. Тя започва едва на 15 март, понеделник, когато опозицията на държавните секретари и чиновниците вече е предрешила изхода от усилията на Кап да се наложи (*Schulze, H.* Цит. съч., 218–219). Винклер посочва, че стачката е масовата активна проява на голяма част от населението, която засилва опозицията в бюрокрацията срещу Кап, както и авторитета на кабинета Бауер (*Winkler, H. A.* Цит. съч., с. 307). Повечето изследователи са на едно мнение, че общата стачка ускорява развръзката и възстановяването на „старото" правителство.

[181] Изразът е заимстван от британската дипломатическа кореспонденция от изследвания период.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 96–97, 2003–2004
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 96–97, 2003–2004

САЩ, АВСТРО-УНГАРИЯ И ЧЕХОСЛОВАШКАТА КАУЗА ЗА НЕЗАВИСИМОСТ ПО ВРЕМЕ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

КРАСИМИРА МАРХОЛЕВА

Krasimira Marholeva. THE UNITED STATES, AUSTRIA-HUNGARY AND THE CZECHO-SLOVAK INDEPENDENCE MOVEMENT DURING THE FIRST WORLD WAR

The study presents the Czecho-Slovak movement for independence during the First World War (1914–1918) on the background of the American-Austria-Hungarian relations.

Prior to the outbreak of the war Central Europe was *terra incognita* to the United States. They became interested in this region during the war. The USA regarded the existence of Austria-Hungary as essential to the European balance of power and reliable bulwark against Germany and her dream of *Drang nach Osten*. So the USA attempted to make Austria-Hungary conclude a separate peace as soon as possible. On their side, the Allies would guarantee her territorial integrity. Thus the American policy was in evident contradiction with the Czech and Slovak aspirations for complete national independence.

The Czecho-Slovak resistance abroad was headed by T. G. Masaryk who formulated the national program for liberation of Czechs and Slovaks. His aim was to persuade the politicians and statesmen from the Entente to support the national cause of Czechs and Slovaks. However, neither he, nor the propaganda activities of the American Czechs and Slovaks gave real results.

The American policy toward the Habsburg empire changed as a result of the so called Sixtus affair in April 1918 not as a result of Masaryk's activities abroad. This resulted in a recognition of the Czecho-Slovak national aspirations by the USA and the Entente countries in the summer and autumn of 1918.

Интересът на САЩ към проблемите на Централна Европа започва по време на Първата световна война, когато страната изоставя традиционния за нея изолационизъм и става активен участник в световния конфликт. През първите две години от войната вниманието на американското правителство и общество е насочено повече към Германия, чийто образ става все по-негативен заради започнатата от нея подводна война, отколкото към съдбата на Австро-Унгария. Самото участие на САЩ в Първата световна война се смята от някои историци[1] за „края на американската невинност“, за „революция“ в американската външна политика, до-

като за други[2] – „естествен и логичен резултат от тяхното развитие през XIX и началото на XX век", „реализация на една историческа тенденция".

Двадесет и осмият американски президент Томас Удроу Уилсън (1856–1924) проявява интерес към Централна Европа още през студентските и преподавателските си години, така че по време на Първата световна война той не се „гмурва" в централноевропейските проблеми напълно неподготвен. Куриозното в случая е, че президентът на държава, която до този момент не е имала трайни политически интереси в Европа, се оказва по-запознат с този регион от континента, отколкото европейски държавници като Дейвид Лойд Джордж и Жорж Клемансо.

По ирония на съдбата роденият във Вирджиния и възпитан в калвинистки дух У. Уилсън, който няма почти никакви контакти с Централна Европа, в края на войната се превръща в своеобразна „икона" в новопоявилите се държави в този регион и е издигнат от тях на пиедестала на славата. Авторитетът на Уилсън е особено висок в една от държавите наследнички на Хабсбургската империя – Чехословакия, където името му се скандира по пражките улици редом с това на Томаш Гарик Масарик (1850–1937), първият президент на новата република.

Затова основният мотив, от който е продиктуван изборът на научното изследване, е да се даде отговор на въпроса: *Защо президент на държава, който до лятото на 1918 г. подкрепя запазването на Австро-Унгария, след края на войната е акламиран като „освободител" на малките народи на Централна Европа? Основателна ли е подобна идеализация?*

Целта на изследването е да се представи чехословашката кауза по време на Първата световна война през призмата на отношенията САЩ – Австро-Унгария, както и факторите, допринесли за признаването на чехословашката независимост от американското правителство.

В научната литература публикации за политиката на САЩ спрямо Австро-Унгария се появяват още в междувоенния период[3]. Едва през 50-60-те години на XX в. излизат и първите сериозни изследвания[4], като пример за класическо изследване е монографията на В. Маматей[5], в която американският историк със словашки корени разглежда политиката на САЩ спрямо Източна и Централна Европа по време на Първата световна война в сравнителна историческа перспектива. Друг тип изследвания засягат разпадането на Австро-Унгария в края на Първата световна война и обхващат различни гледни точки – американската[6], италианската[7], английската[8], френската[9], унгарската[10], чешката[11], сръбската[12]. В унгарската историография се разглежда ролята на общественото мнение и пропагандния фактор, докато във френската и английската се засяга предимно въпросът за преговорите за сепаративен мир и неуспехът им през април 1918 г. с избухването на т. нар. Сикстова афера.

Част от изследванията разглеждат ролята на личността на последния австро-унгарски император Карл I Хабсбургски, а именно, сондажите му за сключване на мир, закъснелите и в крайна сметка оказали се неуспешни опити за реформиране на империята[13]. Публикациите от последното десетилетие на XX в. акцентират повече върху ролята на

пропагандния фактор[14] в разрушаването на Хабсбургската империя. Авторите анализират въздействието на пресата върху формирането на американското обществено мнение, както и пропагандната дейност на чешки политици[15] или американски общественици[16], насочена срещу дуалистичната монархия.

Съветската историография разглежда разпадането на Австро-Унгария като резултат от вътрешни причини (класовата борба, надигането на социално недоволство)[17] или вследствие на въздействието, което болшевишката революция оказва върху „националноосвободителното и революционното движение" на „угнетените народи" на Австро-Унгария[18]. В чехословашката марксистка историография се лансира схващането, че не „обсипаното със звезди знаме, а червената звезда на Великата октомврийска социалистическа революция вдъхновила чехите в борбата им срещу Австро-Унгария"[19].

В българската историография предмет на научни изследвания са преимно американската мирна програма по време на Първата световна война[20], отношенията между САЩ и държави от съглашенската коалиция[21], както и между САЩ и България през разглеждания период[22]. Засегнати са и въпроси, проследяващи основните тенденции в американската външна политика преди Първата световна война[23].

Ролята на САЩ в създаването на Чехословакия също е предмет на анализ и оценка в историографията. В американската[24] се застъпва тезата за решаващото значение на корпуса в Сибир, докато в чехословашката[25] акцентът пада не само върху „военния аргумент", но и върху политиката на САЩ спрямо Австро-Унгария.

Популяризирането на чехословашката кауза за независимост в САЩ обикновено се свързва с дейността на Т. Масарик там по време на Първата световна война. Той си спечелва известност сред американските интелектуални среди още преди войната, но не като политик и лидер на малката Реалистична партия, а като професор от Карловия университет. Това се дължи не само на женитбата му с американката Шарлот Гарик, но и на изнасянето на лекции по славянска история и култура в Чикагския университет. Дейността на Т. Масарик в годините на войната е съсредоточена в Западна Европа, където, според него, ще се реши изходът на военния конфликт. Най-големите си успехи той постига в САЩ през пролетта и лятото на 1918 г. Там Т. Масарик издава известната Декларация за независимост, а четирите му срещи с У. Уилсън доизграждат образа му на „освободител" на чешкия и словашкия народ и защитник на демократичните ценности. В историографията преобладават изследвания, посветени на дейността му в Лондон и Париж[26]. Част от авторите се спират върху престоя му в Русия, свързана със създаването на чехословашкия корпус[27], а други – върху дейността му в САЩ, където неговата задгранична дейност се увенчава с успех[28].

В българската историография първите изследвания за Томаш Масарик се появяват още през междувоенния период[29]. В тях се акцентира предимно върху живота и личността на първия президент на Чехослова-

кия, оценките за него съдържат елементи на безкритичност и апология. Публикациите за него през 90-те години на XX в. дават сравнително обективна оценка за него като учен и политик с международна значимост[30]. Научните изследвания в българската историография, посветени на създаването на Чехословакия, са малко[31]. В тях се акцентира върху емигрантската политика на Т. Масарик и политиката на Съглашението спрямо Австро-Унгария по време на войната, както и върху периода на Парижката мирна конференция.

Използваните непубликувани документи от чешките архиви* създават по-пълна представа за дейността на Т. Масарик в САЩ, по-специално контактите му с американското правителство и с живеещите там чехи и словаци. Изследванията, посветени на дейността на чешките и словашките организации в САЩ – Бохемският национален съюз (БНС) и Словашката лига, обхващат част от военновременния период[32], представят в по-схематичен вид дейността им[33] или се спират на ролята на отделни личности[34].

1. ЧЕШКИЯТ И СЛОВАШКИЯТ ВЪПРОС – СЪЩНОСТ, ОСОБЕНОСТИ, ЕВОЛЮЦИЯ

Чешките и словашките земи съставляват ядрото на Хабсбургската империя още от 1526 г. Затова от историческа и географска гледна точка тяхното разположение става опорната точка, от която зависи оцеляването на Австро-Унгария. Ако тези земи бъдат откъснати, империята ще се свие до Австрия и Централна Унгария, съюзът между тях ще загуби смисъл, тъй като целта на аусглайха е да се държат в подчинение другите народи. Даже след евентуална загуба на Галиция, Буковина, Трансилвания, Хърватска, Словения и италианските земи Австро-Унгария ще остане най-силната държава между Русия и Германия. Следователно чешкият и словашкият въпрос се оказват ключови за оцеляването на империята, а в по-широк аспект – за цялостната реорганизация на Източна и Централна Европа[35]. Затова европейските велики сили разглеждат Австро-Унгария като необходима и естествена бариера срещу евентуална немска експанзия на Балканите и в Централна Европа и като гаранция за европейското равновесие. В този смисъл е и изказването на британския политик лорд Палмерстън в средата на XIX в.: „Политическата независимост и свобода на Европа са свързани със запазването на Австрия и териториалната ѝ цялост като голяма европейска сила. Всичко, което води до възможното ѝ отслабване, представлява опасност за Европа.“[36]

---

*Изказвам своята благодарност на професора от Карловия университет в Прага Ян Рихлик, който направи възможно моето пребиваване в Прага през април и юни 2003 г., по време на което имах възможност да работя в Архива на Института „Томаш Гарик Масарик“ и Военния исторически архив.

Изказвам благодарност и на Фулбрайтовия стипендиант полк. о.р. ст. н. с. II ст. д-р Димитър Минчев, който ми предостави документи от архива на Хувъровия институт, Станфорд, САЩ.

До Първата световна война няма чешки и словашки иредентизъм, какъвто се наблюдава при немците, поляците, румънците, италианците и сърбите. В програмите на чешките политически партии присъства австро-славистската идея, според която Австро-Унгария се явява най-добрият гарант за съществуването на чешките земи, но при положение, че бъде федерализирана[37]. Тази идея е лансирана за пръв път от чешкия журналист Карел Хавличек-Боровски през 1846 г.: „Австрийската монархия е най-добрата гаранция за запазване на нашата и на илирийците националности."[38] Две години по-късно тази концепция ще бъде доразвита от чешкия политик Франтишек Палацки, който подчертава стратегическото значение на Хабсбургската империя за запазване баланса на силите в Европа: „Ако Австрия не съществуваше, трябваше да я създадем."[39]

Водещ принцип в идеологията на словашките консервативни политически кръгове е русофилството, а сътрудничеството с чехите е предимно в сферата на културата. Католическият свещеник Андрей Хлинка застава начело на движението за словашка културна и политическа автономия в рамките на унгарската част на империята. Тази концепция намира място в изработения през 1861 г. „*Меморандум на словашкия народ*"[40]. До Първата световна война представителят на аграрното течение в Словашката народна партия Милан Ходжа също се надява словаците да получат автономия в рамките на федерализирана Австро-Унгария. Затова не е случаен фактът, че той се намира в близкото обкръжение на престолонаследника Франц Фердинанд, който също чертае подобни планове за бъдещето на империята[41]. От своя страна либералните словашки кръгове (т. нар. група на хласистите, по името на печатния им орган „Хлас") възприемат идеята за чешко-словашко сближение в политическо отношение и издигат идеята за единен „чехословашки" народ. Затова те разглеждат словашкия въпрос като съставна част от чешкия.

Между чехите и словаците съществуват различия в тяхната история, икономическо, социално, политическо и културно развитие. В официалните унгарски документи от това време даже не се среща понятието „Словакия", а терминът „Горната земя". Словаците са много религиозни, не проявяват голям интерес към националното си бъдеще, тъй като не получават възможност да го покажат. Обратно, в чешките земи се наблюдава активен политически живот, намерил отражение в многопартийната система.

Докато през втората половина на XIX в. вече не може да се говори за национално потисничество върху чехите в истинския смисъл на думата, същото не може да се каже за словаците в Унгария – там има целенасочена политика на маджаризация. Въпреки това, чехите нямат еднакви права в Хабсбургската монархия и тяхното влияние върху политическия живот на империята не е голямо. За разлика от поляци и унгарци, няма чехи, които да заемат висши длъжности на правителствено ниво или да бъдат назначавани на дипломатическа служба (изключение правят Йозеф Кайзл, министър на финансите, и лидерът на младочешката партия Карел Крамарж (1860–1937), заместник-председател на австрийския парламент през 1897 г.)[42].

Представителите на западноевропейското и русофилското крило в чешкия политически живот Томаш Гарик Масарик (лидер на Реалистичната партия и професор в Карловия университет) и Карел Крамарж изключват независимо съществуване на чешките земи и подкрепят идеята за постепенна федерализация на Австро-Унгария. В статиите си за австро-унгарската външна политика през февруари 1899 г. („Бъдещето на Австрия" в „Ревю дьо Пари") и през октомври 1902 г. („Европа и чешкия въпрос" в „Нешънъл Ривю") последният посочва необходимостта от силна и независима Австрия в европейския баланс на силите: „Една силна в международно отношение Австрия, твърдо противопоставяща се на пангерманските планове, представлява европейска необходимост – условие за запазване на европейското статукво."[43] Втората статия по-късно е препечатана в лондонския „Таймс" със съдействието на британския журналист У. Стийд, който я нарича „първата важна дискусия на този аспект от важния европейски спор, която до този момент е предлагана на британската общественост"[44].

Чешкият въпрос е формулиран и в една от речите на Томаш Масарик по време на предизборната кампания през 1907 г.: „Знаем, че няма да получим независимост; затова ще се стремим към преобразуване на австрийската държава, за да ни бъде полезна от национална и политическа гледна точка."[45] Той лансира идеята за прилагане на швейцарския модел в Хабсбургската империя, посочвайки предимствата на многонационалната държава в икономически и стратегически аспект при положение, че тя не е средство за потисничество.

В навечерието на Първата световна война, ако чехите са малко познат, то словаците са напълно неизвестен народ в Европа. В европейската преса проблемът за чешкия национализъм намира твърде малко място за разлика от полския, унгарския, италианския. Бохемският аристократ и дипломат от кариерата граф Франц Лютцов се опитва да популяризира чешката история и чешките политически аспирации, публикувайки в Лондон през 1896 г. историческо изследване за Бохемия, а през 1905 г. статията „Бохемия и конфликтът между Австрия и Унгария" в „Уестминстър Газет". Той остро критикува дуализма от 1867 г. като основна причина за политическата криза в Австро-Унгария и в този смисъл изразява идеята, че „автономно бохемско кралство под Хабсбургска власт ще допринесе, особено в този момент, за мира в Европа и запазване на европейското политическо равновесие"[46].

Войната окончателно разрушава австро-славистката концепция на чешките партии, а с това и надеждата, че Австро-Унгария ще се федерализира. След разговор с австрийския финансов министър Кьорбер Т. Масарик се убеждава, че при една победна за Централните сили война, в Австро-Унгария ще се засили германизацията и централизацията, което е равносилно на германско господство в Централна Европа[47]. Другото съображение, което кара чешкият професор да започне борба срещу Хабсбургите, е неговата увереност, че старата империя няма да преживее войната. Затова той залага на „съглашенската карта" и още в началото на войната се заема с популяризиране на чехословашката кауза пред съглашенските лидери.

През декември 1914 г. Т. Масарик напуска Прага и страната, без да подозира, че ще се завърне чак след четири години, когато Австро-Унгария вече е престанала да съществува. Той насочва усилията си към организиране на задгранична съпротива срещу империята на Хабсбургите, тъй като, по думите му, „...в страната, както скоро се убедих, не беше възможна нито насилствена революция, нито радикална опозиция“[48]. Според него съглашенските правителства и западноевропейската общественост трябва да бъдат убедени, че интересите на Съглашението изискват разпадането на Австро-Унгария и създаване на независими държави на нейно място. Тези идеи на Т. Масарик лягат в основата на меморандума му „Независима Бохемия“ от пролетта на 1915 г., който може да се смята за програмата на чешко-словашкото задгранично движение за независимост[49].

Оглавяваната от Т. Масарик задгранична съпротива добива организиран вид след идването на Едвард Бенеш (1884–1948) в Париж през есента на 1915 г. Там се създава организацията Чешки задграничен комитет (ЧЗК). На 14 ноември 1915 г. в Париж той издава официална декларация, с която обявява война на Австро-Унгария и иска създаване на самостоятелна чехословашка държава в историческите граници на двата народа (чехите и словаците). „Ние се борим за напълно независима чехословашка държава.“ „Чешкият народ е дошъл до заключението, че трябва да поеме съдбата в собствените си ръце.“ „Ние изгубихме цялото доверие в жизнеспособността на Австро-Унгария и вече не признаваме правото ѝ на съществуване.“[50] След идването на словака с френски паспорт Милан Щефаник (1880–1919) се оформя своеобразен чешко-словашки „триумвират“, който полага основите на Чехословашкия национален съвет (ЧСНС) през 1916 г. със седалище в Париж и с представителства в големите европейски столици. Т. Масарик става негов председател, словакът М. Щефаник – заместник-председател, а Е. Бенеш – секретар. Неговата дейност в Западна Европа се изразява в три форми – 1) пропаганда; 2) политическа и дипломатическа дейност; 3) създаване на армия от чешки и словашки военнопленници.

В основата на програмата на Масарик за създаване на независима Чехословашка държава лежи концепцията за съществуването на единен чехословашки народ. Лансирайки тази идея, чешкият лидер се ръководи от няколко съображения: 1) неговото дълбоко лично убеждение още преди войната, че словаците са клон на чешката нация; 2) Съглашението трябва да бъде убедено за неизбежността да се унищожи Австро-Унгария като многонационална държава и на нейно място да се създадат национални държави (между които и Чехословашка). Ако чехите и словаците бъдат представени като два отделни народа, Съглашението едва ли ще приеме идеята една многонационална държава (Хабсбургската) да бъде заменена с друга (Чешко-словашка, да не говорим за 3-милионното германско малцинство); 3) германският въпрос – „сливането“ на чехи и словаци в един „чехословашки“ народ би компенсирало донякъде тримилионното германско малцинство[51].

Британските управляващи кръгове не желаят да приемат за своя цел разпадането на Австро-Унгария. Нещо повече – тогавашният британски

премиер Хърбърт Аскуит и други британски политици се страхуват, че евентуалното разделяне на Австро-Унгария ще доведе до поява на руски сателити в Централна Европа[52]. Така че в английската столица, където прекарва по-голямата част от войната, Т. Масарик намира идейна подкрепа предимно сред интелектуалните кръгове в лицето на У. Стийд и 34-годишния шотландски историк Р. Ситън-Уотсън, известен с книгите и статиите си за националния проблем в Хабсбургската монархия. Той започва да издава седмичното издание „Нова Европа", чийто първи брой се появява на 19 октомври 1916 г.[53] В него се очертават целите, които си поставят издателите на списанието: да се пропагандира освобождаване на потиснатите народи в Централна и Източна Европа от германска и унгарска власт. Това се явява един своеобразен отговор на пангерманските проекти за „Средна Европа" (*Mitteleuropa*) и „Берлин–Багдад"[54].

Франция също от началото на войната разглежда съхраняването на Австро-Унгария като необходимо условие за запазване баланса на силите в Европа. Самият Жорж Клемансо заявява в началото на войната: „Уви, трябва да имаме смелостта да признаем, че когато влязохме във войната, нашата програма не включваше освобождение."[55]

Руските управляващи кръгове също не поемат ангажимент в подкрепа на независима чехословашка държава, макар да изразяват симпатия към каузата на чехи и словаци за независимост. Най-много, което те обещават, е превръщането на Австро-Унгария в триалистична монархия, състояща се от три части – Чехия, Австрия и Унгария[56]. Друга съществена причина царското правителство да не се ангажира с подкрепа на чешкото и словашкото движение за независимост е опасността от създаване на прецедент, който може да доведе до откъсване на различни народи от Русия. Подобна политика би означавала бумеранг за Романовата династия.

„Рекламирайки" чехословашката кауза, ЧСНС се опитва да убеди правителствата на държавите от Съглашението, че е в техен интерес да се ангажират с реорганизацията на Европа на демократичен принцип, като подкрепят освобождението на народите от чужда власт. В желанието си да бъде по-убедителен, чешко-словашкият „триумвират" (Масарик, Бенеш, Щефаник) изтъква традиционната за великите сили концепция за „европейско равновесие". Именно опасността от германската експанзия е общото в програмата на ЧСНС и държавите от Съглашението. Така например пред френския външен министър Аристид Бриан Томаш Масарик очертава план за реорганизиране на Централна Европа посредством освобождение на малките народи и обяснява, че този план отговаря на интересите на Франция и другите съглашенски държави. Той подчертава, че унищожаването на Австро-Унгария ще означава „да се удари Германия по уязвимото ѝ място, разрушавайки така плана ѝ за централноевропейска държава"[57]. По-важното е, че другият „елемент" от програмата на задграничната организация на чехите и словаците – как тази опасност да бъде елиминирана, не се приема от Съглашението. Докато първите смятат, че разпадането на Австро-Унгария и появата на независими славянски държави на нейно място ще се окажат надеждна бариe-

ра срещу „Drang nach Osten“ (експанзия на Изток – б. м. К. М.), то Англия и Франция разглеждат запазването на Хабсбургската империя като най-сигурното средство за спиране на германската експанзия.

Друг елемент от задграничната дейност на ЧСНС е създаването на армия от чешки и словашки доброволци. Самият Т. Масарик още в началото на войната заявява: „Нито Съглашението, нито Виена ще останат безучастни към нас, ако имаме войска... Без военна борба няма да получим нищо от никого.“[58] Страната, в която е най-вероятно създаването на подобни военни части, е Русия, където има голям брой военнопленници, които се предават доброволно в плен още в началото на войната. През август 1914 г. Руското министерство на войната одобрява създаването на подобни формирования, които по-късно образуват чешка дружина. Пораженията, които Франция търпи на Западния фронт, допринасят за създаването на самостоятелна чехословашка армия[59] в Русия.

Центърът на чешко-словашката задгранична съпротива неслучайно се намира в Западна Европа. Там е дипломатическият и военен център на войната. Всеобщо е убеждението, че макар и световна, войната ще се реши на европейския континент. По това време САЩ не са смятани за важен политически фактор – страната остава настрана от световния конфликт почти три години, продължавайки традиционната си политика на изолационизъм. Това убеждение се споделя и от самия Масарик. През септември 1914 г., в писмо до своя приятел, живеещият в САЩ чех Емануел Воска, той заявява: „...трябва да остана в Европа, където да работя – в Америка ще бъда безполезен.“[60] С течение на войната ролята на САЩ в европейския конфликт започва да се усеща все по-осезаемо – първо на дипломатическата сцена, а после и като активен участник във войната. Именно във военновременния период САЩ започват да проявяват интерес към Централна Европа и по-специално към Австро-Унгария и нейните народи.

2. ПОЛИТИКАТА НА САЩ СПРЯМО АВСТРО-УНГАРИЯ ПРЕЗ ПЪРВИТЕ ГОДИНИ НА ВОЙНАТА (1914 – НАЧАЛОТО НА 1916 Г.)

Дипломатическите отношения между Вашингтон и Виена се установяват през 30-те години на XIX в.[61], но първите политически контакти датират от времето на революциите през 1848–1849 г. По настояване на Лайош Кошут американският пълномощен министър във Виена Уилям Стайлс се опитва да посредничи между него и Франц Йосиф, но без успех[62]. След потушаване на унгарската революция с американска помощ и по покана на американското правителство Лайош Кошут пристига в САЩ. Преди това, по време на престоя си в Турция, той разработва план за Дунавска конфедерация по американски модел, който излага в своето „Обръщение до американския народ“ през 1850 г., публикувано във вестниците „Юниън“, „Нешънъл Ера“ и „Ню Йорк Хералд“ една година покъсно[63]. По време на 8-месечния си престой в САЩ (1851–1852) Л. Кошут се среща с президента М. Филмор, изнася реч пред Конгреса, пропагандира републикански идеи, стремейки се да изгради (не без успех) в САЩ имиджа за една демократична унгарска държава[64].

Интересът към Централна Европа намира отражение главно в изследванията на американски учени (Хърбърт Милър, Арчибалд Кулидж), а известни американски личности поддържат връзки с политици от региона. От особено значение е приятелството на Теодор Рузвелт с граф Албърт Апони, което продължава до 1915 г. Последният застава начело на унгарската делегация на среща на междупарламентарния съюз през 1904 г. в Сейнт Луис, Мисури, където предизвиква голямо впечатление с владеенето на английски език. По време на престоя си в Европа Т. Рузвелт посещава Унгария през 1910 г. Той се среща с изявени унгарски политици, произнася реч в Унгарския парламент. Втората визита на А. Апони в САЩ през 1911 г. също има успех. Осъществява контакти с Ендрю Карнеги, видния републиканец Хенри Кабът Лодж и с бъдещия държавен секретар Уилям Браян, произнася реч пред Конгреса – третият чужденец след маркиз Дьо Лафайет и Лайош Кошут, удостоен с такава чест. Тогава за последен път той се среща с Т. Рузвелт[65]. Граф Апони не пропуска случая да „подхрани" допълнително мита за демократична Унгария чрез изказването си в бостънския клуб „Туенти сенчъри": „Вашата Статуя на свободата ми напомня за моята родина – Унгария, където, както тук, има граждани от различна националност, които се ползват с еднакви права. Единствената разлика между Унгария и САЩ е формата на управление"[66].

Двадесет и осмият американски президент Томас Удроу Уилсън не познава други култури и народи освен англосаксонските (за разлика от пътуващия много Т. Рузвелт), нито владее чужди езици. Контактите му с Европа са ограничени. Той не се интересува особено много от международни отношения. С най-голямо влияние в администрацията му се ползва неофициалният му съветник полк. Хауз, който играе ролята на „държавен секретар в сянка". Първият държавен секретар на У. Уилсън Уилям Дженингс Браян няма опит в международните отношения за разлика от приемника му Робърт Лансинг, който е юрист по образование. Назначаването на втория означава, че американският президент смята да използва държавния секретар като изпълнителен чиновник, чието основно задължение е да оформя речите му в съответствие с протокола[67]. Отношенията между Удроу Уилсън и Робърт Лансинг често са обтегнати, между тях на няколко пъти избухват остри противоречия. В това няма нищо чудно, тъй като е известен фактът за особения и труден характер на американския президент.

Удроу Уилсън проявява за пръв път интерес към проблемите на Хабсбургската империя по време на първата година от следването си в Принстън, когато написва изследване за Ото фон Бисмарк[68]. По-късно, докато работи в университета Уезлиан, през 1889 г. той завършва книгата „Държавата", смятана за най-стойностния му труд. У. Уилсън посвещава една глава за Австро-Унгария и показва впечатляващи познания по конституционната ѝ структура. Бъдещият 28-и президент на САЩ очертава механизма на управление в Австро-Унгария и анализира етническия триъгълник германци – славяни – унгарци в империята, изтъквайки последните и чехите като най-ревностните радетели за независимост и само-

управление. За унгарците той споменава, че страната им е по-голяма от Бохемия, политически са по-зрели от славянските народи и по-упорити в преследване на своите цели. Затова те успяват да извоюват достойно място в Хабсбургската империя. Макар там само аристокрацията да има граждански права, Унгария е страна на политическите свободи почти колкото Англия[69]. Тази негова симпатия може да се обясни с живия все още мит за Лайош Кошут. Наред с това в главата за Австро-Унгария се споменава за автономния статут на Хърватско, не са подминати и стремежите на чехите за автономия: „Нито времето, нито рухването на надеждите са достатъчни да накарат чехите в Бохемия да се примирят с положението си в Австрия... Те искат същата автономия, каквато беше дадена на Унгария.“[70] Тази фраза по-късно ще се превърне във верую на чешката пропаганда в САЩ по време на Първата световна война.

Преди войната Виена не е особено престижен дипломатически пост в очите на много американци. На Уилсън са необходими повече от 6 месеца, за да намери подходящ посланик в лицето на бившия журналист Фредерик Къртланд Пенфийлд. За разлика от другите си колеги, назначени от президента, той има предишен дипломатически опит (работи в посолствата в Лондон и Кайро по времето на президента Кливланд). Другата му „квалификация“ е финансовата помощ, която осигурява за кампанията на Уилсън през 1912 г., както и фактът, че е католик[71]. Австро-унгарски посланик в САЩ е дипломатът от кариерата граф Константин Теодор Думба, който отива там през 1913 г. от Стокхолм[72].

Избухването на Първата световна война се посреща с изненада от повечето американци, но и с облекчение, че страната им е далеч от конфликта. Като цяло американското обществено мнение и пресата са на страната на Съглашението. Просъглашенските симпатии са предизвикани и от отправения ултиматум на Сърбия от Австро-Унгария, нарушаването на белгийския неутралитет. Много американци са убедени, че германският кайзер (наричан „берлинският звяр“) е провокирал войната[73]. Почти всички членове на кабинета симпатизират на Съглашението. Самият У. Уилсън не само, че е с британски корени (от шотландско-ирландски произход), но и ревностен почитател на английската култура, британските политически институции и държавници като Уилям Гладстон[74].

Избухването на световния конфликт не променя нищо в отношенията между САЩ и Австро-Унгария. Убийството на Франц Фердинанд в Сараево на 28 юни 1914 г. не предизвиква голямо вълнение в Белия дом, макар че У. Уилсън изпраща съболезнователно писмо на Франц Йосиф, изразявайки дълбокия си шок от „зверското убийство“[75]. Събитията през 1914 г. с нищо не подсказват драматичния обрат в отношенията между САЩ и Хабсбургската империя. Нещо повече, австро-унгарските дипломатически представители в САЩ се стремят да спечелят американското обществено мнение на своя страна. Хабсбургската пропаганда в САЩ се ръководи от самия К. Думба. Изпод перото му или под негово давление се появяват статии във водещи американски издания, интерпретирайки войната от австро-унгарска гледна точка – тя е резултат от безкрайните

сръбски териториални амбиции към Хабсбургската империя, заплахата от страна на Русия срещу ценностите и институциите на западната цивилизация. Според К. Думба за Австро-Унгария тази война е „борба за живот", насочена срещу „вредните машинации на съседите"[76]. Затова още в началото на войната австро-унгарският посланик призовава всички свои сънародници, намиращи се в САЩ, да се върнат в родината, за да се включат в армията. В отговор на призива издаваният от чехите в Чикаго вестник „Сворност" посочва, че: „Тукашният австрийски консул има халюцинации, че 75 000 австрийски граждани ще се върнат в Австрия..."[77] Говори се, че се очакват около 200 000 австрийски доброволци, но още в началото на август става ясно, че броят им е силно преувеличен[78].

В своята пропагандна кампания Константин Думба е подпомаган от небезизвестния унгарски политик граф Апони. В поредица от статии в „Ню Йорк Таймс" от началото на 1915 г. той твърди, че войната отдавна е планирана от Русия и насочена срещу Австро-Унгария. Анализирайки тезата на Никълъс Бътлър от Колумбийския университет, че това е „война между демокрацията и автокрацията", А. Апони посочва, че ако Великобритания може да се нарече демократична държава, същото не може да се каже за Русия: „Ще повторя отново и отново: тази война е руска, с ясно начертана руска програма за завладяване." Накрая той издига идеята за създаване на следвоенна международна организация, „една западна коалиция", чийто член ще станат САЩ, но не и Русия, която е с „източен манталитет". Независимо от русофобията си, той не изключва интегриране на Русия в един по-късен етап. Според него това ще стане не в резултат на нейната демократизация, която ще ѝ отнеме няколко века, а защото „жълтата опасност" от Япония и Китай ще я принуди да търси помощ от Запада[79].

Своя принос към хабсбургската пропаганда в САЩ дава и австро-унгарският консул в Кливланд Ернст Лудвиг чрез излязлата в началото на 1915 г. книга „Австро-Унгария и войната". В нея той твърди, че с победата на Съглашението Англия ще загуби своите австро-унгарски и германски потребители, от което да се възползват САЩ[80].

Бъдещето на Австро-Унгария и евентуалното ѝ разпадане също намира място в американската преса. У. Уилсън прочита една статия в „Ню Йорк Таймс" в броя от 2 август 1914 г., написана от проф. Алберт Харт от Харвард, смятан за авторитет и „пророк" в европейската политика. Последният остро критикува виенското правителство за „арогантния и презрителен език" в ултиматума към Сърбия и подчертава достойния отговор на белградското правителство. Коментирайки статията на проф. Харт, американският президент пише, че колкото повече чете за конфликта, толкова повече се убеждава, че той заслужава да бъде „напълно заклеймен". Възможното разпадане на Австро-Унгария очевидно не извиква у него съжаление, тъй като, според него, „тя ще се разпадне за доброто на Европа"[81]. Тази негативна оценка за Дунавската монархия по-скоро отразява ниския имидж, с който тя се ползва в САЩ, тъй като политиката, която У. Уилсън ще възприеме спрямо нея, не е в посока нейното разрушаване, а изваждането ѝ от войната.

Американският посланик в Лондон Уилям Шарп също представя Австро-Унгария в негативна светлина още в началото на войната – през август 1914 г. той пише, че в основата на войната стои расовата омраза между славяни и тевтонци. Това е твърде благоприятно за Русия – старият Франц Йосиф живее последните си години, а славянските народи на Дунавската монархия са сепаратистично настроени. Наред с това посланикът посочва, че „австрийците механично следват германците" и „Австрия вече не е смятана от британците за независима сила, а само германска пионка, подобно на Турция и България"[82]. Докладите на американския посланик в Берлин Джеймс Джерард са в подобен дух – след смъртта на Франц Йосиф германците ще извършат държавен преврат, наследникът му ще получи само Австрия, а крал на Унгария и Бохемия ще стане любимият син на кайзера принц Айтел Фриц[83].

През януари 1915 г. американският журналист Франк Симондс предрича в „Ню Рипъблик", че Хабсбургската монархия ще загуби 1/3 от територията си и в крайна сметка ще се превърне в конфедерация от четири държави по американски образец: Австрия, Унгария, Бохемия и Хърватско. Според автора, макар териториалните загуби да са неизбежни, разпадането на монархията може да се предотврати чрез сключването на всеобщ мир. Нейното разделяне ще означава прелюдия към дълги войни между държавите наследнички[84].

Парадоксално, но факт – самата Хабсбургска империя има голяма „заслуга" за дискредитирането си в очите на американската общественост. През периода май – декември 1915 г. три инцидента поставят на изпитание отношенията между нея и САЩ. Първият е свързан с потопяването на английския пътнически кораб „Лузитания" от германска подводница на 7 май край брегoвете на Ирландия, в резултат на което загиват около 1200 души, от които 128 американци[85]. Този случай довежда до избухването на първия дипломатически скандал между Дуалистичната монархия и САЩ. След разговор с държавния секретар Уилям Браян К. Думба докладва на австрийското правителство, че „американските ноти, макар и с остър тон, нямат лоша умисъл", а са формулирани така, че да успокоят американското обществено мнение. Виена изпраща съобщението на Берлин, където външният министър Артур фон Цимерман го показва на американския посланик Джеймс Джерард. Неговият доклад до Държавния департамент дискредитира У. Браян и К. Думба и довежда до оставката на първия[86]. По-късно Републиканската партия ще се опита да извлече дивиденти от случая Браян – Думба по време на кандидатпрезидентската кампания през 1916 г.[87]

Вторият инцидент, известен като „аферата Думба", води до отзоваването на австро-унгарския посланик от САЩ. Още от началото на войната К. Думба се стреми да осуети производството на боеприпаси в американските фабрики за държавите от Съглашението. Посредством чуждоезични вестници австро-унгарският посланик предупреждава австрийските и унгарски граждани, които работят в американски военни предприятия, че ако се върнат в родината, ще бъдат съдени за държавна измяна[88]. С негово зна-

ние се подготвят саботажи във фабриките, работещи за военните нужди на Антантата. Той планира начело на стачната вълна да застанат американци от ирландски произход[89]. Живеещият в САЩ журналист от унгарски произход Уилям Уорм написва меморандум за виенското правителство, в което се препоръчва как да се саботират доставките за Антантата и го предава на австро-унгарския посланик. Без да го изчете внимателно или да го зашифрова, К. Думба го дава на американския военен кореспондент Джеймз Арчибалд, за да го предаде на граф Буриан. Благодарение на разузнавателната организация на американеца от чешки произход Еманоел Воска британските тайни служби залавят меморандума и го публикуват. На 10 срещу 11 септември новият държавен секретар Робърт Лансинг съветва президента да поиска отзоваването на К. Думба. Последният и австро-унгарският генерален консул в Ню Йорк Александър фон Нубер са обявени за *персона нон грата* и отзовани на 8 ноември 1915 г. Ръководител на легацията става австро-унгарският шарже д'афер барон Ерих фон Цвидинек[90].

Третата криза, която едва не довежда до скъсване на дипломатическите отношения между САЩ и Австро-Унгария, е торпилирането на 7 ноември на италианския пътнически кораб „Анкона", пътуващ от Неапол за Ню Йорк, потопен вероятно от австро-унгарска подводница[91]. Сред загиналите има и 9 американци. Американското правителство настоява Австро-Унгария да признае инцидента за „престъпление", виновните да бъдат наказани, както и парично обезщетение за пострадалите американци[92]. Удроу Уилсън смята за прибързана оценката на държавния секретар, че САЩ скоро могат да скъсат отношенията си с Дуалистичната монархия. Президентът не вярва, че има достатъчно основания за такава стъпка, тъй като има съмнения чия е подводницата. В изпратената от граф Буриян нота-отговор на Вашингтон на 29 декември австрийското правителство обещава да изпълни американските искания[93].

Споменатите по-горе инциденти не само че влошават отношенията между САЩ и Австро-Унгария, но и убеждават американското правителство, че Дунавската империя е „сателит" на Германия. Всъщност този „образ" започва да се „изгражда" още в началото на войната благодарение на докладите на У. Пейдж, а по-късно намира своето „потвърждение" в тези на американския посланик във Виена Ф. Пенфийлд. Така например, в писмо до У. Уилсън от февруари 1916 г. полк. Хауз цитира получена от него информация за Австро-Унгария: „Пенфийлд потвърждава нашето убеждение, че Австро-Унгария и Турция не са нищо повече от германски провинции. Централната империя се простира от Балтика до Дарданелите и отвъд тях... Желанието за мир (в Австро-Унгария - б. м., К. М.) също преобладава, но там хората са просто пионки в огромната германска военна машина и безпомощни да изразят желанието си подобно на германския войник в окопите."[94]

Книгата на германския теолог и член на Райхстага Фридрих Науман (1860–1919) „Средна Европа" също допринася за изграждането на образа на Австро-Унгария. Той лансира тезата, че военният съюз между Германия и Австро-Унгария може да прерасне в политически и иконо-

мически. В бъдещата Централна Европа, в която водеща позиция ще имат германците, Фр. Науман включва и балканските държави. Историческото оправдание на своя план той открива в Свещената Римска империя на германската нация[95].

Окачествяването на Австро-Унгария като „германска пионка" не е лишено от основания – по това време сред германските управляващи се разработват планове за по-тясно обвързване между двете страни. Един от тях е на канцлера Бетман-Холвег от есента на 1915 г., в който се предвижда след войната Австро-Унгария да се присъедини към Германия[96].

През първите години на войната американското правителство все още няма изработена конкретна политика спрямо Дунавската монархия. Макар и смятана за второстепенна воюваща сила и „марионетка" на Германия, Съглашението и САЩ все още я разглеждат като важен елемент в поддържане на баланса на силите в Европа. Показателен е и фактът, че съглашенска пропаганда в американския печат, насочена срещу Австро-Унгария, на практика няма. Тя се води предимно от живеещите в САЩ поляци, южнославяни, чехи и словаци.

3. ДЕЙНОСТТА НА ЧЕХИТЕ И СЛОВАЦИТЕ В САЩ ПРЕЗ ПЪРВИТЕ ГОДИНИ НА ВОЙНАТА

Многонационалният характер на Хабсбургската монархия и националните аспирации на живеещите в нея народи са непознати като факт за обикновения американец, макар до началото на XIX в. в САЩ да се преселват значителен брой славяни от Дунавската монархия. След поляците, наброяващи около 2 милиона, най-многобройните славянски групи, заселили се в САЩ, са чехите и словаците, които са малко над 1 млн. души. След Прага и Виена Чикаго се смята за следващия по големина „чешки" град в света (41 000 чехи). Многобройни чешки колонии има в Кливланд, Питсбърг, Ню Йорк, Тексас, Айова, Дакота. Най-много словаци има в град Питсбърг, щата Пенсилвания, Ню Йорк, района на Големите езера и Средния запад[97].

До Първата световна война за чехите и словаците в САЩ се знае малко (за обикновения американец първите представляват „интелигентни цигани"[98]!), макар че през първото десетилетие на XX в. в САЩ излизат няколко книги за тяхната история – на Томас Чапек („Словаците в Унгария, славяните и панславизма"), на граф Лютцов („Бохемия. Исторически обзор"), на Емили Балч („Нашите славянски съграждани"), на Уил Монро („Бохемия и чехите")[99].

Най-важният американски приятел на чехите в САЩ е богатият индустриалец и филантроп Чарлз Крейн. Той е част от близкото обкръжение на президента У. Уилсън и един от спонсорите на избирателната му кампания през 1912 г. Ч. Крейн финансира Института за славянски изследвания при Чикагския университет и заедно с неговия ректор Уилям Харпър и един от основоположниците на славянските изследвания в САЩ Лео Винер има главна заслуга за второто посещение на Томаш Ма-

сарик в САЩ през 1902 г. Тогава последният изнася поредица от лекции за чешката история и култура, като в някои от тях засяга и словашкия въпрос[100]. По-късно те ще се превърнат в теоретична основа на политическата му дейност в САЩ през 1918 г.

Американският професор по социология от шведски произход Хърбърт Милър проявява интерес към чехите още преди избухването на Първата световна война. Той въвежда изучаването на чешки език в Чикагския университет, запознава се с Т. Масарик в Прага през 1912 г., окачествявайки го като „един от най-благородните хора, живели някога". В статиите, които публикува в американски списания, той застъпва тезата, че политическата карта на Европа трябва да бъде променена според националния принцип, за да се избегне избухването на европейски конфликт. Няколко месеца след избухването на Първата световна война, през декември 1914 г., той отпечатва статията „Национализмът в Бохемия и Полша" в „Норт Американ Ривю", в която окачествява убийството на Франц Фердинанд „напълно в унисон с враждебността на славяните". Тази публикация се оказва първата в САЩ, посветена на чешкия национализъм[101].

Скоро след избухването на войната, в края на юли, чехите и словаците организират масови протестни демонстрации в Чикаго в подкрепа на Сърбия под лозунга „Долу австрийския орел!"[102], а през август с. г. – в Сейнт Луис, Ню Йорк, Балтимор[103]. На събранието в Кливланд в края на същия месец присъства бъдещият военен министър на Уилсън Нютън Бейкър[104]. Основава се Чешки Червен кръст, по-късно преименуван на Чехословашки помощен комитет. Чешко-американското прес бюро изпраща на английски и американски издания, между които „Дейли Нюз" и „Чикаго Джърнъл", статии в защита на Сърбия[105]. Още на 25 юли „Чикаго Джърнъл" пише: „Не е необходим голям дух на пророк, за да се предвиди, че ще се създаде силна сръбска държава, щом жалкият конгломерат, наречен Австро-Унгария, се разпадне."[106] Вестник „Хласател" също предрича крах на вековната империя: „Император Франц Йосиф преживя два наследника на трона, скоро ще преживее и империята си."[107] На свой ред нюйоркският вестник „Сън" пропагандира освобождение на чехи и поляци: „Австрия ще изчезне от картата на Европа и на нейно място ще се появят три славянски държави: Полша, Чехия и Сърбо-Хърватско."[108] Своя глас за независима чешка държава издига и чехът Емануел Воска в началото на октомври в Нюйоркската опера в лекцията си с недвусмисленото заглавие „Чехия ще бъде република"[109].

До началото на войната чехите в САЩ нямат единна организация, която да бъде изразител на техните интереси и национални тежнения. На 18 август 1914 г. се създава Бохемският национален съюз (БНС) със седалище в Чикаго и с председател чикагският лекар д-р Лудвиг Фишер. За главна цел организацията си поставя „да пропагандира идеята за национална свобода, основана на историческите, естествените и човешки права на чехословашкия народ в Чехия, Моравия, Силезия и Словакия"[110]. Към началото на 1916 г. БНС вече има 57 местни организации в САЩ.

една година по-късно те вече наброяват 154, между които Кливланд, Ню Йорк, Омаха, Оклахома, Сан Франциско, Сейнт Луис. Създадени са филиали даже в Канада и Южна Америка[111].

Словаците в САЩ се опитват да придадат на словашкия въпрос европейско звучене още през 1895 г., предлагайки да се свика в Париж общославянски конгрес. В края на 1899 г. те изработват меморандум, който изпращат на унгарското правителство. В него те критикуват неравноправното положение, в което са поставени сънародниците им в Словакия. Пет години по-късно, когато унгарският парламент изпраща в САЩ делегация за среща на междупарламентарния съюз в Сейнт Луис начело с граф Апони, словаците в САЩ изработват и връчват на последния меморандум, в който протестират срещу затварянето на словашките училища в Трансслейтания, изселването на словашки деца от „Горната земя" (т. е. Словакия), съдебните процеси срещу словашки политици, както и срещу съществуващия избирателен закон в страната. В края на меморандума се посочва, че именно поради тези причини около 500 000 словаци емигрират в САЩ. По време на второто посещение на Апони в САЩ живеещите там словаци организират протестни демонстрации[112]. През 1914 г. създадената през 1907 г. Словашка лига с председател Алберт Маматей формулира своята политическа програма. Конкретен повод за това е посещението на граф Михай Карои в САЩ през април 1914 г., по време на което, в разговор със словашки имигранти, се обявява за въвеждане на всеобщо избирателно право в Унгария, но и за централизирана унгарска държава, в която да се говори само на унгарски език. Второто негово изказване (поради това словаците го оприличават на унгарския националист граф И. Тиса) става повод за провеждане на няколко конференции между май и септември с. г., организирани от Словашката лига, в резултат на които през септември се изработва „Меморандум на Словашката лига в Америка, издаден от името на американските словаци в подкрепа на словаците в Унгария"[113]. Той е съставен въз основа на проекта за словашка автономия в границите на Унгария от 1861 г. Словашкият историк Д. Ковач го окачествява като първия ясен сигнал за „развод" с унгарците[114]. По повод меморандума председателят на лигата Алберт Маматей в интервю пред чикагския вестник „Сворност" заявява: „Според личното ми мнение, за нас, словаците, е най-добре да работим в съюз с чехите и като резултат след края на войната да се създадат „Съединени чешко-словашки държави", в които да влизат Чехия, Моравия, Силезия и Словакия. С Чехия бихме образували един държавен федеративен съюз, но ще имаме свое самоуправление, в което чехите няма да имат право да се месят така, както Илинойс и Пенсилвания не могат и не смеят да се месят във вътрешните работи на щата Ню Йорк."[115] Заявлението отразява влиянието на държавнополитическото устройство на САЩ върху словашките проекти за решение на словашкия въпрос, като се започне от наименованието на бъдещата държава и се стигне до отношенията чехи – словаци в нея. Това свое становище Алберт Маматей повтаря и през декември 1914 г., добавяйки, че словаците ще настояват за самоуправление без

значение в коя държава ще бъдат след края на войната – Русия, Чехия или Унгария. Най-куриозното в изказването му е, че в Унгария щели да се чувстват по-сигурни, отколкото в Чехия, тъй като в последната вероятността да бъдат асимилирани в езиково отношение е много по-голяма, отколкото в Унгария[116].

Като цяло обаче повечето словаци споделят мнението, че трябва да се обединят с чехите в обща държава. Още през август 1914 г. в. „Сворност" лансира идеята да се създаде чешко-словашка федерация от швейцарски тип. През март 1915 г. Словашката лига в Питсбърг, а в началото на април с. г. представители на чешки и словашки организации в САЩ обсъждат идеята за съвместна дейност[117]. В резултат на 1 юли 1915 г. се създава Чешко-словашки комитет, в който влизат Л. Фишер и словака Стефан Осуски. Комитетът си поставя за задача да установи контакти със сърби и хървати с цел да координират действията си в името на общата кауза – разрушаване на Австро-Унгария[118]. В следващите няколко месеца идеята за по-тясно сътрудничество между чешките и словашките организации в САЩ придобива по-конкретно измерение. На 22 октомври 1915 г. се провежда среща в Кливланд, на която БНС и Словашката лига полагат официално основите на съвместната работа[119]. В сключеното споразумение между двете организации (27 октомври) се заявява, че тяхна цел е „обединението на чешкия и словашкия народ във федеративен съюз от държави с пълна автономия на Словакия"[120].

През февруари 1916 г. Словашката лига изпраща като свой представител в Европа словака Стефан Осуски. Той е инструктиран да лансира тезата за съществуването на отделен словашки народ в противовес на идеята за „чехословакизма", да работи в духа на Кливландската спогодба. При срещата си с Едвард Бенеш в Париж той изразява несъгласие с наименованието „Чешки Национален комитет" – за словаците в САЩ подобен „пропуск" е недопустим. По негово настояване ръководената от Т. Масарик задгранична организация се преименува на ЧСНС[121].

Подобно на Т. Масарик, чехите и словаците в САЩ също изтъкват необходимостта от създаване на независима държава. За разлика от него последните отхвърлят идеята на „чехословакизма", подчертавайки съществуването на отделна словашка народност. Въпреки това, между двата центъра на задграничната съпротива няма такава липса на разединение, каквото се наблюдава сред движението за създаване на Южнославянска държава, където съществуват две течения – на Никола Пашич за „Велика Сърбия" и на Анте Трумбич за федеративна Южнославянска държава.

Важно доказателство за тясното сътрудничество между ЧСНС в Париж и чехите и словаците в САЩ е споменаването на съществен, но премълчаван в историографията аспект от дейността на БНС и Словашката лига по време на войната – финансирането на емигрантската дейност на Т. Масарик, Е. Бенеш и М. Щефаник. Двете организации (БНС и Словашката лига) набират средства сред живеещите в САЩ чехи и словаци. Финансовите им нужди не са от най-скромните – Т. Масарик пише на Е. Воска, че на година ще му трябват 50 000 долара[122]. През декември

1914 г. той пише, че е получил чек за 1000 долара[123], през ноември 1915 г. Е. Воска изпраща на Т. Масарик 18 000 долара, същия месец последният благодари за получени 5000 долара[124]. През 1917 г. председателят на ЧСНС получава от БНС значителни за времето си финансови средства: януари – 38 120 долара, февруари – 14 272, март – 19 060, август – 20 000, декември – 50 000[125].

Освен че финансират емигрантската дейност на Т. Масарик, чехите и словаците в САЩ още от самото начало на войната полагат усилия да установят контакти със съглашенските дипломатически представители в САЩ, започват пропагандна дейност и организират разузнавателна служба.

С посредничеството на френския консул в Чикаго на 4 ноември 1914 г. БНС изразява в писмо до френския президент Р. Поанкаре своята подкрепа[126]. Когато делегация на белгийското правителство посещава САЩ, БНС ѝ връчва декларация-протест срещу „потъпкване на белгийската независимост от краката на узурпатора". По същото време Чешко-американският комитет, друга организация на чехите в САЩ, посещава руския и английския посланик във Вашингтон и ги уверява „в съпричастността на чешкия народ към Съглашението"[127]. В знак на лоялност към американското правителство на 21 април 1915 г. на събрание в Ню Йорк БНС приема декларация, адресирана до президента Уилсън, в която се подкрепя американската политика на неутралитет[128]. В подобен дух е и изпратената до държавния секретар декларация през август с. г.: „Ние дълбоко симпатизираме на чешкия народ, който е принуден да пролива кръвта си за нещо, което смята за несправедливо и което е против интересите на чехите. Вярваме, че краят на войната ще им донесе независимост. Ние обаче сме преди всичко граждани на Съединените щати и като такива напълно одобряваме техния мъдър държавнически курс."[129]

През 1916 г. чешките аспирации за пръв път са чути в Американския конгрес. Още през февруари с. г. конгресменът Майър Лъндън внася проекторезолюция в Конгреса, в която настоява американският президент да свика конференция на неутралните държави с цел да бъдат формулирани мирните условия, които да бъдат представени на воюващите държави. На свой ред Камарата на представителите внася предложението в Комисията по външна политика, която, съгласно американската практика, нарежда публични слушания на представители от малцинствата, тъй като едно от пропагандните мирни условия е самоопределението на народите. За свой представител БНС избира чешкия юрист с американски паспорт Карел Перглер. На 26 февруари 1916 г. той се явява пред Комисията по външна политика към Камарата на представителите, излагайки чешките аспирации за независимост[130]. К. Перглер цитира параграфа от книгата на Уилсън „Държавата", отнасящ се за чешките стремежи към независимост: „Нито времето, нито рухването на надеждите са достатъчни да накарат чехите в Бохемия да се примирят с положението си в Австрия... Те искат същата автономия, каквато беше дадена на Унгария." Този пасаж става верую̀то на чешката пропаганда в САЩ и бива отпечатан в първия

брой на „Бохимиън Ривю“[131]. Малко по-късно К. Перглер изнася същата реч и пред законодателните събрания на няколко американски щата – Тексас, Небраска, Масачузетс, Айова[132]. Особено голям успех той постига с лекцията си „Чешките аспирации и надежди“ в университета в Минеаполис. Перглер подчертава, че чехите са имали своя държава и династия и никога не се примирили с властта на Австро-Унгария, която потъпкала правата на чешкия народ[133].

Разузнавателната организация на чехите в САЩ се оглавява от американеца от чешки произход Емануел Воска. Той е първият човек, на когото Т. Масарик се доверява, че е решил да започне борба в Западна Европа срещу Хабсбургите. Още през септември 1914 г. той установява контакт с британския журналист У. Стийд, предавайки му сведения от Т. Масарик за обстановката в Австро-Унгария[134]. Ем. Воска има афинитет към тайни операции и разузнаване, по думите на някои чешки историци той е „роден шпионин“[135]. В средата на септември 1914 г. той пристига в Ню Йорк с информация за обстановката в Чехия, която дава на Съюза на чешко-американските журналисти. Воска започва да сътрудничи със сър Гай Гонт, военноморски аташе в британското посолство във Вашингтон, и с шефа на британското разузнаване в САЩ Уилям Уайзмън[136]. Създадената от Емануел Воска разузнавателна организация осуетява няколко стачки в американските оръжейни фабрики, финансирани от немците, наблюдава германското посолство във Вашингтон, следи пощата на австро-унгарското консулство в Ню Йорк[137] и привлича за сътрудник един от служителите му, Франтишек Копецки, чийто чешки произход се оказва по-силен от верността към Франц Йосиф[138]. Ем. Воска и неговите сътрудници изобличават германския агент Алберт, който чрез създадената в Ню Йорк фирма „Сентрал Пърчийсинг Ко“ подпомага американците от германски произход да провеждат пропагандна дейност, подкупва работници в американските пристанища да слагат бомби в кораби с доставки за Съглашението, организира в страната военни поръчки за германското правителство под прикритието на шведски и холандски компании[139].

Антихабсбургската пропаганда на чехите и останалите славяни от Австро-Унгария може да се групира в няколко теми: 1) обща информация за причините за войната; 2) истории за жестокостта на неприятеля; 3) запознаване на американското обществено мнение с аспирациите на народите на Австро-Унгария; 4) предложения за реорганизация на Източна и Централна Европа.

Пропагандният материал е предимно във вид на брошури и книги, сред които „Славяните сред народите“, „Германия и Източна Европа“, „Проблемът на малките народи“, „Австрийският тероризъм в Бохемия“, „Случаят Едит Кейвъл“, „Унгария и войната“, отпечатани в Лондон и разпространени от организацията на Воска[140], както и тези на К. Перглер – „Чешките аспирации за независимост“, „Чешките надежди и аспирации“, „Чехите в настоящата криза“. До декември 1916 г. броят на разпространените в САЩ брошури стига 20 000[141]. Голям интерес предизвиква книгата на К. Перглер „Трябва ли Австрия да съществува?“, в която той запознава

американския читател с неизвестни до този момент за него факти – не Италия, а Австро-Унгария трябва да бъде наречена географско понятие. Кой е чул някой да се нарича австриец? Даже Франц Йосиф се нарича немски принц. Няма австрийски език, литература, народност и цивилизация[142]. На свой ред Е. Бенеш обвинява унгарците и граф Тиса за избухването на войната, а конфликтът е окачествен като нова страница от вековното сътрудничество на тевтонските и унгарските хуни за унищожение на славяните[143]. Със съдействието на главния редактор на „Провидънс Джърнъл" Ем. Воска става сътрудник на списанието „Аутлук", за което пишат Т. Рузвелт и известният американски журналист Дж. Кели. В края на ноември последният публикува статията „Бохемия и войната", в която препоръчва Чехия да бъде третирана като съюзник на Съглашението[144].

Друг елемент от пропагандния „арсенал" на чехите и словаците в САЩ са публикуваните в печата истории за „жестокостта" на австрийците за преследване на чешки политици. На 20 август 1914 г. американски вестници поместват информация за вълнения в Прага. Позовавайки се на руски източници, „Ню Йорк Хералд" съобщава, че Т. Масарик е убит[145]. Редакцията на „Сворност" се обръща към американския конгресмен от чешки произход Адолф Сабат да провери истинността на твърденията. На 24 август той прави запитване в Държавния департамент, който след два дни получава информация от американския консул в Прага, че градът е спокоен, а слуховете са преувеличени[146]. Когато след няколко дни в печата се появява отново тревожна информация за обстановката в Прага, Чешко-американското прес бюро се обръща към Държавния секретар У. Браян с призив да помогне за спасяването на Масарик, „този голям учен, държавник и писател"[147]. На 3 септември Държавният департамент окончателно разсейва слуховете. Тяхната невярност се потвърждава от поместено в „Ню Йорк Таймс" писмо на балдъзата на Масарик[148], както и от телеграма на последния до Ч. Крейн от 5 септември[149].

Събитието, което предизвиква най-голяма публичност през 1916 г., е случаят „Алис Масарикова". Дъщерята на Томаш Масарик е арестувана от виенските власти през 28 октомври 1915 г. по обвинение в държавна измяна. През ноември 1915 г. последният на два пъти се обръща към Ч. Крейн за помощ, който прави всичко възможно да популяризира сред американската общественост „случая Алис Масарикова", подобно на „случая Едит Кейвъл" (британска медицинска сестра в Брюксел, която е убита от германците за това, че е помогнала на пленени войници да избягат)[150]. Той прибягва до подкрепата на лидерки на женското движение в Чикаго, Ню Йорк, Бостън, Вашингтон, сред които феминистката Джейн Адамс, както и до помощта на американски и чешки вестници и информационни агенции, и подтиква „Ню Йорк Таймс" и „Крисчън Сайънс Монитър" да дадат не само публичност на случая, но и да популяризират дейността на Т. Масарик[151]. Репортерът на „Крисчън Сайънс Монитър" го представя като „един от най-големите фигури в славянския свят"[152].

Американката Мери Макдауъл издава брошура в защита на Алис: „Ще се повтори ли мъченичеството на Едит Кейвъл", посочвайки, че дъ-

щерята на Масарик е изправена пред военен съд. Същевременно тя не пропуска да подчертае американските ѝ корени и да „рекламира" личността на лидера на ЧСНС, представяйки го като „виден политик и интелектуалец, професор, депутат, защитник на правата на малките народи". Мери Макдауъл призовава държавният секретар да се заеме със случая, като се свърже с австрийското правителство и да издейства освобождението на Алис[153]. На 24 април 1916 г. Ричард Крейн, личният секретар на Лансинг, изпраща на баща си писмо, че „поради факта, че г-ца Масарик е австрийска гражданка, Държавният департамент не може да предприеме никакви постъпки"[154]. Той препоръчва на баща си да се обърне към австро-унгарското посолство във Вашингтон. През май проф. Хуго Мюнстерберг от Харвардския университет, който явно има тесни контакти с австро-унгарското посолство във Вашингтон, разкрива, че Алис е в безопасност, а в момента се води предварително следствие. На 20 август Александър фон Нуберг, австро-унгарски генерален консул в САЩ, съобщава за освобождението на Алис[155].

Другият случай, около който се вдига шум, е „случаят Крамарж". В края на май 1915 г. той е арестуван, а на следващата година е осъден на смърт. Смъртта на Франц Йосиф отлага изпълнението на присъдата. Във Франция политици, журналисти и обществени фигури като Жорж Клемансо, Стефан Пишон, Ернст Дьони, Луи Леже осъждат процеса от страниците на френския печат. Британският журналист Луис Неймиър, който отговаря за военната пропаганда в Европа, посвещава на младочешкия лидер обширна статия във вестника „Ню Стейтсмън". В нея той изтъква довоенните стремежи на Карел Крамарж да попречи превръщането на Австро-Унгария в германски васал. Най-голям отзвук има процесът в Русия, където Крамарж е добре познат. В САЩ „случаят Крамарж" също получава гласност. През лятото на 1916 г. конгресменът Адолф Сабат иска от Удроу Уилсън да се намеси в негова защита, наричайки лидера на Младочешката партия човекът, който „двадесет години е бил най-влиятелният чешки депутат в Австрийския парламент". Американският президент прехвърля случая на Държавния департамент, но новият държавен секретар Р. Лансинг не желае да нарушава железните правила на дипломацията, опасявайки се, че американската намеса означава САЩ да се компрометират[156].

Действително през 1916 г. Удроу Уилсън си остава убеден привърженик на американския неутралитет в унисон с обществените нагласи в страната. Той се въздържа от активни действия във външнополитическата сфера и по друга причина – да не се компрометира преди предстоящата кандидатпрезидентска надпревара. Чак в края на 1916 г., след спечелването на втория президентски мандат, той предприема сондажи за сключване на мир.

4. УДРОУ УИЛСЪН, КОНЦЕПЦИЯТА ЗА НАЦИОНАЛНО САМООПРЕДЕЛЕНИЕ И СОНДАЖИТЕ ЗА СЕПАРАТИВЕН МИР С АВСТРО-УНГАРИЯ (МАЙ 1916 – ДЕКЕМВРИ 1917 Г.)

Макар Удроу Уилсън да подкрепя американския неутралитет, той не се отказва от идеята да предложи американското посредничество за прекратяване на войната и сключване на мир. Своето виждане за принципите, върху които трябва да бъде изграден бъдещият мир, американският президент излага в речта си пред „Лигата за налагане на мир", произнесена на 27 май 1916 г.: 1) всеки народ има право да избере под чий суверенитет да живее; 2) малките народи да се ползват със същото уважение към техния суверенитет и териториална цялост, както големите и могъщи държави; 3) светът трябва да бъде освободен от всяко нарушение на мира, което започва с агресия[157]. В това обръщение той лансира концепцията за „национално самоопределение", под която той разбира преди всичко „съгласие на управляваните" и „самоуправление", а не непременно „независимост". Всъщност Удроу Уилсън за пръв път издига този принцип една година по-рано, в речта си от 4 ноември 1915 г., в която подчертава вярата на САЩ в „правото на всеки народ да избере под чий суверенитет" ще живее[158].

За Великобритания прилагането на принципа на националното самоопределение спрямо Австро-Унгария би представлявало чудесно морално оправдание за циничната ѝ политика да „възнагради" своите съюзници Италия, Румъния и Сърбия със земи от Австро-Унгария. В същото време обаче се чуват гласове на безпокойство, сред които и този на държавния секретар Робърт Лансинг, за непредвидимите последствия от разпадането на огромна държава в сърцето на Европа, каквато е Хабсбургската империя, която вече едно столетие играе ролята на гарант на европейското равновесие[159]. Подобни опасения се споделят и от австро-унгарските управляващи по повод речта на У. Уилсън от 27 май 1916 г. Няколко дни по-късно американският посланик в Берлин пише на полк. Хауз, че „речта за правата на малките народи е вбесила австрийците". Фр. Пенфийлд съобщава от Виена, че там „има растящ страх, че нашият президент не е най-добрият посредник за една многонационална монархия, каквато е Австро-Унгария с нейните 9 –10 народи"[160]. Страховете на австро-унгарските управляващи относно речта от 27 май са напълно неоснователни – макар в речта си Удроу Уилсън недвусмислено да се обявява в защита на правата на малките народи чрез лансиране на принципа за национално самоопределение, той отказва да приеме неговия логичен резултат по отношение на Австро-Унгария, а именно – разделянето ѝ и създаване на суверенни държави на нейно място.

На другия полюс е оценката на граф Алберт Апони за американската роля като потенциален посредник във войната, поместена на страниците на „Ню Йорк Таймс" през септември 1916 г.: „Всички ние живеем с надеждата, че когато най-накрая настъпи мира и когато времето изиска неутрална държава да предложи своето посредничество, именно велика-

та република отвъд Атлантика ще бъде най-подходяща за подобна отговорна работа. Надяваме се, че правителството на САЩ рано или късно ще вземе нещата в свои ръце, когато сметне за подходящо."[161] Макар граф Апони да подкрепя идеята за американско посредничество, той изключва възможността унгарското правителство да сключи сепаративен мир. Тези настроения в Транслейтания най-точно са „уловени" и красноречиво са отразени от американския журналист Уилям Крисчън Булит във „Филаделфия Пъблик Леджър". Той притежава всички качества на талантлив журналист – пише увлекателно, умее да задава „подходящи" въпроси и да интерпретира отговора „правилно", даже когато не получи такъв. През 1916 г. У. Булит заминава на меден месец в Австро-Унгария и, разбира се, не пропуска възможността да интервюира унгарските политици Ищван Тиса, Алберт Апони и Гюла Андраши. По-добре от всеки друг американец той разбира мотивацията, зад която се крие отказът от сепаративен мир: „На границата на изчерпване на човешките ресурси и бързия икономически крах защо държавниците на Австро-Унгария не желаят да сключат сепаративен мир? Защото те са джентълмени. В дните на *Realpolitik* това поведение изглежда налудничаво. Но то е вярно. Хабсбургската монархия е аристократична държава с всичките ѝ пороци, но и с всичките ѝ добродетели... Запитах граф Тиса, граф Андраши и граф Апони: „Защо не спасите кожата си, като сключите сепаративен мир". Неизменният отговор беше: „Защото ние не сме нито италианци, нито румънци. Ние не нарушаваме обещанието си."[162]

След като през ноември 1916 г. отново е избран за президент под лозунга „Той ни предпази от войната", Удроу Уилсън предприема стъпки за сключване на мир. По същото време и от Австро-Унгария, и от Германия идва информация, че там има подобни настроения сред обществеността и висшите правителствени кръгове. На 21 ноември 1916 г. след 68-годишно управление умира Франц Йосиф. Новият император Карл I (1916–1918), едва 29-годишен, е плах, нерешителен, но се ползва с репутацията на „модерен" и „либерален", проявявайки интерес към новите технологии, автомобилите, телефоните, които старият император упорито отказва да използва. Освен това, той се заобикаля от млади съветници, някои от антуража на Франц Фердинанд (*т. нар. кръг Белведере*), известни на обществеността с проектите си за федерализация на империята[163]. Сред тях са новият премиер граф Хайнрих Клам-Мартинец и новият външен министър граф Отокар Чернин, който заменя барон Ищван Буриан през декември и се превръща в доминиращата фигура в кабинета. И двамата са „бохемски" аристократи, но не и „чешки" патриоти. На поста шеф на личния си кабинет императорът назначава бившия си учител граф Артур Полцер-Ходиц. По думите на проф. Кан съветниците на императора представляват „скромен мозъчен тръст"[164].

Скоро след смъртта на Франц Йосиф унгарският премиер Ищван Тиса изтръгва от императора обещание да бъде коронясан за унгарски крал при първа възможност. Церемонията, на която императорът е коронясан за унгарски крал под името Карл IV и се заклева да спазва унгарс-

ката конституция, се състои на 30 декември 1916 г. в катедралата в Будапеща „Св. Матиаш“[165]. Полагането на клетвата означава, че Карл I се задължава да зачита вътрешнополитическото устройство на Транслейтания и не може да провежда реформи в нея[166]. В Австрия той остава некоронован до края на управлението си.

В сферата на външната политика император Карл проявява по-голяма инициатива. Още от началото на войната той гледа с неодобрение на нея. В манифеста си по случай възкачването на трона младият император заявява: „Ще направя всичко, което зависи от мене, за да сложа край възможно най-скоро на ужасите и жертвите от войната и да възстановя мира за моите поданици.“[167] Стремежът му да извади Австро-Унгария от войната е продиктуван не само от опасението, че монархията няма ресурси да воюва, но и от хуманистични подбуди. Тази убеденост се споделя и от О. Чернин. За разлика от предшественика си Ищван Буриан, той не вярва в „победен“ мир и като възможно най-добър за империята смята такъв, който ще запази статуквото отпреди войната (*status quo ante bellum*). В края на ноември 1916 г., подкрепян от жена си Зита и тъща си Мария-Антония Пармска и с посредничеството на шуреите си Сикст и Ксавиер Бурбон-Парма, австро-унгарският император започва тайни преговори с френското правителство за сключване на мир[168].

Предложението за мирни преговори идва най-напред от Германия. На 12 декември 1916 г. германският канцлер Теобалд Бетман-Холвег съобщава решението си да изпрати мирна нота до враждуващите сили[169]. Германците не биха могли да изберат по-неподходящ момент – в края на годината кабинетът на Х. Аскуит пада и се формира нов начело с Дейвид Лойд Джордж, който заявява, че страната му ще воюва до пълна победа[170]. Същевременно германската мирна инициатива поставя американския президент в много неловко положение – самият той в началото на есента обсъжда с полк. Хауз идеята да излезе с мирно предложение към воюващите държави. Ако той последва германския призив за мир, има опасност да бъде заподозрян в сътрудничество с германците. Въпреки това Удроу Уилсън не се отказва от идеята и на 18 декември 1916 г. ги поканва да заявят военните си цели и условията, при които биха сключили мир[171]. На 26 декември 1916 г. Германия официално изразява несъгласието си да обяви публично военните си цели. В същото време тя предлага на Антантата свикване на международна конференция[172]. В отговора си до Централните сили държавите от Антантата изразяват скептицизъм към германското предложение, тъй като в него не са посочени никакви мирни условия. Затова те отхвърлят предложението за мирни преговори[173].

Томаш Масарик окачествява като „неприемлив“ призива на Удроу Уилсън за сключване на мир, който би гарантирал териториалната цялост на империите. Това означава запазване на сегашното статукво, т. е. мир, изгоден за германците. „Как може свободата на малките народи да бъде гарантирана без териториални промени?“[174] В подобен дух е и изказването на К. Перглер по време на организираната през декември с. г. във Вашингтон конференция на потиснатите народи[175]. В лекцията си „Сърцето

на Европа“ той категорично се обявява против реформи в Хабсбургската империя. Перглер обявява, че подкрепя идеята за федерализиране, която произтича от американския опит, но такова решение на чешкия национален проблем не е възможно. Австро-Унгария в никакъв случай не можела да се сравнява с американската действителност[176]. Своята подкрепа за Бохемия дава У. Уайзмън, който в средата на декември телеграфира до Лондон: „Ако в британския отговор на германските мирни предложения не се спомене за аспирациите на чехите, със сигурност помощта, която тук (в САЩ – б. м., К. М.) те ни оказаха, ще спре, а и е възможно те, като бъдат обезкуражени, да се вслушат в обещанията на Централните сили. Това може да ни причини значителна вреда.“[177]

В същото време Е. Бенеш започва серии от разговори с ключови фигури в Ке д'Орсе (Филип Бертло, Робер дьо Кайе), за да получи подкрепа за освобождението на чехите и словаците. В последния момент френският външен министър А. Бриан успява да се наложи да се вмъкне искането за чешкото и словашкото освобождение[178]. По настояване на Сидни Сонино името „южнославяни“ е заменено с по-общото „славяни“, тъй като италианският външен министър категорично се обявява против южнославянско обединение, което ще осуети изпълнението на Лондонския договор от 1915 г., „алфата и омегата“ на неговата политика. На 10 януари А. Бриан връчва нотата-отговор на американския посланик в Париж Уилям Шарп, в която се заявява, че сред военните цели на Съглашението е „освобождение на италианците, славяните, румънците и чехо-словаците от чужда власт“[179]. По-късно лорд Робърт Сесил ще признае, че никога не е мислил за чехите и словаците до предложението на френския представител в документа да бъде включено искане за освобождението им[180].

Нотата-отговор на Антантата от 10 януари 1917 г. е първата официална декларация за военните ѝ цели. Няма съмнение, че споменаването на чехите и словаците е огромен дипломатически и политически успех за ЧСНС в усилията му, които следва в продължение на две години – да убеди Антантата в правото на чехите да възстановят своите исторически права след векове под чуждо управление и заедно със словаците да създадат независима чехословашка държава. От друга страна обаче, формулировката е твърде неопределена и все още не означава нищо конкретно. Терминът „освобождение“ може да бъде интерпретиран или като независимост, или като автономия. Според Едвард Бенеш, Робърт Ситън-Уотсън и Уикхъм Стийд този термин обаче по-скоро предполага разпадане на Австро-Унгария[181]. Последният излага своето виждане за бъдещето на монархията в „Единбърг Ривю“ в началото на февруари в статия, озаглавена „Как странната австрийска колесница блокира пътя“. Той препоръчва на Съглашението да „махне колелата“ ѝ, т. е. да я разруши в името на европейския мир, в противен случай тя ще бъде погълната от Германия. Британският журналист критикува проавстрийските настроения сред клерикалите, европейския финансов елит и повечето съглашенски дипломати. У. Стийд предлага цялостна реорганизация на Дунавския регион чрез създаване на независима Южнославянска дър-

жава, която ще включва Сърбия, Черна гора, Босна и Херцеговина, Хърватия, Славония, Далмация, славянските части на Истрия и Щирия; обединена Полша, Чехословашка държава, която ще включва Бохемия, Моравия и Словакия, присъединяване на Трансилвания към Румъния[182]. От своя страна британското правителство декларира, че не подкрепя „разделянето на Австро-Унгария", а само даване на автономия на народите ѝ[183]. Това становище се споделя и от британския историк Харълд Темпърли: „Съглашенската декларация не означава нито опит, нито решение за разделяне на Австро-Унгария."[184]

Политиците във Виена тълкуват нотата като заплаха за пълното разпадане на империята. Вестник „Ню Йорк Таймс" отразява реакцията на виенския печат: „Убедена, че президентът подкрепя условията на Съглашението, Австрия смята, че това означава разделяне на империята."[185] На 11 януари 1917 г. Отокар Чернин изпраща нота до Вашингтон, в която заклеймява искането на Антантата за „разпадане на Австро-Унгарската монархия" и я обвинява за продължаването на войната. Обезпокоен, унгарският премиер Ищван Тиса информира Пенфийлд в края на същия месец, че съглашенските условия за мир, включващи „разделянето на Австро-Унгария", са равносилни на унищожителна война[186]. Австро-унгарският външен министър кара парламентарните групи на чехите, южнославяните, италианците, украинците и румънците в Австрийския парламент в изявления да отхвърлят нотата на Антантата и да потвърдят лоялността си към империята. Така например, в чешкото заявление нотата се окачествява като „инсинуация", заявява се, че „чешкият народ, както в миналото, така и в настоящето, вижда бъдещето си най-добре под скиптъра на Хабсбургите"[187]. Южнославяните заклеймяват "двуличната декларация на Антантата", а румънците декларират, че те стоят „на страната на монархията днес, в миналото и за в бъдеще"[188].

Като цяло американската преса не отразява нотата-отговор на Съглашението. „Кливлънд Плейн Дийлър" е един от малкото американски вестници, който помества на страниците си коментар по повод събитието. В броя си от 14 януари 1917 г. вестникът посочва, че за пръв път Антантата включва сред военните си цели освобождение на чехите и словаците „от Бохемия, Моравия и Унгария" („Словакия" като географски термин тогава не съществува). Авторът на статията отбелязва, че макар чехите да участват в австрийската армия, настроенията в Бохемия са антиавстрийски. Надеждите на южните славяни, се казва във вестника, са отправени към Сърбия и Черна гора като ядро на „нова Югославия", Полша очаква независимостта си от Русия или Германия. Само украинците останали лоялни към Хабсбургите[189].

Норман Хапгууд е един от малкото чуждестранни кореспонденти, който подчертава европейската значимост на чешкия въпрос. Той пише в „Чикаго Трибюн", че Бохемия има „неотложен и неизбежен отпечатък" върху географията на Европа. По молба на Т. Масарик Н. Хапгууд връчва на Удроу Уилсън меморандума, писан от чешкия политик и озаглавен „Единадесетият час". В него се анализира военната обстановка и са пред-

ставени силни аргументи, че Австрия и Унгария са „оръдия и марионетки“ на пангерманизма и че независими държави като Чехия, Полша и Велика Сърбия са способни да спрат „пруската“ агресия[190].

По повод нотата-отговор на Антантата от 10 януари 1917 г. чехите и словаците в САЩ започват пропагандна кампания. В средата на месеца в град Ню Йорк се провежда публично събрание на около 4000 чехи и словаци. Изпраща се телеграма на Уилсън, в която се изказва признателност, че с нотата си от 18 декември е предизвикал нотата-отговор на Антантата[191]. „Ню Йорк Таймс“ споменава, че чехите в САЩ настояват американският президент и Конгресът „да подкрепят освобождението на чехите, словаците и другите славяни, споменати от съюзническите правителства“[192]. На 21 януари 1917 г. Л. Фишер и братът на Е. Бенеш Войта Бенеш отпечатват обширна статия в „Ню Йорк Таймс“ за отношението на чехите към Австро-Унгария: „Чехите са изоставили всякаква надежда, че Австрия може да се федерализира. По ирония на съдбата именно Крамарж вярваше във възможността за справедлива, федерализирана Австрия почти до началото на войната... Чехите свързват съдбата си с тази на Съглашението... те искат пълна независимост... нищо освен независимост няма да ги удовлетвори.“[193]

Преди нотата на Антантата да пристигне във Вашингтон, американският президент подготвя заявление, в което посочва по-конкретно условията, при които САЩ ще гарантират едно мирно споразумение. С изключение на Полша президентът решава да не засяга в заявлението си никакви териториални въпроси, тъй като и Русия, и Централните сили подкрепят идеята за възстановяване на Полша под една или друга форма – в руския манифест от 14 август 1914 г. се издига идеята за обединение на Полша „под скиптъра на руския император“, а в този на императорите Вилхелм II и Франц Йосиф от 5 ноември 1916 г. се декларира намерението да се създаде от полските земи в Русия автономна държава с наследствена конституционна монархия.

В речта си „Мир без победа“ пред Сената от 22 януари 1917 г. президентът Уилсън заявява: „Не може и не трябва да има продължителен мир, който не признава и не приема принципа, че властта на правителствата произтича от съгласието на управляваните и никъде не съществува право народи да преминават от една власт под друга, сякаш са собственост.“[194] Като пример той посочва, че „трябва да съществува обединена, независима Полша“. Президентът се обявява за гарантиране свобода на моретата, ограничение на въоръжаването, създаване на Общество на народите[195].

По повод речта на Удроу Уилсън БНС изпраща на 24 януари декларация на американското правителство, в която подчертава съдбовната роля, която ще има войната за бъдещето на чешкия народ: „Тази велика война, съдбовна за всички европейски народи, означава живот или смърт за чехословаците. Германска победа или неопределен резултат, оставяйки Австрия цяла и в тесни контакти с Германия, ще означава край за храбрия народ, който успешно устоя на германизацията. Чехите стоят на пътя на германската експанзия, нито са лоялни поданици на австрийския импера-

тор по време на войната; те ще бъдат обречени на изчезване. От друга страна, победа на Съглашението или мир, основан на зачитане на правата на малките народи, ще даде нов живот на чехите."[196] В декларацията се подчертава, че две събития от началото на 1917 г. вдъхват на чехите надежда и оптимизъм за бъдещето: нотата-отговор на Антантата и речта на Уилсън „Мир без победа", в която се лансира концепцията за национално самоопределение[197]. Макар САЩ все още да са неутрални, чехите и словаците ги смятат за най-ревностния защитник на малките централноевропейски народи. Този образ, който страната си създава, е отразен най-добре в поздравителния адрес, който Словашката лига изпраща на У. Уилсън по случай преизбирането му за президент. В него словаците го наричат защитник на правата на малките европейски народи, думите му те окачествяват като „светеща звезда на надеждата, която пробива тъмните вековни облаци"[198]. Причината за този идеализиран образ на американския президент трябва да се търси във фразеологията на неговите речи – те не са прецизно формулирани, няма конкретни предложения с изключение на създаване на Общество на народите (ОН), т. е. те могат да бъдат тълкувани всякак заради своята двусмисленост. Поначало в речите на У. Уилсън доминира идеята за националната мисия на САЩ, което историците приписват на калвинисткото му възпитание. Те са сравнявани с фразеологията на Великата френска революция, а идеята за създаване на ОН се доближава до тази на Джузепе Мацини за световен съюз[199].

Няколко дни след речта на У. Уилсън става ясно, че германците започват неограничена подводна война на 1 февруари. Потресен от решението на Берлин, на 3 февруари У. Уилсън съобщава пред Конгреса за скъсване на дипломатическите отношения с Германия[200]. Император Карл I научава с тревога за това, тъй като е убеден, че почти сигурната намеса на САЩ във войната ще доведе до ужасяващи последици: „Когато Америка влезе във войната, ще я загубим."[201]

На 4 февруари О. Чернин обяснява в официално писмо до Вашингтон мотивите на империята да поднови неограничената подводна война – отказът на Антантата да започне мирни преговори, съгласно формулата на У. Уилсън „без победители и без победени"[202]. Той изразява надеждата, че ако американският президент убеди Антантата да приеме предложението му за мир без победа, „ужасът от подводната война ще бъде прекратен, а неговото име ще блести вечно в историята на човечеството"[203]. Всъщност австрийското правителство приема политиката на неограничена подводна война под германски натиск[204].

В началото на февруари новият австро-унгарски посланик в САЩ граф Адам Тарновски (поляк по произход) пристига в Държавния департамент, за да връчи акредитивните си писма. Австро-Унгария е без посланик от отзоваването на Думба 18 месеца по-рано. В неофициален разговор с А. Тарновски държавният секретар му обяснява, че американският президент не желае да го приеме заради възприетата от неговото правителство политика на неограничена подводна война. В същото време Р. Лансинг уверява А. Тарновски, че американците не изпитват враждебност към Австро-Ун-

гария за разлика от Германия. Нещо повече – макар американският президент да отказва да приеме посланика, той иска Хабсбургската монархия да има дипломатически представител във Вашингтон. За да възстанови дипломатическия паритет, той отзовава Ф. Пенфийлд уж за консултация, така че оставя двете посолства начело с шарже д'афер[205].

В същото време САЩ започват преговори с Австро-Унгария с цел да я накарат да сключи сепаративен мир. Като главна пречка за сключване на мир американския президент вижда заплахата от „пълно разделяне", заявено в нотата-отговор на Антантата от 10 януари 1917 г. Разговорът на американския посланик в Лондон Уолтър Пейдж с Дейвид Лойд Джордж показва, че британците не се чувстват задължени да изпълнят обещанията, дадени от Съглашението в нотата-отговор от 10 януари 1917 г., включваща освобождението на чехите и словаците. Британският премиер подчертава, че не желае да раздробява Австро-Унгарската империя, „като я лиши от по-старите ѝ земи Унгария и Бохемия"[206].

След като получава британския отговор, У. Уилсън инструктира Ф. Пенфийлд да увери австро-унгарския външен министър, че: „Съюзническите правителства нямат желание или цел да разделят Хабсбургската империя чрез отделянето на Унгария и Бохемия."[207] Отокар Чернин проявява голям интерес към предложението на американския президент, но заявява, че Австро-Унгария може да започне преговори за мир само едновременно със своите съюзници и да получи гаранция за териториалната си цялост[208]. Нито той, нито император Карл I обаче проявяват готовност да поемат ангажимент, който би означавал скъсване с Германия.

Двете събития, които допринасят за спечелване на американското обществено мнение в полза на войната, са публикуването на „нотата Цимерман"[209] и избухналата в Русия Февруарска революция. Второто събитие се посреща с голям ентусиазъм в САЩ и засилва желанието на американците да воюват на страната на Съглашението, както и надеждата, че новото руско правителство ще помогне да се стабилизира Източния фронт. Неслучайно САЩ са първата държава, която признава правителството на княз Лвов.

Подобно на У. Уилсън, Т. Масарик също приветства Февруарската революция с надеждата, че тя ще донесе победа на Съглашението във войната: „Свободна Русия означава смърт за Австро-Унгария и заздравяване позициите на Съглашението."[210] На свой ред новият външен министър на Русия Павел Милюков заявява, че между военните цели на Съглашението фигурира и „освобождението на славянските народи, живеещи на територията на Австро-Унгария... създаване на чехословашка и сърбохърватска държава"[211]. Така той става първият държавник от Съглашението, който открито подкрепя независимостта на чешките земи и Словакия.

Когато в САЩ започва кампания за спечелване на общественото мнение за война срещу Германия, БНС също активизира своята дейност. Организацията започва издаването на списанието „Бохимиън Ривю", в което помества подробно изложение на чешките аспирации за независимост[212]. Тя изпраща първия му брой до губернаторите на щатите Мейн,

Канзас, Флорида, Ню Джърси, Индиана, Илинойс, Луизиана, Небраска, Минесота[213], до Комисията по външна политика към Камарата на представителите[214], както и на редица конгресмени[215].

Вечерта на 2 април У. Уилсън се появява пред специална сесия на Конгреса, за да поиска обявяване война на Германия. Като причина за тази стъпка той изтъква подводната война, която тя води, както и нарушаване свободата на моретата. Падането на царския режим в Русия дава на Удроу Уилсън морално оправдание да обяви, че войната срещу Германия трябва да се разглежда като кръстоносен поход в името на демокрацията, борба между демократичните държави, за каквито се смятат съглашенските държави, и теокрацията и милитаризма, олицетворявани от Германия. Американският президент отказва да препоръча обявяване на война на Хабсбургската империя, тъй като последната е приела политиката на неограничена подводна война под „пруски натиск“[216]. САЩ не обявяват война на Австро-Унгария и на другите германски съюзници (Турция и България) и по други причини – за разлика от Германия те нямат цели с глобален характер, нито такива, които да застрашават пряко американските интереси. Техните амбиции са насочени в регион, който не заема приоритетно място в американската външна политика и стратегия – Балканите и Близкият изток. Другата причина е от военнотехническо естество – американската военна доктрина предвижда изпращане на американски войници само на Западния фронт, тъй като, според военните стратези на САЩ, там ще се реши войната.

На 6 април Конгресът гласува обявяването на война на Германия. Три дни по-късно Австро-Унгария скъсва дипломатическите си отношения със САЩ, последвана от Турция на 20 април. От държавите от Централните сили само България запазва дипломатическите си отношения със САЩ[217].

Призивът на американския президент за война срещу Германия се посреща с малко ентусиазъм. За спечелване на американското обществено мнение Уилсън създава Комитет за обществена информация (КОИ) начело с радикалния журналист Джордж Крийл. Неговата задача е да очертае принципите, за които САЩ се борят, посредством пропаганда. В центъра на пропагандата стои заплахата от реализирането на германския план за „Средна Европа“ *(Mitteleuropa)*. Организацията започва да издава „Официален бюлетин“, първият федерален ежедневник, който в края на войната достига тираж 100 000. Издават се близо 100 памфлета на 12 езика, разпространени в 75 млн. копия. Другите пропагандни средства, които използва КОИ, са филмите (около 20, сред които „Кръстоносци“, „Под четирите знамена“, „Отговорът на Америка“) и устната пропаганда – т. нар. 4-минутни речи (до края на войната около 75 000 наети от правителството лица изнасят над 755 000 4-минутни речи в кината пред около 300 млн. души)[218].

През май 1917 г. в Русия пристига американска мисия начело с Илайхо Рут (държавен секретар при президента Т. Рузвелт), чиято цел е чрез подкрепа на руската демокрация да се задържи страната във войната[219].

Това дава възможност на Т. Масарик, който тогава се намира там, да изложи за пръв път пред официален американски представител – Джон Мот, един от членовете на мисията, своето виждане за войната. В разговор с него чешкият политик се изказва песимистично за обстановката в Русия – в страната няма стабилна централна власт, Съглашението не може вече да разчита на Източния фронт. В същото време Т. Масарик не пропуска да подчертае отрицателното отношение на чехите и словаците към войната, посочвайки масовото дезертиране на чешки и словашки войници от австро-унгарската армия. В заключение чешкият лидер приветства влизането на САЩ във войната: „Америка внесе във войната идеален елемент – да помага на другите да установят демократично управление. Надявам се, че този принцип ще победи на мирната конференция."[220]

След завръщането си в САЩ Джон Мот на няколко пъти се среща с У. Уилсън, но няма индикация, че му е предал разговора си с Т. Масарик.

Скъсването на дипломатическите отношения между САЩ и Австро-Унгария не се отразява на отношенията между тях, нито намалява желанието на американското правителство за сключване на сепаративен мир с империята на Хабсбургите. Това проличава от последната среща на Р. Лансинг с А. Тарновски в началото на май. Държавният секретар се опитва да го убеди, че американците не изпитват почти никаква враждебност към Австро-Унгария, а когато войната свърши с победа на Съглашението, „Австрия няма да намери безмилостен враг в лицето на Америка". А. Тарновски отговаря, че Съглашението вече е обявило намерението си да раздели Хабсбургската империя. На свой ред държавният секретар отговаря, че само Германия заплашва австрийската независимост. Той допълва: „Вашата страна се нуждае от смел и влиятелен приятел на мирната конференция. Надявам се това да бъдат Съединените щати. Това обаче зависи от Австрия." Усилията на Р. Лансинг да използва полския патриотизъм на А. Тарновски, чертаейки картата на силна и независима Полша с излаз на море, не дават резултат. Посланикът, подобно на повечето полски аристократи от Галиция, остава верен на Хабсбургите[221].

По това време в Австро-Унгария се чуват гласове за излизане от войната. Още в средата на март О. Чернин се среща с германския канцлер Т. Бетман-Холвег във Виена и му заявява, че Австро-Унгария се намира на ръба на икономическа катастрофа и няма да бъде в състояние да продължи войната след есента на 1917 г. За да бъде сключен мир обаче, се изискват „жертви" от страна на Австро-Унгария, които ще облагодетелстват най-вече Италия. Поради факта, че след революцията в Русия тя остава единствената голяма съглашенска държава, която воюва срещу Дуалистичната монархия, тя упражнява „вето" върху отношенията между Антантата и империята. Американският президент и особено полк. Хауз са склонни да игнорират Италия, тъй като те разглеждат войната като англо-германски конфликт, а Великобритания – като водеща съглашенска сила. Това виждане е погрешно – нито последната, нито която и да било друга държава от съглашенската коалиция имат доминираща позиция над съюзниците си, както Германия над своите. Следователно по-логич-

но би било да се започнат сондажи в Рим за сключване на сепаративен мир, отколкото да се използва американско и британско посредничество.

В крайна сметка Италия е тази, която проваля преговорите между Сикст Бурбонски и премиерите на Съглашението на 19–22 април 1917 г. в малкия южнофренски град Сен Жан дьо Мориен. Италианският външен министър Сидни Сонино категорично отказва да преговаря с Австро-Унгария. Той настоява Италия да получи Трентино, Триест, Далмация и островите на Адриатика, обещани в Лондонския договор от 26 април 1915 г. като цена за участието ѝ във войната. Тъй като италианският премиер има заслуга за влизането на Италия във войната на страната на Антантата, Д. Лойд Джордж и Ж. Клемансо се съобразяват с неговото становище. След завръщането си британският премиер се среща в Париж с принц Сикст и споделя с него, че мир не може да бъде сключен, докато Австро-Унгария не се съгласи на териториални отстъпки в полза на Италия[222].

В началото на май 1917 г. британска военна мисия начело с А. Балфур пристига във Вашингтон да размени становища за съглашенските и американските военни цели[223]. Британското виждане за военните цели през пролетта на 1917 г. намира отражение в т. нар. меморандум на Балфур. Според меморандума от първостепенна важност за Съглашението е да блокира пътя на Германия към Близкия и Средния изток. Макар Централна Европа да не присъства сред външнополитическите приоритети на Англия, в меморандума се помества и обширно изложение за следвоенната ѝ реорганизация[224]. Британският външен министър смята, че Хабсбургската империя трябва да оцелее, тъй като разпадането ѝ ще означава поглъщане на германските ѝ части от Германия. А. Балфур предлага всички полски земи да бъдат обединени под скиптъра на руския цар и да получат широка автономия, а Чехия да получи статут в рамките на Австро-Унгария, равен на този на Унгария. Обсъждайки съдбата на империята, А. Балфур и полк. Хауз се съгласяват с идеята да се създаде т. нар. Малка Австрия, която да се състои от три държави – Чехия, Унгария и Австрия[225].

В резултат от разговорите си с А. Балфур през пролетта на 1917 г. Р. Лансинг започва да си дава сметка, че аспирациите на централноевропейските народи се превръщат във важен елемент от световната политика. Затова той решава да проучи възможността за използване на националното недоволство в Австро-Унгария. В тази връзка държавният секретар натоварва шефа на отдела „Близък изток“ (в който влиза и Централна Европа) Албърт Пътни със задачата да изработи меморандум за „националните аспирации в Близкия изток“[226]. Той е 46-годишен, специалист по конституционно право. До постъпването си на работа в Държавния департамент през 1914 г. А. Пътни упражнява адвокатска професия и е ректор на Юридическия колеж в Илинойс. Той е първият висш служител от Държавния департамент, което сериозно се заема с проблемите на славяните в Източна и Централна Европа. На 26 май 1917 г. А. Пътни връчва на Р. Лансинг меморандума си „Националните аспирации в Близкия изток“, а на 5 юни – допълнение, в който разглежда следвоенното устройство на Централна Европа въз основа на нацио-

налния принцип. Предполага се, че при изготвяне на меморандума той е бил запознат с този, който Карел Перглер изготвя и дава на полк. Хауз. В меморандума на чешкия юрист с американски паспорт се прави исторически преглед на националния въпрос в Австро-Унгария и се констатира, че плановете за федерализация на империята са неосъществими. А. Пътни също предлага за народите на Австро-Унгария пълна независимост, в никакъв случай само автономия. Подкрепяйки националния принцип като водещ при реорганизацията на Централна Европа, той пише: „Прекачертаването на картата на Централна Европа според национален признак несъмнено би било идеалното решение на повечето сложни проблеми в тази част на света. За съжаление такова прекрояване на границите е възможно частично. В много части на Централна Европа различни народи така са смесени, че е невъзможно да се разделят." Меморандумът на А. Пътни отделя и голямо място за чехите, които населяват Бохемия, Моравия, и словаците. Той отбелязва, че този народ единодушно иска независима Чехия и че „една автономна полунезависима Бохемия ще бъде неприемлива за мнозинството". Затова А. Пътни препоръчва създаването не само на независими Южнославянска и Полска държава, но и пълна независимост на Бохемия. Така ще се нанесе „смъртоносен удар" по германската мечта за *Drang nach Osten*[227]. Последният аргумент най-силно впечатлява Лансинг. Той започва да осъзнава, че прилагането на националния принцип може да се окаже решение на проблемите в Източна и Централна Европа. Държавният секретар обаче не дава меморандума на У. Уилсън, тъй като знае за напълно противоположните му виждания. Р. Лансинг обмисля възможността от „създаването по Дунав и Адриатика и по източните граници на германската империя на силни и независими държави, даже това да бъде за сметка на Русия и Австрия"[228]. *Тези антиавстрийски настроения в Държавния департамент обаче не отразяват официалната политика на САЩ към империята на Хабсбургите, защото У. Уилсън е този, който определя нейния характер, а не Р. Лансинг!*

Убеждението, че Австро-Унгария е в пълна зависимост от Германия проличава и от речта на У. Уилсън, която произнася на 14 юни 1917 г. (Денят на знамето). В нея той заявява, че военните лидери в Германия са и „господари на Австро-Унгария". Американският президент се изказва със симпатия за чехите, когато споменава пангерманската програма за „обединение на национални и политически единици, които могат да бъдат държани заедно само чрез сила", сред които са „гордите народи на Бохемия и Унгария"[229]. Последната фраза оставя чехите с впечатлението, че У. Уилсън е започнал да разглежда австро-унгарския въпрос през призмата на идеите на Андре Шерадам, който лансира идеята за създаване на независима Чехия. Още през 1901 г. последният се обявява за разделяне на Австро-Унгария в книгата си „Европа и австрийският въпрос". Той окачествява Дунавската империя като играчка в ръцете на германската политика, а пангерманският план за империя, простираща се от Берлин до Персийския залив, може да бъде осуетен само чрез освобож-

дение на „народите мъченици“ на Австро-Унгария и превръщането на региона в „Съединени централноевропейски държави“[230].

Обявяването война на Германия от САЩ служи като стимул за чехите и словаците в САЩ да активизират своята дейност. Председателят на Словашката лига в САЩ Алберт Маматей в писмо до У. Уилсън и Американския конгрес изразява своята и на живеещите в страната словаци лоялност. Във връзка с влизането на САЩ във войната БНС решава в средата на май да промени името си на „Американски съюз за бохемска независимост“. Целта на организацията е да подчертае, че нейните членове се смятат за част от американската общественост, за да може по този начин да се привлекат за спонсори богати и влиятелни американци[231]. През юли се поставя началото на съвместната дейност между БНС и Националния съюз на чешките католици[232], създаден през януари с. г.[233] В Ню Йорк се създава Славянско пресбюро, което се оглавява от К. Перглер[234]. Същия месец той подготвя меморандум за У. Уилсън, който е връчен на полк. Хауз. В него К. Перглер отхвърля възможността за федерализирането на Австро-Унгария. Според него Хабсбургската монархия, съхранена под каквато и да е форма, ще бъде постоянна заплаха за мира и следователно трябва да се създаде независима чехословашка държава[235]. Още през март К. Перглер заминава за Вашингтон, за да установи контакти с политици и конгресмени. Благодарение на дадените от БНС препоръчителни писма[236] той се запознава с Майър Лъндън, който го представя на тогавашния говорител на Конгреса Ч. Кларк, кандидат-президент в първичните избори на Демократическата партия през 1912 г.[237] Тези контакти се оказват изключително полезни, тъй като през пролетта на 1917 г. няколко конгресмени ще се опитат да лансират идеята за независима Бохемия в Американския конгрес. През април конгресменът Маккормик внася за гласуване в Долната камара резолюция № 41, адресирана до парламентите на съглашенските държави, в която се подкрепят правата на малките народи. В резолюцията се споменават само Белгия, Сърбия, Ирландия и Полша. Американският конгресмен от чешки произход Адолф Сабат предлага в документа да бъде включена и Чехия. Маккормик обяснява, че Чехия не е спомената, тъй като при внасяне на резолюцията отношенията с Австро-Унгария все още не били скъсани. Затова той щял да препоръча включването ѝ в документа[238]. На 5 май – денят, когато А. Балфур държи реч пред Конгреса, А. Сабат внася резолюция, с която се подкрепя създаването на независима „Чешко-словашка държава“[239]. В края на същия месец сенатор Уилям Кениън също внася в Сената резолюция с подобно искане: „Съединените щати да подкрепят независимостта на чехите и словаците и създаване на чешко-словашка държава.“[240] Макар да не се стига до тяхното гласуване, те привличат вниманието на Конгреса към чешката кауза и се появяват коментари в пресата.

Славянското пресбюро установява контакти и със сенатора от Мисисипи Джон Шарп Уилямс. Той от дълго време се интересува от австро-унгарския проблем и бързо започва да симпатизира на чешката кауза. Уилямс е конгресмен от 1893 до 1909 г. и американски сенатор от 1910 г.

Освен това, той е в близки отношения с У. Уилсън. Заедно с К. Перглер Джон Уилямс посещава събранието на Американската академия за политически и обществени науки през април 1917 г. Там той заявява, че ако трябва да диктува мира, незабавно „ще освободи Бохемия от хабсбургска власт“[241]. Още през април Дж. Уилямс пише на У. Уилсън, че „страната е пълна със словаци, словенци, чехи и поляци, които желаят да воюват срещу Австрия и Германия“. Той настоява за набиране на доброволци от тези народи за чуждестранен корпус, подобно на този във Франция, от 250 000–300 000 души[242].

Идеята за създаване на чехословашки корпус по това време е актуална в Русия, където намиращият се там представител на Франция Албер Тома настоява пред руското правителство да се прехвърлят 30 000 чешки и словашки военнопленници на Западния фронт. След битката при Зборов на 2 юли, когато чешката дружина постига победа срещу германците, руските власти разрешават тя да прерасне във военен корпус[243]. В желанието си да изтъкнат чешкия и словашкия принос във войната Л. Фишер и А. Маматей изпращат писмо на У. Уилсън, цитирайки високата оценка, която руското военно командване дава на чешките и на словашките части за победата им срещу германците при Зборов[244]. Така още през лятото на 1917 г. У. Уилсън и Р. Лансинг са запознати със съществуването на чехословашки корпус в Русия и със заслугите му на Източния фронт срещу германците, с които САЩ вече са във война. Няма индикации обаче, че американското правителство проявява интерес към неговите действия.

По същото време френското правителство изпраща политическа мисия в САЩ начело със заместник-председател на френската Камара на представителите Анри Франклин-Буйон, за да получи американско съгласие за набиране на доброволци от емигранти в САЩ[245]. Един от членовете на мисията е словакът на френска служба Милан Щефаник, който се опитва да привлече като доброволци за френската армия чехите и словаците, живеещи в САЩ[246]. С помощта на френския посланик Ж. Жусеран се среща с и. д. държавен секретар Франк Л. Полк през юли 1917 г. Заместникът на Р. Лансинг (който по това време е в отпуска) дава разрешение да се наберат доброволци от чехите и словаците, живеещи в САЩ, които не са свикани в армията, но това да стане „дискретно“. В резултат от обявената от М. Щефаник през октомври 1918 г. „всеобща национална мобилизация“[247] едва 2300 (далеч по-малко от очакваните 20 000) чехи и словаци се записват като доброволци, които ще воюват на Западния фронт срещу Централните сили.

Освен набиране на доброволци, М. Щефаник има за цел да спечели американското обществено мнение за чехословашката кауза. Той участва активно в организирането на публично събрание на 16 септември в „Карнеги Хол“ в Ню Йорк под председателството на нюйоркския кмет Джон Мичел. На събранието А. Франклин-Буйон уверява присъстващите чехи и словаци във френската подкрепа на техните национални аспирации[248]. БНС му изпраща телеграма, в която от името на чехите и словаците в САЩ предлага сътрудничество „в голямата борба срещу гер-

манското варварство"; „Нашият народ е верен на наследството на бившите чешки крале, които са били истински приятели на френските крале"; „Днес чешкият народ гледа на благородния френски народ като защитник на справедливостта, свободата и демокрацията"[249].

Преди да отпътува за Франция, М. Щефаник дава интервю в края на октомври за нюйоркския „Уърлд" – една от първите сериозни дискусии на чешко-словашкия проблем в американския печат. Той подчертава, че единственият начин да се гарантира, че това ще бъде последната война, е „да се утвърди правото на хората от всяка народност, малки или големи, да избират своите управляващи и тяхната форма на управление". Той посочва, че: „Славянските народи открито се обявяват срещу Хабсбургската монархия и с дейността си доказват, че стоят на страната на Съглашението."[250]

Докато французите смятат, че от първостепенно значение за Съглашението е да заздрави позициите си на Западния фронт, англичаните са убедени в необходимостта да се предотврати рухването на Източния фронт. Затова британският посланик в САЩ У. Уайзмън предлага в Русия да бъдат изпратени живеещи в САЩ чехи, словаци и поляци като „лектори и пропагандатори", за да неутрализират германската пропаганда там. През юни 1917 г. в САЩ е създаден „Комитет за Русия на американски граждани от славянски произход" начело с Емануел Воска[251]. Комитетът издига няколко довода за своята активност: поради етническата близост американците от славянски произход най-добре разбират характера на руския народ, знаят руски език и руснаците ги обичат; малките народи от Австро-Унгария, особено чехи, словаци, южнославяни, имат най-голям интерес да помогнат за стабилизирането на Русия. Членовете на този комитет са „най-добрите и най-способните американски граждани, чиято надеждност е позната в официалните американски кръгове"[252]. През септември с. г. Ем. Воска заедно с още трима чехи пристига в Петроград и установява контакти с агента на У. Уайзмън, британският писател Съмърсет Моъм[253]. Т. Масарик му помага да основе Славянско пресбюро в Петроград, чиято цел е да провежда антигерманска пропаганда и да задържа Русия във войната[254]. Плановете на У. Уайзман обаче остават безрезултатни.

Дейността на Ем. Воска в Русия се доближава най-много до вижданията на президента Уилсън как да се помогне на страната – не чрез изпращане на военни формирования, които да отчуждат руснаците, а чрез пропаганда. Пример за това е изпратената през пролетта на с. г. мисия в Русия начело с И. Рут. В Държавния департамент по това време са запознати с мисията на Е. Воска, както ясно личи от едно писмо на последния до Р. Лансинг[255]. Няма индикации за проявен интерес към пропагандната дейност на тази група.

През лятото на 1917 г. положението на Съглашението на фронта никак не е обнадеждаващо – неуспешната офанзива на ген. Брусилов, нарастващият хаос в Русия, както и липсата на изгледи за скорошно пристигане на американска военна помощ го карат да поднови преговорите с Австро-Унгария за сключване на сепаративен мир. Те започват през август в Швей-

цария и се водят между австро-унгарския дипломат граф Николаус Ривъртъра и френския граф Абел Арман. Мирните предложения, подготвени от французите, целят да се създаде велика сила в сърцето на Европа, граничеща с Франция и в същото време враждебна на Германия. На Хабсбургската империя се обещава Полша в границите от 1772 г., Бавария и Пруска Силезия. Преговорите обаче завършват с неуспех поради същата причина, както тези между Чернин и Пенфийлд през февруари и март с. г. – докато френският представител предлага сключване на сепаративен мир, австро-унгарският е инструктиран да преговаря само за общ[256].

В средата на същия месец папа Бенедикт XV издига мирно предложение, адресирано до всички воюващи, в което се настоява да се спрат „безсмислените кръвопролития", установяване на „справедлив и траен мир", разоръжаване, възстановяване на Белгия и връщане на германските колонии. В същото време той не споменава нищо за съдбата на подвластните народи (с изключение на поляците и арменците)[257]. Предложението облагодетелства Австро-Унгария, тъй като в него се предлага запазване на статуквото. Затова не е изненадващо, че австрийското правителство приветства призива на Бенедикт XV за мир, а Т. Масарик и Е. Бенеш го наричат агент на Чернин. Полк. Хауз предлага американското правителство да покаже по-голяма отзивчивост към папското предложение, тъй като вярва, че папата може да накара Австро-Унгария да сключи сепаративен мир[258]. Р. Лансинг настоява за отхвърляне на папския призив, който, според него, идва от страна на Австро-Унгария и вероятно е одобрен от германското правителство. В отговора си до папската нота от 27 август Удроу Уилсън се въздържа да представи изцяло американските военни цели, тъй като той се опасява, че „това може да предизвика недоволните гласове на Франция и Италия". Неговият отговор започва с висока оценка на хуманните мотиви, които са подтикнали папската нота. У. Уилсън обаче е категоричен, че връщането на предишното статукво не може да осигури продължителен мир. Той заявява, че мирът трябва да се основава на правата, сигурността и самоуправлението на народите, малки или големи, слаби или силни, и равноправното им участие в икономическото развитие на света[259].

Освен неуспехи в мирните преговори с Австро-Унгария, Съглашението понася два удара през есента на 1917 г. – поражението на Италия при Капоре́то в края на октомври и болшевишката революция, която засилва позициите на Германия на Изток. За да предотврати рухването на Източния фронт, Съглашението обсъжда идеята за създаване на полски корпус или изпращане на американски или японски части в Русия. Още през пролетта на 1917 г. французите преговарят с ЧСНС за формиране на самостоятелна чехословашка армия в Русия, която да бъде използвана срещу германците на Западния фронт. Създаването ѝ става факт с подписването на споразумение между френския външен министър Стефан Пишон и Едвард Бенеш на 6 декември 1917 г., а на 16-и с. м. френският президент Поанкаре издава официален декрет. Армията трябва да бъде прехвърлена от Русия във Франция възможно най-бързо[260].

В американската историография това споразумение е интерпретирано по различен начин. Част от историците[261] смятат, че, давайки правото на чехите и на словаците да формират своя армия, Франция де факто признава „Чехословакия за независима държава", безспорен знак, че вече е изоставила възможността за сключване на сепаративен мир с Австро-Унгария. Според други историци[262] Франция не е готова да поеме ангажимент за създаване на чехословашка държава, изтъквайки като доказателство отказа ѝ да отпусне заем на ЧСНС в Париж в качеството му на първообраз на бъдещото чехословашко правителство. Подкрепям втората гледна точка, посочвайки като аргумент две събития. 1. През август 1917 г. Франция изпраща граф Абел Арман да води преговори с австро-унгарския граф Н. Ривъртъра за сключване на сепаративен мир с Дуалистичната монархия. Те са подновени в началото на следващата година и завършват с неуспех. 2. На 14 януари 1918 г. американският посланик в Париж У. Шарп изпраща на Р. Лансинг информация за парламентарната реч на С. Пишон, в която той се присъединява към речите на премиера Лойд Джордж и президента Уилсън от 5 и 8 януари с. г.[263], подкрепящи териториалната цялост на Австро-Унгария.

Друга сериозна индикация, че Франция не е изоставила намерението си да сключи сепаративен мир с Австро-Унгария и така да я извади от войната, е срещата в края на ноември 1917 г. между новия френски премиер Клемансо, Лойд Джордж, италианския външен министър С. Сонино и полк. Хауз, на която се обсъждат последните мирни предложения на Дунавската монархия. Изпратеният от Държавния департамент представител Фр. Андерсън докладва, че в страната има голямо желание за мир, включително и от страна на императора, когото граф А. Апони нарича „най-големият пацифист"[264]. В средата на декември 1917 г. австрийските управляващи започват тайни мирни преговори в Швейцария, които се водят между ген. Ян Смътс, премиер на Южноафриканския съюз (доминион на Великобритания), и граф Алберт Мендорф, бивш австро-унгарски посланик в Лондон. Преговорите продължават и през следващата пролет, но завършват без успех. Граф Мендорф отказва да бъдат направени отстъпки на Италия и Румъния, тъй като те са „победени врагове" и са извършили предателство, влизайки във войната на страната на врага[265]. Неговата позиция се подхранва от убедеността му, че Германия не може да загуби войната особено след рухването на Източния фронт.

Две външнополитически събития стават причина САЩ да обявят война на Австро-Унгария – болшевишката революция и италианското поражение, в резултат на което се създава Върховния военен съвет (ВВС) в Рапало през ноември 1917 г. с цел координиране военните действия на Съглашението. След като стават негов член, САЩ се оказват в куриозна ситуация – съветът изработва военни планове срещу Австро-Унгария и Германия, а САЩ не са във война с първата. Новият италиански премиер Виторио Орландо настоява САЩ да обявят война на Австро-Унгария, а италианският външен министър Сидни Сонино в неофициален разговор с посланик Томас Н. Пейдж отбелязва, че „ако Аме-

рика обяви война на Австрия, това ще има огромен морален ефект“[266]. Основната вътрешнополитическа причина трябва да търсим в шумната кампания, която бившият президент Т. Рузвелт започва от страниците на американския печат. Той критикува Уилсъновата администрация от страниците на вестник „Канзъс Сити Стар“. В уводната статия, озаглавена „Половинчати военни цели“, Рузвелт разкрива аномалията в американско-австро-унгарските отношения: „... ние даваме пари, въглища и боеприпаси на Италия, за да воюва срещу Австрия. Ако наистина сме в мир с Австрия, ние нарушаваме нашия неутралитет и трябва да бъдем осъдени от всеки международен съд... Ако бяхме обявили война на Австрия, тогава катастрофата на Кадорна вероятно нямаше да се случи.“[267] Като причина за критичното му отношение към Уилсън унгарската историография лансира тезата, че Т. Рузвелт се дразни от факта, че американският президент има предоставена възможност да повдигне международния престиж на САЩ, като триумфира в края на войната, диктувайки американските условия[268].

На 4 декември Удроу Уилсън се появява пред Конгреса с искане да се обяви война на Австро-Унгария. Той изразява убеждението си, че последната „не действа по своя инициатива или в съответствие с желанието на своя народ“, а е просто „васал на германското правителство“. Същевременно обаче той подчертава нежеланието си за разделяне на Хабсбургската империя: „Ние по никакъв начин не желаем да реорганизираме Австро-Унгарската империя. Не е наша работа да се месим в икономическото и политическото ѝ развитие.“[269] На 7 декември У. Уилсън подписва решението за обявяване война на Хабсбургската империя. Оттеглянето на Виена е противоречиво – макар да отхвърля мнението на американския президент за зависимостта на Австро-Унгария от Германия, О. Чернин изразява задоволството си от подкрепата му за целостта на империята и нежеланието му да се меси във вътрешните ѝ работи[270].

По повод обръщението на У. Уилсън пред Конгреса с искане да обяви война на Австро-Унгария БНС решава да изпрати на американското правителство декларация, в която да заяви, че макар и австро-унгарски поданици, чехите и словаците, живеещи в САЩ, се борят срещу Хабсбургската империя в името на чешката и словашката независимост. Тази декларация била необходима, тъй като последните биха се оказали в незавидното положение на „вражески чужденци“[271]. След обявяването на война от САЩ на Австро-Унгария БНС изпраща телеграма на Уилсън, в която изразява своята благодарност и задоволство, тъй като това ще даде кураж и ще въодушеви централноевропейските народи в борбата им срещу „тираните“, които „предадоха своя суверенитет на Хоенцолерните“[272]. Далеч по-критична е реакцията на Карел Перглер. На 12 декември 1917 г. той дава интервю за „Вашингтон Поуст“, в което тактично отправя възраженията си към Уилсън относно заявлението му, че САЩ дават на Австро-Унгария гаранция за териториалната ѝ цялост. Без да критикува пряко президента, К. Перглер окачествява такова заявление като напълно погрешно: „Няма съмнение, че всички малки народи, борещи се за сво-

бода, нямат по-добър приятел от президента Уилсън. Никой не знае по-добре от него колко са справедливи аспирациите на подчинените народи. Затова е изключено, че той би могъл да мисли за запазването на Австро-Унгария."[273] Няколко дни по-късно К. Перглер изпраща писмо на Албърт Пътни, в което подчертава, че чехите и словаците ще бъдат разочаровани от заявление, което гарантира запазването на Австро-Унгария[274].

Т. Масарик, който по това време се намира в Русия, изпраща телеграма на Уилсън, в която изразява едновременно ентусиазма си от обявяването на войната и разочарованието си от отказа на американския президент да подкрепи разпадането на Австро-Унгария: „Европа не може да бъде освободена от германския милитаризъм и империализъм без разделянето на Австро-Унгария и създаването на зона от свободни и независими държави в Източна Европа, които да предотвратят „прусизирането" на Европа."[275]

5. МИРНАТА ПРОГРАМА НА УДРОУ УИЛСЪН И ПРОВАЛЪТ НА ПРЕГОВОРИТЕ ЗА СЕПАРАТИВЕН МИР С АВСТРО-УНГАРИЯ

Кулминация на американските планове за всеобщ мир и следвоенно развитие е обявяването на 14-те точки на Удроу Уилсън в началото на януари 1918 г. Болшевишката революция служи като катализатор за тяхното изработване. Още с идването си на власт болшевиките на Ленин издигат за свой лозунг сключване на мир „без анексии и контрибуции"[276]. Те поканват всички държави от Съглашението да участват в преговорите за сключване на мир, публикувайки 6 точки за световен мир, като 5 от тях се отнасят за националното самоопределение: 1) без насилствено присъединяване на територии, завладени през войната; 2) политическа независимост на народите; 3) правото на народите във всички национални държави да изберат чрез референдум под чия власт искат да живеят; 4) правото на националните малцинства да имат културна автономия; 5) без контрибуции; 6) решаване на колониалните проблеми[277].

В речта си от 29 декември 1917 г. Лев Троцки лансира идеята за прилагане на принципа на национално самоопределение не само в Елзас-Лотарингия, Галиция, Познан и Бохемия, но в Ирландия, Египет, Индия, Мадагаскар, Индокитай[278]. Това изказване на болшевишкия лидер се явява своеобразно предизвикателство към Съглашението и по-специално към Британската империя и поражда необходимостта от публично заявление за военните цели.

На 3 януари 1918 г. на свое заседание британският Военен кабинет обсъжда възможността да излезе с декларация за военните си цели, в която да покаже на британския народ, на съюзниците си и на народите от Централните сили, че британската цел „не е да се унищожат неприятелските народи". Що се отнася до австро-унгарския проблем, кабинетът се съгласява да се спомена „италианците, хърватите, словаците, чехите и др., които са под австро-унгарска власт и които искат определена форма на автономия"[279]. В официалната декларация от 5 януари, в която с споменава и за Австро-Унгария, се заявява: „Макар че сме съгласни с пре-

зидента Уилсън, че разпадането на Австро-Унгария не е част от нашите военни цели, ние смятаме, че ако на австро-унгарските народи не се даде истинска автономия, основана на истински демократични принципи, каквато те искат, не е възможно да се премахнат причините за вълнения в тази част на Европа, която дълго заплашва общия мир."[280]

Призивът на болшевиките за мир „без анексии и контрибуции" може да се окачестви като своеобразно предизвикателство и към Удроу Уилсън, защото той представлява „фразеологичен близнак" на неговата реч „Мир без победа". Американският президент е в деликатно положение – ако не приеме болшевишкия аргумент за правото на национално самоопределение, той трябва да предложи някаква разумна алтернатива. Ясно е, че германското разбиране за национално самоопределение е откъсване от Русия на полските територии, повечето балтийски провинции и части от Белорусия. Към средата на декември става ясно, че е въпрос на време Украйна и Финландия да обявят своята независимост. У. Уилсън отказва такова интерпретиране на национално самоопределение, тъй като прилагането му означава разрушаване на Хабсбургската империя. Затова американският президент смята, че една прецизно формулирана програма може да убеди Австро-Унгария да се отдели от съюзниците си.

Още през септември 1917 г. в Ню Йорк се организира „Анкетна комисия" под формалното ръководство на полк. Хауз. Тя трябва да събира подробна информация, необходима при изработването на мирните договори. По думите на Сидни Мезис, шурей на полк. Хауз и президент на Нюйоркския колеж, в основата си работата на „Анкетната комисия" се състои в събиране на материали за Централна Европа[281]. Полк. Хауз го назначава за шеф на комисията, а за секретар избира младия журналист Уолтър Липман от в-к „Ню Рипъблик", който тогава работи при военния министър Нютън Бейкър[282]. Австро-унгарският отдел се оглавява от Чарлз Сиймур, чиито помощници са Клив Дей от Йейлския университет и Робърт Кърнър, който е с чешки корени и преподава в университета в Мисури[283]. Той е учил в престижни университети в Европа – във Виена, Прага, Берлин, Москва и Париж. В Карловия университет негов преподавател е Томаш Масарик, към когото той изпитва възхищение: „Моето духовно израстване дължа много на великите преподаватели на Пражкия университет, сред които президентът Масарик заема особено място. Като студент аз наследих неговата философска и политическа доктрина."[284] Така че Р. Кърнър се оказва единственият истински експерт в отдела, тъй като знае повечето езици от региона, познава чешкия и южнославянския проблем. Това го прави много ценен, въпреки че колегите му го критикуват за тенденциозността му, която се долавя в докладите му[285].

Р. Кърнър анализира политическия режим и националния проблем в Австро-Унгария, отношенията между нея и Бохемия в миналото. Той не забравя да спомене и за мястото на чешките национални аспирации в политиката на Великите сили[286]. Р. Кърнър твърди, че оцеляването на империята е в интерес само на Католическата църква, евреите и западните пацифисти. Той сравнява преследванията на неунгарското население в Транс-

лейтания с тези на Ку Клукс Клан. Р. Кърнър предрича (не без преувеличение), че в чешките земи се очаквали антиавстрийски вълнения. В меморандумите, които изготвят двамата с Ч. Сиймур, се лансират планове за реорганизацията на Австро-Унгария. Докато Кърнър предлага федерализация на империята, Сиймур смята, че политическият баланс в нея може да бъде гарантиран чрез полски триализъм, защото той може да забие клин между Хабсбургите и германците и да бъде използван от Съглашението[287].

На 22 декември 1917 г. „Анкетната комисия" представя доклада си, въз основа на който Уилсън и Хауз формулират окончателния вариант на 14-те точки[288]. Членовете ѝ се различават твърде много от У. Уилсън в подхода си към въпросите за войната и мира. Ако той е „идеалист" и моралист, те подхождат по-прагматично. Докато президентът говори за „справедливи решения", те говорят за такива, от които има „полза". В доклада си „Анкетната комисия" отделя значително внимание на народите от Централна и Източна Европа. Тъй като те могат да образуват бариера срещу германското доминиране в този регион, логично би било да се подкрепят аспирациите за независимост на поляци, чехи и южни славяни, да се изгладят противоречията между България и нейните съседи. Тъй като полският проблем занимава и двата воюващи лагера, комисията предлага независимост да се обещае само на поляците. За чехи и южнославяни подобна възможност се изключва, тъй като Австро-Унгария е естествена икономическа единица, която не бива да бъде разделяна. Затова в доклада тя препоръчва федерация от държави в рамките на империята, но в същото време съветва да се използва психологическа война чрез подтикване на подвластните народи към бунт с цел да се отслаби последната и да бъде принудена да сключи сепаративен мир[289].

Унгарската историография[290] обръща внимание на едно малко известно събитие, който стои зад формулирането на текста за Австро-Унгария. В края на 1917 г. Юлиъс Майнл, виден виенски индустриалец, смятан за приближен на император Карл I, предприема мирни сондажи, за които Държавният департамент е уведомен от Хю Уилсън, американски шарже д' афер в Швейцария. Той вярва, че Ю. Майнл действа според официални инструкции. В меморандума му се казва: „Всички важни въпроси, засягащи европейските народи, да се представят на мирна конференция, като се вземат предвид желанията на народите."[291] Тази идея се доближава много до вижданията на У. Уилсън, отразени в неговите речи. Затова не е чудно, че американският президент подкрепя предложението на Ю. Майнл[292]. Изглежда, че мирните сондажи на последния са явна индикация, че сред официалните кръгове в Австро-Унгария има сериозна подкрепа на идеята народите ѝ да получат възможност за автономно развитие.

Речта на американския президент, която той прочита пред общата сесия на Конгреса на 8 януари, представлява най-подробната военновременна програма за следвоенното развитие на Европа. Представените в нея 14 точки могат да бъдат разделени условно на две групи: към първата спадат тези с по-общ характер – искането за открита дипломация, свобода на моретата, разоръжаване, премахване на пречките за свободна търговия, ре-

шаване на колониалните въпроси. Във втората група се третират конкретни проблеми – евакуация на Белгия и Русия, връщане Елзас и Лотарингия на Франция, изглаждане на националните противоречия на Балканите, създаване на независима Полша. Три от точките (9-а, 10-а и 13-а) са посветени на Централна Европа, което свидетелства за нарасналия интерес към нея от страна на американското правителство. В окончателния си вариант точка 10. от Уилсъновата мирна програма, отнасяща се за Австро-Унгария, е формулирана въз основа на доклада на „Анкетната комисия": „Народите на Австро-Унгария, чието място сред народите по света желаем да видим гарантирано и обезпечено, трябва да получат най-свободна възможност за автономно развитие."[293] Смисълът на точка 10. обаче може да бъде интерпретиран като „неопределен" или „двусмислен". Когато френският посланик Ж. Жусеран запитва Уилсън за същността на 10-а точка, а именно "...чие място сред народите президентът желае да види осигурено и гарантирано? На Австро-Унгария или на нейните народи?"[294] американският президент обяснява, че именно мястото на народите на Австро-Унгария желае да види гарантирано[295]. В същото време формулировката на т. 10. е индикация, че политиката на Уилсън към Хабсбургската империя е насочена към подкрепа на нейната териториална цялост. Освен страха от „балканизация" на Централна Европа, друг важен аргумент за нежеланието на американския президент да подкрепи разпадането на империята, са италианските военни цели. По-късно той обяснява, че не може да иска от американския народ „да воюва за източния бряг на Адриатика"[296]. Затова в 9-а точка се иска „коригиране на италианската граница въз основа на националния принцип"[297].

Речта на Удроу Уилсън не се приема с голямо въодушевление в Италия, чиято реакция е по-скоро отрицателна, тъй като в речта, както и в тази на Лойд Джордж, не се съдържат всички поети към нея обещания[298]. Виенският „Нойе Фрайе Пресе" иронично коментира: „Австрия би трябвало да получи конституция от Белия дом."[299] Известният американски професор Джордж Херън, който тогава се намира в Женева, изпраща сведения за реакцията на живеещите в Швейцария южнославяни, поляци и чехи по повод официалното изявление на британския премиер от 5 януари и 14-те точки на У. Уилсън. Той съобщава, че сред тях се наблюдава „дълбоко разочарование, граничещо с голямо недоволство във връзка с последните речи на Лойд Джордж и президента Уилсън". Поляците не са доволни от речта на американския президент – според тях не може да съществуват едновременно независима Полша и „Кралство Прусия". Затова те заявяват, че е в интерес на европейския мир последната да изчезне. Джордж Херън споменава и за реакцията на чехите, цитирайки техния представител в Женева М. Божинов, когото той окачествява като „човек с огромни умствени способности". Последният смята, че речите на Дейвид Лойд Джордж и Удроу Уилсън не само са морални неуспехи, но дипломатически и военни грешки. Според М. Божинов в Бохемия всеки момент се очаква избухването на вълнения, 300 000 чешки военнопленници са готови да се включат в съглашенските армии, докато други 200 000,

които все още са в австрийската армия, чакат подкрепа от страна на Съглашението и президента Уилсън, за да се разбунтуват[300].

В края на януари Робърт Кърнър също предупреждава, че даването на автономия на подвластните народи не може да се смята за решение на националните проблеми в Австро-Унгария. В съставения от него „Меморандум за решаване на австро-унгарския проблем" той препоръчва на американското правителство да възприеме политиката на разделяне на Хабсбургската империя и поява на независими държави на нейно място, между които и Бохемия, тъй като те ще бъдат най-надеждният противовес на „пруския милитаризъм и пангерманизъм". Според Р. Кърнър това ще бъде „окончателното" решение на централноевропейския проблем, а крайна цел – създаване на европейска федерация[301]. Заложените в меморандума идеи са в унисон с програмата на Т. Масарик и в пълно противоречие с тези на У. Уилсън по отношение на Дунавската монархия, които той лансира в обръщението си от 4 декември 1917 г. В тази връзка Р. Кърнър окачествява хабсбургската политика на президента като огромна „тактическа грешка", която е от полза за „германската аристокрация и австро-унгарските управляващи": „Що за аномалия е президентът Уилсън да обяви война на Австрия и в същото време да вярва, че решението не е разделяне..."[302] Според него американският президент все още не си дава сметка, че Хабсбургската империя вече не е в състояние да изпълнява отредената ѝ в миналото (още на Виенския конгрес) роля – гарант на европейското равновесие.

В отговор на 14-те точки на У. Уилсън К. Перглер изпраща в началото на февруари писмо на Уилям Стоун, председател на сенатската комисия по външна политика, в което изразява разочарованието си от точка 10[303]. Два дни по-късно словакът Геза Мика заявява в „Ню Йорк Таймс": „Чехословаците нямат причина да свързват съдбата си с автономно устройство под управлението на Хабсбургската династия."[304]

Макар У. Уилсън да не се е консултирал с Държавния департамент при формулирането на своето обръщение за военните цели, на 7 януари той запознава Р. Лансинг със своето обръщение. Два дни след речта на президента държавният секретар съставя меморандум, в който излага доводите си срещу точка 10. от мирната програма, в която президентът се обявява за запазване на Хабсбургската империя: „Колебая се дали да включа и въпроса за независимост на народите в Австро-Унгария, тоест чехи, румънци, южни славяни, тъй като президентът е заявил целта си да запази цяла Дуалистичната монархия. Не смятам, че това е мъдро. Смятам, че президентът трябва да се откаже от тази идея и да подкрепи създаването на нови държави на нейно място, настоявайки за разделянето на Австро-Унгария. Това е единственият сигурен начин да се сложи край на германското доминиране в Централна Европа. Би трябвало да помислим върху идеята за създаване на полска, чешка и вероятно украинска държава. Хърватско, Словения, Далмация, Босна и Херцеговина, Черна гора и Сърбия да се обединят в една суверенна държава... Тези независими държави ще служат като непреодолима бариера срещу германските

амбиции."[305] Накрая Р. Лансинг заключава: „Ще изчакам удобен момент да предложа на президента този проблем за разрешаване"[306]. Оказва се, че държавният секретар трябва да чака още няколко месеца, тъй като няма индикации, че през януари 1918 г. У. Уилсън подкрепя лансираната в меморандума политика.

В речта си от 24 януари 1918 г. австро-унгарският външен министър О. Чернин приема като цяло програмата на американския президент и даже заявява, че тя контрастира с условията на Лондонския договор: „Една нова звезда изгря от другата страна на океана, всички очи са вперени в тази посока. Напред излезе един могъщ човек и с едно мощно движение застраши Лондонската резолюция и така наново отвори вратите за мир на разбирателството."[307] Затова не е изненадващо, когато американската легация в Берн получава съобщение за желанието на австрийските управляващи да започнат преговори[308].

Последните преговори за мир между американски и австро-унгарски представители се провеждат в Швейцария, която по това време представлява „дипломатическия" и „психологическия" център на войната поради своето географско разположение и неутралитет. Тя е пълна с агенти, емисари и шпиони от всякакви държави. Това е единственото място, откъдето могат да се наблюдават Австро-Унгария, България, Полша, Румъния, Турция и Германия. Затова американската легация в Швейцария е смятана от Р. Лансинг за „най-важния пост в Европа". Американският пълномощен министър в Швейцария Плезънт Стоувъл, бивш собственик и издател на „Савана прес", проявява малък интерес към събитията там. В началото на 1918 г., когато той отсъства от Берн, легацията се ръководи от шарже д'афер Хю Уилсън, който се ползва с безупречна репутация в Държавния департамент. Той се запознава със словака Стефан Осуски, който оглавява чешко-словашкия център в Женева от лятото на 1917 г. и се оказва особено ценен източник на информация за Австро-Унгария поради владеенето на немски и унгарски език. Освен това, като американски гражданин той има лесен достъп до американската легация[309].

През пролетта на 1917 г. Хю Уилсън се запознава с американския професор Джордж Херън, който по това време живее в Женева, станал известен в Европа с книгата си „Удроу Уилсън и световния мир"[310]. От една страна, той подкрепя идеята за сключване на сепаративен мир с Австро-Унгария, а от друга – националните движения за независимост на народите ѝ. Тъй като единственият начин империята да бъде откъсната от Германия е да се гарантира целостта ѝ, той препоръчва нейната федерализация[311].

Джордж Херън участва в най-важните, драматични и завършили с неуспех преговори за мир с виенския професор и световноизвестен специалист по международно право Хайнрих Ламаш. Двамата разговарят в началото на февруари 1918 г. в замъка Хофгут, близо до Берн. Последният посочва пред Дж. Херън, че императорът е решил да промени конституцията на страната, да се откъсне от „пруското" влияние и да установи по-тесни контакти със САЩ. Според Х. Ламаш на О. Чернин не трябва да се има доверие, защото той е с „пруски манталитет" и под вли-

янието на „Прусия“. Карл I е този, който го кара да произнесе речта от 24 януари, предназначена за президента Уилсън. Планът, който Х. Ламаш и Карл I изработват, е следният – в отговор на речта на О. Чернин президентът Уилсън ще излезе с официално изявление. След това императорът ще изпрати писмо на папа Бенедикт XV, изразявайки желанието си да се приложи концепцията за национално самоопределение в рамките на Австро-Унгария в духа на 14-те точки. Той трябва да увери папата, че подкрепя идеята за създаване на Общество на народите. След това трябва да се реализира планът на проф. Х. Ламаш – създаване на конфедерация от държави в рамките на империята – Южнославянска държава, включваща Хърватско, Славония, Босна и Херцеговина, Далмация; Полша, Австрия, Трансилвания, Унгария. Триест ще се превърне в международно пристанище. При осъществяването на този план Австрия се надява на помощта на САЩ срещу евентуалната съпротива на унгарците и германците. Американското правителство трябва да издигне като условие за сключване на мир реорганизацията на Австро-Унгария на федеративен принцип. Тя ще запознае Германия с тези условия и ако тя откаже да ги приеме, Хабсбургската монархия ще сключи сепаративен мир. Според Х. Ламаш Германия едва ли би отговорила отрицателно, тъй като е твърде вероятно Бавария и Вюртемберг да застанат на страната на австрийците. Това е планът за „създаване на мост между Виена и Вашингтон“. В заключение Джорд Херън посочва, че австро-унгарският император има предоставена рядката възможност да реализира този смел план, възможност, която не е получавал нито един европейски монарх през последните 2000 години[312]. Всички изгледи сочат желанието на Австро-Унгария за сепаративен мир – в Държавния департамент Х. Ламаш има репутацията на „ревностен последовател на идеята за демократизирана“ и федерализирана Австро-Унгария, а Р. Лансинг, който се познава с австрийския професор още от 1910 г. в Хага, казва на У. Уилсън, че предложението му е истинско доказателство за желанието на Австро-Унгария да сключи мир и желанието на Карл I да „възстанови империята на демократични принципи“[313].

На 11 февруари У. Уилсън се обръща към общата сесия на Конгреса. Той приветства речта на О. Чернин и австрийското желание за нови преговори. Запознат с разговорите Херън – Ламаш, американският президент изказва предположение, че австрийското правителство е възприело идеята за конституционната реорганизация на империята с цел удовлетворяване аспирациите на отделните националности. Той признава, че 14-те точки са „временни предложения“ и може да не са най-добрата основа за траен мир. У. Уилсън подчертава, че „националното самоопределение“ не е „просто фраза“, а „задължителен принцип“. От контекста на обръщението му става ясно, че интерпретацията му за национално самоопределение е „съгласие на управляваните“, автономия или регионално сътрудничество, а не независимост. Американският президент заключава, че механизмът за постигане на мир между дадени държави почива на 4 принципа: 1) окончателното споразумение по всеки конкретен случай

трябва да бъде справедливо; 2) народите и отделните области не бива да се разменят сякаш са пионки за игра; 3) териториалните споразумения трябва да се правят в интерес и за благото на съответните народи, независимо от аспирациите на някои държави; 4) всички формулирани национални искания трябва да бъдат най-пълно удовлетворени, без да се внасят елементи, които да разрушат европейския и световния мир[314].

Отговорът на император Карл I, изпратен с посредничеството на испанския крал Алфонсо XIII, представлява по-скоро предложение за общ мир, базиращ се на предишното статукво, въз основа на 4-те принципа, които У. Уилсън декларира в последната си реч. В него обаче не се споменават 14-те точки, нито правото на национално самоопределение на народите от Австро-Унгария, няма индикации, че ще се удовлетворят италианските аспирации[315]. Затова в отговора си до императора американският президент иска от него да определи отношението си към националните аспирации на славянските народи, отстъпките на Италия[316].

Към края на февруари французите приключват безплодните преговори между граф Абел Арман, офицер от разузнаването във френския Генерален щаб, и граф Николас Ривъртъра, австро-унгарски дипломат. В същото време полк. Хауз решава да получи повече информация за мирния план на Х. Ламаш. Той се среща с Ем. Воска в Държавния департамент и иска от него да напише меморандум относно плана на Ламаш. В подготвения меморандум Ем. Воска подчертава, че: „Само пълната независимост на чехословаците и останалите народи на Австро-Унгария ще ги удовлетвори." В британското посолство обаче Сесил Спринг Райс заявява, че планът за федерализиране на Австро-Унгария вече не представлява интерес за англичаните. На свой ред Ричард Крейн посочва, че не вярва планът на Х. Ламаш да впечатли У. Уилсън[317]. Това означава, че в британските и американските дипломатически кръгове убеждението в невъзможността Австро-Унгария да се федерализира и да излезе от войната започва да си пробива път. Друга сериозна индикация за еволюцията на британската политика спрямо империята е разработеният през пролетта на 1918 г. от организацията на Лорд Нортклиф „Крюи Хауз" (създадена през февруари 1918 г.) план за дезорганизация на австро-унгарската армия чрез пропаганда. Планът предвижда две възможности: А) сключване на сепаративен мир; Б) подкрепа на националните аспирации на народите на Хабсбургската империя. След като план А пропада (провалът на преговорите между Антантата и Австро-Унгария през февруари 1918 г.), британците решават да приложат план Б, но не с цел да обещаят пълна независимост на народите, а да накарат империята да приеме план А. Според унгарската историография от 90-те години[318] причините за промяната на британската политика спрямо Австро-Унгария са от стратегическо естество и трябва да се търсят в събитията от началото на 1918 г. – с подписването на Брест-Литовския мирен договор се нарушава балансът на силите на Изток в полза на Германия и нейните съюзници. Затова австрийското настроение се променя от мир към победа. В реч пред Австрийския парламент Х. Ламаш се опитва да убеди правителство-

то да не спира мирните преговори, подчертавайки, че Австро-Унгария никога не е била толкова близо до сключване на мир, както в момента. Опасността от анархия може да бъде преодоляна, „като се удовлетворят справедливите искания на народите за автономия и мир". Ако програмата на У. Уилсън за мир бъде отхвърлена, войната ще продължи още няколко години[319]. В заключение той заявява, че ще „се бори до края за създаване на австрийска федерация от автономни държави, пълно отделяне от германската политика и преориентация към западните държави"[320]. Призивите му обаче са отхвърлени.

Оказва се, че програмата за федерализиране на империята е почти готова. Близкият до Х. Ламаш граф Виндишгрец убеждава императора в необходимостта от скъсване с Германия и създаване на Обединени австрийски държави. Той казва откровено на Карл I, че трябва да избира между реорганизация на империята и нейното разпадане. Заедно с Хайнрих Ламаш той съставя конституция за федерацията. Когато конституцията става готова, императорът иска да си помисли няколко дни, 6 седмици по-късно тя все още не е подписана. Ако един ден той е готов да я подпише, на другия ден се разколебава. Тази хамлетовска дилема със самия него продължава 6 месеца. Това е стъпка, която иска морален героизъм, а според Виндишгрец императорът е „слабо същество", без достатъчно силен характер. Това е възможност, която идва веднъж на 1000 години, възможност, която би променила хода на историята, а човекът, при когото идва, не е подготвен за нея. Според граф Виндишгрец човекът, който има най-голяма вина за осуетяване на тази възможност, е австро-унгарският външен министър Отокар Чернин[321].

След първоначалните германски победи в края на март, австро-унгарският външен министър предприема стъпки да сключи всеобщ мир на базата на обръщението на президента от 11 февруари. В речта си от 2 април Чернин приема 4-те принципа на У. Уилсън като основа за мира. В същото време обаче австро-унгарският външен министър заявява: „Г-н Клемансо искаше да знае от мен дали и на каква основа съм готов да преговарям. В съгласие с Берлин веднага му отговорих, че съм готов и че не виждам никакви пречки за мира освен френските претенции към Елзас – Лотарингия. Париж отговори, че преговорите са невъзможни на такава основа."[322] О. Чернин явно има предвид преговорите между Арман и Ривъртъра, тъй като очевидно не знае за писмото на Карл I до Поанкаре предната година. Дошлият скоро на власт Ж. Клемансо се чувства унижен от разкритието, че той е молил Австро-Унгария за мир и незабавно отрича твърдението, заявявайки в пресата още на 4 април: „Граф Чернин излъга." На следващия ден Чернин издава част от тайните преговори между Ривъртъра и Арман. Продължавайки атаките си срещу Клемансо два дни по-късно, Чернин подчертава, че инициативата принадлежи на Франция и я обвинява в осуетяване на мирните преговори чрез претенциите си към Елзас – Лотарингия. Същия ден вечерта Ж. Клемансо заявява, че „справедливите френски претенции върху Елзас – Лотарингия" признава и самият император Карл I в писмо до Р. Поанкаре от 24 март 1917 г. В

подкрепа на това твърдение той публикува писмото, което е автентично и за което О. Чернин, както и германците, не знаят. Австро-унгарският император попада в твърде деликатна ситуация, притиснат до стената от Франция и изобличен като нелоялен съюзник на Германия. За да успокои германските си съюзници, на 11 април той отрича в писмо до император Вилхелм II да е имал кореспонденция с Р. Поанкаре и твърди, че френските документи са фалшификат[323]. Когато най-накрая императорът признава, че наистина е писал някои от писмата, О. Чернин е принуден да поеме вината за „глупостта на Негово Величество", подавайки оставка на 15 април[324]. Сикстовата афера се отразява върху австро-германските отношения. Отпътуването на Карл I за германската главна квартира в Спа на 12 май е наречено в западната преса „пътя до Каноса". За да докаже лоялността си, австро-унгарският император поставя армията си под контрола на германското главно командване за период от 25 години[325].

Британският Военен кабинет е неприятно изненадан от постъпката на френския премиер. Той се бои от политическите сътресения в резултат от инцидента – така британското общество ще разбере, че съюзниците са изпуснали възможността за сериозни мирни преговори. Военният кабинет обмисля възможността да публикува в Англия и Франция факсимиле на оригиналния документ, за да внесе разкол между Австро-Унгария и Германия, но по-късно се отказва, защото „показвайки император Карл като предател за своите съюзници и лъжец пред нас... това ще затвори вратата за сепаративен мир между Антантата и Австрия"[326].

Американската реакция е изразена от държавния секретар и Джордж Херън. Интересното в случая е, че възмущението е насочено не срещу Отокар Чернин, а срещу френския премиер, чиято постъпка слага край на опитите за сключване на сепаративен мир с Хабсбургската империя. За Р. Лансинг сега „само военна победа на западния фронт" ще може „отново да отвори вратата, която Клемансо затръшна". В меморандума си от 12 април той заявява: „Постъпката на господин Клемансо, който вчера публикува писмото на император Карл..., е пример за удивителна глупост, за която не бива да се търси извинение. Ако целта на Клемансо беше да докаже, че Чернин е лъжец, той успя, но на каква цена? Неговото изобличение тласна Австрия буквално в ръцете на Германия."[327] Р. Лансинг стига до заключението, че в резултат на инцидента в следвоенното устройство на Европа трябва да се намери алтернатива на Австро-Унгария. Няколко дни по-късно Джордж Херън пише, че Ж. Клемансо „тласна Австрия в ръцете на Германия"[328]. „От началото на войната никой по-добре не служи на Германия дипломатически от Клемансо. Затова последната трябва да му издигне статуя във всеки град."[329] Той споменава „всеобщото убеждение, че тази постъпка цели да нанесе удар по американската дипломация от страна на Англия и Франция – срещу опита на У. Уилсън да откъсне Австрия от Германия поради опасенията на последните две от нарастване на американското влияние в Европа"[330]. Според Дж. Херън предстои „неизбежно разпадане на Австро-Унгарската империя". Като нейна единствена алтернатива той вижда възможност-

та народите в нея да образуват „Обединени австрийски държави“, които да поставят началото на „Съединени европейски щати“[331].

Последвалите събития показват, че Сикстовата афера се оказва началото на края за старата Хабсбургска империя. Само за 10 дни (2–12 април) Ж. Клемансо и О. Чернин „успяват“ да „помогнат“ на Томаш Масарик и Едвард Бенеш в това, което последните двама все още не са постигнали за четири години – да подготвят краха на Дунавската монархия.

6. САЩ И ПРИЗНАВАНЕ НА ЧЕХОСЛОВАШКАТА НЕЗАВИСИМОСТ

Сикстовата афера съвпада по време с друго важно събитие, което също привлича вниманието на Съглашението и САЩ – Конгресът на потиснатите народи, който се провежда през април 1918 г. в Рим. Конкретният повод за свикването на Конгреса е изглаждането на териториалните противоречия между Италия и южнославянските политици в емиграция. Като посредници за постигането на споразумение между двете страни там са изпратени Р. Ситън-Уотсън и У. Стийд. По време на престоя си там те присъстват на заседанията на Конгреса в качеството си на британски представители. От френска страна присъстват Анри Франклин-Буйон и Албер Тома. Чехите и словаците са представени от Е. Бенеш и М. Щефаник. Има представители на поляци от Австро-Унгария и Русия, на южнославяни, румънци и италианци. Едновременното присъствие на италианци и южнославяни се разглежда като индикация за постигнато разбирателство (макар и временно, както ще се окаже впоследствие) между тях. Единственият американски представител на конференцията е Нелсън Гай, състоятелен американец, живеещ в Рим[332]. Участниците в Конгреса приемат резолюция, в която искат правителствата от Съглашението да включат във военните си цели освобождението на подвластните народи на Австро-Унгария. Подчертава се правото на всеки народ да има своя собствена държава. Хабсбургската империя е окачествена като оръдие на германската власт и следователно като главна пречка за реализирането на техните национални аспирации[333].

Американският „Крисчън Сайънс Монитър“ посвещава голяма статия на конгреса, озаглавена „Чешко-югославско събрание в Рим“. Вестникът цитира италианския „Джорнале д'Италия“, в който 8 април (денят на откриването на Конгреса) е окачествен като „дата с историческа значимост“, „денят, в който за пръв път от началото на войната австрийският въпрос вече не е само вътрешен, а се превръща в европейски и световен“[334].

Американският посланик в Рим Т. Пейдж информира Държавния департамент за заседанията на Конгреса и споменава за „всеобщо недоволство“ сред чехите в Бохемия, защото САЩ открито не са одобрили решенията му. Посланикът настоява пред Вашингтон незабавно да подкрепи движението за независимост в Австро-Унгария, тъй като това ще има ефект върху славянските войници в австрийската армия. В тази връзка той споменава и за сключеното между Италия и ЧСНС споразумение от 21 април 1918 г. за създаване на самостоятелна чехословашка армия в

Италия[335]. В същото време американският военен аташе в Рим полк. Мервин Бъкни докладва, че Съглашението, подкрепяйки аспирациите на чехите и южнославяните, цели да „предизвика вътрешни вълнения в Австрия, недоволство сред австрийските войски и да привлече войници на страната на Съглашението“[336].

През април и май 1918 г. всички американски дипломати в Европа настояват САЩ да подкрепи аспирациите на подвластните народи на Австро-Унгария. На 19 април Джордж Херън информира Хю Уилсън, че в чешките земи се очаква всеки момент да избухне революция, а южнославяните са на прага на историческо по своята значимост обединение“[337]. В началото на май 1918 г. Е. Бенеш изпраща писмо до чешките политици в Прага, в което посочва: „Нашето положение е отлично. Случаят Клемансо-Чернин разруши окончателно всички мостове с Австро-Унгария.“[338] По същото време Робърт Сесил споделя пред френски и американски дипломати, че „последната среща между двамата императори несъмнено заздрави връзките между двете държави. Затова трябва да подкрепим всички потиснати народи на Австрия в борбата им срещу германско-унгарската власт“[339]. В началото на май британското разузнаване предупреждава американското правителство, че авторитетът му сред чехите в Бохемия може сериозно да пострада, ако продължи досегашната си прохабсбургска политика[340]. В края на същия месец ръководеният от лорд Нортклиф „Отдел за пропаганда сред неприятеля“ изпраща Ситън-Уотсън в Швейцария с цел да координира съвместната пропагандна дейност на чехословашките и югославските представители с британската легация[341]. Тези изявления недвусмислено показват, че политиката на Съглашението спрямо Австро-Унгария се променя *именно в резултат* на Сикстовата афера.

КОИ също активизира своята дейност – още в началото на 1918 г. организацията се заема с американизиране на имигрантите с цел „по-бързо овладяване на вътрешните редици“. Дейността по „изтриване на чертичката“ се подема от „Чуждестранния отдел“ към КОИ, а по-късно от „Отдела по труда сред чуждестранно родените“. Създават се 23 лоялистки лиги и няколко национални бюра. Пропагандната работа в чужбина се ръководи от Външния отдел на КОИ начело с журналиста Уил Ъруин[342]. КОИ привлича ценен сътрудник в лицето на Еманюел Воска, който е назначен за шеф на „Централноевропейския отдел“ към организацията и през май 1918 г. е изпратен в Европа да събира военна информация, да координира дейността между сепаратистично настроените политици в Австро-Унгария и сънародниците им в съглашенските държави, да помогне за деморализиране на австрийската армия. Той е смятан за човек, „на когото може да се има пълно доверие“, а Джордж Крийл го нарича „най-великия таен агент във войната!“[343]. През лятото на с. г. издателят на „Чикаго Херълд“ Джеймс Кели разработва план за пропаганда в Австро-Унгария като „най-ефективно оръжие, което САЩ могат да използват във войната“. Той е представен във вид на меморандум, озаглавен „Предизвикване на революции в Австро-Унгария сред подчи-

нените народи чрез техните сънародници, живеещи в САЩ“[344]. Тези народи трябва да бъдат убедени, че „каузата на съюзниците е и кауза на потиснатите народи“. Дошлите от Австро-Унгария имигранти в САЩ не трябва да бъдат дискриминирани, за тях да отпадне класификацията „вражески чужденци“, а те да могат да се записват като доброволци в американската армия. Имигрантите трябва да бъдат насърчавани да организират и да изнасят речи пред патриотични събрания за своите аспирации. Предвижда се отпускане на правителствена помощ за създаване на Полска, Югославска и Чешка армия[345].

За настроенията в Хабсбургската империя говорят политическите вълнения във Виена и Будапеща. Виенският „Арбайтер Цайтунг“ пише за многобройни демонстрации във Виена и Долна Австрия на 1 май. Настроенията в Прага през май са отразени във вестника „Крисчън Сайънс Монитър“, който публикува статия за честванията по случай 50-годишния юбилей от откриването на Националния театър, по време на които се скандират имената на Масарик и Уилсън[346]. В края на същия месец американският посланик в Берн Плезънт Стоувъл също изпраща подробна информация за събитието, цитирайки чешкия „Народни листи“ от 16 май, в който посочва значението на оглавяваната от К. Крамарж демонстрация в смисъл, че за пръв път чехи, югославяни, украинци, поляци от Галиция участват заедно на публично мероприятие, обединени срещу „общите си врагове Австрия и Германия“. Според посланика това е „първата стъпка към очакваната революция на потиснатите народи срещу Австрия“[347].

Предвид обстановката в Австро-Унгария и евентуални австро-унгарски сондажи за мир, Плезънт Стоувъл запитва полк. Хауз и Р. Лансинг дали не е дошъл психологическият момент за САЩ да решат дали да „подкрепят отделните националности, които искат политическа независимост или дали да продължат да вярват на намеренията на императора?“[348]. На свой ред шефът на „Анкетната комисия“ С. Мезис лансира идеята, че най-доброто решение на този проблем е създаването на Австрийска конфедерация. Друг член на същата организация, експерт по националния проблем, Робърт Кърнър, също подкрепя идеята за независимост на чехите и словаците. Той съставя меморандум, озаглавен „Новата политика на Съединените щати в Централна Европа“. В него Р. Кърнър препоръчва на американското правителство в най-скоро време да възприеме нова политика спрямо Централна и Източна Европа, а именно подкрепа на националните аспирации на подвластните народи[349]. В края на май Ч. Сиймур също изготвя меморандум за Австро-Унгария, смятан за най-подробния американски план за следвоенната реорганизация на Централна Европа. Той предлага на мястото на Хабсбургската империя да се създадат 6 нови държави – Австрия, Чехия, Унгария, Югославия, Полша и Трансилвания[350].

В началото на май А. Пътни занася на Р. Лансинг меморандума „Славяните в Австро-Унгария“ – обширно историческо изследване, разделено на 17 глави, повлияно от идеите на Андре Шерадам, изложени в труда му „Разобличаване на пангерманския заговор“. В увода А. Пътни прави па-

ралели между чехите и англичаните, посочвайки, че те са първите, които получават религиозна и политическа свобода. Докато англосаксонците стават пионери във въвеждането на свободните институции и представителното управление на Стария континент, чехите дават пример как трябва да се защитава идеала за свобода, съпротивлявайки се срещу опитите на чуждия завоевател да потисне националното им самосъзнание. Във втора глава А. Пътни излага накратко историята на Австро-Унгария, като освен дипломатически документи, той използва цитати от Уикъм Стийд („Хабсбургската монархия“) и от Бохумил Вошняк („Една умираща империя“). Трета и четвърта глава са посветени на славяните в Хабсбургската империя, които А. Пътни представя като коренното население в Централноевропейския регион. Пета, шеста и седма глава са посветени на историята на чешкия и на словашкия народ през XIX и XX в., както и на задграничната съпротива на чехи и словаци по време на световния конфликт. Използвани са цитати от брошурите на Т. Масарик („Австрийският тероризъм в Бохемия“), на Е. Бенеш („Чешката кауза за независимост“) и на Т. Чапек („Бохемия под Хабсбургска власт“). В стремежа си да изтъкне историческото право на чехите за независима държава А. Пътни цитира писмо на Лайош Кошут от 8 ноември 1871 г., в което се заявява, че Чехия, подобно на Унгария, е независима държава. В заключение А. Пътни препоръчва да се промени досегашната политика на САЩ спрямо Централна Европа, като се подкрепи създаването на нови национални държави, които ще осигурят непреодолима „бариера“ за германската експанзия и ще гарантират стабилност в следвоенна Европа[351].

На свой ред държавният секретар също се убеждава, че е необходимо да се промени политиката към Австро-Унгария. Затова още на следващия ден той информира У. Уилсън, че след разкриване писмата на Сикст е безсмислено да се подкрепя „една Австро-Унгария със същите граници, съществуващи в момента“. Според Р. Лансинг е нужна нова политика в името на спечелването на войната, която да има психологически ефект. Като пример за това той дава германското правителство, успяло да извади извън строя Русия чрез разпалване на националните чувства на народите, живеещи под руски суверенитет. В тази връзка Р. Лансинг запитва У. Уилсън: Трябва ли „да продължаваме да подкрепяме целостта на Австрия“ или „националното самоопределение на нейните народи“? Относно народите на Австро-Унгария становището на държавния секретар надделява, тъй като записва в дневника си: „Президентът подкрепя славянското движение в Австрия.“[352] На 11 май Лансинг инструктира американския посланик в Рим да направи заявление във връзка с Конгреса, че целите на чешкия и южнославянския народ на Австро-Унгария за „свободно и независимо развитие“ имат „най-сериозната подкрепа на това правителство“[353].

През следващата седмица Р. Лансинг изработва официална декларация и я изпраща на У. Уилсън за одобрение[354]. На 29 май държавният секретар декларира официално: „Правителството на Съединените щати следи с интерес „Конгреса на потиснатите народи“ и подкрепя национал-

ните аспирации на чехословаците и югославяните."[355] *Декларацията представлява първото сериозно обвързване на американското правителство със съдбата на австрийските славяни и е първата индикация за промяната на политиката на САЩ спрямо Австро-Унгария – от прохабсбургска към антихабсбургска.*

На следващия ден БНС изпраща на Р. Лансинг благодарствена телеграма, в която се изразява задоволството от американската подкрепа на чешките и словашките аспирации и че скоро тя ще стане известна в Австро-Унгария и ще вдъхнови всички славяни там да се опълчат срещу „германския гнет." Декларацията се оценява като важна „стратегическа стъпка" на американската дипломация[356].

Няколко дни по-късно, на 3 юни, правителствата на Франция, Италия и Великобритания също дават своята подкрепа за подвластните народи на Хабсбургската империя: „Създаването на обединена и независима полска държава със свободен излаз на море е едно от условията за продължителен и справедлив мир. Съглашенските правителства се присъединяват към декларацията на държавния секретар на САЩ, подкрепяйки националните стремежи на чехословаците и югославяните"[357]. На пръв поглед декларацията има твърде общ характер. Макар да не се споменава никъде, че условие за сключване на мир е създаване на „Чехословакия" или „Югославия" (подобно на случая с Полша), се заявява, че се подкрепят националните стремежи на „чехословаците" и южните славяни. Макар Съглашението да е стигнало до заключението, че разпадането на Австро-Унгария е неизбежно, то още не е готово да се обвърза с конкретни обещания спрямо подвластните ѝ народи, тъй като няма изработен план за следвоенната реорганизация на Централна Европа. Освен това, то подхожда с предпазливост относно аспирациите на южните славяни, тъй като знае за териториалните им противоречия с Италия.

Удроу Уилсън се съгласява да подкрепи народите на Австро-Унгария без ентусиазъм. Показателен е един негов разговор с Уилям Уайзмън – той съжалява много за постъпката на Жорж Клемансо, вярва, че Карл I е направил всичко възможно да скъса с Германия, но постъпката на френския премиер го обвързва още по-здраво с нея. Американският президент казва на У. Уайзмън, че нямал друг избор освен да избере пътя, който мрази най-много – да подкрепи австро-унгарските народи в борбата им срещу собственото им правителство[358].

Изказването на У. Уилсън, макар и в частен разговор, е втората ясна индикация за еволюцията на политиката на американското правителство спрямо Австро-Унгария.

Новата политика на американското правителство спрямо Дуалистичната монархия намира място и в американската преса. „Ню Йорк Трибюн" в броя си от 2 юни помества статията „Възпламеняването на славянската бомба в Австрия", чийто автор Х. Шерууд по твърде красноречив начин коментира съдбата на Хабсбургската империя: „Австро-унгарското правителство седи върху склад за барут." Споменава се желанието на словаците да се обединят с чехите в една държава[359]. В същото време амери-

канският печат обръща внимание и върху събитията в Австро-Унгария. На 1 юни „Ню Йорк Таймс“ споменава за споразумението в Спа от 12 май, което, според вестника, означава „пълно подчинение на Австро-Унгария от страна на Германия и края на всички надежди поне за частична независимост на чехите, южнославяните и другите негермански народи от Хабсбургската монархия“. Няколко дни по-късно „Ню Йорк Таймс“ отпечатва уводна статия за 70-годишнината от революцията през 1848 г., когато „се разтърсиха основите на Хабсбургската империя“. Както пише в статията, и днес Австро-Унгария е разтърсена от революционното движение, чиято перспектива за успех е много по-голяма. Авторът на статията напомня, че американското правителство все още не е направило нужното за потиснатите народи, а заявлението на Р. Лансинг за американски „симпатии“ е недостатъчно[360]. В уводната статия на „Крисчън Сайънс Монитър“ „Разрушаването на Австро-Унгария“ се посочва, че разпадането на империята ще бъде първия знак, че са отминали времената, когато „се вършеше зло безнаказано“. Новите държави, които ще се появят на нейно място, ще спрат „плановете за Източна Германска федерация“[361].

В началото на май 1918 г. Томаш Масарик пристига в САЩ с цел да осигури американска помощ за прехвърляне на чехословашкия корпус от Владивосток във Франция, както и да получи официално признание на чехословашката независимост от американското правителство. Той не смята да се задържа дълго в САЩ, тъй като очаква още през май да бъде приет от Държавния департамент и Белия дом, разчитайки на близостта на Чарлз Крейн с президента Уилсън, както и на факта, че синът му Ричард Крейн е личен секретар на Лансинг. От друга страна, Т. Масарик продължава да вярва, че ще бъде по-полезен в Западна Европа. Още преди стъпването си на американска земя той споделя пред един японски журналист, че възнамерява да остане там около 2 седмици[362], а по-късно в писмо до своя приятел Р. Ситън-Уотсън заявява, че ще се върне в Лондон „възможно най-скоро“[363].

Докато чака да бъде приет официално от Р. Лансинг и У. Уилсън, Т. Масарик посещава няколко американски града (Бостън, Ню Йорк, Чикаго, Питсбърг, Кливлънд, Филаделфия), където пропагандира своето виждане за войната. Така например, в реч пред Чикагския университет Т. Масарик очертава славянските цели във войната – борбата срещу пангерманизама, който той нарича „религиозна теокрация“. В речта си чешкият лидер посочва: „Германският империализъм е обсебен от идеята човечеството да се управлява от един господар. Този империализъм е опасност за Европа“; „Целите на войната са и славянски цели. Затова ние, славяните, макар и смятани за миролюбиви, призоваваме за война докрай“[364]. Тези негови идеи намират място в малката книжка „Нова Европа“, която той започва да пише в Русия през есента на 1917 г., а нейният окончателен вариант се появява в САЩ[365]. В нея чешкият лидер представя войната като сблъсък на демокрацията, републиканизма и конституционализма (очевидно визирайки САЩ) с монархизма и абсолютизма (Германия)[366]. Тази негова интерпретация не е съвсем прецизна, тъй като

в съглашенския лагер две от държавите (Великобритания и Италия) са монархии. Наред с това в книгата си Т. Масарик се обявява за създаване на чехословашка, полска и южнославянска държава, чиято независимост той разглежда като първа стъпка към една бъдеща федерация: „... освободените народи ще се организират, щом намерят за необходимо, в по-големи обединения."[367] Стъпвайки на американска земя, той неслучайно подчертава идеята за федерация на централноевропейските народи, знаейки, че федералистките принципи са особено популярни в САЩ.

В края на май той пристига в Питсбърг, където в негова чест е организирана голяма манифестация. В Изложбения дворец Масарик говори за чешките и словашките идеали, които били еднакви с американските. Той заявява, че „ще се създаде свободна Чехия и свободна Словакия". Конкретен израз на чешко-словашкото сътрудничество в САЩ става подписаната на 31 май Питсбъргска спогодба между Т. Масарик и Словашката лига, представена от Алберт Маматей. В нея се посочва, че в бъдещата чехословашка държава ще има отделна словашка администрация, словашкият език ще бъде официален в съда и училищата[368].

Пристигането на Т. Масарик в САЩ не повлиява върху промяната на американската политика. От друга страна, то става в момент, когато едно друго събитие от пролетта на 1918 г. му отваря пътя към Белия дом – действията на чехословашкия корпус в Русия.

Чехословашкият корпус се превръща във важен фактор в политиката на Съглашението през пролетта на 1918 г. След рухването на Източния фронт и Октомврийската революция през 1917 г. става ясно, че е въпрос на време Русия да излезе от войната. Британци и французи обмислят идеята да изпратят там японски или американски части, за да предотвратят прехвърлянето на германски части на Западния фронт. За разлика от тях Удроу Уилсън се обявява против военна интервенция, тъй като тя ще отчужди руското обществено мнение от Съглашението и САЩ[369]. В меморандума си „Икономическа и пропагандна дейност в Русия" от април 1918 г. Т. Масарик отхвърля идеята за японска интервенция, тъй като тя ще доведе до конфликт между руснаците и Съглашението. Вместо това чешкият професор препоръчва на Русия да се помогне икономически – възстановяване на инфраструктурата и индустрията[370]. Последното предложение се доближава до виждането на американския президент за характера на евентуална намеса в Русия. Това означава, че и двамата отхвърлят военната интервенция на Изток, а с това и използването на чехословашкия корпус в Русия. Така тяхното становище се оказва в пълен контраст с това на Съглашението. В резултат от категоричната американска опозиция срещу японска интервенция, ролята на чехословашкия корпус в съглашенската военна стратегия нараства, тъй като той се оказва единствената голяма военна сила, която може да възстанови Източния фронт. Британци и французи имат различни виждания как да използват корпуса – докато първите искат той да остане в Русия, за да възстанови Източния фронт, вторите настояват за прехвърлянето му на Западния фронт. В края на май Ж. Клемансо даже заявява на Е. Бенеш, че е готов да признае аспираци-

ите на чехите и словаците за независимост. Последният поставя пред Лондон условие използването на корпуса в Русия да бъде последвано от признаване на ЧСНС за върховен представител на чехите и словаците, аспирациите им за национална независимост, а чехословашката армия за съглашенска. Робърт Сесил го информира, че Англия е готова да издаде подобна декларация[371]. Тези изявления показват, че чехословашкият корпус повлиява върху решението на британци и французи да подкрепят независимостта на чехи и словаци.

Американският историк от чешки произход Й. Калвода застъпва тезата, че заради предложението на Т. Масарик болшевишкото правителство да бъде признато за де факто, той не е „персона грата" в официален Вашингтон[372]. Тази теза звучи крайно предвид факта, че седмица след пристигането си в САЩ благодарение на Ч. Крейн той се запознава с двамата заместник-държавни секретари У. Филипс и Б. Лонг, които желаят да се консултират с него за обстановката с Русия[373].

В началото на юни Т. Масарик се среща с Р. Лансинг. Макар че предмет на разговор са главно събитията в Русия и плановете за съглашенска интервенция, засяга се и въпросът за централноевропейските народи. Според чешкия лидер германската политика в Русия не променя германския план за Централна Европа, а даже го заздравява – към оста Берлин – Прага – Виена – Белград – Константинопол – Багдад щяла да се добави нова: Берлин – Варшава – Киев – Одеса – Трабзон – Багдад. За признаване на ЧСНС за де факто правителство въобще не става дума, въпреки че Т. Масарик обръща внимание на Държавния секретар върху неясната формулировка на американската декларация от 29 май[374]. Разговорът с Р. Лансинг убеждава чешкия лидер, че все още е рано да се обсъжда въпросът за чехословашката независимост на правителствено ниво в САЩ.

В историографията съществуват спорове чия е заслугата Т. Масарик да бъде приет от У. Уилсън. Според едни историци[375] заслуга за това има конгресменът Сабат, който в писмо до американския президент от 16 юни препоръчва чешкият професор да получи възможност да представи каузата, за която се бори[376]. Според други[377] главен принос има Джон Мот, който настоява пред У. Уилсън да приеме чешкия политик. Самият Т. Масарик твърди в спомените си[378], че на Чарлз Крейн дължи първата си среща с американския президент. Действително в началото на юни Ч. Крейн настоява пред У. Уилсън да се срещне с Т. Масарик. Той посочва, че познава чешкия професор от 20 години, наричайки го „най-мъдрия и най-добрия от всички християни ... който миналата година организира чешка армия в Русия"[379]. Неоспорим факт е, че У. Уилсън приема Т. Масарик не като ръководител на чешко-словашката задгранична съпротива, а в качеството му на специалист по Русия – на 18 юни американският президент споделя пред съглашенски дипломати, че ще вземе решение спрямо Русия след като разговаря с някои хора, сред които и Т. Масарик[380].

Срещата между чешкия професор и американския президент на 19 юни е посветена главно на събитията в Русия, но според спомените на Т. Масарик се обсъжда и въпроса за славянските народи в Австро-Унга-

рия. Чешкият политик казва на У. Уилсън, че Хабсбургската империя трябва да бъде разделена, за да се спечели войната, а президентът „приел това становище“[381]. В историографията на тази среща се придава голямо значение, но на практика тя не повлиява върху политиката на Уилсън спрямо Дуалистичната монархия, тъй като още в края на май американското правителство вече е излязло със заявление, в което недвусмислено се подкрепят аспирациите на подвластните народи.

По отношение на Русия Т. Масарик обяснява, че не подкрепя интервенция, а оказване на икономическа помощ на Русия[382]. От разговора става ясно, че и двамата се противопоставят срещу всякаква военна намеса във вътрешните работи на страната и се изказват за възстановяване на икономическия живот в нея. В края на юни държавният секретар даже запитва Т. Масарик за възможността корпусът да бъде използван като полицейска сила за охрана на американски икономически експерти в Русия[383].

Независимо от призива на ВВС в началото на юли САЩ да се намесят военно в Русия, в официалните си изявления от 6 и 17 юли У. Уилсън отхвърля идеята за военна интервенция. Той се съгласява във Владивосток да бъдат изпратени 14 000 американски и японски войски, които да помогнат на корпуса да излезе от Русия. В същото време американският президент лансира идеята за оказване на икономическа помощ на руснаците[384]. От изявленията му става ясно, че той си остава противник на широкомащабна военна намеса в Русия. Това означава, че корпусът не се вписва във военната стратегия на САЩ, а му се отрежда роля само на полицейска сила в Русия в случай, че там бъде изпратена американска мисия.

Доколко корпусът повлиява върху американското правителство да подкрепи чехословашката независимост? В историографията се застъпва тезата, че решаваща роля за това изиграва желанието на САЩ да сътрудничат с корпуса в Сибир в качеството на съюзници. Не приемам наложилата се теза в историографията поради няколко причини:

1. Още в края на май 1918 г. има индикации за промяната на политиката на САЩ спрямо Австро-Унгария в посока подкрепа на нейното разрушаване:

– *първо*, чрез декларацията от 29 май, с която се подкрепят националните аспирации на подвластните народи на Австро-Унгария. Това е първият случай, когато САЩ подкрепят сепаратистични движения, насочени към нейното разрушаване. По време на войната У. Уилсън отказва да се среща с политици, чиято цел е разрушаване на империята;

– *второ*, изказването на У. Уилсън, макар и в частен разговор със сър У. Уазймън, че Сикстовата афера го принуждава да подкрепи аспирациите на подвластните народи на Австро-Унгария. От контекста на изказването му става ясно, че е взел решението с нежелание.

2. По това време чехословашкият корпус не фигурира във военната стратегия на САЩ. Във Вашингтон преобладават настроения против военна намеса в Русия. В средата на юни се подкрепя идеята за оказване на икономическа помощ на страната, а американското правителство разглежда корпуса само като полицейска сила. Решението от 6 юли пред-

вижда изпращане на войски в помощ на корпуса срещу германските и австрийските военнопленници при опитите му да излезе от Русия, но не и да се организира интервенция.

Третата сериозна индикация за промяната на политиката на САЩ спрямо Австро-Унгария е изпратеният на американския президент от Робърт Лансинг в края на юни 1918 г. меморандум „Политиката спрямо народите в Австро-Унгарската империя". Държавният секретар иска американското правителство да излезе с по-ясно изявление в подкрепа на потиснатите народи. По време на първата си среща с държавния секретар Т. Масарик също обръща внимание върху неясната формулировка в американската декларация от 29 май, която може да бъде интерпретирана тенденциозно от неприятеля[385]. В меморандума от от 24 юни Р. Лансинг посочва, че след Сикстовата афера и споразумението в Спа през май 1918 г. вече няма никаква надежда да се разбие съюза между Хабсбургската монархия и Германия и сключване на сепаративен мир с Виена. Затова трябва да се изостави досегашната политика – освен че е безперспективна, тя е и несправедлива към потиснатите народи на Австро-Унгария. Той заявява, че САЩ вече са поели подобен ангажимент, обявявайки се за независимост на Полша и изразявайки „симпатии с националните аспирации" на чехословаците и югославяните. САЩ не бива да се колебаят относно политиката на разделяне, тъй като Австро-Унгария е организирана на „принципа на завладяването, а не на националното самоопределение". Освен това, декларирането на такава политика, „основаваща се на справедливия принцип, че народите имат изконното право на национално самоопределение", ще окаже решаващо влияние за елиминирането на империята като фактор във войната. Конкретно предложение за бъдещето на Австро-Унгария Р. Лансинг формулира така: „Струва ми се, че е не само политически разумно, но и справедливо спрямо гореспоменатите народи да се обявим безусловно за независима Полша, независима Чехия и независима южнославянска държава..."[386] От меморандума става ясно, че *основният аргумент*, който изтъква Р. Лансинг, за промяна на американската политика спрямо Австро-Унгария, е *Сикстовата афера*, а *не чехословашкият корпус*.

На 26 юни У. Уилсън съобщава съгласието си с меморандума на Лансинг за народите на Австро-Унгария. Той пише: „Повече не можем да подкрепяме целостта на изкуствената Австрийска империя."[387] Това заявление е равносилно на „смъртна присъда" за Австро-Унгария, тъй като недвусмислено показва, че САЩ вече са изоставили идеята за запазване на Австро-Унгария и подкрепят разделянето ѝ на отделни части.

В меморандума, който Т. Масарик изпраща на държавния секретар на 26 юни, също се изреждат аргументи в полза на разделянето на Дуалистичната монархия. Той пише открито, че „Уилсън не забелязва неискреността на Австрия". По-нататък Т. Масарик обръща внимание на факта, че заявеното намерение в съглашенската нота от 10 януари 1917 г. за освобождение на австро-унгарските народи от чужда власт си противоречи със заявлението на американския президент от декември с. г., че

САЩ не желаят да преустроят Австро-Унгарската империя. Както чешкият професор пише, У. Уилсън е не само президент, но и историк и политически лидер и „трябва да има морално право да съди не само Германия, но и Австрия". Той определя Австрия като „антинационална и антидемократична, напълно изкуствена конгломерация от различни народи". Меморандумът завършва със заключението: „Голяма заблуда е да се мисли, че Хабсбургите искат и могат да бъдат срещу Германия."[388]

На 28 юни американското правителство излиза с декларация, в която се казва: „...становището на американското правителство е в смисъл, че всички славянски народи трябва да бъдат напълно освободени от австрийска и германска власт"[389]. По повод декларацията чехите и словаците в САЩ изпращат благодарствена телеграма на американското правителство на 30 юни. Като израз на своята лоялност те посочват, че ще вземат активно участие в честванията на националния празник на САЩ[390].

По повод предстоящото честване на Деня на независимостта КОИ организира отделните имигрантски групи в САЩ да излязат с официални декларации, в които изразяват своята лоялност към новата си родина. В тази връзка създаденото в началото на юни 1918 г. към КОИ Чехословашко бюро[391] изпраща инструкции до БНС да подготви декларация от името на чехите в САЩ по случай националния празник на САЩ 4 юли. Препоръчва се в нея да се подчертае пълното сходство между американските и чешките идеали, да се изтъкне неколковековната борба на чехите срещу германците, както и някогашната чешка независимост. Декларацията трябва да бъде напълно в унисон с предстоящата реч на У. Уилсън на 4 юли и в нея да се подчертае пълната лоялност на чехите и словаците към втората им „родина" САЩ. Декларацията трябва да бъде изпратена до всички англоезични вестници в страната, както и до Чехословашкия отдел на КОИ във Вашингтон[392].

На 4 юли, от името на чехите и словаците в САЩ БНС и Словашката лига издават „Тържествена декларация на чешко-словашкия народ към Републиката и Президента на Съединените американски щати". В декларацията се заявява: „Ние, лоялните чехословаци в Америка, свеждаме глави пред паметта на вашите най-велики синове Вашингтон и Линкълн." Подчертава се, че надеждите за чехословашка независимост са отправени към Съединените щати, подобно на появата на „изгряващо слънце" „след тъмната нощ на унижението". САЩ са възприемани като втора родина, чехите и словаците обичали „тази страна – заради идеалите от 4 юли 1776 г." и защото идват от страна, която първа е започнала борба за „демокрация и национално самоопределение" (визира се борбата на Ян Жижка и Иржи Подебрадски срещу германците през XV в.). В заключение се заявява, че „ние, чехите и словаците в Америка... тържествено обещаваме да бъдем лоялни към правителството на Съединените щати и техния президент"[393]. Целта на декларацията е да се подчертае пълното сходство между американските идеали и чехословашката кауза за независимост.

Същия ден, във връзка с честването на Деня на независимостта, Удроу Уилсън произнася реч пред гроба на Вашингтон, в която изтъква четири основни цели, за които САЩ и Съглашението воюват и които ще бъдат условията за мир: 1) разрушаване на всяка световна сила, което може да застраши мира; 2) решаване на всички въпроси въз основа на свободното съгласие; 3) уважение към законите, с които се определят отношенията между цивилизованите държави; 4) създаване на международна световна организация[394].

В отговор на речта на американския президент австро-унгарският външен министър Ищван Буриан произнася реч в средата на юли, озаглавена от „Вашингтон Поуст" „Буриан пали лулата на мира", в която последният формулира основните насоки на външната си политика и намеква за желанието на австрийското правителство да започне мирни преговори. Той „аплодира гения на президента", визирайки принципите, които У. Уилсън обявява на 4 юли с. г., но се изказва остро против териториалните претенции към Елзас – Лотарингия, Триест, Трентино и германските колонии, осмива като „аматьорство и повърхностност" опитите на Антантата да реши вътрешните проблеми на Австро-Унгария. Ищван Буриан уверява Съглашението, че няма да успее да разбие „могъщия организъм" на Австро-Унгарската монархия и да я раздели на отделни части[395]. Това заявление е ясна индикация, че Австро-Унгария остава лоялен съюзник на Германия и няма намерение да се разграничи от нея, въпреки очертаващото се поражение на Централните сили.

В декларация, публикувана в „Крисчън Сайънс Монитър", чехите и словаците в САЩ окачествяват като „неискрена" и противоречаща си речта на И. Буриан. На обвиненията на австро-унгарския външен министър, че Съглашението се опитва да се намеси във вътрешните работи на Хабсбургската монархия, те отговарят, че последната в опита си да застраши суверенитета на Сърбия през лятото на 1914 г. (австро-унгарският ултиматум от 25 юли 1914 г.) предизвиква избухването на войната. Чехите и словаците отхвърлят и обвинението на Ищван Буриан, че Съглашението иска „едната половина на Австро-Унгария да изчезне, за да направи щастлива другата половина" – никой не иска немците и унгарците да изчезнат, а да позволят на другите народи на империята да решават сами своята съдба. Освен това, като численост двата управляващи народа не представляват половината от населението, а по-малката му част. По-нататък в декларацията се заявява, че Австро-Унгария многократно е демонстрирала неспособността си да се реформира с липсата си на „гъвкавост и приспособимост към промените". Тя е последният остатък от Средновековието в Европа, мнозинството нейни поданици желаят разпадането ѝ, а „чешко-словашкият народ" чрез своите депутати обявява „желанието си за пълна политическа независимост", което „не може да бъде реализирано чрез конституционни средства от страна на Австрия, а само на мирната конференция". В заключение се заявява, че ако Антантата желае да се намеси във вътрешните работи на Австро-Унгария, то е в резултат от изявеното желание на голяма част от австро-

унгарските народи[396]. Подтекстът на декларацията е ясен – чешкият и словашкият национален въпрос не са вече само вътрешен проблем на империята, а европейски и дори световен.

Вътрешните проблеми на Хабсбургската империя се задълбочават с поредната правителствена криза във Виена – премиерът Зидлер подава оставка, като междувременно е успял да предизвика конфликт с чешките депутати, които отхвърлят идеята за административно разделение на чешките земи. На 26 юли в „Ню Йорк Таймс“ се публикуват подробности от антиавстрийската словесна канонада на чешките депутати в Австрийския парламент. Под заглавието „Чехите заплашват, че ще разделят Австрия“ вестникът цитира речта на депутата Странски: „Австрия не е държава, а вековен кошмар, призрак на тирания и нищо друго.“[397] Тази информация убеждава американската общественост, че задграничната дейност на Т. Масарик и „вътрешната опозиция“ са двете съставни части на едно национално движение за независимост.

През август натискът върху САЩ за признаване на чехословашката независимост се засилва. Когато идва информация за признаване на ЧСНС за временно правителство от Франция[398] през юни и от Великобритания[399] през август, американските журналисти препоръчват САЩ да ги последват. В неделното издание на „Ню Йорк Таймс“ от 18-и с. м. в статията „Новият воюващ народ“ се отразява историческото право на чехите и словаците за независимост. Авторът на статията, към която има приложена карта на Чехия, Моравия и Словакия, причислява чехите към най-цивилизованите народи и като политически най-зрелия в Австро-Унгарската империя[400]. В „Балтимор нюз“ в статия, озаглавена „Австрия е обречена“, се говори за конфликта между германските и негерманските народи в Хабсбургската империя. Говорейки за неибежното ѝ разпадане, авторът споменава плана за федерализация на премиера Хусарек като опит да се спаси империята[401].

На 19 август Р. Лансинг изпраща меморандум на президента за признаване на ЧСНС като съюзник на Съглашението и САЩ. Към меморандума държавният секретар прилага този на А. Пътни „Чехия де юре е избирателна монархия“, писан през първата половина на юли. В меморандума си последният добавя нови аргументи за признаването на задграничното движение на Т. Масарик. Юридическите основания за чешката независимост той формулира така: „Много векове преди избирането на Фердинанд Австрийски за чешки крал през 1526 г. Чехия е била напълно независима държава и избираема монархия. Избирането на Фердинанд за чешки крал имаше за една-единствена цел да сплоти силите на тези две страни срещу турците.“[402] А. Пътни посочва, че никога не е съществувал конституционен способ за съгласие за обединение на Чехия с Австрия, нито че чехите трябва да бъдат управлявани от Австрийския парламент, нито че чешкият трон трябва да бъде обявен за наследствен в Хабсбургската династия. Въз основа на своите правни анализи А. Пътни отправя следните препоръки към американското правителство: САЩ да обявят, че 1) смятат Чехия за независима избирателна монархия; 2) авс-

трийското правителство в чешките земи е неконституционно и узурпаторско и затова чехите имат право да му се противопоставят; 3) тъй като в Чехия де юре и де факто няма никакво правителство, САЩ признават ЧСНС за истинския представител на чешко-словашкия народ[403].

Независимо от представените юридически аргументи, Р. Лансинг е против признаването на „чехо-словаците за независим народ", за да не се създава прецедент, от който да се възползват югославяните. Затова той предлага два варианта: 1) чехите и словаците да се признаят за воюващ народ, т. е. заради военните им заслуги в Русия. Така ще се парират югославските аспирации и ще се избегне влошаване на отношенията с Италия; 2) въз основа на справедливите им национални аспирации[404]. У. Уилсън се съгласява с предложението на държавния секретар чехите и словаците да се признаят въз основа на заслугите им в Русия, а не заради справедливите им аспирации, тъй като тогава трябва да се споменат не само всички народи на Австро-Унгария, но и тези, които са част от други империи, с които САЩ са съюзници във войната.

От предложението на Р. Лансинг става ясно, че *американското правителство използва корпуса като претекст* за признаване на националните аспиарции на чехи и словаци, т. е. в случая той играе ролята на „политически" и „юридически" аргумент.

На 30 август държавният секретар съставя официално заявление за признаване на ЧСНС за воюващо правителство, което У. Уилсън одобрява на 2 септември. На 3 септември „Правителството на Съединените щати декларира, че съществува състояние на война между чехо-словаците и Германската и Австро-Унгарската империя. То също признава Чехословашкия национален съвет за де факто воюващо правителство"[405]. С формулировката „правителство де факто" американската декларация отива по-далеч от френското признание, в което ЧСНС е наречено „първообраз на бъдещото чехословашко правителство", както и по отношение на английската декларация: „настоящ представител на бъдещото чехословашко правителство".

В броя си от 3 септември в. „Уърлд" пише, че с признаването на чехословашката независимост разрушаването на Австро-Унгария е предрешено. В подобен дух са и коментарите на други водещи американски вестници – „Ню Йорк Таймс", „Крисчън Сайънс Монитър", „Ню Йорк Хералд", „Сън"[406]. Журналистът от „Вашингтон Поуст" Айра Бенет пише на 4 септември, че признанието „ще причини сътресение в Хабсбургската империя и ще събори Хабсбургския трон"[407]. Макар подобни оценки да преобладават, в част от американския печат все още цари убеждението, че след войната Австро-Унгария не трябва да изчезне от картата на Европа. Някои журналисти смятат, че американската декларация от 2 септември не изключва запазването на империята във вид на федерация. Когато К. Перглер за пръв път отива в Белия дом на 9 септември в качеството си на дипломатически представител на ЧСНС, той обръща внимание на американския президент върху проавстрийските настроения на някои журналисти. Уилсън официално не декларира, че разделя-

нето на Австро-Унгария е програма на американското правителство, но говори за чехословашката независимост като необратим факт[408].

На 14 септември австрийското правителство призовава всички воюващи да изпратят представители в неутрална държава за „поверителни неангажиращи преговори за фундаменталните принципи на мирния договор". Австрийското предложение, получено във Вашингтон на 16 септември следобед, се смята за „сензацията на деня". Новината за австро-унгарската нота за мир намира място на първа страница на „Ню Йорк Таймс": „Австрия моли за всеобщ мир." У. Уилсън незабавно телефонира на държавния секретар да отхвърли предложението, който същата вечер дава на журналистите отговора на американския президент: „Правителството на Съединените щати... неоднократно... е заявило при какви условия ще сключи мир..."[409] Категоричният отказ да се преговаря с Хабсбургската монархия личи и от коментара на вестника: „Австро-унгарското мирно предложение е отхвърлено от Съединените щати в 68 думи половин час след получаването."[410]

Против запазването на Австро-Унгария се обявява и проф. Джордж Херън в писмо до президента. Според него империята повече не съществува в международно дипломатическо отношение, тъй като американското правителство е признало „Бохемия" за независима държава, дало е подкрепата си на югославяните в борбата им за независимост, както и на движението за италианско обединение: „Да признаем, че Австро-Унгария съществува и да преговаряме с нея означава да се откажем от предишните си заявления и действия, морално и политическо отстъпление." Признаването на Австро-Унгария и воденето на преговори с нея означава, че германското военно поражение ще се превърне в „победоносен германски мир"[411].

В края на същия месец Джордж Херън получава меморандум от известния австрийски професор д-р Фридрих Херц, в който се излагат доводи против раздробяването на Дунавската монархия. Сред влиятелни дворцови кръгове, армията и някои висши духовници било разпространено убеждението, че трябва незабавно да се скъса с Германия. Част от офицерството даже е убедено, че следващата война трябва да бъде срещу нея – сигурен знак за промяна в общественото мнение. Водещи австрийски вестници критикуват пангерманските среди и грешките на германската дипломация. За да бъде извършена промяната в австро-унгарската външна политика, са необходими политици с характер и опит, каквито липсват. Британската империя и Швейцария са пример как отделни народи могат да се радват на независимост в рамките на една страна, било тя империя или конфедерация. Затова авторът на меморандума не вижда причина Австро-Унгария да не продължи да съществува във вид на федерация от няколко народа. Според проф. Херц това е най-доброто решение не само за империята, но и за Европа и света. В подкрепа на това свое становище австрийският професор изтъква редица важни доводи – австро-унгарският проблем не може да бъде решен чрез механично раздробяване, тъй като това ще доведе до териториално смесване на различните народи, техните

аспирации са несъвместими, а всеки опит те да бъдат решени ще породи неизбежно недоволство и вражда сред тях. Освен това, самото съществуване на империята предотвратява донякъде преследването на националните малцинства. Не австрийското правителство потиска отделните народи, а самите те вече се потискат взаимно. В меморандума проф. Херц прави интересна съпоставка между чешкия и ирландския проблем. За разлика от ирландците, чехите имат „хоум рул" – общинско и провинциално самоуправление, чиито права се разширяват, а централната власт има само номинален характер. Затова авторът на меморандума препоръчва федерацията като най-подходяща за Австро-Унгария и за европейския мир. В империята вече има индикации, че тази идея си пробива път, най-важната от която е, че на проф. Редлих и проф. Х. Ламаш е възложено да изработят план за новата федерация, както и нова конституция. В заключение проф. Херц посочва, че евентуалното разпадане на Австро-Унгария ще има две основни последици в международен аспект – продължителни конфликти във и между държавите – наследнички, които ще ескалират в нова война, тъй като във всяка от тях ще има национални малцинства; Германия ще се засили, тъй като над 10 милиона германци в Австрия ще се присъединят към нея. Тя ще се разшири териториално и ще „наследи" австро-унгарското влияние в региона[412].

По същото време, на 16 септември, в Карнеги Хол, Ню Йорк, потиснатите народи на Австро-Унгария създават организацията Централноевропейски съюз (ЦЕС). Идеята идва от страна на КОИ като част от пропагандата срещу Австро-Унгария. Според Х. Милър първостепенна задача на ЦЕС е да се „подготви почвата" за създаване на Дунавска федерация, а самото му съществуване – опровержение на тезата за необходимостта от запазване на Австро-Унгария. Събранието се провежда под лозунга „Волята на народите на Австро-Унгария. Победоносно събрание на потиснатите народи от Централна Европа". На него присъстват бившият президент У. Тафт, влиятелният сенатор Хенри Кабът Лодж, шуреят на Уилсън, посланиците на Англия, Франция и Италия. Главни оратори са Т. Масарик, полският политик И. Падеревски, председателят на Румънския национален съюз Василе Стоица и представителят на Южнославянския национален съвет Хинко Хинкович, който заявява: „Ако Австрия оцелее, значи сме загубили войната." Друг участник окачествява събранието като „епизод от австро-унгарската революция"[413]. В писмо до Х. Милър Т. Масарик посочва, че създаването на ЦЕС има „голямо политическо значение, тъй като ще постави на преден план националните проблеми в Източна Европа". Затова чешкият политик възлага големи надежди на новата организация – тя „ще допринесе за по-близкото сътрудничество между различните народи" и ще подготви пътя за мирната конференция"[414]. По предложение на И. Падеревски той е избран за председател на ЦЕС. На събранието се приема резолюция за разделянето на Австро-Унгария[415]. Когато на 20 септември тя е представена на У. Уилсън, последният отговаря, че Австро-Унгария наподобява стара сграда, чиито стени са подпирани от стълбове, които сега трябва да бъ-

дат махнати[416]. Това е първият случай, когато представители на 7-те подвластни народа на империята загърбват различията си и се срещат обединени от общата цел – война до края срещу общия им враг.

Няколко дни по-късно, на 27 септември 1918 г. в последната си голяма реч по време на войната, произнесена в нюйоркската Метрополитен опера, У. Уилсън недвусмислено отхвърля идеята за всякакви компромиси с Германия и Австро-Унгария: „Те ни убедиха, че не подкрепят справедливостта. Те не спазват никакви принципи и споразумения освен силата и собствените си интереси." Относно следвоенното устройство президентът подчертава необходимостта от създаване на Общество на народите и гаранции за справедливост в международните отношения[417].

Същия ден във Виена се свиква Коронен съвет и се решава да се изпрати втора нота до Вашингтон. В нея се настоява за мир въз основа на 14-те точки от 8 януари и 4-те принципа на Уилсън от 11 февруари[418]. В същото време Карл I натоварва премиера да изработи манифест за реорганизация на империята. Унгарците обаче не споделят тези планове, тъй като в проектираните реформи в Цислейтания те виждат опасност за страната. На 10 октомври във Виена пристигат граф Шандор Векерле, граф Гюла Андраши, граф А. Апони и граф Ищван Тиса, които протестират срещу плана на Карл I за преустройство на империята[419]. На следващия ден австро-унгарският император се среща с чешки депутати, обещавайки им да даде независимостта на Чехия, Моравия и Силезия в духа на държавноправната традиция, т. е. да реализира „алфата и омегата" на довоенната чешка политическа програма, издигана в продължение на половин век. В замяна той иска те да покажат своята лоялност, обявявайки се в подкрепа на династията и империята. Отказът на чехите напълно обезсмисля проектирания манифест[420].

На 11 октомври граф Андраши отива в Швейцария, за да преговаря със съглашенските дипломати, но английският и френският пълномощен министър в Берн отказват да го приемат без предложение за капитулация. Мисията му е последвана от тази на А. Тарновски, който обаче не успява да се срещне с Плезънт Стоувъл[421]. На 14 октомври Джордж Херън уведомява Удроу Уилсън за пристигането на втората телеграма от Х. Ламаш, която незабавно трябва да му бъде предадена поверително. В нотата се казва, че Виена приема точка 10. Херън предупреждава У. Уилсън, че ако подкрепи целостта на Австро-Унгария след обещанията, дадени на народите, това ще се смята за предателство[422]. Същия ден ЧСНС обявява създаването на временно правителство със седалище в Париж и започва акредитация на чешко-словашките представители в съглашенските столици[423]. Очевидно целта е Уилсън да бъде поставен пред свършен факт.

На 16 октомври Карл I издава манифест за реорганизация на австрийската част на империята „във федеративна държава, където всеки народ ще образува свое държавно образувание". Същевременно императорът подчертава, че „целостта на земите на унгарската корона" няма да бъде засегната от реформата[424]. Манифестът се появява твърде късно и обещава твърде малко. Основната му слабост е, че реорганизацията не

важи за унгарската част, тъй като, полагайки конституционната си клетва като унгарски крал в края на 1916 г., Карл I гарантира ненамеса във вътрешните работи на Транслейтания. Запазването на вътрешното статукво в унгарската част на империята означава, че словашкият въпрос (включване на словашките земи в състава на бъдеща чехословашка държава) не може да бъде решен.

По това време Т. Масарик е подготвил чехословашката Декларация за независимост с помощта на проф. Х. Милър и други американци. Той изпраща на Лансинг първия вариант на Декларацията, посочвайки, че взел решение да я публикува няколко седмици по-рано поради „неискрените обещания на австро-унгарското правителство да реорганизира империята“[425]. Целта на Декларацията е да се обезсмисли манифестът на император Карл I, обещаващ автономия на народите. По фразеология и дух тя наподобява Американската декларация за независимост[426]. В декларацията Т. Масарик отхвърля австрийските планове за федерализация на империята с аргумента, че „федерализирането на държави и народи предполага даването на свобода и демокрация“; „Нашият народ има право на пълна независимост“. Той подчертава неизпълнените обещания на хабсбургския император да признае правата на чешкия народ. Затова, „така, както нашият народ избра Хабсбургите на чешкия трон, така ще ги свали“. Относно принципите, върху които ще бъде изградена бъдещата държава, той посочва: „Приемаме американските принципи, които лансира президентът Уилсън, принципите на свободното човечество и че нито един народ не трябва да бъде управляван от правителство, което не желае. Това са принципи, които е провъзгласил Линкълн, Декларацията за независимост и Декларацията за правата на човека и гражданина.“ Посочвайки, че „нито един народ не бива да бъде принуждаван да живее под власт, която той не признава“, в декларацията чешкият лидер подчертава, че свободата е първата предпоставка за федерализация. Макар да отхвърля такава възможност в рамките на Хабсбургската империя, Масарик изразява надеждата, че народите от Централна и Източна Европа могат да се федерират, ако това бъде необходимо, след като постигнат свободата си[427].

В писмо до американския президент от 18 октомври Т. Масарик посочва, че е принуден да публикува Декларацията заради „австрийските мирни сондажи“ и заради „псевдофедерацията, която цели да заблуди света“[428]. В спомените си той твърди, че нейното оповестяване е повлияло върху отговора на президента до Австро-Унгария: „Дадох копие от Декларацията на Лансинг, за да си осигуря одобрението на американското правителство. Желаният ефект се получи. Декларацията имаше огромен успех не само в пресата и сред общественото мнение, но и в правителствените кръгове, особено в Белия дом. Президентът Уилсън ми писа, че Декларацията дълбоко го е развълнувала.“[429]

Нито Манифестът на Карл Хабсбургски, нито Вашингтонската декларация на Т. Масарик не повлияват върху вече взетото решение от страна на У. Уилсън. Още на 7 октомври той посочва пред първия лорд на Адми-

ралтейство сър Ерик Гедес, а няколко дни по-късно и пред У. Уайзмън, че не може да приеме федерализацията на Австро-Унгария поради „няколко значими събития“ след речта от 8 януари 1918 г. – признаването на националните аспирации на чехите и словаците, както и на южнославяните. Когато У. Уайзмън предлага австро-унгарското правителство да отиде на мирната конференция с представители, които да говорят от името на различните народи в империята, Уилсън отговаря: „Ние вече сме признали Масарик, Дмовски и техните партии и в друг не можем да се вслушаме“[430]. Р. Лансинг оформя заявлението в по-официален тон : „Съединените щати признават, че съществува състояние на война между чехо-словаците и Германската и Австро-Унгарската империя и че ЧСНС е де факто воюващо правителство... Следователно президентът не може да приеме автономия за тези народи като основа за мир, а е длъжен да посочи, че не той, а те ще решат какво ще удовлетвори техните аспирации.“[431]

В спомените си Т. Масарик достатъчно красноречиво описва ефекта от Уилсъновото заявление: „Отговорът на Уилсън удари Виена като светкавица. Той предизвика паника в двора и на Балхаузплац. Това беше „смъртната присъда“ за Австро-Унгария.“[432] Американският посланик в Швейцария добавя на 25 октомври: „Ефектът от прокламацията на императора и отговорът на президента до Австро-Унгария довърши деморализацията на страната.“[433]

Австрийското правителство на барон Макс фон Хусарек пада и идва това на Х. Ламаш. Последният австро-унгарски външен министър Г. Андраши е син на „архитекта“ на германско-австро-унгарския съюз. По ирония на съдбата, на него именно се пада ролята да разруши този близо 40-годишен съюз, искайки незабавно да сключи сепаративен мир. На 28 октомври той моли шведското правителство да изпрати на Вашингтон нота, в която се приемат американските условия за мир. Същия ден в Прага се провъзгласява чешката независимост в първия декрет на Чешкия национален комитет[434]. Два дни по-късно, на 30 октомври, Словашкият национален съвет обявява съюз с чехите[435]. Техният пример е последван от хърватите, румънците и украинците.

Третата австро-унгарска нота идва във Вашингтон на 29 октомври, но е оставена без отговор от президента. На „езика на дипломацията“ това означава, че той не желае да преговаря с правителство на държава, която за него вече не съществува. Всъщност империята отдавна е „мъртва“ – нейната присъда пророчески изрича самият Франц Йосиф още в началото на войната: „Ако монархията трябва да загине, поне нека бъде достойно.“[436]

Военновременната политика на президента У. Уилсън към проблемите на Централна Европа, в частност към чехите и словаците, има двойствен характер и е обект на противоречиви оценки. От една страна, той е смятан за най-големия защитник на малките централноевропейски народи, отразено в неговите речи и мирни програми, от друга, той е най-големият привърженик на запазването на териториалната цялост на Австро-Унгария. Спрямо нея американският президент избира политика, подчинена на принципа на „по-малкото“ и „необходимо зло“, т.е., ней-

ното съществуване е по-надеждно от това на независими държави, които няма да издържат на германския натиск. Затова „боготворението" на Уилсън като „освободител" на малките народи е необяснимо и буди недоумение. Измамната илюзия, че Австро-Унгария може да се отърси от зависимостта си от Германия, се разбива окончателно през пролетта на 1918 г. със Сикстовата афера. Едва тогава американската политика започва да еволюира – от прохабсбургска към антихабсбургска. Така че не написаните от Т. Масарик меморандуми, нито антихабсбургската пропаганда в САЩ, а самата хабсбургска дипломация „помага" на чехите и словаците. Чешкият професор Т. Масарик има шанса да се озове на „точното място, в точното време и при точните хора", за да бъде обявен покъсно за „освободител" на чехите и словаците. Бъдещият президент на Чехословакия идва в САЩ, когато политиката на американското правителство вече е започнала да еволюира в посока подкрепа на подвластните народи и разрушаване на Австро-Унгария. Не бива да се забравя и друг важен факт – американският президент и държавният секретар приемат чешкия политик не заради каузата, за която се бори, нито в качеството му на ръководител на емигрантското движение на чехите и словаците, а като специалист по руския проблем. Признавайки ЧСНС за „воюващо правителство", американското правителство избягва неудобната и създаваща опасен прецедент формулировка „справедливи национални аспирации", за която може да претендират и други подвластни народи.

Подкрепяйки разпадането на Хабсбургската империя, Съглашението и САЩ започват да си дават сметка за последствията от нейното изчезване – появата на държавнополитически вакуум в Централна Европа, който трудно може да бъде запълнен от новите държави. Междувоенният период доказва, че „новата" Централна Европа на Т. Масарик и У. Уилсън не само „отказва" да се „роди", но и не е в състояние да изпълни отредената ѝ роля на надеждна бариера срещу търсещата реванш Германия. Симптомите се проявяват още преди свикването на Парижката мирна конференция, а „диагнозата" ще бъде потвърдена 20 години по-късно.

БЕЛЕЖКИ

[1] *May, A.* The American Epoch. Vol. 1. 1900–1920. New Jersey, 1973.

[2] *Пантев, А., П. Петков.* САЩ и България по време на Първата световна война. С., 1983, с. 9.

[3] *Osusky, S.* The Secret Peace Negotiations between Vienna and Washington. – *The Slavonic and East European Review, IV, March 1926.*

[4] *May, A.* Woodrow Wilson and Austria-Hungary to the end of 1917. – In: Festschrift fuer Heinrich Benedikt. Wien, 1957; *Barany, G.* Wilsonian Central Europe: Lansing`s Contribution. – *The Historian, XXVIII*, 1966, p. 228.

[5] *Mamatey, V.* The United States and East Central Europe 1914–1918. A Study of Wilsonian Diplomacy and Propaganda. Princeton, 1957.

[6] *Mamatey, V.* Цит. съч.; The USA and the Dissolution of Austria-Hungary. – *Journal of Central European Affairs*, X, October 1950.

[7] *Valiani, L.* The End of Austria-Hungary. London, 1973.

[8] *Calder, K.* Britain and the Origins of New Europe, 1914–1918. Cambridge, 1976; *Fest, W.* Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and the British Policy, 1914–1918. New York, 1978;

Hanak, H. The Government, the Foreign Office and Austria-Hungary, 1914–1918. – *The Slavonic and East European Review,* XLVII, 1969.

[9] *Feito, F.* Rekviem za Mrtvou Riši. Praha, 1998.

[10] *Glant, T.* Through the Prism of The Habsburg Monarchy: Hungary in American Diplomacy and Public Opinion During World War I. New York, 1998; *Taraszovicz, S.* American Peace Plans and the Shaping of Hungary`s post World War I Borders. – In: *Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon.* Eds. Bela K. Kiraly, Peter Pastor and Ivan Sanders. New York, 1982; *Romsics, I.* The Great Powers and the Dissolution of Austria-Hungary. – *The Hungarian Quarterly, XLI,* Autumn 2000, No 159.

[11] *Irmanova, E.* Konec starého sveta. – *Slovanský přehled,* LXXXVII, 2001, No 4.

[12] *Zivojinovic, D.* America, Italy and the Birth of Yugoslavia 1917–1919. New York, 1972; The Vatican, Woodrow Wilson, and the Dissolution of the Hapsburg Monarchy 1914–1918. – *East European Quarterly, III,* 1969.

[13] *Pernes, J.* Poslední Habsburkove. Karel, Zita, Otto a snahy o zachranu cisářského trůnu. Brno, 1999; *Galandauer, J.* Karel I. Poslední český král. Praha, 2004.

[14] *Glant, T.* Through the Prism of the Habsburg Monarchy...; The War for Wilson's Ear: Austria-Hungary in Wartime American Propaganda. – *Hungarian Studies Review,* XX, Spring-Fall, 1993, No 1–2; *Cornwall, M.* The Undermining of Austria-Hungary. London, New York, 2000.

[15] *Hajková, D.* Role propagandy ve valečných aktivitách T. G. Masaryka od vypuknutí války do ledna 1917. – *Historie a vojenství,* 2000, No 1, Praha.

[16] *Unterberger, B.* The Arrest of Alice Masaryk. – *Slavic Review,* XXX, March 1974, No 1.

[17] *Рубинщейн, Е.* Крушение Австро-Венгерской монархии. М., 1963.

[18] *Трайнин, И. П.* Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. М., 1947.

[19] *Hajek, J. S.* Wilsonovská legenda v dějinách ČSR. Praha, 1953.

[20] *Петков П.* САЩ, Световната война и мирната програма на президента Удроу Уилсън. – ГСУ, ИФ, 89–90, 1996–1997, С., 2000.

[21] *Пантев, А.* „Специалните отношения" между Англия и САЩ по време на Първата световна война. – История и обществознание, 1986, № 2.

[22] *Пантев, А., П. Петков.* САЩ и България по време на Първата световна война. С., 1983; *Petkov, P.* The United States and Bulgaria in World War I. New York, 1991.

[23] *Пантев, А.* Стратегически проекти за външната политика на САЩ в края на XIX – началото на XX век. – ГСУ, ИФ, 75, 1982; *Петков, П.* Основни доктрини в американската външна политика в края на XVIII и началото на XIX век. – История и обществознание, 1988, № 5–6, 90–103; Нови акценти в американската външна политика от Гражданската война до Първата световна война. – История, 1996, № 3–4, 55–73.

[24] *Unterberger. B.* The United States, Revolutionary Russia and the Rise of Czechoslovakia. Chapel Hill & London, 1989; *Kalvoda, J.* Genese Československa. Praha, 1998; Masaryk in America in 1918. – *Jahrbuecher fuer Geschichte Osteruropas,* XXVII, 1979.

[25] *Kalina, A.* Krvi a Železem dobyto československé samostatnosti. Praha, 1938; *Mrazek, J.* Woodrow Wilson a Americké čznáni za vladu de facto. Praha. 1933.

[26] *Pichlik, K.* Zahraniční odboj 1914–1918 bez legend. Praha, 1991; Poválečná Evropa v představách T. G. Masaryka v exilu. – *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slovaky a Němci.* Brno, 2000; *Seton-Watson, R. W.* Masaryk in England. London, 1943; *Hanak, H.* T. G. Masaryk's Journalistic Activity in England. – *Slavonic and East European Review,* XLII, December 1963, No 98.

[27] *Long, J.* et C. Hopkins. Document: T.G. Masaryk and the Strategy of Czechoslovak Independence: An Interview in Russia on 27 June 1917. – *The Slavonic and East European Review,* LVI, January 1978.

[28] *Kovtun, J.* Masarykův triumf. Praha, 1991; Masaryk&America. Testimony of a Relationship. Washington, 1988; *Benes, V.* Masarykovo dílo v Americe. Praha, 1925; *Kalvoda, J.* Masaryk in America in 1918. – *Jahrbuecher fuer Geschichte Osteruropas,* XXVII, 1979; *Crane, S.* The Crane-Masaryk Connection. – *The Czechoslovak and Central European Journal,* VIII, 1989; *Svoboda, G. J.* Wilson and Masaryk: The Origins and Background of Their Personal diplomacy. – *Czechoslovak and Central European Journal,* VIII, 1989; *May, A.* The Mid-European Union. – In: *The Immigrants' Influence on Wilsonian Peace Policies.* Louisville, 1967.

Zahradnicek, T. Masaryk a stredoevropska spoluprace (listopad 1917 – listopad 1918). – In: *TGM, Rusko a Evropa. Sbornik přispevku z mezinárodní vědecké konference pořadane ve dněch 12.–14. září 1997.* Praha, 2002.

[29] Юбилеен сборник в чест на Т. Г. Масарик. С., 1930; *Вълков, Г.* Томаш Гарик Масарик (7.03.1850 – 14.09.1937). С., 1937.

[30] *Баева, И.* Създателят на Чехословашката република Томаш Гарик Масарик – мислител, демократ, държавник. – Минало, 1995, № 2; *Готовска, Т.* Т. Г. Масарик: изповедта на един набеден русофоб. – Минало, 1999, № 3; *Gotovska-Henze, T.* Rusko v politice T. G. Masaryka za první světové války. – In: *TGM, Rusko a Evropa...*

[31] *Готовска, Т.* Назад към изгубения трон. С., 1996.

[32] *Beneš, V.* Československá Amerika v odboji. Praha, 1931; *Voska, E.* Československá Amerika v revoluci. Praha, 1924.

[33] *Odlozilik, O.* The Czechs. – In: *The Immigrants' Influence on Wilsonian Peace Policies.* Louisville, 1967; *Stolarik, M.* Slovenski pristahovalci v Amerike a ich postoje v rokoch 1885–1919. – *Historicky casopis*, XXXVII, 1989, No 6; *Jakesova, E.* Americki slovaci, zahranicni odboj a ceskoslovenka statnost (1914–1918). – In: *Historicky casopis*, XXXVII, 1989, No 5; *Mamatey, V.* The Slovaks and Carpatho-Ruthenians. – In: *The Immigrants' Influence on Wilsonian Peace Policies.* Louisville, 1967;

[34] *Pergler, K.* Amerika a Československá nezavislost. Praha, 1926; *Voska, E. V., W. Irwin.* Spy and Counterspy. New York, 1940; *Ryskova, S.* K případu Karla Perglera. – *Český Časopis Historický*, LXXXX, 1992, No 4.

[35] *Abrash, M.* War Aims Toward Austria-Hungary. – In: *Russian Diplomacy and Eastern Europe*, 1914–1917. Ed. by Alexander Dallin, New York, 1963, 78–79.

[36] *Pernes, J.* Pod Habsburským Orlem. Česke země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. století. Praha, 2001, p. 64.

[37] *Kořalka, J.* The Czech Question in International Relations at the Beginning of the 20th Century. – *The Slavonic and East European Review*, XLIV, April 1970, p. 251.

[38] *Готовска, Т.* Русофилството и австрославизмът в чешките земи (средата на XIX-началото на XX в.). – В: *Славянската взаимност – минало и съвременност. Славянски летописи.* Т. 1. С., 1994, с. 45.

[39] *Kohn, H.* Pan-Slavism. Its History and Ideology. New York, 1960, p. 75, 77.

[40] Dokumente zur Autonomiepolitik der Slowakischen Volkspartei Hlinkas. Wien, 1984, dok. 6, S. 92–99.

[41] *Galandauer, J.* František Ferdinand d' Este. Následník trůnu. Praha, 2000, p. 192, 263–277; *Kovač, D.* Vývoj slovenskej otázky medzi Dohodou a Centrálnymi mocnostami. – *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slovaky a Němci.* Brno, 2000, p. 99.

[42] *Kann, R. A.* A History of the Habsburg Empire, 1526–1918. Los Angeles & London, 1974, p. 252.

[43] *Kalvoda, J.* Genese Československa, p. 22.

[44] Пак там, с. 22.

[45] *Ненашева, З.* Идейно-политическая борьба в Чехии и Словакии в начале XX века. Чехи, словаки и неославизм, 1898–1914. М., 1984, с. 39.

[46] *Kalvoda, J.* Genese Československa, 469–470.

[47] *Masaryk, T.* Světová revoluce. Praha, 1930, p. 28.

[48] Пак там, с. 5.

[49] R. W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks. Documents 1906–1951. T. 1. Praha, 1995, doc. 68, p. 223–235.

[50] *Beneš, E.* Světová válka a nape revoluce. Praha, 1935, T. 3. Dokumenty, doc. 72, p. 229–234.

[51] *Křen, J.* Konfliktní společenství. Praha, 1990, p. 395.

[52] *Abrash, M.* Цит. съч., 110–112.

[53] *Steed, H. W.* Through Thirty Years, 1892–1922. A Personal Narrative. T. 2. London, 1925, p. 124.

[54] *Roberts, I.* History of the School of Slavonic and East European Studies, 1915–1990. London, 1991, p. 8.

[55] *Mamatey, V.* The United States and East Central Europe..., p. 37.

[56] *Malone, G.* War aims toward Germany. – In: *Russian Diplomacy and Eastern Europe...*, p. 142.
[57] *Kerner, R.* The Winning of Czechoslovak Independence. – *Foreign Affairs, VII*, January 1929, p. 314.
[58] *Masaryk, T.* Světová revoluce, p. 79.
[59] Използвам термините „чехословашки корпус", „чехословашка армия", „чехословашки контингент", тъй като те отдавна се употребяват и са се наложили в историографията.
[60] *Hadler, F.* (Hg.). Weg von Österreich! Das Weltkriegexil von Masaryk und Benes im Spiegel ihrer Briefe und Aufzeichnungen aus den Jahren 1914 bis 1918. Berlin, 1995, S. 53–55.
[61] *Barany, G.* The Magyars. – In: *The Immigrants' Influence on Wilsonian Peace Policies*. Louisville, 1967, p. 140.
[62] *Kelly, T. M.* America's First Attempt at Intervention in East Central Europe. – *East European Quarterly*, XXIX, 1995, No 1, 2–3.
[63] *Kardos. B.* From Kossuth's Unknown Federalist Papers. – In: Toward a New Central Europe. A Symposium on the Problems of the Danubian Nations. Ed. by Fr. S. Wagner. Astor Park, 1970, p. 114.
[64] *Major, M.* American-Hungarian Relations 1918-1944. Ontario, 1991, p. 114; *Morris, R.* The Emerging Nations and the American Revolution. New York, 1976, 114–115.
[65] Пак там, 33–34.
[66] Pamětí Kapitana Em. V. Vosky. – Jas, 1933, No. 1.
[67] *Уткин, А.* Дипломатия Вудро Вильсона. М., 1989, 17–18.
[68] The Papers of Woodrow Wilson. T. 1. Ed. A. Link. Princeton, 1966, 307–314 (по-нататък PWW).
[69] *Wilson, W.* The State. Elements of Historical and Practical Politics. London, 1899, p. 336.
[70] Пак там.
[71] PWW, T. 27, p. 111.
[72] *May, A.* Woodrow Wilson and Austria-Hungary to the end of 1917, 216–217.
[73] *Bailey, T. A.* Diplomatic History of the United States. New York, 1969, 565–566.
[74] Пак там, с. 567.
[75] PWW, T. 30, p. 222.
[76] *May, A.* Woodrow Wilson and Austria-Hungary to the end of 1917, p. 217.
[77] *Beneš, V.* Československá Amerika v odboji, 75–76.
[78] Пак там, с. 76.
[79] *Glant, T.* Through the Prism of the Habsburg Monarchy, 107–108.
[80] *Ludwig, E.* Austria-Hungary and the War. New York, 1915, p. 188.
[81] PWW, T. 31, p. 458–460.
[82] *Glant, T.* Through the Prism of the Habsburg Monarchy, 123–124.
[83] Пак там, с. 124.
[84] Пак там, с. 97.
[85] *Link, A.* Woodrow Wilson: Revolution, War and Peace. Arlington Heights, 1979, p. 41.
[86] *Glant, T.* Through cthe Prism of the Habsburg Monarchy..., p. 64.
[87] *May, A.* Woodrow Wilson and Austria-Hungary to the end of 1917, p. 219.
[88] Pamětí..., Jas, 1934, No 3.
[89] *May, A.* Woodrow Wilson and Austria-Hungary to the end of 1917, 218–219.
[90] Pamětí..., Jas, 1934, No 14–15.
[91] *Davis, G.* The „Ancona" Affair: A Case of Preventive Diplomacy. – *Journal of Modern History*, 38, September 1966, 3, p. 267.
[92] Пак там, с. 271.
[93] Пак там. с. 272.
[94] PWW, T. 36, p. 124.
[95] *Verosta, S.* The German Concept of Mitteleuropa, 1916–1918 and its Contemporary Critics. – The Habsburg Empire in World War I: Essays on the Intellectual, Military, Political, and Economic Aspects of the Habsburg War Effort. Ed. By R. Kann, B. Kiraly and P. Fichtner. Boulder, 1977, 204–205.
[96] *Prokš, P.* Projekt „německe" Mitteleuropy ve válečných cílech Německa a Rakouska-Uherska (1914–1916). – *Slovanský přehled*, LXXXVIII, 2002, No 4, p. 483.

[97] *Prokš, P.* Politikove a vznik republiky, 1914–1918. Praha, 1998, p. 32.
[98] Pamětí..., Jas, 1935, No 35.
[99] *Miller, H.* What Woodrow Wilson and America Mean to Czechoslovakia. – In: *Czechoslovakia. Twenty Years of Independence.* Los Angeles, 1940, p. 71.
[100] *Crane, S.* Цит. съч., 68–80.
[101] *May, A.* H. A. Miller and the Mid-European Union of 1918. – *The American Slavic and East European Review*, XVI, 1957, No 4, p. 474.
[102] Vojenský Historický Archiv, fond Ceske Národní Sdruženi v Americe, kr. 1, č. 34 (по-нататък: VHA, ČNS-Amerika).
[103] *Pichlik, K.* Zahraniční odboj..., p. 55.
[104] *Beneš, V.* Československá Amerika v odboji, p. 101.
[105] VHA, ČNS-Amerika, kr. 1, č. 34.
[106] *Beneš, V.* Československá Amerika v odboji, p. 64.
[107] Пак там, с. 78.
[108] Пак там, с. 98.
[109] Paměti..., Jas, 1934, No 2.
[110] VHA, ČNS-Amerika, kr. 1, č. 34.
[111] Пак там, л. 2, 14, 17.
[112] *Irmanova, E.* Цит. съч., с. 425.
[113] *Mamatey, V.* The Slovaks and Carpatho-Ruthenians. – In: *The Immigrants' Influence...*, 230–232.
[114] *Kovač, D.* Dějiny Slovenska, Praha, 1998, p. 163.
[115] *Čapek, T.* Moje Amerika. Vzpomínky a úvahy (1861–1934). Praha, 1935, p. 210.
[116] *Pichlik, K.* Zahraniční odboj..., p. 57.
[117] VHA, ČNS-Amerika, kr. 1, č. 7.
[118] Пак там, л. 11.
[119] Пак там, л. 8.
[120] *Bielek, F. et E. Rakos.* Slovenské vystahovalectvo. Dokumenty. T. 1. Bratislava, 1969, p. 363.
[121] *Irmanova, E.* Цит. съч., 426–427.
[122] Weg von Osterreich! S. 76.
[123] Пак там, с. 57.
[124] Paměti, Jas, 1934, No 1.
[125] VHA, ČNS-Amerika, kr. 2, č.153.
[126] Пак там, л. 270.
[127] *Pichlik, K.* Zahraniční odboj..., p. 57.
[128] VHA, ČNS-Amerika, kr. 3, č. 276.
[129] *Kovtun, J.* Masarykův triumf, p. 95.
[130] VHA, ČNS-Amerika, kr. 1, č. 34.
[131] *Pergler, K.* Цит. съч., с. 17.
[132] *Ryskova, S.* Цит. съч., с. 575.
[133] Пак там.
[134] *Voska, E. V., W. Irwin.* Spy and Counterspy. New York, 1940, 10–12.
[135] *Kovtun, J.* Masarykův Triumf, p. 68.
[136] *Kalvoda, J.* Genese Československa, p. 62.
[137] Paměti..., Jas, 1934, No 2.
[138] VHA, ČNS-Amerika, kr. 1, č. 34.
[139] Paměti..., Jas, 1934, No 4.
[140] Пак там, No 42.
[141] VHA, ČNS-Amerika, kr. 1, č. 17.
[142] *Glant, T.* The War for Wilson's Ear, p. 34.
[143] *Glant, T.* Through the Prism of the Habsburg Monarchy..., p. 147.
[144] Paměti..., Jas, 1934, No 43.
[145] VHA, ČNS-Amerika, kr. 1, č. 34.
[146] *Beneš, V.* Československá Amerika v odboji, p. 107.
[147] *Kovtun, J.* Masarykův triumf, p. 90.

[148] Пак там.
[149] *Beneš, V.* Československá Amerika v odboji, p. 111.
[150] *Hajkova, D.* Цит. съч., с. 32.
[151] *Unterberger, B.* The Arrest of Alice Masaryk, p. 99.
[152] *Kovtun, G.* Masaryk & America, p. 14.
[153] VHA, ČNS-Amerika, kr. 3, č. 277.
[154] *Kovtun, J.* Masarykův triumf, p. 91.
[155] *Unterberger, B.* The Arrest of Alice Masaryk, p. 105.
[156] *Kovtun, J.* Masarykův triumf, 92–93.
[157] *Mamatey, V.* The United States and East Central Europe..., p. 41.
[158] *Pomerance, M.* The United States and Self-Determination: Perspectives on the Wilsonian Conception. – *American Journal of International Law, LXXVI,* 1976, 1–2.
[159] *Heater, D.* National Self-Determination: Woodrow Wilson and His Legacy. New York, 1994, p. 30.
[160] Пак там, 30–31.
[161] *Glant, T.* Through the Prism of the Habsburg Monarchy..., p. 109.
[162] Пак там, 111–112.
[163] *Pernes, J.* Poslední Habsburkove..., p. 134.
[164] *Kann, R.* Цит. съч., с. 490.
[165] *Готовска, Т.* Цит. съч., 19–20.
[166] *Rychlik, J.* Češi a Slovaci ve 20. století, 1914–1945. T. 1. Bratislava, 1997, p. 51.
[167] *Šedivy, I.* Velká Britanie a Tajná Mirová Jednání s Rakouskem-Uherskem ve Švycarsku 1917/1918. – In: *První světová válka, moderní demokracie a TGM.* Praha, 1995, p. 115.
[168] *Pernes, J.* Poslední Habsburkove..., 149–160; по-подробно за преговорите вж.: *Keleher, E.* Emperor Karl and the Sixtus Affair. – *East European Quarterly, XXVI,* June 1992, No 2, 163–184; De Manteyer. Austria's Peace Offer, 1917–1918. London, 1921.
[169] PWW, T. 40, p. 230–231; *Brunauer, E.* C. Peace Proposals of December 1916/January 1917. – *Journal of Modern History, IV,* 1932, 560–561.
[170] *Kernek, S.* The British Government's Reactions to President Wilson's „Peace" Note of December 1916. – *The Historical Journal,* XIII, 1970, No 4, p. 723.
[171] PWW, T. 40, p. 272–276.
[172] *Doerris, R.* R. Imperial Berlin and Washington: New Light on Germany' s Foreign Policy and America's Entry into World War I. – *Central European History, XI,* March 1978, 44–45.
[173] PWW, T. 40, p. 247–248.
[174] *Seton-Watson, R.* Цит. съч., 92–93.
[175] VHA, ČNS-Amerika, kr. 1, č. 34.
[176] *Ryskova, S.* Цит. съч., с. 575.
[177] *Calder, K. J.* Цит. съч., с. 106.
[178] *Beneš, E.* Цит. съч. Т. 1. 248–249.
[179] *Kalina, A.* Цит. съч., с. 27.
[180] *Calder, K.* Цит. съч., с. 106.
[181] *Fest, W.* Цит. съч., с. 43.
[182] Archiv Ustavu T. G. Masaryka, Masarykův archiv, odd. II-Rakousko-Češi, kr. 264, č. 4 (по-нататък AUTGM, MA, II-Rakousko-Češi)
[183] *Lloyd George, D.* War Memoirs. T. 5. Boston, 1936, p. 23.
[184] *Temperley, H.* A History of the Peace Conference of Paris. T. 1. Oxford, 1969, p. 172.
[185] *Mamatey, V.* The United States and East Central Europe..., p. 47.
[186] *Kalina, A.* Цит. съч., с. 29.
[187] *Beneš, E.* Цит. съч. Т. 3, док. 60.
[188] *Galandauer, J.* Karel I. 134–135.
[189] AUTGM, MA, II-Rakousko-Češi, kr. 264, č. 5.
[190] PWW, T. 40, p. 56–58; за пълния текст на меморандума вж. *Seton-Watson, R.* Цит. съч., 153–202.
[191] VHA, ČNS-Amerika, kr. 1, č. 25.
[192] *Kovtun, G.* Masaryk & America, p. 18.

[193] AUTGM, MA, II-Rakousko-češi, kr. 264, č. 5.
[194] PWW, T. 40, p. 533–539.
[195] Documents and Statements..., doc. 11, p. 24–30.
[196] VHA, ČNS-Amerika, kr. 3, č. 242.
[197] Пак там.
[198] *Kovtun, G.* Masaryk & America, 18–19.
[199] *Gamble, R.* Savior nation: Woodrow Wilson and the Gospel of Service. – *Humanitas*, XIV, 2001, No 1, p. 6.
[200] Пак там, 86–89.
[201] *Pernes, J.* Poslední Habsburkove, p. 147.
[202] *Kalina, A.* Цит. съч., с. 31.
[203] PWW, T. 41, p. 129–130.
[204] *Czernin, O.* In the World War. London, Toronto, New York and Melbourne, 1919, p. 131.
[205] *Mamatey, V.* The United States and East Central Europe..., 67–68.
[206] *Hendrick, B.* The Life and Letters of Walter Hines Page. T. 3. New York, 1925, 366–372.
[207] PWW, T. 41, p. 267–268.
[208] Пак там, 398–399.
[209] В нея Германия предлага на Мексико да сключи нападателен съюз с Централните сили.
[210] *Pichlik, K.* Poválečná Evropa..., p. 59.
[211] *Kalvoda, J.* Genese Československa, 158–161
[212] VHA, ČNS-Amerika, kr. 3, č. 237.
[213] Пак там, k. 2, л. 91, 93, 96, 98, 100, 118, 120, 121, 123.
[214] Пак там, 145.
[215] Пак там, л. 89, 99, 101, 103, 105, 124, 125,
[216] Documents and Statements, doc. 13, p. 41–42.
[217] *Пантев, А., П. Петков.* САЩ и България по време на Първата световна война..., с. 66.
[218] *Glant, T.* The War for Wilson's Ear, 37–38.
[219] *Трани, Ю., Д. Дэвис.* Первая холодная война. Наследие Вудро Вильсона в советско-американских отношениях. М., 2002, с. 82, 85. *Йоффе, А.* Миссия Рута в России в 1917 году. – *Вопросы истории*, 1958, № 9, 87–100. Мисията показва американското единство по време на войната и способността на У. Уилсън да поставя държавните интереси над партийните (И. Рут е от Републиканската партия).
[220] *Long, J. W. et C. H. Hopkins.* Document: T. G. Masaryk and the Strategy of Czechoslovak Independence: An Interview in Russia on 27 June 1917. – In: *Slavonic and East European Review*, LVI, January 1978, 91–94.
[221] *Mamatey, V.* The United States and East Central Europe..., p. 91.
[222] *Pernes, J.* Poslední Habsburkove, p. 157.
[223] *Пантев, А.* „Специалните отношения" между Англия и САЩ..., с. 59.
[224] *Kalvoda, J.* Genese Československa, p. 155.
[225] *Romsics, I.* Цит. съч., с. 5.
[226] *Kovtun, J.* Masarykův triumf, p. 108.
[227] Пак там, с. 109.
[228] *Barany, G.* Wilsonian Central Europe: Lansing's Contribution. – *The Historian, XXVIII*, 1966, p. 228.
[229] *Mrazek, J.* Цит. съч., 13–14.
[230] *Glant, T.* Through the Prism of the Habsburg Monarchy..., p. 145.
[231] VHA, ČNS-Amerika, kr. 2, č. 132.
[232] Пак там, к. 1, л. 30.
[233] Пак там, л. 34.
[234] *Mamatey, V.* The Role of President Wilson in the Foundation of Czechoslovakia. – In: *Czechoslovakia Past and Present*. T. 1. Ed. by M. Rechcigl. Hague, 1968, p. 21.
[235] Pamětí, Jas, 1935, No. 3.
[236] VHA, ČNS-Amerika, kr. 3, č. 243.

[237] *Pergler, K.* Цит. съч., с. 54.
[238] AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 313, č. 29.
[239] Пак там.
[240] *Pichlik, K.* Zahraniční odboj..., p. 228.
[241] *Pergler, K.* Цит. съч., с. 59.
[242] *Unterberger, B.* The United States, Revolutionary Russia..., p. 49.
[243] *Galandauer, J.* Bitva u Zborova. Česká legenda. Praha, 2002, p. 7, 82–83.
[244] *Kovtun, G.* Masaryk & America, p. 19.
[245] *Pichlik, K.* Zahraniční odboj..., p. 227.
[246] *Holotik, L.* Štefanikovská legenda a vznik ČSR. Bratislava, 1958, 194–196.
[247] VHA, ČNS-Amerika, kr. 3, č. 278.
[248] Пак там.
[249] Пак там, к. 3, л. 226.
[250] *Mamatey, V.* The United States and East Central Europe..., 129–132.
[251] *Kalvoda, J.* Genese Československa, 174–175.
[252] Пак там.
[253] VHA, ČNS-Amerika, kr. 3, č. 232.
[254] *Voska, E., W. Irwin.* Цит. съч., с. 214.
[255] VHA, ČNS-Amerika, kr. 3, č. 232.
[256] Austria's Peace Offer, 219–220.
[257] Documents and Statements..., doc. 18, p. 47–50.
[258] PWW, T. 41, p. 39–40.
[259] Documents and Statements..., doc. 19, p. 50–52; *Tumulty, J.* Woodrow Wilson as I Know Him. Garden City, New York, Toronto, 1921, 281–284.
[260] *Beneš, E.* Цит. съч. Т. 3. док. 98, 309–310.
[261] *Unterberger, B.* The United States, Revolutionary Russia..., 62–63.
[262] *Kalvoda, J.* Genese Československa, p. 187. Й. Калвода е американски гражданин от чешки произход.
[263] Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1918. Supplement 1. The World War. T. 1. Washington, 1933, 28–31 (по-нататък FRUS, 1918, WW 1, Suppl. 1).
[264] The Lansing Papers, 73–85.
[265] *Fejto, F.* Цит. съч., 180–181.
[266] *Mamatey, V.* The United States and East Central Europe..., p. 154.
[267] Пак там, с. 157.
[268] *Glant, T.* Through the Prism of the Habsburg Monarchy..., p. 166.
[269] Documents and Statements..., doc. 34, p. 89–96.
[270] *Mamatey, V.* The United States and East Central Europe..., p. 161.
[271] VHA, ČNS-Amerika, kr. 3, č. 278.
[272] Пак там, л. 264.
[273] *Kovtun, J.* Masarykův triumf, p. 98.
[274] Пак там, 98-99.
[275] *Kovtun, G.* Masaryk & America, 55–56.
[276] *Петков П.* САЩ, Първата световна война и мирната програма на Удроу Уилсън, с. 135.
[277] Документы внешней политики СССР. М., 1957, док. 33, 60–61.
[278] *Heater, D.* Цит. съч., с. 36
[279] *Woodward, L.* Great Britain and the War of 1914–1918. London, 1967, p. 41; за речта на Лойд Джордж вж. по-подробно: *Woodward, D.* The Origins and Intent of David Lloyd George's January 5 War Aims Speech. – *The Historian, XXXIV*, November 1971, 22–39.
[280] Documents and Statements..., doc. 39, p. 108–115.
[281] *Gelfand, L.* The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917–1919. New Haven, London, 1963, 26–27.
[282] *Glant, T.* Through the Prism of the Habsburg Monarchy..., p. 206.
[283] *Svoboda, G.* Robert J. Kerner and the US Conception of Czechoslovak Independence – In: T.G. Masaryk (1850–1937). Statesman and Cultural Force. T. 3. London, 1989, p. 44.

[284] *Svoboda, G.* Wilson and Masaryk: The Origins and Background of Their Personal diplomacy. – *The Czechoslovak and Central European Journal, XVIII*, 1989, 57.

[285] Papers relating to the Foreign Relations of the United States. Paris Peace Conference, 1919. T. 1. Washington, DC, 1942, p. 85 (по-нататък: FRUS, PPC, 1919).

[286] *Svoboda, G.* Robert J. Kerner..., p. 46.

[287] *Glant, T.* Through the Prism of the Habsburg Monarchy..., 215–216.

[288] FRUS, PPC, 1919, T. 1, p. 41–53.

[289] *Baker, R. S.* Woodrow Wilson and World Settlement. T. 3. New York, 1922, p. 28.

[290] *Barany, G.* A Note on the Origin of Wilson's Point 10: The Meinl Mission and the Department of State, 1917–1918. – *Journal of Central European Affairs,* XXIII, July 1963, 219–222.

[291] Пак там, с. 219.

[292] Пак там, 220–221.

[293] Пак там, с. 40.

[294] PWW, T. 46, p. 78.

[295] Пак там, с. 83.

[296] Пак там, с. 149.

[297] Пак там.

[298] Пак там, с. 86.

[299] *Živojinovic, D.* America, Italy and the Birth of Yugoslavia 1917–1919. New York, 1972, p. 139.

[300] Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Herron Papers: Czecho-Slovakia, Doc. I.

[301] *Svoboda, G.* Robert J. Kerner..., p. 48.

[302] Пак там, с. 49.

[303] *Odložilik, O.* Цит. съч., с. 204.

[304] *Kovtun, J.* Masarykův Triumf, p. 99.

[305] *Taraszovicz, S.* Цит. съч., 234–235.

[306] Пак там, с. 235.

[307] Documents and Statements..., doc. 42, p. 122–125.

[308] PWW, T. 46, p. 172–173.

[309] *Masaryk, T.* Цит. съч., с. 376.

[310] *Benedikt, H.* Die Friedensaktion der Meinlgruppe 1917/1918. Graz, Köln, 1962, S. 144–146.

[311] *Osusky, S.* The Secret Peace Negotiations between Vienna and Washington. – *The Slavonic and East European Review, IV, March 1926,* 657–658.

[312] Herron Papers: Austria I, Doc. IV; *Herron, G.* Heinrich Lammasch's Suggestion for Peace in Bern. – In: *Heinrich Lammasch, seine Aufzeichnungen, sein Wirken und seine Politik.* (Hrsg. von M. Lammasch, H. Sperl). Wien, Leipzig, 1922, S. 186–193.

[313] PWW, T. 46, p. 315–316.

[314] Documents and Statements..., doc. 45, p. 134–139.

[315] *Feito, F.* Цит. съч., приложение VII, 276–277.

[316] Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Lansing Papers 1914–1920. T. 2. Washington, 1938–1940, p. 109 (по-нататък: The Lansing Papers).

[317] Pamětí..., Jas, 1935, No 34–35.

[318] *Jeszensky, G.* British Policy towards Central Europe, 1914–1918. – 20th Century Hungary and the Great Powers. New York, 1995, p. 60.

[319] *Benedikt, H.* Цит. съч., 247–248.

[320] Пак там, док. XIX

[321] Пак там, док. XLIII.

[322] Documents and Statements..., doc. 53, p. 174–183.

[323] Пак там, 30–41.

[324] Austria's Peace Offer, p. 287.

[325] *Galandauer, J.* Karel I..., 232–233.

[326] *Rothwell, V. H.* British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918. Oxford, 1971, p. 222.

[327] *Galandauer, J.* Karel I..., p. 234.

[328] Herron Papers, Austria, Doc. XXIX.
[329] Пак там, док. XXIII.
[330] Пак там.
[331] Пак там, док. XXV.
[332] *Cornwall, M.* Цит. съч., с. 195.
[333] *Campbell, S.* The Secrets of Crewe House. London, 1947, 25–27.
[334] AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 313, č. 30.
[335] FRUS, 1918, WW I, Suppl. 1, p. 803.
[336] *Mamatey, V.* The USA and the Dissolution of Austria-Hungary. – *Journal of Central European Affairs*, X, October 1950, 261–262.
[337] Herron Papers, Austria, doc. XXV.
[338] *Galandauer, J.* Karel I..., p. 234.
[339] *Cornwall, M.* Цит. съч., с. 222.
[340] *Svoboda, G.* J. Wilson and Masaryk..., p. 62.
[341] *Seton-Watson, H.* The Making of A New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary. Seattle, 1981, p. 284.
[342] *Glant, T.* Through the Prism of the Habsburg Monarchy, p. 191, 194.
[343] Pamětí..., Jas, 1935, No 35.
[344] AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 313, č. 31.
[345] Пак там.
[346] AUTGM, MA, II-Rakousko-Češi, kr. 264, č. 6.
[347] AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 313, č. 31.
[348] PWW, T. 47, p. 589–591.
[349] *Glant, T.* Through the Prism of the Habsburg Monarchy, p. 210.
[350] *Fejto, F.* Цит. съч., с. 116.
[351] *Pergler, K.* Цит. съч., 123–129.
[352] The Lansing Papers, T. 2, 126–128.
[353] FRUS, 1918, WW 1, Suppl. 1, T. 1, p. 809–810.
[354] The Lansing Papers, T. 2, p. 129.
[355] FRUS, 1918, WW 1, Suppl. 1, T. 1, p. 808–809.
[356] VHA, ČNS-Amerika, kr. 3, č. 251.
[357] Documents and Statements..., doc. 57, p. 191.
[358] PWW, T. 48, p. 205–206.
[359] AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 312, č. 23.
[360] *Kovtun, J.* Masarykův triumf, p. 206.
[361] AUTGM, MA, II-Rakousko-Češi, kr. 264, č. 6.
[362] *Kovtun, J.* Masarykův Triumf, p. 16.
[363] *Seton-Watson, R. W.* Цит. съч., 103–108.
[364] AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 312, sl. 23.
[365] *Kovtun, G.* Masaryk's New Europe: A History and the Purpose of the Book. – *Czechoslovak and Central European Journal*, VIII, 1989, No 1–2, p. 81.
[366] *Masaryk, T.* Nová Evropa, p. 34.
[367] Пак там.
[368] Dokumenty Československé zahraniční politiky. Praha, 1994, doc. 41, p. 123.
[369] PWW, T. 46, p. 590–591.
[370] Dokumenty Československé zahraniční politiky, doc. 22, 81–83.
[371] Пак там, с. 211.
[372] *Kalvoda, J.* Masaryk in America in 1918. – *Jahrbuecher fuer Geschichte Oestereuropas*, XXVII, 1979, p. 88.
[373] *Crane, S.* Цит. съч., с. 72.
[374] AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 313, č. 27.
[375] *Kisch, G.* Documents. Woodrow Wilson and the Independence of Small Nations in Central Europe. – *Journal of Modern History, XIX*, 1947, 237–238.
[376] AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 313, č. 29

[377] *Long, J. W. et C. H. Hopkins.* Document: T. G. Masaryk and the Strategy of Czechoslovak Independence: An Interview in Russia on 27 June 1917. – *Slavonic and East European Review, LVI*, January 1978, p. 96.
[378] *Masaryk, T.* Цит. съч., с. 379.
[379] *Crane, S.* Цит. съч., с. 72.
[380] *Masaryk, T. G.* Světová Revoluce, 366–375.
[381] *Kovtun, G.* Masaryk & America, p. 57.
[382] Пак там, с. 57.
[383] *Kovtun, J.* Masarykuv triumf, p. 213.
[384] FRUS, 1918, Russia, T. 2, 287–290.
[385] AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 313, č. 27.
[386] PWW, T. 48, p. 435–437.
[387] Пак там.
[388] Dokumenty Československé Zahraniční Politiky, doc. 52, p. 138–139.
[389] PWW, T. 48, p. 437.
[390] AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 312, sl. 23.
[391] VHA, ČNS-Amerika, kr. 2, č. 178.
[392] Пак там.
[393] Пак там, к. 3, л. 279.
[394] FRUS, 1918, WW 1, Suppl. 1, p. 268–271.
[395] AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 313, č. 31.
[396] Пак там.
[397] *Kovtun, J.* Masarykův Triumf, p. 234.
[398] Dokumenty Československé Zahraniční Politiky, doc. 54, p. 142. – Френското правителство признава ЧСНС „за върховен орган, изразяващ интересите на народа, и като първообраз на бъдещото чехословашко правителство".
[399] Dokumenty Československé Zahraniční Politiky, doc. 88, p. 201 – „Великобритания... признава чехословашките войски за съюзническа армия, която води справедлива война срещу Австро-Унгария и Германия. Великобритания също така признава на ЧСНС ролята на върховен орган на чехословашките национални интереси и представител на бъдещото чехословашко правителство."
[400] *Kovtun, J.* Masarykův Triumf, p. 277
[401] AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 310, sl. 5.
[402] *Mamatey, V.* Documents: The United States Recognition of the Czechoslovak National Council of Paris (September 3, 1918). – *Journal of Central European Affairs*, XIII, April 1953, No 1, p. 50
[403] Пак там.
[404] The Lansing Papers. T. 2, 139–141.
[405] Dokumenty Československé Zahraniční Politiky, doc. 104, p. 246.
[406] *Živojinovic, D.* America, Italy and the Birth of Yugoslavia, p. 151.
[407] *Kovtun, J.* Masarykův Triumf, p. 307.
[408] *Pergler, K.* Цит. съч., с. 44.
[409] AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 313, č. 27.
[410] Пак там.
[411] Herron papers, Austria, doc. XXXIII.
[412] Пак там, док. XXXVII.
[413] *May, A.* The Mid-European Union. – In: *The Immigrants' Influence...*, 256–257.
[414] AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 312, sl. 23.
[415] Zahradnicek, T. Цит. съч., 252–253; *May, A.* The Mid-European Union. – In: *The Immigrants' Influence*, 259.
[416] *Mamatey, V.* Masaryk and Wilson: a Contribution to the Study of Their Relations. – In: T. G. Masaryk (1850–1937). Thinker and Critic. Vol. 2. Ed. By Robert B. Pynsent, p. 194.
[417] FRUS, 1918, WW 1, Suppl. 1, T.1, p. 316–321.
[418] *Živojinovic, D.* The Vatican..., p. 53.
[419] *Pernes, J.* Poslední Habsburkove, p. 183.

[420] Пак там, с. 184.
[421] FRUS, 1918, WW 1, Suppl. 1, T. 1, p. 369.
[422] *Osusky, S.* Цит. съч., с. 668.
[423] *Irmanova, E.* Madarsko a Versailleský mirový system. Usti nad Labem, 2002, p. 78.
[424] Пак там, 76–77.
[425] Dokumenty Československé Zahraniční politiky, doc. 151, p. 314.
[426] *Morris, R.* The Emerging Nations and the American Revolution. New York, 1970, p. 125.
[427] Dokumenty Československé Zahraniční politiky, doc. 155, p. 317–320.
[428] AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 312, sl. 25.
[429] *Masaryk, T.* Svetova revoluce, p. 365.
[430] *Krizman, B.* Цит. съч., с. 109.
[431] Documents and Statements..., doc. 78, p. 252–253.
[432] *Masaryk, T.* Цит. съч., с. 381.
[433] *Živojinovic, D.* America, Italy and the Birth of Yugoslavia, p. 155.
[434] Dokumenty Československé Zahraniční politiky, doc. 170, p. 332–333.
[435] Пак там, док. 183, с. 347–348.
[436] *Готовска, Т.* Цит. съч., с. 18.

ЛИТЕРАТУРА

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

Archiv Ustavu T. G. Masaryka (AUTGM), Masarykuv archiv (MA):
odd. II-Rakousko-Cesi.
odd. XV – Amerika.
Vojenský Historický Archiv, fond České Národní Sdruženi v Americe.
Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Herron Papers: Austria.

ПУБЛИКУВАНИ ДОКУМЕНТИ

Документы внешней политики СССР. М., 1957.

Baker, R. S. Woodrow Wilson and World Settlement. T. 3. New York, 1922.

Benes, E. Světová válka a naše revoluce. T. 3. Dokumenty. Praha, 1935.

Bielek, F. et E. Rakos. Slovenské vystahovalectvo. T. 3. Dokumenty. Bratislava, 1969.

Dokumente zur Autonomiepolitik der Slowakischen Volkspartei Hlinkas. Wien, 1984.

Documents and Statements Relating to Peace Proposals and War Aims (December 1916 – November 1918). London, New York, 1919.

Dokumenty československé zahraniční politiky. Praha, 1994.

Hadler, F. (Hg.). Weg von Österreich! Das Weltkriegexil von Masaryk und Beneč im Spiegel ihrer Briefe und Aufzeichnungen aus den Jahren 1914 bis 1918. Berlin, 1995.

R. W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks. T. 1. Documents 1906–1951. Praha, 1995.

The Papers of Woodrow Wilson. Ed. A. Link. T. 1, 27, 40, 41, 46, 48. Princeton, 1966.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Lansing Papers 1914–1920. T. 2. Washington, 1938–1940.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1918, Supplement 1, The World War. T. 1. Washington, 1933.

Papers relating to the Foreign Relations of the United States. Paris Peace Conference, 1919. Washington, DC, 1942.

МЕМОАРИ

Beneš, E. Světová válka a naše revoluce. T. 1–2. Praha, 1935.

Čapek, T. Moje Amerika. Vzpominky a uvahy (1861–1934). Praha, 1935.

Czernin, O. In the World War. London, Toronto, New York and Melbourne, 1919.

Lloyd George, D. War Memoirs. T. 5. Boston, 1936.
Masaryk, T. Světová revoluce. Praha, 1930.
„Pamětí Kapitána Em. V. Vosky", „Jas", 1933–1934.
Steed, H. W. Through Thirty Years, 1892–1922. A Personal Narrative. T. 2. London, 1925.

МОНОГРАФИИ

Вълков, Г. Томаш Гарик Масарик (7.03.1850 – 14.09.1937). С., 1937.
Готовска, Т. Назад към изгубения трон. С., 1996.
Ненашева, З. Идейно-политическая борьба в Чехии и Словакии в начале XX века. Чехи, словаки и неославизм, 1898–1914. М., 1984.
Пантев, А., П. Петков. САЩ и България в годините на Първата световна война. С., 1983.
Рубинщейн, Е. Крушение Австро-Венгерской монархии. М., 1963.
Трайнин, И. П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. М., 1947.

Benedikt, H. Die Friedensaktion Der Meinlgruppe 1917/1918. Graz, Köln, 1962.
Benes, V. Masarykovo dílo v Americe. Praha, 1925.
Beneš, V. Československa Amerika v odboji. Praha, 1931.
Calder, K. Britain and the Origins of New Europe, 1914–1918.
Cornwall, M. The Undermining of Austria-Hungary. London, New York, 2000.
De Manteyer (ed.). Austria's Peace Offer, 1917–1918. London, 1921.
Feito, F. Rekviem za Mrtvou Riši. Praha, 1998.
Fest, W. Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and the British Policy, 1914–1918. New York, 1978.
Galandauer, J. František Ferdinand d' Este. Následník trůnu. Praha, 2000.
Galandauer, J. Karel I. Poslední český král. Praha, 2004.
Gelfand, L. E. The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917–1919. London, 1963.
Glant, T. Through the Prism of The Habsburg Monarchy: Hungary in American Diplomacy and Public Opinion During World War I. New York, 1998.
Hajek, J. Wilsonovská legenda v dějinách ČSR. Praha, 1953.
Heater, D. National Self-Determination: Woodrow Wilson and His Legacy. New York, 1994.
Hendrick, B. J. (ed.) The Life and Letters of Walter Hines Page. T. 3. New York, 1925.
Irmanova, E. Madarsko a Versailleský mirový system. Usti nad Labem, 2002.
Kalvoda, J. Genese Československa. Praha, 1998.
Kalina, A. Krvi a železem dobyto československé samostatnosti. Praha, 1938.
Kann, R. A History of the Habsburg Empire, 1526–1918. Los Angeles, London, 1974.
Kovau, D. Dějiny Slovenska. Praha, 1998.
Kovtun, J. Masaryk&America. Testimony of a Relationship. Washington, 1988.
Kovtun, J. Masarykův triumf. Praha, 1991.
Link, A. Woodrow Wilson: Revolution, War and Peace. Arlington Heights, 1979.
Ludwig, E. Austria-Hungary and the War. New York, 1915.
Major, M. American Hungarian Relations 1918–1944. Ontario, 1991.
Mamatey, V. The United States and East Central Europe 1914-1918. A Study of Wilsonian Diplomacy and Propaganda. Princeton, 1957.
Morris, R. The Emerging Nations and the American Revolution. New York, 1970.
Mrazek, J. Woodrow Wilson a Americké uznani za vladu de facto. Praha. 1933.
Pergler, K. Amerika a československá nezavislost. Praha, 1926.
Pernes, J. Poslední Habsburkove. Karel, Zita, Otto a Snahy o Zachranu Cisařského Trůnu. Brno, 1999.
Pernes, J. Pod Habsburským Orlem. České země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. století. Praha, 2001.
Petkov, P. The United States and Bulgaria in World War I. New York, 1991.
Pichlik, K. Zahraniční odboj 1914–1918 bez legend. Praha, 1991.
Proks, P. Politikove a vznik republiky, 1914–1918, Praha, 1998.

Roberts, I. History of the School of Slavonic and East European Studies, 1915–1990. London, 1991.
Rothwell, V. British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918. Oxford, 1971.
Rychlik, J. Češi a Slovaci ve 20. století, 1914–1945. T. 1. Bratislava, 1997.
Seton-Watson, H. The Making of A New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary. Seattle, 1981.
Seton-Watson, R. W. Masaryk in England. London, 1943.
Seymour, C. The Intimate papers of Colonel House. T. 2. Boston, New York, 1926–1928.
Stuart, C. Secrets of Crewe House: The Story of a Famous Campaign. London, 1920.
Temperley, H. A History of the Peace Conference of Paris. T. 1. Oxford, 1969.
Tumulty, J. Woodrow Wilson as I Know Him. Garden City, New York, Toronto, 1921.
Unterberger. B. The United States, Revolutionary Russia and the Rise of Czechoslovakia. Chapel Hill, London, 1989.
Valiani, L. The End of Austria-Hungary. London, 1973.
Voska, E. Československá Amerika v revoluci. Praha, 1924.
Voska, E. V., W. Irwin. Spy and Counterspy. New York. 1940.
Woodward, L. Great Britain and the War of 1914–1918. London, 1967.
Wilson, W. The State. Elements of Historical and Practical Politics. London, 1899.
Zivojinovic, D. America, Italy and the Birth of Yugoslavia 1917–1919. New York, 1972.

СТАТИИ

Баева, И. Създателят на Чехословашката република Томаш Гарик Масарик – мислител, демократ, държавник. – Минало, 1995, № 2.
Петков П. „САЩ, Световната война и мирната програма на президента Удроу Уилсън". – ГСУ, ИФ, 89–90, 1996–1997, С., 2000.
Пантев, А. „Специалните отношения" между Англия и САЩ по време на Първата световна война. – История и обществознание, 1986, № 2.
Пантев, А. Стратегически проекти за външната политика на САЩ в края на XIX – началото на XX век. – ГСУ, ИФ, 75, 1982.
Петков, П. Нови акценти в американската външна политика от Гражданската война до Първата световна война. – История, 1996, № 3–4.
Петков, П. Основни доктрини в американската външна политика в края на XVIII и началото на XIX век. – История и обществознание, 1988, № 5–6.
Петков, П. САЩ, Световната война и мирната програма на президента Удроу Уилсън. – ГСУ, ИФ, 89–90, 1996–1997, С., 2000.

Abrash, M. War Aims Toward Austria-Hungary. – In: *Russian Diplomacy and Eastern Europe*, 1914–1917. Ed. by Alexander Dallin, New York, 1963.
Barany, G. The Magyars. – In: *The Immigrants` Influence on Wilsonian Peace Policies*. Louisville, 1967.
Barany, G. Wilsonian Central Europe: Lansing's Contribution. – *The Historian, XX, 1966.*
Brunauer, E. Peace Proposals of December 1916/January 1917. – *Journal of Modern History*, IV, 1932.
Crane, S. The Crane-Masaryk Connection. – *The Czechoslovak and Central European Journal*, VIII, 1989.
Davis, G. The „Ancona" Affair: A Case of Preventive Diplomacy. – *Journal of Modern History*, XXXVIII, September 1966, No 3.
Doerris, R. Imperial Berlin and Washington: New Light on Germany' s Foreign Policy and America's Entry into World War I. – *Central European History*, XI, March 1978, No 1.
Glant, T. The War for Wilson's Ear: Austria-Hungary in Wartime American Propaganda. – *Hungarian Studies Review*, XX, Spring-Fall 1993, No 1–2.
Hájkova, D. Role propagandy ve válečných aktivitách T. G. Masaryka od vypuknutí války do ledna 1917. – *Historie a vojenstvi*, 1, 2000, Praha.

Hanak, H. The Government, the Foreign Office and Austria-Hungary, 1914–1918. – *The Slavonic and East European Review*, XLVII, 1969.

Herron, G. „Heinrich Lammasch's Suggestion for Peace in Bern." – In: *Heinrich Lammasch, seine Aufzeichnungen, sein Wirken und seine Politik.* (Hrsg. von M. Lammasch, H. Sperl). Wien, Leipzig, 1922.

Irmanova, E. Konec starého světa. – *Slovanský přehled*, LXXXVII, 2001, No 4.

Kalvoda, J. Masaryk in America in 1918. – *Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas*, XXVII, 1979.

Keleher, E. „Emperor Karl and the Sixtus Affair". – *East European Quarterly*, XXVI, June 1992, No 2.

Kerner, R. The Winning of Czechoslovak Inddependence. – *Foreign Affairs, VII*, January 1929.

Kisch, G. Documents. Woodrow Wilson and the Independence of Small Nations in Central Europe. – *Journal of Modern History*, 1947, No 1.

Koralka, J. The Czech Question in International Relations at the Beginning of the 20th Century. – *The Slavonic and East European Review*, XLVIII, April 1970.

Kovač, D. Vývoj slovenskej otázky medzi Dohodou a Centrálnymi mocnostami. – In: *První světová válka a vztahy mezi čechy, Slovaky a Němci*. Brno, 2000.

Krizman, B. Austro-Hungarian diplomacy before the Collapse of the Empire. – *Journal of Contemporary History*, IV, 1969, No 2.

Křen, J. Konfliktní společenství. Praha, 1990.

Long, J. et C. Hopkins. Document: T. G. Masaryk and the Strategy of Czechoslovak Independence: An Interview in Russia on 27 June 1917. – *The Slavonic and East European Review*, LVI, January 1978.

Malone, G. War aims toward Germany. – In: *Russian Diplomacy and Eastern Europe*, 1914–1917. Ed. by Alexander Dallin, New York, 1963.

Mamatey, V. Documents: The United States Recognition of the Czechoslovak National Council of Paris (September 3, 1918). – *Journal of Central European Affairs*, XIII, April 1953, No 1.

Mamatey, V. Masaryk and Wilson: a Contribution to the Study of Their Relations. – In: *T. G. Masaryk (1850–1937). Thinker and Critic*, T. 2. Ed. by Robert B. Pynsent.

Mamatey, V. The Role of President Wilson in the Foundation of Czechoslovakia. – In: *Czechoslovakia Past and Present*, T. 1, ed. Miloslav Rechcigl, Hague, 1968.

Mamatey, V. The Slovaks and Carpatho-Ruthenians. – In: *The Immigrants` Influence on Wilsonian Peace Policies*. Louisville, 1967.

Mamatey, V. The USA and the Dissolution of Austria-Hungary. – *Journal of Central European Affairs*, X, October 1950.

May, A. R. W. Seton-Watson and British Anti-Habsburg Sentiment. – *The American Slavic and East European Review* XX, February 1961.

May, A. The Mid-European Union. – In: *The Immigrants' Influence on Wilsonian Peace Policies*. Louisville, 1967.

May, A. Woodrow Wilson and Austria-Hungary to the end of 1917. – In: *Festschrift für Heinrich Benedikt*. Wien, 1957.

Miller, H. What Woodrow Wilson and America Mean to Czechoslovakia. – In: *Czechoslovakia. Twenty Years of Independence*. Los Angeles, 1940.

Odlozilik, O. The Czechs. – In: *The Immigrants` Influence on Wilsonian Peace Policies*. Louisville, 1967.

Osusky, S. The Secret Peace Negotiations between Vienna and Washington. – *The Slavonic and East European Review, IV, March 1926.*

Pichlik, K. Poválečná Evropa v představách T. G. Masaryka v exilu. – *První světová válka a vztahy mezi čechy, Slovaky a Němci*. Brno, 2000.

Pomerance, M. The United States and Self-Determination: Perspectives on the Wilsonian Conception. – *The American Journal of International Law*, LXXVI, 1976.

Romsics, I. The Great Powers and the Dissolution of Austria-Hungary. – *The Hungarian Quarterly, XLI*, Autumn 2000, No 159.

Ryskova, S. K případu Karla Perglera. – *Český časopis Historický*, LXXXX, 1992.

Šedivy, I. „Velká Britanie a Tajná Mirová Jednáni s Rakouskem-Uherskem ve Svycarsku 1917/1918." – In: *První Svetová Válka, Moderní Demokracie a TGM.* Praha, 1995.

Svoboda, G. J. Robert J. Kerner and the US Conception of Czechoslovak Independence. – In: *T. G. Masaryk (1850–1937). Statesman and Cultural Force.* T. 3. London, 1989.

Svoboda, G. J. Wilson and Masaryk: The Origins and Background of Their Personal diplomacy. – *Czechoslovak and Central European Journal,* VIII, 1989.

Taraszovicz, S. American Peace Plans and the Shaping of Hungary's post World War I Borders. – In: *War and Society in East Central Europe.* T. 6. *Essays on World War I: Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon.* eds. Bela K. Kiraly, Peter Pastor, and Ivan Sanders, New York, 1982.

Unterberger, B. The Arrest of Alice Masaryk. – *Slavic Review,* XXX, March 1974, No 1.

Woodward, D. S. The Origins and Intent of David Lloyd George's January 5 War Aims Speech. – *The Historian, XXXIV,* November 1971.

Zivojinovic, D. The Vatican, Woodrow Wilson, and the Dissolution of the Hapsburg Monarchy 1914–1918. – *East European Quarterly, III,* 1969.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 96–97, 2003–2004
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 96–97, 2003–2004

АНТИСЕМИТИЗМЪТ В ГЕРМАНИЯ КАТО ДЪРЖАВНА ПОЛИТИКА (1933–1935)

КАЛИНА КОЛИБАРСКА

Kalina Kolibarska. ANTI-SEMITISM IN GERMANY AS A STATE POLICY (1933–1935)

The study strives to reveal both the manners and the methods, which have led to the entire exclusion of the Jews in German's society and the reduction of their legal entity from citizens with full rights to a mere serfs of the Reich in September 1935. The author has been cautious of that anti-Jewish actions in German society were instigated and carried trough by SS squads and the Nazi party. Even though that anti-Semitism is the basis of Nazi ideology, in the first two years of Adolf Hitler's seizure of power, the Jews were not being the main targets. Their outcaste had been implemented gradually.

Антисемитизмът и Холокостът са широко интерпретирани теми в историческата литература. Подобно на Втората световна война, масовото унищожение на евреите е придобило статута не просто на събитие от миналото, а на социокултурно завещание, чиито страници продължават да бъдат актуални повече от половин век. Целенасоченото изтребление на един народ едва ли би имало такова отражение върху съзнанието на съвременното общество, ако не се бе случило в столетието, в което светът достига най-високото си развитие в информационно и технологично отношение, а човешкият живот претендира да е придобил по-висока стойност, откогато и да било в историята. Холокостът се превръща в проблематика не само за научните среди, а придобива общохуманна значимост, съизмерима единствено с най-големите познати трагедии. Моралната дилема се задълбочава и от факта, че целенасоченото избиване на един народ се извършва не някъде другаде, а в Германия – държавата, претендираща за едно от челните места в европейската култура и цивилизация.

Един от най-важните елементи на всяко историческо изследване е използването на документи от конкретното време. В случая това са различни речи и изказвания на Адолф Хитлер, които разкриват не само противоеврейските възгледи на Фюрера, а и показват пътя, по който се стига до законите от Нюрнберг през 1935 г. В настоящата студия са използвани и сборници от документи, разкриващи еволюцията на антисемитските възгледи на Националсоциалистическата германска работническа партия (НСГРП) и тяхната реализация на държавно равнище след 1933 г. Особено внимание е обърнато на антиеврейското законодателство в Германия след идването на националсоциалистите на власт. С цел по-пълното представяне на антисемитските настроения в Третия райх в периода 1933–1935 г. са разгледани рапортите на британския посланик в Берлин сър Хорас Ръмбълд, разказите на представители на различни международни организации, а така също и на очевидци, успели да се спасят от тоталитарния режим в Германия[1].

За да бъде по-пълен образът на нацистката расова идеология, в студията са разгледани и книги на последователи на Хитлер, заемащи ръководни постове в създадените Институти за проучване на еврейския въпрос – д-р Фридрих-Карл Вийбе[2] и д-р Клаус Шикерт[3].

Проблемът за причините и пътищата, по които се стига до Холокоста, са обект на изследване на много историци от целия свят. Един от най-сериозните изследователи е преподавателят в Оксфордския университет Мартин Гилбърт[4]. Използвайки голям набор от документи, той детайлно проследява съдбата на еврейското население в Германия след Първата световна война и най-вече след идването на НСГРП на власт. Подробно са разгледани санкциите и антиеврейските закони, приети в Германия в периода след 30 януари 1933 г., довели до изолирането на еврейството от социалния и икономическия живот на страната и накрая – неговото физическо унищожение.

Проблемът за геноцида над евреите в Германия и в окупираните от нея държави е подробно разгледан от професора от Чикагския университет с германски произход Карл Шлойнес в книгата му „Криволичещият път към Аушвиц“ (1972)[5]. Вниманието на автора е насочено към причините, довели до масовото избиване на еврейско население от Хитлер и неговите сподвижници. Той проследява метаморфозите на антисемитизма в Германия от края на XIX в. до появата на НСГРП на политическата сцена в Германия, а така също спира вниманието си и върху еволюцията на нацисткия антисемитизъм след 30 януари 1933 г. Според него през първите пет години от управлението на НСГРП Хитлер използва антисемитизма като оръжие в борбата си за власт, въплъщавайки в образа на евреина страховете на различните социални групи. За работника той е „алчният капиталист“, отговорен за социалната несправедливост и мизерията; за буржоазията той е фанатизираният болшевик, чиято цел е да разруши устоите на държавата.

През 1998 г. излезе книгата „Доброволните палачи на Хитлер“ на преподавателя в Харвардския университет Даниъл Голдхейгън[6]. Този труд

предизвика доста полемика сред чуждите автори. Обект на изследване са не толкова расистките идеи на Хитлер и НСГРП, колкото антисемитизма на обикновения германец. Според автора именно той е виновен за масовото унищожаване на евреи в Германия по време на нацисткия режим, тъй като антисемитизмът е характерна черта на германската народопсихология. Появата на Хитлер и Националсоциалистическата партия на политическата сцена е логичен етап от развитието на германското общество, а Холокостът е кулминацията на антиеврейските чувства, пуснали дълбоки корени в съзнанието на обикновения човек.

Много автори разглеждат антисемитизма на Хитлер и нацистката партия в контекста на по-общи проблеми. Английският журналист Пол Джонсън например изследва антиеврейските прояви в Германия и Холокоста като част от историята на евреите[7]; професорът от университета във Върмонт Ралф Хилбърг разглежда съдбата на германските евреи в контекста на съдбата на техните събратя в европейските страни, окупирани от Вермахта[8]. Германският журналист и писател Йоахим Фест, един от най-изтъкнатите изследователи на Третия райх[9], обръща внимание на антисемитските идеи на Хитлер и неговите сподвижници като част от общата идеология на Нацистката партия.

Един от учените, оказали най-голямо влияние в изследването на историята на националсоциалистическа Германия, е Уилям Ширър, а трудът му „Възход и падение на Третия райх“ е основополагащ за проучванията в тази насока[10].

За разлика от западната историография, която подробно изследва отделните аспекти на въпроса за унищожението на еврейското население по време на Хитлеровия режим, българската историческа литература разглежда проблема в контекста на общото развитие на нацистка Германия като част от външната и вътрешната политика на Хитлер. Някои автори например разглеждат антисемитизма на Фюрера като един от елементите на тоталитарната идеология и пропаганда[11].

В предлаганата студия са използвани различни трудове и статии, засягащи определени страни от антиеврейската политика на Германия – законодателство[12], образование, пропаганда[13].

Настоящата студия е част от по-обширно дисертационно изследване на тема „Антисемитизмът в Германия: идеология и политика (1919–1935)“. Интересът ми към тази тема беше провокиран от факта, че идеята-фикс на един човек, пък било той и един от най-жестоките диктатори в историята на Европа, се превръща в организирана държавна политика, вследствие на което са избити близо 6 милиона души. Този геноцид на еврейското население се извършва в една от държавите, заемащи челно място в Европа в културно и цивилизационно отношение, което прави проблема не само исторически, а и морален.

Целта на студията е да разкрие пътя и начините, по които се стига до цялостното изключване на евреите от германското общество и тяхното правно конституиране от пълноправни граждани на Германия до поданици на Райха през септември 1935 г. Внимание е обърнато и на противоев-

рейските прояви в германското общество, провокирани и поддържани от щурмовашките отряди и Националсоциалистическата партия.

Въпреки че антисемитизмът е в основата на нацистката идеология, евреите не са основната мишена в първите две години след поемането на канцлерския пост от Адолф Хитлер. Тяхното изключване от обществения и социалния живот на страната става постепенно.

* * *

На 30 януари 1933 г. Адолф Хитлер е назначен за канцлер на Германия. През следващите дванадесет години светът ще стане свидетел на една от най-кървавите диктатури в историята на двадесетия век. Взимайки властта в ръцете си, водачът на германските националсоциалисти най-сетне има възможността да осъществи своите идеи, които толкова време проповядва по събрания и конгреси на партията в периода на Kampfzeit (този термин се употребява от нацистите за живота на Хитлер преди да вземе властта). Основната движеща сила в идеологията на Хитлер и НСГРП в годините преди 1933 г. е антисемитизмът като част от расизма, пропагандиран още от 1920 г. Тази пропаганда, водена по улиците и чрез пресата, развива подробно темата за пагубното влияние на евреите върху германците[14].

Още през 1922 г. в частен разговор с майор Йозеф Хел Хитлер казва: „Тоталното унищожение на евреите ще бъде моята първа задача."[15] Бъдещият фюрер обяснява, че всяка революция, и неговата в това число, се нуждае от концентриране на враждебността и освобождаване на „чувството на омраза на широките маси"[16]. Всички съществуващи неприятели трябва да бъдат олицетворени с един-единствен Враг, в чийто образ всеки може да открие личните си страхове и емоции. В същото време обаче индивидуалните усещания се обединяват с тези на другия и на още милиони германци в една обща омраза[17]. Хитлер превръща евреина в обекта, върху който се излива тази ненавист не само поради своите лични убеждения, а и воден от рационални политически сметки. „Борбата срещу евреите", продължава лидерът на НСГРП, „ще бъде дотолкова успешна, доколкото получи широка популярност"[18]. Една от най-характерните черти на антисемитската политика на Фюрера в първите години след като поема управлението на държавата е съчетаването на емоционалната ненавист, която изпитва към евреите, с чистия политически практицизъм. Всъщност такъв подход към юдейския проблем се наблюдава още през 1919 г., когато ефрейтор Хитлер за първи път писмено изразява своите противоеврейски убеждения. „...Антисемитизмът, базиран на чисто емоционална основа, ще намери своя решителен израз чрез погрома. Антисемитизмът, базиран на разума, трябва да поведе към борба и елиминиране на привилегиите на евреите..."[19]

Двата мотива за Хитлеровата антиеврейска политика се въплъщават и в две различни форми на насилие. От една страна, е спонтанното, свръхемоционалното и неконтролируемото насилие, извършвано от щурмоваците на СА (Sturmabteilung) и от обикновените германци. От друга, е нали-

ще хладнокръвен, легален и регулиран от държавата систематичен терор, изразяващ се чрез приетите закони и полицейските действия. Колкото повече подсилва своите позиции във властта, толкова по-бързо новият канцлер изоставя емоционалния елемент и съсредоточава вниманието си върху легализирането на репресивния апарат. През първите шест години от управлението на Хитлер и НСГРП до началото на Втората световна война съществува относителен баланс между двата вида насилие. След избухването ѝ през 1939 г. обаче надделява тероръ, произлизащ от държавата[20].

В първите няколко седмици след качването на Хитлер на канцлерския пост евреите не са възприемани като основна заплаха за режима. Вълната на терор, която вилнее по улиците на Германия през февруари и март 1933 г., не засяга особено евреите[21]. Националсоциалистите и по-точно отрядите на СА виждат основния враг в лицето на комунистите и социалдемократите, т. е. политическите врагове на НСГРП. Още през 1932 г. нацистите излизат с изявление, че „ако НСГРП има абсолютно мнозинство, юдеите веднага ще бъдат лишени от техните права по законов път. Ако обаче НСГРП влезе във властта в коалиция, правата на германските евреи ще бъдат подкопани посредством административни мерки“[22].

Когато Адолф Хитлер идва на власт, неговият антисемитизъм е „притеснен“ от два фактора. Преживяла две икономически кризи през последните десет години (инфлацията от 1922/23 г. и депресията седем години по-късно), германската икономика се нуждае от незабавни стабилизационни мерки. Основният източник на средства за Германия са чужди фирми и правителствени организации. За да успокоят международното мнение, Хитлер и обкръжаващите го първоначално се въздържат от държавните форми на насилие спрямо еврейството. Прилагани са методи, използвани в Испания през XIV и XV в. Държавата подкрепя индивидуалните акции срещу евреите, без да се намесва пряко, а след това ги използва като претекст за въвеждането на легални мерки срещу тях[23].

В първите дни на своето управление Хитлер изоставя „биологичните“ си планове за евреите. Неговата основна задача е да укрепи позициите на партията си в новото правителство. В оглавявания от него кабинет влизат само още двама нацисти – Вилхелм Фрик, заемащ поста министър на вътрешните работи, и Херман Гьоринг като министър без портфейл (но и като министър на вътрешните работи на Прусия, т. е. държи в ръцете си полицията на Берлин). За да може да осъществи партийната програма, приета още през 1920 г., на Хитлер му е нужна много по-широка подкрепа. Затова в първите дни на февруари 1933 г. той насочва енергията си за осигуряването ѝ и еврейският въпрос остава на заден план.

Хитлер започва чистка в държавния апарат и полицията. Левият печат е поставен под цензура. Освен печатния орган на комунистите „Роте Фане“, „удари от властта“ получават и вестниците на бившата Демократична партия (тогава вече преименувана в Държавна партия) и „Центъра“[24]. На 5 февруари 1933 г. е издаден извънреден декрет, с който се експроприират всички сгради и печатни издания на Германската кому-

нистическа партия (ГКП). Следва уреждане на сметки с другите политически противници. Един от арестуваните – някой си Бернщайн – е наказан с 50 камшика затова, че е комунист и с още 50 затова, че е „и евреин“[25]. В тези първи дни от управлението на националсоциалистите са убити над 30 души.

Хитлер има до себе си верни сподвижници, които му помагат по пътя към изграждането на диктатурата – кафяворизниците от СА. По това време броят на щурмоваците нараства до три-четири милиона души[26]. Възходът на тези отряди се свързва с името на Ернст Рьом. Той не само успява да увеличи членската маса на СА, а и превръща отрядите във фанатизирана армия[27]. Основният контингент е съставен от работници, останали без средства за препитание, банкрутирали собственици на магазини, криминално проявени личности, безработни студенти и т. н. За поделенията на СА терористичната разправа с противниците на режима започва още в първите дни след 30 януари 1933 г. Уличните сблъсъци, размириците, нападенията срещу комунисти, демократи и евреи стават ежедневие за щурмоваците[28]. Отрядите на СА са толкова важни за Хитлер най-вече с това, че са преди всичко инструмент за терор, а не пазители на идеологическата чистота на партията. Те са обучени за тази си роля още през 20-те години.

Подпалването на сградата на Райхстага на 27 февруари 1933 г. се използва от нацистите като повод за провеждането на масови арести на комунисти и социалдемократи, а вкарването в затвора става „по усмотрение“ и без съд. Арестувани са няколко хиляди души[29]. Германската парламентарна система изживява своите последни мигове. На 28 февруари Хинденбург издава указ „За защита на народа и държавата“, чрез който отменя основните свободи на обществото. Много чуждестранни дипломати и журналисти стават свидетели на терора по улиците. В началото на март 1933 г. е открит и първият концентрационен лагер – в малкото селце Дахау, близо до баварската столица Мюнхен. „Лагерът, празни землянки в пясъчни ями, е ръководен от части на местния Schutzstaffel (SS) [отбранителен отряд – СС], който вече си е спечелил слава като един от най-свирепите и брутални SS-взводове в Бавария.“[30] През март 1933 г. Дахау е разширен, за да може да поеме 5000 затворници. Той става първият опитен полигон, където се отработва системата за наказания и други психологически издевателства над затворниците[31]. През първите седмици на нацисткото управление в него влизат предимно политически противници на властта – комунисти, социалисти, опозиционни лидери, та дори и духовни лица. Това съвсем не означава, че евреите са „пропуснати“. По време на Втората световна война Дахау става известен като един от най-ужасните концлагери, в който се провеждат медицински опити над арестуваните. Само в периода 1941–1942 г. в баварския лагер са осъществени над 500 експеримента с живи хора[32].

За по-малко от два месеца Хитлер успява да се „окопае“ във властта достатъчно, за да пристъпи към изпълнението на нацистката програма. На 5 март 1933 г. са проведени предсрочни избори за Райхстаг, в

които НСГРП печели 43,9% от гласовете, или 288 места в парламента. Пет дни по-късно, на 9 март, „конституционното правителство" нарежда ареста на депутатите комунисти[33]. Укрепването на нацистките позиции продължава. На 13 март е обявено, че партийното знаме трябва да се поставя до националния флаг. С друг декрет същия ден е създадено Министерство на пропагандата, а д-р Гьобелс е назначен за райхсминистър[34]. Месец март е наситен със събития, които са прелюдия към една от най-големите хуманитарни катастрофи. 23 март 1933 г. се оказва ключова дата в историята на Германия. Тогава Райхстагът гласува извънредни пълномощия на правителството и правото да управлява страната чрез декрети през следващите четири години. След този акт цялата власт вече е в ръцете на Националсоциалистическата германска работническа партия, а нейният лидер става Фюрер на целия германски народ (пост, официализиран след смъртта на Хинденбург – 4 юли 1934 г.). Хитлер вече е достатъчно силен и получава възможност да реализира плановете си за евреите.

Антисемитската политика на нацистите след влизането им във властта е логично продължение на изповядваните от тях противоеврейски идеи преди 1933 г. От една страна, антисемитизмът се изразява в „спонтанни" вербални и физически атаки срещу евреите, извършвани както от отряди на СА, така и от обикновени граждани. Едновременно с това започва издаването на постановления и сурови законови ограничения на правата на евреите в Германия. Тези мерки се предприемат на държавно ниво. Двете направления на противоеврейската политика, водена в Германия след 30 януари 1933 г., са всъщност реализация на един дълго обмислян план, чиято цел е избиването на юдеите и „освобождаването" на германците от тяхното порочно влияние. Обединяващата линия между двата вида антисемитизъм е обществения консенсус относно нуждата от елиминирането на евреите от социума[35].

Терорът срещу цялото еврейско население в Германия не закъснява. На 11 март еврейски магазини в Брауншвайг са плячкосани. Два дни по-късно всички адвокати и съдии с еврейско потекло са буквално изхвърлени от съда в Бреслау. В статия от 27 март 1933 г. британският вестник „Манчестър Гардиън" споменава за арестуването на трима евреи в Берлин от щурмоваци, при което са им взети всичките пари, а след това са „бити жестоко, до кръв с гумени палки и захвърлени на улицата в безсъзнание"[36]. Срещу евреите се действа и с т. нар. Einzeloperationen, или индивидуални операции, които са провеждани специално срещу съдържатели на магазини, равини и други представители на еврейската общност. „Значителен брой хора са арестувани без каквато и да е било причина – си спомня Бено Коен, очевидец на събитията и един от оцелелите по време на нацисткия режим – и повечето от тях бяха евреи."[37] Ето какво пише в своя доклад американският консул в Лайпциг Ралф Бъсер: „Преди няколко седмици униформени нацисти нахлуха в еврейската молитвена сграда, провалиха вечерната служба и арестуваха 25 богомолци...

Нападатели, облечени в нацистки униформи, изпочупиха стъклата на 18 еврейски магазина в Хемниц..."[38]

В голяма част от германските градове има лозунги, които призовават: „Евреите от цял свят се опитват да разрушат Германия!" и „Германски народе, защити се! Недей да купуваш от евреите!"[39]. Вербалните нападки срещу евреите стават нещо съвсем нормално за германското общество. Във Франкония например на указателните табели пред много села и градове, на входовете на ресторанти, бирарии и кафенета могат да се прочетат следните надписи: „Евреи не са желани тук", „Евреи влизат в града на свой риск", „Забранено е влизането на евреи" и много други[40].

Спорадичните атаки срещу еврейското население постепенно се превръщат в масов терор. Жестокостта на неговите по-късни прояви обаче далеч надхвърля уличните побои и счупените витрини. Само за няколко години инцидентните нападения се превръщат в Холокост – тоталното избиване на евреи, станало характерна черта на германската политика в периода 1933–1945 г.

Основен инициатор на този терор в цяла Германия са отрядите на SA. Те организират серия от бойкоти в бастиона на нацистите Прусия (повече от 75% от населението в провинцията дава гласа си за НСГРП), насочени срещу еврейския бизнес и практикуващите свободни професии евреи. Съпътствани със заплахи, тези бойкоти създават климат, изпълнен със страх, който рефлектира както върху еврейското население, така и върху нееврейското. Много германци се страхуват да разговарят продължително време с юдеи, да пазаруват от техните магазини или да ползват услугите им[41].

Спорадичните атаки срещу евреите много скоро добиват организирана форма. На 1 април 1933 г. в цяла Германия е проведен бойкот срещу еврейски магазини и заведения. Макар да не е организиран от правителството и официално да не се подкрепя от него, този бойкот се ползва с протекциите на управляващите. По време на тази първа организирана акция срещу евреите отново проличават двете начала в антисемитските убеждения на Хитлер. От една страна, бойкотът поставя началото на процеса на прочистване на германското общество от „нездрави" елементи, за което лидерът на НСГРП призовава още от 1919 г., а от друга – чрез него ще бъдат елиминирани конкурентите на германските производители и търговци и по този начин ще бъде нанесен сериозен удар върху икономическите позиции на евреите.

Във връзка с провеждането на бойкота е създаден четиринадесетчленен организационен комитет (Централен комитет за защита срещу еврейските акции и пропаганда за бойкот) начело с гаулайтера на Франкония и издател на антисемитския вестник „Дер Щурмер" Юлиус Щрайхер. Нацисткият официоз „Фьолкишер Беобахтер" започва активна пропаганда за предстоящото събитие още от края на месец март, когато във вестника излизат статии със заглавия като „Бойкотиране на евреите", „Да разбием световния враг" и „Започна отбранителната война". На 29 март в същия печатен орган е публикуван Манифест на Националсо-

циалистическата партия, който започва с изявлението, че „след 14-годишно несъгласие, германският народ най-сетне се е измъкнал от марксистко-еврейското блато“[42]. Освен че се изтъква толерантността на Германия към евреите и търпението ѝ към тях през вековете, в този манифест се дават и доста обширни инструкции към местните организации за методите, които трябва да бъдат използвани по време на бойкота:

„1. Акционните комитети във всяка местна организация или подразделение на НСГРП са създадени, за да изпълнят ефективно планирания бойкот срещу евреите, еврейските стоки, еврейските лекари и еврейските адвокати.

2. Акционните комитети са длъжни да осигурят максимална защита на всички чужди граждани, без значение от тяхната раса или вяра... Бойкотът е изцяло предпазна мярка срещу германското еврейство.

3. Акционните комитети са длъжни да популяризират бойкота чрез пропаганда... Германецът не бива повече да купува от евреин... Бойкотът трябва да бъде генерален. Той трябва да бъде поддържан от целия германски народ и да удари еврейството по най-чувствителното място.

[...]

8. Бойкотът трябва да бъде координиран и трябва да започне навсякъде по едно и също време... От момента на започването на бойкота населението да се предупреждава да не влиза в еврейски магазини. Началото на бойкота ще бъде обявено чрез афиши, пресата и други. Бойкотът ще започне в събота, 1 април, точно в 10 часа.

Той ще продължи, докато водачите на партията не решат да го спрат.“[43]

От 1-ва точка на този документ става ясно, че бойкотът е насочен срещу икономическите позиции на германското еврейство. Затова би било интересно да се проследят някои цифри за процентното участие на евреи в стопанския и професионалния живот на Германия.

Безспорно социално-икономическите позиции на евреите в Германия са много добри. Те заемат водещи позиции в средния бизнес – това се определя от възможностите, които предлага бързото развитие на германската индустрия в края на XIX в. През 1933 г. над 147 000, или близо 30% от германските евреи работят в търговията. Интересен е един факт от статистиката по това време – само 2% от евреите са заети в банковото дело или са борсови агенти[44].

Освен в търговията евреите са широко представени и в сферата на услугите и на свободните професии:

*Дял на евреите в различните професии**

Професия	Общ брой на заетите за цяла Германия	Евреи	
		Брой	%
Адвокати	18 000	3 000	16
Лекари	51 000	5 500	10
Университетски преподаватели	5 000	200	3
Журналисти и писатели	17 000	900	5
Счетоводители	13 000	515	4
Танцьори, актьори, художници	23 000	703	3
Търговски представители и агенти	216 000	24 000	9

*Статистика на Германския райх от 16 юли 1933 г. Цит. по: *Schleunes*, p. 38.

Както бе посочено по-горе, бързата индустриализация на Германия, еманципацията на еврейството в края на миналия век и, разбира се, афинитет на този народ към интелектуалния труд определят и неговото социално-икономическо положение в обществото. В този смисъл рядко може да се видят в статистиката данни за евреин работник, миньор или земеделец. Това може да се обясни преди всичко с факта, че евреите винаги са били малцинство в дадено общество и като такова те са имали ограничен „достъп" до обикновените занаяти и начини за изкарване на прехраната. Затова те са се захващали с дейности, които не са особено популярни за момента, но които по-късно стават доста доходни – ювелирство, лихварство, търговско посредничество, киноиндустрия и др. Безспорно евреите са и доста находчиви и предприемчиви, което допълнително повишава социалния им статус. Интересно е обаче да се види какво е мнението по този въпрос на някои нацистки автори. Според д-р Фридрих-Карл Вийбе, директор на Института за проучване на еврейския въпрос в Берлин, „едностранчивата социална структура на еврейството" се дължи на факта, че то е „едно дърво без корени, без здрава връзка със социалния живот..."[45] Всъщност това твърдение не е ново – то е познато още от книгата на Адолф Хитлер „Моята борба", където бъдещият фюрер доста подробно обяснява как евреинът няма нито собствена държава, нито собствена култура и цивилизация, тъй като няма идеализъм, така необходим за изграждането на едно здраво общество със силни традиции. „Ръчната работа, земеделието, занаятчийството и някои други отрасли бяха винаги съзнателно избягвани"[46] от евреите, тъй като „те предпочитаха да се занимават с търговия на добитък, зърнени храни..., а преди всичко с кредити и парични сделки, все с цел да трупат големи печалби без тежък труд"[47].

Трябва да се подчертае, че авторите, изповядващи националсоциалистически идеи, дават точни факти и цифри за процентното участие на

евреите в социално-икономическия живот на Германия – те съвпадат почти напълно с посочената по-горе статистика. Тълкуването на тези факти обаче е различно. За нацистките автори големият брой на евреите, участващи в сферата на услугите, търговията, изкуствата и т. н., свидетелства за тяхната „зараза и поквара", плъзнала из целия социален организъм, а не, че те са станали интегрирана част от германското общество. Подобни тълкувания не учудват никого, тъй като те са основната част от пропагандния апарат на всяко тоталитарно общество и служат като инструмент за моделиране съзнанието на отделния индивид. Чрез културата и изкуството наложените със сила идеологически догми придобиват „нов" облик"[48] и проникват във всички области на обществото.

С лозунга „Германски народе, защити се! Недей да купуваш от евреите!" бойкотът започва в 10 часа сутринта в събота, 1 април – юдейският религиозен празник Шабат. Щурмовци застават пред еврейски магазини с плакати, „предупреждаващи" германците да не влизат. Давидовата звезда – жълта на черен фон – е изрисувана по вратите и прозорците на хиляди магазини. Навсякъде са изписани думата Jude, емблемата на нацистите – свастиката, лозунги като „Погубете Юда!", „Евреи, вън!" и „Марш в Палестина/Йерусалим!"[49].

„На всеки еврейски магазин – пише лейди Ръмбълд, съпругата на британския посланик в Берлин сър Хорас Ръмбълд – беше залепена голяма табела, която предупреждаваше хората да не купуват оттам. В много случаи специална бележка гласеше, че в тези магазини се предлага зле платена работа и доста често можеха да се видят карикатури на еврейски носове."[50]

През деня на бойкота един евреин е убит. След спор с щурмовак адвокат на име Шум е прибран от СА и разстрелян. В по-големите градове бойкотът преминава според плановете. Във Франкфурт на Майн например, постовете около еврейските магазини са поставени точно в 10 часа. Указанията, дадени на местните щабове, се изпълняват най-акуратно, а някъде дори се излиза от техните рамки. Показателен е случаят в местния университет, където осемдесетина младежи нахлуват и буквално изхвърлят студенти и преподаватели евреи от сградата[51]. Американският консул в Лайпциг съобщава, че там престаралите се активисти на НСГРП започват бойкота още на 31 март, атакувайки няколко магазина. На 1 април по улиците на града преминава конвой от 115 „арестувани" евреи, а техните пазачи призовавали към бойкот. Консулът съобщава и за много случаи на телесно малтретиране и заплахи, особено срещу полски евреи[52]. Информация за подобни случаи споменава и в. „Таймс". В Берлин обаче, където е пълно с представители на чуждестранния печат и с много дипломати, бойкотът не се реализира напълно. Освен че започва един час по-късно от обявения, патрули са поставени само при входовете на по-големите магазини и ресторанти, а някои предприятия погрешно са отбелязани като еврейски[53].

Притиснат от международната общественост и от някои членове на кабинета, както и от Хинденбург, Хитлер е принуден да обяви, че бойко-

тът ще продължи само един ден. В реч от 31 март Гьобелс, вече министър на пропагандата, оправдава този обрат в политиката на ръководството на НСГРП, изтъквайки, че този бойкот е „генерална репетиция за редица бъдещи мероприятия“[54].

Бойкотът разкрива реалната стопанска обстановка в Германия. По време на бойкота, водени от икономически съображения, нацистите са принудени да защитават няколко еврейски склада[55]. Объркването става още по-голямо, когато през юни новият министър на финансите Курт Шмит моли Хитлер да одобри отпускането на правителствен заем, с който да се спаси втората по големина германска верига от магазини, собственост на евреина Херман Тайц. Хитлер е принуден да прави избор между идеологията за расовата чистота и нуждите на момента. След двучасов размисъл Хитлер избира второто[56].

През март–април 1933 г. новият канцлер все още чувства позицията си във властта несигурна, а себе си – зависим от международните институции.

Натискът от чужбина кара нацистите да поомекнат. На 31 май 1933 г. „Ню Йорк Таймс“ пише, че консулът на Обществото на народите е възмутен от антиеврейските мерки в Горна Силезия[57]. Няколко седмици по-късно, по време на конференция в Лондон по икономически въпроси, външният министър Фон Нойрат отбелязва нарастването на дипломатическата изолация на Германия. Причината е антиеврейската политика, която се провежда в страната[58]. Интересно е едно съобщение на английския посланик в Берлин Ръмбълд, в което се казва, че от осъдителното поведение на нацистите са шокирани не само дипломатическите среди в Германия, а и отделни хора, членове на НСГРП.

„Пропагандата ни помага да вземем властта. Пропагандата ни помага да удържим властта. Пропагандата ни помага да завоюваме целия свят“. Това са думи на Йозеф Гьобелс[59] и с тях се разкрива една важна част от структурата на тоталитарната държава изобщо и в частност – на Германия при управлението на Хитлер и Националсоциалистическата партия. Пропагандата и манипулирането на общественото мнение се включват с пълна сила по време на антиеврейската кампания не само през април 1933 г., а и при по-късните акции. В библията на националсоциалистите „Моята борба“ Хитлер отделя доста редове на този проблем. Всъщност идеите му съвсем не са оригинални и авторски. Както и всичко друго от идеологията си, Хитлер „черпи“ от някой друг. За ръководенето на масите и пропагандата този извор се оказва психологът Гюстав Льобон и неговата книга „Психология на тълпите“. На базата на изследванията на френския доктор Хитлер определя няколко основни правила при воденето на пропаганда. Първото е, че „тя трябва да се ограничава до няколко цели и да се повтаря постоянно“[60]. Една от тези цели, както е известно, е „световният еврейски заговор“, който нацистите ще разгромят. Вторият принцип, посочен от лидера на НСГРП, е, че пропагандираните идеи трябва да са адресирани към тълпата, а не към интелектуалеца[61]. Попаднал сред морето от хора, отделният човек се превръща

„в песъчинка сред много други, които вятър издухва на воля“[62]. Според Льобон като част от тълпата отделната личност „слиза с няколко стъпала по стълбата на цивилизацията“[63] и се превръща във варварин, независимо от индивидуалните си умствени качества. Хитлер пише, че големината на тълпата определя духовното равнище на пропагандата. Затова не е чудно, че пропагандата на националсоциалистите в частност и на тоталитарните режими въобще е строго подчинена на това правило[64].

Друго основно правило на пропагандата, според Хитлер, е, че тя трябва да си служи с полюсни представи, с бяло и черно[65].

Типичен пример за противопоставянето в политическата пропаганда е мотото на създадения от Гьобелс вестник „Дер Ангриф“: „За потиснатите – срещу потисниците!“[66]. В нацистката преса евреите са представени по възможно най-отблъскващия начин; на тях са приписвани много пороци и грехове. Вестникът на Юлиус Щрайхер „Дер Щурмер“ е „изпълнен с най-просташки карикатури на евреи“[67], в него се поместват различни разкази за сексуални извращения на евреите и т. н.

Следвайки тези принципи неотменно и прибавяйки към тях известна доза насилие, Хитлер и останалите лидери на НСГРП успяват да изградят една перфектна пропагандна машина, която обхваща всички клонове на обществото. Чрез непрекъснато повтаряни лозунги срещу еврейското зло те изграждат образа на Врага, срещу когото трябва да се концентрира омразата на обществото.

Още при обявяването на бойкота се казва, че той е партийно мероприятие, а не държавен акт. Въпреки това обаче, властта не само че не взима мерки за защита на еврейското население, а използва обстановката за приемането на редица дискриминационни закони. На 7 април 1933 г., една седмица след бойкота, концепцията за расовите различия между евреите и германците е официално оповестена чрез приемането на първия дискриминационен закон[68] – „Закон за възстановяването на професионалните граждански служби“. В него се казва, че „служители, които не са с арийско потекло, се уволняват...“[69]. На практика този закон е нарушение на Ваймарската конституция от 11 август 1919 г., в която според чл. 128.: „Всички граждани на държавата без разлика са избираеми за граждански служби...“[70]. В чл. 129. се казва, че „установените права по професии са неприкосновени“[71]. Този закон, както и другите ранни закони, се отнася не само до еврейското население на Германия, а и до всички политически опоненти на НСГРП. Посредством тези актове са погазени правата на комунисти, социалдемократи и евреи. Законът от 7 април поставя началото на легалното им изолиране от обществото. Трябва да се спомене обаче фактът, че в този правен акт е включен и един параграф, според който принудителното пенсиониране и уволняването „не се прилага за служители, които са постъпили на работа преди 1 август 1914 г. или които са се сражавали във войната на страната на Райха или срещу неговите врагове, или чиито бащи или синове са убити във войната“[72]. Тази отстъпка от страна на нацистите е допусната поради настояване на Хинденбург, който в писмо до Хитлер от 4 април защитава евреите,

борили се за честта на Германия. „Аз мисля, че обществените служители, съдиите, учителите и адвокатите, които са били ранени във войната или са били войници на фронта, или са синове на такива, които са загинали или имат синове, паднали в битка, трябва да имат възможността да продължат да упражняват техните професии“ [73] – пише президентът.

Терминът „неариец“ е дефиниран за първи път в германското законодателство на 11 април 1933 г., когато е приета Добавка към Закона за възстановяване на професионалните граждански служби. Тази класификация се използва във всички следващи закони, касаещи евреите, до приемането на Нюрнбергските закони през септември 1935 г. Според указа от 11 април „неарийци“ са евреи, покръстени евреи, техните деца, внуци и правнуци, деца и внуци от смесени бракове, дори ако те са християни[74].

Правителството оповестява разпускането на всички граждански организации, „които не са арийски“. Законът от 7 април се прилага спрямо: държавните чиновници в Райха, държавната и местната администрация; служители в социалното осигуряване; съдии и прокурори; нотариуси; учители и преподаватели и т. н.

Германските градове се съревновават за новия „Арийски идеал“ с фанатична устременост. Във Франкфурт например на учителите евреи е забранено да преподават в университетите, на актьорите евреи – да излизат на сцена, а на музикантите – да свирят на концерти.

Базирайки се на безумната теория за „чистота на расата“, Хитлер разделя германските граждани на две групи. Във „Фьолкишер Беобахтер“ е публикувано изказване на Фюрера пред Лекарския съюз, в което той твърди: „Най-големите достижения в интелектуалния живот никога не могат да бъдат създадени от представителите на чужда раса, а само от такива, които са обладани от арийски и германски дух.“[75]

През април с. г. са приети още няколко дискриминационни закона, които постепенно изключват евреите от обществения живот в Германия. Това са Законът относно приемането в правните професии, с който приблизително 3000 евреи адвокати, съдии и прокурори остават без работа; Указът относно лекарските служби и Указът относно зъболекари и зъботехници с национална здравна застраховка, с които медицината става забранена област за евреите[76].

За терор над политическите опоненти, свещеници, комунисти, хомосексуалисти и евреи новото правителство създава концентрационни лагери в Естервеген и Захсенхаузен, като „филиали“ на Дахау. В началото на април 1933 г. в баварския концлагер попадат близо 1000 евреи, а много германски граждани, противници на режима, са въдворени без съд и присъда.

Английският посланик в Берлин Х. Ръмбълд изразява искреното си възмущение от условията в концентрационните лагери. На 12 април 1933 г. в Дахау умират 4-има евреи в „резултат на преднамерен садизъм“[77]. В писмо до дипломатическата колегия той отбелязва: „Нацистката революция разкрива едни от най-лошите качества на германския характер, а именно – отмъстителност и бруталност, стигащи в много случаи до зверщина.“[78]

Германските евреи действат по най-добрия начин за подобряване на своето положение. На 13 април група от еврейски банкери, общественици и ционисти създават в Берлин Централно бюро за подпомагане и възстановяване. В същия ден обаче в Берлинския университет се появяват позиви „срещу негерманския дух“. „Нашият най-опасен опонент – се казва в тях – е евреинът. Той може да мисли само по еврейски. Ако пише на немски, лъже. Германецът, който пише на немски и мисли на еврейски е предател.“[79]

На 25 април е приет Закон срещу препълването на германските училища и университети, чрез който се елиминират „студентите неарийци“[80]. Това е особено важен закон, тъй като чрез него нацистите поставят под свой контрол младежта – бъдещето на Третия райх. Както казва самият Хитлер: „В чиито ръце е младежта, в неговите ръце е бъдещето. Ние, старите, сме обработен материал. [...] Погледнете тези юноши и младежи! Какъв материал! С тях ще мога да създам новия свят.“[81] Сложен е край на Ваймарския стил на обучение. Подобно на всички други области – изкуство, наука и т. н., и нацисткото образование служи за популяризиране на идеята за „висшата раса“, призвана да управлява „низшите“[82]. Хитлер не само поставя под контрола на своята партия цялата образователна система, а и я превръща в част от пропагандата, създавайки по този начин „армия от послушници, боготворящи своя водач...“[83]. Нацисткият образователен модел прекъсва една традиция, чиито корени започват още от Средновековието. „Човекът – казва Хитлер – е резултат от образование, което е формирано в продължение на стотици хиляди години. Днес той трябва да се започне наново.“[84] Целта на националсоциализма е да „освободи“ човека от изграждените хиляди години наред религиозни и философски догми. Неговото истинско обучение – националсоциалистическото – ще започне, когато той се превърне отново в дивак и така, необременен от остарелите идеологии, ще се превърне в едно добре оформено зъбно колело от нацистката машина. На 13 февруари 1938 г. министърът на образованието Бернард Руст пише във „Фьолкишер Беобахтер“: „Функцията на цялото образование е да създава нацисти.“[85] В една официална публикация на същия министър – „Образование и инструкции“ – се разяснява на какво да се наблегне в училищата. Първото ударение се поставя върху факта, че нацията е кръвна общност и ученикът трябва да чувства върховенството на нордическата германска раса. Освен това децата трябва да бъдат научени, че нацията е бореща се, работеща и идеологическа общност[86].

Курсовете по антисемитизъм са регулярна част от образователната система – като се започне от основните училища и се стигне до университетите[87].

За това, как са се спазвали инструкциите на Фюрера и министъра на образованието Руст, разказва Грегор Цимер, директор на Американското училище в Берлин в книгата си „Образование за смърт“[88]. Като типичен пример за използването на расистки методи в преподаването Цимер описва едно свое посещение в хамбургско училище. Учителят говори за

„расовите грешки“ на отделни страни – Франция, Русия, Чехословакия и др. Накрая показва на учениците един албум, в който има фотографии на видни американци, между които и на президента на САЩ Рузвелт. Идеята на тези снимки е да разкрие „семитската“ кръв на политическите лидери на Съединените щати, а оттук се определя и тяхната основна цел – американците са неприятели на Германия, защото преобладаващата част от техните лидери са евреи. Освен това на децата се обяснява, че безработицата в САЩ е много висока, защото евреите заемат водещи позиции в американското общество. Отговорът на учениците е в синхрон с преподаваното – „Смърт на евреите!“[89].

За да е пълна картината за нацисткото образование и неговите методи, трябва да се обърне внимание и на издаваните детски книги. През 1938 г. „Дер Щурмер“ публикува един от най-популярните разкази за ученици, носещ заглавието „Отровни гъби“ от Ернст Хаймер. Историята започва с разговор между майка и син за съществуването на добри и лоши хора, така както има ядивни и отровни гъби. На въпроса на майката знае ли кои хора са лоши, малкият Франц извиква: „Разбира се, мамо! ... Това са евреите!“[90]. Истории за злините, които са причинили евреите на германския народ, изпълват както букварите на малките ученици, така и учебниците на студентите. Антиеврейската пропаганда прониква във всички клонове на образованието. Децата се учат как да разпознават евреина по неговите устни, нос, очи и т. н.

Експулсирането на евреи от университетите е тотално. От висшите учебни заведения са изгонени много видни учени. Така например от професорското място е лишен носителят на Нобелова награда за химия Фриц Хабер, а един от най-големите умове на XX в. Алберт Айнщайн избира изгнанието. „Ние не искаме да бъдем страната на Гьоте и Айнщайн“, декларира берлинският нацистки вестник „Локал Анзейгер“ на 7 май 1933 г., противопоставяйки „културния“ гений на Гьоте срещу „варварското“ еврейство на Айнщайн[91]. Един от учените, който гордо влиза в редиците на последователите на Адолф Хитлер, е Филип Ленард – известен физик и Нобелов лауреат. Въпреки че негов учител и ментор е професорът с еврейски произход Хайнрих Херц, Ленард става страстен антисемит след януари 1933 г. Нещо повече – той е основател на *германската физика* (Deutsche Physik), която трябва да се противопостави на достиженията на еврейската физика, представена от Айнщайн[92]. Според спомените на един друг германски физик и Нобелов лауреат за 1919 г. Йоханес Старк в края на 20-те години „Аз обяснявах с тъга в гласа... за еврейската зараза в търговията, икономиката, политиката, пресата и науката. Очите на Ленард пламнаха... и той каза: „Ето защо евреите трябва да бъдат изхвърлени от центъра на Земята.“[93] Йоханес Старк също отрича постиженията на Алберт Айнщайн. При встъпването си в длъжност в Института Ленард към Хайделбергския университет на 13 декември 1935 г. той казва следното: „Евреите искат да представят него [Айнщайн] за най-великия физик на всички времена. Теорията на Айнщайн за относителността не е нищо друго освен събиране на изкуствени фор-

мули, базирани на произволни дефиниции и трансформации на пространството и времето... Еврейският формализъм в науката е отхвърлен..."[94] През 1934 г. Старк прави доста симптоматично изказване. Той прави връзка между военните разработки и расовата политика на нацистите, която по това време е още в начален стадий. Според него науката ще помогне за осъществяване на „народно-политическите" мерки за прочистване на обществото от „еврейската зараза"[95].

Основните инструменти, чрез които НСГРП успява да проникне в германските университети, са Националсоциалистическия германски студентски съюз и Съюзът на университетските преподаватели. Още в първите месеци на 1933 г. Саксонската организация на националсоциалистическите германски учители публикува „обет за вярност", подписан от деветима професори, някои от тях ректори на университети[96]. Техните изказвания, събрани в книга, са адресирани към „целия свят" с апел към световната интелигенция да се бори за свобода, чест, справедливост и мир заедно с Адолф Хитлер. Ректорът на Берлинския университет проф. д-р Ойген Фишер завършва своето обръщение: „За водача, привет и победа!"[97].

Студенти нацисти изгонват от аудиторията, в която чете лекция, професора по гражданско право Мартин Волф.

Ханс Науман, известният литературен и културен историк, одобрява изгарянето на книги в Бон през май 1933 г. Когато поема поста ректор на Бонския университет през 1934 г., той завършва речта по повод всъпването му в длъжност с възхвала на „човека с любимото име" „нашия фюрер"[98].

Дългият списък с имена на учени, поддръжници на нацизма идва да покаже, че националсоциалистическите идеи не са чужди на германските университети още в първите месеци след поемането на канцлерския пост от Хитлер.

Освен чрез пропагандата и законодателната дейност идеологическото „прочистване" на обществото от вредни идеи се води и с други методи. На 10 май 1933 г. под личното ръководство на министъра на пропагандата Гьобелс пред сградата на операта в Берлин са изгорени на масова клада над 20 000 книги, сред чиито автори има много евреи. Между тях изпъкват имената на Анри Барбюс, Леон Блум, Иля Еренбург, Лион Фойхтвангер, Зигмунд Фройд, Карл Маркс, Ерих-Мария Ремарк и много други[99]. Гьобелс държи реч, в която се казва: „Тези пламъци не осветяват само окончателния край на една ера. Те осветяват също началото на новата ера."[100] Пророчески се оказват думите на поета Хайнрих Хайне, изречени преди повече от 100 години: „Тези, които започват с изгаряне на книги, ще завършат с изгаряне на хора!"[101].

Процесът на „нацификация" обхваща всички структури на властта и цялото германско общество. На 26 април 1933 г. тайната държавна полиция става нацистка и е преименувана на Гестапо (Geheime Staats Polizei). През 1936 г. Гестапо, политическата и криминалната полиция и службата за сигурност при СС се сливат, а тяхната мрежа от доносници

се разпространява сред цялото общество[102]. Диктатурата вече притежава всички лостове на властта: службата по сигурността – SS; разузнаването – SD; тайната полиция – Гестапо, и концентрационните лагери. Съдилищата, процесите, адвокатските защити и апелативните съдилища остават в миналото. Изграждането на пълна диктатура завършва на 14 юли 1933 г., когато в Германия се забраняват всички други партии освен Националсоциалистическата.

Наред с изграждането на тоталитарна държава Хитлер провежда и активна законодателна дейност, насочена срещу неговия основен враг – евреите. До края на 1933 г. и през цялата 1934 г. са приети множество юридически актове, с които обществено-икономическите позиции на евреите са ограничени. Всички те представляват на практика изпълнение на нацистката програма от 23 февруари 1920 г. В точка 7. от нея се иска „принадлежащите към чужди нации (неподаници)... да бъдат изгонени от Райха“[103]. В унисон с това на 14 юли 1933 г. е приет Закон относно отменянето на натурализацията и анулиране на германското гражданство[104]. Това е и първата атака срещу притежаването на германско гражданство. Чрез този закон се отменя гражданството на натурализирани „неарийци“, а тяхната собственост се конфискува. „Неарийците“ с германски произход все още не са подложени на тотална атака, както става в следващите години. Цитираният правен акт е допълнен с един друг, приет на 23 март 1934 г. – Законът за експулсация от Райха, според който на депортиране подлежат тези чужденци, които нямат германско гражданство[105]. Най-потърпевшата група е тази на полските евреи.

Годините 1933 и 1934 г. могат да бъдат разглеждани като период на подготовка за приемането на Нюрнбергските закони през септември 1935 г. През тези две години се приемат основните правни актове, които постепенно изключват евреите от социалния живот на Германия. Макар все още да се смятат за германски граждани, техните права са толкова ограничени, че на практика те не участват реално в живота на държавата. До партийния конгрес в Нюрнберг през 1935 г. неарийското население – в по-голямата си част еврейско – е изключено от издателския и журналистическия бранш по силата на Закона от 4 октомври 1933 г., забранено му е да притежава земя със Закона, регулиращ селските имоти, приет на 29 септември 1933 г., а евреите са изключвани от различни частни и граждански организации. Така например през август 1933 г. юдеи са изключени от Съюза на глухите. На 14 юни 1934 г. е постановено, че нееврейка съпруга на евреин е „жена на расов замърсител“[106].

В края на 1934 г. повече от 50 хиляди евреи напускат Германия. Остават около 450 хиляди. Десет години по-късно двама историци, Ариех Тартаковер и Курт Гросман, специалисти по бежанския въпрос, пишат за 1933 и 1934 г.: „През този първи период бежанското движение имаше колеблив характер. Много мислеха, че антиеврейските ексцесии ще отминат...“ и върлуващият антисемитизъм ще остане в миналото. Дори съществуват случаи, при които евреи, „неспособни да се приспособят в чужбина“, се завръщат в Германия[107].

Първите месеци на 1935 г. изглеждат на някои като края на екстремизма на нацистите. В Дахау броят на арестуваните е доста намален и повечето от евреите, интернирани там през 1933 г., са освободени. След тринадесетте смъртни случаи на евреи в лагера през 1933 г., през 1934 г. в Дахау е убит само един. През следващите десет месеца в лагера няма смъртен случай на евреин – до смъртта на студента Макс Ханс Кон[108].

На 1 март 1935 г. след проведения плебисцит Саар става интегрална част от хитлеристка Германия. Всичките 5000 евреи от тази област предпочит емиграцията в Белгия и Франция и приемат съотв. белгийско или френско гражданство. Вътре в Германия около 20 хиляди евреи напускат градовете и селата, в които не са желани, и търсят убежище в Берлин. Както изглежда, едната възможност за спасение е бягството от настъпилата „буря". Другата възможност е емиграцията.

До края на август 1935 г. повече от 75 000 евреи напускат Германия. Част от тях са евреи само по нацистките схващания и терминология – т. нар. „християни неарийци". Една голяма част от тези бежанци – около 30 000 – отиват в Палестина. 9000 заминават за САЩ; няколко хиляди емигрират във Великобритания, а други – в Южна Африка, Канада и Австралия. Хиляди намират убежище във Франция, Белгия и Холандия, в Австрия и Чехословакия[109].

В Германия остават по-малко от една четвърт от евреите. Те са лишени от възможността да изкарват прехраната си поради бойкоти, декрети или просто заради насилието. Повече от 10 000 здравни и социални работници са изгонени от постовете им, 4000 адвокати са лишени от правото да практикуват професията си, 2000 лекари са изгонени от болниците и клиниките, на още толкова актьори, певци и музиканти е забранено да работят на сцена. Уволнени са над 12 000 редактори и журналисти, а така също и 8000 университетски преподаватели и учители[110].

През юли 1935 г. в Берлин започват „спонтанни" антиеврейски протести, при които няколко юдеи са пребити. Появява се една статия, озаглавена „Да приключваме с евреите", която предупреждава германските момичета да се осъзнаят и да „не излизат повече с евреи". „Германски жени, ако купувате от евреи, германски момичета, ако излизате с евреи, то всички вие предавате своя германски народ и неговия фюрер, Адолф Хитлер, и извършвате грях срещу вашата нация и нейното бъдеще!"[111]

Голяма част от евреите в Германия не са „чисти" юдеи – дори и в собствените си очи. Някои от тях са деца на евреи, приели Христовата религия. Други са трето и дори четвърто поколение християни. Както е известно обаче, Хитлер тълкува „евреин" в контекста на въпроса за расата, за „чистотата" на кръвта, акцентирайки върху „покварата" на праотците на евреина, която прави невъзможно той сега да бъде „истински" германец, член на „народа". Тези примитивни концепции стават боен зов на нацията и идея фикс на водачите[112].

През изминалите две години и половина от управлението на НСГРП (от 30 януари 1933 г. до септември 1935 г.) Хитлер и обкръжаващите го насочват вниманието си главно към решаването на икономически и по-

литически проблеми с вътрешногерманско и международно значение. Тези месеци са наситени със събития. На 19 октомври 1933 г. Германия напуска Обществото на народите, на 30 юни 1934 г. в „нощта на дългите ножове" са избити всички най-видни ръководители на щурмовите отряди, в това число и страховитият Ернст Рьом, а на 16 март 1935 г. е въведена задължителна военна служба, което на практика представлява анулиране на Версайския договор. Това, че еврейският въпрос е оставен на заден план, съвсем не означава, че е забравен. Той отново излиза на преден план през септември 1935 г. Окрилен от политическите си победи във вътрешен и международен аспект, Хитлер решава, че е дошло времето и на „расовия" враг. Така по време на поредния партиен конгрес, наречен „Конгрес на свободата", провеждан в Нюрнберг, по нареждане на Фюрера се изготвят два закона, които не само отнемат гражданските права на евреите, а и ги отделят като различна „расова общност". Издадените до септември 1935 г. закони не определят точно понятието „неариец", което води до редица затруднения при прилагането им спрямо еврейството. Нюрнбергските закони представляват завършителното звено в нацисткото антисемитско законодателство, започнало през април 1933 г. Те лишават евреите от техните права, принуждават ги да живеят като изгнаници и в крайна сметка се слага край на еврейската еманципация в Германия. Това всъщност е реализиране на стара цел на Хитлер и неговата партия още от годините на Kampfzeit.

Първият от двата закона, приети на 15 септември 1935 г. в Нюрнберг, носи наименованието „Закон за предпазване на кръвта и на германската чест", или Blutschutzgesetz. Ето и неговото съдържание:

„Преамбюл:

Твърдо убеден, че чистотата на германската кръв е предпоставка за просперитета на германския народ и обладан от непреклонната воля преди всичко да защити бъдещето на германската нация, Райхстагът единодушно прие следния закон:

Параграф 1

1. Забраняват се браковете между евреи и германски граждани или сродни по кръв. Такива бракове са нищожни дори и в случаите, когато, за да се заобиколи закона, са сключени в чужбина.

[...]

Параграф 2

Забраняват се извънбрачните връзки между евреи и германски граждани или сродни по кръв.

Параграф 3

Не се разрешава на евреите да приемат на работа в своите домакинства германски граждани или сродни по кръв от женски пол под 45 години.

Параграф 4

На евреите се забранява вдигането на националното знаме и носенето на националните цветове. Упражняването на това право е защитено от държавата.

Параграф 5

1. Противопоставилият се на забраната на параграф 1 се накзва със затвор.

2. Нарушителят на разпорежданията на параграфите 3 и 4 се наказва с глоба или затвор до една година."[113]

Чрез този закон германското население за първи път е разделено на две групи – германци и евреи. Употребяваният до този момент термин „неариец" се замества с евреин. Blutschutzgesetz представлява законова обосновка на „расовата теория". Според него чистотата на германската (т. е. арийската) кръв е абсолютно необходимо условие за просперитета на нацията.

Същия ден, на 15 септември 1935 г., в Нюрнберг е приет и Закон за германското гражданство:

„Параграф 1

Гражданин е този, който принадлежи към отбранителния съюз на Германския райх и въз основа на това му е особено задължен.

Гражданството се придобива въз основа на разпоредбите на закона за гражданството.

Параграф 2

1. Гражданин на Райха е само този германски гражданин или сроден по кръв, който чрез своето държание доказва, че е годен и решен да служи вярно на германския народ и Райх.

2. Право на германско гражданство се придобива чрез удостоверяване на документа за граждански права.

3. Гражданинът на Райха е единственият носител на пълни политически права съобразно разпорежданията на законите."[114]

Този закон също разделя германското общество. Този път обаче разделянето става на политическа основа. Започва да се прави разлика между германски поданик (Staatsangehoeriger) и гражданин на Райха (Reichsbuerger). Към първата група естествено се отнасят евреите, които са лишени от всякакви политически и граждански права. В съставената през февруари 1920 г. програма на Националсоциалистическата партия Хитлер и сподвижниците му формулират изискванията си за поданик на държавата. Такъв може да бъде „само този, който има германска кръв... Никой евреин не може да бъде народен другар", т. е. поданик на Райха[115]. Петнадесет години по-късно тази формула става реалност. Нюрнбергските закони дават ясно да се разбере, че оттук нататък евреите вече не са част от германския живот. Лишени са от равенство пред закона и нямат граждански права. Отнет им е шансът да бъдат интегрална част от германското общество, в което няколко поко-

ления играят активна роля, но за две години и половина са брутално изхвърлени[116].

На 16 септември 1935 г. „Ню Йорк Хералд Трибюн“ излиза със заглавие „Срамът на Нюрнберг“. Според статията приемането на двата закона е „забележителна победа за яростното антиеврейско крило на нацистката партия, водено от Юлиус Щрайхер“, и почти пълна реализация на антисемитската част от програмата на НСГРП[117]. Отзвук от приемането на двата противоеврейски закона има и на страниците на лондонския „Таймс“, според който пълното лишаване от граждански права и сегрегацията спрямо еврейското население в Германия се сравнява с методите, прилагани през Средновековието[118]. Според Върховния комисар по бежанския въпрос Джеймс Макдоналд крайната цел на нацистката политика е „пълна ликвидация на всички икномически инициативи и предприятия, собственост на евреи“[119]. На 6 октомври 1935 г. двама англичани – Ерик Милс, пълномощник по миграцията и статистиката в Палестина, и Франкс Фоли, служител в паспортната служба в Берлин, се срещат с членове на германското Министерство на икономиката, с които говорят за финансовите аспекти на емиграцията на евреи в Палестина. В доклад до Форин офис в Лондон те пишат: „Очевидно германската политика има за цел да елиминира евреите от живота в Германия и нацистите не се интересуват как ще стане това. Смъртта и емиграцията имат грижата.“[120]

Разграничението между евреи и арийци, което се въвежда посредством тези два юридически акта, води до необходимостта от точно определение на двете понятия. Д-р Герхард Вагнер, шеф на Германската медицинска асоциация, предлага за евреин да се счита всеки, който има дори една осма семитска кръв. Това предложение е отхвърлено, тъй като на практика голяма част от германците имат една осма еврейска кръв[121]. Законовото уреждане на този проблем се извършва чрез прокарването на „Първо допълнително постановление към Закона за гражданството“ от 14 ноември 1935 г. Според него Нюрнбергските закони от септември важат за тези, които имат чиста или 3/4 семитска кръв. За евреи са смятани тези, които изповядват юдаизъм, имат брак с евреи или пък са деца с един ерейски родител. Чрез тази добавка се въвежда нов правен термин – Mischling (буквално „хибрид“), т. е. човек със смесен произход. Законовите ограничения, въведени през септември, се отнасят както за чисти евреи, така и за Mischling. Нито една от двете групи няма право да гласува или да заема държавен пост[122]. Според статистическите данни, представени от Рудолф Хес, през 1936 г. в Германия живеят около 500 000 чисти евреи и около 300 000 „хибриди“[123].

След Нюрнберг и след като евреите са поставени извън закона, въпросът за произхода става особено важен. Всеки, който иска да заеме правителствен пост или някаква държавна длъжност, трябва да представи рожденте свидетелства не само на своите родители, а и на своите прародители. Затова след 1935 г. рожденото свидетелство става най-важният документ в Райха.

През 1932 г. някои вестници в Германия смятат, че „ако някога нацистите вземат властта – тяхната антиеврейска демагогия ще се срути“[124]. Никой не вярва на Хитлеровите закани за създаването на „пречистен“ от евреи (judenrein) Трети райх. Германските политически среди не взимат насериозно идеологическите бълнувания на лидера на НСГРП за чиста раса и елиминация на „семитите“. Затова думите на В. Валентайн, че „историята на Хитлер е история на едно подценяване“[125], за пореден път намират потвърждение.

По време на тези първи години от нацисткото управление въображаемото еврейско зло пропива въздуха. То е израз на цялото нещастие, сполетяло държавата – поражението на Германия в Първата световна война, унижението, което преживява страната след нейния край. Всичко това изисква създаването на образа на врага, виновен за нанесената обида и за съществуващата мизерия в страната. Лидерът на НСГРП успява да използва общественото недоволство и, подчинявайки го на своите възгледи, изгражда образа на националния враг. Евреинът (der Jude) е екзистенциална заплаха, която е толкова реална, колкото и вражеската армия, разположена на границата на Германия. Ролята на „масите“ в тоталитарните режими е широко дискутирана тема в историческата литература. Според един от най-авторитетните автори, изследващи подобни общества – Хана Аренд – „нито той [Хитлер], нито Сталин биха успели да задържат властта си над многомилионни населения, да преживеят не една и две вътрешни и външни кризи..., ако нямаха доверието на масите“[126]. Уместен тук е въпросът дали Хитлер би станал канцлер и неговата омраза към евреите би се превърнала в държавна политика, ако антисемитизмът на германците не бе толкова силен?

БЕЛЕЖКИ

[1] Documents on Nazism 1919–1945. London, 1974; Documents on British Foreign Policy, 1919–1939. Vol. 1. London, 1949; *Kühnl, R.* Der deutsche in Quellen und Dokumenten. Köln, 1975; Хитлер говори. Т. 1–2. С., 1943.

[2] *Вийбе, Ф.* Германия и еврейският въпрос. С., 1940.

[3] *Шикерт, К.* Еврейският въпрос. С., 1943.

[4] Въпреки че е официален биограф на Уинстън Чърчил, той е автор и на много трудове с еврейска тематика – „Аушвиц и съюзниците“ (1981); „Атлас на Холокоста“ (1982); „Евреите на надеждата“ (1984) и много други. В настоящата студия е използвана неговата книга „Холокостът“ (1986).

[5] *Schleunes, K.* The Twisted Road to Aushwitz. London, 1972.

[6] *Goldhagen, D.* Hitler's Willing Executioners. London, 1998.

[7] *Johnson, P.* A History of the Jews. New York, 1987.

[8] *Hilberg, R.* The Destruction of the European Jews. New York, 1961.

[9] *Fest, J.* The Face of the third Reich. New York, 1970.

[10] *Shirer, W.* The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany. New York, 1992.

[11] *Семков, М.* Европа и фашизмът. С., 1979; Фашизмът. С., 1989; *Крачунова, Д.* Тоталитаризмът – власт и пропаганда. С., 1999.

[12] *Bloch, A.* The Law. – In: The Black Book: The Nazi Crime against the Jewish People. New York, 1981.
[13] *MacClernan, F.* Conspiracy. – In: The Black Book: The Nazi Crime against the Jewish People. New York, 1981.
[14] *Schleunes, K.* Цит. съч., с. 53.
[15] Цит. по: *Johnson, P.* Цит. съч., с. 482.
[16] Цит. по: *Johnson, P.* Цит. съч., с. 482.
[17] *MacClernan, F.* Цит. съч., с. 14.
[18] Цит. по: *Johnson, P.* Цит. съч., с. 482.
[19] VIA Internet: http://www.us-israel.org/Holocaust Hitler's First Antisemitic Writing.html
[20] *Johnson, P.* Цит. съч., с. 484.
[21] *Schleunes, K.* Цит. съч., с. 70.
[22] Пак там.
[23] *Johnson, P.* Цит. съч., с. 484.
[24] *Семков, М.* Европа и фашизмът, с. 195.
[25] *Gilbert, M.* The Holocaust. London, 1986, p. 32.
[26] *Schleunes, K.* Цит. съч., с. 66.
[27] Пак там.
[28] Пак там, с. 69.
[29] *Семков, М.* Европа и фашизмът, с. 197.
[30] *Gilbert, M.* Цит. съч., 32–33.
[31] Энциклопедия Третьего рейха. М., 1996, с. 210.
[32] Пак там.
[33] *Семков, М.* Европа и фашизмът, с. 199.
[34] Пак там.
[35] *Goldhagen, D.* Цит. съч., с. 90.
[36] Цит. по: *Gilbert, M.* Цит. съч., с. 33.
[37] Пак там.
[38] Documents on Nazism, 1919–1945, с. 460.
[39] *Gilbert, M.* Цит. съч., с. 33.
[40] *Goldhagen, D.* Цит. съч., с. 92.
[41] *Schleunes, K.* Цит. съч., 71–72.
[42] Documents on Nazism, 1919–1945, с. 461.
[43] Пак там.
[44] *Schleunes, K.* Цит. съч., с. 40.
[45] *Вийбе, Ф.* Цит. съч., с. 23.
[46] Пак там.
[47] Пак там, с. 24.
[48] *Крачунова, Д.* Цит. съч., с. 5.
[49] *Gilbert, M.* Цит. съч., с. 34.
[50] Цит. по: *Gilbert, M.* Цит. съч., с. 35.
[51] *Schleunes, K.* Цит. съч., с. 87.
[52] Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Vol. 1, p. 25.
[53] *Schleunes, K.* Цит. съч., с. 85.
[54] Пак там, с. 87.
[55] Пак там, с. 93.
[56] Пак там.
[57] Цит. по: *Schleunes, K.* Цит. съч., с. 93.
[58] Пак там, с. 94.
[59] Цит. по: *Семков, М.* Европа и фашизмът, с. 142.
[60] Пак там.
[61] Пак там.
[62] *Льобон, Г.* Психология на тълпите. С., 1995, с. 29.
[63] Пак там.
[64] *Крачунова, Д.* Цит. съч., с. 46.

[65] *Льобон, Г.* Цит. съч., с. 144.
[66] *Крачунова, Д.* Цит. съч., с. 62.
[67] Пак там.
[68] *Bloch, A.* Цит. съч., с. 85.
[69] Documents on Nazism, 1919–1945, 229–230.
[70] Цит. по: *Schleunes, K.* Цит. съч., с. 92.
[71] Пак там, с. 95.
[72] Documents on Nazism, 1919–1945, 229–230.
[73] Цит. по: *Schleunes, K.* Цит. съч., с. 95.
[74] *Bloch, A.* Цит. съч., с. 85.
[75] Цит. по: *Gilbert, M.* Цит. съч., с. 36.
[76] *Bloch, A.* Цит. съч., 86–87.
[77] *Gilbert, M.* Цит. съч., 36–37.
[78] Пак там, с. 36.
[79] Пак там, с. 37.
[80] *Bloch, A.* Цит. съч., с. 87.
[81] Цит. по: Энциклопедия Третьего рейха, с. 353.
[82] *McClernan, F.* Цит. съч., с. 33.
[83] *Крачунова, Д.* Цит. съч., с. 89.
[84] Цит. по: *McClernan, F.* Цит. съч., с. 39.
[85] Пак там, с. 39.
[86] Пак там, с. 41.
[87] Пак там.
[88] Пак там, с. 42.
[89] Пак там, 42–43.
[90] Documents on Nazism, 1919–1945, 469–470.
[91] Цит. по: *Gilbert, M.* Цит. съч., с. 38.
[92] *Weinreich, M.* Hitler's Professors: The Part of Scholarship in Germany's Crimes against the Jewish People. New Haven, 1999, p. 11.
[93] Пак там, с. 12.
[94] Пак там.
[95] Пак там, с. 13.
[96] Пак там.
[97] Пак там.
[98] Пак там, с. 16.
[99] *Семков, М.* Фашизмът, с. 202.
[100] Хитлер говори. Т. 1. С., 1942, с. 65.
[101] Цит. по: *Bloch, A.* Цит. съч., с. 88.
[102] Пак там.
[103] *Gilbert, M.* Цит. съч., с. 44.
[104] Цит. по: *Gilbert, M.* Цит. съч., с. 44.
[105] Пак там, 44–45.
[106] Пак там, с. 47.
[107] Пак там.
[108] Цит. по: *Gilbert, M.* Цит. съч., с. 45.
[109] Пак там, с. 47.
[110] Цит. по: *Kühnl, R.* Цит. съч., 270–272.
[111] Пак там, с. 272.
[112] Хитлер говори. Т. 1, с. 64.
[113] *Gilbert, M.* Цит. съч., 47–48.
[114] Пак там, с. 48.
[115] Пак там.
[116] Цит. по: *Bloch, A.* Цит. съч., с. 89.
[117] Цит. по: *Gilbert, M.* Цит. съч., с. 48.
[118] *Schleunes, K.* Цит. съч., с. 127.

[119] *Bloch, A.* Цит. съч., с. 92.
[120] *Schleunes, K.* Цит. съч., с. 129.
[121] Пак там, с. 70.
[122] Цит. по: *Семков, М.* Фашизмът, с. 229.
[123] *Goldhagen, D.* Цит. съч., с. 88.
[124] *Schleunes, K.* Цит. съч., с. 70.
[125] Цит. по: *Семков, М.* Фашизмът, с. 229.
[126] *Аренд, Х.* Тоталитаризмът. С., 1993, с. 22.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 96–97, 2003–2004
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 96–97, 2003–2004

ПОЛИТИЧЕСКИ И ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ НА БЪЛГАРИЯ С ГДР ДО 1953 Г. В ТАЛВЕГА НА СЪВЕТСКАТА DEUTSCHLANDPOLITIK

РАДОСТИНА ЙОТОВА

Radostina Yotova. POLITISCHE UND WIRTSCHAFTLICHE BEZIEHUNGEN BULGARIENS MIT DER DDR BIS 1953 IM TALWG DER SOWJETISCHE DEUTSCHLANDPOLITIK

Der Artikel untersucht politische und wirtschaftliche Beziehungen zwischen Bulgarien und der Sowjetische Besatzungszone und DDR bis 1953 paralell mit der Sowjetisch-Ostdeutsche Beziehungen in derselben Zeit. Zuerst sind die verschiedene Ettapen der sowjetische Deutschlandpolitik und die verschiedene Forschungsprobleme, die damit gebunden sind, uebersehen. Wegen der Abhaengigkeit Bulgariens von der UdSSR in Grundfragen der Aussenpolitik ist kein Raum fuer selbststaendige bulgarische Schritte in der Deutschlandfrage. Trotzdem waren die bilateralen Beziehungen nicht frei von Widerspruechen. In die Kontakten zwischen der VRB und der DDR ist Prioritaet der Aussenhandelbeziehungen gegeben. Dort sind die genteilige Interessen der beiden Staaten klar zu sehen. Trotz aller Solidaritaet mit der DDR hat die VRB oftmals ihre eigene Interesse ins Auge gefasst. Als Hauptprobleme stellten sich die Fragen ueber die Preise, die Liefertermine und die Lieferschwierigkeiten der beiden Laender. Trotz der immersteigende Warenaustausch wurde in diesem Period kein langfristiges Wirtschaftsabkommen abgeschlossen. Wegen der Nichterfuellung des Handelabkommens ist jedes jaht mit ein Handelsdefizit seitens DDR geendet.

В българската историография липсва цялостен поглед върху контактите на България с Германската демократична република в първите следвоенни години[1]. Единственото подобно изследване е студията на германския историк К. Винклер, посветена на отношенията между България и ГДР 1949–1957 г.[2] Няколко студии поставят отделни проблеми, свързани с тези отношения. Такива са изследванията на Е. Калинова за пътя, по който се стига до разделянето на Германия и възникването на двете германски държави[3], и студията ѝ върху позицията на Съветския съюз и свързаното с нея отношение на България по германския въпрос до средата на 50-те години[4], на З. Златев – за търговията между България и Съ-

ветската окупационна зона на Германия[5], и на Г. Никова – върху търговските връзки между България и ГДР до 1956 г.[6] Повече интерес сред историците предизвиква съдбата на германските задължения към България и на българските опити за получаване репарации от Германия[7]. Затова цялостният поглед върху политическите и икономическите отношения на България със Съветската окупационна зона и ГДР в контекста на съветската политика по германския въпрос е предизвикателство, което си струва да се приеме.

СЪВЕТСКАТА DEUTSCHLANDPOLITIK[8] И СЪЗДАВАНЕТО НА ГДР

Развитието на германския въпрос от края на Втората световна война до образуването на двете германски държави отдавна е предмет на историографски интерес[9]. Въпреки това поради все още затруднения достъп до документите на бившия Съветски съюз много въпроси остават и до днес неизяснени. Главните от тях са: кога Съветският съюз взема решението за създаване на самостоятелна източногерманска държава, дали това е отговор на стъпките на западните съюзници, или те са само повод за осъществяване на отдавна замисленото съветско решение, както и дали Сталин действително е искал създаването на една обединена неутрална Германия, или това е само поредния пропаганден ход за спечелване на западното обществено мнение. Най-много спорове предизвиква тезата на Вилфрид Лот за ГДР като „нежеланото дете на Сталин“[10]. Според Лот Сталин не е искал нито отделна източногерманска държава, нито е имал намерение да строи социализъм в Германия. Но докато неговите намерения са били да изгради една обединена демократична Германия, която няма да представлява заплаха за Съветския съюз и ще осигури на последния достъп до богатите ресурси на Рур, Валтер Улбрихт[11] е бил този, който се е стремял и в крайна сметка е постигнал създаването на ГДР и изграждането на социалистически обществен ред в нея. Аргумент за тази теза са бележките на Вилхелм Пик от разговорите му със Сталин и други ръководители на СССР. Най-категорично тази теза е опровергана от Герхард Ветиг. Според него, с оглед голямата зависимост на ръководството на ГЕСП от окупационните власти, на този етап предприемането на каквито и да било самостоятелни стъпки от страна на Улбрихт са изключени. Също така употребата на термини като „демокрация“, „антифашистко-демократичен ред“ и „единна, демократична и миролюбива Германия“ от страна на Сталин съвсем не трябва да бъдат схващани буквално, както това прави Лот[12]. Ветиг застъпва тезата за следваната от Сталин тактика на „зигзагообразното“ изграждане на социализма в ГДР, с максимум предпазливост, базираща се не на директната атака, а на изчакването на подходящия момент и възползването от предоставените възможности[13]. Основателен изглежда въпросът, повдигнат от някои изследователи, доколко изобщо съветското ръководство е разполагало с дългосрочни планове по отношение на Германия. Според Х. Адомайт ця-

лото развитие на събитията говори за това, че Съветският съюз след 1945 г. е нямал никакъв конкретен отговор на германския въпрос, а е следвал политиката да си осигури максимум свободно пространство за действие в зависимост от развитието на събитията[14].

Минавайки през фазата на сътрудничество със Запада по германския въпрос до 1947 г., през началото на разрива и първата берлинска криза през 1948 г.[15], краен резултат на съветската политика в този период е създаването на Германската демократична република през октомври 1949 г. Кои са най-важните етапи, маркиращи този процес? Една от първите стъпки на Сталин е създаването на местна опора на властта и бъдещ инструмент за провеждане на съветските решения чрез обединяването на сравнително маргиналната Комунистическа партия с традиционно влиятелната в германския политически живот Социалдемократическа партия в Германска единна социалистическа партия. Форсирането на този процес е породено от опасенията Германската комунистическа партия да не остане в подчинена позиция, изгубвайки надпреварата в бъдещи избори. Начело на новата партия застават опитният комунистически функционер и политемигрант в Съветския съюз Валтер Улбрихт и социалдемократът Ото Гротевол. Но привидният паритет в ръководството на новата партия скоро остава само на хартия, не без активната помощ на Съветската военна администрация в Германия. През януари 1947 г. в разговор с ръководството на новата партия Сталин формулира основната ѝ външнополитическа задача на този етап – да стане най-активния защитник на националното единство на германския народ, използвайки лозунга за обединение като политическо оръдие[16].

Още през 1945 г., първоначално като помощен орган към Съветската военна администрация (СВАГ), е основано Германско централно управление за вътрешните работи. През юни 1947 г. е създадена и Германската стопанска комисия, която през следващата година с разширяването на своите функции се превръща в своеобразно правителство, доминирано от ГЕСП. Още през втората половина на 1948 г. тя обявява двугодишен план за възстановяване на индустрията за годините 1949–1950 и с това слага началото на въвеждането на централизирания планов модел в икономиката на Съветската окупационна зона. Макар да не следва открито модела на развитие на останалите държави от Източния блок, още от 1947 г. нататък, паралелно със стъпките за изграждане на местни управленски структури, в СОЗГ се наблюдават и редица сходни с останалите страни моменти. Първоначално това развитие протича под формулирания от Антон Акерман лозунг за „германски път към социализма“, но от 1948 г. все по-открито се поема в посока възприемане на съветския модел. Най-отчетливо това се проявява в изграждането на ГЕСП, която от своя Втори конгрес през септември 1947 г. окончателно се ориентира към възприемане на маркс-ленинската идеология. По същото време останалите две партии – Християндемократическият съюз и Либералдемократическата партия – са принудени да влязат в общ блок с ГЕСП, наречен Национален фронт на демократична Германия[17] (НФДГ). През

следващата година, с цел откъсване на част от членската им маса, са създадени партиите – сателити на ГЕСП Националдемократическа партия и Германска селска партия, които също влизат в НФДГ.

Паралелно със създаването на собствен полицейски и репресивен апарат, доминиран от съветските съветници, от 1947 г. в ход са и планове за създаване на собствени въоръжени сили, но с гриф „строго секретно“[18]. По същото време един от лайтмотивите на съветските обвинения към Запада, възприет скоро и от всички държави от Източния лагер, става обвинението за „ремилитаризацията на Западна Германия“.

Решителната стъпка към изграждането на сепаративна източногерманска държава, макар и пропагандно обявено като инициатива за постигане държавното единство на Германия, става свикването на Германския народен конгрес през декември 1947 г.[19] На втората си сесия през март 1948 г. той обявява създаването на Германски народен съвет със задачата да изработи конституция на бъдещата държава. Междувременно Съветският съюз, който твърдо обявява себе си за единствения защитник на общогерманското единство, остро реагира на Лондонските решения на трите западни сили от лятото на 1948 г. за обединението на зоните им и включването на Западна Германия в „плана Маршал“. Съветският отговор е конференция на министрите на външните работи на източноевропейските страни във Варшава и заявление, осъждащо Лондонските решения[20]. След неуспеха на берлинската блокада и Парижката конференция на министрите на външните работи на великите сили окончателното образуване на двете германски държави остава само формален акт, който трябва да бъде обявен. Но и този път Сталин „великодушно“ предоставя първенството на Запада, запазвайки за себе си за пореден път ролята на най-верния защитник на общогерманските интереси, а за ГДР – тази на истинското отечество на всички германци, единствено изпълнило потсдамските решения за денацификация, демилитаризация и демократизация. Формалното провъзгласяване на новата източногерманска държава става на 7 октомври 1949 г., когато излъченият от Третия народен конгрес Германски народен съвет се преобразува във Временна народна камара и приема конституцията на ГДР[21]. За президент е избран ветеранът комунист – 73-годишният Вилхелм Пик, а за министър-председател – Ото Гротевол. Но реалната власт е съсредоточена в ръцете на амбициозния Валтер Улбрихт, който няколко месеца преди това е поел новосъздадения пост *генерален секретар* на ГЕСП. СВАГ се реорганизира в Съветска контролна комисия, която запазва правото си на надзор върху дейността на институциите. С това ГДР обявява своето излизане на международната сцена като самостоятелен субект с претенции да бъде единствената истинска германска държава, а развитието на германския въпрос навлиза във фазата на борбата за легитимност[22], в която, наред с големите играчи в лицето на великите сили, участие, макар и скромно, вземат и останалите държави, сред които е и България.

БЪЛГАРИЯ И СОЗГ – ТРУДНИТЕ ПЪРВИ СТЪПКИ

Неуреденото международно положение на България до пролетта на 1947 г., както и тясната обвързаност със съветската външна политика след това, оставят тясно пространство пред възможностите за предприемане на самостоятелни български стъпки спрямо СОЗГ. България подкрепя политиката на Съветския съюз по германския въпрос, вземайки участие във Варшавската конференция на министрите на външните работи, но интересите ѝ на този етап са насочени много повече към въпроса за българските вземания от Германия, възникнали в резултат на двустранните договори и споразумения с Третия райх[23].

Първите дипломатически контакти носят по-скоро проучвателен характер. Още през октомври 1945 г. в Берлин е изпратен българският военен представител в Унгария ген.-майор Матеев с цел запознаване с българската колония там и проучване на въпроса за репатрирането на българските граждани обратно в родината[24]. В края на 1947 г. е направен опит за делегиране на официална българска мисия в Берлин, която да застъпва българските интереси в четирите окупационни зони. Българско искане пред Съюзническия контролен съвет (СКС) е направено по внушение на съветските представители в него, осъществено по време на пребиваването на българска търговска делегация в Берлин за водене преговори за стокообмен със западните зони[25]. Изтъкнатият в писмото до СКС от 31 декември 1947 г. аргумент е, че след сключването на мирен договор с България не съществуват никакви формални пречки пред откриването на едно такова представителство, което ще бъде акредитирано не пряко към германската администрация, а към съюзническия съвет. Но западните сили свързват отговора си с вземането от страна на Съветския съюз на благоприятно становище и спрямо получените вече подобни искания от Швеция, Швейцария и някои други страни[26]. В крайна сметка с напускането на Контролния съвет от страна на съветския представител в него, през март 1948 г. въпросът е изоставен.

Много по-интензивни са контактите между България и СОЗГ в стопанската сфера. Опустошеното от войната, репарациите и демонтажите германско стопанство е благодатна почва за възникването на черна борса с хранителни продукти, цигари и алкохол. При цена за една цигара, равна на половин работническа надница[27], скоро след края на войната не само отделни предприемчиви български търговци, но и различни учреждения и предприятия се ориентират към изпращане на представители с цел продажба на български цигари и покупка на коли, машини, резервни части и други необходими за българската индустрия стоки[28]. При липсата на официално българско представителство в Берлин за извършването на сделките се използва посредничеството на постоянно живеещите там българи.

След сключването на мирния договор и българското Министерство на търговията се ориентира към използване благоприятните възможности за търговия със СОЗГ и през април 1947 г. там е командирована делегация, която да проучи възможностите за покупко-продажба на българс-

ки стоки и за евентуално сключване на търговска спогодба със съветските окупационни власти[29]. Същия месец като търговски съветник за Берлин заминава Кирил Тотев. Изпращането му там е обосновано с нуждата от закупуване на резервни части за българската индустрия. Но в разгръщането на нормална дейност съветничеството среща редица трудности както поради нередовната комуникация със София, така и поради факта, че не е признато от Съюзническия контролен съвет[30].

Първата спогодба за стокообмен и плащания със Съветската зона е сключена на 12 август 1947 г. в Берлин между представителя на българското Министерство на търговията – директорът на външната търговия Иван Тутев, и Управлението за външна търговия при СВАГ[31]. Тя е валидна до август 1948 г. с възможност за автоматично продължение за още 1 година при допълнително съгласуване на вносните и износните листи. В нея не са посочени конкретните количества и цени на стоките, както и условията за транспорт, които ще се договарят при сключването на конкретните сделки. Предвиденият плафон е на стойност 150 хил. долара. Българската вносна листа съдържа предимно произведения на химическата индустрия, както и различни машини, резервни части и оптически и медицински уреди. За износ в ГДР се предвиждат тютюн, пиритна руда и различни селскостопански произведения в пресен и преработен вид[32]. Но през следващите месеци изпълнението на спогодбата среща редица затруднения, главно поради ниския производствен капацитет на индустрията на СВАГ (50% от довоенния такъв) и липсата на суровини.

Скоро българските стопански ръководители разпознават изгодните възможности, които предлага свободния пазар на СОЗГ. Вследствие няколко доклада на министъра на търговията, Министерският съвет издава редица разпоредби между юни 1947 и февруари 1948 г., с които възлага на ДТП „Металимпорт“ износа и продажбата в Берлин на определени стоки – предимно цигари, спиртни напитки и хранителни продукти – срещу покупката на различни дефицитни стоки и машини, както и срещу свободна валута[33]. За тази цел през август 1947 г. в Източен Берлин е открито представителство на българските вносно-износни централи, наречено покупателното бюро, с ръководител Атанас Пепеланов, на което е възложено провеждането на т. нар. сделка „Германска компенсация“. За продажбата на българските стоки на черния пазар в Берлин е използвано посредничеството на живеещите там българи. За мащабите на сделката говорят следните цифри: до месец септември 1948 г. от България са изнесени стоки на стойност около половин милиард лева. Освен реализираната срещу тях свободна валута, от Германия са закупени стоки за около 143 западни и 13 милиона източни марки[34]. Но при проведената през март 1948 г. ревизия на дейността на бюрото от Иван Тутев са констатирани множество слабости в работата му – закупуване на повредени и лошокачествени стоки, стихийно закупуване на стоки, без да се държи сметка за необходимостта от тях, както и слабости по отношение на отчетността[35]. Според Тутев основна причина за това е липсата на контрол и ръководство от страна на търговския представител Кирил Тотев[36]. Поради тази причина той предлага смя-

ната му, като пак по негово предложение на мястото му е назначен значително по-компетентният за този пост Стефан Йотов[37]. Иван Тутев предлага и реализираните от продажбата на цигари марки да се обръщат в свободни девизи (долари) с оглед най-целесъобразно използване на средствата предвид мнението му, че „развитието на германския въпрос взема такова направление, щото е неизбежно СВАГ да не промени своето сегашно отношение към контрабандния начин на търгуване“[38]. Но още в началото на следващата година продължаващите нередности в отчетността довеждат и до проверка на сделката от Комисията за държавен контрол (КДК)[39]. През пролетта на 1949 г. председателят ѝ Димо Дичев излиза с доклад до ПБ на ЦК на БКП, в който се дават данни за липси на стойност около 33 млн. лв., дължащи се както на кражби и повреди по време на транспортирането на стоките, така и на разхищения при временното им съхранение в складовете на югославската търговска мисия. Липси и нередности в отчетността са установени и при закупените в Берлин и изпратени за България стоки. Но предвид на това, че чрез сделката е реализирана печалба за българското стопанство и заради факта, че „самата сделка е от такъв характер, че нейната публичност би изложила авторитета на нашата страна“[40], КДК предлага тя да бъде одобрена от Министерския съвет, а ръководителят на бюрото Атанас Пепеланов да бъде отзован от Германия, като му се наложи временна забрана да заема отговорна държавна служба. Предложенията са одобрени.

Междувременно се разширява и търговията със СОЗГ по линията на редовния стокообмен. През втората половина на юни 1948 г. в Берлин пристига българска делегация начело с министъра на търговията и продоволствието Кръстю Добрев, която връчва на представителите на Германската стопанска комисия проектолисти за сключване на нова търговска спогодба и покана да изпратят делегация в София за продължаване на преговорите[41]. Резултат на водените между 18 и 26 август преговори с Вилхелм Пик и Ото Гротевол като представители на ГСК е сключването на 26 август на нова клирингова „Спогодба за стокообмен и плащания между НРБ и СОЗ на Германия“, валидна до 31 декември 1949 г. Спогодбата урежда и въпроса за преработката на български суровини в предприятията на СОЗГ на ишлеме, както и някои улеснения при транзитната търговия със западните окупационни зони и съседни държави[42]. В доклада до министър Васил Коларов присъстващият на преговорите представител на Външно министерство изрично отбелязва „лекото водене на преговорите и тяхното свършване бърже и без мъчнотии“[43]. Стойността на предвидения в спогодбата стокообмен е около 6 млн. долара. Вносната листа съдържа предимно машини и резервни части, различни уреди и инструменти, както и произведения на химическата индустрия, срещу внос на някои важни за германската индустрия суровини като пиритна, манганова и хромова руда, тютюн и други селскостопански поизведения и стоки на хранителната промишленост, някои от които трудно пласируеми в чужбина (овощни пулпове, гроздов мед и др.). Предвид на това, както и на факта, че договорените срокове за доставка

на някои машини са по-кратки, отколкото предлаганите от други страни, спогодбата се преценява от българска страна като успешна[44].

Но при сключването на конкретните договори за покупко-продажба изникват първите трудности. Въпреки редицата постъпки пред ръководните съветски и германски стопански органи от страна на търговския съветник Йотов, до края на 1948 г. изпълнението на спогодбата остава застрашено както поради трудното пласиране на някои от произведенията на българската хранителна индустрия, така и заради съзнателното ограничаване на продажбите с оглед на очертаващото се голямо пасивно салдо към България[45]. Основна причина за това е, че изпитващата остра нужда от суровини германска индустрия не е в състояние да достави всички договорени по спогодбата стоки, като това се отнася особено за някои по-големи машини. До края на 1948 г. България внася стоки от СОЗГ за 2,5 млн. лв., а изнася такива за 7,4 млн. лв.[46] Голямото пасивно салдо е покрито през следващата, 1949 г. след проведеното допълнителното уточняване и разширяване на стоковите листи[47] и последвалия до края на годината засилен внос на стоки от германска страна.

Към края на 1948 и началото на 1949 г. се появяват и първите пречки пред по-нататъшното осъществяване на сделката по компенсацията. Трудностите възникват при издаването на разрешителни за износ на закупени по тази сделка стоки от СОЗГ, като българските представители са предупредени в бъдеще да ограничат покупките си само до западните окупационни зони и западните сектори на Берлин. По отношение на продажбата на български стоки също възникват трудности вследствие засиления контрол над продажбите на черния пазар и въвеждането на някои ограничителни мерки при преминаването на секторните граници. На направените от страна на Стефан Йотов пред съветските окупационни власти постъпки е отговорено, че „продажбата на наши стоки тук неофициално и покупката на стоки от СОЗГ на черно е нарушение на законите и че те не могат да се съгласят с тази наша дейност“[48]. За продължаване продажбите българското бюро е принудено да сключи сделка с дружеството за външна търговия, което има възможност да прекарва стоки в западните сектори, като, съгласно договора, бюрото се задължава да продава само на дружеството. Търговският съветник е принуден да пренебрегне нареждането на българското Министерство на търговията да пласира на дружеството само за да поддържа връзка, а по-големите количества да продава на свободния пазар поради „риска от навличане на редица неприятности от страна на официалните власти, от които вече не могат да се крият тия наши дела“[49]. През август 1949 г., когато съветските власти прехвърлят част от своите функции по отношение на външната и вътрешната търговия на Германската стопанска комисия, Бюрото сключва споразумение с нея, съгласно което бъдещият внос на български цигари ще става само срещу специално издадени вносни разрешения и заплащане на вносна такса. Други български стоки също могат да бъдат внасяни при същите условия, но те ще се продават само в Западен Берлин и западните зони. Всички покупки

на стоки от СОЗГ за в бъдеще също трябва да стават само чрез Германското вносно-износно дружество (ДЕАГ)[50].

За българския интерес от разширяване на търговията с Германия говори и първото участие на България на възстановения Лайпцигски панаир през 1948 г.[51] За ръководител на официалната българска делегация е назначен Иван Тутев. Но когато делегацията пристига в Лайпциг, оказва се, че освен няколко третостепенни чиновници от управлението на окупационните власти, не присъстват никакви други официални представители чужденци, няма дори отговорно лице от управлението за външна търговия при СВАГ[52]. В тази обстановка Тутев намира за целесъобразно да не изтъква официалния характер на българската делегация, още повече че на панаира освен България не вземат официално участие други чужди държави. Единствените чуждестранни изложители са няколко частни холандски експортни фирми, една египетска фирма и малък югославски щанд с пропагандни материали. Българският павилион показва мостри от традиционните за българското стопанство стоки, но слабото му оформление и лошото качество на изложените мостри не спомагат за доброто представяне на българския износ[53].

ГДР В ГОДИНИТЕ НА КЪСНИЯ СТАЛИНИЗЪМ

ГДР официално е призната от Съветския съюз на 15 октомври 1949 г. Проблемът пред съветското ръководство е доколко новата страна да получи правото на самостоятелни действия във вътрешната и външната си политика. Според Герхард Ветиг формалното предаване на управленските функции на ГДР не променя факта, че СССР продължава да ръководи страната, докато новосформираното източногерманско правителство получава само административни компетенции[54]. В условията на липсваща държавна легитимност и несигурност в бъдещето (не само от населението, но и от голяма част от своите създатели на този етап новата държава е възприемана като временно образувание, което след бъдещо разбирателство между победителите ще престане да съществува[55]), ГДР възприема антифашизма като държавнолегитимираща теория, поставяща я в пропагандната битка с Федерална република Германия в ролята на „по-добрата Германия“[56].

Започналият с войната в Северна Корея процес на обвързване на ФРГ със Запада във военно отношение и Нюйоркските решения на министрите на външните работи на САЩ, Великобритания и Франция за възстановяване на западногерманската военна промишленост и бъдещо участие на страната в обединените западноевропейски въоръжени сили предизвикват нов колективен отговор на Източния блок. В декларация, взета на съвещанието на министрите на външните работи в Прага през октомври 1950 г., Нюйоркските решения са осъдени, отново е предложен мирен договор и изтегляне на окупационните войски, а ГЕСП започва интензивна пропагандна кампания за обединение под мотото „Германци на една маса“. Лозунгът „Борба срещу ремилитаризацията на Западна Германия“

носи значителни предимства за Съветския съюз в очите на световното обществено мнение, но не успява да мобилизира масите в Западна Германия. В крайна сметка въпросът за обединението се сблъсква с непреодолимите противоречия между великите сили по отношение условията за провеждане на общогермански избори.

В областта на конкретните външнополитически стъпки Сталин отново е изпреварен от западните сили, които на 10 март 1951 г. обявяват прекратяването на състоянието на война с Германия. В съветското Министерство на външните работи се обмисля въпросът за предприемане на аналогична стъпка, но опасения предизвикват амбициите на ръководството на ГЕСП по отношение предоставянето на свобода на действие, които отиват по-далече, отколкото Сталин е готов да приеме[57]. Вместо това, с оглед интензифициране на кампанията за обединение, съветското ръководство се насочва към формулиране основите за мирен договор с Германия. Сценарият е инициативата формално да излезе от германска страна като обръщение-молба към великите сили за по-скорошното сключване на мирен договор, което веднага да бъде подкрепено от СССР под формата на нота до трите западни сили с условията за мирния договор[58]. Първият вариант на съветската нота е изработен през септември 1952 г. и в него се съдържа искане за изпълнение на решенията от Ялта и Потсдам за денацификация и демилитаризация на Германия, както и за укрепване на проведените в ГДР „демократични преобразувания". По-късно, с оглед спечелване на западното обществено мнение, второто изискване отпада от окончателния текст на нотата, давайки на Вилфрид Лот един от най-силните аргументи за тезата му, че през 1952 г. Сталин е бил готов да пожертва изграждането на социализма в ГДР срещу перспективата за една обединена неутрална Германия. Въпросът за целите, преследвани от Сталин с мартенската нота, е един от неизяснените и досега моменти в съветската Deutschlandpolitik, обект на различни интерпретации[59]. Сценарият протича по предварително изработения план. На 13 февруари 1952 г. правителството на ГДР отправя молбата към четирите окупационни сили, чийто текст предварително е одобрен в съветското МВнР, и с това се изчерпва ролята му в тази поредна съветска инициатива. Нотата на Съветския съюз от 10 март 1952 г. отговаря положително на искането на ГДР и съдържа условията за сключването на мирен договор с Германия. Положителен отговор от страна на Запада, според съдържащите се в съветските архиви сведения, нито е очакван, нито желан от Сталин[60]. Според мемоарите на Семьонов Сталин първоначално дори не е искал да даде ход на инициативата, страхувайки се от евентуален положителен отговор на Запада, и едва след уверенията на съветниците си, че това е напълно изключено, дава своето съгласие[61]. Според Ветиг тази нова сталинска инициатива се вписва в кампанията за борбата за обединение на Германия и има за цел преди всичко да засили мобилизационните процеси в западното общество и да създаде в Западна Германия опозиционно гражданско движение с комунистически уклон, което да поведе борба за сваляне режима на Аденау-

ер и скъсване съюза със западните сили[62]. Тази теза е в унисон с разпространеното мнение за засилената подозрителност на Сталин и сериозната му загриженост от възможността за предстоящо нападение на Запада срещу Съветския съюз през последните години от живота му.

Опасенията на Сталин за положителен отговор на нотата остават напразни – въпреки готовността на завърналия се на власт във Великобритания Чърчил за постигане на договореност с Изтока и несъгласието на широки обществени среди във Франция с превъоръжаването на Западна Германия, непреклонната позиция на САЩ в подкрепа военната интеграция на ФРГ в Западния блок надделява и нотата е отхвърлена. Съветското ръководство преминава към курс на открито изграждане на социализма в ГДР.

С подкрепата на СКК ръководството на ГЕСП се ориентира към предприемане на редица мерки за „укрепване на демократичната законност". В подготовка на Втората партийна конференция, която трябва да провъзгласи курса към изграждане на социализъм, ръководителите на ГЕСП отпътуват през април за Москва, където се провеждат две срещи със Сталин. Информация за указанията, получени от съветския лидер, се съдържат в публикуваните бележки на Вилхелм Пик[63]. Според него на срещата Сталин дава съгласието си за създаването „без шум" на собствена армия и подкрепата си за провеждането на замислените от ръководителите на ГЕСП процеси срещу политически врагове. Той дава съвет за започване на курс на търпелива, но настойчива колективизация на земята и по-нататъшно одържавяване на индустрията. Съветите на Сталин са оформени във вид на решения на Втората партийна конференция на ГЕСП (9–12 юли 1952 г.), която официално обявява поемането на курс към строителство на социализма в ГДР. Следващите месеци са взети мерки за изграждане на „Казармена народна полиция", проведена е реформа в административното деление, която премахва и последните следи от местно самоуправление в лицето на формално съществуващите дотогава лендери, в сферата на икономиката са предприети мерки за по-нататъшно развитие на тежката индустрия, особено на металургията и тежкото машиностроене, както и за поощряване образуването на селскостопански производителни кооперации. Засилва се натискът върху частните занаятчии и дребните търговци. ГДР тръгва открито по пътя на възприемане съветския модел на социализма.

УСТАНОВЯВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ГДР

Още на 15 октомври до президента Вилхелм Пик и до председателя на временното правителство Ото Гротевол са изпратени поздравителни телеграми по случай създаването на ГДР съотв. от председателя на Президиума на Великото народно събрание Минчо Нейчев и председателя на Министерски съвет Васил Коларов[64]. Два дни по-късно следва и официалният акт на признаване на новообразуваната държава и решението за

размяната на представителства на ниво дипломатически мисии с нея[65]. С това България става втората страна след Съветския съюз, признала ГДР. Но поради „технически причини" телеграмата на министъра на външните работи Владимир Поптомов до неговия колега Георг Дертингер от 17 октомври е загубена в МВнР на ГДР; чак на 26 октомври оттам е изпратено извинение до София за закъснялата реакция[66]. Поради кадрови затруднения обаче конкретното изпълнение на решението по размяната на дипломатчески представители от българска страна се забавя чак до лятото на 1950 г., когато за извънреден и пълномощен министър в Берлин е изпратен Георги Костов. Политемигрант в СССР от 1923 г., по-късно той се завръща в България и от 1933 г. е член на ЦК на БКП. От октомври 1949 до назначаването си за посланик през май 1950 г. Костов оттоваря за стопанския отдел на ЦК[67]. Незнаещ немски език, сам той твърди, че е малко подходящ за поста посланик в ГДР[68]. Но тъй като повечето от кадрите, свързани с Германия у нас по това време са политически неудобни, в случая надделява критерият политическа целесъобразност[69]. Новообразуваното МВнР на ГДР също изпитва затруднение с назначаването на свой представител в София, като първоначално за такъв е определен Петър Флорин, бъдещ завеждащ отдел „Външна политика" при ЦК на ГЕСП, но в крайна сметка на поста е назначена Анне Кундерман, която встъпва в длъжност през април 1950 г. Но поради липсата на директна телефонна връзка[70], на редовни полети по линията София – Берлин, както и заради организационни и кадрови проблеми и в двете представителства, дейността им през първите години от създаването им остава ограничена[71]. Усилията на българската дипломатическа мисия в този период са насочени предимно към пропагандиране на българските постижения в строителството на социализма, организиране тържествените чествания на българския национален празник и проучване обстановката в ГДР. Още през 1950 г. са проведени редица мероприятия по честването на 9 септември и 50-годишнината на Вълко Червенков[72], по отражението на 3-годишнината на Димитровската конституция[73], по разясняване общественото мнение в ГДР на въпроса за изселването на турците от България[74]. За запознаване с положението в ГДР българският дипломат провежда чести разговори с ръководни партийни дейци и министри. Освен обсъждането на търговските проблеми и текущи въпроси на стокообмена, от тези разговори той получава информация и относно реорганизирането на държавния апарат, образователната[75] и правосъдната система на ГДР, за редица нововъведения в индустриалното производство, като за тези, към които България проявява интерес, е обещано оказването на техническа помощ[76]. От германска страна е проявяван интерес към опита на българското селско стопанство, особено по линията на кооперирането на земята[77]. В информацията, изпращана от Георги Костов до МВнР по обстановката в ГДР, прави впечатление силната политизация на проблемите и придържането към официалната пропагандна линия на източногерманската и съветската преса. Особено интересен е докладът за проведените през октомври 1950 г. избори в ГДР[78]. След като информира за начина на

гласуването – с открита бюлетина, без плик, като мнозинството от избирателите изобщо не минават през тъмната стаичка, Костов заключава: „Като се има предвид днешната обстановка в Германия, тежкото наследство, което е оставил хитлеровият фашизъм и прякото, неразделено с граници съседство с американския империализъм – става ясно, че в настоящия етап на развитието на ГДР този начин на гласуване бе наложителен... Българският народ гласува при тайно гласоподаване, обаче той още със своята цели десетилетия продължаваща борба против фашизма е дал достатъчно доказателства, че е за мира и народната демокрация, против войната и империализма.“[79] През август 1951 г., по време на провеждащият се в ГДР Трети международен фестивал на младежите и студентите за мир[80], пълномощният ни министър осъществява две срещи с министъра на държавната сигурност на ГДР В. Цайсер. Срещите са във връзка със засилените мерки за предотвратяване на евентуални провокации спрямо българската група от страна на намиращите се в Западен Берлин „български контрареволюционни емигрантски централи“[81]. Цайсер изразява своето недоволство от недоброто проучване и подбор на включените в състава на групата младежи[82]. Като уронващо престижа на страната е определено от Костов и поведението на влизащите в състава на представителната ни група писатели Ст. Даскалов, Б. Божилов и Челкаш, изпращането от София на няколко хиляди пропагандни плакати с пречупения хитлеристки кръст, както и др. пропуски и организационни слабости, допуснати от наша страна[83]. С българската група пътува и официална 6-членна делегация начело с Тодор Живков, който се среща със секретаря на ЦК на ГЕСП Ф. Олснер. Двамата разменят мнения по въпроси, свързани с партийната пропаганда, работата на идеологическия фронт, както и политическото и стопанското положение на ГДР и ФРГ[84].

На пръв поглед двустранните отношения между двете държави в тези първи години протичат рутинно. От 23 до 25 септември 1950 г. в рамките на обиколката на всички страни от Източния блок делегация на временното правителство на ГДР начело с Валтер Улбрихт посещава София. Резултат от това посещение са няколко документа, подобни на вече подписаните между ГДР и останалите страни от Източния блок. Първият от тях е „Декларация на правителството на НРБ и временното правителство на ГДР за установяване на траен мир в света и за разширяване на сътрудничеството между двете страни“[85]. Декларацията играе ролята на договор за приятелство и взаимопопомощ, който не може да бъде сключен поради все още неуреденото международно положение на ГДР. В нея е подчертана признателността на двете държави към Съветския съюз и общата им задача за борба срещу милитаризацията на Западна Германия и за обединението на Германия, както и намерението им да поставят своите двустранни отношения на базата на суверенитета и равноправието. Освен съвместната декларация са подписани и „Протокол за финансиране на извънтърговските плащания“ и „Споразумение за културно сътрудничество“[86]. В доклада на пълномощния министър относно отражението на споразуменията в ГДР изрично се подчертава голямото значение на

постигнатите резултати в стопанската област, по-специално на договорената извън редовния търговски договор доставка на 1100 тона тютюн допълнително, както и солидарността, изразена в словото на министър-председателя Червенков със становището на правителството на ГДР по повод Нюйоркските решения, и актива, който тези български стъпки носят за властта в навечерието на предстоящите на 15 октомври избори[87]. През 1951 г. при посещението на министъра на пощите и съобщенията Цола Драгойчева в Берлин са подписани и три пощенски договора – договор за пощенската служба, за службата за далекосъобщенията и договор относно размяната на пощенски колети между НРБ и ГДР[88].

На международната сцена България плътно следва съветската линия по германския въпрос. Тя участва и на Пражкото заседание на министрите на външните работи на страните от Източния блок през октомври 1950 г. На 12 юни 1952 г. Българската телеграфна агенция оповестява декларацията на българското правителство, осъждаща подписването на т. нар. Общ договор от Западна Германия[89]. Дотогава само Румъния е излязла с такава декларация.

Още преди създаването на ГДР са установени връзки между БКП и ГЕСП. През 1948 г. по време на воденето на търговските преговори в България Вилхелм Пик и Ото Гротевол се срещат с Георги Димитров, изнасят и информация пред ПБ на ЦК на БКП за положението в Германия и работата на ГЕСП[90]. През юли 1950 г. в делегацията на БКП за конгреса на ГЕСП участват Минчо Нейчев, Елена Гаврилова и Митко Григоров[91]. През декември 1950 г. при посещението на Антон Югов в ГДР във връзка с доставката на някои машини той взема участие в честването 75-годишнината на Вилхелм Пик като представител на БКП[92]. На втората партийна конференция на ГЕСП юли 1952 г. като делегати на ЦК на БКП участват Енчо Стайков и Начо Папазов[93]. Същата година по случай 70-годишнината на Георги Димитров в Лайпциг е открит негов музей в присъствието на генералния секретар на ГЕСП Валтер Улбрихт и президента на ГДР Вилхелм Пик. Представител на ЦК на БКП на тържеството е Елена Червенкова. Годишнината е отбелязана и с тържествени събрания в Берлин и цялата ГДР, както и с преименуване завода за тежко машиностроене в Магдебург и други обекти на името на Г. Димитров[94].

Но още през първите години се появяват и някои проблеми в двустранните отношения на България с ГДР. Един от тях е свързан с някои все още неизкоренени стереотипи от миналото и в двете страни. Винклер споменава в студията си върху отношенията между България и ГДР за чести податки в документите на МВнР на ГДР, когато от българска страна източногерманският партньор не се разглежда като равностоен субект на политическата сцена[95]. Става въпрос предимно за случаи на пренебрегване на немските учреждения и обръщане по редица въпроси директно към съветските окупационни власти[96] или забравяне на правителството на ГДР при изпращане покани до приятелските страни по случай националния празник на България. С оглед претенциите си през първите години за представителство на целия германски народ, от страна на ГДР се следи с

подозрителност и недоволство и неотслабващият български интерес към Западна Германия, породен главно от икономически причини[97]. Но българите не са единствените, които имат проблеми с възприемането на новия партньор. В един доклад на пълномощния министър Костов се споменава, че въпреки доверието и вниманието, с което се ползва българската мисия, „...в някои звена на държавния апарат се чувстват по някой път в това отношение неизживяни от тях разбирания за тия наши стари отношения. И нам се налага от време на време деликатно да им напомняме, че сегашна България е нова, демократична България, строяща социализма, и че тя не е нито сателит на Германия, нито колония. Но това, разбира се, трябва да бъде много деликатно казано, защото не бива по никой начин да се накърняват нашите дружески отношения“[98].

Друг проблем в двустранните отношения на този ранен етап е свързан с дейността на германските специалисти в България. През 1948 г. Министерство на индустрията сключва договор с 30 германски инженери и техници да дойдат на работа в български индустриални предприятия[99]. До края на 1949 г. в България пристигат 18 от тях, а командироването на останалите 12 предстои. Те са разпределени на работа в различни български предприятия срещу заплата, равна на 1 и ½ от заплатата на съответните български специалисти. Но със започналите в края на 1949 г. в България чистки, в които са отстранени и голяма част от получилите образованието си до войната в Германия стопански и технически кадри, както и ориентирането към съветска помощ и специалисти[100], зачестяват оплакванията от страна на германските специалисти за лошо отношение към тях и неправилно включване по специалности, както и многобройните им искания за увеличение на заплатите, посрещнати с отказ от страна на министерството. Мотивът на отказа е, че заплатата им превишава значително не само тази на съответните български специалисти, но и на работещите в България съветски такива. След изготвянето на характеристика на дейността на всеки отделен специалист (в справките преобладават обвинения в недисциплинираност, битово разложение, надменно или профашистко поведение и недостатъчна квалификация[101]) Министерството на индустрията излиза с мнение да се продължат договорите на петима от тях, които са нужни на отделните предприятия, като им се увеличат заплатите и се задоволят и други техни искания, а на останалите да бъде анулиран, вкл. на тези, с които е сключен договор, но още не са пристигнали в България[102]. Но оплакванията на останалите у нас специалисти продължават и след това и въпросът стига до дипломатическата мисия на ГДР, която неколкократно моли за намесата на българското МВнР[103]. Същата година договорът и на последните от тях е анулиран и през 1951 г. те се завръщат в ГДР. Официален протест от германска страна или опит за подкрепа на исканията им не е предприет[104].

Много по-големи и трудно разрешими се оказват проблемите в търговските отношения между двете страни.

КРЕДИТИРАНЕ НА НУЖДАЕЩИЯ СЕ ИЛИ НУЖДАЕЩИЯТ СЕ КРЕДИТИРА?

Първите проблеми възникват във връзка с компенсационната търговия. През 1950 г. българското бюро продължава своята дейност по продажбата на цигари и други стоки на свободния пазар под контрола на ДЕАГ, но обвиненията на немската страна за контрабандна дейност не спират и през юни 1950 г. търговският представител Йотов и ръководителят на бюрото Стефанов са поканени за преговори, на които се постига споразумение всички налични български цигари да бъдат закупени от ДЕАГ, чрез която и занапред да става продажбата на български цигари в Източна Германия. Остава нерешен въпросът за количествата цигари, които ще се внасят в бъдеще от България (ДЕАГ предлага само 50 тона, а българската страна по настояване на Министерството на външната търговия в София иска контингент от 150 тона), както и цената, по която те ще се продават. Няколко дни по-късно полицията в Източен Берлин предприема акция за ликвидиране на черната търговия, в хода на която са блокирани и складовете на българското бюро, обслужващият персонал е арестуван, а всички налични стоки са конфискувани. Скоро в държавните магазини на ГДР започва продажбата на конфискуваните български цигари, облепени с германски бандероли, на високи цени. За изясняване на проблема на 3 август 1950 г. в ЦК на ГЕСП се провежда заседание[105] в присъствието на новоназначения пълномощен министър в Берлин Георги Костов, търговския представител Йотов и ръководителя на бюрото Стефанов. От немска страна прозвучава оплакването, че 80% от българските цигари са пласирани в Източната зона, а само 20% – в Западен Берлин. Продажбата на тези цигари лишавала ГДР от съответния акциз и по такъв начин влошавала нейното финансово положение, пречела на стабилизирането курса на източната марка спрямо западната и въобще подкопавала стопанството на републиката. Освен това спекулата с цигарите създавала голямо недоволство сред масите и подкопавала авторитета на партията и правителството в навечерието на парламентарните избори. Поради това проведената акция срещу черния пазар, засегнала и българските складове, трябвало да бъде разглеждана като политическо мероприятие. Германските дейци отправят молба към България за доставката на по-голямо количество тютюн, което ще доведе до пускане в действие цигарената индустрия на ГДР (на чиято територия са останали 80% от цигарената индустрия на довоенна Германия[106]), ограничаване на черната борса и стабилизиране финансите на републиката. Приведени са редица примери за помощта, която се оказва от СССР и страните с народна демокрация, като се иска и България да откликне, доставяйки в срок договорените по редовната спогодба количества тютюн. От немска страна е изготвен протокол за сключването на споразумение, съгласно което иззетите от българските складове цигари ще бъдат заплатени със стоки от производството на ГДР, а занапред всички сделки ще стават чрез ДЕАГ, както това се върши и по отношение на другите народни

демокрации. Отчитайки нуждата на България от стоки, които могат да се доставят само от Западна Германия, както и от свободна валута, немската страна предлага да се организира пласирането на български цигари в Западна Германия, като цялата работа по това се поеме изключително от тях. Протоколът е изпратен в Министерството на външната търговия в София, което от своя страна изготвя доклад до ПБ на ЦК на БКП по въпроса. В доклада се прави изводът, че изземването на стоките от българските складове и начинът на действие на германската полиция „сочат на известни вражески действия, които налагат да се сигнализира в ПБ на ЦК на ГЕСП[107]“ и че конфискацията явно цели да не бъде изпълнено споразумението за заплащане на стоките в свободни девизи, а с германски стоки, които не са необходими за българското стопанство и трябва да бъдат реекспортирани. Тъй като е очевидно, че търговията в Берлин не може да продължи по досегашния начин, в доклада се предлага да се изпрати в Германия делегация, която да преговаря с германските власти по начина за по-нататъшното внасяне на българските цигари в ГДР и ликвидация дейността на българското бюро по досегашните споразумения. Предложението е одобрено от ПБ. След преговори въпросът е уреден на базата на предложенията на германците от протокола от 3 август[108].

Още по-големи са проблемите по линия на редовния стокообмен. Преговорите за търговска спогодба за 1950 г. започват чак през април 1950 г. в Берлин[109]. (Правителството на ГДР прави предложение те да започнат през декември 1949 г., но поради неподготвеността от българска страна са отсрочени за по-късна дата.) По искане на българите е отложено разглеждането на повдигнатия от германците въпрос за търговията на България със Западна Германия. Най-голямо несъгласие предизвикват въпросите около българския износ, главно на тютюна и пиритната руда. Предлаганите от българската страна 300 тона тютюн са преценени като крайно незадоволителни от германците, които натояват за количество от 2–3 хил. тона, обвинявайки българите, че се въздържат от продажба на тютюн, за да могат да пласират своите цигари. Не се постига съгласие и по въпроса за количеството пиритна руда, на която германците особено държат. От българска страна се предлагат 10 хил. тона плюс продадените вече 5 хил. От германска страна искат 25 хил. с настояването, че много се нуждаят от такава руда[110]. Спорове предизвиква и въпросът за плафона – германците предлагат да няма плафон, докато българите настояват за такъв в размер на 2 000 000 долара. Непостигането на съгласие по спорните въпроси и германските обвинения в нечестна и егоистична политика на българите[111] водят до прекъсване на преговорите и завръщане на българската делегация в София. Преговорите са продължени отново през юни с. г., като в тях се включва и министърът на външната търговия на ГДР Хандке[112]. Проблем предизвиква разривът между германските и българските вносно-износни проектолисти, който е повече от 1 млн. долара поради германския отказ да включат в износа за България някои искани от българската страна продукти на тежкото машиностроене и заради нежеланието на българите

да приемат предлаганите от германците продукти на лекото машиностроене. Водачът на българската делегация – съветникът в МВнТ Даскалов, отхвърля германските обвинения, че в нашите износни проектолисти група „А" – тежки стоки, е малка, а особено голяма е група „С" – леки, а при вносните е обратно, с аргумента, че разделението на стоките на леки и тежки не е правилно, тъй като българският износ до голяма степен е все още селскостопански. По повдигнатия от германците въпрос за евентуално сключване на дългосрочна спогодба българската делегация отговаря, че не са упълномощени за преговори по този въпрос. В крайна сметка спогодбата е подписана на 19 юни 1950 г. и е на стойност 25 млн. рубли внос и толкова износ в двете страни, съдържа и клауза за задължителност на контингентите, които могат да бъдат изменяни или разширявани само при взаимно съгласие на страните. Решено е цените и условията на доставките да се договарят при конкретното сключване на сделките. Българският износ съдържа традиционните селскостопански стоки, произведения на хранителната индустрия, някои суровини. Вносът се състои предимно от машини и резервни части, фина механика и оптика, химически произведения и др.[113] Едновременно със спогодбата за стокообмен на 19 юни е подписана и спогодба за научно-техническо сътрудничество[114].

Затрудненията се появяват при изпълнението на договорения по клиринговата спогодба стокообмен. Една от главните причини за това е въпросът за цените. Още през 1949 г. българските представители в СИВ пледират за установяването на нови цени в търговията между страните от социалистическия лагер, изтъквайки, че производствените цени на българската селскостопанска продукция са по-високи от международните цени[115]. От своя страна германците настояват България да продава стоките си на такива цени, които биха отговаряли на техните вътрешни цени[116]. В споровете те често изтъкват аргумента, че България продава на останалите народнодемократични страни, както и на ФРГ същите стоки на по-ниски цени[117]. Споровете са най-вече около цената на гроздето, по повод на което се провеждат няколко срещи на търговския представител с директора на дирекцията за търговска политика Лора Щаймер. Тя оспорва предлаганите от българите цени като твърде високи и пита дали ПБ на ЦК на БКП е уведомено за тази ценова политика и аргументите на германската страна срещу нея. Във връзка с тези спорове у германския партньор се оформя негативно отношение към българския търговски представител Стефан Йотов поради „голямата му способност да прави изгодни комерсантски сделки"[118]. Зачестяват немските оплаквания и от приоритетните доставки на плодове за Западна Германия[119]. Прави впечатление, че в споровете между Българското търговско представителство и германските власти пълномощният министър Костов често взема страната на последните, изтъквайки като аргумент политическата целесъобразност и нуждата от оказване помощ на младата източногерманска държава[120]. Според него основна пречка пред правилното развитие на двустранните отношения е неправилната политика на Търговското представителство и по-конкретно на него-

вия ръководител Стефан Йотов. В доклад до министерството той констатира, че воденият от представителството начин на търгуване извънредно много излага България в очите на „немските другари“ и е причина за оформилото се „твърде недружелюбно отношение към нашето Търговско представителство и особено към неговия ръководител“[121]. В тази връзка посланикът предлага незабавно да се отзове Стефан Йотов. Тъй като в това време в София Йотов е попаднал в списъка на лицата, имащи близки отношения с Трайчо Костов и неговата група (назначен е на поста по предложение на Иван Тутев, по това време следствен като съучастник на Трайчо Костов), а предложението на министъра на вътрешните работи Руси Христозов за отзоваването му е утвърдено от Вълко Червенков още в края на 1949 г.[122], през август 1950 г. то е приведено в действие[123].

Но фактите показват, че българският търговски представител просто изпълнява инструкциите на МВнТ, което изрично отговаря на сигналите му относно недоволството на германците от високата цена на гроздето, че от българска страна се държи на тази цена и че този въпрос не е пряко поставян в ПБ, но като се има предвид, „че МВнТ изпълнява политиката на нашата партия, може да се смята, че цената, която искаме, е цена, определена и от партията“[124].

Друг проблем в българския износ за ГДР е доставката на особено необходимите за германската индустрия пиритна руда и медни руди и концентрати. Поради останалите неизяснени условия на доставката по време на търговските преговори, експедирането от България се забавя и е повод за ново недоволство от германска страна и чести срещи и напомняния пред търговския съветник и посланика за важността на въпроса за ГДР.

И по закупуваните от ГДР стоки съществуват спорове по цените, които в някои случаи чувствително надвишават предлаганите от западногерманска страна стоки[125]. Но в това отношение споровете се уреждат по-лесно след представяне на съответната документация от българска страна. Много по-голяма трудност представлява отказът на германската страна да достави договорените по спогодбата хладилна инсталация и циментова пещ и мелница, за които българската страна особено държи[126]. Недоставянето на тези т. нар. тежки стоки, съчетано с българския отказ да се закупуват определените като леки стоки[127], както и сторнирането на редица поръчки от страна на централите в София (въпреки залегналата в спогодбата клауза на задължителността на контингентите) сериозно застрашава изпълнението на стокообмена от германска страна. Тази политика довежда до активно търговско салдо в полза на ГДР към 18 ноември 1950 г. от над 11 млн. рубли[128], а в края на годината от договорените 24 млн. рубли износ от ГДР за България са осъществени само 15 млн. рубли – 62%. От страна на България изпълнението е по-добро, макар и пак непълно – на стойност 20 млн. рубли – 83%[129]. Резултатът от всичко това е горчив вкус и у двете страни, особено сред германците, които „остават с убеждението, че ние хитруваме и че не се отнасяме като към страна на демократичния лагер. Тук искат от нас да им помагаме в тежката им борба за единството на Гер-

мания, като същевременно са на мнение, че ние сме по-богати, тъй като имаме народна власт вече 6 години“[130].

Въпрос, който особено интересува германските дейци, това е търговията на България със Западна Германия. Недоволството на източногерманците от активния интерес, проявяван от българска страна към търговията със Западна Германия, е мотивирано с факта, че: „Сключването на търговски протокол с бонското правителство и неговото ратифициране не означава нищо друго, освен косвено признаване на това правителство от България[131]“. От тяхна страна се заявява, че България може да търгува със Западна Германия, но тази търговия не трябва да има характер на цялостен договор, а да бъдат сключвани сделки с отделни фирми. И по този въпрос посланик Костов подкрепя исканията на ръководството на ГЕСП[132].

Търговска спогодба за 1951 г., подписана през април с. г., предвижда ново, почти двойно увеличение на взаимния стокообмен – 54 млн. внос и толкова износ[133]. По настояване на германската страна на 19 май е подписан и допълнителен протокол за стокообмен на стойност 5 млн. рубли за размяна на произведения на леката индустрия срещу допълнителни количества плодове, оловен концентрат и пиритна руда[134]. Главна пречка пред по-нататъшното увеличаване на двустранния стокообмен на този етап е подценяването от българска страна производствените възможности на ГДР, на която почти не се възлагат по-големи обекти за доставка[135]. По тази причина вносът на някои стоки от България съзнателно е ограничаван от немска страна поради очертаващото се в хода на годината голямо пасивно салдо за тях. Вследствие всичко това изпълнението в края на годината по вноса от ГДР е само около 35 млн. рубли, като причините са освен в производствените трудности на ГДР[136], също и в неконтрактуването или късното контрактуване на редица стоки от страна на българските вносни централи[137]. Българският износ за ГДР също значително изостава. В края на годината той възлиза на около 36 млн. рубли, като неизпълнението идва главно от тютюна, пиритната руда, оловния концентрат, недоставянето на които внася известно затруднение в промишлеността на ГДР и предизвиква остра реакция от немска страна. В резултат от това 1951 г. завършва с активно салдо в полза на България в размер на 13 800 000 рубли[138]. И през тази година като главен проблем при сключването на договорите се явяват високите цени на българските стоки. Нуждата на източногерманците от суровини през годината е толкова голяма, че те са съгласни да заплатят и по-високи цени, но когато българската страна аргументира ценовата си политика не на последно място и с вината на германците за Втората световна война, а в същото време се прави опит да се намалят вече договорените цени на някои източногермански стоки, преговорите са прекратени и от страна на ГДР е подадено оплакване до българското МВнТ[139].

Във връзка с ограниченията, наложени от САЩ пред търговията с Изтока през 1951 г., българските стопански ведомства се опитват да използват сключения между ГДР и ФРГ договор за междузонална търговия, за да внесат някои стоки от Западна Германия. Министърът на тър-

говията Хандке реагира доста уклончиво на проучванията на Костов в това отношение, без да отхвърля тази възможност окончателно. Но затрудненията, появили се в изпълнението на договора с ФРГ, затварят възможностите пред удовлетворяването на българските искания. В опит да намери изход за затрудненото положение на българската индустрия МВнТ предлага на Търговското представителство да закупи и прехвърли контрабандно през зоналната граница някои крайно необходими стоки. Но предложението е окачествено от Костов като неосъществимо както поради строгата охрана на зоналните граници и от двете страни, така и поради неоснователността за поставяне на подобно искане пред съветските и източногерманските органи[140].

През 1952 г. са сменени ръководителите на външнотърговските министерства на двете страни. Поради изоставане изпълнението на плана по вноса и износа и неизпълняване поетите експортни ангажименти на ГДР е сменен министърът на външната търговия Хандке с К. Грегор[141]. През декември същата година е разкрита „вражеска агентура" в Министерство на търговията и снабдяването на ГДР и са арестувани министър К. Хаман, един от подпредседателите на Либералдемократическата партия, и държавният секретар на хранителната индустрия Х. Албрехт (ГДСП)[142]. Междувременно и в България се извършва обследване работата на МВнТ. Част от изнесените в доклад на Комисията за държавен контрол обвинения са, че министерството не е подготвило обстойно сключените от България през 1951 г. търговски спогодби, в резултат на което спогодбите с Чехословакия, ГДР и Унгария за 1951 г. приключват с активно салдо за България в размер на 3 301 000 000 лв. при неосигурени за страната редица машини, резервни части, химикали и суровини[143]. Август с. г. ПБ на ЦК на БКП излиза с решение за смяна на Димитър Ганев и назначаване за министър на външната търговия на Живко Живков[144].

Преговорите за търговската спогодба за 1952 г. отново са затруднени поради голямото активно салдо за България, което по време на преговорите се очертава на около 18 млн. рубли при възможност за доставка на още стоки от България за около 15 млн. рубли[145]. Спогодбата, сключена на 20 февруари 1952 г.[146], предвижда ново нарастване на стокообмена в сравнение с 1951 г. – съотв. на 77 млн. рубли внос от ГДР и 62 млн. износ от НРБ[147]. Отново споровете се концентрират около цените[148] (според „Общите условия за доставка на стоки", изработени от СИВ, непостигането споразумение за цената не е пречка за изпълнението на договора[149]). В преговорите се засяга и въпросът за реекспорта на германски стоки. Неизясненото международно положение на ГДР предлага за България големи възможности за пласиране на нейни стоки в страни, с които тя няма дипломатически и търговски отношения, преди всичко в страните от Близкия изток. Още през 1950 г. германците поставят пред Българското търговско представителство в Берлин въпроса за посредничество при реекспорта на германски стоки на близкоизточните пазари[150]. Но поради подценяване на възможностите за този вид търговия от българска страна не е поета инициативата. Едва след създаването на отдел

„Транзити и реекспорти“ при ДТП „Разноизнос“ българската търговска делегация предлага включването в спогодбата за стокообмен на клауза за реекспорта, както и за получаване правото на изключително представителство на германски стоки за близкоизточните страни[151].

И през 1952 г. пред източногерманската индустрия продължава да стои остро проблема с недостигът на суровини, което ограничава капацитета и довежда до затварянето на някои предприятия[152]. Продължава недостигът на пиритна руда, необходима за производството на целволе. Поради затруднения в търговията със Запада България се оказва единственият доставчик на тази суровина за ГДР[153]. Неколкократно министър Хандке и държавният секретар Хютенраух се обръщат с молба към българския министър Ганев за личната му интервенция за осигуряване редовните доставки на пиритна руда от България, които отново системно закъсняват[154].

За интереса на германската страна от разширяването на търговията с България на този етап свидетелства изказаното от страна на германски търговски дейци желание ГДР да заеме второ място във външнотърговския стокообмен на България, което към този момент се заема от Чехословакия[155]. Особено настоятелно германците повдигат въпроса за сключване дългосрочна спогодба между двете страни, каквито спогодби ГДР през 1952 г. вече има с всички останали страни от социалистическия лагер с изключение на България и Китай[156]. Пречка за сключването на такава спогодба са различните ритми в стопанското планиране в двете страни и произтичащите от това трудности за съгласуване на дългосрочни поръчки.

Изпълнението на спогодбата в края на 1952 г. е: от предвидения по спогодбата внос от ГДР за България на стойност 77 млн. рубли са изпълнени около 51 млн. рубли, като неизпълнението е главно при поръчките на „Металимпорт“ – редица машини, електромотори, кранове и др.[157] Причините са както от германска страна (хроничният недостиг на суровини, особено на цветни метали и стомана, реконструкцията на редица индустриални предприятия във връзка със задачите на 5-годишния план за преустройство от лека към тежка индустрия, както и преминаването на много от тях към специално производство за нуждите на отбраната вследствие предстоящата ратификация на бонските договори, известна мудност в работата на външнотърговските централи на ГДР), така и от българска (късно сключване на спогодбата и късно даване на поръчките, промени в техническите параметри на поръчките, след като вече са пуснати в производство, бавното предоставяне на исканите допълнителни технически данни и уточнявания)[158]. Поради изтъкнатите причини германците отново настояват търговските спогодби да се сключват своевременно в края на изтичащата година[159]. За пореден път не по-добро е и изпълнението по българския износ – от договорен износ на стойност 62 млн. рубли е изпълненено 42,5 млн., като отново изоставането е в доставките на тютюн, пиритна руда, грозде, както и някои селскостопански произведения[160]. Резултатът в края на годината отново е активно салдо в полза на България на стойност 6,5 млн. рубли (въпреки че в хода на годината се е очертавало то да достигне до 15–20 млн. поради неизпълне-

нието или отлагането на важни български доставки, сред които тютюн и пиритна руда, то е намалено до тази цифра).

Разглеждайки стокообмена на България с ГДР в периода 1950–1952 г., прави впечатление постоянното активно салдо в полза на България. През 1950 г. то е 12 млн., през 1951 – 14 млн., а 1952 – 6,5 млн. рубли. Очертаващата се тенденция – „по-нуждаещият се" да кредитира „по-задоволения", кара търговския представител да постави въпроса за ликвидиране на тази практика, като отбелязва, че срещу посочените суми България е можела да закупи през този период 3 средно големи завода като предачници, тъкачници, брикетна фабрика и др. Според него единственият начин за ликвидиране на това положение е сключването на дългосрочна търговска спогодба с ГДР и поръчката на няколко големи обекта, както и предвиждането в нея на доставки на кредит за България, каквато възможност е изразена от министър Грегор[161].

ГЕРМАНСКАТА 1953 ГОДИНА

Въпреки (или тъкмо поради) редицата мемоари на някои от главните участници в събитията[162] и достъпа до част от документите на бившия Съветски съюз, съветската политика спрямо Германия след смъртта на Сталин продължава да е обект на спорове сред историците[163]. Споровете се концентрират главно около ролята на Берия в обявяването на новия курс, неговите намерения спрямо ГДР и позицията на останалата част от ръководството на Съветския съюз. Все повече историци отхвърлят издигнатата от Хрушчов теза за заговор на Берия за предаването на ГДР на Запада през лятото на 1953 г.[164] Интересни са изводите на съветския историк Филитов, че не Берия, а Молотов и неговото Министерство на външните работи са тези, които са разпознали симптомите на назряващата криза в ГДР и са реагирали най-остро и оперативно[165]. Новите знаци в съветската външна политика от март 1953 г. и предложението на Чърчил на 11 май за четиристранна конференция повдигат въпроса за „пропуснатите шансове" – дали Съветският съюз в тези първи месеци след смъртта на Сталин не е бил готов да приеме идеята за една обединена неутрална Германия[166]. Много въпроси повдига и ролята на Владимир Семьонов, политически съветник и по-късно Върховен комисар на СССР в ГДР, описван често като „човекът на Берия" в ГДР[167].

Първите предложения за промени в политиката спрямо ГДР идват от апарата на Министерството на външните работи на Съветския съюз. Във втората половина на април и началото на май там се изготвят няколко паметни бележки по германския въпрос, съдържащи първите нови акценти в съветската Deutschlandpolitik и предлагащи редица мерки за политико-психологическа подкрепа на източногерманския режим и повдигане авторитета на ГДР[168]. В тях са включени предложения за официално посещение на германска правителствена делегация в Москва (дотогава такова не е осъществявано), за сключване на пълни дипломатически отношения с ГДР и разформироване на СКК, за връщане на всички

останали в Съветския съюз германски военнопленници, връщане (срещу заплащане) на съветските предприятия в Германия (с изключение на урановите мини WISMUT–AG), и най-важното – началото на нова инициатива по германския въпрос, включваща предложението за създаване на временно общогерманско правителство при запазване правителствата на двете съществуващи германски държави. В разработката им участва изтегленият в средата на април от поста политически съветник при СКК Семьонов, който е назначен за ръководител на отдел 3 в МВнР на СССР, отговарящ за германския въпрос. Паралелно с това е подготвян и проект на нота до западните сили, съдържаща съветските предложения за провеждането на общогермански избори и изтегляне на окупационите войски[169]. За отбелязване е, че от съветското ръководство в този момент все още не са разпознати симптомите на тежката икономическа и политическа криза, в която е изпаднал източногерманският режим. С малки изключения молбите на Улбрихт за икономическа помощ са пренебрегнати[170]. Според Шерстяной едва на заседанието на Президиума на МС от 5 май за пръв път става дума за критичното положение на ГДР, като повод за това е записка на министерството на Берия за критичното нарастване числото на бегълците в Западна Германия[171]. Това поставя началото на дебатите на московското ръководство по германския въпрос, чиято кулминация е заседанието на Президиума на МС от 27 май. На него е разгледана записка на МВнР „За по-нататъшните мерки на съветското правителство по германския въпрос“[172], която изненадва с приемливия за Запада език и предложенията за изготвянето от страна на СССР на „политическа платформа по германския въпрос, отговаряща на националните интереси на немския народ и едновременно с това на принципите на демократизма и гарантираща укрепването на мира в Европа“[173]. За хода на заседанието съдим само от по-късните спомени на някои от участниците в него[174]. Според всички тях Берия критикува строителството на социализма в ГДР, но под натиска на Хрушчов и останалите съветски ръководители се отказва от възгледите си. Най-крайна е позицията на Берия според мемоарите на Громико[175]. Резултатите на това заседание се изчерпват с решението за разпускане на СКК и замяната ѝ с Върховно комисарство, както и за издигане дипломатическите мисии на двете страни в ранг на посолства. В следващите дни са изготвени няколко проекта за постановление на Президиума на МС на СССР „За мерките за оздравяване на политическото положение в ГДР“, сочещи причините на кризата в ускорения курс на строителство на социализма[176]. Окончателният вариант е приет на 2 юни 1953 г. и с него веднага е запозната извиканата в Москва делегация на ГЕСП начело с Улбрихт и Гротевол[177]. Заедно с германската делегация в Берлин се завръща и Семьонов, вече като върховен комисар на СССР в ГДР.

Обсъждането на инструкциите от Москва довежда до първата криза в ръководството на ГЕСП, активизирала критиците на провеждания от Улбрихт курс. Взетото на 9 юни решение за въвеждането на „нов курс“ в политиката на ГЕСП е публикувано на 11 юни, въпреки несъгласието

на главния редактор на партийния орган „Нойес Дойчланд“ Рудолф Хернщат. На молбата му за двуседмично отлагане с цел подготовка на обществеността и кадрите на ГЕСП за новия курс Семьонов отговаря кратко: „След 14 дни сигурно няма да имате вече държава.“[178] Обявените на 11 юни мерки, насочени към бързото подобряване жизнения стандарт на населението, предвиждат редица облекчения за дребните частни търговци и занаятчии, прекратяване политиката на форсирана колективизация, улесняване пътуванията между двете части на Германия, нормализиране отношенията с Църквата, преразглеждане на всички присъди по дела от стопански характер и др. Настъпилото дезориентиране на апарата на ГЕСП, възникналото у голяма част от населението впечатление за отказ от досегашния курс на строителство на социализма, както и най-вече недоволството на работниците от неотмяната на въведеното по случай 60-годишнината на Улбрихт 10% увеличение на нормите довеждат до въстанието от 17 юни в Берлин и други големи градове на ГДР и последвалата демонстрация на сила от страна на СССР[179]. В спомените на Семьонов за тези събития се съдържат моменти, които отново поставят под съмнение твърденията за готовността на Берия да изостави строителството на социализма в ГДР[180].

Най-големият печеливш от 17 юни е Улбрихт, който получава възможност да се разправи с политическите си противници и да укрепи разклатеното доверие на Кремъл в него[181], както и да отмени някои от провъзгласените с новия курс мерки. Още в първите дни след 17 юни е въведена паролата за „фашистката провокация“ и дълго подготвяния от Запада „ден Х“, целящ разрушаване на „социалистическите завоевания“ на ГДР и анексията ѝ към Западна Германия. Разправата с Берия в Съветския съюз дава възможност на Улбрихт на XV пленум на ЦК на ГЕСП да отстрани своите бивши критици – министърът на държавната сигурност Вили Цайсер и главният редактор на „Нойес Дойчланд“ Рудолф Хернщат, обвинени в създаването на „антипартийна фракция“ с цел парализиране действията на ПБ на ЦК на ГЕСП около събитията от 17 юни. Покъсно към тях са отправени и обвинения в съучастие с Берия и плановете му за предаване социализма в ГДР.

Дълготрайните последици от въстанието от 17 юни се изразяват в смяна на икономическите приоритети в съветската Deutschlandpolitik и поемането курс на оказване чувствителна материална помощ на ГДР.

Вследствие на германско-съветските споразумения от 22 август 1953 г. Съветският съюз опрощава на ГДР по-нататъшното плащане на репарации, ограничава разноските за издръжка на окупационните войски, връща ѝ без заплащане всички съветски предприятия в Германия (без WISMUT-AG), увеличава вноса на суровини за германската промишленост, предоставя на ГДР валута за обезпечаване вноса на извънредно нужни материали и амнистира по-голяма част от намиращите се още в Съветския съюз военнопленници, излежаващи присъди за военни престъпления. В политическата област настъпва изместване на акцента от пропагандните искания за обединение на Германия към затвърдяване двудържавната

теория. Това намира израз както в съветската нота от 15 август, съдържаща съгласие със западните предложения за преговори за мирен договор, но вече не с участието на временно общогерманско правителство, а с представители на двете германски правителства, така и в посещението на официалната правителствена делегация на ГДР в Москва, на която е изразена „пълната подкрепа и помощ" на съветската страна[182].

БЪЛГАРСКАТА РЕАКЦИЯ

1953 г. започва с нормалния стопански ритъм в отношенията между България и ГДР. Преговорите за спогодбата за стокообмен за 1953 г. се водят от 8 ноември 1952 г. в София, а самата спогодба е подписана на 21 януари 1953 г.[183] Във връзка с подготовката на новия 5-годишен план българското правителство взема решение за започване на преговори за сключване на така отлаганата дългосрочна спогодба с ГДР, в която се предвижда доставката на крупни индустриални обекти като водни и топлоелектроцентрали, дизелгенератори, доменни и мартенови пещи, съоръжения за петролната индустрия, инсталации за коксуване на въглища, параходи и танкери[184]. Подготвя се изпращането на търговска делегация в ГДР начело с подпредседателя на Министерски съвет Антон Югов за воденето на преговорите. Във връзка с проучването възможностите за такива доставки пълномощният министър Костов се среща с подпредседателя на СКК и отговарящ за промишлеността в ГДР Переливченко на 14 април. В отговор му е съобщено, че по отношение на електроцентралите, параходите и танкерите цялото производство на ГДР засега отива за задоволяване на вътрешните нужди, но съществуват възможности за доставка на заводи за изкуствен бензин и каучук, както и за доменни и мартенови пещи[185]. Но въстанието в ГДР от 17 юни води до смяна на приоритетите в икономическата политика и в двете страни.

Българският пълномощен министър Костов, който е непосредствен наблюдател на въстанието от 17 юни, в своя първи доклад до МВнР от 20 юни, наред с разказа си от гледна точка на очевидец на събитията[186], дава интересна информация и за първите си неформални разговори с отделни партийни дейци[187]. Те разкриват паниката и объркването в ръководството на ГЕСП в първите часове на въстанието[188]. В по-късния доклад с дата 15 юли вече се говори за „фашистката провокация", осъществена от страна на „организирана и подкрепяна от американската разведка и многобройните западногермански шпионски и саботажни централи подмолна организация"[189]. Но заедно с това се споменават констатациите, че партията се е откъснала от работническите маси, че политико-идеологическата работа сред тях е била на ниско ниво, а ръководствата са изпращали украсени доклади до по-горестоящите партийни органи[190].

Още веднага под влияние на събитията в Германия ръководството на БКП взема някои мерки за намаляване на напрежението главно в селското стопанство[191]. На 7 юли 1953 г. на среща с новото съветско ръководство на българската делегация са спуснати директивите на новия курс, а на

11 юли 1953 г. на пленум на партията Червенков информира членовете на ЦК относно постановлението на ЦК на КПСС за изключване на Берия от КПСС. Повторени са съветските обвинения за намеренията на Берия да предаде ГДР на Запада[192]. Дава се информация за съветското указание промените в икономическата политика да станат „спокойно, без много шум, не така, както в Източна Германия стана“[193]. Поуките на българското ръководство от събитията в ГДР са, че „темповете на социалистическото строителство, специално на индустриализацията на страната, трябва да се определят във всеки момент от готовността на масите да ги поддържат“[194]. Поради това ПБ на ЦК на БКП предлага да бъдат намалени темповете на индустриализация през втората петилетка, значителна част от капиталовложенията да се пренасочат към селското стопанство, да се прекрати политиката на форсирана колективизация в селското стопанство, да се ликвидират трудово-възпитателните общежития, да бъде обявена амнистия на осъдените по стопански причини, да се преразгледа работата на наказателните органи.

Наред с моралната подкрепа, изразена в големия брой изпратени до президента на ГДР Пик протестни резолюции по повод събитията от 17 юни[195], България веднага оказва и материална помощ на източногерманския партньор. Червенков, който по това време е в отпуска, получава указание от Москва да окаже всякаква необходима помощ на ГДР, без да повдига въпроса за пасивното салдо[196]. Очевидно в Министерския съвет е взето решение при доставките на стоки по редовните търговски спогодби ГДР да се поставя на първо място[197]. Още на 23 юли 1953 г. в София е сключен и допълнителен протокол към търговската спогодба[198], последван на 17 октомври от подписването на още една спогодба за размяна на стоки за широко потребление[199]. Българската помощ в този момент е регистрирана с благодарност от източногерманското ръководство[200]. На практика обаче малко неща се променят, що се касае до непосредственото осъществяване на взетите решения. Така например недоумение у дипломатическия представител Георги Костов буди фактът, че някои български стоки по допълнителния протокол са продадени на ГДР на цени, 4 пъти по-високи от международните[201]. Освен това българските доставки отново се забавят или не се изпълняват. Продължава и практиката на предпочитане на Западна Германия при доставката на български плодове[202]. От една поверителна справка на Министерството на външната търговия за изнесените количества тютюн, домати и грозде в ГДР и Западна Германия през 1953 г. и датите на тяхното експедиране се вижда, че количествата домати, изнасяни за ФРГ, превишават тези за ГДР, като срокът също е с няколко дни по-ранен[203]. Макар че според статистическите данни делът на България в стокообмена на ГДР през 1953 г. е сравнително малък – 2,1%, в износа (в това отношение сме на предпоследно място преди Албания) и 1,8% във вноса на ГДР (по този показател след нас са Албания и Румъния)[204], неизпълнението на българските доставки за пореден път довежда до трудности в снабдяването на ГДР. Причината за това е, че вследствие

въведените от САЩ ограничителни мерки през 1952 и 1953 г. външната търговия на ГДР със Запада достига най-ниското си ниво, а социалистическите страни, в това число и България, стават единствен доставчик на важни за германското стопанство суровини.

Но и през тази година България не е единствената страна в договора, която не изпълнява своите задължения. Макар че оказаната от Съветския съюз помощ през втората половина на годината значително облекчава изпълнението на доставките от страна на ГДР, годината завършва отново с неизпълнение на редица важни стоки от българския внос. Но тъй като главният конкурент на Източна Германия по доставката на инвестиционни стоки за България – Чехословакия, изпълнява задълженията си по доставките още по-лошо, а и поради политически съображения[205] в хода на годината цяла редица поръчани там позиции са сторнирани от българска страна и предадени на ГДР[206]. Общият обем на стокообмена по редовната и допълнителната търговска спогодба между България и ГДР за 1953 г. достига 100 млн. рубли[207].

И през 1953 г. България взема участие на Лайпцигския есенен панаир, на който прави впечатление голямото място, отредено на стоките за широко потребление. Българският павилион с типичните за българския износ селскостопански произведения отново е един от най-впечатляващите в художествено отношение, но и тази година представителите на българските търговски централи не успяват да използват възможностите на панаира за сключване на конкретни сделки. В сравнение с останалите страни от Източния блок България е на последно място по сключването на сделки на панаира и предизвиква основателната критика на министъра на външната търговия Грегор[208]. В контекста на съветската инициатива за укрепване авторитета на ГДР и поставянето на двустранните отношения с нея на равноправна основа през ноември 1953 г. е осъществено повишаване на дипломатическите мисии на България и ГДР в ранг на посолства, като Георги Костов е преназначен на поста посланик и на 16 ноември връчва акредитивните си писма на президента на ГДР Вилхелм Пик[209]. Решението на ПБ на ЦК на БКП за сондиране мнението на правителството на ГДР е с дата 15 октомври 1953 г.[210] В сравнение с акта по признаването на ГДР този път българската инициатива леко изостава от съветската, като в тази стъпка България е изпреварена от Китай, Полша и Чехословакия. През следващите години българската политика спрямо ГДР се насочва, както и съветската, към укрепване авторитета на източногерманската държава.

Когато става въпрос за външната политика на страните от Източния блок, обикновено се набляга на нейната силна зависимост от Москва. В случая с отношенията между България и ГДР това е така, що се отнася до основните линии на политиката към германския въпрос. Тук впечатление прави бързото следване от страна на България на всяка съветска инициатива. Но що се отнася до непосредствените български интереси, политическият мотив невинаги е водещ. Това личи най-добре във външнотърговските отношения. Тук наред със силния взаимен интерес от разширяване на стокообмена, породен от допълващата се стопанска струк-

тура на двете страни, изникват и редица проблеми. Прави впечатление силното политизиране на въпроса за търговията от германска страна. В българския отговор обикновено Външно министерство е това, което застъпва идеологическия подход в отношенията си с Германия, докато Търговското министерство е представител по-скоро на прагматичния подход, обусловен от търговските интереси на страната. Въпреки тези трудности, от 1950 до 1953 г. стокообменът между двете страни нараства почти 5 пъти с тенденция в следващите години ГДР да се превърне във втория по големина външнотърговски партньор на България.

БЕЛЕЖКИ

[1] Изключение в това отношение е издадената по случай 30-годишнината на дипломатическите отношения книга „НРБ – ГДР. Дружба и сътрудничество" (С., 1979), но силната идеологизация на текстовете в нея я прави почти неизползваема в днешни дни.

[2] *Winkler, C.* Zu den Beziehungen zwischen der Volksrepublik Bulgarien und der Deutschen Demokratischen Republik 1949–1957. – Bulgarian Historical Review, 2002, No 1–2, 80–124.

[3] *Калинова, Е.* Колко Германии? Съюзниците и съдбата на германската държава (1945–1949 г.) – Изв. на Инст. по военна история, 59, 1996, 140–176.

[4] *Калинова, Е.* Българската и съветската позиция по германския въпрос до средата на 50-те години. – В: България в сферата на съветските интереси (българо-руски научни дискусии). С., 1998, 173–182.

[5] *Златев, З.* Българо-германски отношения (1945–1949 г.). – In: Collegium Germania. Т. 4. S., 2001, 163–171.

[6] *Никова, Г.* Съветът за икономическа взаимопомощ и стопанското сътрудничество между НРБ и ГДР (1949–1956). – В: Българо-германски отношения и връзки. Т. 3. С., 1981, 396–425.

[7] *Никова, Г.* Неуредените задължения между България и Германия след Втората световна война. – Демократически преглед 1996/1997, № 10, 417–423, *Калинова, Е.* Победителите винаги имат право (Съдбата на германските имущества в България и на българските претенции спрямо Германия след Втората световна война). – In: Collegium Germania. Т. 3. S., 2000, 201–225.

[8] Политика по отношение на Германия. Понятието е утвърдено в международната историография, затова в настоящото изследване е запазено така.

[9] За подробен преглед на историографията по проблема вж. *Ihme-Tuchel, B.* Die DDR. Stuttgart, 2002, S. 13–14.

[10] *Loth, W.* Stalins ungeliebtes Kind. Warum Moskau die DDR nicht wollte. Muenchen, 1996.

[11] Тезата за до голяма степен самостоятелната роля на Улбрихт при предприемането на редица стъпки във вътрешната и външната политика на ГДР е застъпвана и от американският историк Харисън: *Harrison, H.* M. Driving the Soviets Up the Wall. Soviet-East German Relations, 1953–1961. Princeton University Press, 2003.

[12] *Wettig, G.* Bereitschaft zu Einheit in Freiheit? Die sowjetische Deutschlandpolitik 1945–1955. Muenchen, 1999, S. 295–298.

[13] Пак там, с. 162.

[14] *Adomeit, H.* Imperial Overstretch. Germany in Soviet Policy from Stalin to Gorbachev.

[15] Интересна е тезата по този въпрос на Йохан Лауфер. Той отрежда голяма роля в събитията на политическия съветник в СВАГ (Съветската военна администрация в Германия) Семьонов, който още от 1946 г. застъпва възгледа за поемането на твърд курс спрямо западните сили и за държавното оформяне на Съветската окупационна зона (СОЗГ). Още от края на 1946 г. СВАГ настоява да започне подготовката на отделна парична реформа в зоната, опасявайки се да не бъде изненадана от Запада. Но едва след обявяването на „плана Маршал" и началото на разрива между бившите съюзници по германския въпрос този проблем отново е поставен на дневен ред. Решението за подго-

товката на валутна реформа в СОЗГ е взето на 10 декември 1947 г., като веднага започват конкретни технически мерки в тази насока. Но с оглед сведенията за подготовка на подобна реформа в западните зони, сценарият предвижда изчакването на западните стъпки и представянето им като провокационен акт, целящ по-нататъшното разцепление на Германия. В този смисъл берлинската блокада не е отговор на засегнатите съветски интереси в Германия, а дълго подготвяна стъпка, целяща нанасяне на удар върху престижа на западните сили в Германия и доказателство за силата на Съветския съюз. *Laufer, J.* Die UdSSR und die Urspruenge der Berlin-Blockade 1944–1948. – In: Deutschland Archiv 1998, H. 4, S. 564–579.

[16] *Wettig, G.* Цит. съч., с. 105.

[17] В него, наред с партиите, влизат и Свободните германски профсъюзи, Свободната германска младеж и други масови организации.

[18] *Wettig, G.* Цит. съч., с. 125.

[19] Обявен като общогермански конгрес на партиите, профсъюзите и антифашистките организации, той е разглеждан като един вид референдум за държавното единство, но на практика повечето представители в него са от Съветската зона, тъй като западните партии (с изключение на ГКП) отказват да участват.

[20] По-подробно по проблема вж. *Калинова, Е.* Българската и съветската позиция..., с. 175. Текстът на заявлението – във: Външна политика на НРБ. Т. 1. 1944–1942. С., 1972, 127–136.

[21] В много отношения тя наподобява Ваймарската конституция от 1919 г. В нея не се говори за социализъм, няма позоваване на марксизма-ленинизма, но особеност представлява чл. 6., който, наред с расовата пропаганда и пропагандата за война, определя като престъпление и всички действия, насочени срещу демократичните институции. *Ihme-Tuchel, B.* Цит. съч., с. 2.

[22] Скоро след признаването от Съветския съюз, ГДР е призната и влиза в дипломатически отношения и с останалите страни от социалистическия лагер – България, Полша, Чехословакия, Унгария, Румъния, Китай, Северна Корея и Албания. През 1950 г. примерът им е последван и от Виетнам и Монголия. 1957 г. и Югославия сключва дипломатически отношения с ГДР, поради което в отговор ФРГ скъсва дипломатическите си отношения с нея. 1963 г. ГДР е призната и от Куба. По-нататъшна пречка пред признаването на ГДР е официално следваната от ФРГ доктрина Халщайн, която заплашва със скъсване на дипломатическите отношения всяка страна, признала ГДР. Чак в началото на 70-те години, в рамките на новата източна политика на Вили Брант, тази доктрина е изоставена. В края на 1973 г. с влизането на двете германски държави в ООН настъпва краят на фазата на борбата за легитимност, а състезанието между тях се пренася в икономическата сфера.

[23] За българските усилия в тази насока и за техния неуспешен резултат вж. *Калинова, Е.* Победителите винаги имат право...; също и *Никова, Г.* Неуредените задължения между България и Германия...

[24] Непосредствен резултат от дейността му е констатиране нежеланието на повечето българи да се завърнат, както и създаването на българска организация в Берлин. Но въпреки добрите й намерения, дейността й през следващите години остава само на хартия. АМВнР, оп.1п, а. е. 163, л. 4–20.

[25] АМВнР, оп. 4, а. е. 61, л. 2.

[26] Пак там, л. 32–36.

[27] *Аврамов, Л.* „50 оспорвани години". С., 2002, с. 123.

[28] Пак там, 126–128. Л. Аврамов разказва за участието си в едно подобно мероприятие в качеството си на пратеник на ЦК на РМС.

[29] *Златев, З.* Цит. съч., с. 167.

[30] АМВнР, оп. 6, а. е. 143, л. 58–59.

[31] ЦДА, ф. 259, оп.1, а. е. 8, л. 16.

[32] АМВнР, оп. 6, а. е. 143, л. 31–35.

[33] ЦДА, ф. 259, оп. 2, а. е. 3, л. 18–32.

[34] ЦПА, оп. 6, а. е. 758, л. 32–37.

[35] ЦДА, ф. 259, оп. 1, а. е. 8, л. 18–19.

[36] Според доклада му „...главна причина е инертността на неговия характер. Тъкмо тази инертност е причина за да не си създаде той лични връзки с нито един от служителите в съветското управление за външна търговия и в германското управление за външна и междузонална търговия или пък с което и да било друго учреждение. На това се дължи обстоятелството, че той трябва да чака със седмици, докато бъде приет от някой съветски чиновник". ЦДА, ф. 259, оп. 1, а. е. 8, л. 19.

[37] Следвал търговия във Виена, преди войната той притежава частна фирма, която се занимава с износ за Германия. Попаднал под ударите закона за незаконно забогателите, но оправдан, той е назначен първоначално за главен директор „НарМаг", а от юни 1948 г. – за български търговски представител в Берлин. ЦПА, оп. 6, а. е. 498, л. 1–2.

[38] ЦДА, ф. 259, оп. 1, а. е. 8, л. 19.

[39] ЦПА, оп. 6, а. е. 758, л. 32–37.

[40] Пак там, л. 36.

[41] *Златев, З.* Цит. съч., с. 169.

[42] ЦДА, ф. 259, оп. 2, а. е. 3, л. 14.

[43] АМВнР, оп. 1п, а. е. 377, л. 1.

[44] Пак там, л. 4.

[45] АМВнР, оп. 1ап, а. е. 112, л. 2.

[46] *Златев, З.* Цит. съч., с. 169.

[47] АМВнР, оп. 6, а.е. 142, л. 2–6.

[48] Пак там, оп. 1ап, а. е. 112, л. 3.

[49] Пак там, л. 4.

[50] ЦПА, оп. 6, а. е. 998, л. 159–160.

[51] АМВнР, оп. 5, а. е. 603, л. 2.

[52] ЦДА, ф. 259 оп. 1 а. е. 8, л. 38.

[53] Пак там, л. 39.

[54] *Wettig, G.* Цит. съч., с. 180.

[55] *Ihme-Tuchel, B.* Цит. съч., с. 18.

[56] Пак там, 18–19.

[57] Пак там, с. 206.

[58] За подготовката и целите на сталинската нота от 10 март 1952 г. вж. *Wettig, G.* Die Deutschland-Note vom 10 Maerz 1952 auf der Basis diplomatischer Akten des russischen Aussenministeriums. – In: Deutschland Archive 1993, H. 7, S. 786–805.

[59] *Wettig, G.* Die Stalin-Note vom 10 Maerz 1952 als geschichtwissenschaftliches Problem. – In: Deutschland Archive 1992, H. 2, S. 157–167.

[60] *Wettig, G.* Bereitschaft zu Einheit in Freiheit? S. 221.

[61] *Semjonov, W.* Von Stalin bis Gorbatschov. Ein Halbes Jahrundert in diplomatischer Mission 1939–1991. Berlin, 1995. S. 392.

[62] *Wettig, G.* Bereitschaft, S. 225.

[63] Badstuebner. Rolf/Loth, Wilfied (Hg.) Wilchelm Pieck – Aufzeichungen zur Deutschlandpolitik 1945–1953. Berlin, 1994, S. 382–389.

[64] АМВнР, оп. 6, а. е. 137, л. 3–4.

[65] Пак там, л. 1.

[66] *Winkler, C.* Цит. съч., с. 83.

[67] ЦПА, ф. 263, оп. 1: Личен архив на Георги Костов.

[68] *Winkler, C.* Цит. съч., с. 84.

[69] В цялата си по-нататъшна дейност като посланик Костов оправдава гласуваното му доверие, поставяйки този критерий на първо място във всичките си доклади и предложения.

[70] Още през лятото на 1948 г. от българска страна са направени постъпки за установяването на пряка телефонна връзка между София и Берлин през Будапеща и Прага. АМВнР, оп. 5, а. е. 128, л. 1–2, но такава е осъществена едва през 1954/1955 г. *Winkler, C.* Цит. съч., с. 84.

[71] За проблемите и трудностите в комуникацията на двете представителства със съответните им правителства вж. *Winkler, C.* Цит. съч., 84–85.

[72] АМВнР, оп. 2п, а. е. 116, л. 2–5. При провеждането на тези мероприятия по искане на посолството в политическото оформяне на декорацията са включени и елемен-

тите на ГДР, нещо, което не е сторено дотогава от другите мисии и прави извънредно добро впечатление на германците. От германска страна честването на 9 септември на следващата година е уреденото от НФДГ в „Комише опер“, като е първото честване по такъв тържествен начин на националния празник на приятелска страна в ГДР. АМ ВнР, оп. 3п, а. е. 115, л. 139.

[73] Пак там, л. 88–89.

[74] Пак там, л. 62–64. В пресата на ГДР въпросът придобива и вътрешногермански характер под формата на спор с „лъжите и клеветите на западногерманския американизиран печат“, който в първите дни от кампанията е много по-активен по въпроса.

[75] Интересен е разговорът с министъра на просвещението П. Вандел, на който се обсъжда и въпросът какво ГДР може да предложи на България по линията на културния обмен. Според министъра единственият положителен опит на ГДР е в областта на науката, докато в областта на изкуството нейните кадри са преценени като слаб, несигурен елемент, хора, които в по-голямата си част са били фашисти и сега са „с единия крак в Западен Берлин“. Пак там, л. 120.

[76] Пак там, л. 75–77.

[77] В доклад до министерството Костов заявява: „...германските другари изучават нашия опит, те много ценят нашия опит. Това съм констатирал в разговори с партийни ръководители в ЦК, това съм констатирал в разговори с министрите. По цели часове те държат да ни разпитват по състоянието на селското стопанство, за организацията на МТС, за условията и за заплащане на труда в ТКЗС, за всичко питат.“ Пак там, л. 118.

[78] АМВнР, оп. 2п, а. е. 116, л. 38–42. В тях населението в Източен Берлин не участва, като формалният повод е, че градът е разделен на сектори и не представлява единна териториална цялост, но в разговор на Костов с Антон Акерман, държавен секретар в МВнР, последният му съобщава, че въпросът е бил разискван няколко пъти в ПБ на ГЕСП, като се стигнало до решението Берлин да бъде изключен „поради възможностите на американската агентура да влияе на населението и поради неувереността в добър резултат“. Резултатът от изборите е 99,7% за единната листа на НФДГ.

[79] Пак там, л. 42.

[80] В културната програма българската група печели голям брой награди за ансамблово и индивидуално изпълнение, като особено впечатление прави пионерският хор „Бодра смяна“, спечелил първа награда. АМВнР, оп. 3п, а. е. 115, л. 103.

[81] Пак там, л. 154.

[82] Причина е бягството на двама от членовете на групата в Западен Берлин и опита за бягство на други двама. Пак там, л. 103.

[83] Пак там, л. 155–156.

[84] АМВнР, оп. 3п, а. е.115, л. 162–168. Олснер говори за слабата партийна просвета сред членове на ГЕСП, дори сред членовете на ПБ. По въпроса за класовия характер на държавата той заявява, че „това е антифашистка държава, но ние не можем да кажем докрай какъв е класовия характер на ГДР... нашите народни предприятия... по нищо не се отличават от вашите социалистически предприятия, но ние това не можем да го кажем открито... По-рано ние даже не употребявахме думата марксизъм-ленинизъм“. Констатирани са трудностите в идеологическата работа с дейците на науката и изкуството, дължащи се на особените условия в ГДР: „Например в Берлин ако понатиснем професорите, то те веднага минават Бранденбургската врата. Американците всячески купуват нашите професори и ние бяхме принудени да се отнасяме много внимателно с тях и не водехме с тях почти никаква особена идеологическа работа.“ Пак там.

[85] Външна политика на НРБ, 156–158.

[86] ЦПА, оп. 6, а. е. 1045, л. 1–9.

[87] АМВнР, оп. 2п, а. е. 116, л. 20.

[88] Пак там, оп. 2ш, а. е.293, л. 11.

[89] Пак там, оп. 4п, а. е. 183, л. 17. Пълният текст на декларацията – Външна политика на НРБ, 172–173.

[90] ЦПА, оп. 6, а. е. 508, л. 1.

[91] Пак там, а. е. 849, л. 1.

[92] Пак там, а. е. 1191, л. 3.

[93] Пак там, а. е. 1612, л. 1. Във връзка с решението на конференцията за създаване на селскостопански производителни кооперации отново се проявява интерес към българския опит в изграждането на ТКЗС и партийната работа в селото. АМВнР, оп. 4п, а. е. 175, л. 160, 163.

[94] Пак там, оп. 2ш, а. е. 337, л. 49.

[95] *Winkler, C.* Цит. съч., 90–91.

[96] По повод тесните връзки на българската мисия със съветските власти в ГДР Георги Костов пише в един свой доклад: „Ние поддържаме най-тесни връзки с всички дипломатически мисии, по-специално със съветската дипломатическа мисия и особено, трябва да подчертая, със съветското командване, защото ГДР е окупирана зона и това трябва да се има предвид." АМВнР, оп. 3п, а. е. 969, л. 135.

[97] В доклад до ПБ на ЦК на БКП от декември 1950 г. Минчо Нейчев изтъква, че „въпреки окупацията, непризнаването на бонското правителство и липсата на дипломатически отношения" съществуват широки консулски, търговски и други интереси на България в Западна Германия, като предлага защитата на българските консулски интереси там да се възложи на полското консулство. Предложението е одобрено от ПБ. ЦПА, оп. 6, а. е. 1150, л. 1–2. През 1953 г. в Западна Германия е открито и представителство на българските вносно-износни централи. ЦПА, оп. 6, а. е. 1787, л. 3, л. 49–53.

[98] АМВнР, оп. 3п, а. е. 969, л. 116–117.

[99] *Никова, Г.* Съветът за икономическа взаимопомощ..., с. 403.

[100] *Никова, Г.* Българското стопанство между Германия и Съветския съюз. Ликвидиране на германското технологично влияние в България. – Истор. преглед, 1999, № 3–4, 70–112.

[101] АМВнР, оп. 1 ап, а. е. 115, л. 5–7.

[102] Пак там, л. 7.

[103] Пак там, оп. 2п, а. е. 117, л. 4, 14.

[104] *Winkler, C.* Цит. съч., с. 89.

[105] ЦПА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 998, л. 154–155.

[106] АМВнР, оп. 2п, а. е. 115, л. 61.

[107] Пак там, л. 156.

[108] Пак там, оп 2ш, а. е. 247, л. 21.

[109] ЦДА, ф. 259, оп. 2, а. е. 85, л. 18–40.

[110] „...нашият най-силен аргумент за рудата е, че ние извънредно много се нуждаем от нея". ЦДА, ф. 259, оп. 2, а. е. 85, л. 19.

[111] *Winkler, C.* Цит. съч., с. 97.

[112] ЦДА, ф. 259, оп. 2, а. е. 85, л. 4–10.

[113] Пак там, 52–69.

[114] Още от 1949 г. в ГДР са правени изследвания за горивността на български лигнитни въглища. Но тъй като от българска страна не са заплатени всички дължими суми, това се оказва сериозна пречка пред сключването на предложения през 1950 г. от българите нов договор за изпитания на въглища и преустройство на 17 котелни инсталации. За уреждане на въпроса на 3 февруари се провежда конференция в МВнТ. Особено остро въпросът за заплащането на дълговете е поставен от търговския представител Йотов: „През цялото време ние вършехме тези неща по партизански, като гледахме да използваме хората на всяка стъпка... Хората вече ни нямат доверие... мина вече времето, когато можехме да си играем с германците. Ние ще трябва да се считаме с факта, че те вече са държава. Ние ще трябва да си платим сметките и да сключим договора, след което ще имаме доверието на ГДР". До юни 1951 г. всички дължими суми са изплатени и вече няма никакви пречки пред подписването на новия договор за изследването на въглищата. ЦПА, ф. 259, оп. 2, а. е. 78, л. 158–163. За формите и начините на осъществяването на научно-техническото сътрудничество на България с ГДР през този период вж. *Никова, Г.* СИВ и стопанското сътрудничество..., 409–420.

[115] *Никова, Г.* Съветът за икономическа взаимопомощ и България. С., 1989, с. 129.

[116] Основните предмети от първа необходимост в ГДР чак до средата на 50-те години се продават срещу купони на изкуствено занижени цени с оглед спечелване пропаганд-

ната битка със Западна Германия за достигане и надминаване западногерманския стандарт на живот. За въпроса за вътрешните цени в ГДР и за задоволяване нуждите на населението като важен политически въпрос споменава в доклада си и търговския представител. ЦДА, ф. 259, оп. 8, а. е. 50, л. 191.

[117] Пак там, оп. 2, а. е. 79, л. 3, АМВнР, оп. 3п, а. е. 115, л. 62.

[118] АМВнР, оп. 3п, а. е. 115, л. 62.

[119] Пак там, л. 62–63.

[120] В доклад на пълномощния министър Костов до МВнР относно задачите на дипломатическата мисия изрично се набляга върху необходимостта от икономическо подпомагане на ГДР, тъй като „стопанското стабилизиране на ГДР, особено повишаване на жизнения уровен на масите е най-добрата агитация пред западногерманското население в борбата за единство и обединение на страната. Трябва да се подчертае, че и сега немците продължават да мислят повече чрез стомаха си, отколкото с главата си", л. 45. Тази теза е развита от него и на съвещанието на дипломатическите представители на България в чужбина. „Другари, не бива да има никакво търгашество. Нашите взаимоотношения, като дружески страни, не бива да бъдат задкулисни. Никакви сметки да се мамим един другиго. Аз това констатирах в практиката на някои наши работници от Търговското представителство. Стопанското стабилизиране на ГДР, особено повишаване на жизнения уровен, това е най-голямата и добра агитация пред западногерманското население в борбата за единството и обединението на страната." Пак там, а. е. 969, л. 112.

[121] Недоволството на германските власти от търговския представител стига дотам, че министър-председателят Гротевол открито поставя пред нашия дипломат въпроса: „Сега при установяването на дипломатическа мисия в Берлин ще остане ли повече тук Стефан Йотов?" Пак там, а. е. 115, л. 63.

[122] Борби и чистки в БКП (1948–1953). С., 2001 с. 142.

[123] Скоро след назначаването на новия търговски представител Атанас Попов Георги Костов отбелязва подобряването на отношението на служителите от Министерството на външната търговия на ГДР към Търговското представителство и срещането на "пълната отзивчивост на германските другари да бъдат задоволени нашите искания, въпреки трудностите, които те самите изпитват". АМВнР, оп. 3п, а. е. 116, л. 37.

[124] ЦПА, ф. 259, оп. 2, а. е. 79, л. 3. Във връзка с тези спорове Стефан Йотов признава, че оформилото се сред германските среди убеждение, че от българска страна се прави опит да се диктуват цените на нашите стоки, отговаря, „ако не 100%, то поне 50% на истината". Пак там.

[125] Например за циментовата пещ първоначално е поискана цена, 3 пъти по-висока от предлаганата от Западна Германия. АМВнР, оп. 2п, а. е. 116, л. 116.

[126] Във връзка с доставянето им през януари 1951 в Берлин е изпратен министърът на промишлеността А. Югов с цел съдействие за бързото и успешно приключване на преговорите. Пак там, оп. 2ш, а. е. 247, л. 50. За търговската политика на МВнР на ГДР показателни са думите на председателя на ДПК Рау пред пълномощния ни министър: „Др. Рау направи критика на работата на МВнТ на ГДР, което се ръководи от принципа: приятелите да почакат малко, а другите не могат да чакат и трябва да им се изпълнят поръчките, че в своята работа МВнТ са повече комерсанти и по-малко политици. Др. Рау заяви, че в работата на МВнТ липсва прогресивен дух." Рау съобщава на Георги Костов, че е изготвил предложение до ПБ на ГЕСП „доставките за народнодемократичните страни и особено за тия, които са слабо индустриално развити като България, да имат преимущества и предпочитания пред останалите страни." Пак там, оп. 2п, а. е. 116, л. 117.

[127] Обратната тенденция се забелязва в българския износ. По този повод Георги Костов пише: „Тук у всички отговорни лица е залегнало убеждението, че ние искаме да продадем само нашите леки стоки, и се въздържаме от продажба на нашите тежки стоки или нарочно искаме високи цени за тях, за да не може да се стигне до сделка. На практика така се и получава. Договор за продажба на 7.000 тона тютюн сключихме отдавна и тютюна още не е натоварен. За пиритната руда направихме доста късно оферта и то с около 20% по-скъпо, отколкото продадохме последните 5.000 тона." – Пак там, л. 3.

[128] Пак там, л. 77–78.

[129] *Winkler, C.* Цит. съч., с. 97.

[130] ЦДА, ф. 259, оп. 2, а. е. 79, л. 3.

[131] АМВнР, оп. 2п, а. е. 116, л. 78.

[132] На съвещанието на дипломатическите представители на България в чужбина 1951 г. той препоръчва в това отношение „да се равняваме със СССР", който единствен от Източния лагер не търгува с Бон. Пак там, оп. 3п, а. е. 969, л. 114.

[133] ЦДА, ф. 259, оп. 8, а. е. 50, л. 236.

[134] *Никова, Г.* Съветът за икономическа взаимопомощ и стопанското сътрудничество..., с. 410. Сключването на тази спогодба с оглед дотогавашните трудности и нежеланието на България да купува стоки на леката промишленост карат Винклер да допусне евентуална намеса отвън. *Winkler, C.* Цит. съч., с. 99. Но забавянето в доставката на селскостопанските продукти предизвиква особеното недоволство на германците, тъй като по време на фестивала в Берлин са изчерпани голяма част от хранителните резерви на ГДР. ЦДА, ф. 259, оп. 8, а.е. 67, л. 80.

[135] 1951 г. започва изпълнението на петгодишния стопански план на ГДР, предвиждащ реконструиране на източногерманската индустрия с цел приоритетно развитие на тежкото машиностроене. Още през 1951 г. се слага началото на въвеждането на нови производства – тежки стругове, мощни дизелови мотори, тежки багери, камиони и параходи. АМВнР, оп. 4п, а. е. 176, л. 94–102.

[136] През юни 1951 г. е сключена т. нар. Берлинска спогодба със Западна Германия, но поради въведените от страна на САЩ ограничителни мерки пред износа на редица стоки за Източния блок тя не функционира, вследствие на неполучаването на редица предвидени по нея суровини ГДР не успява да изпълни част от ангажиментите си както към НРБ, така и към останалите социалистически страни.

[137] На 27 септември 1951 г. ГДР подписва с Москва дългосрочен търговски договор за стокообмен, предвиждащ доставката на редица необходими за немската индустрия суровини като желязо, цветни метали, руди, кокс и др., които да обезпечат работата на машиностроителните предприятия. След сключването на този договор от ДПК и МВнТ на ГДР проявяват готовност отново да преговарят със съответните български органи за доставянето на някои по-големи обекти като предачна фабрика, брикетна и хладилна инсталация и др. Многократно германците изказват недоволство от непоръчването на редица позиции по договора от българските централи, поради което германското салдо към България продължава да е пасивно. Пак там, оп. 3п, а. е.115, л. 88.

[138] Пак там, л. 239.

[139] *Winkler, C.* Цит. съч., с. 99. Той предполага, че с изясняването на проблема са натоварени висши партийни кадри, тъй като две седмици по-късно зам.-министър Перпелиев се извинява за поведението на търговската делегация и, за да докаже „чувствата на българския народ към Германия", е готов да приеме германските условия. Пак там.

[140] АМВнР, оп. 3п, а. е. 115, л. 88.

[141] Пак там, оп. 4п, а. е. 173, л. 150.

[142] Те са обвинени в извършване на саботажи в министерството, дали отражение върху правилното снабдяване на населението с някои продукти. Пак там, оп. 4п, а. е. 175, л. 15.

[143] В един свой доклад от Берлин търговският представител критикува твърденията на някои български стопански дейци, че България няма какво да закупи от ГДР и че ГДР не удържа сроковете на доставка, изтъквайки възможността оттам да бъдат доставени комплектни обекти като текстилен комбинат, брикетна фабрика, захарен завод, целулозен завод, големи хладилници и парни котли, климатични инсталации, електроцентрали и др. ЦДА, ф. 259, оп. 8, а. е. 60, л. 33–34.

[144] ЦПА, оп. 6, а. е. 1652, л. 1.

[145] ЦДА, ф. 259, оп. 8, а. е. 50, л. 441. Възможен изход е търсен в молба към СССР за доставка на въжени линии, производство на съветско предприятие в ГДР, по българо-германския клиринг, в прехвърляне към Чехословакия или изпълняване предсрочно на някои предвидени за внос през 1953 г. обекти.

[146] Пак там, а. е. 51, л. 128.

[147] Пак там, а. е. 60, л. 12, 25.

[148] Не е постигнато споразумение за цените на тютюна, гроздето и други български селскостопански стоки. Особено за тютюна германците настояват да го закупят на цените, на които България е продала тютюн на Полша. Българският аргумент е, че ние купуваме от Полша на по-ниски цени. Пак там, а. е. 50, л. 225.

[149] Пак там, л. 11.

[150] Пак там, а. е. 51, л. 258.

[151] Пак там, л. 244, 259.

[152] По тази причина от правителството е взето решение при снабдяването със суровини да се дава предимство на предприятията, произвеждащи за изплащане на репарациите, след това за задоволяване на вътрешните нужди и на последно място на тези, произвеждащи за износ. Пак там, а. е. 59, л. 1–2.

[153] Пак там, а. е. 50, л. 362.

[154] Пак там, л. 362, 380, 389.

[155] Пак там, л. 162.

[156] Пак там, а. е. 60, л. 11.

[157] Пак там, л. 14.

[158] Пак там, л. 16–25.

[159] Пак там, л. 186–187.

[160] Пак там, л. 25–26. Продоволствените затруднения на ГДР в края на 1952 г. са свързани, според пълномощния ни министър, с неизпълнението на редица доставки от българския износ. По този повод Костов предупреждава: „Като се има предвид особеното политическо положение на ГДР ние трябва да бъдем точни и акуратни в изпълнение на своите задължения, което ми бе подсказано още през 1950 г. от председателя на СКК арм. ген. Чуйков. Др. Чуйков изрично подчерта тогава, че въпроса за изхранването на населението в ГДР е много сериозен въпрос, за решаването на който трябва да помагат всички народни демокрации." АМВнР, оп. 4п, а. е. 175, л. 168.

[161] ЦДА, ф. 259, оп. 8, а. е. 60, л. 33.

[162] Преглед на мемоарите на Громико, Хрушчов, Молотов, Маленков и Хернщат вж. у: *Richter, J.* Reexaming Soviet Policy Towards Germany During the Beria Interregnum. – In: Cold War International History Project, Working paper 3, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington, D.C. 1992, 2–3.

[163] Вж. *Otto, W.* Sowjetische Deutschlandpolitik 1953/1953. Forschungs und Wahrheitprobleme. – In: Deutschland Archiv, 1993, H. 3, S. 948–951.

[164] *Наумов, В. П.* Был ли заговор Берии? Новые документы о событиях 1953 г. – Новая и новейшая история, 1998, № 5, 17–39. Според него Берия не е искал да отмени социалистическите преобразования в ГДР, а само да ги ограничи, прилагайки мерки, подобни на тези от новата икономическа политика в Съветска Русия през 20-те години. Пак там, с. 26.

[165] *Филитов, А.* М. СССР и ГДР: год 1953-й. – Вопросы истории, 2000, № 7, 123–135. В този смисъл той говори не за „междуцарствие на Берия", а на Молотов във външнополитическите дела на СССР в този период. Пак там, с. 124.

[166] Джеймс Рихтер отхвърля тази идея като нереалистична, твърдейки, че още в края на май съветските ръководители са решили да не изоставят ГДР в замяна на обединена неутрална Германия и никакво предложение от западна страна не е можело да промени мнението им в късия период до ареста на Берия в края на юни. *Richter, J.* Цит. съч.

[167] Ролята на Семьонов в предисторията и историята на събитията от 17 юни 1953 г. е разгледана от Елке Шерстяной: *Scherstjanoi, E.* „In 14 Tagen werden Sie vielleicht keinen Staat mehr haben". Vladimir Semenov und der 17 Juni 1953. – In: Deutschland Archiv 1998, H. 6, S. 907–937. Според нея Семьонов се държи в тези събития като „дисциплиниран съветски функционер".

[168] За съдържанието на отделните проекти – *Scherstjanoi, E.* Die Sowjetische Deutschlandpolitik nach Stalins Tod 1953. Neue Dokumente aus dem Archiv des Moskauer Aussenministeruims. – In: Vierteljahrshefte fuer Zeitgeschichte 1998, H. 3, S. 506–513.

[169] За подготовката и различните проекти на нотата вж. *Scherstjanoi, E.* Цит. съч., 525–528.

[170] *Wettig, G.* Bereitschaft zu Einheit in Freiheit? S. 237. Само документът от 30 април съдържа предложение за намаляване наполовина на репарациите. *Scherstjanoi, E.* Die Sowjetische Deutschlandpolitik nach Stalins Tod 1953..., S. 514.

[171] Пак там, с. 514.

[172] Документът е публикуван от Елке Шерстяной у: *Scherstjanoi, E.* Die Sowjetische Deutschlandpolitik nach Stalins Tod 1953..., S. 539–543.

[173] Пак там, 540–541. Това според Шерстяной повдига въпроса, доколко може да се говори са победа на „фракцията на Молотов" в спора по германския въпрос, доколкото предложенията в тази записка се различават коренно от по-нататъшните мероприятия. Пак там, с. 519.

[174] Преглед на различните версии на участващите вж. у: *Филитов, А. М.* СССР и ГДР: год 1953-й, с. 126.

[175] Според него думите му са: „ГДР? Какво означава това ГДР? Та това фактически не е истинска държава. Тя съществува само благодарение на съветските войски, даже и ако я наричаме Германска Демократична Република." *Gromyko, A.* Erinnerungen. Berlin, 1995, S. 440–441.

[176] Съдържанието на проектите вж. у: *Scherstjanoi, E.* Die Sowjetische Deutschlandpolitik nach Stalins Tod 1953..., S. 523–524, 543–546, също и у *Филитов, А. М.* СССР и ГДР: год 1953-й, с. 127. Първият проект от 31 май съдържа фразата „...провежданата в последно време пропаганда за необходимостта от преход към социализъм в ГДР, довела до прибързани стъпки от страна на партийните организации на ГЕСП, трябва да се разглежда като неправилна." У: *Scherstjanoi, E.* „In 14 Tagen..., S. 922.

[177] За разговора и реакцията на Улбрихт вж. бележките на Гротевол у: *Филитов, А. М.* СССР и ГДР: год 1953-й, 127–128.

[178] *Scherstjanoi, E.* „In 14 Tagen..., S. 924. От повечето изследователи тези думи са приемани като доказателство, че Семьонов е имал сведения за очаквани безредици. Според Шерстяной обаче Семьонов е бързал поради предстоящата нота с предложения за обединение на Германия, подготвяна в МВнР на СССР. Пак там.

[179] За хода на събитията и реакцията на съветските власти в ГДР вж. Документы центрального архива ФСБ России о событиях 17 июня 1953 г. в ГДР. – Новая и новейшая история, 2001, № 4, 73–124.

[180] Според него първата реакция на Берия на 17 юни е бил въпросът: "Защо Семьонов жали патроните?" *Semjorow, W.* Цит. съч., с. 295.

[181] Ветиг споменава за множество факти, говорещи за намеренията на съветското ръководство непосредствено преди 17 юни да сложи начело на ГДР друг, не така напорист и склонен към самостоятелни действия функционер. *Wettig, G.* Bereitschaft zu Einheit..., S. 258.

[182] Пак там, 268–269.

[183] ЦДА, ф. 259, оп. 10, а. е. 82, л. 9.

[184] АМВнР, оп. 5п, а. е. 254, л. 39.

[185] Пак там, 40–42.

[186] За реакцията на населението в града към първите работнически протести той пише: „Голяма част от гражданството, което наблюдаваше демонстрацията, недвусмислено изказваше своето задоволство и неприкрито започна да проявява антисъветски настроения и недоволството от правителството на ГДР." Пак там, оп. 8п, а. е. 222, л. 20.

[187] Голяма пречка пред събирането на непосредствена информация от дипломатическите сътрудници по това време е въведеният през януари 1953 г. ограничителен режим за поддържане на връзки между посолствата и държавните и обществените институти и отговорни лица, които трябва да стават само с посредничеството на МВнР на ГДР. Мерките са взети след бягството на полски дипломатически сътрудник в Западна Германия през 1952 г. и осъждането в Чехословакия за шпионаж на бившия посланик в Берлин Фишел. Пак там, оп. 7п, а. е. 977, л. 1–2.

[188] Завеждащият Външния отдел на ЦК на ГЕСП Петър Флорин, когото той среща по обяд на 17 юни, на въпроса му какво става, отговорил „Прошляпили – изпуснахме положението", изразявайки недоумението си, че, въпреки че демонстрацията е започнала

много рано, той е бил извикан чак в 9 часа със задача да провежда разяснителна работа сред демонстрантите. И от други места Костов получава информации, че на събранието на партийния актив на ГЕСП на 16 юни, в условията на започнали вече работнически протести, когато всички са очаквали Улбрихт да даде конкретни указания за вземане мерки за ликвидиране недоволството и за предотвратяване на започналата стачка, такива указания не са били дадени. Пак там, л. 27.

[189] АМВнР, оп. 5п, а. е. 263, л. 112.

[190] Пак там, л. 113.

[191] *Мигев, В.* Колективизацията на българското село 1948–1958 г. С., 1995, 161–164.

[192] „Предложението на Берия по германския въпрос се свеждаше до отказ от курса на строителството на социализма в ГДР и до вземането на курс за превръщане на ГДР в буржоазна държава, което би означавало пряка капитулация пред империалистическите сили. Заедно с това, в последно време Берия дотам си разпаса пояса, че под флага на борба с недостатъците и забежките в колхозното строителство в народнодемократичните страни и в ГДР, у него започнаха открито да се проявяват антиколхозни възгледи, включително до предложението да се разпуснат колхозите в тези страни." ЦПА, оп. 5, а. е. 122, л. 14.

[193] Пак там, л. 28.

[194] Пак там, л. 32.

[195] АМВнР, оп. 5п, а. е. 262, л. 10

[196] *Winkler, C.* Цит. съч., с. 103.

[197] Пак там.

[198] ЦДА, ф. 259, оп. 10, а. е. 82, л. 21.

[199] АМВнР, оп. 7п, а. е. 973, л. 4.

[200] В един свой доклад до Министерството пълномощният министър Костов отбелязва: „По случай сключването на допълнителната търговска спогодба, която имаше за задача да подпомогне правителството на ГДР след събитията на 17 юни да подобри жизненото ниво на населението, министър-председателят Ото Гротевол в Народната камара, изказвайки благодарност на правителствата за тази помощ, след Съветския съюз спомена НРБ. И сега, при водене на търговските преговори, германските другари се стремят да задоволят нашите искания." АМВнР, оп. 5п, а. е. 255, л. 240.

[201] Пак там, 164.

[202] Според посланик Костов: „Основателно или не, но у немската страна се е създало убеждението, че ние ги поставяме на заден план при удовлетворяване на техните нужди." АМВнР, оп. 6п, а. е. 478, л. 256.

[203] ЦДА, ф. 259, оп. 11 а. е. 43, л. 111.

[204] Пак там, л. 169–172. Делът на целия социалистически лагер е съотв. 77% в износа и 75% във вноса на ГДР.

[205] В среща на посланик Костов с министъра на външната търговия Грегор, на която от българска страна се поставя искането за изпълнение на закъсняващите доставки на пожарните катери, тракторите, телефонната централа и др., Грегор отговаря, че след реконструкцията на индустрията на ГДР капацитетът на заводите за тежко машиностроене е нараснал, но поръчките от социалистическите страните са намалели, така че всякакви доставки с изключение на инсталации за бензин и металургически заводи могат да бъдат доставени от ГДР. Пак там, л. 165.

[206] *Winkler, C.* Цит. съч., с. 103.

[207] ЦДА, ф. 259, оп. 11 а. е. 43 с. 240.

[208] Неговите думи към българската делегация на панаира са: „Вие сте богата страна, страна рай. Но изглежда умеете да правите само хубави изложби, но не и да търгувате. Наверно сте много богати, имате си всичко и от нищо не се нуждаете." АМВнР. оп. 5п, а. е. 254, л. 234.

[209] Пак там, л. 281.

[210] ЦПА, оп. 6, а. е. 1905, л. 1–2.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов, Л. „50 оспорвани години". С., 2002.

Борби и чистки в БКП (1948–1953). С., 2001.

Външна политика на НРБ. Т. 1. 1944–1942. С., 1972.

Документы центрального архива ФСБ России о событиях 17 июня 1953 г. в ГДР. – Новая и новейшая история, 2001, № 4, 73–124.

Златев, З. Българо-германски отношения (1945–1949 г.) – In: Collegium Germania. Т. 4. S., 2001, 163–171.

Калинова, Е. Колко Германии? Съюзниците и съдбата на германската държава (1945–1949 г.). – Известия на Инст. по военна история, 59, 1996, 140–176.

Калинова, Е. Българската и съветската позиция по германския въпрос до средата на 50-те години. – В: България в сферата на съветските интереси (българо-руски научни дискусии). С., 1998, 173–182.

Калинова, Е. Победителите винаги имат право. (Съдбата на германските имущества в България и на българските претенции спрямо Германия след Втората световна война). – In: Collegium Germania. Т. 3. S., 2000, 201–225.

Мигев, В. Колективизацията на българското село 1948–1958 г. С., 1995.

Наумов, В. П. Был ли заговор Берии? Новые документы о событиях 1953 г. – Новая и новейшая история, 1998, № 5, 17–39.

Никова, Г. Съветът за икономическа взаимопомощ и стопанското сътрудничество между НРБ и ГДР (1949–1956). – В: Българо-германски отношения и връзки. Т. 3. С., 1981, 396–425.

Никова, Г. Съветът за икономическа взаимопомощ и България. С., 1989.

Никова, Г. Неуредените задължения между България и Германия след Втората световна война. – Демократически преглед 1996/1997, № 10, 417–423.

Никова, Г. Българското стопанство между Германия и Съветския съюз. Ликвидиране на германското технологично влияние в България. – Истор. преглед, 1999, № 3–4, 70–112.

НРБ – ГДР. Дружба и сътрудничество. С., 1979.

Филитов, А. М. СССР и ГДР: год 1953-й. – Вопросы истории, 2000, № 7, 123–135.

Badstuebner, R., W. Loth (Hg.) Wilchelm Pieck – Aufzeichnungen zur Deutschlandpolitik 1945–1953. Berlin, 1994.

Gromyko, A. Erinnerungen. Düsseldorf u. a., 1989.

Harrison, H. M. Driving the Soviets Up the Wall. Soviet-East German Relations, 1953–1961. Princeton University Press, 2003.

Ihme-Tuchel, B. Die DDR. Stuttgart, 2002.

Laufer, J. Die UdSSR und die Urspruenge der Berlin-Blockade 1944–1948. – In: Deutschland Archive 1998, H. 4, S. 564–579.

Loth, W. Stalins ungeliebtes Kind. Warum Moskau die DDR nicht wollte. Muenchen, 1996.

Otto, W. Sowjetische Deutschlandpolitik 1953/1953. Forschungs und Wahrheitprobleme. – In: Deutschland Archiv, 1993, H. 3, S. 948–951.

Richter, J. Reexaming Soviet Policy Towards Germany During the Beria Interregnum. – In: Cold War International History Project Working paper 3, Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington, D. C. 1992.

Scherstjanoi, E. Die Sowjetische Deutschlandpolitik nach Stalins Tod 1953. Neue Dokumente aus dem Archiv des Moskauer Aussenministeruims. – In: Vierteljahrshefte fuer Zeitgeschichte 1998, H. 3, S. 497–549.

Scherstjanoi, E. "In 14 Tagen werden Sie vielleicht keinen Staat mehr haben". Vladimir Semenov und der 17 Juni 1953. – In: Deutschland Archiv 1998, H. 6, S. 907–937.

Semjonow, W. Von Stalin bis Gorbatschow. Ein halbes Jahrhundert in diplomatischer Mission 1939–1991. Berlin, 1995.

Wettig, G. Die Stalin-Note vom 10 Maerz 1952 als geschichtwissenschaftliches Problem. – In: Deutschland Archiv 1992, H. 2, S. 157–167.

Wettig, G. Sowjetische Wiedervereinigungsbemuehungen im ausgehenden Fruehjahr 1953? – In: Deutschland Archiv 1992, H. 9, S. 943–954.

Wettig, G. Die Deutschland-Note vom 10 Maerz 1952 auf der Basis diplomatischer Akten des russischen Aussenministeriums. – In: Deutschland Archive 1993, H. 7, S. 786–805.

Wettig, G. Zum Stand der Forschung ueber Berijas Detschland-Politik im Fruejahr 1953. – In: Deutschland Archiv 1993, H. 6, S. 674–683.

Wettig, G. Bereitschaft zu Einheit in Freiheit? Die sowjetische Deutschlandpolitik 1945–1955. Muenchen, 1999.

Winkler, C. Zu den Beziehungen zwischen der Volksrepublik Bulgarien und der Deutschen Demokratischen Republik 1949–1957. – Bulgarian Historical Review, 2002, No 1–2, 80–124.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 96–97, 2003–2004
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 96–97, 2003–2004

БЪЛГАРСКАТА ПРОСВЕТА МЕЖДУ СЪВЕТИЗАЦИЯТА И ТРАДИЦИЯТА (1957–1959)

РУМЯНА МАРИНОВА-ХРИСТИДИ

Rumiana Marinova-Christidi. BULGARIAN EDUCATION BETWEEN SOVIETIZATION AND TRADITION (1957–1959)

The article examines a short, but important in changes period in the sphere of Bulgarian education. The two main pieces of legislation used for implementing the changes are: The Decision by the Politburo of the Bulgarian Communist Party and the Council of Ministers, of the 5th July 1957, on the reform of the Bulgarian educational system and the Law on the Closer Relationship between School and Life of 1959.

Connecting the curriculum with practice, preparing young people for real life directing them towards vocational education, are the main points of the reforms between 1957 and 1959. Although Bulgarian education remains closely related to the Soviet model and principles, the Soviet system is not the only available option anymore. Bulgarian educational tradition is slowly reemerging and combines in a specific way with the Soviet one.

След 1944 и особено в периода 1948–1953 г., следвайки общия ход на промените в страната, българското образование се намира под диктата на Политбюро на ЦК на БКП и на директивите от Москва. За няколко години е постигнато почти пълно уеднаквяване на българските и съветските училища в организационен, методически и идеологически план. Загърбва се българският опит в образователната традиция и се въвежда непознат в миналото диктат на една партия върху просветното дело. Целият цикъл на обучение се идеологизира и е поставен единствено върху основите на марксизма-ленинизма. В България се изгражда нов тип училище – социалистическото.

Смъртта на Сталин през март 1953 г., макар и неведнага, е последвана от известно разведряване на политическия климат, което води до леко „отпускане“ и в идеологическата сфера. В България това намира израз в решенията на проведения в началото на 1954 г. VI конгрес на БКП, където е

разкритикуван „култът към личността". Нов „полъх на разведряване" идва от промените, извършени в Москва след XX конгрес на КПСС от 1956 г. В България това е моментът, когато започват широки обществени дискусии по проблемите на просветата. Това е и началото на един процес на постепенно завръщане към българската образователна традиция и нейните учебни, методически и организационни форми. Българското училище продължава да бъде социалистическо и да се развива по пътя и въз основа на съветското, идеологията остава неизменна част от обучението и възпитанието, но съветската система вече не е единствената възможност – българската традиция постепенно започва да се завръща и по свой начин да се комбинира със съветската.

* * *

Развитие на общото образование – политехнизацията. В края на 1956 г. и началото на 1957 г. у нас се провежда широка дискусия по въпросите на българското образование – и по-специално относно пътя, по който то върви. Обсъжданията обхващат не само Политбюро на ЦК на БКП и Министерството на народната просвета (МНП), но също така и просветните деятели, учителите и цялото общество, доколкото мнението му има значение. Като закономерен резултат от тази дискусия са промените, които настъпват през 1957 г. с постановлението на ЦК на БКП и Министерския съвет от 5 юли за по-нататъшното развитие на образованието в България[1], решенията на VII конгрес на БКП, проведен от 2 до 7 юни 1958 г., приетите близо година по-късно (през април 1959 г.) от ЦК на БКП и Министерския съвет „Основни положения за преустройството на образователната система за по-тясно свързване на обучението и възпитанието на младежите с производителния труд"[2] и техния законов завършек в лицето на приетия през 1959 г. Закон за по-тясна връзка на училището с живота[3].

В периода 1957–1959 г. настъпват някои административни промени и няколко смени на титуляра на просветното ведомство. От 1 февруари 1957 г. Министерството на народната просвета е обединено с Комитета за наука, изкуство и култура в Министерство на просветата и културата (МПК) с титуляр Вълко Червенков[4]. Висшето образование, изкуствено отделено от структурата на МНП през 1947 г., отново се завръща там, където е естественото му място – в просветното министерство.

Цялата 1957 г. минава в изграждане на структурата на новото окрупнено министерство: колегиум, кабинет на министъра; три управления – Общо и професионално образование, Висше образование, Изкуство и културно-посветни учреждения; инспекторат; учебно-методичен съвет и девет отдела[5].

Създаването на нов кабинет през януари 1958 г. начело с Антон Югов не води до промяна в ръководството на МПК и от януари 1958 г. титуляр на министерството остава Вълко Червенков, който не прави никакви промени в министерството и през юни с. г. е заменен с Живко Живков[6].

През същата, 1958 г., като следствие от постановлението на ЦК на БКП и Министерския съвет от 5 юли 1957 г., към МПК се създава, или по-точно се възстановява премахнатият със Закона за народната просвета от 1948 г. съвещателен орган – Висшият учебен съвет (ВУС).

Със Закона за по-тясна връзка на училището с живота от юли 1959 г. се създава нова организация на просветното министерство, която се състои от пет управления: Общо образование, Професионално образование, Висше образование, Изкуства и културно-просветни учреждения и Планово-финансово[7]. Други съществени административни промени в министерството не се извършват.

През декември 1959 г. нова реконструкция на кабинета води до заставането на нов министър начело на МПК – Начо Папазов.

* * *

За финансиране на предучилищното, основното и общото образование в бюджета за 1957 г. са предвидени с 5,51% повече кредити в сравнение с 1956 г., а общата сума на разходите за образованието през 1956 г. е 13,61% повече спрямо изразходваното през 1955 г. През 1956 г. са построени 73 нови училищни сгради с 19 490 ученически места, като по този начин за изминалите 12 години до 31 декември 1956 г. са построени общо 1001 нови училищни сгради. През 1957 г. в строеж се намират още 66 нови училищни сгради[8].

През 1956/57 учебна година значително се увеличава броят на учениците в общообразователните – дневни и вечерни – училища. През учебната 1956/57 г. в общообразователните училища се обучават 1 123 171 ученици, което е с 3,36% повече в сравнение с предходната учебна година. Броят на неприбраните, подлежащи на задължително обучение деца е сведен на 3425, или 0,36% от общия брой на подлежащите[9]. Това на практика означава, че в училищата се учат 99,64% от всички деца на училищна възраст.

През същата учебна година са открити 11 нови пълни средни училища и 2 гимназии, или общо в страната има 293 средни общообразователни училища. Това ново увеличение на броя на средните общообразователни училища се налага поради голямото желание за продължаване на образованието – 84,5% от завършилите основно образование продължават образованието си в средните общообразователни и в професионалните училища. Броят на учащите се в професионалните училища (техникуми и промишлени училища) през учебната 1956/57 г. достига 68 593[10].

Нарастване има и в броя на учениците във вечерните училища, в които се обучават възрастни граждани без откъсване от производството. Общият брой на учениците в тези училища е 21 061 срещу 20 963 за предходната учебна година[11].

В България работят 30 специални училища за деца с телесни и душевни недостатъци, в които през 1956/57 учебна година се обучават 2985 деца на пълна държавна издръжка. Отделно за деца с предразположение към белодробни заболявания, в подходящи планински и други места, са орга-

низирани 15 климатически училища, в които на пълна държавна издръжка се обучават 1270 ученици[12].

При пълна държавна издръжка се осигурява и обучението на децата, останали без родители. За такива деца в страната работят 80 дома, които се намират в непосредствена близост до съответните учебни заведения. През 1956/57 учебна година в тези домове живеят 6221 възпитаници[13].

За децата на родители, които са заети в производството, през учебната 1956/57 г. работят 255 занимални с 10 736 ученици. В занималните тези деца готвят уроците си под ръководството на квалифицирани възпитатели с учителска правоспособност[14].

Общият брой на учителите в общообразователни дневни училища през 1956/57 учебна година се увеличава с 2627 души, или с 6,08% спрямо предходната учебна година. За повишаване на квалификацията на учителите работят два института за усъвършенстване и е осигурена възможност на всеки пет години учител да мине през тези институти[15].

Наред с успехите на българската просвета се наблюдават и редица недостатъци. Дискусията относно развитието на българското образование в края на 1956 и началото на 1957 г. констатира като основни слабости и недостатъци отвлечеността и книжния характер на обучението, неговата откъснатост от живота и практиката и липсата на подготовка у учащите се за труд и участие в материалното производство, независимо от тяхната претрупаност. Тези оценки се налагат от необходимостта образованието да подготвя кадри преди всичко с насоченост към производството, за да могат да бъдат изпълнявани все по-нарастващите стопански задачи, които правителството поставя. Ориентацията на училищната подготовка се измества от висшето училище към производството. Основната препоръка е една – решително преминаване към политехническо обучение.

Дискусията по проблемите на българското образование, следвайки полъха на разведряването, обявен от XX конгрес на КПСС, поставя за първи път у нас въпроса: допуснати ли са грешки при използването на съветския опит в нашето учебно дело? В просветния печат се появяват критични статии.

На страниците на сп. „Народна просвета“ преподавателят от педагогическото училище в гр. Варна Тодор Василев си позволява да напише: „Неправилно е да се използват преведени съветски учебници в нашето училище... Въвеждането на четири учебни срока бе основна грешка на нашето учебно дело... При механичното и необмислено пренасяне на съветския опит се допуснаха грешки в учебно-възпитателната работа, в образователната система и училищното ръководство. Съветският опит трябва да се използва творчески, съобразно с нашите условия и възможности, за да не се връщаме назад, а да вървим напред към нови успехи в развитието на нашето учебно дело.“[16]

Отново в началото на 1957 г. на страниците на официоза на Министерството на просветата и културата – сп. „Народна просвета“ – просветната деятелка Л. Войводова споделя тревогата си, че в страната се провежда широка дискусия относно възприетата от съветския опит система

на единните училища, че се предлага връщане към старата форма на разделени по степени училища и че пренасянето на съветския опит е силно критикувано[17].

Критиките към допуснатите грешки, разбира се, не водят до отричане на съветския опит, но брожението сред българските учители и явните неуспехи на някои заемки от съветското училище принуждават управляващите да направят известни промени. Тези промени по същество представляват по-нататъшно връщане към българската образователна традиция: през 1957 г. е възстановена шестобалната система за оценяване на знанията; премахнато е съветското деление на учебната година на четири учебни срока и названието им *полугодие*, като е върнато българското *срок*; възстановени са също старите дати за начало и край на учебната година – от 15 септември до 28 юни; латинският и старогръцкият език отново намират своето място в учебните програми, а учителите са освободени от задължителното съставяне на урочни планове преди всеки урок. Отстъпление от съветската пракитка има дори във въведения през 1949 г. поздрав в училищата „Здравейте, ученици" и отговора „Здраве желаем, другарю учител". Още в началото на 1957 г. МПК отменя този поздрав „като неправилно въведен" и го заменя с поздрава „Добро утро", „Добър ден" или „Добър вечер"[18]. Единните училища остават, но наред с това остават и някои положителни съветски въведения като планово-урочната система, нагледността в преподаването, плановостта и систематичността на обучението. Основният принос на съветския опит обаче си остава политехническото обучение.

Политехническата подготовка на младежите е силно необходима в България с оглед на икономическото развитие на страната и абмициозните стопански планове. Добре изпитана и развита в Съветския съюз, системата на политехническото образование има какво да предложи на българското училище.

Като резултат от проведената широка дискусия и за да се преодолеят разкритите слабости и недостатъци на образованието, на 5 юли 1957 г. ЦК на БКП и Министерският съвет излизат съвместно със специално Постановление за по-нататъшното развитие на образованието в България[19]. Основната цел е решително преминаване към политехнизация на образованието. С постановлението се слага началото на постепенното въвеждане на политехническото обучение в средното училище.

От средното общообразователно училище се изисква, освен преподаването на основите на науките, да дава представа за прилагането на законите на науката в производството. Учениците трябва да изучават основите на промишленото производство и основите на селскостопанското производство и да имат практически знания по тях. Чрез участие в производителния и общественополезен труд те трябва да придобият и известни „трудови навици, вкус и любов към физическия труд". Научното образование следва да се съчетава с производственото, естетическото и трудовото възпитание. Завършилият училището трябва да бъде подготвен за разнообразно участие в народното стопанство, да може да си избира про-

фесия в производството, да се приспособява лесно към изискванията на материалното производство, а не да търси само административна, канцеларска работа[20]. Конкретните задачи, които постановлението поставя, са: МНП да изработи нов учебен план за общообразовтелните училища, изграден на основата на 12-годишен курс на обучение, което да дава възможност за политехническа подготовка на учениците чрез увеличение на часовете по ръчен труд и практическите занимания в учебно-опитните полета; да се вземат незабавно мерки за разширяване в рамките на действащия учебен план и учебни програми на практическите и лабораторните занятия във всички училища, производствените екскурзии, участието в селскостопанския и промишления труд и подобряване работата на предметните и техническите кръжоци, вкл. и „Сръчни ръце"; постепенно да се преработят учебните програми, за да се осигури чрез тях по-голяма възможност за политехническо обучение; да се гарантира изработването на нови и качествени учебници, въвеждането на които да става едновременно с реализирането на новите учебни програми[21].

Постановлението прави и крачка назад към традицията в българското училище, отменяйки някои съветски заемки – вследствие от него от началото на 1957/58 учебна година е възстановена шестобалната система за оценка на знанията в общообразователните, педагогическите и професионалните училища, учителските институти и висшите учебни заведения[22].

Един много важен въпрос, който постановлението засяга, е този за възстановяването на просветния инспекторат. С унищожаването на традиционната система на българските просветни инспектори през пролетта на 1949 г. и прехвърлянето на част от техните функции към новосъздадените народни съвети сериозно се нарушава системата на помощ и контрол от страна на просветното министерство върху учителите и тяхната работа. Става ясно явното предимство на старата традиционна система и преустройството на инспектората през 1949 г. е отчетено като грешка. Дори самият Вълко Червенков, тогава началo на Комитета за наука, изкуство и култура (КНИК) и главен инициатор на промените в областта на образованието, вече като министър на просветата и културата признава: „Все пак създаването на цялостен централен инспекторат в министерството по отделните специалности е нещо, което в течение на последните 7–8 години не е съществувало, позабравили сме старата практика."[23]

През есента на 1957 г. в МПК започва обсъждане за възстановяването на структурата и функциите на просветните инспектори, тяхната централизираност и подчиненост на МПК. До 1949 г. работят квалифицирани инспектори по отделните специалности, които оказват методически и административен контрол и помощ на учителите по различните предмети. Нуждата от такива инспектори по отделните специалности започва да се чувства особено остро и през ноември 1957 г. на национално съвещание с началниците на отдели „Просвета и култура" при народните съвети и училищните инспектори МПК взема решение за започване на дейност по постепенното възстановяване на стария облик и функции на цен-

тралния просветен инспекторат[24]. Това решение дава възможност на главните инспектори по отделните общообразователни предмети да направят своите предложения до министерството. Това те излагат в специално писмо от февруари 1958 г.[25] В него настояват за следното: да се назначат инспектори по някои основни специалности, които да са в помощ на главните инспектори; на инспекторите да се дава препис от всички по-важни документи, излизащи от МПК; инспекторите да бъдат освободени от всякаква неприсъща за тях работа; да се назначават инспектори, специалисти по политехническо обучение; да се премахне аномалията в заплащането на труда на инспекторите и те да получават повече от учителите и директорите; да се повишат командировъчните им и да не се намалява годишната им отпуска[26]. Всичко това е реалност в живота и работата на българските просветни инспектори до промените от 1949 г. и всъщност исканията, които те отправят, са за възстановяване на тяхното предишно статукво, функции и социално положение. Направена е още една крачка към традиционните устои на българското образование.

Макар да поставя за разрешение важни въпроси на просветното дело, като цяло постановлението от юли 1957 г. не разкрива докрай недостатъците на образователната система, надценява ролята на политехническото образование и производствената практика и всъщност не стига до извода да се направи коренно преустройство на образованието и възпитанието на основата на съединяването им с производителния труд[27].

Постановлението е допълнено от решенията на VII конгрес на БКП, проведен от 2 до 7 юни 1958 г. Главните изисквания, които конгресът поставя пред МПК и всички работещи в областта на образованието, са за по-тясно свързване на цялата учебно-възпитателна работа във всички училища и учебни заведения с нуждите на живота и социалистическото строителство. Конгресът изисква също МПК да действа по-енергично и настойчиво за подобряване съдържанието и методите на урочната работа, за засилване на трудовото възпитание на учащите се, за постепенно преминаване към политехническо обучение, за подобряване на материално-техническата база на училищата. Специално внимание се обръща и на включването в учебния процес на последните класове в общообразователните училища на задължителна производствена практика[28]. В отчетния доклад, изнесен на конгреса от Тодор Живков, се подчертава: „Изграждането на социалистическото общество не се състои само в създаването и развитието на социалистическата икономика. Този процес изисква същевременно да се извърши постепенно и социалистическата културна революция в обществото, да се доведе докрай преустройството във всички области на науката, изкуството и културата върху основите на марксизма-ленинизма, да бъде ликвидирана изцяло неграмотността, да се въведе задължително средно политехническо и професионално образование, да се преодолеят остатъците от капитализма и да се изгради и укрепи социалистическо съзнание у хората..."[29]

По-нататък Т. Живков заявява: „В областта на образованието пред нас стоят сериозни проблеми. Както е известно специален пленум на ЦК

на Партията разгледа обстойно въпросите на учебно-възпитателната работа в учебните заведения. В бъдеще трябва да се свърже цялата учебно-възпитателна работа във всички училища и висши учебни заведения с нуждите на живота, на социалистическото строителство. Социализмът иска образовани кадри, подготвени за различните области на практическата дейност, а не хора, неподготвени за материалното производство, годни само за някаква лека служба. За осъществяването на тази главно задача на образованието е потребно Министерството на просветата и културата, с подкрепата на Партията, обществеността и всички държавни органи и предприятия, да действа по-енергично и настойчиво за подобряване на съдържанието и методите на учебната работа, за засилване на трудовото възпитание на учащите се, за постепенно преминаване към политехнически начин на обучението, за подобряване на материално-техническата база в училищата и висшите учебни заведения. Ние смятаме, че за да се доближи нашето училище още повече до живота и да развива всестранно индивидуалните способности на младежта, целесъобразно ще бъде да се включи в учебния процес на последните класове задължителна производствена практика в промишлени предприятия, ТКЗС, МТС, ДЗС, строителни обекти и др. Всички младежи и девойки в средните училища на общо основание трябва да се готвят за трудова дейност, да знаят, че след завършването на образованието пред тях има един път – да се трудят."[30]

Два месеца по-късно, през август 1958 г., министърът на просветата и културата Живко Живков прави анализ на произтичащите от VII конгрес на БКП задачи и работата, която предстои да се извърши за реализирането им[31]. Конкретните мерки, които министърът набелязва, като някои вече са приведени в изпълнение, са групирани в три основни дяла.

На първо място, с 26 е увеличен броят на общообразователните училища, в които през учебната 1958/59 г. ще се провежда опитно политехническо обучение. По този начин, заедно със съществуващите 14, техният брой става 40. Целта е въз основа на дотогавашния опит и препоръките на директорите и учителите от опитните политехнически училища да се вземат допълнителни мерки за разширяване и подобряване на трудовото и политехническото обучение на младежта още през 1958/59 г.[32] Това е предпоставка за въвеждането на политехническото обучение в много по-широки рамки през учебната 1959/60 г.

На второ място, взема се решение през учебната 1958/59 г. да се открият 23 нови селскостопански техникума. С изключение на два, всички останали се формират чрез преобразуването на съществуващи гимназии в някои села и градове. МПК предприема кампания за разясняване на това мероприятие сред населението. На хората, предимно в по-малките градове и в селата, се обяснява, че завършилите селскостопански техникуми добиват средно образование, че имат право да следват и във висши учебни заведения и най-важното, че получават една сигурна професия[33].

На трето, но не на последно място, много важна задача, изпълнена от МПК, е приемането на новия учебен план за общообразователните училища, който е утвърден и от Министерския съвет през юли 1958 г. Но-

вият учебен план е напълно в духа на постановлението от 5 юли 1957 г. за по-нататъшното развитие на образованието в България и е разработен на основата на 12-годишния курс на обучение в общообразователните училища. С него се прави сериозна крачка напред към подобряване на трудовото възпитание и осигуряването на политехническо обучение на учениците. Въвеждат се нови дисциплини: основи на селското стопанство, което ще се изучава 2 часа седмично в VIII и IX клас; основи на промишленото производство, както следва: в X клас – машинознание 3 пъти седмично, в XI клас – автомобил и трактор 2 часа седмично, и в XII клас – електротехника с 2 часа седмично. Предвиждат се също така 30 дни по 6 часа дневно за производствена практика, която ще се провежда един ден в седмицата, по сезони или веднъж в годината в зависимост от това, което ще покажат опитите, които се извършват в опитните училища. Отделно в началния курс се увеличават часовете по ръчен труд, а в средния прогимназиален курс – часовете за практически занимания в работилниците. Часовете по пеене в сравнение със стария учебен план се увеличават от 10 на 16 часа, часовете по рисуване – от 8 на 16 часа, а часовете по физическо възпитание – от 22 на 28[34].

За повишаване на идейно-политическото ниво на учениците новият учебен план въвежда за първи път дисциплината *марксизъм-ленинизъм* (елементарен курс) с 1 час седмично в XI клас и 2 пъти седмично в XII клас[35].

Същевременно като „неподходящи" от програмата по български език и литература отпадат произведения като „Песен за Сталин" от Дж. Джабаев, „Вождът" от П. Матеев и темите „Общи сведения за езика според трудовете на Й. В. Сталин", „В. Червенков за богатството на родния език" и „В. Червенков за чистотата и достъпността на езика". В програмата по история целият дял „СССР по пътя на комунизма" е заменен със „Светът след Втората световна война", където се изучава и историята на СССР[36].

За да осигури съкращаване на претрупаността на учениците, в план са намалени преди всичко седмичният брой часове, които започват от 20 за I клас и стигат до 30 за VII клас и горните класове. Разчита се много и на доброто разработване на новите учебни програми и на качественото написване на новите учебници, които да поднесат информацията в ясна и достъпна за учениците форма без излишна терминология и претрупаност[37].

Този нов учебен план се въвежда през учебната 1960/61 учебна година от I до IX клас и през следващите три години последователно в X, XI и XII клас. Основният проблем, на който той ще се натъкне, особено в малките градове и селата, е недостатъчната материална база за осъществяването му[38].

Независимо от това, че българското училище се връща към редица от своите традиционни начала и отхвърля като погрешни и механично пренесени много от въведенията, заимствани от съветското, България се развива плътно в сферата на съветското влияние и българското образование продължава непосредствено да следва промените в съветското.

В края на 1958 г. управляващите в Съветския съюз започват усилено да говорят за проблеми в образованието, които са свързани най-вече с неговата откъснатост от живота, и за необходимостта от приемането на нов просветен закон, който да внесе сериозни изменения в цялата образователна система. В България реагират своевременно и през октомври с. г. сп. „Народна просвета" публикува предложенията, изложени от Н. С. Хрушчов и одобрени от Президиума на ЦК на КПСС, на тема „За укрепване на връзката на училището с живота и за по-нататъшното развитие на системата на народното образование в страната"[39]. Изтъквайки успехите на съветското образование, Хрушчов се спира и на неговите проблеми. В записката си той отбелязва: „Главен, основен порок на нашето средно и висше училище е тяхната откъснатост от живота. Нашето средно общообразователно училище страда от това, че ние твърде много сме взели от дореволюционната гимназия, която си поставяше за цел да даде на учениците определен сбор от абстрактни знания, достатъчни за получаване на зрелостно свидетелство... В нашата страна е поставена и се осъществява задачата младежта да получи всеобщо средно образование. Ние се стремим цялата наша младеж, милиони младежи и девойки да завършат средното училище – десетлетката."[40] Основният извод, до който достига Хрушчов, е, че младежите и девойките излизат от училище неподготвени за производството поради откъснатостта на обучението от практиката и живота. Освен това много от завършващите училище предпочитат да продължат образованието си във висши учебни заведения, а не да отидат на работа в производството. По този повод съветският лидер заявява: „С това порочно положение, когато в нашето общество се възпитават хора, неуважаващи физическия труд, откъснати от живота, повече не трябва да се примиряваме. Трудът е жизнена потребност за всеки съветски човек... Всеки човек, живеейки в комунистическото общество, трябва да внесе лептата на своя труд в строителството. По мое мнение в общественополезен труд в предприятията, в колхозите и т. н. би следвало да се включат всички учащи се без изключение, след като те завършат седми-осми клас."[41] По този въпрос е проведена широка дискусия на базата на разработена от ЦК на КПСС и Съвета на министрите на СССР програма за по-нататъшно развиване системата на народното образование. В резултат на това през декември 1958 г. в Съветския съюз е приет Закон за укрепване връзката на училището с живота и за по-нататъшното развиване системата на народното образование в СССР[42].

Чл. 1. от новия съветски просветен закон гласи: „Главната задача на съветското училище е подготовката на учениците за живота, за общественополезен труд, за по-нататъшно повишаване равнището на общото и на политехническото образование, подготовката на образовани хора, които добре да познават основите на науките, възпитанието на младежта в дълбоко уважение към принципите на социалистическото общество, в духа на идеите на комунизма.

Ръководно начало при обучението и възпитанието в средното училище трябва да стане тясната връзка на обучението с труда, с практиката на строителството на комунизма."[43]

Идеологическата цел на образованието не се променя, но се променя главната задача – подготовката на учениците за труд. Тежките икономически предизвикателства и грандиозните стопански планове изискват все повече и повече работна сила, която да се влива в производството.

В чл. 2. на закона се прокламира преминаването от всеобщо задължително седемгодишно образование към всеобщо задължително осемгодишно образование. Осемгодишното училище е непълно средно общообразователно трудово-политехническо училище, което трябва да дава на учениците трайни общообразователни и политехнически знания, да възпитава любов към труда и готовност за общественополезна дейност, да осигурява нравствено, физическо и естетическо възпитание на децата. Цялото пълно средно образование трябва да се преустрои въз основа на съединяване на обучението с производителния труд, а този процес е необходимо да се реализира в период от 3 до 5 години[44].

Реакцията на промените, извършени в съветската образователна система, не закъснява в България. През април 1959 г. се провежда пленум на ЦК на БКП, на който е изслушан доклад на просветния министър Живко Живков и са обсъдени въпросите за преустройство на образованието и за по-тясно свързване на обучението и възпитанието на младежта с производителния труд. Вследствие на това през месец май с. г. ЦК на БКП и Министерският съвет одобряват проект на основни положения за преустройство на образователната система, който се публикува в печата и става обект на „всенародно" обсъждане[45].

В проекта се подчертава, че страната навлиза в нов период на икономическо развитие и третият петгодишен план трябва да се изпълни в съкратени срокове. Главна роля в този процес е отредена на училището, което подготвя кадрите за осъществяване на тези планове[46].

Тезисите изтъкват още, че българското училище, следвайки своя опит и едновременно с това учейки се от съветското училище, трябва да преодолее своята изостаналост от живота и да се свърже с производителния труд[47].

Конкретните предложения, поставени за широко обсъждане, са: да се създаде нов тип средно училище с 12-годишен курс, което да бъде средно общообразователно, трудово-политехническо училище с производствено обучение; главната цел на това училище да бъде подготовката на учащите се за участие в материалното производство; средното трудово-политехническо образование да има две степени – основно образование (непълно средно) и средно образование; да се развива усилено мрежата на средните специални училища – техникумите, където образованието да се изгражда над осмокласното и деветокласното обучение със срок от 3 до 4 години, а така също и над средното трудово-политехническо образование със срок на обучение от 1 до 3 години; да се подобри решително материалната база и подготовката в професионално-техническите училища

и на завършилите тези училища да се осигури възможност да добият средно образование, като им се признае изученият матирал; вечерното и задочното образование да станат форми на редовно образование[48].

В проведеното широко обсъждане участват над 425 000 души, които устно или писмено вземат отношение към предложението за реформа в образованието. Провеждат се над 10 000 събрания в цялата страна, на които са направени над 40 500 изказвания, препоръки и предложения. В редакциите на вестниците са получени стотици статии, от които 229 са отпечатани. Стотици препоръки и предложения са изпратени направо в МПК[49].

Резултатите от всички тези дискусии, препоръки, мнения и предложения са обобщени от МПК в доклада „Основните положения за преустройство на образователната система за по-тясно свързване на обучението и възпитанието на младежта с производителния труд“[50]. Като са взети предвид различните изказания и мнения, както и съображенията на изказалите се, МПК прави следния извод – като цяло навсякъде се приема идеята за въвеждане на 12-годишен курс на обучение, т. е. деветгодишният курс на основното образование, тъй като в основното образование се поставя задачата за усвояване на професия и на практика се явява най-важният етап от обучението. Някои от изказалите се обаче опонират, че няма достатъчно добре подготвени учители, които да обучават учениците от VIII и IX клас и че на този етап още не съществуват необходимите условия за преминаване към деветокласно училище[51].

През време на обсъжданията част от родителите и учителите изказват своите опасения. Основното от тях е, че при усилената политехнизация може да пострада общообразователната подготовка и общата култура на учащите се. Има и някои притеснения, че предвидените за усвояване на масова професия три години не са достатъчни учениците да я усвоят до степен да я прилагат в практиката[52]. Друго опасение, най-вече на родителите е, че като се създават училища с промишлен и селскостопански профил, като профилите се формират в зависимост главно от местните условия и от нуждата от кадри, съществува опасност да се попречи на младежта от селото да премине на работа в промишленото производство или да следва във висшите учебни заведения специалности от областта на промишлеността[53]. Засегнат е и въпросът за претовареността на учениците и необходимостта от тяхното облекчаване. Някои хора смятат, че след като се въвежда производствено обучение и изучаването на четири допълнителни политехнически дисциплини, то и претовареността на учениците ще се увеличи[54]. При обсъждането са засегнати и голям брой въпроси от материално и методическо естество, както и от практически характер. Просветното ведомство ги „оборва“, като уверява обществото, че ще вземе предвид критичните бележки и че предстоящата промяна на образованието не крие посочените опасности[55].

Съветският закон за укрепване на връзките на училището с живота от декември 1958 г. и разгледаните тезиси на ЦК на БКП за преустройство на образованието в България стават основа на приетия на 3 юли 1959 г. от

Народното събрание Закон за по-тясна връзка на училището с живота и за по-нататъшното развитие на народното образование в НРБ[56].

Целите на закона са ясно формулирани:

1. Да се отстрани едностранчивостта в обучението и възпитанието на младежта; да се премахне прекомерната книжност в общообразователното училище и то да се свърже по-тясно с живота, да се сложи край на професионалната ограниченост в досегашното професионално училище, да се дава в него и необходимата общообразователна подготовка.

2. Да се постави училището в още по-тясна връзка и в пряка служба на трудещите се, да съответства на изискванията на социалистическото общество, да подготвя младежите за материалното производство и социалистическата култура.

3. Да се повдигне на по-високо равнище общообразователната и общотехническата подготовка на младежите и те да се възпитат така, че да могат да извършват и умствен, и физически труд.

4. Да се изгради чрез училището моралният облик на младото поколение, което ще съчетава в себе си духовно богатство, морална чистота и физическо съвършенство, т. е. да му се даде комунистическо възпитание.

5. Да се привлече цялата общественост в решаването на въпросите на народното образование, то да стане действително общонародно дело[57].

Тези цели определят и главната задача на всички степени и видове учебни заведения, изразена в чл. 1. на закона – да подготвят младежта за живота в социалистическото и комунистическото общество, като свързват обучението и възпитанието с общественополезен и производителен труд; да възпитават младото поколение в уважение и преданост към принципите на комунизма; да подготвят добре образовани, всестранно и хармонично развити хора; да формират у тях марксистко-ленински мироглед; да им осигурят трудова, политехническа и професионална подготовка, физическо, естетическо и нравствено възпитание[58].

Сходството със съветския просветен закон е очевидна. Нещо повече, българският закон почти буквално повтаря текстовете на съветския.

Изградената въз основа на закона система от учебни заведения възпроизвежда съветската система и е следната: два основни вида средни училища – средно политехническо училище и средно професионално училище, над които стоят полувисшите и висшите учебни заведения. Средното политехническо училище има две степени: основно училище (I–VIII клас) и горен курс (IX–XII, сега XI клас). В средните професионални училища (техникумите) се приемат завършили основно или средно образование. Срокът на обучението в тях е 4–5 години над основното и 1–3 години над средното образование. Успоредно с тях съществуват професионално-технически училища, постъпването в които става след завършено основно образование. Курсът на обучението е от 1 до 3 години[59].

Средното политехническо училище е общообразователно трудово и политехническо с производствено обучение. В него са обединени елемен-

ти на съществуващото дотогава общообразователно професионално училище върху политехническа и производствена основа.

Основното училище е задължително за всички деца до 16-годишна възраст. То дава на учениците общообразователни и политехнически знания, полага основите на нравственото, физическото и естетическото възпитание, създава у тях любов към труда и навици за общественополезен труд и ги подготвя за по-нататъшно обучение. Основното училище не е еднакво със съществуващото дотогава първоначално училище и прогимназия. По-тясната му връзка с живота и политехническата подготовка, която то дава, започва още от I клас с подходящ за съответната възраст общественополезен труд. Законът въздига в пръв родителски, обществен и държавен дълг осигуряването на основното образование. За тази цел той задължава държавата и нейните органи и препоръчва на предприятията, ТКЗС и обществените организации да откриват и издържат занимални, общежития, ученически столове, летни лагери и др. Целта е основното образование да стане „общонародно дело" и да не се допусне нито едно дете в страната да остане без основно образование[60].

В горния курс на средното политехническо училище се предвижда производствено обучение, което осигурва на учащите се възможност да овладеят масова професия. Връзката с практиката не намалява общообразователната подготовка, която дава обучението.

Средните професионални училища (техникумите) предоставят на учениците научно-техническа подготовка, трудови навици и техническа сръчност с квалификация на среден техник по съответната професия, с разред по дадена специалност и общообразователни знания, съответстващи в основни линии на средното политехническо училище. Предвижда се засилване на общообразователните знания, които по обем и дисциплини да са близо до тези в средното политехническо училище[61].

Законът, макар и все още на теория, решава един от основните въпроси на образованието у нас – въпросът за съотношението в съдържанието между общото и професионалното образование, за характера на средното общообразователно и средното професионално училище и подготвяните в тях ученици.

Член 9. на закона гласи, че в техникумите, в които се приемат ученици със завършено средно образование, могат да постъпват лица както от средното политехническо, така и от средното професионално училище. Завършилите средно политехническо и средно професионално образование могат да кандидатстват във всички висши учебни заведения по всички специалности. С това се отменя разпоредбата на чл. 97. от ЗНП от 1948 г. в частта ѝ, която гласи, че средното професионално образование подготвя учениците за следване в съответни специални висши учебни заведения, което на практика ограничава достъпа им до желани от тях специалности.

Недостатъчният опит на МПК и българските просветни деятели налага, за подпомагане на тяхната дейност, да се обърнат отново към съветския опит. За запознаване с работата и опита по преустройството на учебното дело в Съветския съюз, което се извършва въз основа на почти идентичен

просветен закон, в края на 1959 г. МПК изпраща своя делегация, която посещава редица училища в Москва, Ленинград и Рязан. При своето завръщане делегацията представя на просветния министър подробен отчет за организацията на обучението и възпитанието в Съветския съюз въз основа на Закона за укрепване връзките на училището с живота от декември 1958 г.[62] Конкретните мерки по организиране на трудовата дейност и възпитанието на учениците, както и организацията и съдържанието на производственото обучение и изготвянето на учебните планове стават основа за по-малко опитните в това отношение български просветни ръководители при работата им по преустройването на българското образование.

На базата на Закона за по-тясна връзка на училището с живота у нас се изработва новият учебен план за учебната 1959/60 г. В основата на учебния план на средното политехническо училище залягат идеите на Маркс, Енгелс и Ленин за „всестранното развитие" на младото поколение в трудовото политехническо училище чрез съединяване на обучението с производствения труд, намиращи своя израз и в опитните политехнически и с производствено обучение училища, които работят в България от 2 години, а в СССР от 3–4 години[63].

Общообразователната подготовка по новия учебен план, като основа на политехническото и производственото обучение и за изграждане на марксистко-ленински мироглед, се разширява. За тази подготовка са отделени 9300 часа срещу 8728 часа по дотогавашния учебен план. Увеличен е не само общият брой на часовете за групата общообразователни предмети, но и общият брой часове по отделните предмети[64].

За общотехническа, специална и трудова подготовка на учениците се отделят 2908 часа срещу 1122 часа по дотогавашния учебен план, или с 1768 часа повече. Тези часове спрямо общия брой на часовете по проектоплана представляват: за началното училище – 9,80%; за V–VII клас – 13,79%; за X–XII клас – 39,17%, и за I–XII клас – 19,75%. Броят часове е базиран на опита в СССР, който показва, че са достатъчни за усвояване на дадения вид подготовка[65].

За да се даде възможност на младежите да се запознаят с достиженията на съветската наука, техника и изкуство, които се считат за „най-добри в света", в учебния план е увеличен общият брой на часовете по руски език, като се въвежда и допълнително факултативно изучаване на този език по 2 часа седмично от V до XII клас. Същевременно във връзка с практическата насоченост на обучението по западноевропейски езици се прави значително съкращаване на граматичния материал, като се оставя само най-важното, необходимо за съзнателното усвояване на говоримия език[66].

В новия учебен план заляга сериозна система на трудовото възпитание и политехническото обучение на учениците още от I до VIII клас, с което трябва да се осигури тяхната психологическа и практическа подготовка за общественополезен и производителен труд. При увеличаването на основното образование с една година за трудово обучение се предвиждат 855 часа срещу 308 при седемгодишното основно образование.

Още в началното училище учениците трябва да усвоят системно трудови умения и навици, като работят с хартия, картон, дърво, глина, пластелин, като отглеждат животни, цветя и растения в живия кът, учебно-опитното поле, учебните стаи и училищния двор, като се занимават с шиене и техническо моделиране[67].

По български език от V до VIII клас заляга изучаването на завършен системен курс по езиково и граматично обучение (фонетика, морфология, синтаксис). По дотогавашната програма синтаксисът се изучава само в VII клас, което е недостатъчно. Програмата е насочена към практическо устно и писмено овладяване на литературния български език, към усвояване на правилна, ясна, изразителна реч, към преодоляване на грешките в говора, стила и правописа на учениците. В V–VIII клас учениците изучават най-значителните литературни произведения на българското народно творчество и на най-известните български, руски, съветски и западноевропейски писатели[68].

В програмите по математика, физика, химия, биология, ботаника и зоология и география е включен нов материал, който е с по-голяма политехническа насоченост и дава завършен кръг от знания[69].

В програмата по история са отделени повече часове за някои теми, като първобитнообщинния строй, Египет, Индия, Реформацията и Селската война в Германия, културата на Европа през XVI и XVII век. В VII и VIII клас се предвижда да се изучават най-важните въпроси на новата и най-новата обща история, което дава известна завършеност на курса и улеснява учениците в разбирането на съвременните международни отношения и в усвояването на материала по история на България[70].

В V–VIII клас учениците следва да получават системно технически, селскостопански и домакински знания, умения и сръчности, като работят в работилниците по дървообработване и металообработване, чрез заниманията по електротехника, а за момичетата – с домакинство. Освен това всички учащи се от V до VIII клас участват, съобразно с възможностите си, по една седмица всяка година в трудова дейност, а в VIII клас в края на учебната година се предвижда двуседмична производствена практика в селското стопанство. Особено се разчита на пеенето, рисуването и физическото възпитание при подобряването на естетическото и патриотичното възпитание на учениците[71].

Всички тези предмети в основното училище трябва да осигурят изграждането на „хармонична всестранно развита личност".

В учебния план една трета от часовете за IX–XII клас се отделят за общотехническа и специална подготовка. И двата вида подготовка в горния курс се изграждат върху разширеното и задълбочено изучаване основите на науките. Общотехническата подготовка, която включва машинознание, селскостопанска техника, автомобил или трактор и електротехника, трябва да се провежда в училищните работилници и кабинети, а специалната – в промишлените предприятия, учебните и производствените цехове към предприятията и учебно-производствените работилници към училищата[72].

По принцип първоначалната специална подготовка учениците получат до края на X клас, а в XI и XII клас трябва да преминат към участие в производителния труд на предприятието и ТКЗС и заедно с това да продължават усъвършенстването на специалността[73].

В IX–XII клас учениците трябва да получат по-задълбочени научни знания по история на българската литература, да се запознаят с видни представители на руската и западноевропейската литература, с основни въпроси от теорията на литературата. Новото в тази програма е изучаването на българска литература от епохата на Възраждането, когато възрастта позволява на учениците да усвоят по-задълбочено този материал[74].

И в горния курс е разширен старият и е включен нов материал по математика, физика, химия, биология и по икономическа география, тъй като тези предмети са основата на политехническото обучение[75].

По най-нова обща история е отделено място за развитието на СССР по пътя на „постепенния преход към комунизма", XX и XXI конгрес на КПСС, възникване и развитие на народнодемократичните държави в Европа и Азия, главните капиталистически държави след Втората световна война и др. По история на България е включено изучаването на решенията на VII конгрес на БКП, вкл. и „всенародното" движение за предсрочно изпълнение на поставените от конгреса стопански задачи[76].

В програмата по руски и по западноевропейски езици в IX–XII клас се прави значително съкращение на граматичния материал, като е оставено само най-важното, без което е невъзможно да се създадат говорни навици и умения[77].

Новият учебен план въвежда и една съвсем нова за българското училище идеологическа дисциплина – *Основи на комунизма*, която да се изучава в последния клас на средното политехническо училище. Тя трябва да запознава учениците с основните принципни въпроси на марксистката тееория и на комунистическата нравственост. Целта е тази дисциплина да допринесе много за формирането на цялостен марксически мироглед и за идейно-политическото възпитание на учащите се, което да ги направи „по-активни, съзнателни, предани борци за делото на социализма и комунизма"[78].

Общото образование добива ясно политехническо съдържание с насоченост към производството. То плътно следва развитието на съветското, но въпреки това в българското училище започва процес на постепенно връщане към редица традиционни методи и форми, което намира израз и в правителствените и партийните документи по просветните въпроси.

* * *

Разширяване на професионалното образование. Въпреки трудностите, професионалното образование у нас продължава да се развива и се стреми да обхване колкото се може по-голяма част от младежите, за което сериозно допринася системата на задочното обучение. С всяка годи-

на се увеличава броят на задочниците в техикумите и в задочните отдели и паралелки на техникумите към стопанските министерства. Само за учебната 1956/57 г. Министерството на тежката промишленост удвоява съществуващите дотогава 5 задочни отдела; Министерството на леката промишленост открива нови 4 задочни отдела; Министерството на народното здраве открива задочни отдели към 15 медицински техникума; задочни отдели откриват и Министреството на електрификацията, Министерството на комуналното стопанство и благоустройството и др.[79]

Независимо от разширяването си, в края на 1956 и началото на 1957 г. професионалното образование у нас все още е разпокъсано. Професионалните училища се намират под двойното ръководство на МНП и съответните стопански министерства и ведомства, а спорът за тях продължава и през 1957 г. В доклад до Министерския съвет от февруари 1957 г. министърът на просветата и културата призовава професионалните училища да бъдат поверени изключително на неговото ведомство, като отбелязва: „Преминаването на професионалните училища към Министерството на просветата и културата ще създаде възможност за подобрение на учебно-възпитателната работа и подготовката на младите специалисти. Единното ръководство – учебно-методическо и административно-стопанско, ще даде възможност за привилно планиране и цялостно обзавеждане на училищата. Ще се създаде квалифицирано ръководство на професионалното образование, ще се подобри контрола над самите училища, ще се създаде възможност за широко проучване, обобщаване и прилагане на опита на добрите учебни заведения, ще има възможност да се ползва и опита на общообразователните училища.“[80]

От своя страна, министърът на тежката промишленост и ръководителите на другите стопански министерства и ведомства в изложение до Министерския съвет настояват за оставането на професионалните учебни заведения към министерствата и ведомствата, за които подготвят кадри. Техните основни аргументи са следните: стопанските министерства са най-заинтересовани от подготовката на професионални кадри, които след завършването си ще изпълняват производствени планове; след прехвърлянето им към тези ведомства през 1952 г. в професионалните училища се наблюдава чувствително подобрение на материалната база; решен е въпросът за настаняването на производствена практика на учащите се; МПК не разполага със специалисти за всички специалности, за изработването на учебна база[81].

Други недостатъци на професионалното образование, които МПК признава, са „неправилното проучване и планиране на нуждите от професионални кадри“, „неяснотата, относно предназначението на кадрите, които се подготвят в професионалните училища и техникумите“, „честата промяна в учебните планове и недостатъчната практическа подготовка“, а от 1953 г. са въведени много тесни специалности в техникумите и изниква нуждата от тяхното уедряване[82].

Основната цел, но и нерешен проблем на професионалното обучение, си остава намирането на правилно съотношение между общообра-

зователните и специалните предмети. В Съветския съюз решително се счита, че професионалното образование не бива да става за сметка на общообразователната подготовка, което е в тясна връзка с концепцията за всестранно развитата социалистическа личност. Съветският опит в това отношение показва, че оптимално съотношение се постига, когато общообразователните предмети заемат около 1/3 от общия брой часове по учебните планове на техникумите. Счита се, че при такова съотношение може да се осъществи сравнително добра общообразователна и специална подготовка на учащите се[83].

Изправен пред тези сериозни проблеми, министър Демир Янев в самия край на 1956 г. моли ЦК на БКП да организира обществено допитване за по-нататъшното развитие на професионалното образование, на базата на което да вземе съответните решения[84].

В ЦК на БКП признават, че има трудности, но не вземат конкретни мерки относно двойното ръководство. Сава Гановски, завеждащ отдел „Наука, образование и изкуство" в ЦК на БКП, предлага „по-нататъшното развитие на професионалното образование да става съобразно нуждите на народното стопанство, а само по отделните специалности – в областта на масовите професии за материалното производство, като селско стопанство, строителство, машиностроене, специалностите в икономическите техникуми, общественото хранене и др., приемът да бъде съобразно капацитетните възможности на съответните учебни заведения"[85].

Постановлението на ЦК на БКП и Министерския съвет от 5 юли 1957 г. е решението, което слага край на разпокъсаността на ръководството на професионалните училища[86]. Всички професионални училища са обединени под единното ръководство – административно-стопанско и учебно-методическо – в системата на Министерството на просветата и културата. Другите основни акценти в постановлението, които се отнасят до професионалното образование, са следните.

На първо място е поставена задачата да се разшири мрежата на професионалните училища. За тази цел са уточнени наименованията и специалностите, броят и характерът на професионалните учебни заведения, а по тези специалности, по които училища няма, да се създадат такива. Курсове за подготовка на начинаещи работници или за преподготовка по онези специалности, по които се готвят кадри от професионалните училища, могат да се откриват само със съгласието на МПК[87].

Следващият основен пункт в постановлението е да се подобри учебно-възпитателната работа в професионалните училища, като през следващите три години бъдат преработени учебните планове и програми и се изработят трайни учебници. В доклад относно постановлението и задачите, които то поставя, МПК признава: „В професионалното образование за разлика от общото има твърде много учебни планове и програми. За изработването на толкова много учебни планове и програми се изисква участието на широк кръг от специалисти, което за съжаление не винаги е било осигурявано досега. В много случаи учебните планове за професионалните училища са копирани от съветските, без да се държи сметка

за нашата действителност. Взема се съветската номенклатура на силно диференцирани специалности и се пренася у нас. Тя за Съветския Съюз за неговите огромни възможности е добра, но за нашата промишленост се оказа неподходяща. За нашите условия се изискват по-широки специалисти, за да могат по-лесно да се включат младежите в производството. Професионалните училища подготвят кадри за нуждите на производството и ще трябва да се съобразяваме с това."[88]

Важен момент в поставената цел е да се преустроят професионалните учебни заведения въз основа на десетокласното образование, а за онния специалности, по които се изисква по-специална общообразователна подготовка (медицинските техникуми, техникумите по индустриална химия и металургия, транспортния технуким и др.) – въз основа на средно общо образование. Всички техникуми започват постепенно да приемат само завършили средно образование[89].

Променя се и срокът на обучение в професионалните училища: с прием над средно общо образование – за техникумите той става две години, за промишлените училища – до две години; с прием над X клас: за техникумите – от 3 до 4 години, за промишлените училища – до две години; с прием над основно образование: за техникумите, които дотогава имат четиригодишен курс, става петгодишен, а за промишлените училища от двегодишен курсът се удължава на тригодишен. Срокът на обучение във вечерните и задочните техникуми по принцип е с една година подълъг от срока на обучение в дневните техникуми[90].

Следващата промяна, която постановлението внася, е, че се премахва като неудобна семестриалната система в техникумите, заимствана от съветския модел, и се възстановява срочната система. Също така, за да се установи стабилност на преподавателския състав и да се избегне преподаването на много предмети от един и същи преподавател, се установява постоянен минимален прием за първи курс на професионалните учебни заведения[91]. От началото на 1958 г. започва да се разширява курсът на педагогическата подготовка на учителите – специалисти от професионалните учебни заведения, за да могат в продължение на 2–3 години да бъдат обхванати всички учители, които нямат педагогическа подготовка. За да бъдат в крак със съвременните изисквания на производството, учителите по специалните предмети се изпращат за определено време през ваканциите на производствена работа в заводи и предприятия и се уреждат за тях курсове при съответните висши учебни заведения[92]. МПК допълва също: „Наложително е да се прегледат обстойно и задълбочено преподавателските кадри в училищата и онния от тях, които със своята работа са показали, че не се отнасят с необходимата добросъвестност към задълженията си или пък им липсват качества и възможности на учители, да бъдат своевременно освободени. Ще трябва едновременно с това да се потърсят добри специалисти от производството с по-голям производствен опит, запознати със съвременните изисквания на социалистическото производство, които със своя опит ще внесат значително подобрение в обучението, и ще доближат подготовката на учащите се до

изискванията на нашето социалистическо стопанство. За осъществяването на това ще се направи предложение, ония от инженерите-учители, които идват от производството да запазят заплатите си, ако заплатата на учител е по-ниска от тая, която са получавали в производството."[93]

Не са забравени и министерствата и ведомствата, за които техникумите подготвят кадри. На тях се възлага задължението да прикрепят тези техникуми към заводи и предприятия от съответния производствен характер, в които учащите се да провеждат своята производствена практика; също така стопанските министерства и ведомства трябва да снабдяват техникумите чрез подведомствените си обединения, управления и предприятия, към които те са прикрепени, с машини, инструменти и материали за учебна практика[94].

Така начертаните в постановлението пътища на развитие решават основния въпрос за единното ръководство на професионалното образование, но оставят неизяснени редица други проблеми. На първо място, остава неизяснено какви кадри ще подготвят професионалните училища. В производството има висши ръководни кадри, средни и изпълнителни. Висшите кадри се подготвят във висшите учебни заведения, а средните и нисшите кадри – в професионалните училища. Това разделение на труда в производството изисква и съответното степенуване на професионалните учебни заведения. Безспорно средният техник трябва да знае много повече от квалифицирания работник-изпълнител, затова и неговата подготовка трябва да продължи по-дълго и да бъде по-задълбочена. Докато подготовката на квалифицирания изпълнител трябва да се ограничи главно в придобиване на умения, навици и елементарни теоретически познания по специалността и затова срокът на обучението му е много по-кратък[95].

Опит да даде свое тълкувание прави заместник-началникът на Управление „Общо и професионално образование" в МПК Ст. Стойков: „Изниква въпросът, ще трябва ли ние за в бъдеще да подготвяме квалифицирани работници-изпълнители, или да подготвяме само средни техници, които да работят като изпълнители... Икономически е неоправдано да обучаваме един среден техник 5 години, за да го направим шлосер или стругар, и то недостатъчно подготвен, когато от промишлените училища за 2–3 години излизат много по-добре практически подготвени шлосери и стругари, които се включват в производството като пълноценни работници. Затова и за в бъдеще, както правилно предвижда Постановлението на ЦК на БКП и Министерския съвет, за нуждите на нашето строителство по редица отрасли ние ще подготвяме средни техници и квалифицирани работници-изпълнители."[96]

Идеята на постановлението е по-нататъшното развитие на професионалното образование да става съобразно нуждите на стопанството. Това означава съществуващата мрежа на професионалните училища да се запази и съобразно новите нужди на стопанството по отделните специалности да се увеличава приемът в съответните училища или да се откриват нови[97].

Над 60% от населението на България е заето в селското стопанство. Това означава, че мрежата на професионалните училища, които готвят

кадри за селското стопанство, може да бъде разширявана, без да има опасност да се подготвят повече кадри, отколкото са необходими на стопанството. МПК предвижда за няколко години да бъдат открити най-малко 10 нови селскостопански техникума, в които приемът да бъде удвоен. В някои селскостопански райони общообразователните гимназии са трансформирани в селскостопански. За повишаване на агротехническата култура в селата се създава широка мрежа от зимни земеделски училища с двугодишен срок на обучение, като занятията се водят само зимния сезон, когато полската работа значително намалява. В тези училища се приемат младежи, заети в селското стопанство, а в тях, наред с агрокултурата, на девойките се дават познания по домакинство, шев, отглеждане на децата и др.[98]

Според постановлението, независимо от задълженията, наложени на стопанските министерства и ведомства в тази област, МПК трябва да обърне особено внимание на обзавеждането на учебните работилници, учебно-опитните полета, фермите, лабораториите и др. Постановлението задължава просветното министерство да разработи план за системно снабдяване на училищата с машини, инструменти, пособия и материали. Този план предвижда, от една страна, снабдяване на училищата по линия на народностопанския план, а от друга, по линия на вътрешните възможности. Целта е, използвайки учебните работилници и труда на учащите се, по време на учебния процес да се изработват машини, инструменти, уреди, шкафове, маси, столове и др. за самообзавеждане и обзавеждане професионалните учебни заведения. Необходимо е в това отношение всяко учебно заведение да разработи свой план за обзавеждане, съобразно с вътрешните му възможности. Като се вземе предвид, че тази продукция се заплаща само по стойността на вложените материали, ясно е, че по този начин ще бъдат реализирани значителни икономии[99].

Постановлението като цяло е посрещнато с положителни отзиви, тъй като слага край на разпокъсаността в професионалното образование. Важно е обаче как на практика се прилага този документ. В края на 1957 г. ръководството на МПК и Профсъюзът на работниците по просветата, след извършване на редица проверки по места, констатират, че в продължение на няколко месеца от излизането на постановлението „се е допуснало по някои пунктове лутания и колебания.“[100] Наблюдава се забавяне на новите учебни програми по предмети, по които има голямо несъответствие между учебния план и учебната програма, както и по тези предмети, по които липсва съгласуваност между теорията и практиката. Закъснява се и с изпращането на някои учебни програми за техникумите по механизация на селското стопанство и за машинно-тракторните училища, а за производственото обучение в строителните техникуми не са изработвани програми и обучението вече втора година се води без такива. Оказва се, че снабдяването на професионалните училища с учебници, учебно-помощна литература и училищна документация за тази учебна година е дори по-лошо, отколкото по-рано. Липсват главно учебници по профилните дисциплини за механотехникумите, за сел-

скостопанските и строителните техникуми, за промишлените училища по облекло и др. Все още много професионални учебни заведения провеждат занятията си при крайно неблагоприятни условия, в стари сгради, където няма достатъчно материали за работа[101].

Въпросът за снабдяването на училищата с инструменти и материали продължава да бъде централен въпрос, който стои за разрешаване пред съответните стопански министерства и ведомства, но най-вече пред МПК. Все още нерешен е и проблемът с недостига на висококвалифициран персонал за професионалните училища, но той изисква време, за да бъде преодолян[102].

На 11 септември 1957 г. в София се провежда национално съвещание с директорите на всички професионални училища. Целта на съвещанието е да се изяснят поставените от постановлението задачи за по-нататъшното развитие на професионалното образование в страната. Присъстват зам.-министърът на просветата и културата Асен Киселинчев, представители на ЦК на БКП, на Министерския съвет, на ЦК на Профсъюза на работниците по просветата и печата, на ЦК на ДСНМ и др. Изслушан е доклад на зам.-началника на Управление „Общо и професионално образование" Стойко Стойков на тема: „По-нататъшното развитие на професионалното образование в светлината на Постановлението на ЦК на БКП и Министерския съвет от 5 юли 1957 година"[103].

В този доклад началникът признава: „Въпреки очевидните и неоспорими постижения и успехи на професионалното образование у нас след великата деветосептемврийска победа, трябва за признаем открито, че подготовката на младите специалисти в професионалните училища изостава от бързото развитие на нашето народно стопанство. Най-чувствително е изоставането в практическата подготовка на средните технически кадри. Това се дължи на сериозни недостатъци в учебните планове, на слабости в организацията на учебния процес, на недостатъчната и несъответстваща на новата техника материално-техническа база, на слабости в ръководството на професионалното образование – липса на единно ръководство, на значителни недъзи при подбора на директорските и учителските кадри и на недостатъчните грижи за повишаване на тяхната педагогическа и специална подготовка, на недостатъци в планирането на приемите, липса на ясна перспектива в развитието на професионалното образование и т. н."[104]

По доклада се изказват общо 17 души. Всички от тях дават положителна оценка на постановлението като крачка напред в развитието на професионалното образование. Основната критика обаче, която те отправят към МПК, е, че министерството не предлага за широко обсъждане основните въпроси на професионалното образование, както това е направено по отношение на общото образование[105].

През лятото на 1958 г. същият зам.-началник на Управление „Общо и професионално образование" Стойко Стойков дава отчет за извършеното при едногодишното прилагане на постановлението. Той отбелязва: „След продължително обсъждане се възприе учебните планове за техни-

кумите да се изградят на принципа: съотношението между часовете на предметите от общообразователния цикъл, специалния теоретичен и практиката да бъде 1:1:1, с превес на практиката. В такова съотношение бяха разработени новите учебни планове на техникумите, след като бе утвърдена новата номенклатура на специалностите за професионалните училища. Бяха изработени и утвърдени учебните планове на 13 вида техникуми и 4 вида промишлени училища, на които срокът на обучение съгласно Постановлението се увеличи с една година."[106] По-нататък началникът съобщава, че са разработени учебните програми по общообразователните и специалните предмети за началните два курса и са преработени и подобрени учебните планове и програми на минните, машинно-тракторните и др. промишлени училища, срокът на които не се променя. Разработен е и петгодишен план за обзавеждане на професионалните училища, както и учебно-производствен план за изработване на уреди, пособия от самите училища, които да послужат за самообзавеждане. Стабилизира се приемът в професионалните училища, което е предпоставка и за стабилизарането на учителския персонал. Създаден е методически кабинет за професионалните училища, а също и сектор за професионалното образование към Педагогическия институт при БАН. Разработени са методически сборници по практика – шлосерство и стругарство, за механотехникумите и се работи и по други такива. Във връзка с подобрението на преподаването по практика в механотехникумите и селскостопанските техникуми са проведени редица конференции с учителите, където са изнасени доклади и се обменя опит между отделните учители относно методите за провеждане на урока по практика. Инспекторите и методиците на МПК провеждат системен методически контрол над учителите-специалисти, като само за една учебна година са ревизирани над 600 учители в професионалните училища[107].

Задачите, които поставя постановлението от 5 юли 1957 г., намират своето продължение и подкрепа и в решенията на VII конгрес на БКП, проведен на 2–7 юни 1958 г. Решенията на конгреса за професионалното образование по същество повтарят тези, залегнали в постановлението – да се разшири професионалното образование, като се създаде широка мрежа от професионални училища с оглед по-голямата част от учащата се младеж да се насочва към тях, а не към общообразователните, да се открият професионални училища и отдели по нови специалности, от които има нужда народното стопанство[108].

Новото, което VII конгрес внася по отношение на професионалното образование, е, че на този вид образование вече се отдава необходимото значение и място от партийните органи, а съответно и от цялата общественост. Това се дължи до голяма степен на амбициозния народностопански план, начертан за третата петилетка (1957–1962)[109]. БКП набелязва като основна задача през третата петилетка в областта на промишлеността да бъде по-нататъшното развитие на електрификацията, каменовъгленатa промишленост, цветната металургия, машиностроенето, производството на строителни материали, като се обърне осо-

бено внимание на развитието на черната металургия и химическата промишленост. Предвижда се още да бъде завършен металургичният комбинат „Ленин“ и да започне строителството на втори голям металургичен комбинат „Кремиковци“. В областта на селското стопанство трябва да се разшири и подобри комплексната механизация на селскостопанските работи, като се механизира животновъдството и обработката на интензивните култури. Като цяло в директивите на третата петилетка се придвижда обемът на промишлената продукция през 1962 г. да надмине с 60% равнището от 1957 г. Само обемът на производството на средствата за производство трябва да нарасне със 77%, а производството на предмети за потребление – с 50%. В целия този процес главно място ще заемат специалистите, голяма част от които са възпитаници на професионалните учебни заведения[110].

Проведените в края на 1958 г. октомврийски и ноемврийски пленуми на ЦК на БКП поставят нови изисквания – петгодишният план да се изпълни в съкратени срокове за ускоряване развитието на народното стопанство и да се направи скок в икономическото развитие. За изпълнението на този грандиозен план участието на курсистите в производството започва да взема все по-масов характер. През декември с. г. съвместна заповед на министъра на просветата и културата и министъра на тежката промишленост разрешава на курсистите от последния курс на някои професионални училища да учат и работят в производството[111]. По време на редовната учебна практика в учебните работилници останалите курсисти изработват продукция на базовите предприятия, с което се включват в изпълнението на производствените планове. Разгръща се широко движение сред училищата за обогатяване на материалната им база и за хигиенизирането на училищните сгради и дворове. За тази цел се изграждат доброволни ученически бригади, които работят и през летните ваканции. Това е един от начините за по-тясно свързване на обучението с производството, а също така и начин да се закрепи връзката на професионалните училища с базовите предприятия[112].

От своя страна, курсистите от селскостопанските техникуми, под непосредственото ръководство на учителите, поемат изцяло обработването на земята и отглеждането на различни видове култури по време на своята учебна практика в учебно-опитните полета. Те поемат също и обслужването и поддържането на животновъдните ферми. Дотогава тези работи са извършвани от щатни работници, а сега вече от курсистите. В извънучебно време курсистите са призовани масово да се включват в работата на ТКЗС и ДЗС[113].

За снабдяването на училищата с машини, уреди, апарати, съоръжения, инструменти и др. е изработен и одобрен петгодишен перспективен план, който по срокове за изпълнение съвпада с петгодишния народностопански план. Три четвърти от изпълнението на този план трябва да се осъществи от курсистите през време на учебната им практика за самообзавеждане и взаимно обзавеждане на училищата. Според производствените възможности на училищата този план обхваща от 30% до 40% от ця-

лата продукция, която те могат да произведат. Най-голям дял в изпълнението на тази задача се пада на техникумите по механотехника, промишлените училища по металообработване и техникумите и промишлените училища по дървообработване[114].

В началото на 1959 г. се забелязват известни успехи в областта на професионалното образование. Увеличава се броят на младежите, завършващи висшите и средните специални учебни заведения, които навлизат в материалното производство. Само през периода 1952–1958 г. вкл. броят на специалистите с висше образование, заети в цялото народно стопанство, е увеличен от 45 580 на 79 750 души, от които само броят на инженерно-техническите кадри нараства от 6332 на 14 698 души. Броят на специалистите със средно образование се увеличава от 69 636 души през 1953 г. – на 125 400 души през 1958 г., от които само средните технически кадри от 22 047 на 36 500 души. Промишлените, селскостопанските, сградостроителните и други училища подготвят само през 1957 г. и 1958 г. 25 000 души квалифицирани работници, които се включват на работа в различните отрасли на стопанството, съобразно своята специалност, придобита в училищата[115].

Наред с успехите обаче не са малко и проблемите на професионалното образование. На преден план излиза въпросът за техническия прогрес и подготовката на инженерно-технически кадри. Високите темпове на производството и значителното увеличение на производствените планове за 1959–1965 г. налагат освен внедряването на нова, по-съвършена техника при машините да застанат подготвени квалифицирани работници и специалисти. Въвеждането и използването на нови технологии усилват нуждата от квалифицирано техническо ръководство, а това зависи от подготовката на заетите в производството инженери, техници и майстори[116]. Управляващите констатират, че у нас машиностроителните и металообработващите заводи все още не са се наложили със своята продукция както пред външните, така и пред вътрешните потребители. Причините за това те виждат във все още слабата организация на работата; недобрата използваемост на производствените машини и съоръжения; недостатъчния брой и подготовка на специалистите; незадоволителното използване на наличната техника, както и слабото познаване от страна на техническите кадри на проблемите, свързани с автоматизацията на производствените процеси. Основният извод е, че не бива да се допуска в учебните заведения да се подготвят техници и квалифицарани работници по един начин, а след като бъдат настанени в производството, отново да се подлагат на подготовка. Затова обучението в техникумите и промишлените училища трябва да бъде на нивото на техниката в производството[117]. Това е новото предизвикателство към професионалните учебни заведения.

През пролетта на 1959 г. МПК все по-усилено говори за действително изграждане на училището върху принципа за свързване на обучението и възпитанието на младежите с производителния труд и за възпитаване на всестранно развити хора. Издават се нареждания „завършилите средно специално образование да се назначават на изпълни-

телска работа в производството и да се издигат на ръководна работа в зависимост от показаните делови и организаторски качества“[118]. Това на практика означава, че трябва да се сложи край на разбирането, че техникумите готвят ръководни кадри и че направо след завършването им на младите техници трябва да бъде възлагана отговорна ръководна работа. Училището, с колкото и добра материална база да разполага, не може в 4–5-годишен курс на обучение да създаде у учащите се всички необходими качества за ръководни кадри[119].

Приетият на 3 юли 1959 г. Закон за по-тясна връзка на училището с живота и за по-нататъшното развитие на народното образование в НРБ внася сериозно преустройство в българското образование[120]. Законът пряко рефлектира върху професионалното образование. На първо място, изясняват се задачите на средните професионални училища – техникумите. Докато средното политехническо училище дава на завършилите го средно образование и производствена специалност, то техникумите дават средно образование, производствена квалификация и специалност до нивото на среден техник. На практика техникумите подготвят специалисти за нуждите на промишлеността, селското стопанство, строителството, търговията, здравеопазването и други области на живота[121]. Важен момент в развитието на средните професионални училища е повишаването на общообразователната подготовка, която те дават на учащите се. Законът преустройва професионалното образование и го задължава да се изгради на политехническа основа със засилване на общообразователната подготовка. Много важно нововъведение на закона е това, че завършилите техникум имат право да продължат образованието си във всички висши учебни заведения. В средните професионални училища, според закона, ще се приемат ученици, завършили основно или средно образование. Понеже средното професионално училище дава освен средно образование и практическа квалификация и специалност до нивото на среден техник, неговият курс става с 4–5 години над основното или с 1–3 години над средното образование. Предвижда се кадрите, които готвят тези училища, да играят все по-важна роля в развитието на промишлеността и селското стопанство със засилването на комплексната механизация и подготовката за автоматизация в производството[122].

Законът предвижда още освен техникумите да съществува и мрежа от професионално-технически училища, които да подготвят квалифицирани работници за стопанството. Те могат да бъдат самостоятелни или към предприятия, заводи, ТКЗС или като отдели към техникумите. Постъпването в тези училища става след завършване на основното образование, а курсът на обучението в тях трае от 1 до 3 години според производствената специалност. Те не дават средно образование, а само основна общообразователна подготовка и отделят главно внимание на практиката. За да се даде възможност на завършилите тези професионално-технически училища да продължат своето образование по редовен или задочен път, законът предвижда да им се признава изучавания материал[123].

Както вече бе споменато, българският Закон за по-тясна връзка на училището с живота от юли 1959 г. е много близък до съветския Закон

за укрепване на връзката на училището с живота, приет през декември 1958 г. Съветският закон поставя на преден план проблема с преминаването на професионалните училища от пълна държавна самоиздръжка към частична или към пълна издръжка. Член 15. от съветския закон гласи: „За постепенното преминаване на професионално-техническите училища на частична самоиздръжка Съветът на министрите на Съюза на ССР и Съветите на министрите на съюзните републики да разработят и последователно осъществяват мероприятия за разширяване и повишаване доходността на производствената дейност на учебните заведения. Във връзка с растежа на материалното осигуряване на трудещите се за повишаване заинтересоваността на учащите се за по-добро овладяване на изучаваната професия, целесъобразно е да се изменят съществуващите условия на материалното осигуряване на учащите се, като се въведе заплащане на ученическия труд, вместо безплатно облекло и храна."[124] В българския Закон за по-тясна връзка на училището с живота такъв изричен текст за преминаване на професионалните училища към частична или пълна самоиздръжка липсва, но въпросът все по-често се поставя от ръководството на МПК. От своя страна, Министерският съвет отпуска специални кредити за училищно строителство и обзавеждане, когато то се извършва от самите курсисти. У нас професионалните училища остават на държавна издръжка, но това, което се постига в някои от тях, са значителни икономии на основни и спомагателни материали, извършването на строителни дейности, както и широкото прилагане на принципа на самообзавеждането и взаимообзавеждането с машини и оборудване. Тези икономии водят до намаляване на държавната издръжка за определени професионални училища, като по този начин те „дават приноса си в борбата за ускорено икономическо развитие" и „предсрочно изпълнение на стопанските задачи на третата петилетка"[125].

Професионалното образование, особено след премахване на неговата административна разпокъсаност, определено бележи добри резултати и усилията, които управляващите и просветното министерство полагат в тази насока, не остават напразни. Основните проблеми обаче, с които то се сблъсква, са недостигът на съвременна, високоразвита техника и на подготвени специалисти, които да работят с нея, както и недостатъчната материална база, върху която да се развива модерно и ефективно професионално обучение.

* * *

Идейно-политическо възпитание. Присъствието на идеологията в образованието е твърде силно и в периода 1957–1959 г. За осъществяване на идеологическото възпитание се разчита основно на Детската пионерска организация (ДПО) „Септемврийче", на ДСНМ, както и на учителите във всекидневната им работа. Идейно-политическото възпитание на учащите се продължава в същия дух, както и в предходните години – възпитание в „принципите на комунистическия морал", в „дух на колективизъм и другар-

ство“, „патриотизъм и пролетарски интернационализъм“, атеизъм, „уважение към социалистическата собственост“, „любов“ към управляващата БКП, към Съветския съюз и другите държави от социалистическия лагер и „омраза към империалистите и враговете на мира“. Продължава и практиката на ангажиране на учениците с общественополезен труд в извънучебно време, с различни селскостопански акции, културно-масови мероприятия и чествания. Поставени са обаче и някои нови акценти, предимно върху трудовото възпитание – като част от комунистическото възпитание, върху патриотизма, разглеждан като част от интернационализма, и върху идеята за „всестранно развитата личност“.

В началото на 1957 г. в цялата страна се провеждат окръжни съвещания с участието на представители на просветното министерство и на ДСНМ, което е във връзка и с VIII пленум на ЦК на Младежкия съюз. Дебатите и разискванията на тези съвещания са насочени главно в няколко насоки. Отново е поставен въпросът за самодейния характер на ДСНМ, а също и на ДПО „Септемврийче“ и помощта, която директорите и учителите трябва да им оказват. Констатира се, че, имайки предвид самодейния характер на съюза, преподавателите се отдръпват настрана, не се извършва добро взаимодействие между тях и ръководителите на ДСНМ и в крайна сметка това води до понижаване на нивото на комунистическото възпитание в училищата[126].

Политическото възпитание на учениците и политическата работа с тях са оценени на тези съвещания като слаби както по линия на ДСНМ, така и по линия на училището. Изнесени са факти за „вражески прояви“ на учениците и липса на реакция от страна на ДСНМ и училищното ръководство[127]. Също така се отбелязва, че учениците не са запознати своевременно с важни политически събития, например войната в Египет или събитията в Унгария от 1956 г., и не им се изясняват достатъчно политическите причини, свързани с тях. В ученическите лектории не се изнасят подходящи научни и политически доклади. В тази насока слаба оценка е дадена и на часа по политическа информация в училищата, който „се провежда на ниско ниво, формално, без необходимата политическа заостреност“[128]. Като неправилен е преценен и подборът на активите на ДСНМ на много места, като са подбирани ученици с висок успех, но без да се държи сметка за тяхната политическа и организационна подготовка и социалния им произход[129]. Това е една от последиците на настъпилото леко разведряване в политическия климат след 1956 г., тъй като подобен подбор в периода 1948–1953 г. би бил почти невъзможен.

Информацията на просветното министерство за състоянието на комунистическото възпитание в селскостопанските техникуми през учебната 1956/57 г. потвърждава казаното на окръжните съвещания. В нея се подчертава, че „комунистически възпитаващо е такова обучение, при което учителят като преподава даден учебен материал, изяснява същия от научно гледище, прави изводи за практическото приложение на знанията в социалистическото общество“[130]. От направените проверки обаче се оказва, че преподавателите недостатъчно умело и не при всички случаи

използват учебното съдържание за внедряване у курсистите на „качествата на новия социалистически човек". От друга страна, сред самите курсисти неведнъж са регистрирани прояви на „неуважение към социалистическата собственост, напиване, пушене и др."[131]

След постановлението на ЦК на БКП и Министерския съвет от юли 1957 г. за по-нататъшното развитие на образованието акцентът в идеологическата подготовка в училище е поставен върху трудовото възпитание. През ноември 1957 г. акад. Т. Павлов публикува на страниците на сп. „Народна просвета" специална статия, която разяснява теоретическите аспекти на този проблем[132]. В нея той казва: „При това не трябва никога да се забравя, че трудът в социалистическото и комунистическото училище не е и не трябва да бъде само отделен учебен предмет наред с другите учебни предмети. Той е и трябва да бъде също и отделен предмет, особено в последните класове на гимназията, под формата например на изучаване основите на индустриалното и земеделското производство. Трудът обаче е същевременно и основен педагогически принцип – общовъзпитателен, дидактически, методически и организационен принцип – и в качеството си именно на такъв, като определя обществения характер и задачи на социалистическото и комунистическото трудово училище, той необходимо пронизва и трябва да пронизва цялата възпитателна система, цялата учебна работа в социалистическото и комунистическо училище."[133] Опирайки се на класиците на марксизма-ленинизма и анализирайки същността на труда и политехнизма и тяхната роля, академикът заключава: „Възпитанието също може и трябва да бъде свързано с труда, да бъде пронизано от общия трудово-политехнически принцип."[134]

Промените на идеологическата и просветната сфера в Съветския съюз непосредствено рефлектират и преминават и в България. Българските педагози и просветни деятели се опират на теоретическите разработки и на практическия опит на своите съветски колеги. Един от основните документи, върху който те градят своите постановки относно трудовото и политехническото образование, е записката на Н. С. Хрушчов от 21 септември 1958 г., която разглежда тези въпроси. В нея съветският лидер заявява: „Очевидно следва, обучавайки и възпитавайки децата в училищата, още от първи клас психологически да ги подготвяме, че трябва за в бъдеще да вземат участие в общественополезна дейност, в труда, в създаването на ценности, необходими за развитието на социалистическата държава... Най-главното в тази работа е да се издигне лозунгът и този лозунг да бъде свещен за всички деца, постъпващи в училище, че всички деца трябва да се готвят за общественополезен труд, за участие в строителството на комунистическото общество."[135]

Хрушчов смята, че в общественополезен труд в предприятията, в колхозите и т. н. би следвало да се включат всички учащи се, без изключение, след като завършат VII–VIII клас. Всички завършили училище трябва да отидат в производството и никой не бива да има възможност да го заобиколи. В това той вижда, на първо място, демократизъм – всички граждани ще бъдат поставени при равни условия, независимо от родителите им и со-

циалното им положение, и второ – това ще бъде „една прекрасна школа за възпитаване на цялата младеж в духа на героичните традиции на работническата класа и на колхозното селячество“[136].

В заключение на тази записка съветският лидер дава своите насоки за промените в образователната система, осъществени в Съветския съюз с новия просветен закон от декември 1958 г. и последвани от същите промени в България с просветния закон от 1959 г.: „Цялата система на нашето средно и висше образование трябва да бъде построена така, че да осигури добра подготовка на кадри – инженерно-технически, селскостопански, медицински, научни, педагогически, кадри от работници и труженици в селското стопанство – на всички кадри, необходими на нашата държава. Трябва да се организира работата така, че подготовката на всички наши кадри да бъде по-висока и по-квалифицирана, отколкото досега... В 8-годишното училище, в първия етап на средното образование, главното внимание трябва да бъде отделено за изучаване основите на науките, за политехническа подготовка и трудово възпитание, за възпитаване на комунистическа нравственост, за физическа подготовка на децата и за развиване у тях на добър художествен вкус. При това не бива да се допуска претоварване на учениците, което се отразява вредно върху здравето им.“[137]

Във връзка с изпълнението на задачите, свързани с трудовото възпитание, МПК излиза с редица окръжни, с които призовава учителите и учащите се да се включат активно в производството и общественополезния труд.

В доклад за по-нататъшно подобряване на партийната работа в училищата и повишаване авангардната роля на учителите комунисти за изпълнение постановлението на ЦК на БКП и Министерския съвет от юли 1957 г., министърът на просветата и културата изтъква: „Друга страна на политехническото обучение е извънкласната дейност – технически и предметни кръжоци, кръжоци „Сръчни ръце“, производствени екскурзии и трудовото възпитание на всички ученици... Ние много добре знаем, че безпартийните се равняват по примера на комунистите и следва всеки партиен член да бъде образец, пример за подражание в своята учебна и възпитателна работа. Сега главното внимание на партийните организации и комунистите на ръководна работа трябва да бъде насочено към разширяване и подобряване организацията и преди всичко на съдържанието на извънкласната дейност.“[138]

С окръжно, издадено на 20 март 1957 г., просветното министерство призовава всички учащи се да се включат в „Седмицата на гората“ и нарежда: „За реализирането на залесителния план тази година много се разчита на доброволния труд на младежите, които трябва да подготвят 90 000 декара площ за залесяване, да посадят 90 милиона горски фиданки. В изпълнението на тази задача ще участват и младежите-ученици. Да се окаже помощ на ДСНМ за включването на учениците в залесяването по време на пролетната ваканция.“[139] Окръжно на МПК от 29 октомври 1958 г. до отделите „Просвета и култура“ при народните съвети и до директорите на училищата гласи: „В изпълнение на постановлението на Министерския съвет от 20 октомври 1958 г. относно опазване на свинете и по-нататъшното разви-

тие на свиневъдството, нареждаме ви да организирате събиране на дъбов и буков желъд за храна на свинете. За тази цел да се използват дните, определени за общественополезен труд."[140]

В окръжно № 21 от 13 декември 1958 г. министърът на просветата и културата Ж. Живков нарежда: „Инициативата на ДКМС учениците да работят 30 дни в летните трудови бригади трябва да получи най-активна и безрезервна подкрепа от страна на директорите, профкомитетите и учителите, за да се постигнат най-големи възпитателни и икономически резултати. Учители и ученици задружно да изпълняват трудовите задачи. През лятото учителите да бъдат заедно с учениците в младежките бригади."[141]

На 1 декември 1958 г. първият секретар на ЦК на БКП Тодор Живков изнася реч пред IX конгрес на ДКМС, озаглавена „Димитровския Комсомол и неговите задачи в борбата за комунизъм". В тази реч партийният лидер подчертава всички основни насоки на идеологическата политика. По отношение на учащите се и тяхната роля в това строителство заявява: „Нужно е, както никога досега, да се заловят с полезен творчески труд в разните области на материалното производство всички годни за работа, да няма работоспособен човек в нашата родина, който да не се труди според силите и възможностите си, да не упражнява общественополезен труд, да се приложи спрямо всички принципът: „Който не работи, не трябва да яде". Тогава ще дойде краят и на лентяйството на някои хайлази и мамини синчета у нас, ще престанат те да скучаят и да се разлагат, ще почувстват, че могат да бъдат полезни на обществото, а и сами да добият голяма полза, ако не друго, поне хлябът им ще стане по-сладък. Спрямо такива у нас трябва да се създаде атмосфера на обществена нетърпимост."[142]

В присъщия за него стил, наред с призивите за неуморен труд, лидерът на БКП добавя: „Младежта обича да работи и да учи, да пее и да танцува, да играе и да спортува. Комсомолът трябва не да ограничава, но да организира тези младежки прояви, да внася в тях комунистически дух и съдържание. Иначе Комсомолът ще загуби от своя младежки характер, няма да сплотява и увлича след себе си цялата младеж."[143] Прозорливо Живков разбира, че забавленията са неизменна част от младежкия бит и в такъв случай по-добре е не да бъдат забранявани, а да бъдат организирани от Комсомола, т. е. да бъдат под негов контрол и наблюдение.

Следващият важен акцент в речта на Т. Живков е патриотичното възпитание на младежта. Той разглежда като два основни стожера на социалистическия патриотизъм „славното съвремие и героичната история на народа ни". България е обявена за първата европейска страна след Съветския съюз, в която социалистическият обществен строй напълно е победил във всички области на живота и „бляскавите и успехи ще я поведат по пътя на комунизма"[144]. Въпреки това лидерът на БКП признава, че у нас все още се срещат хора, които не виждат големите успехи на социализма, а „вратовете им са се извили да гледат на Запад". За тези хора той казва, че „със своето тъпо подражателство са срам за нашето героично време"[145]. „Тъпото" подражателство и „извиването на врат" към съветските достижения на на-

уката, техниката и културата обаче не само не са срам, но и са задължителни и „единствено правилни“ като възглед.

Т. Живков дава изчерпателно определение на понятието *патриот*, определение, което не е ново, но вече има по-широко съдържание, в което се преплитат едновременно идеите за неуморим труд, за борба за мир и в същото време войнственост към „империалистическите“ държави. „Да си патриот – казва той – това означава да любиш народа си и Отечеството си, както го любиха Ботев и Левски, Хаджи Димитър и Стефан Караджа, както го любеха Димитър Благоев, Георги Димитров и хилядите знайни и незнайни братя и другари, паднали пред олтара на неговата свобода и независимост, да бъдеш готов като тях в борбата с враговете сто пъти живота си да дадеш и кръвта си да пролееш, защото едничкия смисъл на нашия живот е в службата на народа.“[146]

„Да си патриот – добавя Т. Живков, – това означава да отдаваш всеки ден и час своите духовни и физически сили, своите способности и таланти за възхода на Родината, за изграждането на социализма и комунизма, за подема и величието на народа, защото неуморимият, съзидателен и всеотдаен труд е главният лост за въздигане на материалната и духовната мощ на Отечеството.“[147]

По-нататък Т. Живков разяснява, че да си патриот означава да обичаш и следваш Българската комунистическа партия, „мъдрия и верен кормчия на нашия народ към комунизма, да си готов под нейното знаме, за народа и Родината, през вода и огън да минеш, защото делото на Партията е дело народно, а делото на народа е дело на Партията“[148].

Накрая лидерът на БКП разяснява, че да си патриот означава да „укрепваш и пазиш като зеницата на очите си братската любов, дружба и сътрудничество на нашия народ и народите на Великия Съветски съюз, с народите от великото семейство на социализма“[149].

В това определение за патриотизъм прави впечатление, че липсва елементът за любов и преклонение към съветски и български партийни лидери, нещо, което задължително присъства като неотменен компонент на понятието *патриотизъм* в периода от 1948 до 1956 г. Предаността и обичта към социалистическите държави и най-вече към Съветския съюз обаче е непроменима и така ще остане, макар и до голяма степен само като лозунг, до края на социалистическия период в България.

В своите доклади до ЦК на БКП за състоянието на идеологическото възпитание в училищата Министерството на просветата и културата признава, че работата по патриотичното възпитание се изразява повече в проучване на героичното минало, а малко се работи за създаване на любов към СССР, към страните с народна демокрация, борбата за мира, развиването на националното чувство и т. н.

Борбата за мир е един от задължителните лозунги на социалистическата идеология и неизменно присъства в обучението под различни форми. Всички учащи се трябва да бъдат включени в тази борба, като им бъдат разяснявани политическите проблеми в света. Просветното министерство издава редица окръжни, в които нарежда по различни поводи да се про-

веждат разнообразни мероприятия в тази връзка. Такъв повод е Четвъртата международна конференция, проведена в Токио през есента на 1958 г., която обсъжда въпроса за забрана на атомните и водородните оръжия, както и за прекратяване на опитите с тях. По този повод в окръжно от октомври с. г. министърът на просветата и културата нарежда на директорите на училищата: „От 15 октомври до 15 ноември т. г. във всички учебни заведения да бъдат организирани в учебно време кратки беседи за мира, след което да се изнесат от учащите се художествени програми за мира и борбата срещу въоръжаването с атомни и водородни оръжия. Както в беседите, така и в художествените програми трябва да се чувстват бодрост и жизнерадост, дълбока увереност в силите на мира... Особено внимание да се обърне на украсата, особено на нагледните материали... От първостепенно значение е с беседите и художествените програми да се изтъкнат постигнатите успехи в борбата за запазване на мира от силите на социализма, тъй като те превъзхождат силите на империализма.“[150]

За пропаганда на идеите за „борба срещу империализма“ и за „световен мир“ широко се използва спортът. Различни спортни мероприятия, състезания, спартакиади, щафети и др. се организират в чест на мира. По повод подготовката и провеждането през 1957 г. на VI световен фестивал на младежта и студентите за мир и дружба МПК и ЦК на ДСНМ дават следните указания: „Участието на младежта, физкултурниците и спортистите в международната звездообразна щафета в чест на VI световен младежки фестивал е израз на тяхната готовност да се борят за укрепване на мира и дружбата между младежта от цялото земно кълбо срещу всякаква расова дискриминация и опити на враговете на мира да разединят младежта, срещу опитите им да я използват в една бъдеща, подготвяна от тях атомна война...“[151]

За установяване на дружба между младежи от различни държави, преди всичко от социалистическите, важна роля играят и международните пионерски лагери. Често почивките в тези лагери се организират на обменни начала и така се осигурява възможност и на българските младежи да пътуват по света. Министерството на просветата и културата на България организира ежегодно на Черноморското крайбрежие Международен лагер, в който прекарват своята лятна почивка около 400 деца от европейските страни и Близкия изток. Броят на страните, които ежегодно изпращат деца на летуване в този лагер, се увеличава. През втората половина на 50-те години там почиват деца от СССР, Китай, Англия, Франция, Полша, Чехословакия, Унгария, Албания, Германската демократична република, Германската федерална република, Италия, Швейцария, Белгия, Швеция, Норвегия, Дания, Египет, Сирия и Израел[152].

За проганада на „социалистическите ценности“ широко се използва празничната система и годишнините от определени събития. Поводите са най-разнообразни и се черпят не само от български, но и от външнополитически източници.

Неизменно всяка година във всички училища тържествено се отбелязват годишнините от Октомврийската революция в Русия. Така и през

1957 г. този ден се използва за възпитание на младежта в социалистически дух. В окръжно от 21 октомври Министерството на просветата и културата нарежда: „Във всички училища да се проведат тържествени събрания с доклади за значението на Великата октомврийска социалистическа революция, като се обърне внимание на значението на българо-съветската дружба за развитието на нашата страна по пътя на социализма и се подчертае ролята на Съветския съюз за запазване на мира и укрепване на международната работническа солидарност. Да се направи подходяща украса. Да се изнесат в лекторията доклади за постиженията на СССР в областта на икономиката, науката, техниката и пр. Да се уредят от училищните библиотеки изложби на съветската книга. Да се запознаят учениците на урежданите по места изложби, посветени на Великата октомврийска социалистическа революция; на съветски филми и пиеси и се организира тяхното обсъждане.“[153]

През октомври 1958 г. окръжното на МПК по повод на същото честване е с почти идентично съдържание. В него отново се указва: „Във всички учебни заведения да се организират тържествени събрания с доклади за значението на Великата октомврийска социалистическа революция, като се изтъкне нейното международно значение и огромните постижения на съветските народи в областта на икономиката, културата, науката, техниката, учебното дело и пр. На събранията да се изнесат добре подготвени литературно-музикални програми... В училищата да се подредят нарочни кътове, където да се покажат нагледно в снимки, албуми и диаграми постиженията на Съветския съюз в социалистическото строителство... В училищните библиотеки да се уредят изложби на съветската научна и художествена литература...“[154]

Подобни прояви се организират и във връзка с честванията на бележити български исторически личности, културни и обществени дейци, а също и на чужди такива, като например честването на 365 години от рождението на чешкия педагог Ян Коменски, отбелязяно тържествено в България през април 1957 г.[155], и много други.

Съдържанието на окръжно № II СО–89 на Министерството на просветата и културата от 7 януари 1959 г. също не се различава особено от предходните, независимо че няма връзка с Октомврийската революция. То е издадено по повод на друго съветско достижение, комбинирано по странен начин с честванията на български възрожденски дейци, и гласи: „За възпитанието на нашата младеж в дух на патриотизъм и интернационализъм, необходимо е в училищата да бъдат проведени събрания по повод величествения успех на съветската наука с пускането на първата ракета в междупланетното пространство и по случай честванията на нашите най-големи революционни дейци и поети от епохата на Възраждането Христо Ботев и Любен Каравелов... Същевременно да се изтъкне предимството на социалистическия строй пред капиталистическия за благотворното развитие на науката в служба на мирното съществуване на човечеството. Да се посочи също, че XXI конгрес на КПСС, на който съветските учени посветиха космическата ракета, ще

бъде ярък израз на гигантските успехи на съветската страна в мирното строителство на комунизма."[156]

Не на последно място сред компонентите на комунистическото възпитание се нарежда физическото възпитание и произтичащият от него дневен режим на учениците. Той е изработен съвместно от просветното и здравното министерство и цели да създаде в живота на детето организираност и ред, които са нужни за всеки трудов човек. Чрез дневния режим се поставят системни изисквания към поведението на ученика, което се разлегжда като важно условие за усвояване на полезни навици, каляване на волята и създаване на съзнателна дисциплина[157].

Съставянето на ученическия дневен режим се основава на три основни принципа – ритмично редуване на работа и почивка; съобразяване с възрастта на учениците; съобразяване с битовата и трудовата обстановка на учениците. Съставките на този режим са труд, активна почивка, храна и сън. За да се регламентират задълженията на ученика, те намират своето точно място в дневния режим.

За подготовка на уроците на учениците от началния курс се препоръчва да не се отделят повече от 1–2 часа дневно, на учениците от средния курс – 2–2,30 часа дневно, а на тези от горния курс – не повече от 3 часа дневно. В това време се включват 10 минути почивка след всеки половин час. В режима на учениците е предвидено и време за движение и игри на чист въздух. Учебният час е определен на 45 минути, а междучасията трябва да се спазват точно[158].

Относно храненето Министерството на народното здраве и Министерството на просветата и културата задължават всички училища, в които има възможност, да бъдат открити ученически столове и бюфети с топла храна, в които учениците да се хранят по четири пъти на ден на определени интервали от време[159].

Директорите на всички училища в страната са задължени да организират широка разяснителна работа сред родителите и учениците за важността и значението на ученическия дневен режим. Също така те трябва да съобразят учебния процес с изискванията на режима и да изработят точно разписание на извънкласните мероприятия и времето, което те отнемат.

Задължения са поставени и пред училищните лекари и здравните органи по места, които извършват разяснителна работа по дневния режим на учениците и контролират и подпомагат неговото изпълнение.

* * *

Българското образование в периода 1957–1959 г., както и в предходните години, плътно следва съветския опит и система, но вече със силно прагматична насоченост. Механичното копиране на съветския модел, така характерно за годините на „чистия сталинизъм", вече е съчетано с по-гъвкав подход. Българската просвета отново се променя по образеца на съветската, заимствайки почти изцяло нейните просветни решения и закони, но този път целта е не просто да се угоди на Москва, а да се при-

ложат решения, адекватни на амбициозните стопански планове и нарастващите нужди на икономиката. Черпейки от изпробвания чрез огромните мащаби и ресурси на Съветския съюз практически опит, българските управляващи дейци, допускайки грешки, все пак успяват да си спестят големи сътресения при реформирането на образователната система у нас и поставянето ѝ на политехническа основа. Свързването на обучението с производствения труд, с практиката и с реалния живот дава своите резултати. В България се подготвят квалифицирани кадри и може би най-големият принос на съветската, а и на българската система в този период е това, че успява да намери известен баланс между професионалната и общообразователната подготовка, в смисъл едната да не се получава за сметка на другата.

Що се отнася до идеологизацията на целия учебен процес, то тя е неизменна част от налагането на модела на държавния социализъм у нас. Негативите от възприемането на марксистко-ленинската идеология за единствено вярна са неизбежни. Въпреки това, всички партийни и държавни документи от периода свидетелстват, че именно идейно-възпитателната сфера и осъществяването на комунистическото възпитание са най-слабите звена в училище. Това показва, че механизмите за тяхното осъществяване не са много ефективни и съответно пораженията в съзнанието на младите хора не са толкова тежки. Едновременно с това в съветската концепция за „социалистическия човек" съществува схващането, че той непременно трябва да е грамотен и добре образован, което означава, че за образованието трябва да се полагат специални грижи. Така, макар и в плен на идеологии, българското образование, уповавайки се на своята вековна традиция и на усилията, които полага в новите условия, продължава да се развива с бързи темпове.

БЕЛЕЖКИ

[1] Работническо дело, № 187, 1957.
[2] Пак там, № 115, 1959.
[3] Известия на Президиума на Народното събрание, 54, 1959.
[4] Летопис на просветното министерство 1879–1995. С., 1995, 65–70.
[5] Пак там.
[6] Пак там.
[7] Известия на Народното събрание...
[8] ЦДА, ф. 468, оп. 1, а. е. 9, л. 13.
[9] Пак там.
[10] Пак там.
[11] Пак там, л. 14.
[12] Пак там.
[13] Пак там.
[14] Пак там.
[15] Пак там.
[16] *Василев, Т.* За използването на съветския опит в нашето учебно дело. – Народна просвета, 1957, № 9, 69–73.
[17] *Войводова, Л.* Да отречем ли единните училища. – Пак там, 1957, № 3, с. 71.
[18] ЦДА, ф. 1Б, оп. 16, а. е. 114, л. 2.
[19] Работническо дело, № 187, 1957.

[20] Пак там.
[21] Пак там.
[22] Пак там.
[23] ЦДА, ф. 468, оп. 1, а. е. 45, л. 229.
[24] Пак там, л. 3–237.
[25] Пак там, оп. 2, а. е. 27, л. 32–33.
[26] Пак там.
[27] *Янев, Я.* Развитие на демократизма на образованието в нашето законодателство. – ГСУ. ЮФ, 56, 1965, № 2, 155–205.
[28] БКП в резолюции и решения на конгресите, на пленумите и на Политбюро на ЦК на БКП. Т. 5. – 1956–1962. С., 1965, 235–236.
[29] Извадка от отчетния доклад на VII конгрес на ЦК на БКП, изнесен от първия секретар на ЦК на БКП Тодор Живков. – Народна просвета, 1958, № 6, 1–5.
[30] Пак там, 3–4.
[31] *Живков, Ж.* За работата и решенията на VII конгрес на БКП и произтичащите от тях задачи на работниците в областта на просветата и културата. – Пак там, 1958, № 8, 1–17.
[32] Пак там, с. 10.
[33] Пак там, с. 11.
[34] Пак там, с. 12.
[35] Пак там.
[36] ЦДА, ф. 468, оп. 1, а. е. 16, л. 93–103.
[37] *Живков, Ж.* Цит. съч., с. 12.
[38] Пак там, с. 13.
[39] *Хрушчов, Н.* За укрепване на връзката на училището с живота и за по-нататъшното развитие на системата на народното образование в страната. – Народна просвета, 1958, № 10, 1–11.
[40] Пак там, с. 2.
[41] Пак там, с. 5.
[42] Закон за укрепване връзката на училището с живота и за по-нататъшното развиване системата на народното образование в СССР. – Пак там, 1959, № 2, 10–21.
[43] Пак там, 13–14.
[44] Пак там, с. 14.
[45] Основни положения за преустройство на образователната система, за по-тясно свързване на обучението и възпитанието на младежта с производителния труд. – Пак там, 1959, № 5, 1–17.
[46] Пак там.
[47] Пак там.
[48] Пак там.
[49] *Живков, Ж.* За по-тясна връзка на училището с живота и за по-нататъшното развитие на народното образование в НРБ – реч, произнесена на 3 юли 1959 г. пред Третата извънредна сесия на Народното събрание. – Професионално образование, 1959, № 7, 1–9.
[50] ЦДА, ф. 468, оп. 2, а. е. 27, л. 17–31.
[51] Пак там, л. 19.
[52] Пак там, л. 21.
[53] Пак там, л. 27.
[54] Пак там.
[55] Пак там, л. 30.
[56] Известия на Президиума на Народното събрание...
[57] Пак там.
[58] Пак там.
[59] Пак там.
[60] Пак там.
[61] Пак там.
[62] ЦДА, ф. 468, оп. 3, а. е. 45, л. 1–36.
[63] *Янев, С.* Новият учебен план за средното политехническо училище. – Народна просвета, 1959, № 11, 1–10.

[64] ЦДА, ф. 468, оп. 3, а. е. 47, л. 29–33.
[65] Пак там.
[66] Пак там, л. 31.
[67] *Янев, С.* Новият учебен план..., с. 3.
[68] Пак там, с. 4.
[69] Пак там, с. 5.
[70] Пак там, с. 7.
[71] Пак там.
[72] Пак там.
[73] Пак там, с. 8.
[74] Пак там.
[75] Пак там.
[76] Пак там.
[77] Пак там, с. 9.
[78] Пак там, с. 10.
[79] Да издигнем на по-високо ниво задочното обучение в професионалните учебни заведения. – Професионално образование, 1957, № 3, 1–4.
[80] ЦДА, ф. 468, оп. 1, а. е. 125, л. 3.
[81] Пак там, л. 23.
[82] По някои основни въпроси на професионалното образование. – Професионално образование, 1957, № 5, 1–2.
[83] За единна общообразователна подготовка в техникумите. – Пак там, 1957, № 4, 1–4.
[84] Пак там, с. 3.
[85] ЦДА, ф. 1Б, оп. 16, а. е. 88, л. 47–55.
[86] Работническо дело, № 187, 1957.
[87] Пак там.
[88] ЦДА, ф. 468, оп. 1, а. е. 124, л. 19.
[89] Пак там, л. 21.
[90] Пак там, л. 22.
[91] Пак там.
[92] Пак там.
[93] Пак там, л. 23.
[94] Пак там.
[95] Пак там.
[96] *Стойков, С.* Развитието на професионалното образование в светлината на Постановлението на ЦК на БКП и Министерския съвет от 5 юли 1957 г. – Професионално образование, 1957, № 7, 4–8.
[97] Пак там, с. 4.
[98] Пак там, с. 5.
[99] Пак там, с. 6.
[100] По изпълнение на Постановлението за по-нататъшно развитие на народното образование. – Пак там, 1957, № 10, 1–3.
[101] Пак там, с. 2.
[102] Пак там, с. 3.
[103] *Стойков, С.* Нови насоки на професионалното образование. – Пак там, 1958, № 6, 4–5.
[104] Пак там.
[105] Пак там.
[106] Пак там.
[107] Пак там.
[108] БКП в резолюции и решения..., с. 236.
[109] Седмият конгрес на Българската комунистическа паритя. – Професионално образование, 1958, № 4, 1–3.
[110] Пак там.
[111] Участие на професионалните училища за изпълнение на Петилетката в съкратени срокове. – Пак там, 1959, № 1, 1–2.

[112] Пак там.
[113] Пак там.
[114] Пак там, с. 2.
[115] Значение на кадрите за техническия прогрес. – Пак там, 1959, № 2, 1–3.
[116] Пак там, с. 2.
[117] Пак там, с. 3.
[118] Професионалното образование и предстоящето преустройство на образователната система у нас. – Пак там, 1959, № 4, 1–3.
[119] Пак там.
[120] Известия на Президиума на Народното събрание...
[121] Пак там.
[122] Пак там.
[123] Пак там.
[124] Преминаване на някои професионални училища от пълна държавна издръжка към частична или към пълна самоиздръжка. – Професионално образование, 1959, № 9, 1–4.
[125] Пак там.
[126] ЦДА, ф. 468, оп. 1, а. е. 116, л. 40–42.
[127] Пак там, л. 41.
[128] Пак там.
[129] Пак там.
[130] Пак там, а. е. 115, л. 70.
[131] Пак там.
[132] *Павлов, Т.* За по-нататъшното развитие на образованието в България по пътя на постепенната му политехнизация. – Народна просвета, 1957, № 11, 1–21.
[133] Пак там, с. 14.
[134] Пак там.
[135] ЦДА, ф. 468, оп. 3, а. е. 26, л. 111.
[136] Пак там.
[137] Пак там.
[138] Пак там, оп. 2, а. е. 27, л. 54.
[139] Пак там, оп. 1, а. е. 17, л. 87.
[140] Пак там, оп. 2, а. е. 33, л. 152.
[141] Пак там, л. 169–175.
[142] *Живков, Т.* Димитровският Комсомол и неговите задачи в борбата за комунизъм. Реч на IX конгрес на ДКМС, произнесена на 1 декември 1958 г. – Народна просвета, 1959, № 1, 1–27.
[143] Пак там, с. 26.
[144] Пак там.
[145] Пак там.
[146] Пак там, с. 13.
[147] Пак там.
[148] Пак там, с. 14.
[149] Пак там.
[150] ЦДА, ф. 468, оп. 2, а. е. 33, л. 143–144.
[151] Пак там, а. е. 17, л. 110.
[152] Пак там, а. е. 66, л. 15.
[153] Пак там, а. е. 18, л. 77.
[154] Пак там, а. е. 37, л. 99.
[155] Пак там, оп. 1, а. е. 17, л. 5.
[156] Пак там, оп. 3, а. е. 27, л. 17а.
[157] Пак там, оп. 1, а. е. 17, л. 11.
[158] Пак там.
[159] Пак там.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 96–97, 2003–2004
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 96–97, 2003–2004

ЕЛЕКТРОНИКАТА В ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 60-ТЕ – 80-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

ЕВГЕНИЙ КАНДИЛАРОВ

Evgeny Kandilarov. THE ELECTRONIC ISSUE IN THE BULGARIAN ECONOMIC POLICY DURING 60-s – 80-s YEARS OF THE TWENTIETH CENTURY

The object of the present research is the policy carried out, by the Bulgarian state and party rule, for the establishment and development of a new high-tech branch of the state economy that was of great economic, social and psychological importance – the electronic industry.

There were two clearly formed periods in the development of the electronic industry: the first one spanned the 60s and in fact it represented the formation of the state policy, the establishment of the technological equipment and the specialization of the state in the field of electronics in COMECON. The second one spanned the 70s and the first half of the 80s, during which the electronic industry grew into a crucial branch of the Bulgarian economy. It also included all the difficulties concerning its maintenance and efficiency.

From the beginning of the 70s the state started making great investments in this industry, which resulted in the respectable production capacity and the establishment of research institutes in the following fields: microelectronics, calculating devices, mini computing devices, mircoprocessing computer systems and instruments, disk and tape peripheral systems, optical electronics etc.

The electronic industry, together with a number of other branches of the Bulgarian economy, was literally destroyed by the adopted by the new government policy for transition from socialism to democracy and market economy.

The research is carried out almost entirely on the basis of unpublished documents from the archive of Political Bureau of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party, the archive from the Council of Ministers and part of the documentation of the State Committee for Science and Technical Progress; as well as the memories of the chief political and economic figures connected with the establishment and development of the electronic industry in Bulgaria.

Предмет на настоящото изследване е политиката, провеждана от българското държавно и партийно ръководство, за създаване и развиване на един нов, високотехнологичен отрасъл с огромно икономическо, социално и психологическо значение в икономиката на страната – електронната промишленост. *Акцентът е върху развитието на електронно-изчислителната техника*, като най-ярко застъпената област с най-голя-

мо значение за развитието на този тип промишленост и съответно с най-голям икономически ефект за страната. Хронологичните параметри са очертани главно от промяната в ръководния партиен и държавен актив от края на 50-те и началото на 60-те години на XX в., който формулира нови икономически и научно-технически потребности, съответно и обслужващата ги политика. Крайната хронологична граница на изследването също е определена от политическите и икономическите промени, настъпващи в цялата социалистическа общност и тяхното отражение върху България в края на 80-те години на миналия век. Тези хронологични рамки обхващат десетилетията на най-значим социално-икономически просперитет на държавата, за което най-голяма роля има участието на България в социалистическата икономическа общност и особено нейните „специални" отношения със СССР.

Политиката за създаване и развитие на електронна промишленост е част от една по-обща политика на страната, стартирана от началото на 60-те години, за развиване на нови и високотехнологични отрасли на икономиката, които са изцяло в духа на динамичните промени, настъпили след Втората световна война в областта на науката и техниката и добили наименованието *научно-техническа революция*. Сред тези нови отрасли, към които е насочена държавната политика, са наред с развиването на електронна промишленост, също и ядрена енергетика, химическа промишленост, биотехнологии и т. н. Електрониката се превръща в една от най-ярките емблеми на НТР, вследствие на която настъпва коренна промяна в средствата и организацията на промишленото производство, както и в обществено-икономическата структура като цяло. Безспорно е социалното и икономическото значение на електрониката и развитието ѝ в България се явява като закономерен, естествен процес, който заслужава да бъде изследван.

При проследяване развитието на електронната промишленост в България се открояват два ясно очертани етапа. Първият обхваща 60-те години. Той е времето на формиране на държавната политика, изграждане на т. нар. материално-техническа база на отрасъла, както и извоюването на специализация в областта на електрониката в рамките на СИВ. Вторият етап е времето на 70-те и началото на 80-те години, през който електронната промишленост се оформя като структуроопределящ отрасъл на българската икономика и свързаните с това трудности за поддържането му и ефикасното му функциониране.

Съвременната стопанска история на България и особено периодът от втората половина на 60-те до края на 80-те години е все още слабо проучен проблем[1]. В българската историография липсват изследвания, посветени на политиката на държавата за създаване и развиване на отделни отрасли на икономиката, в какъвто се превръща и електронната промишленост. Поради тази причина настоящото изследване до голяма степен носи характера на първоначалното натрупване на емпиричен материал и вкарва в научно обръщение голямо количество непубликувани документални материали, отнасящи се не само за развитието на електрон-

ната промишленост, но и за развитието на науката, техниката, икономиката и политиката през периода като цяло.

Изследването е направено почти изцяло въз основа на непубликувани документи от архива на Политбюро на ЦК на БКП, множество решения, обсъждания и доклади, чрез които може да се проследят отделните идеи и политическата мисъл на партийните и държавни ръководители. За разкриване на конкретните политически мерки на управляващите е използван архивът на Министерския съвет. Наред с това за конкретизиране на редица стъпки в провеждането на научно-техническата политика на държавата послужи и част от документацията на Държавния комитет за наука и технически прогрес. Много сведения, които дават различни гледни точки по изследваните проблеми, се съдържат в спомените на водещите държавнополитически и стопански фигури (личности), а също и в мемоарите на участниците в създаването и развиването на електронната промишленост в България.

* * *

В средата на XX в. настъпва коренно, качествено преобразуване на производителните сили на основата на превръщането на науката във водещ фактор в развитието на общественото производство. Тя става непосредствена производителна сила. Тази промяна е наречена *научно-техническа революция*, която по своето историческо, социално и икономическо значение може да бъде сравнявана само с индустриалната революция от края на XVIII и началото на XIX в. Тази революция е сложен процес на развитие на науката и техниката още от края на XIX в. Откриването на електрона, радия, превръщането на химичните елементи, създаването на теорията на относителността и на квантовата теория, обясняваща природата на химичните връзки, откриването на теорията за наследствеността, развиването на генетиката и формирането на хромозомната теория, навлизането на електричеството в промишлеността и транспорта, изобретяването на радиото и раждането на авиацията – всичко това дава основание на някои изследователи да нарекат двадесетото столетие „векът на експанзията на знанието“[2]. През 40-те години се решава проблемът с разцепването на атомното ядро, което слага началото на овладяването и използването на атомната енергия, а това по-късно ще стане един от основните белези на научно-техническата революция. Важно значение има и възникването на кибернетиката. През 50-те години започват и получават широко развитие научните изследвания, производството и използването на електронноизчислителните машини, които също стават символ на НТР. Тяхната поява слага началото на преход към комплексна автоматизация на производството и неговото управление. Наред с това стремително нараства социалното и икономическото значение на информационния обмен като средство за осигуряване на научната организация, контрола и управлението на икономическото развитие. Силен подем изживяват средствата за масова комуникация и въобще информационните

технологии. Това дава основание тази революция да бъде наричана освен научна и технологична, също и информационна, която води до формирането в края на XX в. на едно ново, постиндустриално информационно общество. Нещо повече, появява се понятието „технотронно общество", което означава не само приложение на електронноуправляващи устройства в съчетание на машиностроенето във всички отрасли на икономиката, но и формиране на технократично рационално мислене[3].

Една от основните характеристики на НТР е превръщането на науката в непосредствена производителна сила в резултат от ускоряване на взаимодействието между фазите във веригата наука – техника – производство. Друга характерна особеност е нарастващата интензификация на целия процес на производство благодарение на научната организация и рационализация, снижаването на материалоемкостта, капиталоемкостта и трудоемкостта на продукцията. Главните научно-технически направления на НТР са: комплексна автоматизация на производството, контрол и неговото управление; откриване и използване на нови видове енергия (напр. атомна); създаване и използване на нови материали.

НТР води до нови явления на международно равнище. Научно-техническото сътрудничество се отделя като специфична област на международните отношения. Повишава се ролята на международния научно-технически обмен както в неговата търговска форма (продажба на лицензии и патенти), така и в нетърговската форма на лично общуване на дейци на науката и техниката, провеждане на международни конференции и изложби, публикуване на научно-технически сведения в специализирани издания, а в условията на глобално противопоставяне значителна роля започва да играе и научно-техническото разузнаване. Напрежението в отношенията между двете основни социално-икономически и политически системи довежда след Втората световна война до силна милитаризация на научно-техническия прогрес, който е използван в значителна степен за нуждите на въоръжаването[4].

В условията на глобално политическо, социално-икономическо и военнотехнологично противопоставяне за преодоляване на наложените ограничения, и то главно в сферата на научните и техническите постижения, чрез един от основните инструменти на Студената война – КОКОМ[5], в източноевропейските държави се създават специални служби, обучавани по широко използваната на Запад и в частност в САЩ методика за промишлен шпионаж. В социалистическите държави този тип разузнавателна дейност става известна като „научно-техническо разузнаване".

Като един от организаторите на научно-техническото разузнаване в България се сочи проф. Иван Попов[6], който пръв дефинира неговите функции. На 2 декември 1959 г. от 13-и отдел (Икономически) на Разузнавателно управление при Комитета за държавна сигурност, който се занимава с външнополитическото разузнаване (впоследствие Първо главно управление към Държавна сигурност), се отделят трима души. Това са Панайот Радков, Георги Караколев и Любомир Михайлов. Те поставят

основите на самостоятелно звено – Научно-технически отдел, който в края на 1964 г. става отдел „Научно-техническо разузнаване". Негов пръв началник става Иван Иванов. Специфично за този тип разузнаване е, че действа само в развити страни. В Япония например резидентурата е изцяло от служители на научно-техническото разузнаване, там няма служители на външнополитическото разузнаване. Обектите за проникване са предимно чуждестранни военни институти и предприятия, научноизследователски центрове и институти, висши учебни заведения, инженерно-технически организации и съюзи, лаборатории, предприятия и заводи, организации за регистриране на патенти и др.[7] Научно-техническото разузнаване доставя „ембаргово" оборудване и документация на онези производства, които имат решаващо значение за икономиката на България и формират значителна част от националния ни доход – изчислителна техника, микроелектроника, телекомуникации, производство на прецизни машини, производство на свръхчисти материали и химикали, фармация, микробиология, военна промишленост. По този начин придобитите от този тип разузнавателна дейност високи технологии спестяват много ценно време и средства на българската наука и на икономиката[8].

1. ЕЛЕКТРОНИКАТА В ПРЕХОДА ОТ ЕКСТЕНЗИВЕН КЪМ ИНТЕНЗИВЕН ИКОНОМИЧЕСКИ МОДЕЛ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ

Още от създаването на Третата българска държава през 1878 г. основна тенденция в политиката на всички правителства е стремежът към индустриализация и модернизация, разбиран като процес на преодоляване на дребностоковите структури, имащ за резултат установяването на индустриално общество. Въпреки това до средата на XX в. България продължава да е периферна, дребнособственическа селскостопанска страна, със слабо развит вътрешен пазар, постоянна аграрна безработица и недостиг на капитали и суровини. Тя е изостанала от 10 до 30 пъти в сравнение с напредналите европейски капиталистически държави по промишлено производство на глава от населението, брой на заетите в индустрията, дял на промишлеността в националния доход, енерговъоръженост. В новите външнополитически и външноикономически условия на разделена Европа след края на Втората световна война и разразяването на Студената война България поема по сталинския път на модернизация, възприемайки съветския модел на ускорена индустриализация и кооперииране, централизирано директивно, планово командноадминистративно управление и развитие на икономиката[9].

Доминиращите насоки за развитие на индустриализацията през 50-те години са изграждане на съвременна материално-техническа база на капиталоемките отрасли. Основната част от капиталовложенията отива в тежката индустрия и за изграждане на основните фондове на добивната промишленост, енергетиката, металургията и машиностроенето. Развитието на тежката промишленост, на производствата на средства за производство се възприемат като трудни, но абсолютно задължителни стъп-

ки за по-бързо наваксване на изоставането от индустриално развитите европейски държави[10]. Поради участието на страната в създадения през 1949 г. Съвет за икономическа взаимопомощ, главно благодарение на финансовата и технологичната помощ от страна на СССР, държавата успява да провежда сравнително успешна политика на индустриализация и електрификация. Около 20% от капиталните вложения в промишлеността на страната се осигурява чрез инвестиционни кредити от СССР, които България често взема и погасява чрез стокова продукция[11]. От втората половина на 50-те години България предприема редица стъпки за отвоюване на по-изгодни специализации и съответно повече инвестиции. Машиностроенето е ядрото на политиката за ускорена индустриализация, защото то трябва да снабдява останалите отрасли с машини и съоръжения и по такъв начин да издига техническото им равнище и да осигурява висока производителност на труда[12].

Общо до 1960 г. основните фондове в промишлеността нарастват 9,8 пъти, а в тази, произвеждаща средства за производство – 22 пъти. Обемът на промишлената продукция през 1960 г. нараства 12 пъти в сравнение с довоенното равнище на 1939 г. и 6 пъти спрямо 1948 г. Средногодишният прираст достига 16% – извънредно висок темп на индустриален растеж. В същото време делът на заетите в индустрията спрямо цялото работоспособно население се увеличава от 9,5% през 1948 г. на 22,7% през 1960 г. Като цяло едрата промишленост осигурява 34% от националния доход[13].

Една от важните икономически специфики на развитието на България от втората половина на 50-те години е постепенното излизане извън концепцията за автаркизма и екстензивното развитие на икономиката. Това се дължи главно на промяната в отношенията в СИВ, състояща се в началото на дългосрочно комплексно интегриране и пристъпване към опити за реално разделение на труда чрез установяването на междуотраслови и вътрешноотраслови специализации вътре в общността, координация на стопанските планове и като цяло изграждане на единно стопанство в рамките на Източния блок[14]. Така решаващ фактор за определяне на капацитета на предприятията стават договореностите в СИВ. В началото на 60-те години министър-председателят и първи секретар на ЦК на БКП Тодор Живков издейства от останалите страни – членки на СИВ машиностроенето да стане структуроопределящ отрасъл на българската икономика. Машиностроенето играе водеща роля в индустриалното общество; предполага висока степен на автоматизация, специализация, типизация и серийност на производството във всички отрасли на икономиката[15].

В началото на 60-те години в България настъпват и някои политически промени, които дават отражение и върху провежданата от държавата икономическа политика. На VIII конгрес на БКП, проведен между 5 и 14 ноември 1962 г., се избира ново Политбюро, като същевременно Т. Живков е предложен за министър-председател. В периода 1957–1964 г., едновременно с политическия възход на Т. Живков, в България се извършва смяна на поколенията в политическия елит. Това е времето, белязано от щурма на новата генерация партийна номенклатура, олицетворява-

на от Т. Живков и неговите съратници – Станко Тодоров, Борис Велчев, Пенчо Кубадински, Митко Григоров, Живко Живков, Милко Балев, Тано Цолов, Пеко Таков, Добри Джуров, Начо Папазов и др. В хода на правителствената реорганизация Т. Живков се опитва да се прояви като модерен и демократичен ръководител. При подбора на кадрите той залага повече на техния професионализъм, отколкото на политическото им минало. В правителството се включват председателят на Селскостопанската академия и чл.-кор. на БАН Титко Черноколев, репресиран от Вълко Червенков, председателят на БАН акад. Любомир Кръстанов и дългогодишният икономически съветник на Червенков, после на Живков чл.-кор. на БАН Евгени Матеев. Нещо повече, Живков кани проф. Иван Попов, признат в научните и технически среди в СССР, ГДР и Унгария, работещ в Берлин, за председател на Комитета за технически прогрес. Наред с това Живков се стреми да издигне в партийната номенклатура известни по това време учени като Азаря Поликаров (намерил реализация в ГДР)[16], а и млади и обещаващи изследователи като Николай Ирибаджаков[17]. По това време става политическото издигане и на бъдещия председател на БАН, а в периода 1960–1961 г. и зам.-председател на ДКНТП – акад. Ангел Балевски.

В края на 50-те години на XX в. целият Източен блок се преориентира към интензивни фактори за постигане на промишлен растеж вследствие на сблъсъка на източноевропейските икономики с високите изисквания на международния пазар, както и обективните трудности, породени от подчертано автаркичния и екстензивен икономически модел. Внедряването на постиженията на световната наука и техника се определя като важна предпоставка за интензификация на промишленото производство. Пред българските икономисти, държавни и партийни ръководители също стои проблемът за интензификацията, повишаване на производителността на труда и качеството и намаляване себестойността на промишленото производство.

Решението на тези проблеми се търси в две основни линии на стопанска политика. От една страна, чрез въвеждане на нови икономически механизми, основани на повече пазарност и реални икономически стимули, усъвършенстване на системата за планиране и като цяло либерализиране и децентрализиране на икономическата система[18].

От друга страна, икономическата политика се насочва към развиване на нови високотехнологични отрасли, които са с ниска степен на металоемкост и не изискват значителни енергийни ресурси, а същевременно могат да осигурят автоматизация и комплексна механизация на промишленото производство[19]. Инвестиционната и кредитната политика се подчинява на тези виждания. Многократно се увеличават разходите за научни изследвания и технически разработки. Това става основен приоритет в цялостната икономическа политика на България през следващите тридесет години[20].

За формирането на научно-техническа и технико-икономическа политика в България значение има и голямото влияние, което оказва вър-

ху българското държавно ръководство японският икономически модел, „японското икономическо чудо", основано главно върху наукоемки отрасли и интелектуализация на производството. Електрониката и машиностроенето са двата основни отрасъла в икономическата структура на Япония и неслучайно от 60-те години насетне те се превръщат в приоритети и на българската стопанска политика[21]. По-късно в мемоарите си Тодор Живков категорично заявява: „...за това бях мечтал години наред. Онези, които са общували с мен, знаят, че електрониката бе моя слабост... виждах в това бъдещето ни."[22]

Ползвайки съветския опит на организация и планиране на научното развитие, в повечето страни от Източния блок се създават обществено-държавни органи за планиране и управление на научната дейност с цел засилване на непосредствената връзка между научните и техническите разработки и тяхното внедряване в промишленото производство. Така на 16 март 1959 г. с Указ на Президиума на Народното събрание в България се създава Комитетът по промишлеността и техническия прогрес, като негов ръководител става Тано Цолов (министър на тежката промишленост в периода 1952–1959 г.). Като председател на комитета той продължава да бъде член на правителството. На 25 декември 1959 г. КПТП се разделя на Комитет по промишлеността начело с Атанас Димитров и Комитет по техническия прогрес[23]. Председател на КТП от 1959 г. до 17 март 1962 г. е Стоян Караджов. По-късно на 27 септември 1962 г. КТП се преименува в Държавен комитет за наука и технически прогрес при Министерския съвет. За кратко (от 27 септември 1962 г. до 27 ноември с. г.) начело на комитета застава Начо Папазов, член на ЦК на БКП (от 1958 г. министър на просветата и културата). След него за председател на ДКНТП е назначен проф. Иван Попов, който остава на този пост до 9 юли 1971 г. и изиграва изключително важна роля в развитието на редица отрасли в икономиката на страната, намиращи се под контрола на ДКНТП. Особено голям е неговият принос в началния период на развитието на електронноизчислителната техника в България, което позволява на страната впоследствие да вземе такава специализация в рамките на СИВ и да извоюва позиция на основен производител и снабдител на страните от социалистическата икономическа общност. Сред професионалните среди е наречен баща на българската електронноизчислителна техника[24].

Към ДКНТП се създават редица подведомствени организации: Институт за изобретения и рационализации, Институт за стандартизация, мерки и измерителни уреди, Централен институт за научна и техническа информация, Управление за организация, механизация и автоматизация на управленческата дейност, Държавна инспекция за технически контрол по качеството в промишлеността.

По този начин ДКНТП започва да функционира като свързващото звено между научноизследователската и проектоконструкторската дейност и внедряването на нейните постижения в промишленото производ-

ство. Комитетът става връзката между науката и нейното приложение в икономиката на страната.

Люлка на българската компютърна (изчислителна) техника и компютърна информатика става Математическият институт при БАН. С Разпореждане на Министерския съвет № 698 (от 25 април 1961 г.) от 1 май 1961 г. се създава първият (електронен) Изчислителен център в България към Математическия институт на БАН (преименуван на Математически институт с изчислителен център при БАН). Едновременно с това се създава и Катедра по висш анализ във Физико-математичес кия факултет на Софийския университет. Президиумът на БАН назначава проф. Любомир Илиев за зам.-директор на института и ръководител на ИЦ, за гл. инженер е назначен инж. Илич Юлзари, а Благовест Сендов[25] (дотогава старши асистент към Катедра „Висша алгебра“) е назначен в ИЦ през август с. г. на длъжността главен математик. Неофициалното откриване на ИЦ към МИ с ИЦ към БАН става на 1 юни 1961 г. от седем математици (Любомир Илиев, Благовест Сендов, Петър Бърнев, Димитър Шишков[26], Георги Пенчев, Веселин Спиридонов и Стефан Генчев), седем инженери (Илич Юлзари, Кирил Боянов, Любомир Глушков, Живко Паскалев, Васил Василев, Димитър Рачев и Енчо Кърмаков) и един техник по фина механика Димитър Богданов. Създаването на първия изчислителен център е и първата стъпка в развитието на компютърната (изчислителната) техника и компютърната информатика в България. Сформират се колективи, които започват да работят по проблемите на изчислителната математика и ЕИТ. През 1965 г. в МИ с ИЦ вече работят 284 висококвалифицирани специалисти[27]. Много от първите специалисти, постъпили в ИЦ, са изпратени на специализация в изчислителния център на Лабораторията по теоретична физика към Обединения институт за ядрени изследвания в гр. Дубна, СССР[28]. По-късно от нея се отделя Лабораторията по изчислителна техника и автоматизация.

От началото на своето съществуване МИ с ИЦ започва работа по създаването на първата българска лампова цифрова електронноизчислителна машина. Като прототип на българския проект са използвани постиженията на инж. Виктор Тома, създател на първата дигитална (цифрова) изчислителна машина *CIFA–1* в Румъния. Колективът, който работи по проекта, е с ръководител чл.-кор. Л. Илиев, отговорник по техническото изпълнение е инж. Илич Юлзари, а отговорник по софтуера е ст. ас. Благовест Сендов[29]. Идейният проект и логическата структура на машината са уточнени до края на 1961 г. В чест на VIII конгрес на БКП колективът дава обещание да завърши монтажа за 10 месеца – с два месеца предсрочно. На 31 юли 1963 г. първата българска ЦЕИМ с програмно действие, получила по-късно името „Витоша“, е пусната в пробна експлоатация. През август – септември 1963 г. „Витоша“ е показана на Националната изложба на НРБ „България строи социализъм“ в павилиона на българската тежка промишленост в парка Соколники в Москва. При посещението на изложбата зам.-председателят на МС на НРБ Станко Тодоров урежда среща с министъра на електрониката на

СССР, за да се уговори закупуването на една съветска ЦЕИМ. След изложбата „Витоша“ е върната в България, но поради липсата на производствени мощности и недостатъчен развойно-технически и технологичен потенциал няма възможност за организиране на нейното производство[30]. Въпреки това изработването на първата българска ЦЕИМ дава възможност на българските специалисти да натрупат ценен опит, който е използван при следващите стъпки на България в развитието на ЕИТ.

През юли 1963 г се създава Група по автоматизация на програмирането към секция „Числени методи“ на МИ с ИЦ при БАН с ръководител Бл. Сендов. По-късно, на 1 ноември 1968 г. групата преминава в самостоятелна секция, а от 6 февруари 1971 г. се преобразува в сектор „Математическо осигуряване“. Основните дейности на тази група са насочени към фундаментални и приложни изследвания и подготовка на висококвалифицирани специалисти в областта на компютърната информатика. Именно тази група провежда изследвания в области като: автоматизация на програмирането, алгоритмични езици и методи за транслация, операционни системи, автоматизирани системи за управление, системи за автоматизация на информационното обслужване, машинна графика, телекомуникации. Приложната дейност на секцията е свързана главно със създаването на програмните системи за съветските ЦЕИМ „Минск-2“, „Минск-32“, закупени в България, и компютри от типа на IBM/360, PDP и др. Секцията участва активно в многостранното сътрудничество между академиите на науките на социалистическите страни по проблеми и научни въпроси на изчислителната техника и кибернетиката. Нейни представители има в първите международни работни групи[31].

През 1964 г. е създадена Комисия за сътрудничество по проблемите на изчислителната техника на академиите на науките на социалистическите страни, която в периода 1964–1970 г. създава две международни групи – „Группа автоматизации машин среднего типа“ и „Группа автоматизации языков программирования для экономических исследований“. Междувременно през септември 1964 г. в България пристига първата чужда ЦЕИМ – договорената за доставка предишната година по време на Националната изложба в Москва съветска машина „Минск-2“. Тя е монтирана и започва да работи в МИ с ИЦ при БАН[32].

На 24 юни 1964 г. председателят на ДКНТП чл.-кор. Иван Попов, председателят на БАН акад. Любомир Кръстанов и председателят на Комитета по машиностроене инж. Марий Иванов внасят в Политбюро на ЦК на БКП доклад „Относно развитието на електронно-изчислителната техника“. В него се прави анализ на състоянието на този тип техника в световен мащаб и на формите, ползата и перспективите за използването ѝ във всички клонове на народното стопанство[33]. Авторите обръщат внимание на факта, че производството на електронноизчислителна техника като част от приборостроенето е много изгодно поради влагането на сравнително малко материали, ограничено количество черни и цветни метали, много труд, възможност за прилагане на женски труд и висока и бърза възвръщаемост на капиталовложенията. Теорията и практиката на изчислителната

техника към 1964 г. класифицира по принципа на работата им електронно-изчислителните машини в три вида: цифрови (с дискретно действие), аналогови (с непрекъснато действие) и хибридни (със смесено действие). До този момент поради своята универсалност ЦЕИМ преобладават пред останалите два вида. ЦЕИМ по предназначението си се разделят на три групи: за изчисления при административното управление и икономическите и статистически разчети; за научно-технически изследвания и автоматизация на проектирането; за автоматизиране на производствено-технологичните процеси. Интересен факт е, че в началото на 60-те години в световен мащаб преобладават предимно машините от първата група. Но въпреки това авторите на доклада подчертават, че в недалечна перспектива ЦЕИМ ще станат „сърцето на автоматизацията“[34].

В доклада се разглежда и състоянието на електронноизчислителната техника в социалистическите страни. Според авторите по разработка и производство на цифрови машини след СССР е Полша, където за тази цел действат два завода и няколко големи института. В ГДР също работят отделни институти и се произвеждат няколко броя машини. В Чехословакия е подготвено серийно производство на машината „Епос“ и съществува голям институт за разработка на цифрови машини. Отделни екземпляри на такъв тип машини се правят и в Унгария и Румъния. В повечето страни от социалистическия лагер усилията са съсредоточени в създаването на машини, предназначени за научно-технически изследвания, докато при машините за икономически и административни изчисления има определено изоставане[35].

Въз основа на този доклад на 7 юли 1964 г. Политбюро взема решение за развитието на електронната изчислителна техника в България. Според него ръководството на развитието на този тип техника се поверява изцяло на ДКНТП, като от 1 август 1964 г. към комитета се създава Координационен съвет за развитие и използване на изчислителна техника, за да координира фундаменталните научни изследвания, разпределянето на кадрите, проектоконструкторската дейност, производството и приложението на изчислителна техника в институтите, поделенията и предприятията на БАН, висшите учебни заведения, министерствата, комитетите и ведомствата[36]. Този съвет до 30 октомври 1964 г. трябва да разработи програма за внедряване на изчислителната техника в НРБ за периода до 1970 г., която да се утвърди от МС. В решението се посочва също, че научноизследователската, проектоконструкторската и производствената дейност в областта на аналоговата изчислителна техника и изчислителните устройства за автоматизация, както и серийното производство на ЦЕИМ да се извършват от Обединеното промишлено предприятие за промишлена автоматика при Комитета по машиностроене. За първи път държавното и партийно ръководство решава редица проблеми, свързани с материалното, техническото и кадровото осигуряване на развитието на електронноизчислителната техника в България.

Държавният комитет за планиране и Министерството на външната търговия трябва да осигурят допълнително доставката на необходими за

ИЦ към МИ вносни материали, уреди, машини, съоръжения и резервни части, като за 1964 г. се отпускат 30 хил. лимитни лева в „капиталистическа валута", а за 1965 г. – 170 хил. лв., от които 100 хил. лимитни лева в „капиталистическа валута"[37]. Министерството на външната търговия и ДКНТП до 31 декември 1964 г. трябва да проучат въпроса за закупуване от западни фирми през 1965–1966 г. по възможност на кредит или срещу износ на промишлена продукция на четири броя ЦЕИМ с различно предназначение, също така да се поканят известни западни фирми, производителки на такава техника, да организират у нас демонстрации на своята продукция. Министерството на външната търговия до края на 1964 г. трябва да проучи възможностите за използване „Програмата за техническа помощ" на ООН и фондовете на ЮНЕСКО за развитие на ИТ в България и да внесе съответните предложения в Министерския съвет. Наред с това ДКНТП и Министерството на финансите трябва да направят необходимото от 1965 г. България да стане член на международните организации по ИТ – Международната федерация по обработка на данни (ИФИП, International Federation for Information Processing, IFIP) и Международната федерация по аналогово смятане. Комитетът за икономическо и научно-техническо сътрудничество при МС и Комитетът за приятелство и културни връзки с чужбина, съгласувано с ДКНТП, трябва да осигурят от началото на 1965 г. привличането на изтъкнати чуждестранни специалисти и научни работници както за оказване на помощ, така и към непосредствено участие в научноизследователската, проектоконструктурската и производствената дейност в областта на цифровата и аналоговата изчислителна техника в страната[38].

За да се осигурят специалисти в областта на електронноизчислителната техника, от учебната 1964–1965 г. при специалност „Полупроводникова и промишлена електроника" в Машинно-електротехническия институт – София, се създава специализация „Електронни изчислителни машини", като в нея се привличат студенти от II курс на сродни специалности. През същата учебна 1964–1965 г. в Слаботоковия техникум „А. Попов" – София, се създава паралелка за подготовката на средни кадри за производството и експлоатацията на изчислителна техника, а в Техникума по фина механика и оптика – София, се сформира паралелка по „Механични устройства за цифрови и електронни изчислителни машини"[39].

Комисията за икономическо и научно-техническо сътрудничество при МС започва да провежда чрез българската част в съответните отраслови постоянни комисии при СИВ и в смесените комисии за двустранно сътрудничество политика за получаване на специализация на нашата страна в производството на цифрови и аналогови ЕИМ.

През късната есен на 1964 г. председателят на ДКНТП проф. Иван Попов възлага нова задача на ИЦ на МИ. За около половин година трябва да се изработи български модел на електронен калкулатор. Желанието на проф. Попов е калкулаторът да е готов до началото на май 1965 г., когато в Москва се открива голяма международна изложба по изчислителна и организационна техника на страните от СИВ – Инфорга–65, за да

може България да бъде представена на изложбата с нещо ново и значимо[40]. Разработката на електронния калкулатор е поверена на колектив в състав: инж. Стефан Ангелов, инж. Любомир Антонов и инж. Живко Паскалев, по-късно заместен от инж. Петър Попов. Официалното обявяване на първия български електроннен калкулатор „Елка–6521" става по време на демонстрацията му пред Т. Живков и цялото Политбюро на 17 април 1965 г. Пропусната е възможността да се патентова на латиница името (марката) *Elca* (Electronic Calculator), което е взето от японците, така че конструкторите се спират на българското *Елка*, което се оказва много сполучливо и впоследствие дори се превръща в синоним на електронните калкулатори. Предимствата на българската „Елка" са, че това е първият в света търговски електронен калкулатор, който може да извлича квадратен корен. Наред с това за първи път при него се показва и възможност за печат[41]. Българският калкулатор е представен на международната изложба Инфорга–65 в Москва, открита на 5 май 1965 г. Проф. Иван Попов пристига за изложбата и организира демонстрация на калкулатора в българското търговско представителство, на която са поканени ръководствата на съответните съветски министерства, специалисти от развойни организации, представители на Госплана (ведомството за планиране на СССР). В кратко слово българският ръководител заявява, че България има намерение да направи пробив в областта на електронните калкулатори и че представената машина е първият модел[42]. Същевременно проф. Ив. Попов заявява, че освен този, в България са направени още два модела и от следващата година започва продажбата на калкулатора. Факт, който не е съвсем верен, но е характерен за стила и подхода на председателя на ДКНТП и свидетелства за категоричната заявка, която България прави в областта на електронноизчислителната техника и стремежа ѝ за налагане на съветските пазари.

През същата година се провеждат преговори между съветския Госплан и българска делегация, водена от проф. Ив. Попов, на които последният настоява да се подпише договор за цялата петилетка напред с цел да се позволи разгръщане на мащабно серийно производство. Русия няма доверие в твърденията, че България има готовност за това. Въпреки усилията, „Елка–6521" не успява да се наложи на руските пазари, но получава добър прием в останалите страни от СИВ, особено в ГДР и Чехословакия. Първоначално този модел се внедрява в завод „Електроника" – София, а по-късно и в завод „Оргтехника" – Силистра. Впоследствие „Елка–6521" е спряна от производство в Силистра и остава да се произвежда само в София. На 18 юни 1966 г. колективът (Стефан Ангелов, Любомир Антонов и Петър Попов) – създател на първия български електронен калкулатор, е награден с Димитровска награда I ст., първото подобно отличие за електронна апаратура[43]. Същевременно заради далновидността и приноса, който има за появата на това първо внедрено в производство постижение на българската електронноизчислителна техника, през 1966 г. проф. Иван Попов е издигнат за член на Политбюро на ЦК на БКП, с което на уси-

лията за създаване на този нов подотрасъл на машиностроенето в България се дава най-висша политическа подкрепа.

През 1966 г. са разработени два нови калкулатора – „Елка–22“ с лампова цифрова индикация и „Елка–25“ с печатащо устройство. Проф. Иван Попов лично се заема с контрола на внедряването в производството на „Елка–22“ в новосъздадения и още неразработен завод „Оргтехника“ в Силистра. Този модел се произвежда в големи серии в продължение на близо осем години. След неуспеха с първата елка, проф. Иван Попов решава отново да „атакува“ съветските пазари с „Елка–22“. При преговорите единичната цена, която България иска първоначално, е около 1200 рубли, но съветската страна парира това предложение, като заявява, че има оферта от ГДР за техния калкулатор „Зьомтрон“ на цена 730 рубли. При това положение при преговорите Иван Попов рязко сваля цената на българската елка направо на 700 рубли, с което е постигната договореност и „Елка–22“ се налага на съветския пазар, а ГДР постепенно отпада от производството на електронни калкулатори[44]. Интересен факт е, че на пролетния Хановерски панаир през 1966 г. има 67 модела на електронни калкулатори, но нито един с печатащо устройство освен българската „Елка–25“. Започналото серийно производство на електронни калкулатори е предназначено предимно за износ, като страната почти веднага се утвърждава като монополист в тази област. Освен икономическите резултати основна полза от разработването и производството на електронни калкулатори е натрупването на опит в областта на изчислителната техника и използването му при по-нататъшното развитие на отрасъла в страната. Нараства броят на студентите по изчислителна техника, като това се превръща в една от най-престижните специалности.

През пролетта на 1965 г. в София е доставена втората чужда ЦЕИМ – френската *GAMMA 30*, внесена за нуждите на Централното статистическо управление с директор проф. Стефан Станев. Няколко месеца по-късно е доставена в Русе и първата в провинцията ЦЕИМ – английската *ICL*, серия 2900. Там се създава Регионален изчислителен център, който през 1970 г. преминава към Института „Оргпроект“, а след това като Териториален информационно-изчислителен център към Държавно стопанско обединение „Машинна обработка на социалната информация“.

Междувременно при посещение на проф. Иван Попов в Япония на високо държавно равнище е договорено сътрудничеството между двете държави в областта на изчислителната техника. В резултат на тази договореност през ноември – декември 1965 г. за Япония заминава група от специалисти с пълномощия за договаряне с просперираща тогава електронна фирма „Фуджицу“[45] за сътрудничество в производството на ЦЕИМ „Факом 230–30“ – машина от второ поколение[46], изградена с елементна база на силициеви транзистори и съвременна периферия от запомнящи устройства. Ръководител на групата е Димо Димов от МС, негов заместник е Михаил Гецов (зам.-директор на ДСО „Електроимпекс“). Специалисти по елементната база са Лазар Данчев (ген. дирек-

тор на ДСО „Полупроводници“ – Ботевград) и Йордан Касабов (ръководител секция „Силиций“ от Физическия институт на БАН). Като специалисти по внедряването участват Йордан Младенов (директор на „Респром“) и Петър Овчаров (директор на завод „Електроника“). Членове на групата са Стефан Ангелов и Благовест Сендов, и двамата от МИ с ИЦ при БАН, които отговарят съотв. за хардуера и софтуера на машината, за която ще се преговаря. Сендов преговаря и за условията, при които наши програмисти могат да заминат в Япония, за да усвоят програмното осигуряване на „Факом 230–30“[47]. Постигната е договореност за закупуване на няколко десетки комплекта външни запомнящи устройства, които впоследствие са изкопирани и стават едни от първите масови запомнящи устройства в СИВ. Наред с това е договорено и обучението на български специалисти в Япония.

Така, въз основа на полученото ноу-хау от японската компания *Facom*, специалисти, ръководени от инж. Иван Марангозов, разработват ЦЕИМ „ЗИТ–151“, която е внедрена в новосъздадения през 1966–1967 г. Завод за изчислителна техника – София. Особено важно при усвояването на „ЗИТ–151“ е това, че се създава промишлено ориентиран инженерно-технически колектив и се усвояват редица основни технологични процеси на изчислителната техника, с което всъщност се поставя началото на промишленото производство на ЦЕИМ в България[48]. През есента на 1966 г. петима инженери от Централния институт по изчислителна техника (вж. по-долу) заминават на обучение в Япония (по договореност с „Фуджицу“ от края на 1965 г.)[49]. За своя престой във „Фуджицу“ в основния завод на фирмата в Кавасаки те успяват да усвоят устройството на компютърната система и след завръщането си участват активно във внедряването на компютъра в ЗИТ – София. Покъсно от ЗИТ заминават и други специалисти за Япония, които се обучават в завода за възли и платки в Нагано.

С решение на Министерския съвет № 13 (от 25 януари 1965 г.) от 1 март 1966 г. се създава Централен институт по изчислителна техника с експериментална база, пряко подчинен на ДКНТП[50]. Основна задача на института е да извършва изследвания, проучвания и проектоконструкторски работи по създаването и използването на електронноизчислителна тахника с различно предназначение. Създаден е като основен разработчик на НРБ на технически и програмни средства в областта на изчислителната техника. За директор на института е назначен проф. Борис Боровски (по-късно през 1968 г. оглавява катедра „Изчислителна техника“ на Факултета по радиоелектроника на ВМЕИ „Ленин“). Зам.-директори от 1 март 1966 г. са инж. Илич Юлзари, заместник по научните въпроси, инж. Димитър Атанасов – по техническите въпроси, и Иван Димитров – по търговските въпроси. Инж. Илич Юлзари заминава на специализация в Англия през лятото на 1967 г. и в края на 1967 г. е заменен като зам.-директор от инж. Стефан Ангелов[51]. Институтът започва съществуването си с личен състав от 233 специалисти, но с лавинообразно нарастване към 1980 г. съставът му достига 2700–3000 души. Още през 1972 г. ЦИИТ

става най-големият научно-производствен институт в България с висококвалифицирани специалисти, материална база и гарантирано финансиране – „сърцето на изчислителната техника в страната“[52]. Структурата на института е изградена от проблемноориентирани подразделения, наречени първо сектори и впоследствие – направления. Именно в рамките на ЦИИТ се извършва и разработката, и внедряването на „Елка–22“ и „Елка–25“, също и усвояването и внедряването на „ЗИТ–151“.

На есенния Пловдивски международен панаир през 1966 г. за първи път IBM участва с ЦЕИМ, серия 1460, която е и първата голяма ЦЕИМ от II поколение, закупена от България за нуждите на ДСО „Балканкар“. Това е третата чужда ЦЕИМ в София след съветската „Минск–2“ и френската „Гама–30“[53].

Според спомените на ст. н. с. д-р инж. Стефан Ангелов (по това време ръководител на Секция по електронни калкулатори в ЦИИТ) през лятото на 1966 г. в разговор между него и зам.-председателя на ДКНТП доц. инж. Богомил Гъдев[54] се ражда идеята за създаване на мощна българска компютърна фирма по подобие на японската „Фуджицу“, като в това стопанско обединение се обхванат всички дейности по калкулаторите и големите компютри – наука, производство, търговия и сервиз. Първоначално Гъдев реагира доста скептично, тъй като в България все още няма разгърнато мащабно производство. Впоследствие инициативата е поета и от проф. Иван Попов, който възлага на Стефан Ангелов да оформи идеята за подобно стопанско обединение като частно писмо до Станко Тодоров в ЦК на БКП от името на тримата лауреати за елката[55].

В началото на 1967 г. председателят на ДКНТП проф. Иван Попов внася доклад до министър-председателя Т. Живков. В него се обръща внимание на факта, че един от основните проблеми на науката и техниката в нашата страна, към които в последните 2–3 години е насочено вниманието на ДКНТП, е развитието и широкото въвеждане на изчислителната и организационната техника във всички отрасли на народното стопанство, като крайната цел е да се създаде принципно нова организация на управлението на икономиката, която да дава възможност „най-пълно да се използва наличната работна сила, основните фондове и материални ресурси“, което би имало „огромен икономически ефект“[56]. В България проблемите за развитието и внедряването на изчислителната техника могат да се разглеждат в две основни групи. Първата е свързана с въпросите за създаването на техническите средства (създаване и производство на ЕК, универсални ЦЕИМ заедно с периферия, организационно-технически средства и др.), а втората – с проблемите по внедряването (първи стъпки в това отношение са направени със създаденото Управление по механизация и автоматизация на управленческата дейност към ДКНТП и Бюрото за проектиране, организация, механизация и автоматизация на управлението на производствената и управленческата дейност)[57]. За решаването на тези групи проблеми в доклада си проф. Ив. Попов обосновава нуждата от създаване на единна организация, която да осъществява развитието, производството, внедряването и търговията с

електронноизчислителна и организационна техника. Основните аргументи за това предложение са, че по този начин се осигуряват бързи темпове за развитието на този тип техника, като се съкращава периодът от създаването до производството и внедряването и във всички области на народното стопанство. Това, от своя страна, би допринесло за създаване на условия „за най-рационално използване на нашия приоритет и чуждия опит за бързо излизане напред на нашата страна в рамките на социалистическия лагер в една нова област на техниката, в която социалистическите страни имат сериозно изоставане“[58].

Така въз основа на този доклад на 17 февруари 1967 г. МС приема постановление № 12, с което към ДКНТП се образува ДСО „Изчислителна и организационна техника“ с предмет на дейност: проучване, проектиране, производство, пласмент, внедряване и поддържане на изчислителна техника и организационно-технически средства[59].

В новообразуваното ДСО се включват ЦИИТ – София, Централният институт по елементи – София[60], Централният проектен институт „Оргпроект“ с Учебен център за курсова подготовка и квалификация по изчислителна и организационна техника – София[61], Централната експериментална база – Габрово[62], Базата за техническо развитие по организационна техника – Силистра, Развойното предприятие „Оргтехника“ в Силистра (което се преименува в Завод „Оргтехника“ – Силистра), Заводът за изчислителна техника – София[63], Заводът за пишещи машини – Пловдив, и ДИП „Канцеларски машини“ – София.

Основната задача на новосъздаденото ДСО „Изот“ е да извършва научноизследователската, опитнопроизводствената и проектоконструкторската работа, свързана с развитието на изчислителна и организационна техника. Обединението поема изцяло производството, търговията и поддържането на този род техника в страната[64]. Интересно е да се посочат изделията, включени в производствената програма на ДСО „Изот“ за периода 1967–1969 г. Това са: ЦЕИМ (от тип „Факом“ – „ЗИТ–151“), електронни калкулатори „Елка“ от голям, среден и малък тип, бързопечатащи устройства за ЦЕИМ, печатащи устройства за електронни калкулатори, запомнящи устройства с магнитна лента, запомнящи устройства с магнитни дискове, канцеларски машини, организационно-технически средства и пишещи машини[65].

С това постановление са решени принципните въпроси по изследванията, развойната работа, производството и пласмента на изчислителна и организационна техника в България. С решение на Политбюро от 14 май 1967 г. за генерален директор на ДСО „Изот“ към ДКНТП се назначава Михни Атанасов Михнев (до този момент началник отдел „Обобщаване на плановете за наука и технически прогрес“ при ДКНТП)[66].

Към ДСО „Изот“ се създава и специален фонд „Развитие на изчислителната и организационната техника“. Средствата на фонда се събират от печалбата на предприятията към обединението и от лихви по сметката на фонда. Сумите, които се набират, се изразходват за финансиране на нови мощности за производство на възли и елементи на изчислителната и ор-

ганизационната техника (с които се заменя вносът на материали, възли и детайли от чужбина) и за финансиране модернизирането на съществуващата технология чрез доставка на високопроизводително оборудване, документация, извършване на строително-монтажни работи и разширяване на мрежата за техническото обслужване на изчислителната техника[67]. Наред с това средствата на фонда се изразходват и за обучението на кадри, квалификация и преквалификация, вкл. командировки и специализации в страната и в чужбина[68].

Паралелно с ДСО „Изот", в София е създаден Институтът по микроелектроника с директор физикът чл.-кор. Йордан Касабов, където се съсредоточават всички разработки и малосерийно производство на интегрални схеми на основата на MOS технологии, а в Ботевград – Институтът за полупроводникова техника, където се организира разработката (а производството – в завода на същия град) на интегрални схеми на основата на TTL технологии. С решение на Политбюро от 17 ноември 1969 г. се възлага на ДКНТП и Държавното управление за информация да ускорят разработването на единна държавна система за информация и системата за машинна обработка на информацията и да внесат в МС съответно предложение. На основата на тази система да се разработи и приеме от МС с плана за 1971–1975 г. програма за изграждане на мрежата от изчислителни звена, снабдена с електронноизчислителна техника[69]. В резултат на това решение се създават редица ИЦ към министерствата, БНБ, ЦСУ, в отделните ДСО и предприятия. Създава се и ДСО МОСИ, към което започват да се изграждат ТИИЦ[70].

С решение на МС от 20 юли 1967 г. към ДКНТП се създава Център по кибернетика и изчислителна техника, който като консултативен орган да съдейства за провеждането на държавната политика в разработването на проблемите и широкото приложение на кибернетиката и изчислителната техника. По-късно, на 23 май 1972 г. въз основа на този център и на Националния съвет по автоматично управление към вече новотрансформирания КНТПВО се създава Национален център по кибернетика и изчислителна техника. Нуждата от подобен консултативен орган е оправдана от гледна точка на ясно осъзнатия факт от страна на управляващите, че въпросите на автоматичното управление в най-голяма степен се включват в областта на кибернетиката и се явяват неразделна част от нея, а изчислителната техника е основното техническо средство за автоматизация и кибернетизация на управлението във всички сфери на научната, развойната, производствената и стопанската дейност[71].

Междувременно през лятото на 1968 г. е взето решение за замяната на доц. инж. Борис Боровски[72] като директор на ЦИИТ със ст. н. с. II ст. к. т. н. Ангел Симеонов Ангелов[73], който остава на този пост до 1976 г., когато на свой ред е заменен от ст. н. с. I ст. д. т. н. Живко Й. Железов. Всеобщо е мнението, че именно под ръководството на Ангел Ангелов, който впоследствие става и главен конструктор на НРБ по изчислителна техника, ЦИИТ се разраства и се превръща в най-големия институт в страната и основен двигател за развитието на електронната промишле-

ност. Основно задължение на звената на Института става внедряването на разработки на изделия и технологии в заводите, специализиращи в този тип промишленост[74].

По инициатива на проф. Иван Попов, изхождайки от идеята, че „когато се даде простор на едно ново нещо, то се развива", през 1969 г. е взето решение работата по създаването на електронните калкулатори да се отдели от ЦИИТ и да се обособи в отделен институт. Така със заповед на проф. Ив. Попов, в качеството му на председател на ДКНТП, се създава от 1 януари 1969 г. Научноизследователски и проектоконструкторски институт по електронни калкулатори с директор ст. н. с. инж. Любомир Антонов. Този институт съществува до 1974 г., когато отново се влива в структурата на ЦИИТ[75].

На 14 октомври 1969 г. зам.-председателят на МС и председател на Държавния планов комитет Тано Цолов и председателят на ДКНТП проф. Ив. Попов внасят доклад в МС относно състоянието и перспективите за развитие на микроелектрониката у нас за периода 1970–1975 г. В него те отстояват подробно тезата, че съвременното развитие на научно-техническата революция в световен мащаб е тясно свързано с радиоелектрониката, изчислителната техника, техническите средства за отбрана, приборостроението, средствата за автоматизация и кибернетизация на производството и управлението. Развитието на тези направления на техниката и поддържането им на съвременно равнище е тясно свързано с развитието и приложението на интегралната микроелектроника и на съвременните миниатюрни електронни елементи и компоненти, които решават основните проблеми по намаляване на размерите, теглото, консумираната мощност, снижават себестойността, повишават автоматизацията на производството, намаляват неколкократно разходите по ремонта и поддържането на съвременните апаратури и системи[76]. Двамата автори подчертават, че за периода 1970–1975 г. интегралните микросхеми ще намерят широко приложение в областта на изчислителната техника (за производство на средни и големи ЦЕИМ и електронни калкулатори), техническите средства за контрол и автоматизация на производството (електронна измервателна техника, електронни системи за контрол, регулиране и управление на производствените процеси), техниката на жичните радиовръзки и апаратурите за предаване на данни (телефонна техника, радиовръзки, електронни и квазиелектронни автоматични телефонни централи, УКВ радиостанции), битовата електроника (радиоприемници, телевизори, магнитофони, електрически грамофони), електронната медицинска техника (прибори за оперативна диагностика и лечение, физиотерапевтични електростимулиращи апаратури, слухови апарати и др.), автомобилната промишленост и машиностроенето[77]. Въз основа на този доклад на 30 октомври 1969 г. Комитетът за стопанска координация издава разпореждане, с което Министерството на машиностроенето се задължава да вземе необходимите мерки за организиране производството на интегрални схеми и електронни елементи и компоненти за пълно задоволяване потребностите на страната за периода 1970–1975 г. Интерес представлява и т. 8.

на съответното разпореждане, с която се задължава Комитетът за изкуство и култура до 31 март 1970 г. да изготви програма за популяризиране чрез печата, радиото и телевизията на българските постижения в областта на интегралната микроелектроника и нейното значение за техническия прогрес на цялото народно стопанство[78].

Така в края на 1969 г. се образува още едно ДСО в областта на електронната промишленост. То е създадено, за да подсигури елементната база за развитието на тази промишленост, която започва да придобива все по-голямо значение в отрасловата структура на икономиката на България. Това е създаденото от 1 ноември 1969 г. към Министерството на машиностроенето ДСО „Електронни елементи" със седалище в Ботевград и с предмет на дейност: „научноизследователски, проектоконструкторски и технологически разработки и производство на електронни и микроелектронни елементи и интегрални схеми"[79]. Според внесения в МС доклад на министъра на машиностроенето инж. Марий Иванов създаването на това обединение се налага, за да се осигури ускорено развитие на производството на електронни и микроелектронни елементи и интегрални схеми и провеждането на единна техническа политика в областта на електронизацията и микроелектронизацията, изчислителната и съобщителната техника, радиоелектрониката, приборостроенето и средствата за автоматизация[80]. Според същия доклад през текущата V петилетка обемът на радиоелектронната и съобщителната промишленост е утроен в сравнение с показателите за 1965 г., а ръстът на изчислителната техника за периода 1965–1970 г. е нараснал с около 48 пъти. Обемът на приборостроенето и средствата за автоматизация за същия период се е увеличил 4,3 пъти. Същевременно се предвижда към 1975 г. обемът на гореизброените производства да представлява около 22% от общата продукция на отрасъла *машиностроене*[81]. Със същия акт на МС от 1 ноември 1969 г. към Министерството на машиностроенето се създава отдел „Електронизация и микроелектронизация", който трябва да следи за провеждане на политиката и изпълнение на програмите в тази област на народното стопанство.

За важността, която управляващата партия отдава на провежданата научно-техническа политика, свидетелства и решението на Политбюро на 26 и 27 февруари 1968 г. да се проведе двудневен семинар с членовете, кандидат-членовете, членовете на секретариата и завеждащите отделите на ЦК на БКП, членовете на Постоянното присъствие на БЗНС, министрите, първите секретари на окръжните комитети на партията, представителите на окръжните народни съвети и ръководителите на централните ведомства по въпросите на научно-техническия прогрес. На този семинар проф. Иван Попов, доц. Богомил Гъдев и Чавдар Железов изнасят лекции върху „Развитието и организацията на научноизследователската и развойната дейност в света и у нас", „Развитието на ИТ в света и у нас", „Единната национална система за обработка на икономическа информация" и „Световните достижения в научнотехническия прогрес в областта на основните отрасли на промишлеността и техническото равнище на същите у нас"[82].

Научно-техническата политика на БКП от това време намира завършен израз в решенията, взети на пленума на ЦК на партията, проведен на 23 и 24 септември 1969 г. под наслов „За последователно решаване проблемите на концентрацията на производството, на научнотехническия прогрес и новата система на ръководство на народното стопанство“[83]. На този пленум се обсъждат идеи и се вземат решения, които очертават цялостната държавна политика за следващия период на VI и VII петилетка в областта на научно-техническото развитие на страната и настъпващите вследствие на това промени в организацията и структурата на цялата икономика. Едни от основните проблеми, обсъждани на пленума, са съкращаването на периода от научните изследвания до внедряването им в производството, което ще доведе до по-нататъшната интензификация на икономиката и повишаване на нейната ефективност. Всичко това е свързано с ускоряването на процеса на модернизацията, механизацията и комплексната автоматизация на производството и управлението на основата на прилагането на ЕИМ и микроелектронната техника във всички отрасли на народното стопанство[84]. Същевременно за осъществяването на тази цел трябва да се разработи цялостна програма за развитието и внедряването на микроелектрониката в: изчислителната и организационната техника; в електронните средства и системи за измерване, контрол и управление на производството; устройствата и системите за програмно управление на отделни машини и агрегати, поточни линии и др.; в електронните средства и системи за предаване на информация; в приборостроенето и медицинската техника; също и в средствата и системите за нуждата на отбраната. Изпълнението на тази програма би осигурило успешното въвеждане на комплексната автоматизация, кибернетизацията и електронизацията на производството и управлението в различните отрасли на народното стопанство[85]. Същевременно „за осигуряването на най-тясна връзка между производството на средства за изчислителна и електронна техника и нейното използване ДКНТП трябва да осигури пълна координация на научната, изследователската, конструкторската и проектантската дейност в тази област“[86]. Политбюро възлага изцяло на ДКНТП ръководството на провежданата политика на механизация и комплексна автоматизация на управлението[87].

Именно решенията на този пленум стават определящи при разработването на плановете за социално-икономическо развитие на страната и при провеждането на по-нататъшната научно-техническа и икономическа политика. Основните акценти в нея стават интензификацията на икономиката чрез въвеждане на комплексна автоматизация, която от своя страна се основава на широкото внедряване на електронноизчислителна техника. По-късно, през 70-те години в партийно-държавните документи започва да се говори за цялостна електронизация на икономиката на страната.

* * *

Съществуват някои специфични за електронната и електротехническата промишленост особености, чието действие може да стимулира, а в определени случаи да възпира успешното развитие на отрасъла, особено в по-малки страни като България. Така например в по-голямата си част производството в електронната и електротехническата промишленост е средно, едросерийно и масово, което предполага и изисква наличие на достатъчно голям по размер пазар за реализация на продукцията. При това за страни като България пазарът по необходимост включва и международния пазар. От друга страна, на световния пазар на електротехническа и особено на електронна продукция конкуренцията е изключително остра, което намира концентриран израз в непрекъснатото намаляване на външнотърговските цени при едновременно усъвършенстване и обновяване на продукцията. Следователно развитието на отрасъла в България изисква да се повишава равнището на концентрацията и специализацията на производството като фактор за снижаване на себестойността, а оттук и на външнотърговските цени, за да се поддържа необходимата ефективност и конкурентоспособност. Необходимо е и наличието на достатъчно развит научно-технически потенциал с оглед нуждата от непрекъснато обновяване на номенклатурата на произвежданата продукция, която да се поставя в съответствие с потребностите на останалите отрасли на промишлеността и цялото народно стопанство. При тези условия основният фактор, който елиминира влиянието на посочените особености на производството и пазара и осигурява ефективното използване на вътрешните условия, а с това и развитието на отрасъла в България, е осъществяването на ефективно сътрудничество и интеграция с останалите страни – членки на социалистическата икономическа организация – СИВ. Поради тази причина в промишлеността и машиностроенето на НРБ електронната и електротехническата промишленост са подотрасли с най-силно изразен интеграционен профил[88].

Първоначално основната задача, която БКП и правителството в България си поставят, е задоволяването на потребностите на вътрешния пазар, ограничаването и по възможност прекратяването на вноса на скъпоструващата електронна техника, за която се изразходват значителни валутни средства. Приблизително 10 години след създаването на Постоянната комисия на СИВ по машиностроене (през 1956 г.) се обособява и комисия в областта на радиотехниката и електрониката, в чиито рамки по най-важните видове производства се изграждат отделни секции. В комисията се съсредоточава работата по координацията на плановете за развитието на отрасъла, проучването на перспективните потребности от конкретни видове продукция, а така също и работата по подготовката и осъществяването на препоръките за специализация и кооперране на производството[89].

Автоматизацията на стопанствата на социалистическите страни се затруднява, от една страна, поради все още недостатъчното производст-

во на електронноизчислителна техника, от друга, поради ниската ефективност на използване на вече съществуващата такава техника както в България, така и в останалите страни от СИВ. Анализът на постигнатото от НРБ и другите страни от СИВ в тази област очертава все по-ясно необходимостта от осъществяване на съвместни научни и приложни изследвания по проблемите на автоматизацията на производството и управлението и тенденциите в развитието на електронноизчислителната техника. Координирането на развитието на отрасъла се налага и от факта, че във всяка от страните, членуващи в СИВ, се усвоява производство на различни видове програмно-несъвместими ЦЕИМ, а наборът от периферни устройства за тях е ограничен по номенклатура и с незадоволителни технически показатели. До 1969 г. в страните – членки на СИВ се произвеждат около 30 различни, несъвместими помежду си ЦЕИМ от второ поколение. Тази несъвместимост между произвежданите в отделните страни машини не дава възможност за обединяване и концентриране на усилията на страните по създаването на нови видове ЦЕИМ и техника, затруднява и фактически прави невъзможно организирането на ефективно разделение на труда. Това от своя страна пречи за ограничаването на оптимални по размер производствени мощности и предприятия във всяка една от страните – членки на СИВ. Наред с това се затруднява създаването на приложни програми, с което системите се превръщат в слабопроизводителни[90].

За преодоляването на тези проблеми през 1968 г. страните – членки на СИВ създават Междуправителствена комисия по изчислителна техника[91], с което се поставя началото на интеграцията на социалистическите страни в областта на електронната промишленост. Един от основателите ѝ и член от българска страна е проф. Иван Попов. Благодарение на него България най-активно се включва в дейността на комисията. Председател на МПКИТ е М. К. Раковски (зам.-председател на Госплана на СССР). Основната задача на комисията е координацията в сътрудничеството и производството на електронноизчислетелна техника в рамките на СИВ, обединяването на всички ресурси в тази област за преодоляване на изоставането спрямо САЩ, Западна Европа и Япония.

В Изпълнителния съвет на комисията влизат новосъздадените Координационен център в Москва и Съвет на главните конструктори. До 1973 г. са формирани три съвета на главните конструктори – за големи ЦЕИМ, за миниЕИМ и по приложенията, с множество подразделения, обхващащи всички проблеми на хардуера, софтуера, стандартизацията и унификацията. Изгражда се и Икономически съвет със свои поделения относно икономическата политика на участващите страни и особено на търговските им взаимоотношения. Протоколът за учредяването на СГК от българска страна се подписва от проф. Борис Боровски, който по това време е все още директор на ЦИИТ. По-късно (в началото на 1969 г.) по препоръка на зам.-председателя на ДКНТП доц. Богомил Гъдев главен конструктор на НРБ по изчислителна техника става новият директор на ЦИИТ Ангел С. Ангелов (впоследствие академик). Генерален конструк-

тор на СГК в началото е Крутовски, след това – Ларионов. В СГК се решават всички най-важни въпроси от специализациите и се следи дейността на останалите работни групи по отделните направления (по елементната база, по оперативните запомнящи устройства, по софтуера, по стандартите и т. н.). Годишно се провеждат по 2–3 заседания. На много от заседанията на СГК Ангел Ангелов е заместван от Стефан Ангелов, който е и същевременно зам.-директор на ЦИИТ.

В учредената комисия в рамките на СИВ започват преговори относно създаването на Единна система от електронноизчислителни машини, получила името *Ряд*. Първият основен проблем, който се решава, е от какъв тип трябва да бъдат машините. От руска страна групата на Рамеев настоява производството да бъде копие на английската фирма *ICL*, но проф. Иван Попов с авторитета си налага на комисията решението, че трябва да се възприеме опитът на *IBM* и тяхната станала световноизвестна серия *IBM/360*, излязла на пазара през 1965 г. В рамките на СГК се водят преговорите за това, коя страна в производството на какви продукти от системата ще получи специализация. Именно в този момент българското държавнополитическо ръководство проявява изключително голяма инициативност и настойчивост с цел България да получи възможно най-изгодната за страната специализация, която би ѝ позволила да развие силна електронна промишленост. Когато отива на преговорите по специализацията, Ангел С. Ангелов получава следните инструкции от проф. Иван Попов: „Ще изтъкваш, че имаме от японците ноу-хау, че много хора са специализирали (има предвид опита на България от производството на машините „Фуджицу–Фанук"). Всичко ще умножаваш по десет, само и само да вземеш тази специализация. Ако другите страни обещават три години, ти обещаваш година и половина, ако те кажат – за две години, ти казваш за една година... нищо, че не може да стане, ние да започнем, след две години, дори да не сме го завършили, ще бъдем толкова напред, че вече ще сме заели позиции."[92] Унгария взема специализация по най-малката система машини Р–10, България получава машините Р–20 заедно със СССР (съвместна разработка с Националния институт по електронни изчислителни машини (НИЭВМ в Минск, Белорусия), Полша взема Р–30 заедно с Института в Ереван, ГДР – Р–40, а големите системи Р–50 и Р–60 се поемат от СССР. Наред със системите, всяка страна се бори да получи специализация в производството на различни периферни устройства. България избира най-добрите такива – малко на брой, но най-важните, най-масовите и най-скъпите – това са външните запомнящи устройства.

Така НРБ получава специализация за производството на четири изделия на ЕС ЕИМ (серията *Ряд*). Това са: централен процесор ЕС–1020, запомнящо устройство на магнитна лента ЕС–5012, запомнящо устройство на магнитни дискове ЕС–5052 и сменяеми пакети от магнитни дискове ЕС–5053[93].

Решението на страните – членки на СИВ за създаване на ЕС ЕИМ придобива окончателно завършен вид на 23 декември 1969 г., когато правителствата на НРБ, УНР, ГДР, ПНР, СССР и ЧССР подписват Съг-

лашение за сътрудничеството в областта на разработките, производството и при приложението на електронноизчислителната техника. Този акт има стратегическо значение за развитието на изчислителната техника в социалистическите страни. На основата на единни технически изисквания с обединените усилия на социалистическите страни започва създаването на ЕС ЕИМ с техническа, информационна и програмна съвместимост, същевременно програмно и апаратно съвместими и с най-модерната и най-пазарна фамилия ЕИМ на американския гигант IBM. Това е един от най-характерните примери на социалистическата икономическа интеграция[94].

ЕС ЕИМ включва няколко модела ЦЕИМ, широк набор от външни запомнящи устройства и магнитни носители на информация за тях и гама от друга периферна техника. Системата се изгражда на единни конструктивни принципи с максимална степен на унификация както на отделните конструктивни решения, така и на технологичните процеси, необходими за производството на различните изделия. Единството в операционните системи, с които работят машините от ЕС ЕИМ, създава предпоставка паралелно с усвояването на техническите средства да се разработват и приложни програмни пакети за приложение на изчислителната техника в различни автоматизирани системи[95].

2. ПОСТИЖЕНИЯТА И ПРОБЛЕМИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЕЛЕКТРОНИКА ПРЕЗ 70-ТЕ И 80-ТЕ ГОДИНИ

В периода на 70-те и началото на 80-те години на XX в. партийно-държавната политика в България се насочва изцяло към преструктуриране на икономиката в духа на третата научна, технологична и информационна революция, която се изразява в развиването на направления като *ядрена енергетика, биохимия, информационни технологии*. За извършването на тази стратегическа промяна България се възползва прагматично от международната конюнктура. Три основни и взаимно свързани фактора влияят на икономическото развитие на страната. *На първо място* е положението, което България заема в рамките на социалистическата икономическа общност и нейната организационна структура СИВ. *Вторият важен фактор* е арабско-израелският конфликт и свързаната с него световна енергийна криза, която се разразява в периода 1973–1982 г. *Третият фактор* е т. нар. Хелзинкски процес, поставящ началото на преодоляването на голяма част от острото идеологическо, икономическо и военно противопоставяне от началото на Студената война и поставянето на отношенията Изток – Запад на по-прагматична основа, която се изразява именно в засилването на търговско-икономическите взаимоотношения, главно между двете части на европейския континент.

За осъществяването на икономическото преориентиране към развиване на наукоемки и интелектуални производства, което е в основата на стратегията за интензификация на икономиката, страната се нуждае от

наличието на значителни капитали, вкл. и в твърда валута, което налага развиване на други производства и търсене на механизми, позволяващи известно отваряне на българската икономика извън рамките на СИВ.

Българското държавно и икономическо ръководство намира решение на тези проблеми, като се възползва от развитието на световната политическа и икономическа конюнктура.

Наблюдаващата се нестабилност на световната валутно-финансова система в периода 1971–1973 г. намира израз в разпадането на установената след края на Втората световна война т. нар. Бретън-Уудска система на златното покритие на долара. В края на октомври 1973 г. световната икономика понася тежък удар, който поставя началото на дълъг период на стопански, търговски и финансови катаклизми. Двата „петролни шока" от 1973–1974 г. и от 1979–1980 г. се изразяват в многократното повишаване на цените на суровия петрол от страна на страните – членки на ОПЕК като наказателна мярка срещу подкрепата на западните държави за Израел по време на войната „Йом Кипур". Това предизвиква световна енергийна криза, чиито прояви напомнят по всеобхватност и дълбочина Голямата депресия от 1929–1933 г. – спад в производството, свиване на реалните капиталовложения, бързо натрупване на колосални външнотърговски дефицити, неконтролируема инфлация, ръст на безработицата. Това, от своя страна, слага край на западния „златен" век, съпроводен с регулиран капитализъм, край на социалната кейнсианска държава и води до преструктуриране на западните икономики и възприемането на неолиберализма, характерен за икономическата политика на Тачър и Рейгън. Това има пряко отношение и с настъпилото ново изостряне на отношенията Изток – Запад в началото на 80-те години (т. нар. Втора студена война)[96].

Енергийната криза укорява вече започналия Хелзинкски процес, особено разширяването на търговско-икономическите отношения между двете части на европейския континент. Този процес се обуславя от взаимния интерес на страните от двете икономически общности. Западните държави виждат възможност за решаване на суровинно-енергийния си проблем, а страните от СИВ – възможност за по-облекчен достъп до нови технологични или технически знания, разширяване на експортния си дял и получаване на валута и модернизация на производството. Това дава възможност и за началото на процеса (на този етап по-скоро опити) за официалното урегулиране на отношенията между СИВ и ЕИО, който завършва едва през 1988 г., когато двете организации установяват официални взаимоотношения[97]. Въпреки липсата на каквато и да е международноправна уредба на отношенията между двете общности, през 70-те години се наблюдава истински бум в търговско-икономическите отношения между Изтока и Запада. Усъвършенстват се и механизмите за осъществяване на тези отношения: сключване на дългосрочни договори за икономическо и научно-техническо сътрудничество, различни форми на промишлено кооперирание, предоставяне на лицензи, доставка на оборудване и комплексни обекти, съвместно производство и специализация, създаване на съвместни предприятия. На основата на тези форми за икономически

взаимоотношения основен контрагент на България от западноевропейските държави става ФРГ.

Въздействието на световната криза силно се отразява и на плановите социалистически икономики. Може би единствено българската почувства кризата по-късно – главно поради преимуществената ориентация на търговията ѝ към СССР и социалистическите страни, затрудненията идват при нея смекчени от т. нар. буферен ефект на СИВ[98].

България се възползва и от ролята си на най-верен съюзник на СССР. Благодарение на политическия жест на Брежнев, който разрешава на страната да реекспортира съветски нефт, в началото на 80-те години България успява да редуцира натрупалия се в периода 1975–1978 г. значителен външен дълг[99]. Реекспортът на ценната суровина в годините на енергийната криза е едно от най-доходоносните пера в икономиката на страната. България получава нефта на фиксирани за петгодишен срок цени, много по-ниски от световните, които нарастват всяка година. Голяма част от тези валутни постъпления освен за погасяване на дълга се влагат и в развиването на приоритетните за страната високи технологии.

През разглеждания период България разгръща още един изключително доходоносен (в твърда валута) отрасъл, пряко свързан с развитието на високотехнологичните отрасли. Това е силният *военнопромишлен комплекс*. България отново се възползва (този път пряко – първият път е косвено – заради енергийната криза) от арабско-израелския конфликт и политическата позиция, която страната заема спрямо арабската кауза. Така България се специализира в производството и продажбата на леко въоръжение. Автоматите „Калашников“ и леките противотанкови оръжия стават особено популярни заради високите си качества, превъзхождащи в много отношения западните образци. Продажбите на т. нар. *специално имущество* разкриват широки перспективи за активно сътрудничество с Арабския свят и в много други области. През периода 1972–1975 г. с арабските държави се сключват нови търговски споразумения, при които изискванията на клиринга отпадат и се преминава към плащания в твърда валута. Така в края на 70-те и в началото на 80-те години положителното салдо в полза на България е над 1 млрд. долара годишно[100]. Голяма част и от тези капитали се влагат в развиването на електронноизчислителната техника, кибернетиката и роботиката[101].

Независимо от ембаргови ограничения и изоставането от водещите световни фирми, трябва да се отбележи фактът, че в България се създава научно-техническа база, условия, висококвалифицирана работна ръка и потенциал за развитието на този отрасъл. Това дава голямо отражение и върху редица социални характеристики на обществено развитие[102]. Най-съществената от тях е повишаването на жизнения стандарт, който в значителна степен се приближава по-скоро до европейския, отколкото до африканския или латиноамериканския.

* * *

Посещението на председателя на Министерския съвет Т. Живков на Световното изложение ЕКСПО' 70 в Осака, Япония, през пролетта на 1970 г. бележи своеобразна кулминация в неговата нагласа към въпросите на научно-техническия прогрес и революция и на нейното значение за социалистическите страни. Под силното впечатление на видяното в Япония и особено развитието на електрониката и електронизацията на различните сфери на обществената дейност, на роботите, на новите средства за комуникация Живков подготвя две докладни записки – едната до Л. И. Брежнев, другата – до Политбюро на ЦК на БКП. В тях се набляга на факта, че социалистическите страни сериозно изостават в развитието на технологиите и организацията на производството и се изказват редица съображения за преодоляване на това положение[103]. По време на ЕКСПО' 70 доц. Емил Христов и проф. Давид Давидов, членове на правителствената делегация, забелязват личността на Огнян Дойнов (по това време външнотърговски представител на „Балканкар" в Япония) и предлагат на Т. Живков Дойнов да бъде привлечен в Института по управление на стопанството към Министерския съвет[104]. От този момент започва политическото издигане на Огнян Дойнов, изиграл голяма роля за развитието на редица наукоемки производства в България (в т. ч. и електронната промишленост) през 70-те и 80-те години[105].

По време на възхода си Огнян Дойнов е използван в кадровата игра на Т. Живков, като именно чрез него Живков измества превърналата се в емблематична за българската икономика личност на проф. Иван Попов. През 1973 г. генералният секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет вече е решил да снеме проф. Попов от Политбюро, а и от всички властови позиции. Първият сблъсък на концепции между Дойнов и Попов става на разширеното заседание на Политбюро на 3 юли 1973 г., на което присъства цялото ръководство на машиностроенето, членовете, кандидат-членовете на Политбюро и секретарите на ЦК. След изложените от проф. Попов възгледи относно развитието на машиностроенето думата е дадена на Огнян Дойнов, който обосновава необходимостта от структурни промени в икономиката и в научно-техническата политика. Оценката на Дойнов е, че отрасълът *машиностроене* няма ясна и дългосрочна стратегия, изостава от световните технически постижения, слабо развива важни отрасли като инвестиционното и тежкото машиностроене, не прилага ефективни форми на сътрудничество със западни фирми и страни. Заседанието протича бурно и завършва с остро противопоставяне между Попов и Дойнов, при което Т. Живков дава своята подкрепа за последния. Това е предвестие за предстоящите кадрови промени[106]. И действително през март 1974 г. Огнян Дойнов е назначен за зав. отдел „Промишленост и транспорт" в ЦК на БКП, а през есента на с. г. е избран от Народното събрание за зам.-председател на Министерския съвет, като замества на този пост проф. Иван Попов. На XI конгрес на БКП през 1976 г. от Политбюро

на ЦК на партията са отстранени акад. Тодор Павлов, проф. Иван Попов и Живко Живков, като на мястото на Попов във висшето партийно ръководство в края на 1977 г. влиза Огнян Дойнов. Като секретар на ЦК той отговаря за промишлеността, транспорта, съобщенията, строителството, науката, техническия прогрес и образованието и притежава разпоредителни права, задължителни за съответните министерства. Същевременно от същата, 1977 г. Огнян Дойнов поема и стратегическото ръководство на научно-техническото разузнаване и от неговия кабинет се разпределят основните му задачи. С това Дойнов се занимава до 1987 г., когато е заменен от Андрей Луканов. През 1988 г. Т. Живков повтаря кадровия „маньовър", този път срещу самия Дойнов, като му противопоставя Стоян Овчаров и Петко Данчев[107].

Научно-техническата политика, станала приоритетна за държавата, е заложена дори в новоприетата през 1971 г. чрез всенароден референдум Конституция на НРБ[108]. В чл. 33. е формулирано задължението на държавата да създава необходимите условия „за развитие на науката и техниката с цел да се осигурява научното управление на обществото, научно-техническия прогрес и всестранния растеж на икономиката и културата". Нещо повече, внедряването на постиженията на науката и техниката във всички области на обществения живот е посочено от ал. 2. на същия член като задължение на държавните органи, стопанските и други организации и дори на всички граждани.

* * *

С решение от 8 ноември 1969 г. Политбюро дава съгласие за изграждането на редица заводи за изчислителна техника в страната, с което се осигурява възможността за изпълнение на съглашенията със СССР и другите страни – членки на СИВ за български доставки на средства за изчислителна техника, а също и за нуждите на единната национална система за обработка на данни и за автоматизирано управление на производството[109]. Така с разпореждане на Комитета за стопанска координация от 24 февруари 1970 г. към ДСО „Изот" се образуват като отделни юридически личности редица заводи, чието изграждане започва още предишната година с оглед изпълнението на задълженията, които България поема, получавайки специализация в рамките на СИВ в областта на изчислителната техника. В периода 1969–1970 г. на територията на цялата страна се изградени седем нови завода, които влизат в състава на ДСО „Изот". Това са: Завод за магнитни дискови пакети – Пазарджик[110]; Завод за запомнящи устройства – Велико Търново, специализирал се в производството на феритни памети за електронноизчислителна техника; Завод за инструментална екипировка и нестандартно оборудване – Шумен, за производство на инструменти и нестандартни машини и съоръжения за нуждите на заводите от ДСО „Изот"; Завод за печатни платки – Русе, за производство на печатни платки за електронноизчислителна техника; Завод за периферни устройства – Стара Загора, специализирал се в производството на дис-

кови запомнящи устройства; Завод за запомнящи устройства – Пловдив, със специализация запомнящи устройства на магнитна лента; Завод за механични конструкции – Благоевград, за производството на механични конструкции за нуждите на заводите на ДСО „Изот“[111]. Впоследствие към обединението са включени и други новоизградени заводи, като: Завод за магнитни глави – Разлог, Завод за регистрационна техника – Самоков, Завод за магнитни прахове – Горна Оряховица, Завод за токозахранващи устройства – Харманли, Завод „Мехатроника“ – Габрово. Стремежът е през 1975 г. заводите в ДСО „Изот“ да станат 15. Въвежда се стегната система на кооперране между тези заводи, което дава възможност за специализация и ешелониране на производството и за организиране на едросерийно производство на изчислителна техника[112]. Степента на вътрешното кооперране в системата на ДСО „Изот“ дава възможност 68% от продукцията да е крайна, т. е. да се реализира извън обединението. 30% от стойността за крайната продукция е окомплектовка с вносни електронни елементи и специфични полуфабрикати, произведени в СССР и в други социалистически страни. Износът представлява 89% от крайната продукция на обединението, но този процент намалява заради нуждата от задоволяване на нарастващите потребности на страната. Съотношението между вноса на окомплектовката е 1:3 (през 1975–1:2), което показва висока степен на интеграция и на положителен външнотърговски баланс. Реализацията на продукцията е осигурена в страната и основно в чужбина чрез съответните спогодби със страните – членки на СИВ[113]. Бюджетната възвращаемост на износа по I направление е 102%, а по II направление е 92%[114].

Сравнителни данни за обема на производството в заводите на водещи страни в производството на изчислителна техника показват, че обемът на производството в отделни заводи във Франция и Япония е съотв. 58 млн. долара и 30 млн. долара, докато в заводите за изчислителна техника в София и за запомнящи устройства в Пловдив е 150 млн. лв. и съотв. 93 млн. лв. Продукцията на едно лице в ЗИТ – София през 1975 г. възлиза на 71 425 лв., докато в „Тошиба“, Япония – на 18 800 долара. За българските управляващи тези данни показват, че ДСО „Изот“ и неговите заводи се равняват по редица показатели с подобни чуждестранни фирми, дългогодишни производители на изчислителна и организационна техника[115]. Според някои сведения всеки от заводите в Стара Загора и Пловдив е построен за около 25–30 млн. долара и „след пускането им в експлоатация и двата завода се изплащат за осем месеца, което е нещо невиждано, като всичко от този момент нататък е само печалба“[116]. В спомените си Стефан Ангелов казва относно печалбата, че възвращаемостта достига до невероятните 400%, като също потвърждава факта, че само за една година цялото строителство и обзавеждането на заводите са изплатени[117].

Въз основа на решение на Политбюро от 5 февруари 1970 г. (и със съотв. разпореждане на Комитета за стопанска координация от 21 април 1970 г.) на основата на ДСО „Изот“ и ЦИ „Оргпроект“ от 1 май 1970 г. към ДКНТП се създава Държавно стопанско обединение за автоматизирани

системи за управление, изчислителна и организационна техника – „Изот“[118]. Новообразуваното ДСО е с предмет на дейност: „проектиране на автоматизирани системи за управление; доставка на комплектно оборудване за автоматизирани системи за управление от внос и местно производство; внедряване на проекти за автоматизирани системи за управление, включително и осигуряване на програми; обучение на кадри; поддържане и ремонт на ЕИМ и организационна техника, производството на ИТ и организационна техника; внос, износ и вътрешна търговия с тази техника и резервни части за поддържането и експлоатацията ѝ; научноизследователска и развойна дейност в областта на автоматизираните системи за управление на електронноизчислителната и организационната техника“[119].

Със същото разпореждане на КСК се утвърждава и структурният модел на обединението: към ДСО „Изот“ се създава Дирекция „Системизот“ и Главна дирекция „Изотимпекс“. Основната дейност на Дирекция „Системизот“ е комплексното проектиране и изграждане на автоматизирани системи за управление, осигуряване на програми, научноизследователска и развойна дейност и подготовка на кадри. Към дирекцията се включват: Централният институт „Оргпроект“, Центърът за подготовка на кадри и Експерименталният изчислителен център[120].

Главна дирекция „Изотимпекс“ се занимава с внос, износ и вътрешна търговия на електронноизчислителна и организационна техника, специфични материали, машини, съоръжения и резервни части за производството и поддържането на тази техника, както и монтажа ѝ. За тази цел към Изотимпекс се образува и специално ДСО „Изотсервиз“[121].

В системата на ДСО „Изот“ през 1970 г. има общо 3296 специалисти с висше образование, като 1810 от тях са в научноизследователските институти, 1391 души – в заводите на обединението, и 68 специалисти – в обединението.

В началото на 70-те години българската електронна промишленост започва да се развива в две основни направления. От една страна, производство по линия на специализацията в рамките на СИВ, от друга, за задоволяване на потребностите на страната за постигане на основната икономическа цел – интензификация чрез модернизация на производствените процеси и комплексна автоматизация и впоследствие цялостна електронизация на народното стопанство. Тези две направления, в които се развива българската електронна промишленост, протичат успоредно и си влияят взаимно.

Според договореностите за специализацията, която България получава в рамките на СИВ, първоначално страната се ангажира с производството на четири изделия от създадената съвместно между социалистическите държави ЕС ЕИМ. Две от изделията, в които се специализира България – запомнящо устройство на магнитна лента ЕС–5012 и запомнящо устройство на магнитни дискове ЕС–5052, се разработват от български специалисти в ЦИИТ с помощта и на съветски специалисти от Минския завод за ЕИМ, като разработките са по образци от западни фирми. Според подписаните споразумения до края на 1969 г. трябва да бъдат завър-

шени прототипите на тези две изделия, през 1970 г. да се пусне нулева серия, а от 1971 г. – серийно производство[122].

Третото изделие, в което България се специализира – сменяеми пакети от магнитни дискове – се разработва изцяло в НРБ, като се използва оригинален метод за изготвяне на дискове от алуминиева сплав, отлята по известния метод с противоналягане, създаден от акад. Ангел Балевски и чл.-кор. Иван Димов. До края на 1969 г. трябва да се създаде прототип на пакет от магнитни дискове с феролаково покритие, от 1970 г. да се произведе нулева серия, а от 1971 г. да започне редовно серийно производство[123].

Единствено за производството на централен процесор ЕС–1020, съгласно договорността със СССР, разработката се води в проектното бюро на Минския институт, наречен Национален институт за ЕИМ[124], където е изпратена група български специалисти от ЦИИТ. Сроковете за изработването и внедряването са същите – до края на 1969 г. документацията за прототипа, през първото и второто тримесечие на 1970 г. по един прототип в НРБ и СССР, през третото и четвъртото тримесечие на 1970 г. документацията за пробна серия и да се проведат държавни изпитания, след което редовното производство да започне през 1971 г.[125] За Минск заминават 11 души от ЦИИТ, командировани за три месеца от април до юли 1969 г. Ръководител на групата е главният конструктор на първия български компютър от трето поколение ЕС–1020 – Стефан Ангелов (по това време зам.-директор по научната част на ЦИИТ и ръководител на I сектор (направление) с 10 секции, който в спомените си споделя, че при заминаването Ангел Ангелов му поръчва да се направи всичко възможно, за да се изпратят още много хора в Минск, „да се превърнем в скачени съдове за преливане на знания и опит към България“[126]. През есента на 1969 г. българската група в Минск се увеличава до 20–30 души. При съвместната разработка на Р–20 отново се проявява широкият ръководен замах на проф. Иван Попов. В спомените си Стефан Ангелов разказва, че проф. Попов поръчва на българските специалисти, командировани в Минск, да направят всичко възможно България да завърши разработката на ЕС–1020 и да създаде своя прототип преди СССР. През лятото на 1971 г. проф. Иван Попов настоява българският компютър да бъде обявен публично преди руския на Пловдивския панаир. Това предизвиква смут и раздразнение в съветските правителствени и технически среди, които нямат голямо доверие във възможностите на България, но воден от патриотично чувство и икономически мотивирана амбиция проф. Иван Попов успява да постигне замисъла си и след денонощни усилия, макар и неокончателно завършен, българският компютър е публично показан преди руския на Пловдивския панаир през септември 1971 г. и получава златен медал. Разбира се, проф. Иван Попов постъпва коректно спрямо руската страна, като обявява компютъра за плод на съвместни усилия[127].

Така през 1971 г. в ЗЗУ – Пловдив, започва серийното производство на първите ЗУМЛ ЕС–5012, които могат да работят в състава на всички модели от ЕС ЕИМ. Ръководител на екипа, създал този пръв про-

дукт от серията в България, е И. Аршинков. През 1972 г. в ЗЗУ – Стара Загора, започва производството и на първите ЗУМД ЕС-5052 с капацитет 7,25 МВ и скорост на обмен 156 Кбайта (КВ)/сек. Тези първи дискови устройства са разработени от екипа на ст. н. с. Живко Паскалев. През същата година в ЗМД – Пазарджик, започва производството на магнитни дискови пакети ЕС–5053 с капацитет 7,25 МВ за работа със ЗУМД ЕС–5052. Дисковите пакети са на алуминиева основа с феролаково покритие. През 1973 г. в ЗИТ – София, започва редовното производство по съветска документация, изготвена с участието и на българските специалисти, на централните процесори ЕС–1020, както и на комплектните ЦЕИМ ЕС–1020 Б. Тези ЦЕИМ са от тип IBM 360/40, като същевременно IBM вече произвеждат своята по-модерна серия IBM/370. Централният процесор, произведен в България, е със скорост около 20 хил. операции/сек. и максимална оперативна памет 256 КВ[128]. През 1971 г. за успешното разработване и внедряване на ЗУМЛ ЕС–5012 с Димитровска награда е награден колектив в състав: Ангел С. Ангелов, Иван Аршинков, Д. Дяков, Е. Неделчева, Д. Александров, Н. Ботев. През 1974 г. със същата награда е награден и колективът, разработил и внедрил ЗУМД ЕС–5052 и дисковия пакет ЕС–5053 – Л. Фенерджиев, Ж. Паскалев, Б. Цонев, М. Рашев, О. Чърноречки, Г. Малиновски.

Действителното начало на производството на изчислителна техника в България се поставя в периода 1971–1973 г. Тогава настъпва преход от производство на една ЕИМ ЗИТ–151 месечно към годишно производство на хиляди външни запомнящи устройства, десетки хиляди ЗУМД и над сто централни процесора и комплектни ЦЕИМ. В масовото производство се внедряват редица нови технологични процеси, като производство на печатни платки с метализирани отвори, производство на феритни матрици за оперативни памети, производство на магнитни глави за лентови и дискови запомнящи устройства и др. Усвояват се принципите на проектиране на електронни устройства с цифрови TTL интегрални схеми. През този период става и проблемноориентирано структуриране на ЦИИТ. Обособяват се отделни направления за външни запомнящи устройства, за централни процесори и ЕИМ, за програмно осигуряване и за разработване на специфични технологични процеси.

Успешното преодоляване на всички трудности, свързани с внедряването в редовно производство на първите видове ЗУМЛ и ЗУМД, затвърдява приетите решения за специализиране на България в това производство[129]. В доклад на проф. Иван Попов (по това време зам.-председател на МС и министър на машиностроенето) от юни 1973 г. до председателя на Държавния съвет Т. Живков се прави равносметка за периода от три и половина години от основаването на Междуправителствената комисия по изчислителна техника на страните – членки на СИВ, през който България усвоява всички изделия от системата ЕИМ Ряд, за които е получила специализация, и за четири от тях се извършва редовен експорт, а централният процесор Р–20 ще започне да се изнася от началото на юли 1973 г.[130] Въз основа на това проф. Иван Попов заявява, че

„може да се смята, че първият етап за усвояване производството на изчислителна техника в нашата страна е успешно изпълнен, изграден е и вече работи един нов много ефективен отрасъл на промишлеността“[131]. В доклада се споменава още, че получените резултати надминават предвижданията, като печалбата за 1971–1973 г. далеч превишава изразходваните до този момент капитални вложения, които се изплащат само от частта от печалбата, която се внася в бюджета. Изрично се подчертава и фактът, че такава висока ефективност не е осъществявана досега у нас в никой друг отрасъл на икономиката[132].

Същевременно при бързото развитие на електронната промишленост в България възникват и редица трудности, които налагат съответни политически решения. Един от тези проблеми е осигуряването на достатъчно подготвени кадри и специалисти с висше образование по изчислителна техника. В по-горе цитирания доклад на проф. Иван Попов се подчертава изрично, че кадрите, завършващи ВУЗ, които се разпределят ежегодно за ДСО „Изот“, са недостатъчни. С разпореждане на МС от 19 септември 1970 г. са отложени от военна служба за период от две години всички специалисти, постъпили на работа в предприятията на електронната промишленост. През 1972 г. по инициатива на Иван Попов, с оглед на това България да успее да изпълни програмата за развитие и производство в тази област, Политбюро приема решение специалистите с висше образование (инженери и математици), завършили през 1970 и 1971 г., заедно с тези, които завършват висшето си образование през 1972 и 1973 г., разпределени на работа в ЦИИТ, Централния научноизследователски и проектантски институт за автоматизация и заводите за изчислителна техника на ДСО „Изот“ (до 150 души годишно), да бъдат отложени от военна служба до края на 1975 г.[133] През 1973 г. отново по инициатива на проф. Иван Попов Политбюро решава на отложените от военна служба специалисти (до 100 души годишно), работещи в ЦИИТ и в ДСО „Изот“, да се разрешава след шестмесечно военно обучение в БНА да отбиват военната си служба в Института и заводите по изчислителна техника[134]. Проф. Иван Попов обръща вниманието на Политбюро върху факта, че въпреки първоначалните успехи на България в областта на електронноизчислителната техника, в момента ДСО „Изот“ се намира пред някои сериозни трудности, „които, ако не се решат бързо, ще забавят много развитието на електронно-изчислителната техника у нас и ще поставят под угроза завоюваните вече позиции в тази област“[135]. Тези трудности засягат както производството на първото поколение Ряд, така и разработката и усвояването на следващото поколение ЦЕИМ. Една от тях е, че техническият контрол в отделните етапи на технологическия процес и настройката на готовите машини се извършва ръчно, с голям брой висококвалифициран персонал при дълги срокове и недостатъчна надеждност. Това налага незабавното автоматизиране на тези операции чрез използване на ЦЕИМ и друга техника собствено производство. С такава цел Иван Попов издейства решение на Политбюро за 1973 г. на ДСО „Изот“ да се предостави допълнителен лимит капитални вложения от 6 млн. лв. за нуждите на заводите и институтите в системата на обединението.

Следващият проблем, на който се спира проф. Попов, е, че на ДСО „Изот" предстои да усвои в кратки срокове нова изчислителна машина Р–35 и нови периферни устройства, по които България иска да получи специализация от новата фамилия ЦЕИМ, разработвана от страните – членки на СИВ. Усвояването може да стане само чрез използване на образци или закупуване на лицензии. В началото на 70-те години достъпът до образци и лицензии от САЩ се улеснява, от което се възползват някои от страните – членки на СИВ. Това създава опасност България да бъде изпреварена. Поради тази причина проф. Иван Попов изисква от Политбюро да се вземат незабавни мерки България да запази завоюваните позиции и да ги разшири с нови перспективни такива (като напр. периферия за миникомпютри). За почти всички изделия са проведени преговори със съответните водещи фирми за закупуване на лицензии и кооперирane в производството. Проф. Попов успява да издейства от Политбюро да предостави на ДСО „Изот" допълнително валута в размер на 16 млн. валутни лева по II направление за закупуване на лицензии, образци, техническа помощ и специализирано технологическо оборудване, екипировка за усвояване във възможно най-кратки срокове производството на новата периферна техника, по която нашата страна се специализира и на новата ЦЕИМ Р–35. Това дава възможност новата техника да се усвои и пусне в производство още през 1974–1975 г., т. е. година преди набелязаните от МПКИТ срокове. Проф. Иван Попов многократно изтъква факта, че само чрез такова изпреварване България може да си осигури така желаната специализация[136].

Особено голям е приносът и значението на научно-техническото разузнаване за създаването и развитието на българската електронна промишленост. След получаването на специализацията за производство на електронна продукция в рамките на СИВ се започва работа по програма, наречена „Електроника–С". В спомените си Т. Живков обяснява стартирането на подобна програма със силната вътрешна конкуренция между страните от СИВ и решението България да постигне изпреварващо развитие в редица нови високотехнологични отрасли, в т. ч. и в областта на електрониката[137].

С решение на МС от 25 май 1973 г. се изгражда Подсистема за научна, техническа и икономическа информация с ограничено разпространение. Основен координиращ орган на подсистемата е Центърът за приложна информация в Централният институт за научна и техническа информация към ДКНТП, който се ръководи и осигурява кадрово от научно-техническото разузнаване. Центърът за приложна информация планира задачите, обработва получената от разузнаването информация, оценява я и я внедрява[138].

В началото на 70-те години настъпват промени и в институционалното развитие на ДКНТП. С решение на VI НС от 8 август 1971 г. ДКНТП е преобразуван в Държавен комитет за наука, технически прогрес и висше образование. Негов председател става Начо Папазов[139]. Същевременно проф. Иван Попов става министър на машиностроенето (1971–1973) и зам.-председател на МС до 1974 г., след което до 1976 г. е зам.-председа-

тел на Държавния съвет. Няколко месеца след създаването си с решение на НС от 16 декември 1971 г. ДКНТПВО е преобразуван в държавно-обществен орган с наименование Комитет за наука, технически прогрес и висше образование.

В решение на Политбюро от 10 юни 1973 г. се мотивира целесъобразността на разделянето на Министерството на машиностроенето на две – Министерство на машиностроенето и металургията и Министерство на електрониката и електротехниката. С Указ № 1514 на Държавния съвет от 13 юли 1973 г. се създава Министерство на електрониката и електротехниката, което осъществява партийната и държавната политика в тази област и внедряването на нови методи в електронната промишленост. МЕЕ ръководи, организира и контролира дейността на всички предприятия в областта на електрониката. За министър на машиностроенето и металургията е назначен инж. Тончо Чакъров, до този момент завеждащ отдел „Промишлен" на ЦК на БКП, а за министър на електрониката – ст. н. с. инж. Йордан Младенов (до този момент зам.-председател на КНТПВО). Като зам.-председател на МС проф. Иван Попов продължава да отговаря за работата и на двете новообразувани министерства. Със същото решение на Политбюро председателят на КНТПВО Начо Папазов се издига за член на Бюрото на МС[140].

През 1978 г. Йордан Младенов е наследен на поста министър на електрониката и електротехниката от Васил Хубчев. МЕЕ е закрито с Указ на Държавния съвет № 1126 от 18 юни 1981 г., когато се слива с Министерството на машиностроенето в едно Министерство на машиностроенето и електрониката (ММЕ) начело с инж. Тончо Чакъров. През 1984 г. то се преименува в Министерство на машиностроенето, запазвайки всичките си основни задачи, структура и подведомствени звена, в т. ч. и ДСО „Изот", като за министър е избран Огнян Дойнов[141].

През първата половина на 70-те години основна тенденция на провежданата от държавата научно-техническа и технико-икономическа политика е поставената още на Септемврийския пленум през 1969 г. задача за автоматизация на производството и управлението чрез широкото приложение на изчислителна техника във всички отрасли на икономиката. Внедряването на електронноизчислителната техника и автоматизираните системи за управление във всички отрасли и дейности на народното стопанство, вкл. и по изграждане на Единната система за социална информация[142], се осъществява от Съвета на главните конструктори към Държавния съвет и КНТПВО като надведомствен планиращ, координиращ и контролиращ орган на правителството в тази област. През 1974 г. в Политбюро се обсъжда въпросът за разделянето на ДСО „Изот" и за създаването на ново ДСО „Автоматизация и приборостроене". Негова главна задача е развитието и производството на прибори и средства за автоматизация, както и комплексна доставка и монтаж на някои серийни системи за автоматизация на агрегати, процеси и обекти. Членовете на Политбюро стигат до извода, че внедряването на системи за автоматизация на производството и управлението и нови технологии са

възловите въпроси за цялостното решаване на проблемите за модернизацията и повишаване ефективността на народното стопанство[143]. Създадено е Научно производствено обединение по внедряване на автоматизацията в производството и управлението на народното стопанство. Според докладната записка, внесена в Политбюро от проф. Иван Попов, това обединение трябва да се създаде чрез обединяването на: някои поделения на дирекция „Системизот" към ДСО „Изот" (Централният научноизследователски и проектантски институт по автоматизация, Централният институт „Оргпроект" с филиалите му и др.), териториалните информационно-изчислителни центрове към ДСО МОСИ и Научния център по Единна система за социална информация. И двете организации са към Министерството на информацията и съобщенията.

Според проф. Иван Попов създаването на това НПО е наложително, за да се преодолее разпокъсаността и липсата на синхрон, както и дублирането на усилията, водещи до ниска ефективност, нерешени въпроси на финансирането и материалното стимулиране, бавно изграждане на материално-техническата база. Основната задача на новообразуваното НПО е ускорено внедряване на световните постижения в областта на автоматизацията и приложението на ЕИТ в най-важните обекти, включени в националните и отрасловите програми за модернизация и реконструкция[144]. Към него се интегрират и катедри, и научни институти от ВУЗ, вкл. Институтът по техническа кибернетика, Математическият и Икономическият институт при БАН, без да се променя техния академичен статут и права. Същевременно Обединението е пряко подчинено на Министерския съвет и ръководителят му има ранг на председател на комитет към МС[145]. В окръзите на страната чрез сливане на ТИИЦ и филиалите на ЦИ „Оргпроект" се създават клонове на научно-производственото обединение, чиято задача е непосредственото участие и оказване на помощ при автоматизацията на технологическите процеси и управлението на производството с прилагане на ЦЕИМ в предприятията на съответната територия[146]. Новосъздаденото НПО се насочва към внедряване и приложение на изчислителна техника главно в отраслите на материалното производство.

Цялостната концепция за научно-техническата и технико-икономическата политика на държавата през целия изследван период е много точно отразена в решението на Политбюро от 13 юни 1978 г „За ефективно използване на електронно-изчислителната техника при автоматизацията на производството и управлението". В съответния документ се отбелязва че „курсът на БКП за интензификация на икономиката върху основата на научно-техническия прогрес органически съдържа изискването да се осъществява последователно автоматизация на производството и управлението. Във връзка с това у нас се провежда линия на широко развитие, внедряване и използване на изчислителна техника във всички области. Тази линия има първостепенно значение с оглед да се внасят в съответствие с най-новите постижения на научно-техническата революция, дълбоки качествени изменения в техниката, технологията и организацията на производството и управлението"[147].

При обсъждането на предварителните разработки на основните насоки на обществено-икономическото развитие на страната за периода на дългосрочната перспектива (1976–1990) и седмата петилетка (1976–1980) в Политбюро се подчертава, че инвестиционната политика на България трябва да се насочи към: развитие с по-бързи темпове на отраслите, които определят техническия прогрес; енергетиката, химическата и нефтохимическата промишленост, машиностроене, приборостроене, средства за автоматизация, ЦЕИМ и оборудване за механизация на трудоемки процеси; комплексна механизация на основните производствени процеси в промишлеността, строителството, селското стопанство и транспорта[148].

Политбюро стига до извода, че развитието на науката и внедряването на нейните постижения в производството е главна опора на интензификацията на икономиката. Това е и основната цел, която управляващите в България си поставят. В такъв смисъл се обсъжда въпросът за стимулиране развитието на биологията, биониката, електрониката, квантовата механика, ергономията, химията, физиката, енергетиката, физиологията и социологията, също перспективите за създаване на нови източници и форми на енергия, на суровини и материали в областта на технологическите науки[149].

Отново в Политбюро се разисква въпросът, че най-съществения белег на икономическото развитие на НРБ през този период трябва да е понататъшната индустриализация на българската икономика, като делът на промишлеността в производството на националния доход следва значително да нарасне. Водещ отрасъл на промишлеността остава машиностроенето. То трябва да осигурява високопроизводителни и надеждни средства за комплексна механизация, автоматизация и кибернетизация на народното стопанство и да стане основен и високоефективен източник за валутни постъпления. А в рамките на развитието на машиностроенето акцентът трябва да се постави върху развитието на подотрасли – носители на техническия прогрес, които са високо рентабилни и по-малко металоемки, т. е. са в основата на интензификацията. Такива са електронноизчислителната и организационната техника, производството на електронни елементи, промишлена радиоелектроника, далекосъобщителна техника, ядрени и други прибори и средства за автоматизация. Те трябва да определят облика на българското машиностроене, да съставляват около 63–66% от машиностроителното производство и да осигуряват около 78–82% от износа на отрасъла[150].

1975 г. бележи края на една петилетка и началото на друга, което предполага повишена политическа активност. Правят се отчети за постигнатото през изтеклите пет години и планове, в които се посочват основните акценти, които ще бъдат поставени в политиката на БКП през следващия петгодишен период. През 1975 г. се провеждат два партийни пленума, чиито решения имат пряко отношение към държавната политика за развиване на електронната промишленост.

Първият форум е проведеният на 27 февруари 1975 г. пленум на ЦК на БКП за утвърждаване на „Основни насоки за икономическото разви-

тие на страната през VII петилетка и до 1990 г.“ Основен докладчик е Огнян Дойнов[151]. Той развива тезата за ускорено внедряване на научно-техническите постижения във всички области на народното стопанство чрез използване на най-съвременните постижения на науката и техниката у нас и в чужбина. Това „трябва да бъде главно звено и главна особеност на по-нататъшното развитие на материалната база на социализма“. Затова в България е необходимо да се разгърне на широк фронт технологическата и техническата реконструкция и модернизация на основните отрасли на народното стопанство и решително да се повиши ефективността на научното обслужване на производството, като около 60–65% от средствата, които се дават за науката, да се насочват за внедряване на научни постижения в производството.

Когато О. Дойнов разглежда основните насоки за икономическото развитие на страната през VII петилетка, той акцентира на два основни проблема. Първият е за автоматизацията на производството и управлението, като са разгледани всички варианти на автоматизацията – автоматизиране на проектоконструкторската и проектантска дейност, автоматизиране на основните и спомагателните технологически процеси във всички основни отрасли на икономиката, изграждане на автоматизирани системи за управление на предприятията, също така и внедряване на отраслови системи за управление на материалното производство, вкл. подсистеми за автоматизация на плановите разчети. Вторият проблем в доклада е въпросът за развиване на машиностроенето като сърцевината на индустриализацията на страната. Специално внимание се отделя на развитието на определяните като стратегически подотрасли на машиностроенето, на първо място сред които е електрониката, производството на електронноизчислителна и съобщителна техника и средства за кибернетизация[152]. Едно от главните направления в производството на електронноизчислителна техника трябва да стане продукцията от няколко основни типа и модификации миниперифeрни устройства и един-два типа миникомпютри на основата на кооперирane и тясно сътрудничество със СССР и другите социалистически страни. Важна роля има и производството на MOS интегрални схеми с висока плътност на интеграция, разширяване производството на външни запомнящи устройства с голям обем памет, на магнитни и други носители с по-високи скорости и плътност на записа на информацията, както и съкращаване на срока на разработките, усвояването на купените лицензи и серийното производство на новите типове и модификации запомнящи устройства. В съкратени срокове трябва да се усвоява производството на комплектни набори от микропроцесорни MOS интегрални схеми и да се разширява производството на миникомпютри, на системи за цифрово програмно управление на металорежещи машини и за управление на телефонни централи, нови електронни калкулатори, електронни каси и др[153].

Тези проблеми намират решение в плановете за провеждане на цялостната икономическа и научно-техническа политика на държавата, доразвити на Юлския пленум на ЦК на БКП през същата, 1975 г. На него

са приети „Основни насоки и тезиси за развитието на науката и техническия прогрес през VII петилетка и до 1990 г.“ Обръща се внимание, че „най-перспективните направления на техническия прогрес у нас са свързани с развитието на електронната промишленост и информационната индустрия и кибернетиката, с революцията в областта на енергетиката на основата на използването на атомната енергия, с революцията в областта на производството на суровини на основата на използването на химията на високомолекулярните съединения, оптимизация на цикъла изследване – внедряване“[154].

На пленума се отделя специално внимание на развитието на електрониката. В тезисите се отбелязва, че изчислителната техника е най-динамичното направление на електрониката както по ръста на производството и приложението, така и по развитието на научните изследвания и развойните работи. Според документа средногодишното нарастване на обема на продукцията на ЕИТ в света е около 20%, а обновяването на номенклатурата – между 20 и 30% годишно. Внимание се обръща и на усиленото развитие и усъвършенстването на програмното осигуряване на ЦЕИМ (т. нар. софтуер), чиято цена се очаква да надвиши около два пъти цената на самите машини. Важна е констатацията, че техническото и технологичното равнище на произвежданата в България продукция изостава от 2 до 5 години спрямо водещи фирми и все още не може да се достигне техният темп в усъвършенстването и обновяването на номенклатурата. Планът за седмата петилетка предвижда производството на ЕИТ в НРБ да нарасне два пъти в сравнение с 1975 г., като 70% от нея е предназначена за износ. Посочени са и основните задачи, към които трябва да се насочат усилията на научните изследвания и развойните работи. Това са: усъвършенстване на външните запомнящи устройства на магнитни дискове, като се повишава обемът на записващата се в тях информация и се усвои гама от минидискови устройства; по-нататъшното технологично развитие на ЗУМЛ, като се повишава тяхната плътност на запис и скорост на обмена на данни. В рамките на създаваната от страните – членки на СИВ серия от малки ЦЕИМ широко развитие трябва да получат миникомпютърните системи. Заедно с миникомпютрите те ще се използват за автоматизация на технологическите процеси, за цифрово управление на производствените машини, за кибернетизация на административно-управленската дейност и т. н. При конструирането на ЦЕИМ широко трябва да се прилагат интегрални схеми със средна и висока степен на интеграция. Същевременно с ускорени темпове ще се развиват и системите за телеобработка и създаването на необходимото им програмно осигуряване[155].

Наред с развитието на ЕИТ, на пленума се обръща внимание и на перспективите в производството на съобщителна техника, пряко свързано с развитието на електрониката и на ЕИТ като цяло. В плана за следващата петилетка се предвижда относителният дял на квазиелектронните АТЦ да достигне 65% от цялото производство, като същевременно се започнат разработки на електронни АТЦ[156].

Според решенията на пленума в електрониката трябва да се влагат средства за увеличаване на производството в съществуващите отрасли и за подготовка за широко обновяване на произвежданата продукция и усвояване на нови и перспективни изделия[157].

Така на основата на решенията на тези два партийни форума през 1975 г. и утвърдените от тях концепции, на XI конгрес на БКП, проведен от 29 март до 2 април 1976 г., се приемат „Основни насоки за седмата петилетка (1976–1980)". Основна задача става качеството и ефективността на производството, като е утвърдена и дългосрочна стратегия на научно-техническото развитие на страната. Отчитайки нарастващата икономическа, социална и културна роля на електрониката, както и постигнатите успехи в изграждането на българската електронна промишленост, в „Основните насоки..." се поставя задачата за „ускорено производство на техника за електронизация на народното стопанство, като научноприложната, развойната и внедрителската дейност са длъжни да осигуряват разширяване на електронизацията на народното стопанство и бита"[158]. Налага се тезата, че „създаването на материалнотехническа база, адекватна на зрялото социалистическо общество, е тясно свързано с ускорената и мащабна електронизация на народното стопанство и обществения живот"[159].

В началото на седмата петилетка България се характеризира с относително високо развита електронна промишленост, но по потребление на електронна продукция на човек от населението изостава спрямо останалите социалистически и несоциалистически страни. Относителният дял на обема на вътрешното потребление на електронна продукция в съвкупния обществен продукт през 1975 г. е 1,2% при над 2% в САЩ и Япония и 1,8% във Великобритания[160]. Значително е изоставането в областта на внедряването и използването на ЦЕИМ за автоматизация на производството и управлението. Недостатъчно е прилагането на съвременните постижения на микроелектрониката, особено на микропроцесорните системи[161].

За широката електронизация на обществено-политичекия живот с решение на Политбюро на ЦК на БКП МЕЕ започва да разработва „Национална програма за електронизация на народното стопанство и обществения живот през VII петилетка и до 1990 г.". Според съответното решение Комитетът за изкуство и култура, МЕЕ и другите ведомства трябва „да разработят комплексна програма за широко приложение на електрониката в процеса на формиране на комунистическо съзнание в трудещите се и духовното развитие на обществото"[162]. Наред с това в програмите на висшите и средните учебни заведения трябва да се застъпят по-пълно „проблемите за електронизация на народното стопанство, на бита и другите области на обществения живот"[163].

За изготвянето на Националната програма са организирани съвместни работни групи и са разработени отраслови програми за електронизация. В работните групи вземат участие над 300 квалифицирани специалисти по електроника от системата на МЕЕ и от други министерства и ведом-

ства. Във всяка отраслова програма за електронизация целта е „в съответния отрасъл да се повиши ефективността и качеството и да се реализира максимален мултипликационен ефект от все по-масовото внедряване и използване на електронна и електронизирана техника, електронно технологическо оборудване и системи за автоматизация“[164]. С решение на Политбюро от 6 август 1976 г. за развитието на електронната и електротехническата промишленост за периода 1976–1980 г. се осигуряват допълнително за 1977 и 1978 г. 200 млн. лв. капитални вложения, в т. ч. около 100 млн. валутни лв. за внос на машини и съоръжения от несоциалистическите страни за предвидената модернизация, реконструкция и разширяване на съществуващите производствени мощности. За следващите години се търси възможност за осигуряване на още 150 млн. лв. капитални вложения, вкл. около 30 млн. валутни лв. за внос от несоциалистическите страни. МЕЕ и Министерството на външната търговия се задължават да внесат в МС предложение за създаване на организация и нови форми на търговия с оглед осигуряването на износа на електронна и електротехническа продукция и комплектни обекти на международния пазар и особено по второ направление. При изграждането на комплектни обекти в страната и в чужбина трябва да се провежда линията на разширено използване на наши електронни и електротехнически изделия и системи[165].

Отрасловите програми за електронизация са обсъдени и приети на заседания на колегиумите и ръководствата на съответните отраслови министерства и ведомства, като на тяхна основа е разработена „Национална комплексна програма за електронизация на народното стопанство и обществения живот през VII петилетка и до 1990 г.“. Тя е утвърдена с разпореждане на МС от 7 октомври 1977 г. и с решение на Политбюро на ЦК на БКП от 8 ноември 1977 г. и са създадени оперативни органи за изпълнението ѝ. В МЕЕ е сформиран Координационен съвет по електронизация и оперативна група, чието ръководство се поема от зам.-министъра Ангел Илиев Ангелов[166]. Към Политбюро на ЦК на БКП се създава Комисия по електронизация и роботика начело с Т. Живков, която контролира и ръководи изпълнението на програмата, определена като „национална задача със стратегическо значение“[167]. МЕЕ се задължава да осигури изпреварващо развитие на микроелектрониката, ускорено създаване на микропроцесорни системи за управление на технологични процеси, усвояване на съвременна електронносъобщителна техника и средства за връзка на обектите с управляващата ЕИТ[168].

През 1977 г. Огнян Дойнов поема ръководството на Работната група за координация и внедряване на научно-техническия прогрес към ЦК на БКП. Първоначално тя е в състава на отдел „Наука и образование“, а от 1981 г. е самостоятелно звено към Партийно-държавната комисия по научно-техническа политика към ЦК на БКП. Тя трябва да изготвя анализи, оценки, експертни прогнози във важни направления на икономиката и да ги докладва на Партийно-държавната комисия по научно-техническа политика. Тази група се състои от десетина сътрудници, които работят по интегрирането и разработването на няколко национални програми –

за развитието на биотехнологиите, на оптикоелектронната и лазерната техника, за новите материали. Групата изработва позиции по националните програми, информира за световните тенденции, прави икономическите разчети. След като партийно-държавната комисия приема предложението за национална програма, детайлизирането се възлага на съответните държавни организации. Плановата комисия към ЦК на БКП прави след това разчет на средствата и определя сроковете. На Дойнов, като ръководител на работната група, е възложено да се занимава оперативно с необходимите технологични и други разработки, с пътищата и местата, от които държавата трябва да ги получи, да посочи чрез кои органи и организации това да стане – дали чрез БАН, търговските представителства, научно-техническото разузнаване или МВР[169].

През седмата петилетка ЕИТ в България продължава да се развива по специализациите, които страната получава, както и чрез допълнително разширяване на производствената номенклатура с нови технически средства.

В периода 1975–1976 г. завършва разработката, а през 1977 г. са внедрени в редовно производство ЗУМД ЕС–5061 и магнитен дисков пакет за него ЕС–5261 с капацитет 29 МВ. През същия период в страната са разработени и внедрени в производство първите минидискови запомнящи устройства и първите минилентови запомнящи устройства. Отново през 1975–1976 г. започва развитието на други важни направления на ЕИТ у нас, като миниизчислителни машини, терминали, системи за телеобработка, системи за подготовка на данни и др. Така в завод „Електроника" се произвежда първият български миникомпютър *Изот–0310*, който е аналог на получилия изключителна популярност на световният пазар продукт на американската фирма *DEC–PDP 11*. Това са машини за средни информационни административни системи, както и за научни и лабораторни изследвания и пресмятания.

Важно средство за повишаване ефективността на стопанската и управленската дейност е дистанционната обработка на информацията. В България се разработват и се произвеждат единствените по рода си подобни системи в рамките на СИВ. Това са внедрените през 1976 г. в ЗЗУ – Велико Търново системи за телеобработка *ЕСТЕЛ–1* и *ЕСТЕЛ–2*, които могат да работят с всички модели от ЕС ЕИМ. Чрез тях се дава възможност на потребителя да влезе в пряка връзка с ЕИМ чрез телефонна или телеграфна линия[170].

През този период в страните от СИВ се разработва и внедрява втората генерация от ЕС ЕИМ. За България това е внедрената в края на седмата петилетка в ЗИТ – София ЕИМ ЕС–1035 Б. Същевременно се създава нова ЕС малки (мини) ЕИМ – СМ ЕИМ, която по подобие на ЕС ЕИМ се подчинява на единни технически изисквания и програмна съвместимост. Освен разработката и производството на минилентови и минидискови запомнящи устройства в страната са разработени и от 1980 г. внедрени два модела от *СМ ЕИМ – СМ–3* и *СМ–4*. Тези системи се използват в различни области като автоматизиране на инженерния труд и на-

учния експеримент, автоматизиране на производствени процеси, събиране и подготвяне и обработка на данни, изграждане на информационни справочни системи, телеобработка и мрежи с ЕИМ[171].

При посещението си във ФРГ през 1976 г. Т. Живков присъства на откриването на демонстрационен български изчислителен център във Франкфурт на Майн, оборудван с българските аналози на IBM/360. Това става сензация и вестниците излизат със заглавия „Червените компютри настъпват“[172].

През юли 1977 г. в американското списание „Електроникс“ е поместена статия под заглавие „България – не само кисело мляко“, в която е направен обстоен анализ на състоянието на електронната промишленост в страната. Приведени са данни от официалната статистика за номенклатурата и обема на производството на ЕИТ, съобщителните средства и битовите електронни устройства. В статията наред с това се обръща внимание на невероятния факт, че страната е с население 8,7 млн. души и на глава от населението заема първо място в износа на изделия на изчислителната техника. Нещо повече, по общ експорт на електронни и електротехнически изделия на глава от населението България заема второ място в света, отстъпвайки само на Япония[173].

През юни 1978 г. в Политбюро се разискват „резултатите от проверката за изпълнението на партийните и правителствените решения за автоматизация на производството и управлението и доставката, използването и поддържането на електронноизчислителна техника“. Тогава се констатира незадоволителното изпълнение решенията, наличието на редица слабости и недостатъци. Проблемът за използването на ЕИТ се определя от това, че преобладаващата част от тази техника продължава да се прилага главно за изпълнение на елементарни задачи, за обработка на данни, за отчетност и информация и много малко за автоматизация на производството и управлението, където всъщност „се решава съдбата на ефективността и качеството“ на промишленото производство във всички отрасли на икономиката[174]. Вследствие на това, според партийните анализатори, съществува противоречие и несъответствие между възможностите на тази техника и нейното неефективно използване, което от своя страна поражда недоверие във възможностите и предимствата на ЕИТ. Именно за преодоляване на този проблем Политбюро взема специално решение за изясняване какъв е реалният принос на тази техника за подобряване на техническото, технологичното и организационното състояние на производството, на технико-икономическите показатели на продукцията, на качеството на управленската дейност, на нейната (ЕИТ) способност да решава ключови оперативни и стратегически проблеми[175]. В решението се отбелязва, че планирането, внедряването и използването на ЕИТ трябва да се осъществяват като непрекъснат процес на всички равнища на управлението и организацията на икономиката.

Еманацията на държавната и партийна политика на страната за създаване и развитие на електронна промишленост и нейното значение,

приложение и реализация намира израз в придобилия широка известност доклад на Огнян Дойнов, изнесен на проведеният на 20 и 21 юли 1978 г. пленум на ЦК на БКП в Бояна. Докладът носи емблематичното заглавие „За ускорено развитие на някои стратегически направления на научно-техническия прогрес в НРБ“. Докладът започва с думите, че „България трябва да преодолее „шопската концепция“ – да се мери и преценява от равнището на нашите собствени постижения, напротив, трябва да се съобразяваме с реалностите в света и да излезем на широкия друм на научно-техническата революция“[176].

Още във встъпителните редове на доклада Огнян Дойнов подчертава, че именно „научно-техническата революция е един от основните и решаващи терени на битката и съревнованието между социализма и капитализма“. И за да бъде спечелена тази битка, или поне не загубена, трябва да се създадат условия за ускорено развитие на онези направления, които в този момент определят равнището на научно-техническия прогрес в най-развитите страни. Като такива стратегически направления са определени на първо място електронизацията, роботиката, химизацията и широкото използване на постиженията на биологията. Дойнов категорично заявява, че тези стратегически направления на техническия прогрес все повече ще се превръщат в основен, решаващ фактор за интензификация на икономиката и затова „Партията трябва да доразвива, конкретизира и обогатява научно-техническата си политика, като я превръща във все по-действен фактор на социалноикономическото развитие на страната“[177]. Според документа комплексното използване на тези съвременни направления, както и научно-техническия потенциал в България (в този момент в науката и научното обслужване са заети над 60 хил. души, а в народното стопанство работят повече от 220 хил. специалисти с висше образование), ще позволи българските изделия да станат търсени на международните пазари, да бъдат конкурентоспособни, да се повиши ефективността на външнотърговската дейност и „на тази основа да извършим нови дълбоко качествени изменения в икономиката“[178].

По-нататък Огнян Дойнов прави обстоен анализ на значението и конкретните измерения на определените като стратегически и с национално значение направления, като на първо място по важност поставя електронизацията на народното стопанство. Авторът подчертава, че именно „степента на електронизация на стопанството, на развитието на електронната промишленост се превръщат все повече в един от критериите за икономическата мощ на дадена страна, за нейния научно-технически и духовен потенциал, за нейната способност и готовност да бъде в челните позиции на човешкия прогрес“[179]. Според Дойнов решаващо условие за качествен прелом в електронизацията е усвояването и приложението на микроелектрониката и нейната елементна база (създаване на големи интегрални схеми). Според цитирания документ микроелектрониката се използва все по-широко за управление на производствените процеси, за регулиране на параметрите на околната среда, за автоматизиране на отделни функции в медицината, обучението, роботиката. С все-

ки изминат ден в бита навлизат изделия за широко потребление с висока степен на електронизация – програмируеми перални машини и хладилници, електронни радиотелефони, видеомагнетофони, електронни везни, търговски автомати. Микроелектрониката се вгражда и в автомобилите и осигурява чувствителни икономии на гориво. В анализа на развитието на българската електронна промишленост Дойнов изтъква, че в периода 1971–1977 г. са постигнати високи темпове и безспорни успехи в развитието на тази индустрия. Производството нараства 3,5 пъти, а износът – над 5 пъти. Делът на електронната и електротехническата продукция достига 15% от общия износ на страната, като ½ от него се пада на ЕИТ. До момента усилията на държавната политика са насочени към натрупване на опит, изграждане на материално-техническа база на отрасъла, бързо количествено нарастване на производството за завоюване на позиции в международното разделение на труда и преди всичко получаване на ефективна специализация в рамките на СИВ. И действително България получава специализация и се утвърждава като крупен производител на ЕИТ в социалистическата общност[180].

Наред с постиженията, в доклада си Огнян Дойнов изтъква и редица недостатъци и проблеми в развитието на българската електронна промишленост. Това са същите проблеми, разисквани в Политбюро през 1977 г.: ограничени възможности за обновяване и разнообразяване на номенклатурата и за своевременното адаптиране към бързо изменящите се потребности на вътрешния и международния пазар. Докато динамичните изменения в областта на научно-техническото развитие се проявяват най-бързо в областта на електрониката и тя на всеки 3–4 години изменя своя облик, България не смогва да реагира своевременно на тази динамика. Най-характерен пример в това отношение е случаят с производството на българските електронни калкулатори „Елка". Въпреки че България е една от първите страни, разработили такъв калкулатор, внедряването на нови модели се забавя толкова, че редица японски и американски фирми, които започват такова производство много по-късно, в кратки срокове отбелязват значителен напредък спрямо България. Заедно с това в доклада се отбелязва, че, въпреки високата серийност и големите обеми на редица електронни изделия, поради недостатъци в организацията на производството, значителния разход на суровини и материали, недостатъчното използване на производствените мощности, големия брак, неуплътняването на работното време и редица други причини, по икономически показатели България е далеч под достигнатото равнище на водещите производители[181]. Друг проблем е, че по-голямата част от електронната техника (електронни компоненти), произвеждана в страната, има неколкократно по-висока цена от внасяните по I и II направление аналогични изделия (компоненти), което води до парадокса, че цената на редица изделия се увеличава значително, когато вместо вносни се вграждат български електронни елементи и комплектация. Така е при електронните калкулатори, електронните каси, електронните измервателни прибори, импулсните регулатори за електрокари, техническите средства за съобщителната техника, автоматиката и

битовата радиоелектроника. Високата цена на българската ЕИТ е задържащ фактор за нейното приложение както в страната, така и в чужбина.

Друг вече дискутиран в Политбюро проблем на българската електронна промишленост е този, че произвежданата техника е предназначена главно за обработка на информация и по-малко за управление на производствените процеси, което затруднява електронизацията.

Решението на тези проблеми Огнян Дойнов вижда в необходимостта „нашата електроника да се издигне в образец за последователното провеждане на съвременна политика при обновяването на продукцията както чрез създаването на принципно нови изделия, така и чрез производството на богата гама от модификации на изделия с многоцелево предназначение... Необходимо е също на основата на микроелектрониката да се усвоят малки и евтини мини- и микрокомпютри за управление на технологичните процеси, за да се организира производството на оборудване и математическо осигуряване на връзката на електронно-изчислителната техника с приборите и средствата за автоматизация“[182].

През юни 1979 г. отново по инициатива на Огнян Дойнов в ЦК на БКП с участието на ангажирани ведомства и отраслови министерства се разглежда и обсъжда внесената от МЕЕ информация за резултатите от изпълнението на Националната програма за електронизация на народното стопанство и програмата „Електроника – С“. Обсъдени са проблемите, свързани с развитието на електронната промишленост в България и на основата на това обсъждане е прието специално разпореждане на МС от 31 юли 1979 г., с което се цели разрешаването на трудностите и създаване на условия за изпълнение на задълженията на България към страните от СИВ през 1980 г. и въобще през цялата осма петилетка. Отново се предупреждава, че България губи позиции в производството на електронните устройства по специализацията, което е предизвикано от забавените разработки на нови изделия и на редовното им производство. Красноречив пример за това е невъзможността на страната вече няколко години да предложи 100 и 200 МВ-ово ЗУМД и дискови пакети за тях. Това дава възможност на други страни да претендират за усвояване на тяхното производство. Обръща се внимание и на проблема за цените на българската електронна продукция, която се оказва с прекалено висока себестойност в момент, когато цените на подобни устройства, произвеждани от западни фирми, спада. Констатирано е, че за мащабите на нашите заводи този род загуби са огромни. Друга причина за отслабването на българските позиции в областта на електронната промишленост са субективните слабости в системата на МЕЕ и ДСО „Изот“ и крайно недостатъчните материални и кадрови ресурси, отделени за този подотрасъл, водещи до ниската фондовъоръженост[183]. За преодоляването на изоставането МС предприема конкретни мерки. Решено е през осмата петилетка мощностите за производство на външни ЗУМД да нараснат два пъти, а производството на магнитни дискови пакети – три пъти. Това е постижимо, ако се увеличава фонд „Технически прогрес“ на ДКНТП с валута от II направление (твърда валута) за закупуване на лицензии, ноу-хау, об-

разци, техническа помощ и нови технологии за развитие на системи, програмно осигуряване, окомплектовка за нови изделия и технически средства на ЕИТ. Това трябва да подпомогне създаването на материална база за ускорено развитие на системи с общо приложение и проблемно ориентирани комплекси за селското стопанство, за складови стопанства, за текстообработка, комуникация, управление на редица производства, за да се изпълни Националната програма за електронизация.

Министерският съвет прави разчети за отпускане на допълнителни капиталовложения, като например в ДСО „Изот" за периода 1981–1985 г. се определят 57 млн. лв., от които 39 млн. лв. за машини и съоръжения, в т. ч. 20 млн. лв. по II направление за развитие на производствените мощности в Обединените заводи за запомнящи устройства – Стара Загора, за производство на дискови устройства 200 MB, 317 MB и 650 MB, увеличаване на производството на минидискови устройства и запомнящи устройства на гъвкав магнитен диск (дискети), а също така за създаване на мощности за управляващи устройства за промишлени роботи и манипулатори. За задоволяване на потребностите на социалистическите страни и разширяване износа на сменни дискови пакети и дискети за Завода за магнитни дискове – Пазарджик се отделят 24 млн. лв. капиталовложения, в т. ч. 17 млн. лв. машини и съоръжения, от които 12 млн. лв. по II направление. Значителни капитални вложения на стойност близо 70 млн. лв. се предвиждат и за Института по изчислителна техника (както вече се нарича ЦИИТ), Института по микроелектроника и Инжинерингового предприятие „Изоткомплект"[184].

Тези големи капиталовложения намират оправдание и в „съображенията" на Т. Живков по подготовката на проектоплана за социално-икономическо развитие на НРБ през 1980–1981 г. и през осмата петилетка. Живков категорично заявява, че 100 млн. долара годишно за окомплектовка от Запад не е никакъв проблем за България, а и „не трябва да задържаме техническия прогрес"[185]. В речта си Живков разпалено призовава всички усилия на страната през следващата петилетка да се хвърлят за интелектуализация на икономиката чрез по-нататъшното развиване на електрониката и по-специално микроелектрониката, което нарича „задача над задачите"[186].

Изводът, направен в Политбюро на ЦК на БКП и в МС в края на седмата петилетка относно изпълнението на Националната програма за електронизация на народното стопанство и обществения живот, е красноречив и единодушен. Производството на ЕИТ е ориентирано главно за износ (между 80 и 90% от продукцията), поради което дейността по приложение на ЕИТ в страната и по компютъризацията на народното стопанство е оставена на заден план и така не е реализиран вторичният ефект – повишаването на организационното и технологичното равнище на останалите отрасли и оттам – на обществената производителност на труда. Изчислителната техника се налага главно по административен ред, но дори въведена, тя се използва главно за обработка на икономическа информация и в незначителна степен за автоматизация

на технологически процеси и производства, което не позволява реализирането на стратегическата линия на партията за рязко повишаване ефективността на икономиката на страната. Към тези проблеми се прибавят и ниската фондовъоръженост на развойните звена в електрониката, която удължава сроковете на разработките. Констатира се и недостатъчна яснота и техническа компетентност на ведомствата потребители по използването на електронната и електронизираната продукция, както и незадоволителната дейност на търговските организации за възможностите на вътрешния пазар[187].

* * *

След голямата енергийна, финансова и структурна криза в началото на 80-те години Студената война между двете военнополитически системи навлиза в решителна фаза. Усилва се американският натиск върху СССР и социалистическите страни. Изострянето на международното напрежение е съпроводено с поредната надпревара в превъоръжаването и в постиженията на науката и техниката[188]. В Източния блок протичат редица кризисни политически и икономически процеси и сътресения, които в края на 80-те години довеждат до смяна на политико-икономическите режими в Източна Европа и цялостна геополитическа промяна на установения след Втората световна война двуполюсен модел на глобална конфронтация.

В началото на 80-те години новата администрация в САЩ на новоизбрания президент и изявен антикомунист Роналд Рейгън преценява, че разведряването от средата на 70-те години в отношенията Изток – Запад е донесло повече ползи на социалистическите страни, отколкото на Запада. Затова се предприемат стъпки за преодоляване на постигнатия военен паритет чрез засилване на ембаргото върху стратегическите стоки и суровини за социалистическите страни, както и разгръщане на надпревара във въоръжаването с помощта на наукоемки производства и нови технологии[189]. КОКОМ създава т. нар. списък „В“ на забранените за износ стоки в два дебели тома, като забраната се простира от цифрова телекомуникационна техника, компютри, прецизни металорежещи машини с цифрово програмно управление, оборудване за микроелектрониката до инсталации за фармацевтичната промишленост, високопроизводителни тъкачни станове, компютъризирана медицинска техника и щамове за производство на антибиотици и други лекарства[190].

България е засегната в най-голяма степен от разразилата се „нова студена война“. Заради „специалните“ ѝ отношения с СССР САЩ възприемат силно рестриктивна политика към българската страна чрез политически и икономически стъпки, чиято цел е да затруднят и злепоставят българското ръководство, като по този начин се уязви лидерът на социалистическата общност СССР [191]. Освен атентатът срещу папата, в който се забърква името на България, САЩ предприемат и икономически стъпки, за да възпрепятстват контактите на страната със западните държави.

България е обявена за враг номер едно на САЩ, като стабилността на страната, липсата на дисиденти, малцинствени и други религиозни проблеми и сравнително успешната икономика се преценяват от ЦРУ като временни, дължащи се на търговията с оръжие и наркотици[192]. Под предлог, че България е страна, официално спонсорираща тероризма и наркотрафика, във всички американски представителства в развитите западни страни се назначава по един служител, който да следи какво купува и продава България и да осуетява различни сделки. В резултат на това 80% от каналите за придобиване на валута за българската икономика са отрязани. България е изтласкана в търговските си взаимоотношения и с доскорошните и добри партньори като Австрия и Япония[193]. Това е голям удар върху българската икономика, която в началото на 80-те години се изправя и срещу проблема с все по-нарастващия външен дълг на страната. Кризата назрява и поради неблагоприятните за България перспективи в отношенията ѝ с основните търговско-икономически партньори в рамките на СИВ, с които тя осъществява 73% от външната си търговия и от тях 53% са със СССР[194]. Оказва се, че външната търговия с основните партньори от СИВ не може да осигури необходимите суровини, енергийни носители и пазари за по-нататъшното развитие на промишлеността. Страните от общността не искат да се обвързват с коопериране и специализация с български предприятия и отказват внос на български промишлени стоки, защото всяка страна търси начини да пласира скъпоструващата си промишлена продукция срещу евтини суровини. Същевременно всяка страна от общността се опитва да запази цените на селскостопанските стоки ниски, което е допълнителен удар за българската икономика – един от основните производители на този вид продукция в СИВ[195].

Кризисната ситуация в съчетание с политическата нестабилност в СССР след смъртта на Брежнев през ноември 1982 г. карат българското ръководство да предприеме реформи за повишаване ефективността на икономиката. Основните насоки на реформите са ориентирани главно към опити да се намали външният дълг, драконовски мерки за икономии, рестриктивна социална политика и опити за разширяване на икономическите отношения с развитите страни, които водят до включването на пазарни принципи в устройството и организацията на икономиката. Търсенето на интензивни контакти със Запада става в условията на засилващата се международна изолация на България, наложена от САЩ на западните страни, и нарастваща криза на социалистическата система[196].

Посочените неблагоприятни икономически фактори в началото на 80-те години дават своето негативно отражение главно върху приоритетните за страната високотехнологични отрасли (какъвто е и електронната промишленост), чието поддържане и обновяване при създадените условия става все по-трудно и икономически неефикасно. Това дава основание на някои автори да определят тази индустриална политика като погрешна[197], но все пак трябва да се уточни, че тази теза трябва да се отнесе към конкретния период на 80-те години, а и да се отчетат всички икономически и главно политически фактори за срива в икономическата

ефективност на българската електронна промишленост. Въпреки влошената икономическа и политическа атмосфера през осмото десетилетие на XX в., високотехнологичните отрасли в икономиката остават приоритетни за България. Във връзка с внедряването на научно-техническия прогрес в производството се предвижда 70% от капиталовложенията да отиват за авангардни технологии, а 30% – за реконструкция и модернизация на съществуващите мощности[198].

Междувременно за провеждането на държавната и партийна научно-техническа политика през 1979 г. към ЦК на БКП се създава специална Партийно-държавна комисия за научно-техническа политика. Неин председател става Т. Живков. В състава на комисията влизат 26 души, членове на Политбюро, секретари на ЦК на БКП, министри, председателите на БАН и на Медицинска академия, както и началникът на научно-техническото разузнаване. Комисията определя насоките за развитие на научно-техническата политика на страната и на отделните отрасли от промишлеността и осигурява валутното финансиране на отделните производства.

От 1980 г. се повишава и статутът на научно-техническото разузнаване, като с решение на Политбюро от 30 октомври 1979 г. съществуващият седми отдел към Първо главно управление на МВР/ДС се преобразува в самостоятелно Управление научно-техническо разузнаване към МВР. Начело на управлението застава зам.-началникът на ПГУ Георги Манчев. В решението на Политбюро изрично се подчертава, че управлението се създава като помощен орган на Комисията по научно-техническа политика към ЦК на БКП и е на пряко подчинение на Т. Живков. Но административно и функционално управлението остава в системата на МВР/ДС[199]. Според Георги Манчев за периода 1981–1986 г. ефектът на научно-техническото разузнаване се изчислява годишно на 580 млн. долара[200].

В съответствие с разработената стратегия, през ноември 1980 г. Партийно-държавната комисия за научно-техническа политика приема девет национални комплексни програми за ускорено внедряване на научно-техническия прогрес през осмата петилетка. В програмите са включени основни научно-технически проблеми и задачи, „чието решаване има за цел да създаде необходимите условия още през осмата петилетка и в по-далечна перспектива да настъпят качествени изменения в структурата на народното стопанство и издигане на техническото равнище на производството и качеството на продукцията“[201]. Те залягат в плана за осмата петилетка. Една от програмите е Електронизация на народното стопанство и обществения живот през VIII петилетка и до 1990 г. Основните задачи и цели в общи линии повтарят тези на предишната програма за електронизация, приета през 1977 г. Над 63% от задачите на тази програма се изпълняват в тясно сътрудничество с други страни и предимно с СССР. Основните разработки в областта на ЕИТ, според програмата, се водят на основата на образци от водещи фирми.

На XII конгрес на БКП, проведен от 31 март до 4 април 1981 г., за пореден път като главна социално-икономическа задача на осмата петилетка е утвърдено „комплексното задоволяване на непрекъснато нарас-

тващите материални, духовни и социални потребности на народа върху основата на интензификацията на народното стопанство, чрез ускорено внедряване на постиженията на науката и техническия прогрес". Конгресът утвърждава единна научно-техническа политика на страната и очертава стратегически направления в научно-техническото развитие през осмата петилетка и до 1990 г. За подобряване на организационната система за управление на техническия прогрес с постановление от 4 юни 1985 г. МС образува нови национални съвети – по електроника и електронизация на народното стопанство, по нови материали, по оптоелектроника и лазерна техника, които заедно с функционалните национални съвети по автоматизация и по биотехнология трябва да конкретизират научно-техническата политика в стратегическите направления. Едно от новите направления през тази петилетка е развиването на най-новия клас ЦЕИМ – персоналните компютри.

В изпълнение на решенията за развитието в България на автоматизацията на производството и управлението през осмата петилетка, ДКНТП систематично проучва световните тенденции и постижения, за да определи основните направления за развитието на микроелектрониката и ЕИТ като средство за повишаване на „интелигентността" на системите за автоматизация. Направените проучвания показват, че в последните години в световен мащаб широко развитие получава едно ново направление в областта на ЕИТ – персоналните (индивидуални) компютри. Това са първите ЦЕИМ в историята на ЕИТ, които са предназначени за индивидуално ползване. Изключителният интерес към тях се дължи на два основни параметъра: достъпност (ниска цена, компактност, липса на специално изисквани условия към експлоатация, повишена надеждност и лесно обслужване) и универсалност (възможност тези ЦЕИМ да решават широк клас от задачи – да смятат, да проектират, да управляват, да съветват, да преподават, да говорят, да изпълняват музика, да превеждат и много други дейности, което дава основание да се появи и нарицателното за тях – „умните машини"). Микрокомпютрите стават достъпни за удовлетворяване на нуждите на отделния човек както в домашната среда, така и в неговата конкретна професионална дейност. В световен мащаб развитието на персоналните компютри се сравнява с „експлодирала галактика". Тези машини стават „сензацията на деня". Излизат хиляди статии, започва да се говори за бъдещето като век на компютрите и тези машини стават все по-масови. Техните възможности позволяват голяма част от функциите, извършвани от традиционните ЦЕИМ, да се прехвърлят на ценово непретенциозните персонални компютри. Първоначално водещи фирми на пазарите на персонални компютри стават малки и непознати фирми като *Apple*, чийто персонален компютър *Apple II* излиза на пазара през 1977 г. и за кратко време придобива изключителна масовост и популярност. През 1983 г. продажбите на *Apple II* заемат 25–30% от пазара на персонални компютри. Много скоро и традиционните „фирми–гиганти" в производството на изчислителна техника – *IBM* и *DEC* (Digital Equipment Corporation) също се ориентират към производство на персонални ком-

пютри. Така през август 1981 г. на пазара излиза първият персонален компютър на *IBM–IBM PC*, основан на 16-битовия микропроцесор *Intel 8088* под управлението на мощна операционна система, с две 5-инчови флопидискови устройства с общ обем 256 KB. Операционната система *MS DOS*, приета от *IBM*, е съвместна разработка с фирмата *Microsoft*. Много скоро благодарение на изключителната популярност на фирмата и огромните ѝ финансови възможности *IBM PC* придобива изключителна популярност, изместваики *Apple*. Фирмата *DEC* също първоначално подценява пазара на персонални компютри и едва на 10 май 1982 г. с шумна кампания обявява своите първи персонални компютри *Rainbow 100* и *Professional 350*, който е най-качественият продължител на линията PDP 11 и Decmade II. Тези компютри също са на основата на 16-битов микропроцесор.

Идеята за развитието на персонални компютри в България се обсъжда през 1980 г., когато ДКНТП и МНП приемат ведомствени програми, въз основа на които е възложено на колектив от специалисти от ИТКР при БАН създаването на български персонален компютър. На основата на микропроцесор *Intel 8080* е разработен първият в България персонален компютър „ИМКО–1“ (индивидуален микрокомпютър). По своите характеристики той може да бъде отнесен към първата генерация персонални компютри[202]. Стандартната му конфигурация включва самия компютър, телевизор и касетофон. По поръчка на ДКНТП в опитния завод на ИТКР са произведени 50 персонални компютъра от този тип, които безвъзмездно са предоставени на научни институти и учебни заведения в страната[203].

През 1981 г. Колегиумът на ДКНТП на заседание от 30 декември с. г. решава да бъде разработена и представена за утвърждаване Програма за развитието на персонални компютри в НРБ за периода 1982–1985 г. На 24 юни 1982 г. Колегиумът приема програмата, като финансирането ѝ в размер на 3 млн. 720 хил. лв. се осигурява от средствата, предвидени за развитието на автоматизацията и за лицензии. Целта е „на основата на координирана, единна техническа политика в дългосрочна перспектива да се създадат условия за комплексно решаване на проблемите по разработката, внедряването и разпространението в нашата страна на персонални компютри от различен клас с необходимото системно и приложно програмно осигуряване за удовлетворяване на потребностите на страната“. С изпълнението на програмата трябва да се осигурят предпоставки за едро серийно производство на персонални компютри и за износа им на социалистическия пазар и преди всичко за СССР[204].

Основното направление на програмата е създаване на фамилия персонални компютри от три основни класа: до 1983 г. трябва да се създаде опростен персонален компютър (8-битов), като се използва битов телевизор и касетофон (това вече е реализирано със създаването на „ИМКО–1“); от 1984 до 1985 г. трябва да се създаде персонален компютър (8-битов), който работи под управлението на дискова операционна система (ДОС) (това се осъществява по-късно с „ИМКО–2“ („Правец–82“); а след 1984 г.

трябва да се създаде усъвършенстваният 16-битов персонален компютър с ДОС и разширени възможности за вход и изход[205].

По предложение на ДКНТП през първото тримесечие на 1982 г. в ИТКР при БАН се сформира и специална Лаборатория по персонални компютри, а в ЦИИТ от началото на 1982 г. – секция „Електронни калкулатори" е преименувана на секция „Персонални микрокомпютри и специализирани изчислителни устройства".

Само за четири месеца през 1982 г. в лабораторията по ПК на ИТКР при БАН колектив от 4 души начело с инж. Иван Марангозов[206] завършва разработката на нов персонален компютър „ИМКО–2", който веднага започва да се произвежда в Приборостроителния завод в Правец под името „Правец–82". Този компютър е точен функционален аналог на *Apple II*. През 1983 г. започва серийното му производство в ПЗ Правец. Според Програмата за развитието на персоналните компютри през 1983 г. в заводите на ДСО „Приборостроене и автоматизация" трябва да се усвои практически пълен комплект от специализирани периферни устройства за персонални компютри – иглено (матрично) печатащо устройство, флопидисково устройство и видеомонитор[207]. При появата си персоналният компютър „ИМКО–2" е без конкуренция на социалистическия пазар. При изготвянето на Програмата за сътрудничество по разработката и широкото използване на микропроцесорната техника в народното стопанство на страните – членки на СИВ ДКНТП включва България в разработването на темите: Единна серия по програмно съвместими микроЕИМ (ПК) за масово използване, Локални мрежи и микрокомпютри в учебния процес, Технически средства и програмно осигуряване за типови учебни кабинети. Чрез тези разработки България получава възможност за изгодни специализации и така да си осигури трайни пазари за произвежданите в страната персонални компютри за социалистическите страни[208].

Следващият етап от Програмата за развитие на персонални компютри в България е създаването на 16-битови микрокомпютри, като за тази цел се възприема линията на най-перспективните прототипи *IBM PC*, както и *Rainbow 100* и *Professional 350* на *DEC*. През 1986 г. в страната започват да се произвеждат няколко типа 16-битови персонални компютри, съвместими с фамилията *IBM PC/XT*. Това са компютрите „ЕС–1831" („Изот–1036 С") и „ЕС–1832" („Изот–1037 С"), произвеждани в ДСО „Изот", а „Правец–16" и „МИК–16" – в ДСО „Приборостроене и автоматизация" и по-конкретно в новообразувания в Правец (въз основа на Приборостроителния завод) Нучнопроизводствен комбинат по микропроцесорна техника[209].

Така България успява да изпълни Програмата за развитие на персонални компютри и става една от първите страни в социалистическия лагер, която започва да разработва и произвежда този клас ЦЕИМ.

Характерно за този етап на развитие на електронните изделия е широкото използване на микропроцесорна елементна база. След интегралните схеми микропроцесорът бележи поредното революционно изменение в електронната промишленост. Една от първите разработки в Бълга-

рия, в която е заложено електронно устройство с микропроцесорни елементи, е Микропроцесорната система за разпознаване и сортировка на обекти по цвят „Делтахром“[210]. Разработката на тази система започва в НПЛ „Уникална електроника“ на ЦУВ „Прогрес“ през 1978 г., а внедряването ѝ е осъществено в ИТКР при БАН в неговия Опитен завод. Системата е предназначена за автоматизация в реално време на промишлената манипулация (сортировка) на тютюни в предприятията на ДСО „Булгартабак“. „Делтахром“ е кибернетична машина, която функционира на основата на няколко оригинални български изобретения, основното от които е с приоритет от 27 май 1980 г. Произведена е серия от около 150 машини „Делтахром–03“, вложени в цехове и предприятия на тютюневата промишленост. По това време единствено в САЩ във фирмата *AMF* (производител на промишлени роботи) се произвеждат подобни машини. „Делтахром“ получава златен медал на Пловдивския международен панаир през 1980 г. и това постижение на българската електроника е включено в пакета разработки, заради които през 1982 г. колектив от специалисти от ИТКР при БАН получава „Димитровска награда“.

В края на 80-те години, наред с програмите за разработка на персонални компютри, в ИТКР при БАН се работи и по програми за създаване на съвременни апаратни и програмни средства за автоматизация на събирането на данни и обработката им при научните изследвания и експерименти, както и за създаване на професионални микропроцесорни устройства – контролери за управление на технологични процеси в реално време. Програмите се финансират целево от ДКНТП и след това от приемника му – Държавният комитет за изследвания и технологии. Така в периода 1985–1988 г. в ИТКР и след това в отделилия се от него Институт по информатика под ръководството на директора му проф. д. т. н. инж. Васил Сгурев[211] се разработват и внедряват два специализирани контролера „Кси–10“ и „Кси–16“. Отговорен конструктор е инж. Стоян Огорелков. „Кси–10“ е модулна система за събиране и обработка на информация при провеждане на научни изследвания и експерименти, в т. ч. и в реално време. Системата има модул за връзка с 16-битов персонален компютър и може да осъществява управляващи въздействия на обекти. „Кси–10“ получава златен медал на Пловдивския международен панаир през 1988 г. Това изделие, както и „Кси-16“, са внедрени в Опитния завод на ИТКР и в специално създаденото Научнопроизводствено дружество „Максима“ – София. Големи количества от него са експортирани за нуждите на водещи институти в АН на СССР, в т. ч. и за Института по радиоелектроника „Котелников“ – Москва, и ОИЯИ, Дубна, СССР. Индустриалният микропроцесорен контролер „КСИ–16“ е проектиран за работа в промишлена среда. Съоръжен е със специални оптоизолирани цифрови и аналогови входове и изходи. Контролерът намира приложение и търговска реализация за управление на производствени процеси в енергетиката, металургията, химическата промишленост, управлението на съоръжения, работещи в екстремални условия – изостатично оборудване, в т. ч. газостати за прахова

металургия и получаване на нови материали при свръхвисоки налягания както у нас, така и в чужбина (СССР, Полша и др.).

През втората половина на 80-те години наред с изделията за т. нар. големи машини от ЕС ЕИМ и минимашините, в по-малки серии и дори единични бройки се разработват и някои модели на свръхпроизводителни машини от четвърто и пето поколение. Обикновено тези разработки се осъществяват на основата на ембаргови образци, доставени от научно-техническото разузнаване или по други аналогични пътища. От този род е производството на българските аналози на известния компютър на *DEC VAX 750*. Това е мощна за времето си машина, която САЩ и бившият СССР използват за насочване и управление на военни ракети. Въпреки че всеки екземпляр от тези машини се следи извънредно строго, в т. ч. и със сателитна идентификация, локализация и проследяване по вградени в машината активни и пасивни устройства, още през 1984–1985 г. в България се произвежда такъв компютър и се продава на СССР.

Друго ярко постижение от втората половина на 80-те години е разработката и ограниченото производство на суперкомпютъра „Изот–1014" – „ЕС–2709". Обикновено този тип машини се произвеждат с готови възли и модули, внесени от Запад, но дори и при наличието на тази готова елементна база е нужен много голям професионализъм, за да се асемблира (сглоби) и оживи компютъра. А организацията и архитектурата на тези компютри са оригинални постижения на българските специалисти. Всички съветски геофизически и геоложки центрове за търсене на нефт и газ, а и някои в Китай, Индия и Виетнам, са оборудвани с тези български компютри. През 1989 г. американците, които не могат да повярват, че българите са създали подобни машини, канят наша делегация от учени на конгрес по суперкомпютри в Санта Клара – Калифорния. Главният конструктор на „Изот–1014" ст. н. с. д-р инж. Владимир Лазаров изнася доклад, предизвикал голям интерес. През есента на същата година по свидетелство на Стоян Марков[212] в България пристига директорката на изчислителния център на суперсекретната база в Лос Аламос – САЩ, за да провери дали наистина българите са стигнали до подобни високи резултати. За съжаление изглежда, че това е и връх, и лебедова песен на българската ЕИТ. Резките промени, извършващи се в страната след 1989 г., и липсата на решителни, знаещи и можещи технократи в следващите няколко управленски екипа на държавата са причина да не се съхрани и развие постигнатото в тази област.

* * *

В средата на 80-те години с идването на власт в СССР на Михаил Горбачов започва процес на политически и икономически промени както в Източна Европа, така и в целия свят. Опитът на Горбачов да преустрои съветската икономика естествено предизвиква промени в цялата социалистическа икономическа общност. СССР започва политика на постепенно оттегляне на съветската икономическа подкрепа в СИВ, като поставя въпроса за въвеждане на пазарни отношения и преминаване към плащания в

твърда валута на международни цени. Това означава край на евтините съветски кредити и суровини, както и постепенното изместване на българските промишлени и селскостопански стоки от гарантирания пазар на СИВ. Тази промяна представлява голям удар върху българската икономика и особено за българското промишлено производство, което е силно обвързано и зависимо от тези пазари[213]. Затварянето на „защитния чадър" над българската икономика и невъзможността на редица промишлени производства бързо да се приспособят към високите изисквания на международния пазар стартира продължителен и изключително неблагоприятен за страната процес на деиндустриализация. Промишленото производство е 49,3% през 1997 г. при база 100 за 1989 г. С най-голям дял е намаленото производство на химическата, нефтопреработвателната, хранително-вкусовата и машиностроителната индустрия. Една от аксиомите в пазарната икономика е, че няма развита и преуспяваща страна без развита индустрия. Междувременно от средата на 80-те години скокообразно се увеличава дефицитът на платежния баланс и на задълженията на България към чужбина. До 1989 г. външният дълг нараства 3,6 пъти и достига брутна стойност 10,6 млрд. долара, а нетна (без валутните резерви) – 9,3 млрд. долара. В края на 80-те години външният дълг се превръща в „черна дупка" за икономиката, която поглъща 28,9% от БВП[214]. Същевременно в резултат на т. нар. възродителен процес страната е подложена на политическа и търговско-икономическа изолация от западните държави и групировки[215].

Според официалната статистика за финансовата 1989 г. на електрониката и далекосъобщителната техника се падат 25% от българското промишлено производство, а основният дял е на осем производствени организации. Приблизително 95% от общата продукция е предназначена за пазара на СИВ и предимно за СССР. В отрасъла работят приблизително 130 000 души, от които 8000 са висококвалифицирани инженери. Близо 95% от приходите на електронната промишленост идват от продажби на всички видове компютърни периферни устройства на пазарите на СИВ. През 80-те години България става главният доставчик на високопроизводителни компютърни системи за съветските научни, изследователски и промишлени институти. България придобива и голям дял на съветските пазари за персонални компютри. Електронната промишленост притежава технологични възможности за проектиране и производство на 80–85% на компонентите и възлите, необходими за производството на крайни изделия, въпреки че приблизително 30–40% от тези компоненти и подсистеми се внасят от Запада. Това означава, че всяка организация в този отрасъл трябва да изразходва конвертируема валута в нормалната търговска практика. Отново според официалната статистика от средата на 80-те години електронната промишленост започва да изразходва повече конвертируема валута за компоненти и суровини, отколкото печели и това води до голям дефицит и дисбаланс[216]. От средата на 80-те години и особено през 1988–1989 г. радикално променящите се икономически и политически условия на българските търговски партньори от СИВ причиняват прогресивно влошаване на ситуацията за електронната промишле-

ност. Икономическата криза в СССР, съчетана с пренасочване на фондове от научноизследователските сектори към увеличаване на производството на потребителски стоки, предизвиква вертикално свиване на пазара на високопроизводителните компютри. В сферата на микрокомпютрите и микрокомпютърните периферни устройства широкомащабното навлизане на пазара на южнокорейски и тайвански производители с по-евтини и превъзхождащи продукти оказва същото въздействие. Лошото състояние на икономиките на страните от Източна Европа предизвиква значително намаляване на закупуването на съвременни технологии като цяло, докато със значителното намаляване на експортните ограничения на КОКОМ върху технологиите традиционните български клиенти предпочитат да купуват нови западни компютри вместо български[217].

От началото на 60-те години като страна от Източния блок, специализирана в проектирането и производството на компютърни дискови периферни устройства, България развива разнообразна и стабилна компютърна и електронна промишленост. От началото на 70-те години страната прави огромни капитални инвестиции в тази промишленост (както в конвертируема валута, така и в лева), което води до създаване на вдъхващи уважение производствени мощности и изследователски и развойни звена в следните области: микроелектроника, големи изчислителни системи, паралелни архитектури с много висока производителност за научни приложения, миникомпютърни системи, микропроцесорни компютърни системи и инструменти, дискови и лентови периферни системи, периферни системи с единичен запис и дисплей, оптоелектроника. Според американските анализатори и експерти Гордън Сейболд и Гордън Грейвс (президент и вицепрезидент на *Global Technology Resources*) в края на изследвания период по-голямата част от технологичната база на електронната промишленост съответства на съвременната технологична база на Запада. Наред с това квалифицираната работна ръка на тази промишленост е допълнителен голям ресурс, който не може да се замени в кратък срок, а без подходящи специалисти технологичната база на промишлеността би била фактически безполезна. Следователно в интерес на страната е да използва най-доброто от този ресурс, защото през последните години се наблюдава масово напускане на родината от най-квалифицираната част от работната сила (инженери, проектанти, научни работници) с цел търсене на по-добри възможности за реализация на Запад. А е добре известно, че опитният инвеститор купува преди всичко пазарни позиции и квалифициран персонал, а не сгради и оборудване.

Заключението на чуждестранните експерти въз основа на анализа на главните фирми от производствения сектор на електронната промишленост е следото: „...всички фирми имат оборудването и работна сила с по-големи производствени възможности. В много фирми тези възможности могат да се използват за производството на западни електронни продукти или това би могло да стане с малки инвестиции. Някои фирми имат съвременна продукция, която е с техническо качество, равно на неговите западни конкуренти. Повечето фирми притежават

една или повече производствени единици, които понастоящем създават продукция, която вече не е конкурентоспособна нито на пазара на СИВ, нито на световния; производствените възможности на тези единици обаче са годни за използване“[218].

Въпреки тази констатация, електронната промишленост заедно с редица други отрасли на българската икономика са буквално ликвидирани при провежданата от новото политическо ръководство на страната политика на преход от социалистическа стопанско-политическа система към парламентарна демокрация и пазарна икономика. Съдбата на българската промишленост като цяло през последното десетилетие на XX в. заслужава обективно и задълбочено изследване. Затова всякакви фрагментарни изводи биха звучали повърхностно без наличието на сериозен анализ. Въпреки това смятам, че една от причините за тежката икономическа криза през 90-те години, съпътствана от политическа нестабилност, се дължи именно на процеса на деиндустриализация, съпроводена от декапитализация на икономиката, без техническо обновление. За периода 1990–1995 г. е загубен 50% от съществуващия в началото му технологичен потенциал за икономическо развитие, като през 1996 и 1997 г. тази тенденция се засилва, което е в рязък контраст на фона на развитието на високотехнологичното общество в Европа в края на XX и началото на XXI в.[219]

БЕЛЕЖКИ

[1] Изследванията върху българската стопанска история след Втората световна война са все още твърде малобройни: *Златев, З.* Българо-съветски икономически отношения (1944–1958). С., 1986; *Мигев, В.* Колективизация на българското село (1948–1958). С., 1995; Проблеми на аграрното развитие на България (1944–1960). С., 1998; *Марчева, И.* Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964 г. С., 2001; *Никова, Г.* СИВ и България 1949–1960. С., 1989; Икономика на България в 6 тома; Стопанска история 681–1981 г. С., 1981; *Петров, Г.* Крахът на тоталитарната икономика. С., 1990; *Lampe, J. R.* The Bulgarian Economy in the Twenthieth Century. London, 1986; *Jackson, M.* Industry and Handicrafts – In: Bulgarien 1990. Hrsg. von K. Grothusen. Südosteurope – Hamburg. Band IV, Vandenhocht & Ruprecht. Goettingen, 1990. Наред с посочените монографии, съществуват и множество статии от същите автори.

[2] Оксфордска история на 20. век. С., 2000, с. 49.

[3] *Папазов, Н.* Япония. От самурайския меч до изкуствения интелект. С., 1989, с. 207.

[4] *Беров, Л.* Стопанска история. Икономическо развитие на света от древността до наши дни. С., 1999, с. 543.

[5] По инициатива на САЩ през 1950 г. страните от Западна Европа – членки на НАТО, и Япония образуват специален орган по ембаргото към НАТО, наречен Координационен комитет за политиката в търговията Изток – Запад (Coordinating committee for East – West Policy), наречен накратко COCOM (на бълг. КОКОМ). Неговата задача е да контролира търговията със социалистическите страни и да изготвя специални ембаргови листи със стратегически стоки, забранени за износ в Източна Европа. В зависимост от напрежението между двата основни враждуващи блока в рамките на Студената война ембарговите списъци или се засилват, или се либерализират. Налагането на ембаргови ограничения и недопускането от страна на САЩ на развиването на нови и високотехнологични отрасли в икономиките на социалистическите страни се превръща

в основен инструмент на Студената война. Той става особено активен след преминаването на първоначалния етап на остро военнополитическо и идеологическо противопоставяне между двата блока и стартирането на новата външнополитическа стратегия на САЩ от втората половина на 50-те години и началото на 60-те, която се състои в постепенното пренасяне на ударението от политиката на „сдържане" на комунизма с военни заплахи и сила върху икономическото противопоставяне и пропагандата чрез политиката на „прехвърляне на мостове" в икономиката и културата. КОКОМ налага ембарго върху всички области на индустрията, които могат да осигурят модернизация, просперитет и повишаване на социално-икономическото равнище на социалистическите държави. Особено се засилват ембаргови ограничения в началото на 80-те години, когато отношенията между двете суперсили рязко се влошава, което дава основание на някои изследователи да говорят за „Втора студена война". *Калиновя, Е., И. Баева*. Българските преходи 1939–2002. С., 2002, 187–188.

[6] Личността на *Иван Н. Попов* е изключително интересна. Роден е в Търново през 1907 г. и още като ученик попада в затвора по политически причини. Той е един от партийните дейци, получили западно образование, свързан още като младеж с нелегалните борби на БКП и политзатворник още от Априлските събития през 1923 г. Брат е на разстреляния през 1943 г. Емил Попов – деец на работническото движение и привлечен за съветски разузнавач, работещ в България, радист на групата на Ал. Пеев (Боевой). Завършва математика в Софийския университет и електроинженерство в Политехниката в гр. Тулуза (Франция). Известно време е електроинженер във френски промишлени предприятия, след което се завръща в София и до 1941 г. работи в предприятие за научна апаратура. В периода 1945–1949 г. Иван Попов е член на Унгарската КП и директор на Електротехническия завод в Будапеща. Има големи заслуги за развитието електротехническата промишленост на Унгария. През 1949 г. се връща в България и става член на БКП, като поема ръководството на Силнотоковия завод в София. От 1952 до 1954 г. е главен директор на ДО „Елпром" и поставя основите на модерната електротехническа промишленост и в България. Доцент, след това професор по електрически машини и трансформатори във ВМЕИ – София, завежда катедра „Електрически машини и апарати". Избиран е за декан, зам.-ректор, а накрая е избран и за ректор (1962) на ВМЕИ – София. Основател и ръководител на секция „Електропромишленост" в Научноизследователския институт по електрификация – София. През 1961 г. е избран и за чл.-кореспондент на БАН. Член-кореспондент е на Академията на науките и изкуствата в гр. Тулуза, Франция, заслужил деятел на техниката на ГДР, доктор хонорис кауза на Висшето техническо училище в гр. Илменау, ГДР. Удостоен е със званията „Герой на социалистическия труд", „Народен деятел на науката" и три пъти е награждаван с най-висшия за неговото време български орден „Георги Димитров". Освен на многобройни научни трудове, публикувани на френски, немски, унгарски, руски и български, е автор и на редица технически изобретения в областта на електротехниката и автоматиката, като притежава регистрирани патенти, някои от които с приоритет от 1941 г. От 27 ноември 1962 г. до 9 юли 1971 г. е председател на ДКНТП. След това от 9 юли 1971 до 13 юли 1973 г. е министър на машиностроенето и същевременно зам.-председател на МС. На този пост остава до 1 ноември 1974 г. В периода от 1974 до 15 юли 1976 г. е зам.-председател на Държавния съвет. През 1966 г. е избран за член на ЦК на БКП и член на Политбюро на БКП и остава такъв до 1976 г. От 1973 г. Т. Живков целенасочено и систематично му противопоставя един нов свой фаворит – новоизбраният член на ЦК на БКП, по-късно и секретар на ЦК и член на Политбюро Огнян Дойнов, по образование инженер по топлотехника, човек без особена творческа и управленска биография, но с известен опит във външната търговия и усет за високотехнологичните тенденции на промишленото развитие. В крайна сметка Т. Живков последователно освобождава Попов от всички политически и управленски постове, които заема. След отстраняването му от Политбюро Иван Попов е избран за председател на Централния съвет на Научно-техническите съюзи в България и на този пост го заварват събитията от ноември 1989 г. Остава член на ЦК на БКП до януари 1990 г. Умира през януари 2000 г. на 92 години.

[7] *Дойнов, О.* Спомени. С., 2002, с. 103.

[8] Пак там, с. 109.

[9] *Марчева, И.* Щрихи от политиката за индустриализация и модернизация на България през втората половина на XX век. – В: Collegium Germania. Probleme der Entwiklung Bulgariens in den 20-er bis 90-er Jahren des Jahrhunderts. S., 1997, 229–231.

[10] Пак там.

[11] *Огнянов, Л.* България в международните отношения (1947–1955). – В: Модерният историк. Въображение, информираност, поколения. С., 1999, с. 317.

[12] *Марчева, И.* Индустриалната политика на България (1944–1958). – В: Страници от българската история. Т. 2. С., 1993, с. 122.

[13] Пак там.

[14] *Никова, Г.* Външноикономическите отношения на България след Втората световна война (1945–1960). – В: Страници от българската..., 131–136; Съветът за икономическа взаимопомощ и България 1949–1960. С., 1989, 239–246.

[15] *Марчева, И.* Българският път към Европа през втората половина на XX в. Социално-икономически щрихи. – Истор. преглед, 2000, № 5–6, с. 157.

[16] *Азаря Поликаров* е български философ марксист, физик, академик. Завършва физика в Московския университет, след което работи като научен сътрудник в Института по философия на БАН, а в периода 1956–1962 г. чете лекции в университетите в Лайпциг и в Университета „Хумболт" в Берлин. В периода 1967–1970 г. е главен специалист в отдела за философия на ЮНЕСКО в Париж.

[17] *Николай Ирибаджаков* също е български философ марксист, академик. Чете лекции в САЩ през 1973 г. Заема редица отговорни постове в партийната и научната йерархия. *Марчева, И.* Тодор Живков – пътят към властта..., с. 158, 169; *Яхиел, Н.* Тодор Живков и личната власт. С., 1997, 152–154.

[18] *Марчева, И.* Опитите за икономически реформи в България през втората половина на XX в. – В: 120 години изпълнителна власт в България. С., 1999, с. 292; *Бонев, С.* Времето, в което живях, и хората, с които работих. С., 2001, 43–82; *Яхиел, Н.* Цит. съч., 158–162.

[19] На теоритично и научно-приложно ниво тези въпроси се разработват от редица учени, сред които се отличава *Правда Рускова* (1921–1976), ст. н. с. в Икономическия институт на БАН, доктор по икономика. Като студентка се включва в антифашистката борба, минава в нелегалност и е в състава на партизанския отряд на Славчо Трънски. Специализира в СССР и САЩ по икономическите проблеми на автоматизацията. Тя е една от инициаторите и сторонниците за утвърждаване на политиката за въвеждане на високотехнологични отрасли в промишлеността като приборостроене, електроника и изчислителна техника. През 1964 г. е издадена нейната монография „Автоматизация и икономика", в която за първи път у нас се разглежда, с български адрес, тази изключително важна тема.

[20] *Марчева, И.* Щрихи от политиката..., с. 234.

[21] Активизирането на връзките между Япония и България става възможно след възстановяването на дипломатическите отношения между двете страни през 1959 г.

[22] *Живков, Т.* Мемоари. С., 1997, 214–217.

[23] КТП е орган на МС по въпросите на техническия прогрес в промишлеността, строителството и селското стопанство. Той е с ранг на министерство и председателят му е член на правителството. Основните задачи на КТП са да разработва и координира в найтясно сътрудничество с Държавната планова комисия, министерствата, комитетите, ведомствата и управленията по промишлеността основните насоки и проблеми на техническото развитие във всички отрасли на народното стопанство.

[24] Всеобщо е мнението, че именно с неговата личност и дейност се свързва мащабното развитие на българската електронна промишленост. „Пионерът, който насочи България по пътя на техническия прогрес и я превърна в компютърна държава, известен в техническите среди като „Професора". Така е определян Иван Попов в спомените на съвременниците му, колеги, студенти и приятели. *Шишков, Д.* Звездните мигове на българската компютърна техника и компютърна информатика (1956–1966). С., 2002, с. 225.

[25] *Благовест Хр. Сендов,* академик, професор д.м.н. крупен учен-математик с многопосочни интереси и забележителни постижения в науката, образованието, обществе-

ния живот и политиката. Заедно с акад. Л. Илиев е пионер на електронната сметачна техника в България. Избиран е за декан на МФ на СУ, ректор на СУ, зам.-председател, гл. научен секретар и председател на БАН, директор на Координационния център по информатика и изчислителна техника (КЦИИТ) при БАН, където през втората половина на 80-те години XX в. е създаден и български суперкомпютър, с какъвто по това време разполагат не повече от четири-пет страни в света. Бил е президент и вицепрезидент на редица най-престижни международни и обществени организации, измежду които ИФИП и Световния съвет за мир. Автор е на над 10 монографии и университетски учебници и на над 150 научни публикации. Многократно е народен представител. Председател е на XXXVII ОНС и зам.-председател на XXXVIII и XXXIX ОНС. От есента на 2003 г. е посланик на Р България в Япония.

[26] *Димитър П. Шишков* (1939–2004) завършва математика, един от основоположниците на българската компютърна техника и компютърна информатика. Д. т. н. (1996), ст. н. с. в ЦИИТ, професор в СУ „Св. Климент Охридски" (2000) с 42 г. преподавателски стаж, автор е на 8 книги, 81 научни публикации и 37 популярни статии. Действителен член е на Международната академия по информатизация при ООН и на Международната академия за системни изследвания. Забележително негово дело е книгата „Звездните мигове на българската компютърна техника и компютърна информатика (1956–1966)". (С., 2002). Изградена на базата на автентични спомени и други писмени и устни свидетелства за създаването на отрасъла *Изчислителна техника* в България.

[27] Пак там, 197–202.

[28] ОИЯИ е крупен международен ядренофизичен научноизследователски център на социалистическите страни. Разположен е в гр. Дубна, Московска област, СССР, на територията на бивш строго секретен институт, в който в края на Втората световна война и непосредствено след нея са извършени развойните дейности по съветската ядрена програма, в това число и за военни цели, под контрола на Л. Берия и научното ръководство на акад. И. Курчатов, акад. А. Сахаров (по-късно известен дисидент) и др. Междудържавният договор за учредяването на ОИЯИ е подписан в Москва на 26 март 1956 г. В състава на ОИЯИ правят научни и експериментални изследвания учени и специалисти от 10 страни: НРБ, УНР, ДРВ, ГДР, КНДР, МНР, ПНР, СРР, СССР и ЧССР. В ОИЯИ е работено по много важни изследователски програми и благодарение на най-модерна база и апаратура са постигнати забележителни постижения и открития в световен мащаб в областта на ядрената физика както в теоретичен, така и в практически аспект. В ИЦ на ОИЯИ специализират българските пионери на ИТ.

[29] Благовест Сендов е ст. и гл. математик в Изчислителния център, от 1962 г. е доцент към Катедрата по висш анализ към ФМФ при СУ.

[30] Електрониката в България. Минало, настояще, бъдеще. С., 1983, 42–43.

[31] *Шишков, Д.* Цит. съч., с. 210, 211.

[32] Пак там, 215–216.

[33] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 5513, л. 147–153.

[34] Пак там, л. 152.

[35] Пак там, л. 149–150.

[36] Пак там, л. 136.

[37] Пак там, л. 138.

[38] Пак там, л. 146.

[39] Пак там, л. 142.

[40] Първият ЕК в света е английската „Anita" (A new Informative Technikal Apparatus), създадена от Норберт Киц през 1961 г. Вторият е „IME 84" създаден в Рим през 1963 г. от Масимо Риналди. Този ЕК е направен в Италия, но съответната фирма е американски филиал. Третият ЕК е американският модел „Friden", създаден през 1964 г. Четвъртият ЕК е българската „Елка" (1964–1965). През същата 1965 г. са разработени и руският „Вега" и японският ЕК „Sharp". През април 1967 г. различните калкулатори в света наброяват към 30 модела.

[41] По същото време през 1965 г. излиза и руският ЕК „Вега", който също има възможност за извършване на коренуване, но доста по-бавно от нашата „Елка".

[42] *Шишков, Д.* Цит. съч., с. 352.

[43] Пак там, с. 359.

[44] Пак там.

[45] Името на фирмата идва от Фуджи – внушителен вулканичен масив. Фирмата е основана преди Втората световна война и се развива в тясно сътрудничество с немската „Сименс". Отначало произвежда различни електронни битови изделия, впоследствие се насочва основно към ЕИТ.

[46] В теорията и практиката на ЦЕИМ се използва много популярна класификация, която почива на признака „елементна база" (градивни елементи, с които са конструирани и изработени различните устройства от конфигурацията на машините). Същевременно този принцип дава и хронологична характеристика на прогресиращо развитие. Различните машини се поставят в границите на т. нар. поколения, или генерации. За *първо поколение* се смятат машините, чиито възли са изградени с електронновакуумни прибори, или познати като електронни лампи (също радиолампи). Началото на тази генерация идва още от първоизобретателя на ЦЕИМ (компютрите), американският учен от български произход проф. Джон Винсент Атанасов, който в края на 30-те години на миналия век създава първия специализиран електронен компютър „АВС". Идеите и конкретните технически решения на „АВС" са заимствани от създателите (Екърт и Мокли) на първия универсален електронен компютър „ЕНИАК" (1945) в САЩ. Серийно произвеждани машини от първо поколение има само в САЩ, Англия, Франция, Швеция, Япония и СССР. От това първо поколение е и първата българска ЦЕИМ „Витоша", но тя не се произвежда серийно, тъй като вече от началото на 60-те години първото поколение е изместено от *второто поколение* машини. Тази генерация се изгражда с възли, конструирани с полупроводникови електронни елементи – транзистори и диоди. Полупроводниковият триод, или както се нарича „транзистор", е създаден през 1947 г. в лабораториите на американската компания *Bell Telephone*. Тримата изобретатели на транзистора през 1956 г. са удостоени с Нобеловата награда за физика. В България машини от второ поколение работят в първите изчислителни центрове, а също и се произвеждат в средна серия с техническото съдействие на японската фирма „Фуджицу" – това е машината „ЗИТ–151". *Третото поколение* машини използва като елементна база „интегрални схеми" с ниска и средна степен на интеграция. Първата твърдотелна интегрална схема е разработена в американската фирма *Texas Instruments* през 1958 г. От трето поколение са изделията, разработени и произвеждани в България след 1970 г., от ЕС ЦЕИМ (от семейството „Ряд–1"). При *четвъртото поколение* ЦЕИМ не възлите на машината се изграждат с интегрални схеми, а самите възли, от които се изграждат машините и устройствата, вече са интегрални схеми с висока степен на интеграция. Трябва да се подчертае, че преминаването от едно поколение към друго е съпътствано с много рязка миниатюризация на конструкциите и намаляване на консумираната мощност, съчетано с многократно повишаване на бързодействието и другите изчислителни ресурси на машините. От четвърто поколение са устройствата от ЕС ЦЕИМ – „Ряд–2", както и някои модели на семейството ЕС – СМ (мини машини), произвеждани също в България. Оттук нататък генерационната класификация не е единна. Някои специалисти обособяват междинни поколения, примерно 4 и I и т. н. Все пак се смята, че *петото поколение* са вече системи, изградени с модули от интегрални схеми със свръхголяма степен на интеграция – няколко стотици хиляди транзистора и диода на една пластина с размери, примерно 3 на 4 мм. Тези нови технологични възможности довеждат и до появата през 1971 г. (*Intel*, САЩ) на микропроцесора (основен градивен възел на персоналните компютри), като през 1973 г. вече десетина фирми имат серийно производство на 8-битови микропроцесорни фамилии. Освен това новата елементна база дава възможност за използване на други архитектурни принципи в машините и апаратно извършване на операции и набори от операции, които по-рано се правят програмно и микропрограмно. Това неимоверно увеличава изчислителната мощност. Използват се устройства от типа на аритметични процесори, матрични процесори и други акселератори. Персоналните компютри, които се произвеждат през 80-те години в България, по елементната си база, могат да се причислят към поколение 4 и ½.

[47] *Шишков, Д.* Цит. съч., 220–221.

[48] Електрониката в България..., с. 43.

[49] Това са *Енчо Кърмаков, Петър Попов, Сребрьо Сребрев, Бистра Христова и Бончо Бончев.*

[50] ЦИИТ се създава с отделянето от МИ с ИЦ при БАН на групата на МИ по проблема *Строеж на ЦЕСМ* (инженерният състав на ИЦ). „С" е съкращение на „сметачна" Според акад. Любомир Илиев с това отделяне се прекъсва връзката между специалистите, създаващи хардуерната част в новия институт, и специалистите, създаващи в МИ с ИЦ при БАН софтуерната част на това производство. Идеята на разделянето е новосъздаденият институт да се превърне в главния мозъчен тръст и основен проектантски център за стремително развиващия се отрасъл ЕИТ. *Илиев, Л.* Математиката в НРБ 1944–1984. С., 1984.

[51] *Кандиларов, Г.* Мястото на България и българите в развитието на изчислителната техника. – Проблеми на ученическото техническо творчество, 1982, № 1, с. 14.

[52] *Шишков, Д.* Цит. съч., с. 225.

[53] Интересна е историята на присъствието на *IBM* в България, което играе голяма роля за развитието на българската електроника и информатика. През 1936 г. във връзка с предстоящото преброяване на населението се внасят два пълни комплекта с перфокартни машини. Политиката на *IBM* е да не продава, а да дава под наем съоръженията и поради този факт, с цел да се грижи за тези два комплекта, *IBM* създава бюро (представителство), известно като „IBM – България". През 1939 г. фирмата доставя сортировъчни машини за втория си голям потребител в страната – БДЖ. Бюрото продължава да действа и по време на войната, както и след 9 септември 1944 г. Постепенно се внасят и други комплекти перфокартни машини в т. нар. машиносметачни станции. „IBM – България" е дъщерно предприятие на Корпорацията *IBM* и до 1971 г. като представителство е едно голямо изключение, защото не е в състава на „Интерпред" (сдружение на самостоятелни бюра за представителство на чужди фирми в България и за търговско посредничество). По късно „*IBM* – България" все пак минава към бюро „Шипка" в „Интерпред". През 1978 г. представителната и търговската дейност на корпорацията се поема от звено на Комитета по единна система за социална информация (КЕССИ). „IBM – България" се възстановява едва през 1994 г.

[54] *Доц. инж. Богомил Гъдев* е преподавател в МЕИ – София, Катедра „Електрификация на транспорта". Като зам.-председател на ДКНТП е „дясна ръка" на проф. Иван Попов и се отличава с изключителна работоспособност и себеотрицание. Проявява се като способен ръководител, организатор и администратор с много прогресивно мислене и далеч от бюрократичния стил на управление. Наред с проф. Иван Попов, той има много големи заслуги за създаването и развитието на електронната промишленост и цялата система на подотрасъла на ЕИТ в България. За жалост коварна болест го покосява твърде млад, но той остава докрай, с удивително себеотрицание, на поста си. С право съвременниците му казват, че той просто е „изгорял" в бурното развитие на техническия прогрес през 60-те и началото на 70-те години на миналия век у нас.

[55] Спомените на ст. н. с. д-р инж. Стефан Ангелов са включени в книгата на *Шишков, Д.* Звездните мигове..., 226–227.

[56] ЦДА, ф. 136, оп. 44, а. е. 10, л. 27.

[57] Пак там, л. 28–29.

[58] Пак там, л. 33.

[59] Пак там, л. 1.

[60] Образува се на 15 март 1967 г. на базата на Лабораторията по планарно-епитаксиална техника и твърди схеми при Физическия институт на БАН, като приема от нея персонала, оборудването и заеманите от лабораторията помещения. Към него преминава и Лабораторията по феромагнетици на ЦИИТ.

[61] ЦПИ „Оргпроект", се създава на 15 март 1967 г. на основата на Бюрото за организация, механизация и автоматизация на управлението на производството и управленческата дейност (БОМА) и Учебния център за подготовка и квалификация на кадри по изчислителна техника при ОСП „Оргтехника" – София. Предметът на дейност на ЦПИ „Оргпроект" е проектиране, организация, механизация и автоматизация на управлението на производството и управленската дейност и курсовата подготовка и квалификация на кадри по изчислителна техника.

[62] Образува се на 15 март 1967 г. на основата на Базата за техническо развитие по машиностроене и металообработване в местната промишленост при Окръжен народен съвет – Габрово. Предметът на дейност на Централната експериментална база – Габрово, е изработване и експеримент на опитни образци, проектиране и изработване на специални технологични съоръжения в областта на изчислителната и организационна техника.

[63] ЗИТ – София, се образува на 15 март 1967 г. като юридическа личност на стопанска сметка с предмет на дейност: производство на универсални ЦЕИМ, ЕК, периферни устройства, различни изчислителни устройства и други изделия от областта на ЕИТ. Със същото постановление на МС № 12 от 17 февруари 1967 г. завод „Електроника" – София се задължава да предаде безвъзмездно на ЗИТ – София цялото свое оборудване, предназначено за производство на ЕИМ и ЕК, като ЗИТ поема изцяло плановете, материалите, правата и задълженията по сключените договори във връзка с производствената програма на завод „Електроника" по производството на ЦЕИМ и ЕК.

[64] ЦДА, ф. 136, оп. 44, а. е. 10, л. 4.

[65] Пак там, л. 45.

[66] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 6603, л. 14; след него последователно директори на ДСО „Изот" са *Стойко Чавдаров, Васил Недев, Атанас Шопов, Иван Тенев*. Всички те имат своя принос в българската икономика и развитието на българската електронна промишленост. През 1979 г. Михни Михнев наследява на поста ген. директор на ЦУВ „Прогрес" при ДКНТП Ангел С. Ангелов, който става първи зам.-председател на ДКНТП и директор на ИТКР – БАН.

[67] ЦДА, ф. 136, оп. 49, а. е. 372, л. 12.

[68] Пак там.

[69] Пак там, ф. 1 Б, оп. 35, а. е. 981, л. 4.

[70] *Шишков, Д.* Цит. съч., с. 244.

[71] ЦДА, ф. 136, оп. 55, а. е. 189, л. 13.

[72] От 1968 г. Борис Боровски е ръководител на Катедра „Изчислителна техника" при Факултета по радиоелектроника (ФРЕ) на ВМЕИ „Ленин". По-късно той става д. т. н., професор и чл.-кор. на БАН.

[73] *Ангел С. Ангелов*, академик, проф. д-р инженер. Участва в създаването на първия телевизионен предавател в България. Работи в ГДР по разработката на цифрови телефонни централи. От 1968 до 1975 г. е директор на ЦИИТ, като по негово време този главен мозъчен тръст на изчислителната техника се превръща в най-големия научен институт в България с около 3000 сътрудници. В този период се разработват и внедряват основните изделия от комплектацията на големите машини от ЕС, миникомпютрите и системите за телеобработка, за което акад. Ангелов има големи заслуги като главен конструктор на НРБ в Съвета на главните конструктори в междуправителствената комисия за сътрудничество към СИВ. Заема важните постове на ген. директор на ЦУВ „Прогрес" при ДКНТП, първи зам.-председател на ДКНТП, основател и директор на ИТКР–БАН, зам.-председател на БАН, посланик на България в Япония и Филипините. Автор е на над 200 научни труда и разработки и притежава над 50 патента в чужбина. Той е първият български инженер и втори учен (след математика акад. Любомир Илиев), който е награден през 1996 г. с **медал „Компютърен пионер"** от Компютърното общество на Института на електронните и електроинженерите (IEEE) на САЩ. Интересно е, че през 1984 г. тази изключително висока награда е присъдена и на първоизобретателя на компютъра – проф. Джон Атанасов. С това **учените от български произход**, получили такава награда, която някои приравняват на Нобеловата награда, **стават трима**, което е своеобразен световен рекорд за наградени извън САЩ.

[74] *Кандиларов, Г.* Цит. съч., с. 14.

[75] *Шишков, Д.* Цит. съч., 246–247.

[76] ЦДА, ф. 136, оп. 48, а. е. 434, л. 5.

[77] Пак там.

[78] Пак там, л. 4.

[79] ЦДА, ф. 136, оп. 48, а. е. 422, л. 1. В ДСО „Електронни елементи" влизат като отделни юридически личности на стопанска сметка и самоиздръжка: Завод „Комуна" – Со-

фия; Завод за електроннопреобразователни елементи (ЗЕПЕ) – София; Завод за феромагнитни материали – Перник; Завод за кондензатори – Кюстендил; Завод за полупроводници – Ботевград; Развойно предприятие „Мусала“ – Самоков; Завод „Батерия“ – Никопол; Електролампов завод – Сливен; Завод за производство на резервни части, възли и детайли – с. Ковачевци, Пернишко; Завод за технически въглени – с. Каблешково, Бургаско; Завод за съпротивления – Айтос; Институт за полупроводници – Ботевград; База за техническо развитие на кондензатори – Кюстендил.

[80] Пак там, л. 4.

[81] Пак там.

[82] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а. е. 54, л. 5, 24, 25.

[83] Пак там, а. е. 888, л. 1.

[84] Пак там, л. 8.

[85] Пак там, л. 910.

[86] Пак там.

[87] Пак там, а. е. 981, л. 4.

[88] НРБ в отрасловата интеграция на страните – членки на СИВ. С., 1990, с. 127.

[89] НРБ в социалистическата икономическа интеграция: структурна политика. С., 1981, 139–141.

[90] Пак там.

[91] Първоначално в МПКИТ влизат СССР, НРБ, УНР, ГДР, ПНР, ЧССР. През 1972 г. се присъединява и новоприетият член на СИВ – Куба, а през 1973 г. – и СР Румъния. СФРЮ има статут на наблюдател.

[92] *Дойнов, О.* Цит. съч, с. 95.

[93] ЦДА, ф.136, оп. 49, а. е. 243, л. 78.

[94] Електрониката в България..., 44–45.

[95] Пак там.

[96] *Джонсън, П.* Съвременността. С., 1993, 543–546.

[97] На 26 юни 1988 г. в Люксембург се подписва Декларация за установяване на официални отношения между СИВ и ЕИО. Общността не признава правомощията на СИВ, който няма наднационален характер, да води преговори от името на съставляващите го страни – членки. Истинският подтекст е, че за Общността СИВ е оръдие на съветската хегемония над малките източноевропейски страни и встъпването в юридически оформени договорни отношения с него би засилило съветския контрол над тях и би означавало признание за ограничения им по т. нар. доктрина Брежнев суверенитет. От своя страна, СИВ е подозрителен към индивидуалния подход, предлаган от ЕИО, виждайки в него средство за подкопаване на единството на социалистическите страни. От 1974 г. Комисията на Общността поема изцяло правата по сключването на търговски договори между страните – членки и трети страни. България официално признава ЕИО и акредитира свой представител в Брюксел на 10 юни 1989 г.

[98] *Никова, Е.* Балканите и европейската общност. С., 1992, с. 39.

[99] *Вачков, Д.* Съветското решение на проблема с българския външен дълг от края на 70-те години на XX век. – В: Сб. Материали от научна конференция „Русия и Европа през XX век“. С., 2001; Интересен документ за външния дълг на България през 70-те години. – Изв. на държавните архиви, 77, 1999, с. 67; *Тодорова, Ц., Д. Вачков.* Външният държавен дълг. – В: България 20 век. С., 1999, 375–377.

[100] *Цонев, К.* Българо-арабските отношения. С., 1999, 255–257.

[101] Страните в света, които по това време произвеждат роботи, са няколко – САЩ, Япония, СССР, Англия, Швеция. Производството на роботи се определя от потенциалните възможности на точното машиностроене, хидравликата и електрониката. Старозагорски окръг става център на роботостроенето. Създаден е Научнопроизводствен комбинат по роботика „Берое“ (с Научноизследователски институт (НИИ) по роботика) и Научнопроизводствено предприятие за електронни управляващи устройства към Обединените заводи за запомнящи устройства в Стара Загора. През 1979 г. се създава Научноизследователски център по робототехника при ВМЕИ „Ленин“. В сферата на роботиката действа и образуваният през 1978 г. на базата на ИТК – БАН (създаден през 1963 г.) и НПЛ „Уникална електро-

ника“ при ЦУВ „Прогрес“, ИТКР–БАН, чийто директор става бившият директор на ЦИИТ и главен конструктур на България в СГК към МПКИТ, впоследствие ген. директор на ЦУВ „Прогрес“ и зам.-председател на ДКНТП ст. н. с. д-р инж. Ангел С. Ангелов. В областта на роботиката работи и НИПКИП (Институт по приборостроене) – София.

[102] През 70-те години се усилва жилищното строителство, особено в големите градове и преди всичко в бързо разрастващата се столица. Тогава се разширяват жилищните комплекси „Младост“, „Надежда“, „Хаджи Димитър“, започва изграждането на гигантския жк „Люлин“. През 1973 г. са повишени някои заплати и пенсии. Минималната работна заплата скача от 65 на 80 лв. През 1974 г. се въвежда социална пенсия по старост. Уеднаквява се системата за пенсиониране на селяните кооператори с тази на останалите категории трудещи се – работниците и служещите. Осигуряват се важни предимства за работещите майки. От 1973 г. те прибавят към отпуската по майчинство освен двете неплатени години за отглеждане на дете, признавани за трудов стаж, и една платена. Към средата на 70-те години в цялата страна се въвежда петдневна работна седмица. С приетия Закон за народното здраве през 1973 г. е узаконена въведената още от 1951 г. безплатна медицинска помощ, премахната е частната медицинска практика, започва внедряване на някои съвременни процеси в организацията на здравеопазването. *Мигев, В.* Проблеми на социално-икономическото развитие на България през VI петилетка (1971–1975). – Истор. преглед, 1985, № 1, 15–17.

[103] *Живков, Т.* Мемоари..., 544–545; Срещу някои лъжи..., с. 145; *Яхиел, Н.* Цит. съч, с. 155.

[104] Институтът по управление на стопанството, или както го нарича Дойнов „група по икономически механизъм“, е работен орган на Съвета по социално управление. Членове на този работен орган са проф. Давид Давидов – директор, Стою Кьосев, Георги Крумов, Огнян Панов, Борис Михайлов, проф. Витали Таджер, Огнян Дойнов. С приемането на новата конституция през 1971 г. и създаването на Държавен съвет на НРБ, към него се формират и шест съвета, които, според замисъла на Живков, трябва да се превърнат в „мозъчен тръст“, който да разработва стратегическите проблеми на развитието на страната във всички области на обществения живот. Това са: Съветът по възпроизводство на материалните ресурси начело с проф. Давид Давидов; Съветът по социално управление начело със самия Т. Живков и със зам.-председател доц. Емил Христов (член на съвета е и Огнян Дойнов); Съветът по възпроизводство на човешките ресурси с председател Пеко Таков; Съветът по развитието на духовните ценности, оглавен от Георги Джагаров; Съветът по външните отношения начело с Георги Андреев; Съветът по законодателството с председател акад. Ярослав Радев. *Дойнов, О.* Цит. съч., 54–58; *Яхиел, Н.* Цит. съч., 237–239.

[105] *Огнян Наков Дойнов* е роден на 15 октомври 1935 г. в гара Бов, Софийско. През 1959 г. завършва специалност „Топлотехника“ в МЕИ – София. Известно време работи във вагонно депо „Надежда“, по-късно е референт в отдел „Благоустройство“ в СГНС. През 1962 г. става референт в Министерството на външната търговия, а през 1963 г. – директор на отдел във външнотърговското дружество „Техноекспорт“ – София. През пролетта на 1965 г. е назначен за генерален директор на Външнотърговската организация „Корабоимпекс“, София – Варна. На 7 октомври 1965 г. Дойнов е назначен в търговското представителство на България в Япония. От 1970 г. започва политическото издигане на Дойнов. От 1971 г. Огнян Дойнов е член на Съвета по социално управление към Държавния съвет, а през есента на 1974 г. става зам.-председател на МС на мястото на проф. Иван Попов. През 1977 г. става член на Политбюро и остава такъв до 1988 г. От 17 юни 1981 г. до 4 януари 1984 г. е член на Държавния съвет. От януари с. г. до 24 март 1986 г. Огнян Дойнов е министър на машиностроенето. През 1986 г. Дойнов отново е назначен за зам. министър-председател, а от април с. г. – и за председател на Стопанския съвет към МС. След освобождаването му от Политбюро през декември 1988 г., през юни 1989 г. е изпратен като посланик в Кралство Норвегия и Исландия. След промените в края на 1989 г. до края на живота си през февруари 2000 г. Огнян Дойнов остава да живее във Виена, Австрия. *Дойнов, О.* Цит. съч.

[106] Пак там.

[107] Пак там.

[108] Конституция на НРБ. С., 1971, с. 21.
[109] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а. е. 1063, л. 1.
[110] Пак там, л. 12.
[111] Пак там, ф. 136, оп. 51, а. е. 72, л. 13.
[112] Електрониката в България..., с. 45.
[113] Такива спогодби са подписани със: СССР на 22 май 1969 г.; УНР – през януари 1970 г.; ПНР – на 10 март 1970 г. С ГДР е подготвен протокол за подобна спогодба и единствено с ЧССР не са били уточнени все още съответните договорености.
[114] ЦДА, ф. 136, оп. 51, а. е. 158, л. 15–18.
[115] Пак там, л. 18.
[116] *Дойнов, О.* Цит. съч., с. 99. Пак там се споменава, че българските експерти правят диаграми за изчисляване на печалбите от електронната промишленост, според които от една рубла, вложена в това производство, България печели пет рубли.
[117] Спомените на Стефан Ангелов са поместени у: *Шишков, Д.* Цит. съч., с. 239.
[118] ЦДА, ф. 136, оп. 51, а. е. 158, л. 1. С този акт всъщност се разширява дейността на дотогава съществуващото ДСО „Изот" и се привежда в съответствие с новите реалности.
[119] Пак там.
[120] Пак там, л. 23.
[121] Пак там.
[122] Пак там, оп. 49, а. е. 243, л. 79.
[123] Пак там.
[124] Минският институт е голяма развойна организация от около 1500–2000 души, израснала от недрата на авторитетния Мински завод за ЦЕИМ, създател на машините от серията „Минск", вкл. и на внушителната уникална суперсекретна машина „Весна" (последната – преди 1964 г.!).
[125] ЦДА, ф. 136, оп. 49, а. е. 243, л. 79.
[126] *Шишков, Д.* Цит. съч., с. 252.
[127] Пак там, с. 226.
[128] Електрониката в България..., 45–46.
[129] Пак там, с. 47.
[130] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а. е. 4189, л. 5.
[131] Пак там.
[132] Пак там, л. 6.
[133] Пак там, а. е. 3391, л. 12.
[134] Пак там, а. е. 4189, л. 1.
[135] Пак там, л. 6.
[136] Пак там, л. 89.
[137] *Живков, Т.* Мемоари..., 215–218; Срещу някои лъжи..., 123–124.
[138] *Дойнов, О.* Цит. съч., с. 105.
[139] *Начо Папазов* в периода 1966–1967 г. е зам.-министър на правосъдието, а от 1967 до 1971 г. е посланик на България в Япония. С Указ на Държавния съвет от 15 декември 1977 г. Управление „Висше образование" излиза от състава на Комитета и той отново получава старото си име ДКНТП. Функциите в областта на висшето образование преминават към МНП заедно със Съвета за висше образование. Председател на комитета неизменно до 4 януари 1984 г. остава Начо Папазов. Решенията на ДКНТП по всички въпроси на техническия прогрес са задължителни за всички министерства, ведомства и институти в страната. С постановление на МС от 30 март 1984 г. е утвърдена нова управленческа структура на ДКНТП като държавнообществен орган на МС за провеждане на НТ политика. След оттеглянето на Начо Папазов, от януари 1984 до 18 май 1985 г. председател на ДКНТП е *Никола Тодориев*, който е заменен от ст. н. с. к. т. н. инж. *Стоян Марков*, останал начело на комитета до 27 януари 1986 г. На същата дата ДКНТП е закрит, като същевременно с решение на НС се създава Държавен комитет за изследвания и технологии, който просъществува до 1 януари 1988 г., когато е закрит съгласно решение на НС. По-късно, през 1989 г. с Указ на Държавния съвет на НРБ се създава Комитет за наука и висше образование с временен щат, съществуващ за кратко време, който с решение на НС през 1990 г. се

преобразува в Министерство на науката и висшето образование. Това министерство от своя страна на 28 ноември 1991 г. е закрито с решение на НС и е създадено Министерство на образованието и науката.

[140] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а. е. 4212, л. 212.

[141] Българските държавни институции 1879–1986. Енциклопедически справочник. С., 1987, с. 212.

[142] Концепцията е на зам.-председателя на КНТПВО Чавдар Железов – през 1974 г. за изграждане на Национална информационна система въз основа на ДСО МОСИ и неговите ТИИЦ и ЦСУ и неговите териториални звена се създава Комитетът по единна система за социална информация (КЕССИ).

[143] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а. е. 4602, л. 1.

[144] Пак там, л. 24.

[145] Пак там, а. е. 4652, л.15.

[146] Пак там, л. 18.

[147] Пак там, оп. 66, а. е. 1287, л. 67.

[148] Пак там, оп. 35, а. е. 3591, л. 24–25.

[149] Пак там, л. 26.

[150] Пак там, л. 43, 44.

[151] Пак там, а. е. 5176, л. 1.

[152] Пак там, л. 13.

[153] Пак там.

[154] Пак там, а. е. 5368, л. 16.

[155] Пак там, л. 160–162.

[156] Пак там.

[157] Пак там, а. е. 5502, л. 13.

[158] Електрониката в България..., 53–54.

[159] Научно-техническа революция и научно-технически прогрес. С., 1984, с. 140.

[160] Електрониката в България..., с. 54.

[161] Пак там.

[162] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а. е. 325, л. 3.

[163] Пак там.

[164] Електрониката в България..., с. 55.

[165] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а. е. 325, л. 3.

[166] Пак там, а. е. 1087, л. 13.

[167] Пак там, а. е. 876, л. 3.

[168] Пак там, л. 4.

[169] *Дойнов, О.* Цит. съч., 105–106.

[170] НРБ в социалистическата икономическа интеграция: структурна политика. С., 1981, с. 147; Електрониката в България..., с. 51.

[171] *Вълчев, Т.* и др. Малки електронни изчислителни машини СМ-3 и СМ-4. С., 1982, с. 34.

[172] *Дойнов, О.* Цит. съч., с. 98.

[173] Електрониката – гордост, грижа и бъдеще за България. – Наука и техника за младежта, 1981, № 9, с. 3.

[174] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а. е. 1287, л. 67.

[175] Пак там, л. 68.

[176] Пак там, а. е. 1303, л. 89.

[177] Пак там, л. 11, 13.

[178] Пак там.

[179] Пак там, л. 22.

[180] Пак там, л. 23.

[181] Пак там, л. 26.

[182] Пак там, л. 28, 33.

[183] Пак там, ф. 136, оп. 68, а. е. 107, л. 721.

[184] Пак там, л. 16.

[185] Пак там, ф. 1 Б, оп. 66, а. е. 2022, л. 21.

[186] Пак там, л. 15.

[187] Пак там, ф. 517, оп. 5, а. е. 40, л. 68, 79.

[188] *Марчева, И.* Началото на края на социализма в България през първата половина на 80-те години. 1. – Истор. преглед, 2004, № 3–4, с. 89.

[189] Пак там, с. 90.

[190] *Дойнов, О.* Цит. съч., с. 109.

[191] *Марчева, И.* Началото на края..., с. 91.

[192] *Марчева, И.* Българската икономика през 80-те години на XX век между Изтока и Запада. – В: Сб. Проблемът Изток – Запад. Историческа перспектива. С., 2003.

[193] Пак там.

[194] *Марчева, И.* Началото на края..., с. 95.

[195] Пак там.

[196] *Марчева, И.* Българската икономика през 80-те..., с. 6.

[197] *Марчева, И.* Опитите за икономически реформи в България през втората половина на XX в. – В: 120 години изпълнителна власт в България. С., 1999, с. 299.

[198] *Марчева, И.* Българската икономика през 80-те..., с. 9.

[199] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а. е. 2022, л. 3.

[200] *Дойнов, О.* Цит. съч., с. 112.

[201] ЦДА, ф. 517, оп. 6, а. е. 141, л. 2.

[202] Според характеристиките и конфигурацията си в началото на 80-те години се различават три типа ПК. *Първият тип* е едноплатков компютър в настолно изпълнение с размерите на пишеща машина, с вградено захранване и разширяема оперативна памет 64 KB, с пълна клавиатура; мониторът и интерпретаторът на наложилия се като стандартен за ПК език БЕЙСИК са разположени в постоянно запомнящо устройство върху самата платка на компютъра. Към него като периферни устройства се включват такива общодостъпни битови устройства като телевизор и касетофон, които се използват съотв. за дисплей и за запомнящо устройство за запазване на програми. *Вторият тип* ПК, също на основата на 8-битови микропроцесори, е система отново в настолно изпълнение, но вече със специализиран телевизионен монитор със зелен или цветен екран и обикновено с външни запомнящи устройства с магнитен флопидиск (мек). Този тип компютър работи под управлението на ДОС. Към него в качеството на външни устройства се включват: печатащи устройства, запомнящи устройства с голям капацитет, плотери и др. *Третият тип* ПК са на базата на 16- и 32-битови микропроцесори, мощна ОС, голям обем оперативна памет – над 1 MB.

[203] ЦДА, ф. 517, оп. 6, а. е. 38, л. 66; *Марангозов, И., И. Шишков.* Работа с персонален компютър. С., 1986, с. 89; *Вачков, Б., М. Христов.* Как работи Правец–82. С., 1986, с. 5.

[204] Пак там, с. 70.

[205] Пак там.

[206] Инж. *Иван Марангозов* (1925–1998), заслужил деятел на техниката, един от пионерите на ИТ в България – бивш директор на ЗИТ от времето на внедряването на първите серийно произвеждани ЦЕИМ – „ЗИТ–151".

[207] ЦДА, ф. 517, оп. 6, а. е. 48, л. 34, 36.

[208] Пак там, а. е. 38, л. 69.

[209] *Боянов, К.* и др. Професионални компютри. С., 1986, с. 208.

[210] *Илиев, Н., Г. Кандиларов* и др. Върху една реализация на система за разпознаване на обекти по цвят, работеща в реално време. – В: Сб. Теория и приложение на кибернетичните системи, Т. 1. Структура и организация на системите за управление. С., 1982, 11–19.

[211] Акад. проф. д. т. н. инж. *Васил Сгурев* е изтъкнат учен в областта на кибернетиката, изкуствения интелект и компютърната информатика. Той е и. д. директор на ИТКР – БАН в периода 1982–1987 г. и има големи приноси в осъществената програма за разработките на ПК и тяхното внедряване. От 2001 г. е председател на Федерацията на НТС в България.

[212] *Стоян Марков*, род. 1942 г., е математик и инженер, високоерудиран специалист, д. т. н., ст. н. с. I ст. Въпреки високите държавни постове, които последователно заема (първи зам.-министър на съобщенията, председател на ДКНТП и ДКИТ, първи зам. ми-

нистър-председател, канд.-чл. на Политбюро на ЦК на БКП), не изоставя и не се откъсва от научната си дейност. Той е един от ръководителите на творчески колективи от ЦИИТ и КЦИИТ при БАН, развиващи през втората половина на 70-те и 80-те години перспективното направление на мрежи от ЦЕИМ, както и създаването на модерни компютърни архитектури за свръхпроизводителни компютри от нови поколения. От високите постове, които заема, той има възможност да улеснява и ускорява проектните, развойните и внедрителските дейности в последната фаза от възходящото развитие на ЕИТ в България.

[213] *Марчева, И.* Началото на края..., с. 95.

[214] *Марчева, И.* Българският път към Европа..., с. 166.

[215] Пак там.

[216] Доклад върху *Проекта за икономически растеж и преход към пазарна икономика в България*, подготвен от Фондацията на Националната камара на САЩ за НРБ. Ръководство и редактиране Ричард Ран, Роналд Ът, 31 октомври 1990 г., глава 22, с. 16; *Чакъров, К.* Вторият етаж. С., 1990, с. 126, 173.

[217] Доклад върху Проекта...

[218] Пак там.

[219] *Марчева, И.* Българският път към Европа..., с. 166.

СЪКРАЩЕНИЯ

АСУ	– автоматизирана система за управление
АТЦ	– автоматична телефонна централа
БАН	– Българска академия на науките
БКП	– Българска комунистическа партия
БОМА	– Бюро за организация, механизация и автоматизация на управлението на производството и управленческата дейност
ВПК	– Военнопромишлен комплекс
ГДР	– Германска демократична република
ДКИТ	– Държавен комитет за изследвания и технологии
ДКНТП	– Държавен комитет за наука и технически прогрес
ДКП	– Държавен комитет за планиране
ДПК	– Държавен планов комитет
ДСО	– Държавно стопанско обединение
ЕИМ	– електронноизчислителна машина
ЕИО	– Европейска икономическа общност
ЕИТ	– електронноизчислителна техника
ЕК	– електронен калкулатор
ЕС	– Единна система
ЕССИ	– Единна система за социална информация
ЗЗУ	– Завод за запомнящи устройства
ЗИТ	– Завод за изчислителна техника
ЗМК	– Завод за механични конструкции
ЗПП	– Завод за печатни платки
ЗПУ	– Завод за периферни устройства
ЗУМД	– запомнящо устройство на магнитен диск
ЗУМЛ	– запомнящо устройство на магнитна лента
Изот	– изчислителна и организационна техника

ИМЕ	– Институт по микроелектроника
ИС	– интегрална схема
ИТ	– изчислителна техника
ИТК	– Институт по техническа кибернетика
ИТКР	– Институт по техническа кибернетика и роботика
ИЦ	– изчислителен център
КВ	– килобайт, Кбайт
КЕССИ	– Комитет за Единната система за социална информация
КНВО	– Комитет за наука и висше образование
КНТПВО	– Комитет за наука технически прогрес и висше образование
КОКОМ	– Комитет за контрол над търговията Изток – Запад
КПТП	– Комитет по промишленост и технически прогрес
КСК	– Комитет за стопанска координация
КТП	– Комитет за технически прогрес
МВ	– мегабайт
МВР	– Министерство на вътрешните работи
МЕЕ	– Министерство на електрониката и електротехниката
МЕИ	– Машинно-електротехнически институт
МИ с ИЦ	– Математически институт с изчислителен център
МНВО	– Министерство на науката и висшето образование
МО	– Математическо осигуряване
МОН	– Министерство на образованието и науката
МОСИ	– Машинна обработка на социална информация
МПКИТ	– Междуправителствена комисия по изчислителна техника
МС	– Министерски съвет
НИИ	– Научноизследователски институт
НИПКИП	– Научноизследователски и проекто-конструкторски институт по приборостроене
НИЭВМ	– Национальный институт электронных вычислительных машин, Минск, Белорусия
НПЛ	– Национална производствена лаборатория
НПО	– научнопроизводствено обединениие
НРБ	– Народна република България
НС	– Народно събрание
НТ	– научно-технически, -а, -о
НТР	– научно-техническа революция
ОИЯИ	– Обединенный институт ядерных исследваний, гор. Дубна, Московской области, СССР
ООН	– Организация на обединените нации
ОПЕК	– Организация на страните производителки на петрол
ОС	– операционна система
ОСП	– Обединено стопанско предприятие
ПГУ	– Първо главно управление (на КДС)

ПК	– персонален компютър
ПНР	– Полска народна република
ПО	– програмно осигуряване
Ряд	– Ряд = ЕС ЭВМ (рус.) = ЕС ЕИМ
СГК	– Съвет на главните конструктори (на бълг. и рус.)
СГНС	– Столичен градски народен съвет
СИВ	– Съвет за икономическа взаимопомощ
СССР	– Съюз на съветските социалистически републики
ТИИЦ	– териториален информационноизчислителен център
УНР	– Унгарска народна република
ЦЕИМ	– цифрова електронноизчислителна машина
ЦИИТ	– Централен институт по изчислителна техника
ЦИНТИ	– Централен институт за научна и техническа информация
ЦК	– Централен комитет
ЦНИПИА	– Централен научноизследователски и проектантски институт за автоматизация
ЦПИ	– Централен проектен институт
ЦСУ	– Централно статистическо управление
ЦУВ	– Център за ускорено внедряване
ЧССР	– Чехословашка социалистическа република
ЮНЕСКО	– Организация на обединените нации за образование, наука и култура

УКАЗАНИЕ

ЗА ПРИЕМАНЕ И ОФОРМЯНЕ НА РЪКОПИСИТЕ ЗА ГОДИШНИКА НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Ръкописите трябва да са в обем до 100 машинописни страници (вкл. фигури и таблици). В специални случаи се приемат студии с по-голям обем (до 120 стр.).

За всеки отделен ръкопис се прилага рецензия и препис-извлечение от протокола на катедреното заседание.

Приемат се ръкописи и на различни чужди езици, като авторът(ите) носи(ят) пълната отговорност за предложения на съответния език текст, което е валидно и за резюме на чужд език (граматика, пунктуация, стилистика, терминология).

Ръкописът се представя в един екземпляр, придружен с копие на електронен носител (дискета), на който са отбелязани текстовите и графичните програми, както и версията, която е използвана. За чуждоезичните текстове да се прилагат и използваните шрифтове.

Приемат се само ръкописи, написани на компютър, с редактор Word (под Windows). Препоръчва се използването на шрифт Times New Roman и кирилизираната му версия.

Титулната страница включва стандартната шапка, заглавието и двете имена на автора(ите). Следва резюме на чужд език, в което се изписват отново двете имена на автора(ите) и пълното заглавие на статията. Резюмето да е с обем ок. 20 реда. При статия на чужд език резюмето е на български език.

При набиране на текста се допускат само при най-важните моменти различни шрифтове, като се избягват получер (Bold) и разредки (интервали между буквите).

Литературата трябва да включва всички автори, споменати в текста, подредени по азбучен ред. Имената им се изписват с редовни букви и в курсив. Да се спазват стандартните библиографски изисквания и съкращения. Ако студията е на чужд език, най-напред се изписва западната литература, следвана от българската, и обратно.

Фигурите да се изчертават не по-големи от формат А–4 и да позволяват намаляване. Да бъдат изготвени на рисувателни програми Corel (7, 8), Adobe Illustrator (5, 7, 8), за които всички текстови елементи да бъдат обърнати към криви, Adobe PhotoShop (4, 5), като на дискетите се отбелязва използваната версия. Препоръчително е те да се представят във формат GPJ, EPS или TIFF.

Таблиците да се изчертават не по-големи от формат А–4, като се използва редактор Word table или Word Exel.

Фототаблици, схеми, чертежи, табла се представят също във формат А–4, като снимките трябва да имат високо качество и добър контраст.

Литературата се описва по възприетия от Университетско издателство начин:

Периодично издание:

Филов, Б. Куполните гробници при Мезек. – ИБАИ, XI, 1937, 1–116.

Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. 2. Обезсмъртяването. – ГСУ. ИФ, 75, 1982, 13–47.

Adorno, T. Thesen zur Kunstsoziologie. – Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie, XIX, 1967, No 1, S. 32–79.

Книга:

Ангелов, Б. Борбата за делото на Кирил и Методий. С., 1969.
Hoddinott, R. The Thracians. New York, 1981.

Сборник:

Ангелов, Д. Покръстване на българите – причини и последствия. – Във: Православието в България. С., 1974, 77–108.
Bookidis, N. Ritual dining at Corinth. – In: Greek sanctuaries. New approaches. London – New York, 1993, 45–61.